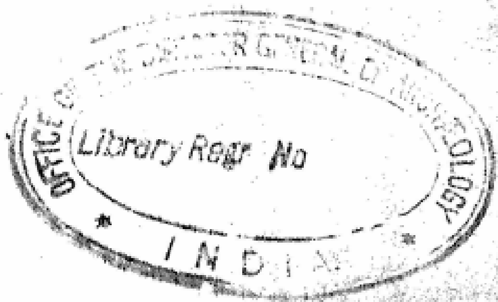
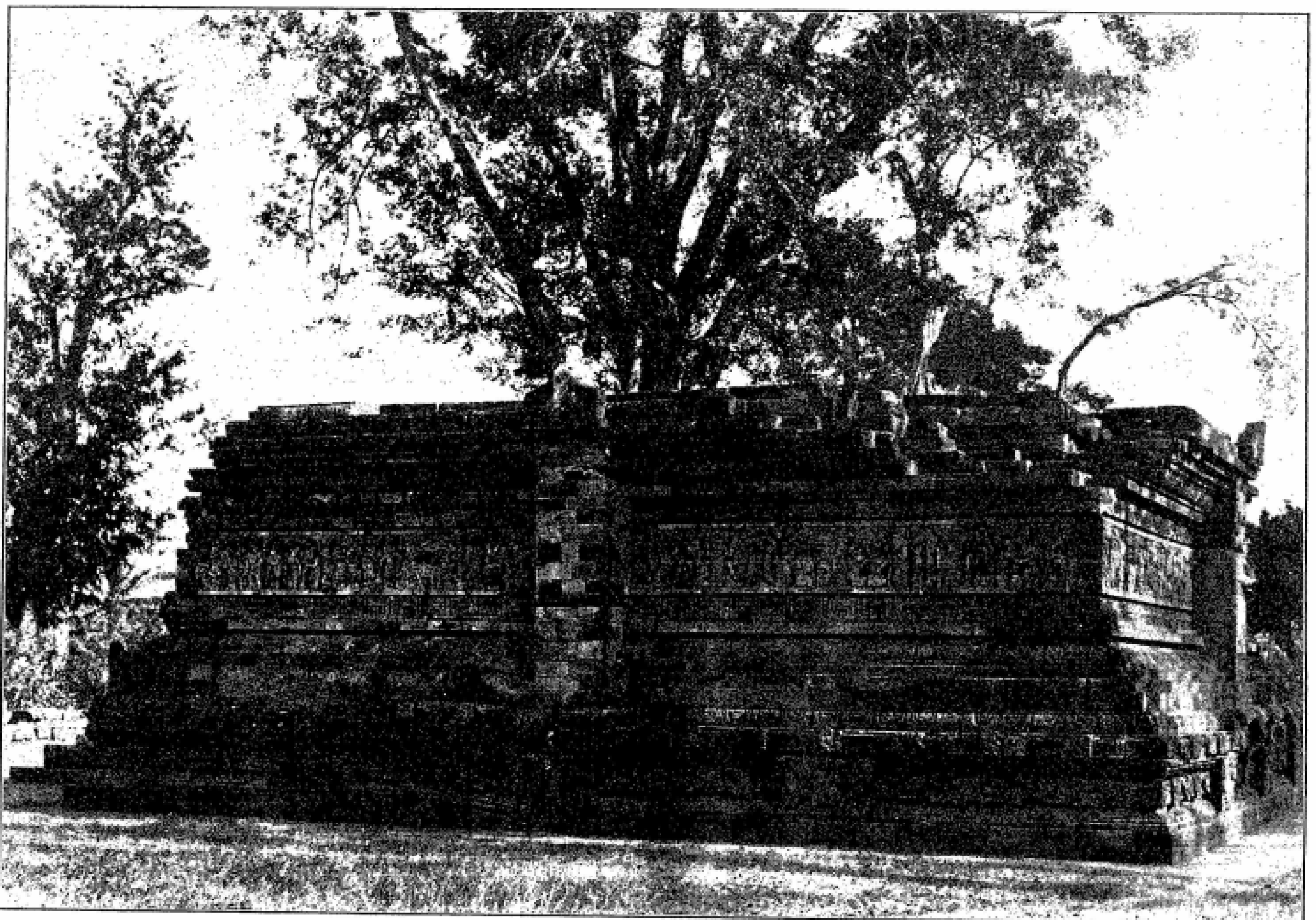

Caṇḍi Tegawangi bij Paree (Kĕḍiri).

DE SUDAMALA

in de

HINDU-JAVAANSCHE KUNST

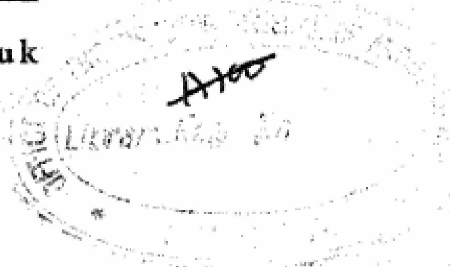
door

Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS

VERHANDELINGEN
van het
Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten
en Wetenschappen

DEEL LXVI
Eerste Stuk

's Hage | Batavia
M. NIJHOFF | ALBRECHT & Co.
1925

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

25-7-57

BIJDR.:	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië.
INLEIDING:	Prof. Dr. N. J. Krom. Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst. 2de druk. 3 dln.
J. A. S.:	Journal Royal Asiatic Society.
JUYNBOLL.:	Dr. H. H. Juynboll. Supplementcatalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek.
O. V.:	Kwartaalverslagen van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië.
PARARATON.:	Dr. J. L. A. Brandes. De Pararaton. 2de druk.
V. D. T.:	Dr. H. N. van der Tuuk. Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek. 4 dln.
V. G.:	Prof. Dr. H. Kern. Verspreide Geschriften.
T. B. G.:	Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde.

INLEIDING.

Zooals bekend is, komt aan de omstreeks 1280 çaka door Z. H. Rāja-sawardhana, vorst van Matahun gestichte caṇḍi Tegawangi een reeks basreliefs voor, welke tot voor kort geen bevredigende verklaring had gevonden. Te meer trok dit de aandacht daar op een der tafereelen o.a. de vijf Paṇḍawa's gezamenlijk werden aangetroffen, zoodat veilig geconcludeerd kon worden, dat men hier met een episode uit het Mahābhārata dan wel met een op Mahābhārata-stramien geborduurd wayangverhaal te doen had. Nadat ook voor mij lange jaren de voorstellingen een raadsel waren geweest, meende ik tenslotte de vraag te mogen opperen of wij hier misschien te doen hadden met de Oud-Javaansche lezing van de lakon Kartawiyoga. Het voorkomen toch op de basreliefs van een episode waar eerst een held, met een haartooi gelijkend op die van Arjuna in de wayang, te midden van een omgeving van spoken, bedreigd wordt door een reuzin, die sterk aan Durga deed denken, gevolgd door een tafereel waar diezelfde held in een liefelijke omgeving zijn hulde brengt aan een schoone godin, terwijl een weinig verder een zoogenaamde slaapkamerscène voorkomt, wettigden dit vermoeden. Onwillekeurig vestigden zij de aandacht op de gedeelten van bovengenoemde lakon, waar Arjuna zijn opwachting bij Durga maakt, eerst wordt verschrikt door allerlei spookverschijningen, maar daarna de toezegging van de hulp der godin krijgt, die hem en zijn panakawans in vrouwen verandert, in welke gedaante zij dan toegang krijgen tot het vrouwenverblijf te Darawati, waar Arjuna zelfs de sponde deelt met zijn aangebedene Sĕmbadra, wat dan tenslotte tot hun huwelijk leidt.

In Juni 1915 met Prof. Dr. N. J. Krom, toenmaals Chef van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië, en R. Ng. Poerbatjaraka den tempel bezoekende, legde ik de quaestie aan mijn reisgenooten voor, die zich met het geopperde denkbeeld, dat wij hier het prototype van den lakon Kartawiyoga voor ons hadden, wel konden vereenigen. [1])

In den loop van datzelfde jaar gelukte het mij het voorkomen der Kuñjarakarṇa-legende onder de basreliefs van het eerste terras van caṇḍi Jago vast te leggen. Dit gaf aanleiding ook de andere nog onverklaarde basreliefseries aan dien tempel eens nader te bezien. Daarbij trof het voorkomen der vijf Paṇḍu-zonen bij elkaar op een basrelief aan de Zuidzijde van het tweede terras. Juist die Zuidzijde echter was het, waarvan door metereologische invloeden de basreliefs gewoonlijk onder een centimeters dikke moslaag bedolven waren. Het verdere onderzoek moest dan ook plaats vinden aan de hand van de photo's in de bekende: Monographie

---

1) O. V. 1915 blz. 68.

van de Oudheidkundige Commissie in Ned.-Indië I, Tjandi Djago. Opmerkelijk nu was het, dat volgens die photo's kort vóór het paneel waar de vijf Paṇḍawa's op voorkwamen, een scène was afgebeeld waarin een vrouw met eigenaardig tulbandvormig hoofdtooisel bedreigd of vervloekt werd door een reusachtig persoon met, op de photo, een geprononceerd vrouwelijke buste. Juist deze twee episoden kwamen in dezelfde volgorde ook aan Tegawangi voor, terwijl tot overmaat van ramp aan beide tempels er tusschen in de prinses met tulband in treurende houding gevolgd door een ander vrouwelijk persoon was afgebeeld. Waar ook enkele andere punten van overeenkomst waren op te merken, lag het voor de hand te concludeeren, dat aan beide caṇḍi's hetzelfde verhaal, zij het dan ook wellicht in twee van elkander afwijkende redactie's was voorgesteld. In O. V. 1915 Bijl. AA. blz. 155 e.v. werd dit nieuwe gezichtspunt uiteengezet, terwijl getracht werd met loslating van het denkbeeld, dat het prototype van den lakon Kartawiyoga was afgebeeld, waarvan de onmogelijkheid gebleken was, een schema te geven van het verhaal dat als grondslag bij de compositie der beide basreliefseries zou hebben gediend. Tevens werd op verschillende onderlinge afwijkingen aan de beide tempels de aandacht gevestigd.

Intusschen waren door de goede zorgen van den Oudheidkundigen Dienst de basreliefs aan de Zuidzijde van Jago van de hinderlijke moslaag bevrijd en konden de verkregen gegevens aan de basreliefs zelf getoetst worden. Op eenigszins dramatische wijze stortte nu direct het schoone gebouw van hypothesen in elkaar, de reusachtige persoon met de geprononceerde vrouwelijke buste had in werkelijkheid niets, wat op een vrouwelijke buste geleek, was dus blijkbaar heelemaal geen vrouw, wat op Tegawangi even blijkbaar wel het geval was. Een eigenaardig spel van licht en schaduw op de photo had tot de verkeerde gevolgtrekking aanleiding gegeven en was een waarschuwende aanmaning tegen het gevaarvolle van het verklaren van basreliefseries uitsluitend aan de hand van photo's. Tenslotte waren wij voor wat betreft de basreliefs van Tegawangi dus weer even ver als vroeger. Wel kwamen de Paṇḍawa's er op voor, maar illustraties van het prototype van den lakon Kartawiyoga leverden zij niet en ook met de afbeeldingen aan het tweede terras van caṇḍi Jago hielden zij geen verband.

De quaestie bleef verder rusten tot 1919 om toen echter definitief te worden opgelost. In dat jaar op Bali zijnde werd mij daar van inlandsche zijde in een verband, dat niets met Tegawangi of de basreliefs te maken had, het beloop verteld van een lakon Sudamala. Deze lakon, die, voor zoover mij bekend, op Java geheel vergeten is, leverde tot mijn verbazing en vreugde een verhaal, waar de tafereelen van Tegawangi goed bij aansloten. Een tekst kon ik op Bali niet machtig worden in de enkele dagen die mij van mijn bezoek nog restten, terwijl hier al dadelijk dient te worden vermeld dat het mij niet gelukt is, daar een andere redactie dan

de hierna te noemen en reeds door het exemplaar in de de handschriftenverzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vertegenwoordigde, welke voor ongeveer 1|3 van den tekst onbruikbaar is, machtig te worden.

Te Batavia bleek slechts een enkel exemplaar van de Sudamala in de bovengenoemde handschriftenverzameling aanwezig te zijn, van den eersten, de laatste helft van den derden en het grootste deel van den vierden zang een goede lezing bevattend, doch geheel verknoeid voor zoover betreft den tweeden en de eerste helft van den derden zang. Wel werd door dit exemplaar het bewijs geleverd dat wij nu eindelijk met de verklaring der basreliefserie van Tegawangi op den goeden weg waren, maar door de corruptheid van een groot deel van den tekst kon een doorloopende verklaring nog niet geleverd worden. Van het te Batavia aanwezige exemplaar werd een afschrift gemaakt en dit in 1921 mede naar Nederland genomen.

Intusschen was gebleken dat ook aan het oudhedencomplex van Sukuh op den Lawu in de residentie Surakarta basreliefs voorkwamen met voorstellingen uit de Sudamala, zoodat het terugvinden van den goeden tekst dringend vereischt werd.

Gelukkig bleek te Leiden de rijke verzameling van het Warneriaansch Legaat een tiental exemplaren van de Sudamala te bezitten, waarvan 2 in duplo, zoodat er 8 verschillende te onzer beschikking waren. Ook het Ethnographisch Museum bezat een exemplaar, waardoor met het door ons uit Batavia medegebrachte afschrift het tiental toch vol was.

Alvorens verder te gaan volgt hier eerst een opsomming van de handschriften, die mij ten dienste stonden, waarbij al direct dient te worden aangeteekend, dat de kapitale letters waaronder de manuscripten gerangschikt zijn, in den vervolge zullen worden gebezigd om aan te geven, welk handschrift bedoeld is.

A. Warn. Leg. Ms. Or. 4516. De tekst bestaat uit 3 stukken. Het eerste stuk loopt van I : 1. tot IV : 7od,[1]) het tweede van IV : 78 tot IV : 173. Het 3de stuk is de inlasch in tĕngahanmaat reeds vermeld in Juynboll. Deel I pag. 264. Ook het daarop volgende slot, o.a. door Brandes. Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche Handschriften aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk etc. 3de stuk blz. 123|124 weder tot de Sudamala gerekend, behoort er, zooals blijkt uit maat en inhoud, niet meer bij.

B. Warn. Leg. Ms. Or. 3893. Dit handschrift geeft met H de meest volledige tekst.

---

1) Met Romeinsche cijfers worden de zangen, met Arabische de strophen aangeduid, terwijl een kleine letter achter laatstbedoelde aangeeft welke van de 5 regels, waaruit elke strophe bestaat, bedoeld is.

C. Bat. Gen. kropak 657. De tekst is vrij goed van I : 1 tot I : 105e en van III : 22 tot IV : 173, dus even ver als A. Het tusschengelegen stuk I : 105e tot III : 22 is geheel in de war. Niet alleen dat de strophen of zelfs de regels door elkaar zijn geraakt, maar ook die regels zijn nog in stukken gekapt, soms zelfs midden in een woord en van dat geheel is iets gemaakt, dat eigenlijk niet beter te definieeren is dan als een hutspot. Men vindt dan ook op verschillende bladzijden van de lontar niet alleen strophen en regels maar zelfs woorden, behoorende tot verschillende deelen der beide zangen II en III. Is men bv. op lontar X : 1 [1]) met „Hyang Ayu tumungkul mangke hatyanta tumon ing sĕṇḍang hyang ayu sira hangilo ...." in zang III : 5 e.v. op lontar X : 4 begint met „Wija kuning hingagĕme" zang II : 42, terwijl verderop op lontar X : 8 het „Hyang Madewa matur mangke" ons weer terugvoert naar zang II : 36.

Toen eenmaal een goede tekst was teruggevonden ben ik er in geslaagd, door het corrupte stuk in woorden en zinnen te knippen en deze als een legkaart weer aan elkaar te passen, de oorspronkelijke tekst terug te construeeren. Veel week deze niet af van de andere redactie's. Waar men in de tekstvarianten tusschen Zang I : 105d en III : 22 dus zulke uit C en de ermede overeenkomende redactie's aantreft, dient men er rekening mede te houden, dat deze varianten uit den gereconstrueerden tekst zijn genomen.

D. Warn. Leg. Ms. Or. 3977. Deze takst loopt tot IV : 183, waarna er nog 4 strophen volgen, die in geen der andere handschriften voorkomen. Trouwens in de geheele laatste helft van zang IV, vooral in de beschrijving van den strijd van Sudamala met de raksasa's komen aanhoudend ingelaschte strophen of paralelle strophen in andere redactie voor, waarin o.a. woorden als „bĕdil" en „mimis" worden aangetroffen. Bovendien heeft deze redactie de reeds door Brandes o.c. pag. 121 gesignaleerde mantra's en wel op 3 plaatsen in het gedicht, nl. na de verlossing van Durga, het genezen van Tambrapetra en de verlossing der beide raksasa's, welke mantra's worden begeleid door enkele „overgangsstrophen" in de andere handschriften ontbrekend. In het eerste gedeelte van den tekst vertoont D. enkele eigenaardigheden, die doen besluiten, dat al mogen de inlasschingen tegen het einde ook van jongen datum zijn, het geheel ook tot een ouderen tijd terug gaat.

---

[1]) Voor citaten uit deze lontar duiden de Romeinsche cijfers de bladzijden en de Arabische de regels aan. Geciteerd wordt niet volgens de gangbare, doch foutieve met recto- en verso- bladen, maar op de wijze, zooals dit door de oude Javanen bedoeld moet zijn en nu nog op Bali gebruikelijk is, waarbij het usantieele I verso en II recto tesamen bladzijde I vormen, die dan bij een lontar met 4 regels op elke zijde van het blad, 8 regels bevat.

Daar dit Ms. slechts hier geciteerd wordt is verwarring tengevolge van het dubbele gebruik der cijferteekens buitengesloten.

E. Warn. Leg. Ms. Or. 4515. Dit handschrift loopt van I : 1 tot IV : 3. Daarna volgen in het Ms. nog 2 strophen of alinea's van iets anders. De eigenlijke Sudamalatekst houdt onder aan pag. 16 van het exemplaar midden in een woord op. Wellicht behoort pag. 17, waar die 2 vreemde alinea's op staan er oorspronkelijk niet bij. De tekst er van vindt men bij Brandes o.c. pag. 122 onder No. 1067. [1])

F. Warn. Leg. Ms. Or. 3863. Dit handschrift gaat tot dezelfde babon terug als C. Ook vergissingen en verschrijvingen komen dikwijls juist op dezelfde wijze in beide Mss. voor. Echter is dit laatste niet altijd het geval, zoodat zelfs F. wel eens van nut is geweest bij herstelling van den tekst.

G. Warn. Leg. Ms. Or. 3866. Geeft een van alle andere geheel afwijkende tekst van af ongeveer de aankomst van de verbannen Durga op de setra Gaṇḍamayu tot en met de bañolan, waarin Sĕmar ni Kalika te pakken heeft door haar voor te spiegelen, dat hij haar verlossen kan. Uit hoofde van de taal als anderzins (Sĕmar heet hier bv. regelmatig Tuwalen) mag geconcludeerd worden, dat het een in jongen tijd op Bali ontstane omwerking van het origineel is. Daar de omwerker dikwijls echter heele regels en soms zelfs complete strophen onveranderd heeft overgenomen, heeft het juist op plaatsen waar alle andere Mss. corrupt waren als bv. bij de kerkhofscène met de verschillende spooknamen een enkele maal goede diensten bewezen. Onder de varianten vindt men dit handschrift echter niet aangehaald, daar het slechts in 2 of 3 gevallen bij de vertaling te pas is gekomen en het uit hoofde van taal en bewerking geen eigenlijke varianten kan leveren.

H. Ms. Ethnographisch Museum te Leiden, afd. Bali en Lombok No. 22|1. Dit handschrift bevat een volledige tekst in vrij slechte spelling en vertoont sterke verwantschap met A. en D.

K. Warn. Leg. Ms. Or. 3991. Dit handschrift geeft een zeer goede lezing, doch vangt eerst aan bij zang IV : 3. Het loopt dan evenver door als B., waarmede het ook overigens groote verwantschap vertoont.

L. Warn. Leg. Ms. Or. 4517. Dit exemplaar behoort tot de groep C en is nauw verwant aan F., doch heeft aan het slot 1 strophe minder. Waar de tekst letterlijk met C of F overeenkomt, is dit Ms. niet geciteerd.

Ofschoon hier op de taalkundige kant van de zaak niet zal worden ingegaan, dient het volgende toch geconstateerd te worden. Alle ons bekende handschriften gaan terug tot dezelfde redactie. Uit alle zonder uitzondering blijkt echter overtuigend, dat, al moge in den aanvang die

---

1) In het na Brandes' dood afgedrukte 3de stuk van zijn Beschrijving is een groote verwarring ontstaan in de nummering en beschrijving en de daarbij in Bal. karakters gedrukte tekstcitaten. Zoo is het als „Einde" onder 1067 afgedrukte stuk in werkelijkheid het slot van 1068, behoort het geheele stel tekstcitaten onder 1068 thuis onder 1069 en het onder dit laatste nummer afgedrukte „Begin" eigenlijk bij 1068.

redactie op schrift zijn gebracht later daarvoor mondelinge overlevering in de plaats is getreden en het geruimen tijd moet geduurd hebben vóór men die mondelinge overlevering weer heeft opgeteekend. Zoo luidt de 2de paḍa van Zang I strophe 95 in 7 van de 10 door ons geraadpleegde Mss. „Tuhu korayapanas" of „korayyapanas," terwijl uit de 3 andere blijkt, dat dit moet zijn „rare hapanas." Een dergelijke fout is niet ontstaan bij het afschrijven maar door zinneloos in de maat naplapperen van klanken, die men meent op te vangen.

Ook slechts door mondelinge overlevering aan te nemen is bv. te verklaren, dat Zang I strophe 39 pada 1 in de verschillende Mss. dikwijls slechts zinnelooze klinkklank is bv.

Lottahelettanghelote — Lotaten lotatenglote — Lotate lotate lote — Lottatelet anghelote — Letatelettanghelote — Lothanghelotanghelote — Lohate mangke halote.

En dergelijke fouten zijn er bij tientallen te vinden. Eveneens alleen door mondelinge overlevering zijn te verklaren de groote afwijkingen die de Mss. onderling vertoonen. Waar sommigen 3 strophen hebben, heeft een ander slechts 1, terwijl die éene dan is samengesteld uit paḍa's van de 3 oorspronkelijke; op sommige plaatsen worden geheele stukken vervangen door andere, blijkbaar doordat men de oude vergeten heeft en er nu maar op los phantaseert, zoo zelfs, dat in een der Mss. bij den strijd tusschen de Panḍawa's en de reuzen geweren en kogels een rol spelen. En sommige plaatsen, vooral in zang II, III en IV zijn zelfs met behulp van de 10 Mss. niet te reconstrueeren.

Wat de in het gedicht voorkomende eigennamen betreft heb ik, daar er in mijn betoog herhaaldelijk naar de tegenwoordige wayang moet worden verwezen, gemeend met het oog op de eenheid, de moderne spelling te moeten toepassen, vooral, daar in de handschriften die spelling zeer uiteen loopt. Natuurlijk is daar, waar andere werken aangehaald worden, de in die werken gebruikelijke spelling gegeven.

Ons doel in de achtervolgende verhandeling is nu ten eerste een verklaring te geven van de basreliefs van Tegawangi en Sukuh en ten tweede de betrekking te bepalen tusschen de illustratie's aan die tempels en het Sudamalaverhaal, zooals onze tegenwoordige redactie dat geeft.

Daarvoor had misschien volstaan kunnen worden met het leveren van een zeer uitvoerig uittreksel. Wij hebben gemeend, dit niet te moeten doen, daar een uittreksel, gemaakt voor het verklaren van basreliefs, nooit geheel objectief is en tenslotte de tekst zelf toch altijd meer bijzonderheden kan leveren, dan zelfs het meest uitvoerige excerpt. Daarom besloten wij de twee hoofdstukken, waarin de beide bovenaangegeven punten behandeld zullen worden, te laten voorafgaan door een vertaling van de Sudamala. Nu deed zich echter de behoefte gevoelen aan het geven, ook van den tekst, teneinde den lezer in staat te stellen, zich zelfstandig een oordeel te vormen. Bovendien is een tekst van de soort waartoe de Sudamala behoort

nog nooit uitgegeven, zoodat publicatie, hoewel voor het eigenlijke doel van deze verhandeling overbodig, toch gewenscht was. Als legger werd daarbij genomen Ms. H., het exemplaar uit het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, terwijl alle door mij aangeteekende varianten uit de andere handschriften achter den gedrukten tekst gegeven worden. Wat die varianten betreft heb ik gemeend blijkbare schrijffouten te mogen verwaarloozen, evenals de eigenaardigheden in spelling van sommige handschriften, zooals het weglaten van de wigñan (tanpawe instede van tanpaweh) en de cĕcak en vreemdsoortige spellingsliefhebberijen als bv. in A het aangeven van de linguale ḍ door (paddha voor paḍa, daddhi voor daḍi en dit voor dadi).

Wijders zijn strophen, die in sommige Mss. ontbraken, doch, zooals uit het verband kan blijken, oorspronkelijk in den tekst thuis behoorden, als volgstrophen, aangeduid met de letters *a.*, *b.*, *c.*, enz., opgenomen. Door de eigenaardige wijze, waarop de tekstuitgave is ontstaan (Ms. H. heeft niet oorspronkelijk als legger gediend en is mij pas het laatst van allen in handen gekomen), komen dergelijke volgstrophen niet alleen in de varianten, maar ook in den tekst voor.

Wat de vertaling betreft, deze volgt den tekst (ev. de varianten) op den voet. Er is daarbij dus niet gestreefd naar vloeiend Nederlandsch, integendeel, de origineele zinsbouw is zooveel mogelijk gevolgd. Waar de tekst zelf eraan voorafgaat, meenen wij, dat de bedoeling ook bij deze wijze van vertaling voldoende duidelijk zal zijn.

Direct en indirect heeft het onderzoek, waarvan de resultaten in de volgende bladzijden worden publiek gemaakt, zeer merkwaardige gegevens geleverd voor de kennis van de historische ontwikkeling van de wayang en de wayangliteratuur. Was het oorspronkelijk de bedoeling ook deze gegevens in een afzonderlijk hoofdstuk te verwerken, bij nader inzien is daarvan afgestapt, teneinde de eenheid van het behandelde onderwerp niet in gevaar te brengen. T. z. t. hopen wij elders van die gegevens gebruik te maken.

Noordwijk aan Zee, 1 April 1924.

HOOFDSTUK I.

TEKST EN VARIANTEN.

A. TEKST.

ZANG I. Hawignam astu.

1. Sangtabya nama siwaya mangke, tan kabĕta ri tulah, luputa sarwwa roga hiringong, dirgayusa hatuduh wungkal, denya milwamarnna mangke.

2. Hana ta wuwusĕn mangke, sira ta sanghyang tunggal, mwang sira sanghyang wisesa mangko, makadi sanghyang asiprana, hananireng guru mangke.

3. Sira sajati ya mangke, ring hyang guru wawarah, sapalinira çri huma mangko, hyang tunggal polahira sira, çri huma clor ring lakine.

4. Hyang tunggal wisesa mangke, tan kna kinbangan, çri huma sira haclor añolong, amalihakĕn sdah burat, sinapa hyang guru mangke.

5. Hyang guru wisesa mangke, sira humawaking rat, wruh sira tanana wruh punang wong, sira tanora katinggalan, sira nda tanana mangke.

6. Kang wucapan sira mangke, hyang tunggal hyang wisesa, wus awawarah ring guru mangko, sapalinira sang çri huma, hyang guru sngit manahe.

7. Hanimittanira mangke, wruh panatinira mala, sapabaya çri huma mangko, hanglalawananing hyang brahma, ti bramatyeng guru mangke.

8. Hingumanuman ta mangke, sira batari brahma, lingira kalinganipun mangko, tinudingan denya tinĕmah moga dadi durga mangke.

9. Sira holahholih mangke, sira dus tĕlĕs dawak, kasiden sapa hyang guru mangko, wastu sira dadiya durga, ranini haranta mangke.

10. Lwir apuh tumrapa mangke, lan kunir tanana suwwanaracap, habang hagimbal mangko, kesanira hukĕlukĕlan, gde luhur pangadge.

11. Netra suryya kĕmbar mangke, tutuk lwir guwa mĕnga, hasalit siwung sira mangko, hirung lwir sumur lo wiwara, tuminghalin sarirane.

12. Pating balĕntong hawake, hañjrit hanguwuh sira, hamalaku lukatpada mangko, lingira guru mawacanna, nora lukat sira mangke.

13. Hana panamaya mangke, sasadwidasa warsa, denta ngĕmasi naraka mangko, hana ta tĕmbyaçrayanira, pandawa pamuragile.

14. Hanama sadewa mangke, hanging pawarahingwang, kawruhakĕn wtuhane mangko, sang pandawa nglukateng sira, majing ring garbane mangke.

15. Muwah ta hapasangtabe, ngong luputa ring tulah, mwang ngamajangah tumuta mangko, kawitanira sang pandawa, hyang tunggal mayuga mangke.

16. Glis bagawan mijile, biseka purasaran, dan sira yugga humijil mangko, bagawan manoba walĕsa, sira dan ayugga mangke.

17. Bagawan byasa wijile, manak sang pandu hika, sanak sahudaranira mangko, sang dṛtarastra harannira, manaking korawa mangke.

18. Hanaking sang pandu mangke, humijiling pandawa, sanak amisan ta sira mangko, pandawa kalawan korawa, munggwing kanan keri mangke.

19. Kalima kang jalu mangke, marge haran pandawa, dan sira sang yudistira mangko, tuwa sumendi raden bima, arjunna punang pamade.

20. Sakula sadewa mangke, hurujuning pandawa, hamawa panglulukatan mangko, sahuniwehaning batara, marmmaning sumakti haheng.

21. Wus lumbrah kangpara mangke, tkeng rajanagara, yen sira hyang jagatnata mangko, haçraya lumukating sira, nini tananaha waneh.

22. Sulabda bagus rupane, hanom wiweka ring prang, tanana pada ring wiyat mangko, tanana lĕtĕhanira, winarna wuwusĕn mangko.

23. Glis lampahira mangke, setra gandamaywika, pada ta hangaroyani mangko, hupanara mwang tadahira, sabĕbĕkĕlane kabeh.

24. Wadokurang hika sakweh, wadwanira kalika, jalwistryahangaroyani mangko, ndan sira raninyaglis mangkat, tankocapeng hawan mangke.

25. Duk tka ring setra mangke, majing sireng kadatwan, hamĕnanging hupacara mangko, datan ilang takonnakna, gnĕp prakarane kabeh.

26. Muwah hana kocap wanneh, sang widadara kĕmbar, hanamaha citrasenna mangko, citranggada punang panuwa, kneng sapa sira mangke.

27. Hyang guru hawas tinghale, widadara lumiwat, ring sdĕngngirakalihan mangko, hanganti ring rabyajinira, ring taman padyusan mangke.

28. Tanana papakeringe, bramatya runtikira, batara hangupadrawa mangko, wastu sira dadiya yaksa, polahmu dahat alĕngnge.

29. Batara kasidyan mangke, tmahira glis tumrap, tiba ring sang widadara mangko, haglis pwa hatmahan raksasa, tanpantaragĕng luhurre.

30. Nama kalantaka mangke, kalawan kalanjaya, tuminghalin sarirane mangko, dumadi ring raksasa kĕmbar, hangrak hanguwuh swarane.

31. Kadi ktug lindu mangke, byakta sang kumbakarnna, hangangah ta hamdenikang wong, netranira lwir suryya kĕmbar, tutukadi guwa mangke.

32. Hasalit siyung dangstrange, lungid hasawang haçtra, hanawut rawis netra sumorot, hajrihakĕn kang wong tumingal, batara wuwus runtike.

33. Glis hakon hatra mne, humara ring kayangan, denparĕngana ring setra mangko, ring sira yayi ni çri huma, ranini makarannane.

34. Sigra lumampah lakune, tankawarnnaheng ngawan, datĕngnging setra jujug tannalon, datan palarapan praptannya, kapanggih ranini mangke

35. Sinambra manapa mangke, bageya sira bapa, nakingngwang paran marmane mangko, hapisah saking kang dadara, pukulunnapasangtabe.

36. Katur ring jĕngngira mangke, pukulun katiwasan, sumĕmbah mĕdĕk sira karoron, katuwon patakaning hanakneng ngupadrawa mangke.

37. Hih kalingane mengkene, pada kita lanningngwang, hangĕmasin pataka gung mangko, pirabaya mangke ruwata, sapa sih anglukat mangke.

38. Lah petanga sirengkene, hanganti panamaya, nira kakang guru nglukat mangko, mne yan gnĕp sasangkala, punang sadwidasa warseng.

39.|40. ontbreken.

41. Datĕng humarĕka mangke, ring prabu duryodana, hantyanta makatihati mangko, raksasa tumurunning kendran, prawira labdeng prang mangke.

42. Kadbuta ring yuda mangke, gĕmpung kang parawasa, di tana duratmangkya hamorod, wanyamagut ring paprangira, ning sarawarsaha kabeh.

43. Syuh sirna kalanne kabeh, tanwani tumanggalang, tanana hamadanana mangko, denira wus kangkĕn atmaja, raksasa sumakti hahang.

44. Nĕngakna prawirane, kocapan sang pandawa, hana matramatra hasĕmwadoh, hapindapinda tan sobaka, kaya norana wanine.

45. Paranbaya kalingane, pangaluping çrĕnggala, wyatara madya makyawawangson, lan swaraning dangdang hangawang, hangĕrĕsing hati mangke.

46. Mwang wadwa pandawa mangke, habibisiking rowang, hayo ta lunga sabaparadoh, mwang çri kunti sangsaya mingat, karaseng wlaçing hanake.

47. Muwah jĕjĕpĕn pracore, cara hambandung karna, hamagut lidah hujarring hajro, durjannamrih rusak nagara, hirĕbut pakolihane.

48. Lumbreng nagara wṛtane, ring sang bala pandawa, smu kagyat hangrĕngĕ wṛta mangko, yan sang korawa ṭinurunnan, raksasa kĕmbar saktyaheng.

49. Batari kunti wruh mangke, yen hangucapeng ḍaya, paranwĕkase pandawa mangko, lah ngong humarĕking kayangan, suntda kapatiyane.

50. Kalanjaya kalantaka, hapannatmajanira, ranini batara ring kadaton, ring setra gandamayu hika, malar sira suka mne.

51. Ranini yan sira haweh, nru hutanganningngwang, ndatannana wruh pandawa mangko, haniliba mari kayangan, kunĕngta ranini mangke.

52. Ranini hamuwus mangke, siranĕlsĕl sarira, halawas kwa haneng setra mangko, hage ngong wru ruwat manira, hanglukatatengsun mangke.

53. Wus gĕnĕp sasangkalanne, kang sadwidasa warsa, kalukat kandĕhan malaningong, hing kuna kakang gurwawkasadewa hanglukat mangke.

54. Paranteki dadalanne, ra sadewa datĕngnga, mara mangke ring kayanganningngong, hage ngongngaring hawasanna, hanglukata hingong mangke.

55. Kawarnnaha sira mangke, batari kunti tka, kasasar hanujwing setra mangko, hyang ayu tanpahyasana, manusa bagya marangke.

56. Batari kunti sabdane, matur tumulyanĕmbah, mani pun kunti marĕka mangko, pada hyang lingira ngandika, sapa manusa marangke.

57. Batari kunti haturre, pun kunti nda dika, pada hyang ayu manira mangko, wontĕn ta satruning pandawa, pun kunti tĕda patinne.

58. Kunti sapa ta harane, satrunira pandawa, batari kunti warahanningngong, satrunira pandawa hika, muwah sapa ta haranne.

59. Batari kunti haturre, haran pun kalanjaya, harinipun kalantaka mangko, punika pun kunti hanĕda, kapatiyan ingsun mangke.

60. Ranini hamuwus mangke, hiku kang dera tĕda, batari kunti tanpaweh ta ngong, si kalanjaya hanakingwang, kunti tanpaweh ngong mangke.

61. Batari kuntyamit mangke, mĕndĕk sira hanĕmbah, kapatihan ta mangko, batari kunti sampun lĕpas, ranini kemĕngan mangke.

62. Ranini hamuwus mangke, kunti pamangsul sira, mereneha ngucapa lan hingngong, hingkene mangke hararasan, dadi mangsul sira mangke.

63. Dewi kunti mangsul mangke, sira mĕndĕk hanĕmbah, punapa pun kunti sineng mangko, mantange pwa kita waliya, hyang ayu punapa gawe.

64. Yen harĕp kapatiyane, satrunnira pandawa, tka kunti kaharĕpingngong, hurupana mangke wdus bang, hiku karĕpingngong mangke.

65. Batari kunti haturre, pun kunti tkanana, wdus bang pinalaku mangko, pun kunti hangaturakna, muwah pun pandawa mangke.

66. Hana tunggal ta warnane, hanakta ran sadewa, hika haturrakneng hiringong, ra sadewa rare hapanas, hamangan bapa babune.

67. Pun kunti tanpaweh mangke, pun sadewa haturra, punapa ta pangucapanning ngong, bayaluhur yen wka dawak, dudu hanakingsun mangke.

68. Batari kunti haturre, salah tunggal tinadah, pun bima pun dananjaya mangko, makadi yen pun darmawangsa, punika tinadah mangke.

69. Ranini hamuwus mangke, haja si dananjaya, mangko hika cacampuran mangko, si darmawangsa hiku haja, si bima satriya gde.

70. Batari kuntyamit mangke, mĕndĕķ sira hanĕmbah, kantuna pada hyang ayu mangko, batari kunti sampun lĕpas, ranini kemngan mangke.

71. Buta kalika merene, pamarĕkiteng ringngwang, kalika sunkonkon kita mangko, si kunti glis tututana, pangrangjinging kita mangke.

72. Punapa mangke dosane, pun kunti rinañjingan, kalika dakwarah kiteng ringngong, hanake si sadewa hika, sunjaluki ya tanpaweh.

73. Hingong hiya suntadahe, mne sadewa hika, rĕkwa nglukatanana hiringngong, kakang guru hiku nawĕkas, yenniyanglukat ngong mne.

74. Pun kalika matur mangke, hawdi pun kalika, yen kita hangrañjinghana mangko, pun kunti tata sanghyang darmma, hiku habcik masane.

75. Ranini hamuwus mangke, wnang yen widiningngwang, kalika pamangkat kita mangko, si kunti glis tututana, pamanjing hayo hasuwe.

76. Sah saki kayangan mangke, pun kunti katututan, denrañjing giniwang walik panon, kinuñcang ginawe brajanta, hanguwel ta hangutatel.

77. Hangadĕg brajanta mangke, tuhu kandĕlan mudwa, dadi gumuywañjrit sira mangko, manah luttan wetan kulon ta, daksina hutara mangke.

78. Ontbreekt.

79. Dewi kunti mangsul mangke, satkanneng kahyangan, ranini sanggarmmanapa mangko, kunti nini paran gawenta, marmmanira mangsul mangke.

80. Ranini hamuwus mangke, kamayangan yen tka, kita kuntyahaturakneringngong, yen si sadewa kabaktaha, maring kayangan marangke. .

81. Batari kuntyamit mangke, tannasuwe ring hawan, prapti mangke sira ring kadaton, hanuli maring panakilan, kapanggyanakira kabeh.

82. Raden arjuna nabdane, kakaji hibu tka, kasasar pada hanĕmbah mangko, hibu huni di sinangkanta, marasatiningsun mangke.

83. Raden bima pangucape, hibu ndi sinangkanta, batari kunti sumawurralon, sangkanku huni saking setra, ring gandamayu ngong mangke.

84. Yen harĕp kapatiyane, satrunira pandawa, ranini jatyawaraheringngong, pandawa tunggal rĕkwa panas, hamangan bapa babune.

85. Hibu sapa ta haranne, pandawa hika panas, batari kunti sumawur alon, sadewa rĕkwa hika panas, hamangan bapa babune.

86. Hibu tanpawe ngong mangke, pun sadewa katurra, punapa ta pangucap iringong, tanpasung mangke pun arjuna, hingong bima ku tanpaweh.

87. Tuhu kita yan tanpaweh, harinta dananjaya, si bima tuhu tanpaweh mangko, makadi yen si darmawangsa, yen tuhu kita tanpaweh.

88. Daktibani kita mangke, hupata ngrĕngĕkna, hawak ta kne upata mangko, makadi ta ya lĕbur kawah, tur tan dadiya wong mangke.

89. Ra sadewa hĕdi mangke, norana katinghalan, sadewa marĕkita hiringngong, datĕng pun sadewa hanĕmbah, ginĕmĕl tangane mangke.

90. Pinĕgĕmake tangane, nhĕr dinandananan, sadewa mati kita padaningngong, ranini hamalaku sira, yya panasa singko mangke.

91. Pun kalika mangsul mangke, punika pun sadewa, batari kunti sireling mangko, tuminghal sireng nganakira, hangrangkul hanangis mangke.

92. Dewi kuntyamuwus mangke, hanaku ki sadewa, pangeran sampun mulih hiringngong, tanpendah ngwang kadi kinuñcang, hampuranne tengsun mangke.

93. Ranini hamuwus mangke, kalika kunti tka, hanggawa hanake mulih mangko, kalika lah glis tututana, kunti rañcingira mangke.

94. Dewi kunti glis lampahe, saksana tinututan, kalika sampun ngranjingi mangko, giniwang mangke socanira, dewi kunti runtik mangke.

95. Sadewa lah mangsul mangke, tuwu lare hapanas, haku tumoning sariraningngong, sinĕndal raden pun sadewa, tur dentalinin tangane.

96. Dewi kuntyaglis lakune, satkanneng kayangan, maturra ring hyang madewi mangko, punika mangko pun sadewa, katur ring hyang dewi mangke.

97. Dewi kunti hamit mangke, tan asuwe ring ngawan, lumaris mangke sira tan alon, satkanira ring nagara, batari kunti hakule.

98. Kalika sah saking garbane, sira kunti tankocap, lumampah si kalika tan alon, satkanira maring setra, tka ngadĕg ing harĕpe.

99. Sadewa hucapĕn mangke, sinangkala ring setra, cinangcang sira ring rangdu mangko, pun smar hatunggu hajaga, paranrehku kadi mangke.

100. Hyang ngarka sumurup mangke, gumantya hyang sasangka, tarangak alimunan kakayon, tanpangling rahaden sadewa, nora ngrasaneng ngatinne.

101. Pun smar hamuwus mangke, sapa sireku tka, kalika haranisun rahinko, huculi mangke sang pangngeran, yen sira wilasa mangke.

102. Denuculi tatalene, linge raden sadewa, wilasa sira nguculi ringngong, sapa ta nini haran sira, ni kalika tengsun mangke.

103. Kalika ḍuḍu sĕmune, tumon raden sadewa, garjita tumoning rare hanom, sadewa sunharĕping sira, nora mati sira mne.

104. Raden sadewa wuwuse, hangurringsun matiya, sapa sira harĕpe hiringong, paran ta laraningsun pĕjah, angurringsun mati mangke.

105. Kalika ta runtik mangke, rehning tankinarĕpan, kulkul haganti dentabuh mangko, kaget sakweh hing wadokala, pada mĕtu mangko kabeh.

ZANG II.

1. Hucapĕn balanira, mtu kabeh tatangan, lawan bowong laweyan lawan roro, tĕndas buntit buta bang lan buta hijo, kabeh pada mĕnga.

2. Humwang swara ning manuka, sabengsore cuculik, lawan dares dokan mibĕr sakalasa tutuwu muni tanalon, tĕtĕkĕk makarowange.

3. Pada hanggigila mangke, kala jĕngking kala bang, sabahingas haneng jogan mangko, kagen tatangunngun dupa, sakahuni lampit mangke.

4. Ring kĕpuh rangdunga mangke, rarawenya rumĕmbya, husus tangantangan hula mangko, kumammang momocorong soconya, gagak ahurahan mangke.

5. Pada hanggodaha mangke, balanira hurahan, sawane bakta pukangnganing wong, waneh agigisiha tĕndas, tanhĕnti panggigilane.

6. Kalika ta pangadoke, sakweh ing wadokala, hagirang mĕtwa-kĕkĕpok mangko, hapĕtakpĕtak hahurahan, hangigĕl ngidung swarane.

7. Tanhĕnti panggigilanne, kawandasa jalwistrya, muncrĕng netra ring dada sumorok, hajĕngklek ngigĕl hamet solah, suku tunggal basa gde.

8. Kang wado karo tangane, mangkyabengbeng baganya, pĕpĕngkah gde basanya beyod, kinĕndangan tinĕbwing tangan, sinuraking sarowange.

9. Rĕregek patingkerecek, balung hakakantetan, lyan buta bang lawan buta hijo, pada met pamĕdimĕdihan, tĕndas balaka rowange.

10. Mata muncrĕng huntunne, rangap hangamahamah, lidahe habang sumeled halon, hakakantet buta saliwah, rare bajang ginamle.

11. Pada pilih pabelanne, hananglalar hususnya, lyan tĕndas pada hangrĕbut hangroh, pangke waneh patingsulayah, halum añar kang sawaneh.

12. Humwang swaraning paberes, pada hangrĕbut mangsa, pun smar marashatine mangko, hakidukusaring jogan, ring gowok kpuh rangdu gene.

13. Gumĕtĕrkĕtĕr ngatine, dene wdi ki smar, sakwehing wadokala rĕrĕmpon, hamĕdekĕn harsa tuminghal, mĕnĕng tanpangucap mangke.

14. Hana malih kocap mangke, brokoçokan ko tka, mwang rarampak si pangeran ingngong, nora wĕdi pangawa pĕjah, pĕtĕng ributa ngatine.

15. Tatangan jĕpupu mangke, pada harsa gamĕla, tan lyan sumang-sang sireng kakayon, brĕgenjong muncrĕng mata tunggal, jagut dawa harerewel.

16. Purusnya ngagĕr hagde, jinĕrĕt kinĕdĕtan, pun smar gumuywing ngati mangko, humĕnĕng rasa tanuripa, yen tansihing dewa mangke.

17. Humwang kulkulan swarane, wadokala hurahan, hangucap aha hahah hihih girang ngong, mangke hamamangsa satriya, hanom habagus rupane.

18. Buta pĕtĕng tka mangke, hangamong mata tunggal, hangrak hangagĕm badama mangko, mangke hamamangan satriya, henak den-purak atine.

19. Prabawanira rahaden, teja mwang ririsumar, prahara ktug lindu tanalon, mĕkab kang pritiwi gumiwang, teja sumunu sumare.

20. Ktug tiba gumerengseng, sĕsĕban lan badama, kang wadokala mangko wungadoh, hapadang kaya dininglalan, ranini tumurun mangke.

21. Ranini hamuwus mangke, mati singko sadewa, sira waspadakna hiringngong, baya nora sira wĕdiya, tumoning rupanku mangke.

22. Hĕnti laranira mangke, ranini hanggigila, sadewa nora ngko wĕdi ringong, ranini hasalah badama, tur denlungsur wĕdiyane.

23. Haris ning pamuwuse, manusaku sadewa, ngong haminta sihanta hiringngong, lukatěn kaki malaningngwang, sihanta hiringngong mangke.

24. Raden sadewa haturre, nhěr sira haněmbah, saturrannipun sadewa mangko, tan wikan pun sadewa nglukat, padaning hyang dewi mangke.

25. Hanglukata wong babaneh, pun sadewa tan bisa, patakanisun sadewa mangko, tanwikan pun sadewa nglukat, singgi laraning pangang waneh.

26. Tuhu ngko hanglumuh mangke, sira nglukateringngwang, sadewa mati kita deningong, yen kita hanglumuh anglukat, masa ngko huripa mne.

27. Raden sadewa haturre, suka hangěmasana, yen pějah lukat patakaningngong, hyang ayu yen sira hanadah, lukat pun sadewa mangke.

28. Kroda hyang madewi mangke, sira nambut badama, hajrit sira tumingal mangko, kaget kang prawatěk dewata, hyang dewi krodaha mangke.

29. Kawarnnaha sira mangke, hyang narada hanglanglang, tumurun sireng buwanna mangko, manděg sira handulu teja, paran gane kalingane.

30. Hyang narada pangucape, teja nika liwěran, satinghaling hyang narada mangko, raden sadewa sinangkala, hingayating pati mangke.

31. Paran teki běcikanne, yen sadewa matiya, tanana pasamayanne mangko, pandawa masa tanlěbura, mati tunggal mati kabeh.

32. Hyang narada mangsul mangke, mati mne sadewa, henakane mangsul sira mangko, hawawarahheng hyang madewa, hyang masno sun warahe.

32*a*. Hyang narada mangsul mangke, suměkang maring swargga, kapanggih çwarggane hyang masěno, kalih kalawan hyang madewa, sama sira napa mangke.

32*b*. Hyang madewa pangucape, bageya palibaya, punapa pinda byagata mangko, warahěningsun palibaya, sangsaya twasira mangke.

33. Hyang narada pangucape, hingsunnawareng sira, sadewa hika kawlasingngong, sinangkala ring setra hika, masana huripa mne.

34. Mněng tanpangucap mangke, hanangis hyang madewa, kemngan paran polaha mangko, pan ora wanya hangrěbutta balikan ta mantuk mangke.

35. Mara hyang madewa mangke, kalawan hyang narada, satkannireng kadaton mangko, kapanggih hyang guru sineba, pinarěking dewa kabeh.

36. Hyang madewa matur mangke, měnděk sira haněmbah, saturraning mahadewa mangko, hyang guru lingira hangucap, lah ngong hangrěbut ta mangke.

37. Sapa ta hangrěbut mangke, yen tan pada batara, hasihanipun sadewa mangko, hyang guru lingira hangucap, lah ngong hangrěbut ta mangke.

38. Hyang guru tumurun mangke, datĕngnging madyapada, satkanira ring setra mangko, kapanggih rahaden sadewa, hyang guru ngandika mangke.

39. Sadewa henaka mangke, lukatĕn ta hyang huma, hingngong rumañjingnge sira mangko, hanuhun rahaden sadewa, hanglukat batari mangke.

(Hanggaronggong kang setrane, nora sukĕteng kakayon, rangdu roro buta bang lan ampel, tunggal pepeñjoran ampel anom, kpuh randu karameyan.

Bango roro hangagding lawangane cuculik lawan dares winminakakon konanya nambut hatmaning wong hiku minakagawenya.)

40. Wus henak rumañjing mangke, hyang guru garbbanira, sadewa sumanggup nglukat mangko, ngong sadewa mangkyanglukata, pukulun hapasangtabe.

41. Jumnĕng ta sira mangke, hangekajñana sira, hasuku tunggal humnĕng mangko, tanlĕtuhing cita nirmala, tanpahamĕngan ta mangke.

42. Wija kunir hingagĕme, kalawa sĕkarrura, hamusti sira ngardana mangko, hanambutakĕn skarrura, pu smar makyakĕkĕleng.

43. Pinituturan ta mangke, dene raden sadewa, hyang dewi sira kasṛpan mangko, hangrĕngĕ hungkareng sadewa, hantyanta hayune mangke.

44. Sinahura wija mangke, kalawan sĕkarrura, ranini hajĕrit sira mangko, duk lungsur rupanira durga, waluya hyang ayu mangke.

45. Hawas tinghalira mangke, tatas mangkyanarawang, tuminga ta hudan braja halon, sinilir dening samirana, hyang arka sumurup mangke.

ZANG III.

3. Kawarnnaha sira mangke, sakwehi wadokala, wus tumon ring widadari mangko, kang lanang dadi widadara, kang setra taman dadine.

4. Hantyanta taman warnnane, hakeh kang sarwa skar, hangsoka sĕkarripun hangayon, kang bale tajuk amarapat, beji ring tĕngah pṛnahe.

5. Hyang ayu tumungkul mangke, hantyan tumoning sĕndang, hyang ngayu hangilo sira mangko, listwayu mangke rupanira, lukat malaningsun mangke.

6. Hyang ngayu halonabdane, manusaku sadewa, wus lukat mangke patakanningngong, sadewa tuhu hutaningngwang, sadewanakingsun mangke.

7. Duk salini kita mangke, haranta sudamala, pan kita hanglukat malaningong, kita mani sama kalukat, pada rahayuha mangke.

8. Hana manih gañjarranne, çudamala rabiha, hana ta kaki pangutusingong, maring prangalas kita mangkata, mandala lor wetan pṛnahe.

9. Ring Tambapetra haranne, sira dṛwyanakanak, roro pada hayu rupaningong, haranne ki soka padapa, hika karmmanisun mangke.

10. Hiki kaki sañjatanne, pamateni satrunta, çuddamalaglis mangkata mangko, hamit rahaden suddhamala, mĕndĕk sira nĕmbah mangke.

11. Kalika hamuwus mangke, pun kalika linukat, kalika tanlukat malaningngong, dosanta hanĕluh lakinta, hiku malanningsun gĕgde.

12. Pun smar mangke haturre, sampun sira pangeran, hanglukat dosanipun angadokhakĕn sakweh hing wadokala, hamdekĕn setra mangke.

13. Hi kalika çruh tangise, hakusah aneng jogan, kĕsĕl sira mangkye jongkong, mala katon sosongothira, pun smar hanuding mangke.

14. Ki smar hamuwus mangke, kitarĕp lukat kita, kalika ngong hanglukata mangko, dan lingipun mne kalika, lah bageya smar mangke.

15. Hangasiasih ujarre, duh kakanku ra smar, wong jagra tur sira bagus anom, hakeh rangda lara hulanjar, harĕping sira sumeler.

16 Mesĕm ki smar wruh mangke, hingayĕmi kalika, lingira sira sunlukat mangko, parĕkna sasaginnira, gnĕp saranane sakabeh.

17. Ngong mangke panangkanane, sabwat ning kasarana, salaksa ronglaksa beya mangko, pun smar gumuyu ring citta, turrangucap lah parĕke.

18. Sokan sawakul paberes, kan mwang rĕgas winadah, kalawan sajĕng saguci mangko, denaglis mangko holahana, hingĕdokĕneng pamade.

19. Pragata wus matĕng mangke, sampun sumaji tĕngah, pun smar hadan macota mangko, kali doh ayo tuminghal, tan wnang katoning kabeh.

20. Pun smar hamangan mangke, warĕg makyahamangan, wus tĕlasĕkul hawakul mangko, mwang sajĕng saguci tĕlas, camra tankari balunge.

21. Wus hanguculu sesewet. yadyan maling ikuhnya, dentĕlas kunĕng kalika mangko, hidĕp tuhutuhu basaja, pun smar hangapus mangke.

22. Hucapĕn hyang dewi mangke, sira dandan muliha, ring swargga halawasĕpi mangko, honĕng hika pada batara mwang widadari kabeh.

23. Hangayu ngakasa mangke, sumĕka maring swargga, hyang ngayu kumdapkĕdap katon, hanangis mangke pun kalika, densĕlsĕl ko sariranne.

24. Sudamala muwus mangke, kariya ni kalika, hanging sing rungunĕn wĕkasingngong, gawenta hatungguheng taman, tĕmbe kita sunlakate.

25. Kalika pakari mangke, hingong makateng taman, lingira kalika mojar alon, lah kaki margi haneng ngawan, wastu rahayuha mangke.

26. Kawarnnaha sira mangke, hyang ngayu kakalihan, lumaris lampahira tannalon, duk tĕka ring bajarran puspa, hakalihan sira reren.

27. Tanwarnnanĕn sira mangke, hyang ayu hakalihan hangrungu kang widadari mangko, hyang ngayu ring bajarran puspa, pada mapag dewa kabeh.

28. Humwang çwaraning pareret, gding lan tatabuhan, kang payung kĕtas hangrawi tinon, kang gañjaran tuhu hangraras, widadara mañjing mangke.

29. Jampana tuhu halĕpe, cinacaraheng hĕmas, umnĕng nenetranya bra katon, pinikul dening widadara, hingayaping dewa kabeh.

30. Hanitihi çwargga mangke, hangulihin kadaton, wus paripurnna sireng kadaton, mangke hyang ngayu kadi wala, kalawan hyang guru mangke.

31. Tanwarnanĕn sira mangke, sudamala kocapan, satkanireng mandala mangko, hangadĕgi tĕngahing natar, ring patĕmon sira mangke.

ZANG IV.

Hana suwyana pu putut mĕdal mangke, sama madapa sira, rahaden sudamala halon, linge lah bagya pukulun di sangkahe hanar.

2. Baya widadari hanom, rupanta lĕyĕpunapa, karyyan doning mandala, raden sudamala kon, mdal sang ngapalinggih hika.

3. Pu putut wus matuk mangke, matur hana datngan, hanĕmbah lingira mojar alon, pukulun wontĕn ta datĕngan, hanom habagus rupane.

4. Kadi satriya warnnane, singgyaran sudamala, dawĕg ta pukulun mĕdal mangko, hanapaha ri sang datĕngan, hatyanta hayu budinne.

4*a*. Lah kaki rumuhun mangke, sah saking palinggihan, tinuntun dera ki putut mangko, hapan sira tanpabuwanna, marmmaning tinuntun mangke.

4*b*. Tka ring patĕmon mangke, kang ngaran tambapetra, sanggarma sira hanapa mangko, pukulun di sinangkanira, lah bageha linggih mangke.

4*c*. Raden sudamala linge, lah sruda hanakira, ring pambagyani pukulun mangko, mwah gaweningsun yen tĕkaha, hyang ngayu hatuduh mangke.

5. Ring indraprasta ngong mangke, sinangkantanakira, pamurujuning pandawa mangko, ngantĕkaningong saking setra, hanglukat hyang dewi mangke.

6. Hyang ngyu wus lukat mangke, sumĕngkang maring çwargga, lingira huni hanglukatingong, hana hara sang tambapetra, hika lukat denta tĕmbe.

7. Mandala lor wetan mangke, pṛnahe tambapetra, wong tanpabuwana hanak roro, taruni pada nom hangraras, hika kalih alap mne.

8. Hangrasanireng ngatinne, bagawan tambapetra, lingira tĕmbe mun lukat mangko, bage yen mangkananakingwang, hage sunlukata mangke.

9. Lamun ngong mĕleka mangke, dene ki sudamala, sadenirangrehkna hiringong, hanakingsun soka padapa, halap karo denmne.

10. Rahanden lingira mne, sumĕkangi lukata, lah kaki lukatĕn malaningong, hingagĕmakĕn skarrura, kahardawa sira mangke.

11. Hingngidĕp batara mangke, sira batara hindra, munggwing netra kidĕp sira mangko, hanaring wong ring hanakanak, siniraman tirta mangke.

12. Kagyat hana ta panonne, bagawan tambapetra, waspada tumoning jagat mangko, handulu hika sarwwa warna, lah kaki suka manahe.

13. Wus mělek mangko panonne, bagawan tambapetra, tuhu siyanlukat malaningngong, hawas handuluha hing warna, hawas kabeh ring kamangke.

14. Bagawa wus tumon mangke, ring raden sudamala, muliha maring asrama mangko, satkanireng jro hudyana, kapanggyanakira mangke.

15. Hangajag halungguh mangke, bagawan tambapetra, lah kaki sudamalanakingngong, halunggu ta ring ḥarsanira, tunajinah ring pamade.

16. Sama wus alinggih mangke, bagawan tambapetra, lingira ring hanakira mangko, tuhu ta waspada ring warna hanom habagus rupane.

16*a*. Lingira bagawan mangke, hasěngngin hanakira, ni soka padapa hanakingong, marangkenga sira pangeran, kalih anakingsun mangke.

17. Sama bakta sdah mangke, pada wadah carana, nakingngwang hanapa kakang mangko, sang parawan tuhu hadandan, sdah ring carana mangke.

18. Lumampaha sira mangke, hangraras tiningalan, deniring dya sasampurre mangko, tkeng ayun kalih aněmbah, ring sang mahadibya mangke.

19. Bagawan alon ujarre, lah nini hanakingwang, haturrakěna kang sdah mangko, kalih sira pada haněmbah, ring sang sudamala mangke.

20. Lah ngaturri sdah mangke, raden soka padap, sěmwerang nhěr hanapa mangko, hulih bagya punika sědah, katurring sira rahaden.

21. Raden sudamala linge, sawyanagapi sdah, lah hasuruda nini sun mangko, ring paněmbahanira tuwan, hisun hatarima mangke.

22. Tambapetra lon ujarre, wus katanggapan sdah, lah ta lungguha ninyanakingngong, ring sandingngira rakanira, kalih halungguha raden.

23. Hatur sěmbah sira mangke, kalih halungguh sira, datěng kang amumunduta mangko, sěkul hulam tok lawan kilang, ki putut halarih mangke.

24. Haněda sweccan ta mangke, bagawan tambapetra, lawan raden sudamala mangko, mwah anakira sang parawan, sama sira nadah mangke.

25 Ki putut halarih mangke, karak brěm lan kilang, sama ta sira hanadah alon, ri sampun sira makyanadah, pun smar mabukti mangke.

26. Tambapetra lon ujarre, sira hadandanana, papajangan mangkwe salu kulon, humahe ki soka padapa, haglis hayo hasuwe.

27. Sampun hapapajang mangke, matur sira haněmbah, si putut ring sang mahadibya mangko, sampun denira hamamajang, saturre pun putut mangke.

28. Sang rěsi halon ujarre, lah kaki sudamala, hiringana harinira mangko, maraha sireng pagulingan, hapanggiha sira sore.

29. Raden sudamala linghe, hamit siranakingwang, saksana hiringhakěn mangko, kalawan ken soka padapa, maring salu kilyan mangke.

30. Pun smar halon ujarre, mne kyaturu dawak, rahaden wus hapapanggih mangko, ingsun ta mne baya ngapa, ingsun hangitipa mne.

31. Ki putut lah sirengkene dentulusira sanak, hiringngwang hingsun hanĕda mangko, malampah knengsu parawan, ring sang mahadibya mangke.

32. Ki putut hamuwus mangke, hawĕdi sunmaturra, pun smar mangko hamuwus halon, maturra hugaha ringngira, yen bĕndu hingsun paranne.

33. Ki putut matur dan linge, hawot sarrya sang kayap, pun smar makyajaluk wong wadon, mnĕng sira sang mahadibya, kemngan sunira mangke.

34. Hana sira kadi mangke, ni satohok apĕndak, ndan lingira putut mojar alon,ni satohok sira marĕka, tinarima sira mangke.

35. Ni satohok ndan ujarre, kamayangan mangkanna, yen hingsun tinarimakĕn mangko, gagen pun putut halakiya, rowanganisun hakule.

36. Tkeng harĕp sira mangke, hanĕmbah ring sang dibya, lingira sarĕng hamuwus halon, towok wasanakokĕn kita, suwehi ki sĕmar mangke.

37. Sandika sang kayap mangke, pun tohok tanlanggana, lah putut hiringakna mangko, gawaku maring ki smar, denaglis hayo hasuwe.

38. Pun putut hangatĕr mangke, pun tohok ring ki smar, lumaku hangraras basang kombor, histri pasungira sang kayap, sampun tanpantosa rĕke.

39. Pun smar hamuwus mangke, hatarimengsun kakang, matur ring sang mahadibya mangko, haglis ni putut maturra, ring sang maharĕsi mangke.

40. Pun smar halon hujarre, nini lah mereneha, sapa ta ranini haraningngong,ni tohok ingsun kaka sĕmar, rara sunti hingsun mangke.

41. Sumurup hyang rawi mangke, gumantyan hyang sasangka pun smar hamet dununngan mangko, katuju nggwaning palumpangan, saluduh-luduh galarre.

42. Kang likah wus tĕpu mangke, hantolipun orana, hirikang gwane pun smar mangko, saksana mangkyahangrumruma, wus sapapĕlukan mangke.

43. Hakokrocotan ta mangke, pun tohok lan ki smar, saksana tikĕl kang likah rĕko, mwang galar tikĕl tibeng longan, pun smar mangkyakĕkĕtet.

44. Kaget punang ngasu mangke, tibannipun ki smar, hakĕkĕtet nora luwar mangko, kang celeng haneng palungpangan, geger malangwa ta mangke.

45. Pun smar bĕk mĕrang mangke, sira mwang gigirikan, pun tohok pupuhan bĕk mangko, sukĕt hahor lan tahi nayam, pradene masisiragel.

46. Tanĕnti wuwusse mangke, polahipun ki smar, raden sira kawuwusĕn mangko, henak denira papalihan, sawyakurĕn sira mangke.

47. Mijil sanghyang radĕtya, tankocapan sudamala mangko, raden sakula kawarnnaha, wawa tangyanangis mangke.
48. Hamalampah tirta mangke, sigra rarawup sira, ri sampunnira rahup mangko, tumurun jog nhĕr lumampah, maring setra sinadyane.
49. Haglis lakunnira mangke, tankawarnaheng ngawan, duk tka sira ring setra mangko, kapanggih ni buta kalika, hatunggu ring taman mangke.
50. Ni kalika muwus mangke, bage ki sudamala, kamayangan sira mangsul mangko, baya siranglukatĕn sira, mantangnge mangsula mangke.
51. Raden sakula namdane, dudu sun sudamala, pandawa haran sakula ta ngong, hangulatyarinku sadewa, huni sinangkalengkene.
52. Yen sira wilasengkene, tuduhaknengringwang, sagwane mati sadewa mangko, hiringsunini tumut pjah, maring harinisun mangke.
53. Ni Kalika lon ujarre, pacukisuni sira, sunsĕguh ki sudamala mangko, baguse tunggal rupanira, muwah hanomira mangke.
54. Huni sinangkalengkene, harinta ki sadewa, batari hakon hanglukat mangko, dadi ta bisa siranglukat, hyang ngayu wuwus krodane.
55. Kadyana sumurup mangke, maring kaki sadewa, hasanggup sira hanglukat mangko, humnĕng hyang dewa raspatya, pinituturan ta mangke.
58. Ginañjar parawan mangke, kinon ta harabiya, ring mandala tambapetra mangko, humahe mandaleng prangalas, rorwayuhayu rupane.
59. Raden sakula sabdane, kulehe ki kalika, marmmane sira hanglukat mangko, hakeh sama wuwus kalukat, sira hiki kari dewek.
60. Ni kalika pangucape, katuhon ki sakula, hanĕguh agung patakaningngong, lakiningsun mati deningngwang, kapatsasur tunggal kabeh.
61. Kawĕwĕgĕg sira mangke, ring twas raden sakula, hangrungu hujar kalika mangko, hawĕkasan ta sira mojar, katuhon kalika mangke.
62. Raden sakula sabdane, kariya ni kalika, ngong mangke mareng mandala mangko, tuduhana tengsun dadalan, hanujwing mandala mangke.
63. Marga kang anĕngĕn mangke, hanuju ring prangalas, ampun ta prayatna tuhaningngong, kesah mangke raden sakula, haglis mangke lakunne.
64. Tankawarnneng marga mangke, sira raden sakula, duk tka sireng mandala mangko, hangadĕg ta tĕngahing natar, ring patĕmonira mangke.
65. Humulat ki smar mangke, ring rahaden sakula, naha lingira pamatur mangko, sĕmar wontĕn ta rakanira, tumuturreng hari mangke.
66. Pun smar hamit ta mangke, maraheng jro haçrama, matur mangke ring rahaden anom, kapanggih hapapangantenan, lan raden padapa mangke.
67. Pun smar matur dan linge, ndarakanira tka, tumuturreng pakanira mangko, dawĕg ta mdaling patĕmwan, hamapaga raka mangke.

(72). Raden sudamala linghe, lah mantukeng ngaçrama, raka pakanira datĕngin jro, lah yayi hana ngiring sira, karihinan sira mangke.

(73). Duk tka ring dalĕm mangke, sami halinggih sira, raden sakula hanĕmbah mangko, halinggih raden sudamala, ring raden sakula mangke.

70. Raden sasakula wuwuse, huni ngong saking setra, tumutur mangke ring hariningngong, yen pjah ngongruhing pangnglahan, ingsun tumut mati mangke.

71. Dadya hana tuduh mangke, nĕgyarani kalika, yen sira haneng mandala mangko, dentuduhngakĕn punang marga, tka sundatĕng marangke.

74. Raden sudamala linghe,hasĕngnging harinira, ni soka padapa hariningngong, mereneha sira hanapa, ring kakang sakula mangke.

75. Hambaktaha sdah mangke, padasunga ·saksana, hamarĕk sira pangeran karo, sama nĕmbah raden sakula, mwang raden sadewa mangke.

75*a*. Prapti pupundutan mangke, saking sang mahadibya, sĕkullulam brĕm kalawan tok, hanadah ramya hakalihan, mwang raden sakula mangke.

75*b*. Sampuṅ sira nadah mangke, linge raden sadewa, lah yayi soka hidĕpĕnningngong, sunwehi raka kang sakula, ingsun padapa muwuse.

76. Raden soka pamuwuse sandika pakanira, pun soka tanlangganaha mangko, sadennira makyahangreha, masa tannidĕpa mangke.

77. Raden sudamala linghe, sira kakang sakula, ni soka katurreng kakang mangko, raden sakula tanpangucap, hangrasaha kadi mangke.

78. Raden sudamala linghe, kule sabda mangkana, dadyanan sapangucap iringngong, wisesa suwehaneng kakang, denpada harabi mangke.

79. Raden sakula sabdane, sandikannira radyan, pun kaka lah hatarima mangko, dahing si yayi pajarringngwang, yen mati suntumut mangke.

80. Hangambila sira mangke, dera raden sakula, ni soka hangiringakĕn mangko, hanuli maring saluk wetan, raden sakula lakunne.

81. Kawarnnaha sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, henak dennira papasihan, hana ring mandala mangke.

82. Hana gantyanana mangke, kalañjaya kocapan, mwang kalantaka kocapan mangko, muwah nagareng gajahoya, pun delĕm lan sangut mangke.

83. Sang kalañjaya wuwuse, lah yayi kalantaka, hangrungu yayi sun ṛta mangko, pandawa ki sadewa hika, nĕngguh sampun mati mangke.

84. Sang sakula hika rĕke, tumutur mangke pjah, hakalihan danañjaya mangko, hapan hing pandawa haranya, mati tunggal mati kabeh.

85. Si bima harjunna mangke, lawan si darmawangsa, mangke ta yayikaharĕpingngong, hangluruga maring pandawa, masa tankalaha mne.

86. Kalantaka muwus mangke, haron waspadakna, yen mati kalawan ora mangko, si sadewa waspadakna, haron tinoreksa mangke.

87. Kalañjaya muwus mangke, toreksanĕn saparan, wus waspadang wong tumona mangko, wṛtane ra sadewa pjah, lawan si sakula mangke.

88. Balikan ta dandan mangke, sañjata karĕpingngwang, si dilĕm kita pangarah mangko, lan pun sangut kita pangarah, sakweh hingkang wadwa kabeh.

89. Haglis pun delĕmangke, kalawan pun sanguta, lingira pun sangut, mojar alon, ki dilĕm marashatiningngwang, kalaha pandawa mangke.

90. Manawa yen hurip mangke, sira raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, manawi wontĕn olih widya, sira balik tukar mne.

91. Pun dilĕm amuwus mangke, sapakon paduka, batara ngwang hapangaraha mangko, pun sangut kaki harinira, denaglis hayo hasuwe.

92. Saksana haglis lakune, pun dilĕm pangaraha, dan lingira mangkyamuwusalon, sawadwanira ta batara, hadandan sañjata kabeh.

93. Hanglurung pandawa mangke, pada haja pepeka, densṛgĕp rowang ngluruga mangko, ndan lingira wadwa hangucap, singgih adandanna mangke.

94. Kang wadwa waneh aturre, paran ta dosanira, pandawa linurugana mangko, pandawa bcik budinira, tur henak dameng sĕmune.

95. Pun dilĕm humantuk mangke, pangarahapangsaja, yan sampun dandan sañjata mangko, sawadwanira ta batara, sama ta lumurug mangke.

96. Kalañjaya muwus mangke, lah kaki kalantaka, mangkata yayi kaharĕpingngong, ingsun ta yayi ring harĕp ta, sira ring nguntata mangke.

97. Ṣaksana ta sira mangke, sang kalañjaya hika, kalawan sang kalantaka mangko, hingiring dening wadwanira, kang surak gumĕntus mangke.

98. Tabutabuhan swarane, beri haguru gangsa, humyang ryyangkat ning detya mangko, kadi gunturra kang nagara, gunung lwir rĕbah ta mangke.

99. Pandawa hangrungu mangke, yen kalañjaya mangkat, lan kalantaka hanglurug mangko, pandawa mangke tinangkilan, sang darmawangsa marangke.

100. Sang prabu hamuwus mangke, lah kaki danañjaya, si bima lah angapeki mangko, lingira raden bima ngucap, ngong mudaheng ngari mangke.

101. Sang darmawangsa dan linge, hajwage ta ki bima, yayi arjuna rumuhun mangko, hingiringin punggawanira, sira ring nguntata mangke.

102. Raden arjuna dan linge, hanĕda pun arjuna, tur manĕkeng ngadilaga mangko, pandawa hiki hamapaga, pun amusuh iki mne.

103. Wus amit hanĕmbah mangke, sira raden arjunna, lumampah humunggwing rata mangko, hiniring dening wadwanira, lpas lampahira mangke.

104. Raden bima mangkat mangke, wĕkasing nguri sira, lumampah hangagĕm gada mangko, duk tka mangke pabaratan, raden bima mandĕg aher.

105. Tanwarnnanĕn sira mangke, kalañjaya kocapan, saksana tuminghal sira mangko, raden arjunna tumandanga, haglis lakunta mangke.

106. Kalañjaya muwus mangke, haheh si danañjaya, sdĕng sira kalawannaningngong, hanging wadwa haja pepeka, si danañjaya ta mangke.

107. Sapa ta tanwruhha mangke, yen bĕnĕr hamanmanah, kawasa rusakeng kulaning, pangarunira hayo hapepeka, denpatuking sirah mne.

108. Kawarnnaha sira mangke, rahaden danañjaya, tuminghalin kalañjaya mangko, hah iki sira kalañjaya, balanya kehing ngarĕpe.

109. Mwang nĕntekna wadwane, kang hingarĕpe hika, ngonglĕpasane ring panah mangko, saksana sira mĕntang panah, lumĕpas kang hĕru mangke.

110. Kang wadwa ta trus jajane, waneh punggĕl gulunya, hana ta tugĕl pupunne mangko, lyan ta tiba sirahnye lĕmah, waneh pĕgat madyanyakweh.

111. Wudira sumirat mangke, hangibĕki paprangan, kang kala detya keh mati mangko, tuminghal sira kalañjaya, hagĕng hanudingi mangke.

112. Kalañjaya kroda mangke, hah hah ko danañjaya, kang wadwa detya hakakĕb mangko, hingong mangke ta hamalĕsa, haywana gumingsir mangke.

113. Hanglĕpase konta mangke, yaksa ran kalañjaya, tuminghal bala pandawa mangko, sira tanpakneng konta ta, lwir sinarodra ta mangke.

114. Kalañjaya gĕng krodane, hangrak hanguwuh sira, hanĕmpuh hana ring yuda mangko, nhĕr mangkyanglĕpasi konta, ring raden arjuna mangke.

115. Danañjaya muwus mangke, yen linĕpasan konta, saksana hantuk gingsir sira mangko, dadi hamalĕs mangkweng panah, lumĕpasakĕn ru mangke.

116. Tĕmpuhing sañjata mangke, dadani kalañjaya, saksana tantĕtĕsira mangko, hingudanan mangke sañjata, tantĕtĕs ta sira mangke.

117. Kalañjaya muwus mangke, hah hah si danañjaya, tumbakakna sañjateringngong, hudananaku uga panah, masa gumingsirna mangke.

118. Hah yen katututan mne, danañjaya deningngwang, masa sira hahuripa ningngong, sang ngarjunna mangke wus kna, halumuh aparĕk mangke.

119. Raden arjunna namdane, timbal ki kalañjaya, hingingsida panahane mangko, dentikĕl sarawara tumbakna ta hawake mangke.

120. Linĕpas rawara mangke, dera raden arjunna, gulu sirah irung

kuping panon, tantětěs mangke kalañjaya, sang arjuna mělayu mangke.

121. Raden bima muwus mangke, sapa tumaněkeng prang, mantangyan ko malayu ta mangko, sumawur rahaden arjuna, si kalañjaya ta mangke.

122. Arjunna pakari mangke, hingong ta hamapaga, hapagut prang kalañjaya mangko, kalantaka di pṛnahira, sěděng makalawan mangke.

123. Kalañjaya mulat mangke, wṛkodara tumandang, lingira mangkyanucap tanalon, lah bageya sira tumandang, sěděng lawanaku mangke.

124. Kaget ya haparěk mangke, ring raden wṛkodara, saksana hamusti gada mangko, mati kita si kalañjaya, tur ginada sirah mangke.

125. Hamalěs ta sira mangke, hanuduk dening konta, raden bima tantětěs ta mangko, raden wṛkodara hangucap, mani hanuduka mangke.

126. Kaget raden bima mangke, tka ran kalañjaya, hangrak hanguwuh ta sira mangko, ki bima haywa ta hatinggal, ring palaga sira mangke.

127. Raden bima wus wruh mangke, ye kalantaka tka, ngrangkul gada raden bima mangko, hingong kalaha yudanira, sakti kalantaka mangke.

128. Raden bima mundur mangke, kapanggih sang ngarjunna, lingira rahaden bima mangko, danañjaya lah mundur kita, kasampěhan ingong mangke.

129. Raden danañjaya linge, lah dawěg hari bima, lah muliha tangkěb lawang mangko, hamagěh těkaheng jro pura, habawa rasa ngong mangke.

130. Kalañjaya buru mangke, ring ngundur raden bima, kalawan raden arjuna mangko, kalañjaya dan sawurrira, hah paran mundurra mangke.

(125*b*.) Kroda sira bima mangke, kalañjaya jinambak, sasana binanting sira mangko, maring watu kumalasa hika, tur běnjah kang watu mangke.

(125*c*.) Kalañjaya bangun mangke, hanut buri sang bima, hantiněn tengsun ta bima mangko, nurung hingsun mati denira, haja kapicundang mangke.

(125*d*.) Hanuli ta sira mangke, rahaden wṛkodara, tuminghalin kalantaka mangko, jinamba cinelek bangunya, ginutuking gada mangke.

(125e.) Tantětěs ta sira mangke, detya ran kalañjaya, saksana liněbokakěn mangko, nda ring batu si kalañjaya, mundur ta pandawa mangke.

135. Henakane ngong hareren, sida lěswawakingngwang, mne ta yen maryyalěsu ningngong, daktidakane ring pandawa, dakbubar kutanne mne.

136. Hněngakna ta mangke, tan kocapannayuddha, kocapan raden sadewa mangko, kalawan rahaden sakula, hana ring prangalas mangke.

137. Raden sudamala linge, kakang sakula kakang, bima kakang arjuna ta mangko, wus kawěs denira hayuddha, lawan kalañjaya mangke.

137*a*. Waspada kang wṛtta mangke, yen wus atangkĕb lawang, hangĕkĕb sireng jro kuta mangko, masa huru kalaha sira, wus kapyuhan polah mangke.

137*b*. Raden sakula dan linghe, punapa rehanira, kakaji mangke haneng kadaton, lingira rahaden sadewa, lah mangkat hayo hasuwe.

137*c*. Jumorojog sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, saksana glis lampahira, tankawarneng hawan mangke.

138. Glis tkeng kuta mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, humulat kang atunggu kuta, hamĕnga ning lawang mangke.

139. Tka ring jro kuta mangke, hanujwing panangkilan, kapanggih sang darmawangsa mangko, sang bima lawan sang arjuna, sameng panangkilan mangke.

140. Kaget kanĕmbah mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, sumĕmbahing sang darmawangsa, muwah raden bima mangke.

141. Sang darmawangsa wuwuse, yen ariningsun tka, lingira rahaden bima mangko, harinku sakula sadewa, saking hĕndi hari mangke.

142. Raden arjuna dan linghe, tka sirarinira, tansipi sukane hatiningngong, saking hĕdi ta sangkaningngwang, warah jatiningsun mangke.

143. Raden sudamala linghe, manira matur kaka, ring nguni sakeng mandala mangko, ring prangalas mangke sĕnĕtan, hyang ngayu hatuduh mangke.

144. Sang kunti hangrungu mangke, raden sadewa tka, kalawan raden sakula mangko, jil batari panangkilan, glis lampahira mangke.

145. Katon hanakira mangke, rinangkul tinangisan, lingira batari kunti alon, hanak hundi sinangkaningngwang, sunsĕguh matiya mangke.

146. Haduh anakingsun mangke, jatena tengsun tuwan, marmmanta hahurip sira mangko, hibu hing nguni hangaturang, tankna ring tadah kule.

147. Tankapayasa tengsun mangke, tansangwana hiringngwang, hanangis hahunggwanku hangrĕmpong, mangke pwa hana sihi dewa, hana hurip sira mangke.

148. Hanĕmbahha sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, sama nĕmbahing hibunira, hanangis ta hibu mangke.

149. Raden sudamala linghe, matur ring hibunira, marmanira hahuripa mangko, hana hyang hatuduh manira, dadi bisanglukat mangke.

150. Dadi ta kalukat mangke, hyang dewi maring setra, waluya jati hyang ngayu mangko, kang dokala pada lukat, kang setra taman dadinne.

151. Wus dadi hyang ngayu mangke, nhĕr sira ngandika, sadewa hasalin haran mangko, ya ta haran ki sudamala, hanglukat hyang dewi mangke.

152. Ya ta hasung sara mangke, nhěr hatuduh karma, ki suddhamala mangkata mangko, hana karmanta ring mandala, rorwayuhayu rupanne.

153. Si tambapetra haranne, kang adṛwyanakanak, hingka ta lukatěn denta mangko, halapěn ta karo hanake, harsaningong sihku mangke.

154. Mlěsut hyang ngayu mangke, mangkat ngwang ring mandala, manira hiku harabi roro, datěng anakira sunweha, sanugal pada hayune.

154*a*. Hana ta kang wṛtta mangke, yan sang pandawa hika, kapěpěsad ring yuda ta mangko, si bima danañjaya hika, dnga takěb lawang mangke.

155. Batari kunti nabdane, haduh kakyanakingngwang, kalingaṇe ta harabi kapo, tansipi bapa hutangingngwang, hana sosotingsun mangke.

156. Raden sudamala linghe, haywage hingsun suka, mne ta yan sampun pjah mangko, musuh dene pun sudamala, pada suka hibu mangke.

157. Lamun tumandanga mne, kang aran kalañjaya, pun sudamala mapaga mangko, haron lawan kakang sakula, yen iya mědali mne.

158. Dadi hana surak mangke, pinda marěking kuta, sang kalañjaya tumandang mangko, swaranya ngěrakadi glap, ring jabaning kuta mangke.

159. Raden danañjaya linghe matur ring hibunira, manira hamědalana mangko, haněmbah raden sudamala, ring hibu mwang ring rakane.

160. Watra denyaněmbah mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, tumandang mangkyanambut dadap, lawan tuwěk ginaměle.

161. Sang darmawangsa dan linghe, hariningsun pangeran, sampun tanyatna kakyariningong, lamun tankawasa denira, hundurrana tengsun mne.

162. Raden bima pangucape, hayo sira pepeka, musuh ta sadewa timbal mangko, raden arjuna mangkyangucap, haywana pepeka mangke.

103. Mdal ring lawangan mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, hingiring deni wadwanira, guměntus kang surak mangke.

164. Saksana tuminghal mangke, detya ran kalañjaya, ring sira raden sakula mangko, kalawan raden sudamala, garjita sabdalon mangke.

165. Delěm sapa teku mangke, kang tumaněkeng lagan, dan linghe ki dilěmojar alon, hingeku sakula sadewa, mantage pada rupanne.

166. Pun sangut hamuwus mangke, sira ngarani pjah, sadewa lawan sakula mangko, hika ta mangke sapa bhaya, dudu ta sadewa mangke.

167. Hangrungu ta sira mangke, ki dilěm wṛtta hika, haněngwa wus holih widi rěko, raden sadewantuk lugraha, saking padanira rěke.

168. Hajana pepeka mangke, ki dilěm gustinira, hala ning tanpadoweksa mangko, dadi mangkyanunganing kawak, henak hapahit wěkase.

169. Kalañjaya ngucap mangke, hah hah singko sadewa, sakula masa ngko hurip deningong, ko rika pan rare habajang, tan wanyaku ringko mangke.

170. Raden sudamala linghe, lah tĕkakna huga, sañjata si kalañjaya mangko, lah angapa ta hingong pjah, denmu kalañjaya mangke.

171. Pinarĕkan sira mangke, dera raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, kinon ta rahaden sadewa, tinangkising konta mangke.

172. Sinrg pinarĕkan mangke, detya ran kalañjaya, denira raden sadewa mangko, sinuduk trus ta lambungira, mundur rudirane mangke.

173. Kaget hanguwuh ta mangke, detya ran kalañjaya, ri saksana tiba sira mangko, wus mati detya kalanjaya, wadwane malayu kabeh.

174. Pun sangut malayu mangke, malayu tibatiba, tangitangi tur tiba mangko, pun dilĕm ring huri lumampah, sada haglis lakunne.

175. Humulata sira mangke, detya ran kalantaka, yan wadwanira malayu mangko, kalantaka mangke hangucap, sapa hika kalingane.

176. Tkane pun dilĕm mangke, ri sira kalantaka, dan linghe pun dilĕm maturralon, raka pakanira wus pjah, sadewa matyani mangke.

177. Kalantaka pangucape, huni kalantaka wrtta hanĕngguh sadewa pjah mangko, sadewa sira kagetka, hamatyani ring hawake.

178. Yen hingong kĕdĕnga mangke, tanpanti toweksaha, mundur ta tkanana pati mangko, hanging si yen hingongrasana, hingong tumandanga mangke.

179. Kalantaka kroda mangke, haja mundur sadewa, haku makalawananmu mangko, hangrak hanguwuh sabdanira, sarwyangagĕm konta mangke.

181. Linĕpasan konta mangke, rahaden sudamala, denira sang kalantaka mangko, sadewa mati ngko deningngwang, linĕpasan konta mangke.

182. Pinindowangkonta mangke, dinuk sira ring konta, sadewa tan gingsir sira mangko, kaget kna raden sakula, sami tantĕtĕs ta mangke.

183. Pinangan sira ta mangke, dera raden sakula, sinuduk dadanira trus mangko, pinidowang dera sadewa, hanguwuh tur tiba mangke.

184. Mati kalantaka mangke, sawadwane wus tĕlas, ama wus kapalayu mangko, kari wadwane kalantaka, pun kalañjayaku mangke.

185. Raden sudamala mangke, mayĕnging hadilaga, kalawan raden sakula mangko,hanadĕg sira hararasan, lah ta mantukakang mangke.

186. Hnĕngakna sang kabeh, dadyana widadara, kalih rupanira pĕkik anom, datĕng mangko raden sadewa, padaruparuruh mangke.

187. Sinwagatan sira mangke, dera raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, pukulun di sinangkanira, lah ta bageya marangke.

187*a*. Jatennana tengsun mangke, kayun wingkanne sira, kalawan saparanira mangko, yan dewa kalawan manusa, mwang yan widadara mangke.

187*b*. Harisabdanira mangke, dudu hingsun manusa, mwang dewaji widadara mangko, hadinne kalañjaya ngucap, mwang kalantaka ta mangke.

188. Doningsun kaki marangke, sunwaraheng sira, tansipi hagung hutanganingong, tumuli ta lukatiringngwang, mulih widadara mangke.

189. Sunajatyawarah mangke, ring kaki sudamala, ya hingsun sang citranggada mangko, punika ta sang citrasena, samalukat denta mangke.

190. Hing kuna kaki bakale, kneng sapata hingngwang, denira padanira hyang mangko, dumadi maring setra hika, hatmah hyang guru mangke.

191. Wus gĕnĕpanamayane, sunangĕmasin papa, hadadi raksasa hawakingngong, tumuli sira mangkyanglukat, hagung hutangingsun mangke.

192. Hingsun wus ta lukat mangke, denira sudamala, sira ta samalukata mangko, hanutugkna tuhuhira, muwa sang pandawa kabeh.

193. Dirgayusarira mangke, rahayu hurip warsa, paripurnna tuhuhana mangko,sakweh hika kaki pandawa, pada rahayuwwa mangke.

194. Sira sang anurat mangke, kihurip warasana, nirroga hatuhuh buyut mangko, kalawan sira sang amaca, paripurnna sira kabeh.

195. Warnnanĕn hangrungu mangke sira wuwus kalukat, sama ta hilang wignanya wong, sakwehing hangrngĕ kalukat, yan tĕlas karĕngĕ kabeh.

196. Saksana wus kesah mangke, sira sang widadara, wus mantuk mareng kaswargga mangko, kariya raden sudamala, mantuk ring nagara mangke.

B. VARIANTEN.

N.B. De cijfers voor de varianten duiden de strophen, de letters *a, b, c, d* en *e* de pada's en de hoofdletters de verschillende Mss. aan.

AANHEF. A. E. F. Niets. D. Um awignam astu nama siděm.

ZANG I.

1. *a.* A. Sangtabya Çiwaya. B. Tabya nama. C. Tabyanā Çiwaya. D. Sangtabe yang. E. Sangtabyama Çiwa. — *b.* D. kaběnta. — *c.* B. Luputang. D. E. luput kang. — *d.* A. F. tuhu. B. hatuwuh ungkal. C. dirgayusyagu punang wungkal. E. tuḍuh pungkal. L. hagungkal. — *e.* A. B. D. E. Dening.

2. *a.* B. kawuwus. — *b.* A. Sira hyang tunggal kocap. D. Yen sira sanghyang. C. F. Sira sanghyang ning tunggal. E. sira īyang. *d.* A. B. C. D. E. F. K. asihpraṇa. — *e.* A. B. hanārireng guru. C. F. H. Hana ring hyang guru. D. kariyang ring guru. E. Hanaring reng guru.

3. *a.* C. gajati. D. sajawi. T. sangjati. F. lajatṭi. L. lajaṭi. — *b.* B. gurwawawarah. D. awarah. — *c.* A. Salunganira. — *d.* A. Hyang tunggal polahe. B. Hyang tunggal tunggal molah sira. C. F. D. Hyang tunggal polahira. E. Hyang tunggal mangke polahira. — *e.* A. Clor lawan. B. C. F. clor ing. D. lor palakune. E. Sri Huma clor ring polah lakine.

4. *b.* F. kiněnangan. — *c.* A. Sri Yuma sira aclor mangko. B. F. ablor abolong. C. aclor abolong. D. habolong panon. E. sira habolong bolong. — *d.* C. F. hamasihakěn. E. hamalingakěn.

5. *a.* E. Guru wiçesa ta mangke. — *b.* D. Sih huma mawak ing rat. E. humapak ing rāt. — *c.* D. tan haneng. E. Wruh sira hanane. F. L. punang ngong. — *e.* A. Sira hakānora katinghal. B. F. Sira manora. D. E. Sira nanora. — *e.* A. Sira tan hanaha mangke. B. Sirana tanana. D. Sihira tan hana. E. ndabanana.

6. A. B. C. E. F. Kahucapa. D. Kocapan ta. — *c.* D. Wuwus awarah. — *d.* B. Sampalinira. D. Papalinira hyang. F. Sapasinira..— *e.* F. sngin.

7. *a.* A. B. Ya nimitṭanira. C. F. Yan amitānira. D. Hyang nini sihira. L. Hanāmitanira. — *b.* A. B. patninira. D. patning nira. E. pantanira. — *c.* A. C. Ṇi palibhaya. B. Sampalibhaya. D. Palibhaya hyang. E. Sapalakaya. F. Sapalibhaya. — *d.* A. Anglalawaning ing. B. C. Halalawananing. D. Hanglalawanana ring. E. Alagawana. F. Halālawaking. — *e.* A. Tibrahma. B. Hěnti bramatyeng. D. Bramantyan yang.

8. *a.* D. huwuse. — *c.* A. B. C. F. kalinganira. — *d.* A. dhinyus ing sapā. B. dinyut ing sapā. C. F. dadi sitĕmah. D. Hinudingan dinyussing tmah. E. dinyus i tmah. — *e.* D. Moga tadi.

9. *b.* C. F. tlĕs ḍawa. D. Sarudus ṭalĕs ḍawak. — *c.* A. Pamandi çwara hyang. — *d.* D. dadi hyang.

10. *a.* C. F. Lwir apuh lan kunir mangke, D. Rawuh kang tumrap ing mangke. — *b.* A. tan asuwyanaracap. B. tan asuwya hanaracap. C. F. Tan asuwyanaracap. D. Lakuning tan asuwyā. E. Lakunira suwyanaracap. — *c.* A. kesane mangko, C. F. Hanang hagimbal kesane mangko. D. Naraka pataka gĕmbal mangko. E. Hanĕng agimbal mangko. — *d.* A. E. Kesarjanya. C. F. Ahukĕlukĕlan apañjang. — *e.* A. B. D. Hagĕng luhur pañjĕnĕnge. C. F. E. Agĕng aruhur jnĕnge.

11. *a.* A. C. F. Lwir sūryya kĕmbar netrane. B. Kadi sūryya kĕmbar mangke. — *b.* A. E. mangang. B. D. guhwa. C. F. mangap. — *c.* A. Dangastranirā halungid mangko. B. Tutuk āsalit asiyung mangko. C. E. F. asiyung. D. Hasalit ta siyung danta mangko. — *d.* A. sumur banḍung ikā. — *e.* B. Tuminghal ing. E. Tuminghali.

12. *a.* B. bĕlĕntong. D. Pati galĕjog. — *b.* A. Angrak. C. F. Angrik. D. hangamahamah. — *c.* D. lukat malaning ngwong. — *d.* D. Lingsyaning. F. macanna.

13. *a.* A. Hapanamaya ngong. B. An panamaya. E. Hanapanamayan. — *b.* A. Ikā dwi. — B. Kaṣādwi. — C. D. F. Kang ṣadwi. — E. Kang ngadwi. *d.* E. Yana tĕmtyāçrayanira. — *e.* C. pamaragile. F. muragile.

14. *b.* E. Hangin. — *c.* A. Kawruhakĕn kantune. B. Kawruhakna kawitane. C. kawĕtuha. D. kawĕtuhan. E. kawĕtuhane. F. Kang wruhakĕn kawĕtuha den mangko. — *d.* D. hanglukat sira. E. lukateng. — *e.* E. rumañjinging.

15. *a.* A. Ring muwah apasangtabe. E. Muwah ta ya pasangtabe. — *c.* A. B. Ngwang amañcangah tumuttha. C. F. Hingwang hatanḍanga tumut. D. Wong hambañcangah tumuta. E. Ngwang amacangah. — *d.* D. Kawihanira. — *e.* A. B. ayuga. C. D. F. mayogha. E. mayuggha.

16. *a.* A. D. Aglis . . . . wijile. B. C. F. mijil mangke. E. Aglis bapagan wijile. — *b.* A. Wiwekā puranḍan. B. Parasara. C. Sura. D. Purasara. E. Purasarba. F. Surasara. — *c.* A. Sira hayuga mijila. B. Nḍān sirā ayugā. C. F. Ndan sira ya ta humijil. E. Ndan sira yugghya mijile. — *d.* A. manobhā walĕka. B. mano malĕs. C. F. Sang bagawan mangko malĕsa. D. makon hamalĕsa. — *e.* A. E. ḍaṇayuga. B. ḍānāyugghā. C. F. Sira pṛnah yuga. D. hayoga.

17. *a.* B. mijile. — *b.* A. Anak. B. Panah sang. — *c.* A. B. C. ṣauḍaranirā. D. Sanak sang utari (l. bhaṭāri) kunti mangko. E. saudaran sira. F. sawudaranirā. — *d.* A. D. Sang Dṛṣṭārāstrā sanakira. B. sanak noman. C. Dṛṣṭaraçwa ṣak ika. E. dṛṣṭaraja sanakira. F. dṛṣṭaraçwa sanak ika. L. dṛṣṭārāṣtrā sanak ika. — *e.* A. B. Hanaking. D.Panaking. F. Manaki.

18. *a.* D. Panaking. — *b.* A. sang paṇḍawa. F. Umijili — *c.* B. misana. — *d.* A. lan sang Korawendra. C. F. lawan sang Korawa. — *d.* D. kanan kıri.

19. *a.* A. ta jalu. B. Kalima jalu. C. jalu paṇḍawa. D. Lalima kajalu. — *b.* A. B. Margeng ngaran. C. F. Masengngaran. D. Mangke haran. E. Kang ngaran sang p. — *c.* A. B. C. D. E. F. Ndan. — *d.* A. Sumĕṇḍi sira ıāden Bima. B. Panūwa. C. F. Wuwa. D. Sumĕṇḍi r. b. hika.

20. *b.* A. B. C. E. F. Wurujuning. — *c.* A. F. panglukātān ta mangko. B. Hanama panglukatan. D. Hagawaha panglukatan. — *d.* A. Mangka nguniwehing bhaṭāra. B. Samaweweyaning. C. F. Samawehanira 'bhaṭara. — e. A. Marmani kawaça mangke. B. Marngkommane . . . . hiyaheng. C. F. Marmmane. F. Marmmani.

21. *a.* B. C. F. kapara D. Kalumbrah kang paran. — *b.* A. Tkeng has(t)inarajya. — *c.* D.Lingira hyang jagatnata makon. — *d.* A. anglukata. B. lumukati. C. F. anglukati. — *e.* A. B. Ranini tan ana waneh. C. Ranini akenanaweh. D. Nini ya tan ana waneh. E. adana waneh F. hakenana waneh.

22. *a.* A. D. E. Çulabda. C. Sunasabḍa. F. Susabda. — *b.* B. kawiwekanya. C. F. kawiweka prang. E. wiweḳa ning. — *c.* A. madani ring rat. B. madani sira. C. F. Dwapadanana winiyat mangko. E. Tan anadhana ring. — *d.* A. lĕtĕhing çarira. *b.* Hnĕngaknā tan kocapan. C. Tan lĕtĕhana winawa. D. Tanana talĕtĕhanira. F. Tanana lĕtĕhana winawa. — *e.* A. B. C. F. Ranini wuwusĕn mangke. D. Winaca. E. Winacara.

23. *a.* A. Aglis mangke ta lakune. B. C. D. E. F. Aglis. — *b.* A. Prapti gaṇḍa. — C. F. Tkeng gaṇḍa. — *c.* A. Angaroyani kalika mangko. B. C. E. F. Kalikā hangaroyani mangko. D. Kalikā hangudoyanin mangko. — *d.* A. C. D. F. Upacara. B. Sopacara. E. Upacara mwang badahira. — *e.* B. Sabkĕlane. D. Sabĕbĕlane.

24. *a.* A. Kwehing wadokalā mangke. B. C. F. Wadokaḷā hika kabeh. D. Sira wadokalā sakweh. E. Wadokala. — *b.* A. Sawadwaning kalikā. B. C. F. Wadwane ni kalikā. D. Sawadwa sang kalika. — *c.* A. B. C. Jwanglwistri. D. Lwir setra ngaroyanin mangko. E. Jalwistrya angaroyani. F. Jalwistri hangaroyani. — *d.* B. Ndan Raninyamangke glis mangkat. C. Nḍan sira nini nyaglis mangkat. D. Sira sang ranini glis tuṃrap. — *e.* A. C. Tan kocaping. D. ring. F. angawan mangke.

25. *a.* A. D. Wus tĕka ring. B. Wuseng tkeng. C. F. Wus ing tkeng. E. Wus tkeng kang. — *b.* A. Humañjingi kadatwan. — *c.* A. Amnangi hupacara kahot. B. Amnangi upacara katon. C. upacara kaho. D. Habcikıng upacara kaḥot. E. kawot. F. kato. — *d.* A. B. D. E. Nda tan. C. F. Wanda tan ilang takokna. L. Paṇḍa. — *e.* D. Gnĕp babaline kabeh.

26. *a.* A. Ndan muwah kocapa mangke. B. C. maneh. D. E. kocap mangke. F. Muwahna kocap. — *c.* A. B. D. E. Anama sang Citrasena anom. C. F. Anama Citrasena anom. — *d.* A. C. ikang ātuwa. — *e.* B. Kna.

27. *a.* F. tingale. — *b.* D. E. lumiyat. F. Ḍaḍara. — *c.* A. Ring sḍĕnging hyang kalihan. C. F. Nistri sdĕng hakalihan. — *d.* A. Hangantihing. — *e.* A. hadyusa. B. C. E. F. padusan.

28. *a.* A. keringan mangke. D. pakerang mangke. — *b.* Hyang Guru runtik. B. Brahmatyan. C. F. Bramantyan. D. Brahmantyan. — *c.* A. Anibaning upadrawa mangko. B. Bhaṭara ngupadrawaning mangko. C. F. Ingupadrawa yang Guru. D. upadarwwa. — *d.* A. Wastu singko. D. andadi yakṣa. — *e.* C. F. Molah dahat ing alĕnge. E. Polengmu dahat kalĕnge.

29. *a.* A. Kasiḍyan. B. Bhaṭāra kasiden. C. D. E. F. kasiden. — *b.* A. Sipaṭṭira. D. Tmahnira. — *c.* B. C. D. F. Mara ring. — *d.* A. Atmah glis dadi rakṣasa. B. Aglis dadiya sira yakṣa. C. F. Aglis kwatmah daddi yakṣa. D. Haglis ki hatmah rakṣaṣā. E. Haglis atmah raksasa. — *e.* B. Kĕmbar agĕng ruhur jnĕnge. C. Pantarāgĕng rūhūr jĕngnge. F. Pantarāgĕng rūhūr jnĕnge E. Tan pantara hi luhure.

30. *c.* A. Kaget tuminggaling rāgha mangko. — *d.* A. Denadadi. C. Ḍūmandi. F. Ḍumadi rarakṣasa. — *e.* E. anguhung çwarane.

31. *a.* A. Lwir ktug linḍu çwarane. D. Ktug linḍu kang çwarane — *c.* A. Lwir Çiwa-Rodra hamangsa mangko. B. Hangangahangah amĕdeniringong. C. F. Hangangahhangah amĕdening wong. D. Hangangahhangah mdekning wong. E. Anghangang. — *d.* A. Netrane kadi. B. C. F. Netrane lwir hyang rawi kĕmbar. D. Netranira hyang rawi kĕmbar. E. Netra lwir sang hyang rawi kĕmbar. — *e.* B. Tutuk kadi. D. guwa mngā.

32. *a.* A. Hasalit ṭa siyung mangke. C. F. Hasalit ḍangastra waneh. D. Hasalit siyung danta. — *b.* A. Dangstrālungid matastra. B. D. hastrā. C. Lungidḍasawah ṭiksṇa. E. Lungidi haṣawang astra. F. Lungidḍasawa tikṣṇa. L. Lungidḍasawang tikṣṇa. — *c.* A. Harawis netranirā molorok. B. E. lumorok. C. Hana putra jalu ikā roro. D. sumorok. F. Tan aputra jalu hikā roro. — *d.* A. Hamdenikang. B. tang wong. C. D. E. F. tuminghal. — *e.* A. B. D. E. wuwuh. C. F. L. tuduh.

33. *a.* A. Aglis kinon ta mangke. C. F. Aglis kon atĕra mne. D. kinon atĕr mangke. E. akon atĕr mangke. — *b.* A. B. Humaraheng. F. Tūr mara ring. — *c.* A Sinṛna haneng setra ta mangko. — *d.* A. Sinrahak ning sang. C. F. yayi sang çrī. D. yayi aring huma. — *e.* A. harane mangke. B. C. E. F. makāranāne. D. makaharane.

34. *a.* A. lumampaha mangke. D. Çigra lunga glis lamapahe. — *c.* A. Satkaneng ganḍamayu mangko. B. çetrañjugjug. C. F. Maring setra hañjugjug. D. jumujug alon. E. Datĕngeng. — *d.* A. Jumujug nda tanpalarapan. B. Tanpalarapan sira praptā. C. F. Tanpalārāpan sampun prapta. E. Tanpalarapan. — *e.* A. Ranini kapanggih mangke.

35. *a.* B. Sambramā hānapa mangke. D. Sinambrama mangke. — *c.* A. Marmmanta mengkene anakingong. B. Anakingwang paran marggantengkono. C. F. Anakingwang paran marggane mangko. D. paranama

rěko. E. marmmane rěko. — *d.* A. Hapisah haneng widadaran. B. Sira sah ring kawidadāran. C. F. Nora pisan sang widadara. D. Hapasah saking widyaḍara. E. Hapisah kikang widadarā.

36. *a.* D. Hatur ri. — *c.* A. Hanĕmbah sira ngastuti karo. B. mĕṇḍĕk sira karoron. C. F. Sumambah mĕṇḍĕk ta sira karo. D. E. Hanĕmbah mĕṇḍĕk sira karoron. — *d.* A. B. C. F. ning awak. — *e.* A. Kne. C. F. Kna. D. upadarwa.

37. *a.* D. I. kelingane. — *b.* B. Paḍā kalāwan. D. Pakan pita. — *c.* A. B. C. D. E. F. Hangĕmasi. — *d.* A. ruwat. B. Malar sira paḍa ruwat ta. C. E. F. rūmuwattana. D. mangke hangruwat. — *e.* A. Sapa kang. B. Sira kakang hanglukat. C. E. F. Si kakang hanglukat. D. Sapa ta hanglukat.

38. *a.* A. B. C. D. E. F. parĕnga. A. D. sirā mangke. — *c.* A. Sira kakang gurwanglukat. B. C. F. Nira kang jurwanglukatta mangko. D. Sira kakang guru nglukat. E. Nira kakang guru nglukat. — *d.* A. Yen sāmpunni dwidaṣa warça. B. pasangkāla. C. sinangkāla D. Gnĕp sasangkalane hika. E. saçangkala. F. gnĕpa sinangkāla. — *e.* A. Ikā linuhat ngong mne. B. E. F. warṣe. C. warṣa. D. Punang ontbreekt.

39. *a.* A. Lotaten lotateng lote. B. Lotate lotate lote. C. Lottahelettanghelote. D. Lothate mangke halote. E. Lothanghelotangelote. F. Letatelettanghelote. L. Lottatelettanghelote. — *b.* A. Pilih paḍa lukatṭa. B. D. E. F. Pilih paḍa lukata. C. Pilih paḍḍa lu. — *c.* A. B. C. D. E. F. Ndan sira rakṣasa kĕmbar mangko. — *d.* A. Hamit anĕmbah mangke lunghā. B. E. Hamita mangke lunghātkā. C. F. Amrih ta mangko lunghātkā. D. Aminta mangke lunghātkā. — *e.* A. Ranini sukeng anaka. B. C. E. F. Sukā ranini nganake. D. Sukā ranini ranake.

40. *a.* A. B. C. D. E. F. Kesah Kalantaka mangke. — *b.* A. B. C. D. E. F. Kalāwan Kalañjaya. — *c.* A. Jumugjugeng sang Korawa jumog. B. Humareng heng Korawa tangrob. C. E. F. Humara mareng Korawa hangrob. D. Humara maring Korawa mangko. — *d.* A. Kapanggih ta sang Ḍūryodana. B. Katūr tkeng s. Ḍūr. C. F. Matūrra ri s. Ḍūr. D. Matur tken s. Ḍūr. E. Matur tkeng sang Nḍur. — *e.* A. Hĕnti sukanira rĕke. B. C. D. E. F. Tanhĕnti sukane mangke.

41. *a.* A. C. F. humarĕk ta. D. ta hamarĕk. — *b.* B. C. F. Sang prabhū. — *c.* A. makasukane mangko. B. mangke tihati mangko. C. F. Katiyati rakṣasa piturun mangko. D. Tan lyan makahatihati mangko. E. makatiya ningngong. — *d.* B. E. piturun. C. F. Saki kendran hikā prawira. D. turun saking. L. Sing kendran hitrā prawira. — *e.* A. Wiralaṇḍeng prang ta. B. Pragiwang wani prang C. Waçesa ya pranga. D. Hatiru labdeng. E. labḍe. F. Waçesa haprangā mangke.

42. *a.* B. labwang yudwākweh. C. sabyang yuda kweh. E. yuḍdha jayeng. F. sabyeng yuda kweh. — *b.* A. C. D. F. Kaparāwasa. B. Gĕmpang kaparawasa. E. Gĕmpang parāwajanā. — *c.* A. B. Ndi hana duratmaka. C. F. L. Hĕndi hana duzatmaka. D. Hḍĕ hana duratmaka. E. Kadu-

ratmaka amorodmorod. — *d.* A. Kang wanyamagut. D. Wadwan pamagati prangira. E. Wan pamaguting paprangira. — *e.* A. Sirṇna parawaça mangke. B. Ni pangupapakĕn kabeh. C. F. L. Ning parawaçakĕn kabeh. D. Ning haparawangça kabeh. E. Ning prawiranira mangke.

43. *a.* A. kang lawan mangke. B. ta lawan kabeh. C. Sapuh sirṇna ta sawan sakwehe. D. E. kalawan akweh. F. ta sawan sakwehe. — *b.* B. Tan hana. C. Waning tumanggālang. F. Wening. — *c.* B. humaḍāna. D. hamandanana. — *d.* A. Pan sira kangĕnaratmah. B. Denira sinung anugrahā. C. F. wus akna tmah. D. Dera kaki dinyusing tmah. E. tmah. — *e.* A. çusakṭi. B. Ranini sumakti. E. sakti.

44. *a.* A. C. F. Hnĕngkna. B. Hĕnĕngakna. E. Hnĕnganā. — *c.* A. D. Hana wĕlĕṭiking wṛṭta mangko. B. Hana ta matramatra samwadoh. C. F. Hana ta matramatra sang mwang doh. E. Angamatramatra sama adoh. — *d.* A. Satruwanira sang panḍawa. B. çobha ta. C. Aminḍa tan çobaringwang. — *e.* A. Mahabhara sakṭi rĕke. B. Kayakayāna wadine. C. Kayakaya hana wangnine. D. Habara kasaktiyane. E. Kayakayanā wanine. F. Kayakaya tana wanine. L. Kayakaya hana wanine.

44a. Deze strophe komt alleen voor in A en D en luidt:

A.: Kagog kagorāwa mangke, pinḍapinḍa tan çobhā, dene ta angṛngĕ wṛtta mangko, dene satru saktine dahat, kayakaya kawĕs mangke.

D.: Korawa kagora mangke, hapindaning tan soba, dene ta hangṛngĕ wṛta mangko, dene satru sumakti dahat, kaya norana wanine.

45. *a.* D. Kapracaya. — *c.* A. Haywatarā madya ratri mangko. B. tngahing ratryawangçon. C. Sawyaṭṭarātryawaswa mangko. D. Ywatara tngahing latri mangko. E. madhya ratrya awangson. F. Sawyaṭṭarātryawasa mangko. — *d.* A. Hangalup lan çwaraning dangdang. C. F. Çwāraning ḍangḍang hangawangnga. D. Hangalupa swara nikang dangdang. — *e.* A. Hangawang angṛs nalane. B. Hangṛs nalāngṛngĕ mangke. C. F. Ngṛs angṛngö rĕsninga mangke. D. Hangṛs manah ngṛngĕ mangke. E. Ngṛs angĕngṛngĕha mangke.

46. *a.* D. wadwan. — c. A. Lungha doh sabān mangko. B. Hayo lunghā sabaparan. C. F. sabapara adoh. D. Haywa hadoh lurasanak mangko. — *d.* A. Mwah si çri kunti ta sangsaya. B. smu sangsaya. C. F. sangsayaningwang. D. sang çri. E. Mwah çri kunti sansaya hika. — *e.* A. E. hawlasing anake mangke. D. Hawlasireng nganake.

47. A. en D. hebben voor 47|48 maar 1 strophe en wel:

A.: Hagirang ḍūrjana mangke. hage hantuk āñjarah, yogya kāsṛpan sajana mangko, yan sang korawa katurunan, rakṣasa kĕmbar çaktyaheng.

D.: Girang kang durjana mangke, lagyantuk rājayogya, kasṛpan sujananira mangko, korawa mangke katurunan, rakṣasa kembar çaktyaheng.

De andere Mss. hebben de volgende varianten:

a. B. Mwah jĕjĕping. C. F. Mwang jĕjĕping pracorane. E. jĕjĕping prasore. — *b*. B. Hambaṛḍung karṇna hika. — *c*. B. lidah meting wong ring jro. C. Yasa hamagut lidah petingong. E. lida hujar ri hangro. F. Hasaha magut lidah petingong. — *d*. B. rusaknā. C. F. Hajro ḍurjaṇa amrih rūsak. E. Durjanāmrih rusakakna. — *e*. B. E. Hangrĕbut. C. F. Nagara rĕbut pakolihane.

48. *a*. B. Lumeh nagara mwang sakweh. C. E. F. Lumbrah nagara mwang sakweh. — *b*. B. C. E. F. Hingkang bāla paṇḍawa. — *c*. C. Haçra kagyat. E. Hasmu. F. Haçrang. — *d*. F. pinurunan. — *e*. B. çaktyaheng. C. saṭṭyaheng.

49. *b*. A. Yen ngucapeng dryya. B. C. pangucapeng bhaḷā. D. hahangucapeng. E. Yan ngucapeng wṛdaya. F. ta ngucape nalā. L. pangucapeng nala. — *c*. B. F. Paran rehane. C. Paran retane. D. Paran makasi. — *d*. D. hingong. — *e*. A. D. E. Tḍa kapatihane. B. tĕda kna patine. C. tĕḍa mne patine. F. Pun tĕḍa mne patine.

50. A. heeft hier een geheel andere strophe nl.:

A.: Kalañjaya hikā mangke, kalawang kalantaka, apan atmajānanira mangko, denira raninyeng kayangan, malar sira suka mne.

De andere Mss. geven de volgende varianten:

a. B. Kalantaka jaya mangke. D. Kalantaka kalañjayeng. E. Kalantaka kalañjaye. — *b*. D. hatmajaningngwang. F. Mahapan. — *c*. B. E. F. bhaṭāri. C. dasari. — *d*. E. tika. — *e*. B. lungha mangke. C. F. sirasuna mangke. E. sira çuka mangke.

51. *b*. A. Hanruh. B. E. Tanwruh. C. Tanruh ta hananingwang. D. Tanwruh ring hutangingwang. F. Tanwruh ta hananingwang. — *c*. A. B. C. E. Ndan tanana. D. Duk tanana. — *d*. B. Lunghā sira maring. C. F. Haning raja maring. — — *e*. B. Sun tĕḍa kapatihane. D. Hiku sang ranini mangke.

52. *a*. B. wuwusĕn. — *b*. A. B. D. E. Siranĕsél. C. Sinĕlsĕl parira. L. parira. — *c*. B. C. ta hana. D. Haglis mangke hana. E. Halawas kang setra. F. ta haneng. — *d*. A. C. F. wruha ring waçaṇa. B. wruhing awasaṇā. D. wruha ring sangkanya. E. wruha ring wacaṇā. — *e*. A. Hanglukat ngong. B. Hanglukat sira mangke. C. D. F. Hana hanglukata mangke. E. Ana ta lukatta mangke.

53. Strophe 53|54 ontbreken in B. De andere Mss. hebben als varianten:

a. D. kang sangkalane. E. Wuç gĕnĕp samayengkene. — *b*. A. C. Hika dwiḍaça warṣa. D. Sadwidaça. E. Kang andwidaça. F. Kika dwiḍaça — *c*. A. handĕ mala. C. kandeyān. E. Kalukat kang ḍaṣa mala — *d*. D. Ring kuna kakang gurwakna — *e*. A. hanglukata. C. Hanenggya hanglukata mangke. F. Hanĕnggya hanglukatana mangke.

54. *b*. C. F. Ran. D. Ki. E. Sadewa tan datĕngngĕnga. — *c*. A. Marangke maring. — *d*. A. E. ngong wruha ring waçaṇa. C. ngong

wruhing hawaçana. D. ngong wruh ring pangwasanna. F. Hangong wruhing wasaṇa. L. ngong wruh hing hawaçaṇa. — *e*. C. F. Hanglukatiringong mangke.

55. *a*. C. E. F. Hana kawarnaha. — *d*. A. tanpatya hanapa. B. tanpahyas anāpa. C. F. tanpayyas anapa. D. tanpayas hanapa. E. tanṣah anapaha. — *e*. A. D. Manuṣangku bagya mangke. C. marangkene.

56. *a*. A. C. sahure. D. ndan linge. F. hature. — *b*. C. F. sarwwi hanĕmbah. — *c*. A. B. C. D. E. F. Manirā pun kuntyāmarĕk mangko. — *e*. A. Sama. E. Manuṣa sapa.

57. *a*. A. nĕḍa suka. B. ndan lingira. C. F. dadika. D. matur hika. E. anḍaha. — *c*. C. F. ta mangko. E. Hyang ayu manira mangko. — *d*. B. çatrunira. D. Wentĕn ta satru ring panḍawa. F. Wantĕn.

58. *b*. C. F. Satrune sang panḍawa. E. Sira ṭa sang panḍawa. — *c*. A. D. warahĕn ingong. B. warahĕn ta ngong. C. F. warahitangong. E warahĕn iringong. — *d*. C. F. Satrune sang panḍawa hikā. — *e*. C. F. Kang mawa çapa arane. E. ta sapa harane.

59. *c*. B. Lan harinipun — *d*. C. F. tinda. D. hatḍa. E. Pun kunti sira anḍaha — *e*. A. B. C. D. E. F. Kapatiyanipun mangke.

60. *b*. A. kang sira. B. Punika dera tḍa. C. F. I. kang dera tḍa. — *c*. D. Ranini hiku tanpaweh. E. hingong. — *d*. B. Sang. — *e*. B. C. F. ta ngong mangke. D. tan holiha.

61. *c*. A. D. Kantuna patik bhaṭara. B. Kantuna apatigāha. C. Kantuna apatigaya. E. Kantuna patigata. F. Kantuna capatighaya. — *d*. B. kuntyasampun.

62. *a*. C. F. yāmuwus. — *b*. A. C. E. F. kita. B. pawangsul kita. D. ya mangsul kiha. — *c*. A. balika. B. pangucap. C. ngucap malaningong. D. ngucap halaningong. F. ngucap lawuningong. — *d*. A. Hingkene pada. D. Ṛingkene. — *e*. E. sira mne.

63. *b*. A. B. C. D. E. F. tkā hanĕmbah. — *c*. A. Punapa kuṇṭi sinengan. B. mangsul mangko. D. kinen mangko. — *d*. A. E. Mantangen. B. Mantangen pwa kinon. C. F. kita mangsula. D. Hapantangen kita. — *e*. A. D. E. ngandika gawe.

64. *c*. A. Tkakna kuṇṭi karṣaningong. B. Tka ni kuṇṭi harĕp hiringong. C. Tkakna kuṇṭi harĕpingong. D. Tka kunti karĕpɔ hiringong. E. Tka kunti kaharĕpingong F. Tkakna kuṇṭi karĕpingong. — *e*. B. D. karĕphingsun. F. Mangke karĕpingong mangke.

65. *a*. B. sabdana. — *b*. A. nĕkāna. B. nĕkanāna. F. tanana. — *c*. A. B. D. E. F. bang kang. — *e*. A. B. C. F. Lan pun p. ta.

66. *a*. A. kang tunggal. B. rupane. C. F. ta tinggal. D. Hana tunggal kang. E. tungal kang — *b*. A. D. ki. B. Ya nakula sadewa. C. F. Hambakta. E. Anākta. ngaran. — *c*. A. D. Ikā hatūrakna iringong. B. Anakta haturakneringong. C. F. Ika ta haturakna ringngong. — *d*. A. Ki. C. F. Ran. D. Sang. — *e*. B. Amamangan. D. Hamanga.

67. *b*. A. B. C. D. E. F. katurā. — *e*. C. F. tanpangucapan. — *c*. C. F. tanulisun.

68. In E ontbreken de strophen 68, 69 en 70.

c. A. Makādi ta pun. B. Makadi pun. — *e*. A. Punikā katurā. B. katadah.

69. *c*. A. Apan ikā cacampuran ta ngong. B. Mangkin si kacampūran ta ngong. C. cambrane ta ngong. F. cambrarane ta ngong. — *d*. A. B. F. teku. C. teku hajja. D. Ki. — *e*. D. Ki.

70. *b*. B. mandĕg. F. Mandĕk. — *e*. A. mewĕh manahe. D. kawĕran mangke.

71. *b*. A. B. Pamarĕkiteringwang. C. F. Pamañjing kiteringwang. D. Hamarĕkiha ringwang. — *c*. B. C. F. dakkonkon. D. sunkon kita tdemning ngko. — *d*. A. B. C. F. Ni kuṇṭi aglis. D. Çri kuṇṭi glis tututhana. E. Ni. — *e*. A. Mañjingi guwa gharbbane. B. Pangrañjing kita sangkane. C. F. Mangrañjingi. D. E. Sunrañjingin kita.

72. *b*. B. rañjingana. — *c*. A. ḍatwarah kita mangko. B. D. kita mangko. C. ḍatwarah kiteringong. E. dan warah. F. kiteringong. — *d*. A. B. C. D. E. F. ki. — *e*. B. C. D. F. Ngongjaluki. E. Jaluk ngong sira tanpaweh.

73. *a*. A. Hagong iya. B. Habo rika. C. F. hika. D. Kapo iya. A. Angong rika. — *c*. A. Apan rakwa hanglukat hiringong. B. F. Pan iya rĕkwanglukateringong. C. Panniya rakwangluteringong. D. Hiku hanglukat mangke hiringong. E. Pan iya rĕkwa lukat iringong. — *d*. A. hingngunyawkas. B. D. guru ring kūnāwkas. C. F. gurwāhing kina wkas. E. gurwa hiku awkas. — *e* A. D. iya hanglukatku. B. C. F. Yen iya nglukata ngong mne. E. Hyang sadewa lukata mne.

74. *a*. B. E. mangsul. — *c*. A. Humañjingeng gharbanira mangko. B. Yen kinon. C. D. E. F. Yen kinonkon hangrañjingi mangko. — *d*. A. Ni kuṇṭi tatasā hyang. B. D. tatasing. *e*. A. C. F. habḍikmayane. B. Ikwanakayane. D. E. habĕcikmayane.

75. *b*. C. F. wididingwang. D. widikingwang. E. wĕdiningwang. — *c*. A. C. F. kite. D. lah mangkat kita. — *d*. A. B. E. Ni. D. Çri kuṇṭi glis tuhutana. — e. B. E. rañjingin. D. mañjinga.

76. In B., C., E. en F. staan hier op 76|78 drie afwijkende strophen. Deze zullen in hun geheel onder strophe 78, welke in A en D ontbreekt, gegeven worden.

b. A. katututtan. — *c*. A. Denrañjingi de kalika mangko. D. ginawang wak panon. — *d*. A. Ni kuṇṭi denwalik panonyā. D. Kinuṇḍa. — *e*. A. Hangrak sirā ngataltel.

77. *a*. D. garjita mangke. — *b*. A. dadwa. D. hakning nḍudwa. — *c*. A. gumuyuh añjĕrit mangko. D. gumuywangjrit ta sira. — *d*. A. Ḍaryya limut tan wruh lor wetan. D. limutan karwadwetan. — *e*. D. Kidul kulon lor tanruh we.

78. Hier volgt dan de redactie van 76—77—78 volgens B met de varianten volgens C. E. en F.

Redactie B.	*Varianten.*
76. Çah saking kayangan mangke.	C. E. F. Sah.
Malayu pun kalikā.	
Bhaṭari kuṇṭi halamat katon.	C. E. F. asawat.
Malayu aglis katututan.	E. glis.
Tka ngadĕging ngarĕpe.	C. ngadĕp ring. E. Tga. F. ring.
77. Sangtabeya tengsun mangke.	
Tan kabĕta ring tulah.	E. Bangĕt batari tulah.
Bhaṭari kuṇṭi yogya amangko.	E. sira kodha mangko.
Angrañjinganā pun kalikā.	C. F. Karañjingan den sun kalika E. Angranjing mangke.
Dengiwang mangke manāhe.	C. E. F. panone.
78. Den kuṇṭi mangko manahe.	
Hanguwel kadya brantā.	C. F. sabḍa makrak. E. Hangucap ngadĕg braja.
Mangrak hangadĕg brajaningong.	C. F. Hangadĕg brajanireki mangko. E. Sangadĕg brawos ning sira mangko.
Tuhutuhwangādĕg i sira.	C. F. Tuhu yen .... ring sira. E. Tuhu hangandĕl i sira.
Gumuyuh abalik mangke.	C. F. handlik. E. habĕlik.

79. *a.* A. C. F. kuṇṭyamangsul. — *b.* A. Mareng gaṇḍamaywikā. B. C. F. Satkanyeng. D. Satkane. E. Satkaning. — *c.* A. sambramānapa. B. sambra mānapa halon. D. girang hanapa mangko. — *d.* A. gawenira. E. Ni kunti paran gawenira.

80. *b.* A. B. C. D. F. yen suka. E. Kayanyening ca. — *c.* A. B. C. F. kuṇṭyatūrkneringong. D. Kita hatur kuntyakĕn hiringong. E. ahatūrkneng ringong. — *d.* B. raden sadewa kabakta. C. Yen sira we ikā bāktaha. D. Yen sadewa sampun kabakta. E. ki. — *e.* D. samangke. F. Mangke. E. Mara ring kayangan mangke.

81. *c.* A. Sapraptānireng kaḍaton mangko. D. Prapṭa mangke marĕk ring kaḍaton. — *d.* C. F. Hana mantuk. — *e.* C. Kapanggihanakira mangke. D. Kapanggih hanaku kabeh. E. marangke. F. mangke.

82. *a.* A. E. ndan linge. C. F. ngling mangke. — *b.* F. Kaji. — *c.* A. Tumurun paḍa. D. Ngalap sor pada. L. kasarsar. — *d.* A. ndi. B. D. hĕndi sangkanta. C. F. ndi sangkanira. E. Hibu hĕndi sinangkanira. — *e.* B. Walanghati. E. Marassiti.

83. *a.* A. Rahaden Bima dan linge. C. F. Sang wr̥kodara ngling mangke. — *b.* A. E. Kunti ndi sangkanira. B. C. F. Ibhū hĕndi sangkanta. D. ndi sinĕkanta. — *c.* A. C. F. mangko. — *d.* E. sangkanta. — *e.* D. sangkane. E. arane.

84. *a.* A. Ngong harĕp. — *b.* A. Satrune sang. B. Çatrunta sang. — *c.* B. E. hunyawarah — D. hajatyawarahku mangko. — *d.* A. B. C. E. F. rakwa.

85. In B is strophe 85 uitgevallen.

a. C.F. sata harane. D. Babu apa ta — *b.* A. C. D. F. kang apanas. E. rĕkwa. — *c.* A. D. sumahur mangko. — *d.* A. Sadewa rĕkwa rare panas. C. F. hika rakwa. D. mangke raryyapanas. E. rĕko hapanas. — *e.* A. Tanpambĕciki ringkene. C. F. Tan abcika ringkene. E. Tran abcik ringkene.

86. *a.* D. tanpaweha mangke. — *c.* A. D. E. ta pangucapaning wong. B. ta pangucapingong. C. F. tanpangucaping wong. — *d.* B. sira. Danañjaya. D. Tan asung. — *e.* C. D. F. Si bima aku tanpaweh.

87. *a.* A. Tuhu ta sira tanpaweh. D. Tuhu kita ku tanpaweh. — *c.* D. Ki Dharmmawangça tanpaweh mangko. E. Ki bima. — *d.* A. Makadi ta ki. B. C. F. Mwang kaki sira ḍarmmawangça. D. Ki bima mangke tan asunga. — *e.* B. Tuhu kita yen. C. F. yen ontbreekt. D. Sami tanpaweha mangke.

88. *a.* B. Ḍaktibanikamangke. C. F. Ndan tibani. D. Tinibanin. — *b.* A. C. F. Hupata rungokna. B. Sapāṭā ngr̥ngĕ denta — *c.* A. Sasanak ta kneng wastu ningngong. B. Wani ta kite hupataningong. C. F. Hutangingong waniha kite mangko. D. kneng. E. Wani ta kiteng hupataningong. — *d.* A. rakwa hanglĕburā. B. yen sira ngr̥buṭṭa. C. F. kaya ta lĕbhūra. D. ya lĕbu ring kawah. E. yen kiteng arĕbuta. — *e.* A. Wastu ntan dadi. B. Wastu. C. F. Wasta. D. E. Wastu tan dadi.

89. *a.* B. Sadewa ring hĕndi mangke. C. E. F. Sadewa hĕndi ta mangke. D. Sadewa hĕndi parane. — *c.* B. marĕkiteringong. D. marĕki hariningong. E. parĕki — *d.* A. B. C. F. sang. D. Datĕng sadewa sunanĕmbah. — *e.* A. C. F. Ginamĕlan lungeyane. D. Ginamĕlan lunga mangke. E. Ginamĕlang lungayane. — B. 89*d*, *e*. vervangen door 90*d*, *e*.

90. *a.* A. C. F. Ginamlan tatangane. B. D. E. Ginĕgĕm. — *b.* A. ta dinandanan. B. Nher sira sinĕṇḍal. C. F. L. Nhĕr binarapatan. E. Ngirring ujarana. — *c.* A. B. C. D. F. mati kita deningong. E. kiteki mangko. — *d.* A. malampahe sira. B. C. F. Rāninyamalaku ring sira. E. amalakuheng sira. — *e.* A. Rayryapan sira mangke. B. Rāyyapakāp sira mangke (als 89: *e* raryyapanasingko mangke). C. F. Yyarapanasāmangke. D. Raryyapanas singko mangke. E. Yan riko panĕs samangke.

90a. De volgende strophe komt alleen in E voor:
Ginawa mangko hanake, dene kunṭi punika, satkanireng dalan mangko, ni kalika sah ring ni kuntya, matur ring ranini mangke.

91. *a*. A. Ni. B. C. F. Ni kalikā matur. E. matur. — *b*. B. C. F. Puniki. — *c*. B. ngling. C. F. L. sireki. D. lingnyaris. E. sira ling. — *e*. A. Denrangkul.

92. *b*. B. ra sadewa. D. Hanakaki. — *c*. A. lah mulih lawan ingong. B. ta mulih anakingong. C. lah mulih korĕpingong. D. sampun mulih sira mangko. E. ta mulih karĕpingong. F. lah mulih karĕpingong. — *d*. A. ibunta kinunḍang. B. C. F. kinundang. D. kinunḍa. E. winuñcang. — *e*. A. B. C. F. Hampuranĕn. D. Sampuranĕn hingsun. E. An puranĕn.

93. *b*. B. lungha. C. F. L. Kalika katingalan. E. Kunti dera waliya. — *c*. A. Mangsul dengawa anake mangko. B. C. F. Dengawa anake. D. Lunga dengawa hanake mangko. E. Gawa hanake muliha. — *d*. A. B. C. aglis. D. E. Kalikā glis. F. tumutana. — *e*. A. C. E. Ni kunṭi rañjingi mangke. B. Rañjingĕn ayo asuwe. D. Kunṭi rañjingana. F. Ni kunṭi rañjinĕn.

94. *a*. A. kunṭyaglis lakune. B. E. kunṭyaglis. C. F. kunṭyaglis parane. D. kuntyagirang mangke. — *b*. C. F. katututan. — *c*. A. humañjing. B. C. D. F. angrañjing. E. angrañjingin. — *d*. A. B. C. D. E. F. Giniwang ḍuḍu sĕmunirā. D. dudu tingal hingwang.

95. A heeft hier een andere strophe en wel:
Dewi kuntyañjerit mangke, sadewa ngko malā tuhu rare panas sira mangko, agting iringong tuminghal, tur dentaleni tangane.
De andere Mss. hebben als varianten:
a. D. Ki sadewa mangsul mangke. E. Dewi lah. — *b*. B. rāryyapanās. C. E. F. Tuhu korayyāpanas. D. rare. — *c*. B. Hagilā taku tumon hiringko. C. F. als B doch aku. D. Haku tumona ring sira mangko. E. Hagilā haku tumon in hĕko. — *d*. A. B. C. D. E. F. rahaden. — *e*. A. C. E. F. dentaleni. B. anake. D. talenin.

96. *a*. A. Dewi kunti mangsul mangke. D. glis mangke. E. lampahe. — *b*. B. C. F. Satkanyeng. D. Satka ring. E. Kayangan matur sira. — *c*. B. Matūr ring hyang dewi sira mangko. C. F. Matūr sira ring hyang dewi. E. Ring hyang dewi sira matūr. — *d*. A. Pun sadewa katurā ring hyang B. Puniki. D. ki. — *e*. A. Ranini bungah daryyane. D. hyang ayu. L Kahatūr.

37. *a*. E. kuntyahamit. — *c*. B. mangke wus tkeng kadaton. C. F. Lumaris. D. sira hangalor. — *d*. A. Sapraptanira. B. ring jro weçma. E. ring kayangan. — *e*. A. Dewi kunti mangkyakule. B. Dewi kunti sirakule. D. kuleher.

98. A. D. en H. schuiven hier strophe 100 verkeerdelijk in. Teneinde in overeenstemming met den tekst te blijven zullen de varianten hier gegeven worden.

a. A. Kalikā jāring. B. sah ing. C. E. F. sah ring. D. sah hing. — *b*. A. Dewi kunti. B. Dewi kunti punikā. C. F. Ring si kunti punika. E. Sira kunti punika. — *c*. A. Kalika lumaku nda tan alon. B. Lumampah mangke nda tan alon. C. E. F. Lumampah mangke sira tan alon. D. hi kalika. — *d*. A. C. mangkweng setra. E. mangkyeng. F. mangkye. — *e*. A. B. C. D. F. ring.

99. *b*. B. Kaçesi haneng. C. F. Woya siraneng setra. E. Sira hana ring setra. — *c*. D. Kacangcang. — *d*. A. hatunggguheng dagan. B. C. F. ring dagan. D. dadagan. E. ring jogan. — *e*. A. Tanwring rehanira. B. Paran gane kadi mangke. C. F. Paran polahira. D. Paran polahhingsun. E. Paran reya kadi mangke.

100. *b*. A. B. Gumanti. D. Ginĕntyaning. — *c*. A. B. Tarangtang ngalimunan. C. F. Taratak. D. Ḥarabang hakalimunan mangko. E. Arantang. — *d*. A. Hangha mangke raden. D. Ring kayon hangling ki. F. Tanpah rahaden. — *e*. A. Wus angraṣa ri hatine. B. E. Norārasạne hatine. C. F. Nora maras ing hatine. D. Kerang ngrasa ring atine.

101. *a*. D. Ki. — *b*. D. sireka. — *c*. A. sirantol. B. ra hĕntol. C. haranningsun mangko. D. haraphipun sirangkol. E. arane ingsun mangko F. harananingsun mangko. — *d*. B. cuculi. D. Huculin. — e. B. wilāça rĕke. E. Sira wilasaha mangke.

102. *a*. A. C. E. F. tataline. B. Dencuculi tataline. D. Huculana tatalene — *c*. A. D. E. wilaça. B. C. F. wilaṣe. — *d*. A. B. C. D. E. F. haranira. — *e*. B. Si kalika.

103. *c*. B. rarryanom. E. tumon nikagus anom. — *d*. B. sukārĕp. E. sirarĕpe ringwang. F. sunharĕppi sira. — *e*. E. mangke.

104. *a*. D. Sadewa mangke wuwuse. — *b*. D. Ngur. E. Angor. — *c*. A. Norengsun harĕping sira mangko. B. Sapaddisiharĕperingong. C. Sapaddisiharĕping ringong. E. Samadi hingsun harĕpe mangko. F. Sapaddi sira harĕp iringong. — *d*. Pira ta laraning pjah. B. D. Pira ta. C. F. Pira ta laraning matiya. E. Pira ta laraning ngong pjah. — *e*. A. B. Luhur ngong matiya. C. F. ngong pjahha. D. mati dewek. E. Angor ngong matiya.

105. *a*. A. Ra kalikā runtik. B. C. D. F. Ni kalikā runtik. E. Pun kalikā runtik. — *b*. A. Tinabuh kang kukulan. B. Rehing. C. Rehing tinanggapan. D. Tan kna. E. Rehe. F. Rehing tantinanggapan. — *c*. A. Rehing sadewa tanharĕp mangko. B. Kulkulan gangsa. C. F. gangça. D. hanggati tabuh. E. Kukulangkangnera tabuh. — *d*. D. wadokalanira. — *e*. A. Pada amtoni kabeh. B. C. F. Padamtu sira kabeh. D. Kaget mĕtu.

ZANG II.

1. *a*. B. C. F. Tan ucapĕn. D. Kocap bala mtu kabeh. E. Tan ucapĕn sang bala. — *b*. C. F. kang tatangen. D. Tangantangan lan ṭotang. E. tangantangan. — *c*. B. lawehan lan tĕnḍas roro. C. F. Lawan .... lan roro.

D. Laweyan kalawan roro tdas. E. Lawan bowong ro. — *d*. A. C. E. F. buntit ontbreekt. B. Tĕṇḍas buntit ontbreekt D. Buta hijo lan buta habang. — *e*. A. mtuwa. B. Paḍa hika mtu kabeh. C. F. Pada sira mtu kabeh. D. Kabeh pada pamtuwa. E. Kabeh yan pada metuwwa.

2. *a*. A. manuça. B. nikang manuk. C. F. manukkā. D. ning manuk. E. manuka (1. manuke). — *b*. C. Sabengkore. D. Sabengwngi. E. Sabeng make sore. F. L. Sabengnore.— *c*. B. saya kalasa. C. F. dok amibĕr salasa. D. mibĕr mangko. E. dok amibĕr sangkalawan. — d. B. mungni. C. D. F. Tuhutuhu. E. tan ontbreekt. — *e*. B. Tihigĕk nikang rowange. D. Kĕtĕgkĕtĕgĕn rowang. E. Tĕtĕgĕk.

3. In B. C. E. F. ontbreken strophe 3 en 4.; A. en D. hebben de volgende varianten: *a*. A. kabeh. — *c*. A. gdene ta mangko. — *d*. A. Kaget hangunangun dumapĕsan. D. Kaget hangunduh hĕmpas. — *e*. A. Sakahun lampit gdene. D. Sakahun ing.

4. *a*. A. raṇḍu ta. D. rangdune. — *c*. D. hulak. — d. A. moñcorong lwir brahma. D. Moñcorong brukutuk. — *e*. A. apurahan.

5. *a*. A. B. hamĕdeni. C. hanggagilā. D. hamatakut. E. F. hanggigilā. — *b*. A. Sakwehing wadokāla. — *c*. B. Çawaneh hañangkling pūkang wong. C. F. ambakta pupu ning wong. D. pukangan mangko. E. hañangking pukanganing wong. — *d*. A. Hana manih nggamling tĕṇḍas. B. Lyan kita hana ngagĕm teṇḍas. C. E. F. Sawaneh anggagisi tĕṇḍas. D. Hana manih anggigisi tĕna. — *e*. A. Deṇḍanggak jangrak gĕtihe. B. Kalika amṛdi kabeh. D. Natĕp anggigilane.

6. In B. ontbreekt strophe 6.
a. A. Ra kalikāmuwus mangke. C. F. Ra kalika tan hidĕpe. D. Ni kalika pangadoke. E. Ra kalika kahidĕpe. — *b*. A. Kapapadanggigilā. — *c*. A. Kang kāla girang metwākĕkĕplok. C. mĕtwakĕkĕkĕpok. D. mangkyakĕkĕpok wangkong. E. metwākĕkĕpwakan. — *d*. A. Hapcakpcak hapurahan. C. F. hawurahan. — *e*. A. waneh. C. F. Hangiḍungngiḍūng sawaneh. E. Hangiḍungngiḍung swarane.

7. *b*. A. Kawaṇḍapa. B. Kang wadwa sajalwistryā. C. F. Mwang ta kang jaluhistryarah. D. jalwinya. E. Sakwehing sarwwa buṭa. — *d*. A. Murcca netra. B. Rah murccaheng ungawu sumorot. C. F. Muñcar nutut howod (var. howot) konotos. D. Muñcar netra. E. Anguwuk sira hangĕrak mangko. — *d*. A. igĕl. B. Hagiranggirang lan yaṣṭāk. C. F. Hangigĕl padḍa hamet polah. D. Hañjengklek. E. Hangigĕl paḍa hamet solah. — *e*. A. lidah meled. B. C. E. F. Purusnya ngagĕra gḍe. D. basang.

8. *a*. B. C. F. wadon. — *b*. A. Mangkyambengbeng. B. Mangkyembengbeng. D. Makabengbeng. — *c*. A. wtĕngnya boyod. B. hagung basangnya. C. D. E. F. wtĕngnya. — *d*. A. C. E. F. tinabwing. B. tinanwing. D. Kĕndang kang tinabuh hing tangan. — *e*. B. (Lya)n akĕkĕpok sawane. D. sowang mangke.

9. *a*. D. kurecet. — *b*. A. C. D. F. makakantetan. E. Balunge kakantetan. — *c*. A. D. E. Bhuṭa bhang kalawan butā hijo. B. Deze paḍa vrijwel weggevallen, rest: Lya bhuta hijo. — *d*. A. E. pamḍining setra. B. Pameta pamĕdine setra. C. F. pawdining setra. D. Paḍa met mĕdimĕdi tĕṇḍas. — *e*. Balakang rowange mangke.

10. *a*. A. maṭane. B. Mata muñcṛng. C. Mata muñjrĕng hirĕng huntune. B. muncrĕngrĕ. E. Matha muñjrĕng huntune gde. F. Masa muñcṛng — *b*. A. Untunipun erangap. B. Rapangamahamah. C. F. pangamahamah. E. Hangrak. — *c*. A. Lidahe meled habang sumorot. C. Lidah habang humeled hajob. F. Lidah habang humeled. D. E. katon. — *d*. A. C. D. F. Hakakanten. B. Harĕrĕmpen buṭa. E. Hakakapa buṭa.

11. a. A. B. D. E. kabelane. — *c*. A. polo denṛbuṭṭāngroh. B. Hatinya pada. C. F. Lan tĕndas padḍa rinĕbut. E. Hatinya pada karĕbut mangko. — *d*. A. Hati waneh daging mwang lidah. B. Hakeh wangke C. F. Waneh wangke. D. Hati waneh dagingnya hilat. E. Anging wangke. — *e*. A. B. E. habar. C. F. Hasuraksurak sawaneh. D. habang.

12. *c*. B. tumon. D. ngĕrĕs hatine. — *d*. A. B. C. F. Hakiḍukus hana. D. Hakidungkiding nggon ring. E. Tangkinungkus. — *e*. A. gowok ing ranḍu nggone. B. Gowok dangka rangdu gone. C. Gojok dangkang rangdu gone. E. Gowok carang rangdu gone. F. Gowok dangkang rangdu gone.

13. *a*. A. Gumtĕgĕtĕ. B. Gumĕtĕkĕtĕr awake C. F. Kumtĕrktĕr. E. Gumĕtĕgĕtĕr awake. — *b*. A. Hawḍing wadokāla. B. Hatine ra smar. C. E. F. Hĕnti wḍine smar. D. Ring wdal wadokala. — *c*. A. Hamĕdening harṣaning wong tumon. B. wado kurang. D. Hamĕdekĕn harsaning wong tumon. E. Nora rasane hawurip mangko. — *d*. A. Pun smar angṛs lwir pjaha. B. Hamĕmĕdekna ra smar. C. F. Hamdekna ring pun smar. D. Pun smar kaya pjahana. E. Kacingak tumingaling bala. — e. B. Tanpanabḍa sirengkane. C. F. Tan angucap sira mangke. D. Ngṛs mĕnĕng tanpangucape. E. Tan hĕnti panggigilane.

14. *a*. A. D. tka mangke. B. Yen panābda ring hatine. C. Yen ngucap ring hatine. E. F. Yen angucap ring hatine. — *b*. C. F. Brokoso singko. E. Brokosok tangko. — *c*. A. ah pangeran. B. Rabraban sira. C. F. Mwang rarampak sira mareringong. D. Mwang ngṛmpak bawong pangeran. E. Ngrarampak sira pangeran. — *d*. A. kita sadewa. B. pangawak arah. C. F. ta hawan pjah. D. pangawaka pjah. E. pangawakak pjah. — *e*. A. Rinĕbut angrākṣa waneh. B. C. E. F. Norārasane hatine. D. ribut pangangĕne.

15. *a*. D. Tangantangan japupune. — *b*. A. B. Harṣa mangkyanggamlā. C. F. Kawidi harṣa gamlan. D. Kadi harṣa gamĕlnya. E. Kadi. — *c*. A. Lyan sumangsang ring kakayon mangko. B. C. E. F. Lyan hana sumangsang ring. D. sumangsang maring kakayon mangko. — *d*. A. B. Brĕgeñjeng muñcrang. C. E. Brĕgenteng muñjṛng. D. Brageñjong munya cṛng matanya. F. Brĕgeñcong. L. Brĕgeñjeng. — *e*. A. B. C. E. F. Janggut ḍawa hangrārawes. D. Jagu tunggal hangrerewes.

16. *a.* A. ngalĕra. B. E. Paṣṭānya. C. ngagĕhar gḍe. — *b.* A. cinĕdĕtan. B. Jinirĕt kinĕtĕtan. C. E. Jinirĕt. F. Jinirĕt kinidĕtan. — *c.* B. hatinya ngong. C. F. ngatine. D. gumuỷwa tinon mangko. E. gumuyu hatiningong. — *d.* D. Mnĕng rasane. E. harṣa. — *e.* B. Mala sih. C. F. Marāçihhin. E. Malar sih.

17. *a.* A. B. C. E. F. Kukulān. — *b.* A. purahan. B. Halaramnya. C. D. E. F. Bāla ramya. — *c.* A. Pada ngucap ah ih pirak ta ngong. B. Nābda ah ah ih ih pirak ngong. C. F. sira ngong. D. Kangaça ah ah ih ih sira ngong. E. hah hih hih pira wong mangko. — *d.* A. B. C. hamamangan. D. hamapa sang. E hamamang F. mamangça. — *e.* D. rupa mangke. E. mabagus.

18. In B., C., E. en F. ontbreekt deze strophe.
a. A. Bhūṭa togil. D. Buta pĕpĕñcor. — *b.* A. Moñcorong. D. Hangĕmor. — *c.* A. Angrak habakṣa ring pḍang mangko. — *d.* A. ngong hamangça. D. Hingong hamang satriya henak. — *e.* A. Hena densurak. D. Dening hamurak.

19. *a.* B. rahande. — *b.* C. F. Ateja riris sumar. D. riris suryya.. — *c.* A. kalon. D. lindun. E. Praharan. — *d.* A. D. Minggut. B. Mĕngguh tang. C. F. Minggu. E. Mingguh tang. — *e.* A. Sumunu prabhawa mangke. B. rupane. D. mĕnḍung prabawane. E. sumunah.

20. *a.* C. F. Gĕbug. D. Kĕrug tiba gumeredeg. E. Gumerese. — *b.* A.Pawaṇa goraliswas. D. Paseban. E. Sĕsĕlan kang kadama. — *c.* A. wus lungha adoh. B. mangko padādohe. C. F. sira pada doh. D. wus. E. sira wus. — *d.* A. Hamaḍang kadi dinilahan. B. Padā yaya sinuluhan. C. Mapĕdang kaya dinilahan. D. Pada kaya kang dinilahan. E. Kaya winimatasiran. F. Pĕdang kaya dinalahan. L. Mpĕdan kaya dinilahan. — *e.* A. praptane mangke. B. Hyang ayu murun. C. F. sira marangke.

21. *a.* A. Angrak ānguwuh ta mangke. D. ngandika. F. mawuwus. — *c.* A. Sadewa waspaḍakneringong. B. Daktaḍah kita mangko deningngong. C. F. waspadahakna ta ngong. E. Sadewa waspada sira mangko. — *d.* A. kita. B. Kaya kiṭa nora waniya. C. F. kita hagilā. D. Ya kita nora wdiya. E. Haya nora kita gila. — *e.* A. C. D. E. F. ring.

22. *a.* A. B. C. D. E. F. balanira. — *b.* B. ndan lingira. — *c.* A. B. C. nora wḍi hiringong. D. norana wdi mangko. — *e.* D. Denlungsur kawdiyane.

23. *a.* A. Ranini haris hujare. B. Ranini halon urare. C. Hangrika nini wuwuse. D. Nini haris pamuwuse. E. Aris ranini wuwuse. F. Hangrik ranini wuwuse. — *b.* A. B. C. E. F. Manūsangku. D. Manusanku. — *c.* A. ırikita mangko. B. Nong tda minta sihanteringong. C. çih hiringong. F. çihanti hiringong. — *d.* B. mayaningwang. D. Lukatan. — *e.* B. iringsun. E. Sihta hiringsun mangke.

24. *c.* A. Sahurane B. Haturanipun. D. Hatur pun sadewa nda mangko. E. Hariningsun sadewa mangko. — *d.* A. Tan wikan sadewa hanglukat.

B. Wikan yen manirānglukat. F. hanglukat. — *c*. A. Pukulun hyang. B. Malaning hyang. C. F. Matūr ring hyang. D. Matur ring hyang ayu. E. Singgih rika wong wawane.

25. In E. ontbreekt strophe 25.
a. A. Tan bisa nglukata waneh. B. F. ngong. D. ringngwong waneh. — *b*. B. Sadewa bisaha. C. F. wikana. D. Sadewa wruh manglukat. — *c*. A. C. F. Paṭakānipun. B. Sariranipun. D. Patakaningçun. — *d*. A. Hagung hamaṇḍi sabḍaning hyang. — *e*. A. Tan bisa nglukata mangke. B. Singgih siyen wong babaneh. C. F. Singgih pukulun wawaneh. D. wong waneh.

26. *a*. A. ngko ta lumuh. B. ningko lumuh. C. ta ka lumuh. D. ngong E. F.tangko lumuh. — *b*. A. B. C. E. F. Hanglukata iringngwang. D. hanglukatin wang. — *d*. A. B. sira C. E. F. lumuh hanglukatta. — *e*. C. D. mangke. F. Masa ngong huripa mangke.

27. *b*. A. Hangur. B. mne tinaḍah. C. F. Luhur ingsun matiya. D. Hingsun. E. hajamasanā. — *c*. A. malāniringong. B. Yen mati lukat pakaningong. E. Yen sira lukat. — *d*. A. pukulun tinaḍah. B. densira. E. yen sih anadah.

28. *c*. A. hanguwuh mangko. — *d*. A. pantěnbayeng. B. C. E. F. Kang wadokalā sampun lungha. D. kawatěk. — *e*. A. De hyang dewyakrodha. B. Hyang ayu dukroda. C. F. duk krodha. D. hakroda. E. dewyawus kroda.

29. *a*. C. F. Hana ta kang binatitan. — *b*. A. lumanglang. C. F. halanglang. — *c*. B. Tumurun mangke sira tan alon. D. sira ring bwana. — *d*. C. F. Maděng. — *e*. B. kaḍi mangke. D. Paran haneng. E. Paran kalingane mangke. F. gane ontbreekt. L. Paran gone.

30. *a*. B. panabdane. — *b*. A. Hika. B. Teja ning paranira. C. F. ning haliwěran. D. Tejana haliwṛn. E. Tejana paranaka. — *c*. A. Satinghāle. B. C. F. Satiba ling.. D. Pratingaling. E. Satingalira. — *d*. B. Ran sadewa sinangkaleng hika. — *e*. B. Hingayati. C. F. Hingayap kapatiyanc. E. Hingayapatine mangke.

31. *a*. B. Paran gane. D. polahane. — *c*. B. ringong. D. pamrañcayane. E. Hanake pasrayane mangko.

32. A. heeft hier een geheel andere strophe nl: Hyang Naraḍa pangucape, sadewa anakingngwang, hyang narāda mangsul sira mangko, sang prapta kaki pālibhaya, sangsaya twasingsun mangke.
In C E en F ontbreekt 32 geheel.
a. B. panabdane. — *c*. B. Henaka hingsun mangsulā mangko. — *d*. B. Ngongawarahe. D. Hawarah ring hyang mahadewa.

32a. Ontbreekt in A.
b. A. Suměngka. C. F. Sumungkěmaring. D. Tumka. E. Suměngkah. — *c*. E. Ne hyang maséno sira mangko. — *d*. E. Kalawan hyang madewi hika. — *e*. B. Sama sira ngling. C. Sapa sirāna. D. Sapa sira nama. E. F. Sapa siranapa.

32b. Ontbreekt in A.
a. B. panabdane. C. F. napa mangke. — *b*. E. Bage ki. — *c*. B. hyang tata mangko. C. F. jagatnata mangko. D. pragata mangko. E. gata mangko. — *d*. C. F. Wṛttaknengsun. D. Warahan. E. paçibaya.

33. *a*. B. panabdane. *b*. A. mangkyawawarah. B. Sun warah ta ing sirā. C. F. ahawaraheng. D. mangke hawarah. E. wareng sira. — *c*. A. Ki sadewa awĕlas iringong. B. ta kakang wlasingong. C. F. Sira sadewa hikā wlasingong. D. hawlas hatiniringong. E. hikā wlasingong. — *d*. A. sinangkula. B. huni ring setra. C. F. Usinangkalāna ring setra. E. Sinangka hana ring setra. — *e*. A. C. F. Masa hahuripā. B. Masa tan uripāne. D. Masa hana hurip. E. Masa ta haripa.

34. *a*. B. panabda. — *c*. A. polahe. B. polahaningong. C. F. paran rehanira mangko. — *d*. A. wani. B. E. orāna wanyangṛbutā. C. F. Hapan ora wanya halĕbuta. D. Korawani (l. Nora wani) sira ngṛbuta. — *e*. C. F. mantu. D. Balik hatmantuka rĕke. E. matur.

35. *a*. B. Sirā hyang nāraḍa. E. narāḍa. — *b*. B. E. madewa. — *c*. A. E. Kayangan. B. Sakannira mareng kadaton mangko.. D. paseban.

36. In B. en E volgen de strophen 36 tot en met 45 van Zang II na strophe 2 van zang III, of liever zijn strophe 1 en 2 van Zang III hier ingelascht. In den legger staan deze beide laatste strophen tusschen strophe 39 en 40 van Zang II en in de andere mss. aan den aanvang van Zang III. De juiste plaats schijnt dus niet vast te staan.
b. A. E. Mĕnḍĕk aṣtuti ning hyang. — *c*. A. Sahuranipun madewa. B. Aturanipun sadewa. C. E. F. Saturanipun hyang madewa mangko. D. Saturanhipun. — *d*. A. C. D. E. F. Punapa doṣane sadewa. B. Punāpa wicāran pun sadewa. — *e*. A. B. C. D. F. Hingayating pati mangke. E. Hingayaping pati mangke.

37. Strophe 37, 38 en 39 ontbreken in E.
a. B. Sapa ngṛbutana. C. F. ngṛbutta. — *c*. A. Ri pāṭinipun. B. Hasiha ring pun. D. Hasihana ring. — *d*. B. ngandika. D. ngandika ring sira. — *e*. A. ingong. D. Lah tan ṛbuthana mangke.

38. *a*. C. F. tumun. — *b*. B. Datĕngeng. C. F. ring. D. Sapangan ring padda. A. Bawiçwātineng ngawan. — *e*. B. Hingayati pati mangke. C. Hingayaping pati. F. Inguyap ing pati.

39. Ontbreekt in B C en F.
a. A hena ta. D. Hyang guru ngandika mangke. — *b*. D. sanghyang huma. — *c*. A. rumañjingeng. D. Hulun rumañjing ring.
Hierop volgen in den legger dan de beide bovenbedoelde strophen, die door ons als strophen 1 en 2 van Zang III zijn beschouwd.

40. In B C E en F luiden strophe 40 en 41 anders. Die redactie volgt onder de varianten bij strophe 41.

a. A. Hyang guru wus mañjing mangke. D. Hyang guru rumañjing mangke. — *b*. A. Ring gharbbane sadewa. D. Henak ring garbanira. — *c*. A. hasanggup. — *d*. A. Lah sadewa lukatĕn ingngwang. D. Hingsun sadewa mangkyanglukat.

41. *a*. A. D. Añjĕnĕng. — *d*. D. ring nirmalanira. — *e*. A. Ong awighnām astu mangke. D. pamngamngan.

Hieronder volgt de redactie van strophe 41 volgens B (3 strophen) en de varianten er op. C F en hebben de eerste en derde, E alle drie met B gemeen.

Redactie B.	Varianten.
Hyang guru humañjing mangke.	C. F. rumañjing. E. mañjing.
Ring garbbhane sadewa.	E. garban ki.
Lingira raden sadewa mangko.	C. F. Sadewa lingira mojar alon.
Ranini lah mangkyajñĕngā.	C. Hyang ayu la ta ngajĕnga.
	F. Hyang ayu lah ta hajnĕnga.
Ṛngö ujaringsun mangke.	C. F. Rungu.
Hasalah bhādama māngke.	Deze strophe ontbreekt in C. en F.
Hyang dewyājñĕng sira.	E. detyajnĕng.
Ranini sirā hangadĕg mangko.	E. Raden sadewa mangko.
Pun Sadewa mangkyanglukat.	E. Ranini ngong anglukat sira.
Pukulun apasangtabe.	
Pinitutūran ta mangke.	
Derā raden sadewa.	C. Dene.
Hyang dewi sira kasṛpan mangko.	C. F. kasṛpan tumon.
Hangrungu sabdaning sadewa.	C. E. F. Hangṛngö.
Antyanta hayune mangke.	

42. *a*. B. C. E. F. kuning. D. Bija kuning. — *c*. B. sirāhadĕg mangko. C. E. F. hangadĕg. — *d*. A. Siniratakĕn. B. Sumirātakĕn. C. F. Siniratṭaning. D. Macamama pangastutinya. E. Añiratakĕn — *e*. A. mangkyakĕkleng. B. mangke kĕkĕleng. D. Mijilakna pangastren. Alle Mss.: pun smar.

43. Ontbreekt in B. E. C. en F.

a. A. Dinulur ongkāramatra. D. Dinulur hungkara mangke. — *b*. A. Dera. D. Mijil kang pujamantra. — *c*. D. Raden sadewa ngastuti mangko. — *d*. A. pangastwanira. D. Hyang ayu kaçṛpan ring manah — *e*. A. Sadewa hantyanta mangke. D. Hangṛngĕ pangastutine.

44. In B zijn 44 en 45 omgewisseld, evenals in E.

a. A. Sinirating tirttha mangke. B. Siniratan. C. F. Sinawuran. D. Tinibaning tirta mangke. E. Siniratan tita. — *b*. A. B. E. skarura. C. F.

Sinawuran ping tigā. D. Kinĕtisan ping tiga. — *c*. A. hajĕnĕng. B. C. F. Ranini kaget añjĕrit. D. Hyang ayu tulya hañjĕnĕng mangko. E. Ranini kaget hajĕrit mangko — *d*. D. apapanira durggha. — *e*. D. huripa mangke.

45. *a*. C. F. Tatas. D. Tatas hawas tinga mangke. — *b*. B. Tlas mangkyabharawang. C. mangkyanawang. D. Hyang narada tumiba. E. Tḍas. — *c*. A. kang uḍan braja mangko. B. ngujan. C. F. Tuminghal mwang wudan brajā tan alon. D. kang udan braja sinĕlir halon. E. Tumiba udan. — *d*. D. Sinĕlir. — *e*. A. B. D. Hyang ayu wus purṇna mangke.

ZANG III.

1. Deze strophe staat in den legger na strophe 39 van Zang II. *a*. B. Hangoronggong. C. Hanglaronggong. D. Hagoronggong. L. Hanggoronggong — *b*. A. Rasukĕteng. B. sukĕte. C. F. Nora sukĕt ring. D. Hana sukĕt ring tgal. — *c*. B. buṭa ontbreekt. D. Kayon rangdu hika mangke roro. E. bang amel. — *d*. C. Tunggal lan pepeñjor lan. D. Baṇgabang lawan hampel tunggal. E. Tunggal lan pepencor lan ampel anom. F. penjor lan ampa nom. — e. D. Papeñjor lan hampel hanom. E. Rangdu kĕpgah. — Na de 5de paḍa heeft D. nog een extra-paḍa: Kĕpuh rangdu karameyan.

2. *a*. A. hangadgi. C. Gong roro hangadĕg ring. D. Pangoro panggadinge. E. Bahong roro hangadĕg. F. Hong roro hangadgi. — *b*. A. Lawayane kacuculik. B. kacuculik. D. Haneng lawan cuculik. E. Ring lawangan cuculik. — *c*. A. C. minakakon. B. Lan dangdang bango dares pinakakon. D. minda katon. E. makako. F. dares minakakon. — *d*. B. konane hanambut hatmaningong. D. Kehnya nambut hatmaja ningngwang. E. ngṛbut — *e*. A. Dalĕmi nata gawenya. B. Hingku minakasawanya. C. Deze paḍa ontbreekt. D. Ngadalĕming nnakaka gawenya. E. F. Hiku pinakagawekna.

3. *a*. B. kadi mangke. C. E. F. Kawarṇna ta. — *c*. A. B. D. Wus umoring wiḍaḍarā. C. F. amor. — *d*. A. B. C. D. E. F. Kalukat ḍaḍi — *e*. D. Ring setra tan pandadine.

4. *a*. A. C. E. F. dadine D. Hantyante kang pamarnane. — *b*. A. E. Endah. B. tang. — *c*. C. skar ring punangayon. D. Hika skaripune. E. Ring ngangayunaskarira mangko. — *d*. C. amarĕpat. E. kang ontbreekt. — *e*. C. F. Ring tngah be pṛnahe. D. Ring tngah beñji pṛnahe.

5. *a*. A. tuminghal. B. E. tumurun. — *b*. A. Dadya tumon. B. Kaget tumoning sanghyang. C. F. Hantyanta. D. tumon prasida. E. Kagyatumon ning. — *c*. B. C. F. sira hangilo. D. Hyang ayu hyang hilotama mangko. E. ayu kaget yangilo. — *d*. E. lwistwayu. — *e*. B. mapanirā mangke. C. E. F. malaningngong. D. malanipun.

6. *a*. A. hujare. C. D. F. sabdane. Hyang mahadewi hujare. — *b*. A. B. C. E. F. Manuṣangku. D. Manusa pun. — *c*. D. lukat mala. E. Wus purwwa mangke. — *d*. A. C. E. F. Sadewa hagung. B. utangirā. D. Sadewa mangke tuhu sira — *e*. A. anaku. C. F. hanakingsun. D. Bayanakingsun mangke.

7. In C en F ontbreekt deze strophe.
a. A. Ḍaksaline haran. B. Daksalinin. D. E. Sunsalinin. — *c*. B. Pan iyā. — *d*. A. C. E. F. manih. B. manih sama lukat. D. Maniki hasama kalukat. — *e*. B. Hyang padā rahayu. E. rahayu budine.

8. *b*. B. E. rabiya. C. F. harabiya. — *c*. B. Hanā hanaking pangaduningong. C. F. pangadwāningong. D. Kaki hana ta pangungkusingong. E. Anā kaki pangaduningong. — *d*. A. Pamarāha maring prangalas. B. Ring prangalas kaki umahnya. C. F. Ring pranglas mangkya humahnya. D. kaki lunga. E. Ring prangalas mangaha sira (l. mangko ta sira). — *e*. A. F. gone. B. Lor wetan kaki umahe. C. umahe. D. Lor wetan pṛnahe mangke.

9. *a*. B. Ra tambrapetra. D. Sang. E. Ki. — *b*. B. Kang hanākanak ika. C. Sira dṛwyanak. D. Sira dṛwe nak roro. E. dṛywanākanāk. F. dṛwyananak. — *c*. A. B. Roro hanake padayu hanom. C. F. Ro henake padḍa hayu hanom. D. Hanake padapa hayu hanom. E. Roro hanake pada hayu hanom. — *d*. A. C. E. F. ni. B. Harane çoka padāpā hika. D. Karinta harane ni Soka. — *e*. A. C. E. F. karmmanira. B. Ta den-alap mne.

10. *a*. A. Hiki ta sañjata mangke. B. Mahiki sañjata mangke. C. F. Lah kaki sañjata gone. E. Mwah kaki sañjatanira. — *b*. D. Hamateni. E. Mateni. — *c*. A. C. F. pamangkat. B.samangkat. D. haglis mangkat mangko. E. haglis mangko.

11. *a*. A. Ra kalikāmuwus B. Ra kalika ngucap. D. E. Ni kalika muwus. — *c*. A. B. C. F. sira mangko. D. E. kita mangko. — *d*. C. likinta. E. nĕluhing lakinṭa. — A. B. C. D. E. F. malānirāgde.

12. *a*. A. humatur mangke. B. hujare. — *b*. A. Sampun mangke linukat. C. F. Rāden sampun linukat. — *c*. A. Pangeran wenten dosane mangko. C. Dosanipun nĕkakĕn kala mangko. D. doṣanipun hadoh. E. doṣanipun angadok. F. Dosanipun kakĕn kala mangko. — *d*. A. Hangaḍokakĕn wadokalā. C. F. Marmmane hakeh wadokala. D. Hangkĕn sakwehing wadokala. E. Sakweh nikang wadokala. — *e*. A. B. E. Hamḍeni. C. F. Hamḍangmḍeng setrane.

13. *a*. A. B. C. F. Ra kālikā çru. D. Ni. E. Sra kalika satangise. — *c*. A. Akĕsĕl hati mangkyajojongkong. B. Skĕl açila mangkyajojongkong. C. F. Kĕsĕlanira mangkyañjojongkong. D. Kĕsĕl sira mangkyajogjog mangko. E. Hasila sira mangkyajojongkong. — *d*. A. Katon sosongotnya drawesan. B. Malah katon sosongot ika. C. Malah katon sosongot hiku. E. Ngĕnah katon. F. Malah katon posongot hika. — *e*. A. nuḍingi. F. hanuli mangke.

14. *a*. A. Pun smar hangucap. B. Tūr āngucap dahat linge. C. Tūr angucap ingarĕpe. D. Ki smar hangicap. E. Tūr angucap ṣun lan linge. F. Tūr ingucap ingarĕpe — *b*. A. Kalikā ngong anglukat. B. E. Yen sirarĕp lukata C. F. Linge yan sirarĕpā. D. Yen sira harĕp lukat. — *c*. A. Yen sira harĕp lukata mangko. B. Gumanti ngong. C. F. Hanglukata pun kalika mangko. D. E. ingsun anglukat. — *d*. A. linge mangke ra kalikā.

B. Kalika bageha ra smar. C. F. Ndan lingipun pun smar ika. E. Dan lingipun kalika ngucap. — *e.* B. Yen sira wilaça mangke. C. F. Ni kalika ngong bagyane. E. bage.

15. *a.* A. B. C. D. F. Hangaçihaçih. E. Hangasihàsih wuwuse. — *b.* A. B. kakangku. C. F. Kakangku rasa smar. D. Kakanku sira smar. E. Duh kaki sira smar. — *c.* A. C. F. jangkrak. B. si habagus. D. basah hanom. E. Tur sira bagus anulus anom. — *d.* A. rara rangda wulañjar. B. Hakeh rara hangle ring tinghal. C. F. Hakeh rara .... rest ontbreekt. E. Sakwehan i parawan ika. — *e.* B. Rangda hulañjar sumele. C. F. Rangda hulañjar sumeler. E. Muwah ta rangda sumeler.

16. *a.* A. pun. E. sira smar mangke. — *b.* A. Hingalĕmi. B. Hingalĕming. C. F. Hingalĕm ni. D. Pangalĕmi. E. Pangalĕm. — *c.* B. sunlukata mangko. D. sunlukat malaningong. E. siranglukata mangko. — *d.* A. saçarinirā. B. sasarī hika. C. saçagine hika. D. E. Parĕkanā saçarinira. F. Marĕkna saçagine hika — *e.* A. sasarine. D. sĕranane.

17. *a.* D. Hingsun mangke panangkane. — *b.* A. B. nikang sarāṇa. C. F. nikang çarana. D. Sarwwa tekang sarana. E. Sarwyawnĕng kang saraṇa. — *c.* A. Salakṣa yadyan rong lakṣa. B. Yadyan salakṣa. E. Sarakṣa rong rakṣa. F. beyane. — *d.* A. Mne beya masa tanana. B. ciptā. D. Ki smar gumuywa E. gumuywing ciṭa. — *e.* A. Pun smar linge den-age. B. nahan linge. C. F. sira mangke. E. lah parĕke.

18. *a.* A. agḍe. C. D. F. sawakulan. E. sawakul sagine. — *b.* A. Hasu holaholahan. B. Lĕmwarĕga sawidak. C. F. Kang lĕmu tūr ring ngolah. D. Kalĕmwarĕgakna. E. Hulamipune cambra. — *c.* A. Kang lĕmu sajĕng sagĕcca mangko. B. sagca. C. sakuci tan long. D. Wit lawan sajĕng. F. sagucin lolong. — *d.* A. sira holaholah. B. Den-aglisa sirā hingalah. C. F. saraṇane ring ngwang. D. sira hangolah. E. mangkyangolah. — *e.* A. Kaḍukmanis rarāgine. B. pamadane. C. F. Lah hingĕdokning pamade. E. Angadoni sira mangke.

19. *a.* A. L. Pragat huwus ratĕng. B. Byāgata wus ratĕng. C. Byatitan wus rarĕng. E. Aglis ta wus ratĕng. F. Pragat huwus matĕng. — *b.* D. sumajĕng. — *c.* A. pacohan. B. hawan ācotā. C. smar ngĕndonni mangko. D. pacota. E. anḍa sota mangko. F. smar ngöndanni sota mangko. L. ngöndanni cota mangko. — *d.* Alle mss. Kalika.; B. hajarĕp. D. kayo. — *e.* A. katona. C. F. ing ngakeh. D. katonang E. katon wong mangke.

20. *a.* A. pangāstutine. D. pangastu bhatine. — *b.* A. mangkyamamangan. B. mangkyamawusan. C. F. mangke hamangan. D. Sira warĕg hamangan. E. mangkyawusan — *c.* A. C. F. sawakul. B. Kang skul sawakul hĕnti mangko. D. Sawakul skul hulam ta mangko. E. Skul sawakul hĕnti mangko. — *d.* A. Muwah kang sajĕng sampun tĕlas. B. Mwah sajĕng wus kari gca. C. F. Mwang sajĕng tlasse ring ngulata ri wadah. D. Muwah sajĕng wus kari gucya. E. Sajĕng saguci tan kariya. — *e.* A. C. E. F. Cambra. B. Çrgawon sḍĕng lĕmune. D. Mabṛkat kari walunge.

21. *a*. A. Wus den-uculing sabuke. B. Wus angdoning skule. C. F. Wus kĕndoni sesewete. D. hanguculin. E. Wus angadoni sabuke. — *b*. A. mangkya himbuha. B. malih himbuhnya. C. F. Hagyamalaku himbuhnya. D. malih himbuhan. E. Dadya malih himbuha. — *c*. A. Masa tan hĕnti kwa pangan mangko. C. F. Himbuhi ndan tĕlas sĕkule mangko. D. Tĕlas. E. Tlas skul ni kalika mangko. — *d*. A. Kalikā ling tuhu. B. Kidĕp tuhutuhu ra smar. C. F. Kiḍĕp tuhutuhu bhasaja. D. Hidĕpku hutuhu. E. Kedĕp tuhu hiya pasaja. — *e*. A. Habhawane smar mangke. B. Dahat libhok pangawuse.

22. *a*. C. D. F. Kocapan. — *b*. A. hadan mantukā. B. Siddhan muliha ring çwarggan. D. hadan. E. Sumĕnggah maring swarga. — *c*. A. haspi lama. B. aspi sira mangko. C. F. hasama sĕpiya mangko. D. halama. E. Alawaneraneng setra mangko. — *d*. A. D. ikang. B. sira padā. C. Kūning sira. D. Wĕnĕng ika. E. F. Kunĕng. — *e*. A. B. C. E. F. Muwah wiḍaḍari mangke. D. Mwah widadari mangke.

23. *a*. A. B. C. F. akaṣa. D. hakarṣa. E. wkasan. — *b*. A. B. C. F. Sumĕngka. D. Tumnga. E. Sumĕngkah. — *c*. A. kumĕdapĕdap kinon. C. F. Hyang dewi kumĕdapkĕdap kinon. — *d*. A. B. C. ra kālikā. — *e*. A. B. C. D. E. F. mangke hawake.

24. *a*. C. F. muwusā. — *b*. A. Pakāri. B Tan lukata kalikā. C. F. ra kalika. E. Kantun sira kalika. — *c*. A. B. F. si rungu wĕwkasingong. C. Hangisiru wĕwkasingong. D. si rungunĕn piwkas. E. si rungunĕn. — *d*. B. halungguheng. D. hatunggu ring. E. hatungguha. — *e*. A. Tĕmbe sira. D. kita tanlukat.

25. *a*. A. B. E. pakāringkene. C. F. sira ringkene. D. Kariya kalika mangke. — *b*. A. B. C. E. F. mangkateng manḍala. D. lunga ring manḍala. — *c*. A. F. hatur. C. matur. — *d*. A. Lah pahenak ta haneng. B. Ndah ta kakyatangiheng. C. F. Lah tangi kaki haneng dalan. D. Mamargi kaki haneng. E. Lah amargiya kiteng. — e. F. rahayu hwang.

26. *a*. C. F. Purwwa kawarnnaha mangke. — *c*. D. E. op 26b volgt onmiddellijk 27c. — *d*. A. B. D. E. bañjaran kĕmbang. C. F. dateng sireng. — *e*. A. Hakalihan ta sumeren. B. Kalihan sira hareren. C. F. Hakalahan sira hareren.

27. *c*. A. Angrunguha wiḍaḍari. C. D. F. sang. — *d*. A. C. F. aywaneng bañjaran kĕmbang (var. puspa, skar). D. E. ayu haneng bañjar kĕmbang (var. puspa). — *e*. D. Pada hyang madewa kabeh.

28. *a*. A. Humyang .... peleret. B. E. pereret. — *b*. A. Gĕnḍing haguru gangça. B. Gĕnḍing tatabuhan. F. tatabuwwan. — *c*. A. payung kuntul hangraras tinon. B. payung kṭas. C. gĕtasangrawi. D. Hapajĕng gtas hangraras tinon. E. Lan payung gtas. F. ktasangrawi. L. Kapayung ktasangrawi. — *d*. A. Kang gañjaran tan hupacāra. B. Gagañjaran. C. F. Kang bañjaran. D. sahupacara. — *e*. A. manḍi C. F. manḍĕk. D. hamit mangke. E. nganḍing mangke.

29. *a*. A. tuhu halĕ. B. tu halĕ. — *b*. A. Hinuparĕngga hĕmas. B. Cinaracareng mas. C. Cinaracara ning mas. D. Cinaracareng ngĕmas. E. Cinaracareng hmas. F. Cinarangcang ring hmas. — *c*. A. Çumnĕnenetranya. B. Supnuhnenetra abra. C. F. Sumning nenetranya. D. Sumumung netranya habra. E. Sumnĕng netranya habra. — *d*. E. pinakul. — *e*. B. E. Hyang ayu kapanggih mangke. C. F. Sinapa bhatara kabeh.

30. *a*. C. D. E. Hanitihin. F. Hanihi. L. Tanihi. — *b*. A. C. F. Hangulihing kaḍatwan. D. Hanuli ring kadatwan. — *c*. A. haneng kaḍaton. E. Wus çri punang kadaton mangko. — *d*. A. Hyang ayu waluya kaḍi jnar. B. kadi mulăt. C. F. kadi walaka. D. kadi. hulaka E. kadi sira mulat. — *e*. A. Lāwan sang çri guru mangke. D. Lan hyang guru mangke.

31. *a*. A. Bhāwiçwatinĕn ta mangke. C. F. Tan binatitan ta mangke. D. Tan kawarnna. — *b*. A. kang kocap. — *c*. B. Ring satkanira mandala mangko. — *d*. A. Hañjĕnĕng ring. B. E. Hangadĕg ring. C. F. Hangadĕg satngahing. D. Hangadĕga tngah. — *e*. A. B. F. patamonira mangke. C. E. patmonira. D. Sira ring patamon mangke.

ZANG IV.

1. *a*. A. E. Tan āsuwyana. B. Mḍal pun ajilmalit mangko. D. Tada hasuha F. Tan asuwyana puput. — *b*. A. C. Sumambra manapā. B. Sambra manapā sira. D. Sumambrah hanapa. E. Sumabra manapaha. F. Sumambranapa. — *c*. A. C. F. Sira raden sudamala halon. B. Raden sudamala nāddhanyalon. E. Raden sudamala alon. — *d*. B. Lah bageya pukulun ndi sinangkānira. — *e*. A. C. F. Ndi sankante. B. Bhaya widadarā. D. Ndi sangkane. E. Ndi sangkanta marakya hañar. L. Ndi sangkanta.

2. *a*. A. D. wiḍaḍarā hanurun anom. B. Mantangya rupa mangke. — *b*. B. Hapkik anom punapa. C. E. F. lĕye lāwan. D. Nrupanta halĕyeng punapa. — *c*. A. datĕng hing. B. datĕng mandalengkene mangko. C. F. donamarang. D. dening mandala. — *d*. A. C. D. F. linge kon. B. Mojar raden sudamala kon mĕdāla. E. lilnge kon. — *e*. B. Sang apalinggih haywalon. E. Kon manṭukana pali .... Hier breekt ms. E. af.

3. Hier vangt ms. K aan.
a. A. F. K. mantuk. B. matūr. C. Putut huwus mantuk. D. Ki pu putut mantuk. — *b*. A. Kapanggih ta sang kayap. B. K. yen. hana. C. yang ning datĕngan. D. hada datĕngan. F. yan ing ḍatngan. — *c*. A. Pukulun wontĕn ḍatĕngan mangko. B. Sumambah lingira matur alon K. matur. — *d*. A. Rāryyanom bagus rupanira. B. Pukulun rĕkya hana. D. wentĕn hadatngan. K. Hana tadatadtangan hanom. — *e*. A. Lwir kuçuma darat mangke. B. C. D. F. Hanom abagus rupane. K. Pkik rupanipun mangke.

4. *a*. A. C. Pantĕs. — *b*. B. K. Nĕnggyaran. C. F. Nĕnggwaran. A. Dĕnggyaran. — *c*. K. Dawĕga .... mĕnḍal. — *d*. A. Sang kayap prapṭa ring pasamyan. B. ring datĕngan. C. Hapaha ring. D. gaweningsun sang-

ka ning tka. K. Aṇaphanga ring. — *c*. A. Hana panḍita sangkane. B. Padā rahayu ngunine. C. F. Manḍĕg rahayu D. Hyang ayu hatuduh mangke. K. Paḍa rahayu.

4a. Ontbreekt in A en D.

a. B. tumūrun mangke. — *c*. C. F. denira. — *d*. C. Hapa K. Mapan.

4b. Ontbreekt in A. en D.

b. B. K. Bagawan. — *c*. B. Sambramā sira. C. F. hanapa alon. — *d*. C. F. hĕndi. — *e*. B. K. kādi mangke. C. widḍi mangke. F. tabeya widdhi mangke.

4c. Ontbreekt in A en D.

b. B. Hasūrud nranakirā. C. Lah sarūḍ anak inara. F. Lah sarud hanakira. K. Hasurud hanakira. — *c*. B. pambagening sanghulun. C. F. pambagyanta pukulun. K. Pambagya ring pukulun. — *d*. B. Muwah hanakingsun yen datang. C. F. Mwang gaweningsun mangkya tka. K. Mwang gaweningsun pangeran. — *e*. B. Hyang kang hatuduh marangke. C. hatuduh marangke.

5. *a*. D. indraprastha sangkane. K. Sangking indraprasta mangke. — *b*. A. B. F. ranakirā. C. Sinangkan ontbreekt. ranakira. D. Sangkaning ranakira. K. Sinangkan hanakira. — *c*. B. Hurujuning panḍawa ta mangko. K. pandawa ta ngong. — *d*. A. C. F. Ya ta huni ngong. B. Sangkaningong saking. D. Sangkanha nguni. K. Hana huni wong maring. — *e*. C. F. hanglukata. D. hyang ayu.

6. *a*. B. C. K. Hyang dewi. D. hus lukat. — *b*. A. B. C. F. K. Sumĕngka. D. Tumka maring çwargghan. — *c*. A. Lingira hyang ayu mareringong. B. hyunya waraheringong. C. huni ta warah ringngong. D. huni hawarah hingngong. F. huni hawarah ringngong. K. wuni waraheringong. — *d*. A. Aken maraheng. B. Adan marā ring. C. Hana marang. D. haran. F. maran. K. marang tambrapetra. — *e*. A. Hikā lukatĕnā mangke. B. mne C. F. Lingira hamuwus mangke. D. Mangke lukat ingsun tembe. K. Anglukata denta mne.

7. *a*. B. wetan umahe. — *b*. B. Bhagawan D. Hana ring. — *c*. B. Pan ịka tanpabhuwaṇnā mangko. — *d*. A. C. F. Taruṇi hanom haywangraras. B. Hanakira roro parawan. D. Taruni panngah. K. Padḍa nomanom anakira. — *e*. B. Samāyuhayu rypane. D. mangke. K. Hiku denālapa mne.

8. *a*. A. C. F. Angṛs rasane hatine. B. Angṛs rasane nālane. D. Hangṛsakna hatine. K. Angṛs hatine. — *c*. A. C. F. Lingira yen huwus lukāt mangke. B. K. Lingira mangke hamuwus halon. D. wus lukat mangko. — *d*. A. C. F. Bageya kaki ṛyyuwus sirṇna. B. Pukulun baya mangkanaha. D. Sira bageya mangkanaka. K. Bageya mangkanaha bapa. — *e*. A. C. F. Lah kaki lukatĕn mangke. B. Yen ingsun kalukat mangke D. Gage. K. Lukatana sira mangke.

9. *a*. D. ko mleka. K. ngong mlah dadine. — *b*. D. Dera. K. Sudamala denira. — *c*. A. Sakarsa tengngrehakna. B. hangrehaknā ringong. Ç. F. Sadenta. D. Sadenta hangrehakna mangko. K. Wehaniringong hanak-

ingsun mangko. — *d*. A. Hanaku ni. B. roro parawan. C. F. kalih parawan. K. Sang parawan hikang hangalap.

10. *a*. A. F. Raden Sudamala linge. B. Raden Sudamala mangke. D. K. Lingira rahaden mangke. — *b*. A. Hadan sira hanglukat. B. Lumkas anglukatā. C. F. sumĕngka nglukat. D. Tumka hanglukatṭa. K. Lukat panglulukatan. — *c*. A. ta hiringong. B. Tumuli lukat malaneringong. K. Kakalih lukat malan hiringong. — *d*. A. Ryyuwusāngarçye skar ura. B. K. Sinamburat anā skar rurā. C. F. Sinamburatan. D. kĕmbang ngura. — *e*. A. Haḍaṇa ngarḍaṇa mangke. B. Pun Smar mangkyakĕkĕleng. C. F. Mnĕng manahira mangke. D. Hingardana. K. Siniratan tirta mangke.

11. B. C. F. K. Deze strophe ontbreekt.
a. A. Ndan ring ārḍaṇa ta mangke. D. Hingardana sira mangke. — *c*. A. kahutawi̥ mangko (l. kang wuta ta mangko). D. kahupti mangko. — *d*. A. Hana ṭa wong hanakanakān. D. Hana wong ring hanakanakan. — *e*. A. Çinirat ing. D. Siniratĕn. Na strophe 11 heeft D. nog 2 extra-strophen en dan de ruwat-mantra.

11a. Ngardana pangastutine.
Hangagĕm kĕmbang ngura.
Hamusti hanggranasika mangko.
Bija kuning kahingagĕmma.
Mĕtu puja hungkarane.

11b. Wus putus pangastutine.
Kinĕtisan ping tiga.
Bagawan waluyājati mangko.
Katingalan ki Sudamala.
Sira sun kang lukat mangke.

12. *a*. A. Kagyat hajnār. B. Kagyatanana tumone. C. F. Kagyat mlek ta K. Kaget yang ngĕnah. — *c*. A. K. Hapaḍang katon tang. — *d*. A. Ngka kadulu hikang. B. rikang sarwwa larā. C. F. ring sarwwa wahana. D. tekang. K. sarwwa rupa. — *e*. A. Hĕnti çobha ning. B. Rakaki. C. F. Kalikā. K. Suka manahingsun mangke.

13. *a*. A. Ryyuwus ta mlek panone. D. Wus linggar mangke tingale. K. Pumlah mangko. — *b*. B. Rakaki. — *c*. A. ta yan lukat. B. sihelukat. C. F. siyalukata mala mangko. D. K. siranglukat. — *d*. A. D. āndulu rupawarnna. B. Wawa ngong handulwi bhūwanna. C. Kang hawas handulu ring rupawarnna. F. als C. Kahawas. K. adulwir sarwwa warnna. — *e*. A. ring wong mangke. B. Sawarṇna ning was kabeh. C. F. ring ngong mangke. D. Hawas mangke ring wong kabeh. K. Wus hawas katingalan kabeh.

14. *a*. A. Bhagawan dan linge mangke. B. Waspada denira tumon. C. F. K. id. denira mangke. D. id. denira kabeh. — *b*. A. Naring ra Suḍa malā B. Nring kaki C. F. K. Tumon raden Sadewa. D. Tumon i Sudamala.

15. *a*. A. C. Tka halungguh ta mangke. — *c*. C. F. Lah kaki Çudamalā karṣangong. — *d*. A. Lah ta lungguha sira ṭuwan. B. Halungguha

ring apanbah. C. F. ring harṣa nbah. D. Halunggaha. K. mangke hanakingwang. — *e*. A. Tukājinah. B. Ika gnahanku mangke. C. punar bale. F. punang bale. K. Hasa tunājinah mangke.

16. B. C. D. F. K. hebben voor strophe 16 en 17 drie andere strophen. *a*. A. alungguh. — *c*. A. Lingireng siranakira mangko. — *d*. A. Ni Çoka Paḍa marangkeya. — *e*. A. Kalih anakingsun mangke.

17. *a*. A. Sama mawa. — *b*. A. Ring cāraṇanakingwang. — *c*. A. Çumambrameng kākangira mangko. — *d*. A. dan tulyadandan.

Hier volgen nu de strophen uit B. met varianten uit C. D. F. K.

16.	Sama wus alungguh mangke.	C. D. F. halinggih.
	Bhagawan tambrapetra.	
	Tuminghal si nakingong.	C. F. siranakira mango. D. Lingira ring anakira mangko. K. sira ring hanak mangko.
	Hayu sira waspade tinghal.	C. F. K. Tuhu sira waspadda tinghāl. D. Tuhu hawas sira ring warṇna.
	Sang hanom bagus rupane.	C. Tumon hanom. D. Hanom abagus. F. Tumon hanon. K. Hanom hanom ta.
16a.	Ndan lingira kaki mangke.	C. Nlinlira muwus mangke. F. muwus mangke.
	Rariseng seng hanakirā.	C. F. Hasengi hanakira. D. Ngĕsengin. K. Hasangi.
	Ni çoka padapā hanakingong.	
	Marangkeha sira pangeran.	C. F. K. Marangkeya. D. Marangkeya siranakira.
	Kalih anakingsun raden.	C. D. F. anakingsun mangke. K. anakira mangke.
17.	Hambāktaha sḍah randen.	C. Samyambakta .... mangke. D. mangke. F. Sambyambakta .... mangke. K. Sama bakta .... mangke.
	Ri caraṇānakingwang.	C. F. Ring carenakanaka. D. Ring. K. Sira yayi hanakingwang.
	Hape ki Sudamalā mangke.	C. F. Hanapa hing kakangira mangko. D. id. ring. K. Anapha ki Sudamala mangko.
	Si parawan tumulyadandan.	C. F. Sang. D. tututan sḍah. K. Sang .... tumulwa ....
	Sḍah ring bhacana mangke.	C. F. caraṇa. D. Hanampa carana. K. pinangan.

18. *a.* A. Lumampah ta. D. Lumaku ta. — *b.* B. Hangras. C. F. Hararas. K. Hanglyaras katingalan. — *c.* A. Denirid tang sasāmpure halon. B. C. F. K. Denirid sasampure mangkyālon. D. Denirid yah sasampur mangkyalon. — *d.* A. Tkānuhun. B. ayukakya hanĕmbah. C. F. pambayun D. Ring hayun ping kalih. K. sinĕmbah.

19. *a.* B. C. D. F. K. Tambrapetra lon. — *d.* A. sama hanĕmbah. C Kalih sama hanĕmbah. D. Kalih hanĕmbah pakanira. — *e.* A. B. C. F. K. ki Sudamala.

20. *a.* A. Hangaturing. B. C. D. F. Hangaturi. K. Hangaturin. — *b.* B. Ni çoka ni paḍapā. — *c.* A. Hasĕmwerangaturrireslokalon. B. Meçwarānhĕrra. C. F. Hasmara nhĕrranapa. D. hingsun hanapa. K. Hasmwaherang .... hanāpha. — *d.* A. Dawĕg bage katur kang sḍah. B. K. Bhahageya. C. Bageya tang sḍah kahatura. D. Bageya sapunika sḍah. F. Bageya kang sḍah katura. — *e.* A. Ri jĕngandika raden. B. Kahatūri sira raden. C. F. Mangke ring sira rahaden. K. Hangaturi sira raraden.

21. *b.* A. C. F. K. Sarwyananggapi B. Satkanikang sḍah. D. Saryyananggapi. — *c.* A. haçuruḍa çujaṇaningong. B. Linge suruda katengsun. C. F. nini samangko. D. ta suruda ningning. K. Lah suruda kĕntengsun. — *d.* A. Ri pambage handika B. Ri pambage çira sun tuwan. C. Ring pambageyanira tuwan. F. id. tuhwan. D. Hanapa bagya tuhan. K. Ring pambageningsun pangeran. — *e.* A. B. Ingsun hanarimā. C. D. F. K. Ingsun.

22. *a.* A. lan hujare. — *c.* B. Saha lungguha nikwenakingong. C. F. rinyanakingong. D. Ta halunguhha. K. Hagungha yayi hanakingong. — *d.* A. sanḍinge ri kakangira. B. sandinge siranakirā. C. F. Ring sanḍinge sirā manira. D. Hasanḍingan ring pakanira. K. sanḍinge sirānakingwang. — *e.* A. B. mangke. C. Kahalungguh sira rāhaden. D. halinggih rahaden. F. halungguh sira rahaden. K. Kalihan lungguh rahaden.

23. *b.* B. K. Kalihan lungguh. — *c.* A. B. C. F. ta kang hamumunḍut D. Datng apupundut skel mangko. K. Datĕng ngamumunḍut mangko. — *d.* C. F. ulam brĕm lawan. D. Hulam ḍok haneng. K. ulam kalawan. — *e.* A. B. C. F. halarih. D. hanglaris. K. alah ri mangke.

24. *a.* B. C. F. K. Hanaḍah ta sira mangke. D. pahica mangke. — *c.* B. C. F. K. Kalawan raden sadewa mangko. — *d.* A. B. C. F. K. Mwang. — *e.* D. Ṣasapisah anda mangke.

25. *a.* D. hanglaris. — *b.* A. Ṭok ārak lawan. B. F. Tok brĕm kalawan. D. Dok harak brĕm lan. C. Tok brĕm lawan. K. Saiĕng bram lawan. — *c.* A. Brĕm sakĕca dera naḍah. B. Samaptā sira C. F. Id. hadahar mangko. D. Parĕngha sira. K. Sang maha sira. — *d.* A. C. F. sampunira mangkyanaḍah. B. mangkyenaḍah. D. Sampun mangke sira hanadah. K. Wusira mangkyasami dahar. — *e.* A. hambukti. B. harababa ring mangke. C. F. wus mabuk. D. hambakta. K. Ki. sĕmar anaḍah.

26. *a.* K. wuwuse. — *b.* A. Sira ḍan āmamajang. B. Putut kon ādāndanā. C. Pun putut kona hadan. F. Pu putut akona hadan. K. Ra putut

kon adandanna. — *c.* A. Humah aku mangkweng. B. C. F. K. mangke. D. Ring bale pañjang ring su kulon. — *d.* A. B. C. F. K. ni. D. Humahira. — *e.* A. C. K. Denaglis. B. Denaglisan ayo ta suwe. F. Denglis. D. Haglis haywa suwe mangke.

27. *a.* A. C. F. K. hamamajang. B. Sampunya papaji. D. ta hamañjang. — *b.* A. Ki putut kānĕmbah. — *c.* A. Pukulun sang. B. Pun Putut ring sang madibya. C. id. sang uitgevallen. D. id. Ki putut. F. als B. K. id. sang adibya. — *d.* A. Sampun yeki mangkyamamajang. B. denipun. D. denira hadibya. K. wus mangkyahamajang. — *e.* A. C. Sahuran ki. B. F. Hature. D. Hemngan ṣunira mangke. K. Pun putut amarĕk mangke.

28. D. Strophe 28 t|m 33 ontbreeken.
c. A. C. Hiringaknā harinta. B. Hiringaknārinira. F. Hiringakna. K. Lah hiringakna hariningong. — *d.* A. Humaraha ring B. Marahā sirā. C. F. maring. — *e.* A. raden. B. C. K. mangke. F. Halinggiha sira mangke.

29. *a.* A. B. C. F. K. linge. — *b.* A. B. C. F. siranakira. K. sira hanĕmbah. — *c.* A. hingiringakĕn mangko. B. C. F. K. hingiringakĕn. — *d.* A. B. C. F. K. Ken çoka lawan. — *e.* A. Bawisyating kilyan. B. C. mareng.

30. *a.* A. wujare. — *b.* B. haturu. — *c.* B. awus apanggih. — *d.* A. K. kaya ngapā. C. F. hangapaha. — *e.* A. Lah sunngintĕpintĕp mne. B. hangintipi. C. F. Lah mne sunintip mangke.

31. *a.* A. sire rene. B. si merene. C. F. ta merene. K. lah sinered. — *b.* C. F. Ḍentulus wilasaha. K. Tulusira hasanāk. — *c.* A. Pamaturahaniya hiringong. B. Ingsun ta kaki nĕda wong wadon. C. F. Hasanak kalawan ingsun mangko. — *d.* A. Parawan ring sang mahaḍibya. B. Marā hugaha sira kakang. C. F. Palampah knengsun. K. Ta lampah knengsun. — *e.* A. Denaglis ayo hasuwe.

32. *c.* A. Pun smar hamari kḍĕh mangko. — *d.* A. Ki putut kawlas yengsun tuwan. B. Maraha huga sira kakang. C. F. Pamaturā ta sira kaki. K. Pamatura hugaheng sira. — *e.* A. marangke. C. F. paranane.

33. *a.* A. Wus lunga ki putut prapte. — *b.* A. Gwān ing sang mahadibya. B. Matūr sirā sang kayap. C. F. Hingwang sanghyang sang kajap. — *c.* A. Turyyanot sinom nḍa wong wadon. B. Mangkyanda wong wadon. C. F. K. mangkyañjaluk. — *d.* A. Pun smar mangke ring sang kayap. — *e.* A. Sang maka kemngan mangke. B. Kepwan sunganira mne. C. Id. mangke. F. als C. sanganira. K. Kemĕngan sungani mangke.

34. *a.* A. Hana ta ni towok ane (Hana ni towok harane ?). B. Hana ta kahula. C. Hana si kakangira. F. Hana sira kaki sira. — *b.* A. K. satowok. B. Sampun rara hatuwa. C. F. Ni sitowok kapĕndak. D. Sira tohok. — *c.* A. C. F. linge ki putut. B. Harane ni satohok. D. Lingira ki putut. — *d.* A. Si towok sira hamarĕka. B. Ki pututka ingundangĕn denta. C. F. Ni towok. D. Ki tohok sira hamarĕka. — *e.* A. Tinarimakna mne. B. Ngong wehin ri smar mangke. C. Tinaring makaten mangke. D. Tinarima hingsun. F. Tinarimakakĕn mangke.

Na 34 heeft B. wijders nog een extra strophe:

34a. Ki putut hangunḍang mangke.
Ni satohok panḍakdan.
Linge ra ki putut mojar alon.
Ni satohok sira marĕka.
Tinarimakakĕn mangke.

35. *a.* C. Nini satowok nujare. F. Id. hujare. D. Ki tohok mangke ujare. — *b.* B. Kamayangan ta nini. — *c.* A. C. F. K. Yan. B. Suntinārimakĕn mangko. — *d.* A. Harĕp tĕmĕn mangkyalakiya. B. Hage. C. F. Hage sun putut. D. Age ki putut arabya. K. Haçengin pun putut. — *e.* A. C. F. Nora rowanging ngakule. B. Nora rowangirakule. D. Rocanganingsun marangke. K. Nora rowangingsun akule.

36. *a.* B. Tkeng bayun. K. harĕpira. — *b.* B. Sumĕmbahhing adibya. C. F. Sumĕmbahhing sang dibya. — *c.* A. C. F. K. sang rĕṣi muwus. B. sang ṛṣyāmuwus. D. sang winuwus tan alon. — *d.* A. ḍakpalakeni. B. ngong tarimakĕn. C. F. wa dakpalakekĕn sira. D. densalahakĕn. K. datpalakekĕn. — *e.* A. B. C. F. Sunwehi ki smar. D. Sunwehin ki. K. Suwe titi ki.

37. *a.* B. Saṇdikka yan mangke. D. Sandikan. — *b.* Sun towok. — *c.* D. Lah tutut hangiringakĕn mangk. — *d.* A. C. F. K. D. Gawakna. B. Wehakna.

38. *a.* A. ta ngatĕr. B. hangiringakĕn. C. F. hangiring. D. Ki putut hingatĕr. — *b.* A. lan. B. lan ki pun. C. F. lan pun. D. Ki towok lan ki — *c.* B. Puniki si kaki smar mangko. C. Hiki histri pasungira sang kayap mangko. F. id. pasungi sang kayob. K. hangaras. — *d.* A. Rambut abang gidatnya nangnang. B. Hing çri pasung sira. C. F. Hanḍaha pun smar. D. Gidat nangnang rambutnya hab̆ang. — *e.* A. Çuku bungbung wẹngkang lecet. B. ta bhantosa mangke. C. F. Ring sang mahadibya mne. D. Batis pengkang bangkosa rĕke. K. ta bhasantosa rĕke.

39. D. strophe 39 ontbreekt. A. heeft een andere redactie.
b. B. Satarimasun. — *c.* C. F. Matura. K. Matur ing. — *d.* B. C. Haglis pun putut mangko kesah. F. Defectief, heeft slechts keçah. K. matura. — *e.* B. C. F. Matur ring sang rĕṣi mangke. K. Ring marharĕsi.
De redactie van A. luidt.

39. Lingi pun putut hujare.
Punika kaki smar.
Pusukaning kayap ḍib̆ya mangko.
Matura kaki hatarima.
Paḍa ni sang kayap mangke.

40. *a.* A. Hangabihabih hujare. (Ms. onduidelijk. ngangihangih? nganihanih?). B. hamuwus mangke. — *b.* A. Lah nini. D. mereneya. — *c.* A. ta haranireki mangko. B. C. F. ta haranirariningong. D. K. Sapa haranira hariningong. — *d.* A. Ni satowok ingsun ki. B. Ni satowok namanira sun kakang. C. F. kakang. D. Ki tohok haranisun smar. K. kang smar. — *e.* A. tengsun. C. F. Raraningsun tumut mangke. D. Rahuhiningsun kita mangke.

41. *b*. A. B. C. F. Gumanti. K. Gumantya. D. Guměntya ning sasangka. — *c*. C. junungan. — *d*. A. C. F. Kajugjugwāning. — *e*. A. Salu wuk lěwas galare. B. D. K. Salu wus luḍuh. C. F. Lěwas wus luwuh.

42. *a*. A. B. wus lěwas. — C. wus ěnting. F. wus ěnti. D. Likah kang wus. — *b*. C. F. Hantolipune nora. D. Nora pun inantolan. — *c*. A. Irikā ngwane. B. nggwanipun smar. C. F. smar hamondok. — *d*. A. Ring saksaṇa ngrumrum ki smar. B. mangkye karumruman. C. F. Wasa wasa tka ngrumruma. D. Mangyahangras nruma. — *e*. A. Ri sapěpělukan. B. Wus apěpěnukan. C. F. apěplukan. D. Wussana piněluh. K. Wus apluk sira.

43. *a*. A. Duk ākokrocokan. B. Sama yalanta ri mangke. C. F. Sama halon ta ring. D. Ya makakrosokan. K. Hakokrocokan. — *b*. A. Ni towok. B. Pun towok ki pun smar. C. F. Pun tohok mangke sang ki smar — *c*. A. kang likah tikěl. B. tikěl da likah. C. F. Ndan tikěl likahe mangko. D. tikěl likahe. K. mangko. — *d*. B. Ṭanggalar sampun tibeng. C. hěnting tibeng. F. hěnti tibeng. — *e*. A. maçyakakanten. B. masyakakantet. C. F. manṣyakakanten. D. maksih kekentet. K. masyakakanten.

44. *a*. A. Geger punang açu. B. Duk ākrokoçokan C. F. Duk akorosokan. D. K. asu. — *b*. A. Pun smar nibeng longan B. K. pun smar. C. F. Pun smar tibeng longan. D. Tibenhipun ki ki smar. — *c*. A. Tansah tangane haměluk mangko. B. Mwang asu hamwangalap kangko. C. F. Kang asu geger malayu handoh. K. Hakakaten. — *d*. D. palungpungan. — *e*. A. kāphalayu mangke. B. Pada maluyuhan kabeh. C. F. kapalayu kabeh. D. kang malayu mangke. K. malaywa mangke.

45. *a*. A. B. běk měrang kabeh. C. F. běk sukět. D. smar těrang mangke. K. smar ñut měrěng mangke. — *b*. A. mwẹkang girirnya. B. gigir ikang. C. Gigire ki smar. F. Mwang gigire ki smar. D. gigir ingwang. K. gigirira. — *c*. A. Ni towok běk sukět rambutnyawor. B. Pun smar tohok běk sukět mangko. C. F. Ni towok běk sukětipun karo. D. hapupuhan sukět bok. K. hapupuhan běk sukět mangko. — *d*. A. Hanor lan puriṣya ning hayam. B. C. D. F. K. Hawor lawan tahi ning āyam. — *e*. A. Tur tansah çobha hatine. B. masyawor mangke. C. F. masyakakanten. D. masikarigale. K. masih kakaten.

46. *a*. A. Tan warṇnanen teki m. D. hěnti. K. hanti. — *b*. A. Bhawisyating pun. B. Hosahipun smar. C. F. Polahira pun D. Polahira. K. Polahipune smar. — *c*. A. Raden sudamalā kocap mangko. B. C. D. K. Rahaden sira wuwusěn mangko. F. Id. kawuwus. — *d*. A. Çobha denira papaçihan. B. C. F. papasihan. D. hakalihan. — *e*. A. Sarwyakurěn sěh rahaden. B. Sawengyakurěn sih. C. F. Sěmpya kurěn sihe mangke. D. Sarwwa kurěnan sih. K. Sarwykurěd.

47. In de babon ontbreekt de eerste regel, die luidt: A. Meng rahinā tatas mangke. B. Sigra rahina ta mangke. C. F. Als A, doch Meh. D. Tatas kang rahina mangke. K. Meh rahina kadi mangke. — *b*. A. hyang prabangkarā. B. D. K. raḍitya. C. F. hyang diwangkara. — *c*. A. Bhawiçyati.

C. F. kocapa. D. Kocapan. ki sudamala. — *d.* A. Ring teki rahaden sakula. D. Kocapan rahaden sakula. — *e.* A. Mâwwa. B. F. Mawa. C. Mahwa. D. Hatangi hanangis. K. Hanangis sira.

48. *a.* D. Hamalaku. — *b.* Çighrā rarahup mangko. B. sirah. D. Haglis warahup sira. — *c.* A. Ryyuwus ta çocca tumurun hañjol. C. F. rarawup. D. Sampun sira hararahup. K. Id. harahup. — *d.* A. Nhĕr lumampah maring setra. B. tog. D. Tumurun mangkyalumampaha. — *e.* A. Çighra-sighra sira rāden. B. Ring setra sidadyan mangke. C. smadyane. F. Hamaring. D. kang sadyane.

49. *a.*A. Tan asuwe glis lakune. D. lampahira. K. Glis. — *b.* A. Prapting Gaṇḍamuywika D. ring awan. — *c.* A. Kapanggih bhuṭa kalikā mangko. D. Duk hĕnti. K. Tkanira ring. — *d.* A. Kaget tumon sira rahadyan. B. D. sang bhutā. F. ni uitgevallen. — *e.* A. Sapa tunggu taman rane. B. C. F. Haturu.

50. In C. en F ontbreken de strophen 50 t|m 52.
a. A. Bhuta kalikā wuwuse. B. Ra kalika. — *b.* D. Sira ki K. ni sudamala. — *c.* A. kaki mangsul. B. yen sira māngsul. — *d.* A. Bhāya rakwa nglukateringwang. B. K. Id., doch Bhaya sira. D. Baya sira hanglukat hingwang. — *e.* A. Mantangene mangsul. B. Matangen milu ya. Matangi mangsula.

51. *a.* A. sahure. B. K. nabdane. D. sabdane. — *b.* A. Ḍuḍwiki. B. D. K. Dudwingsun. — *c.* B. taranku sakula mangko. D. haran sadewa. — *d.* B. Lagune paḍa rupānirā. D. Hangulati hira. K. Hangulat arinku. — *e.* B. Mwah hanommira mangke. D. Nguni sinangkala mangke.

52. In B. ontbreken strophen 52 en 53.
a. A. D. K. wilasā mangke. — *b.* A. Tuduhakna. D. Hamajarakĕn ingwang. — *c.* A. Ring hunggwānira sadewa mangko. D. Sangkane. — *d.* A. Hiringsun mangke. B. Hiringsun nini. D. Nini hingsun tumuta. — *e.* A. Haring hariningsun.

53. *a.* F. halon. — *b.* A. K. Pacuh ingsun ing sira. C. F. Id. doch ring sira. D. Pacuhi rupanira. — *c.* A. sĕngguh. C. sangguh. D. sĕngguhĕn. F. sarnggu. K. pĕngguh. — *d.* A. C. F. Lagune tunggal warṇnanira. D. K. Lagune tunggal. — *e.* C. D. F. hanom sira.

54. *a.* C. F. Haṇa sinangkalang kene. D. Nguni sinangkala mangke. K. sinangkulenkene. — *b.* B. Hari kaki. D. Haranta. — *c.* B. C. hanglukatta. F. hanlukata. — *d.* A. B. D. tan biṣa si sadewa. C. F. bisa si sadewa. K. bisa ki sadewa. — *e.* A. B. wuwuh. C. nguwuh. F. nguwu.

55. *a.* A. B. Kadyanañurupi. C. F. Lwir kadyana wuruk. D. Dadyana sumusup. K. Dadyana. — *b.* A. Humaring ki. D. Mari. — *c.* B. Si hasanggup. C. hanglukata. F. hanglukatṭa. — *d.* A. dewa puṣpiṭa. B. Jumnĕng hyang dewa rarasan. C. Humrang hyang dewa hararasan. F. Id., doch Humṛng. D. sanghyang mahadewa. — *e.* A. humangke. D. Wṛspatyatuturun mangke.

56. Deze strophe ontbreekt in de babon.
a. A. K. Wus gĕnĕping saptā mangke. B. Siniratan skar ure. C. F. Id.

doch rura mangke. D. Wus ratĕng pitutur mangke. — *b*. A. Çumirat skar ura. B. Mangke gnĕping saptā. C. F. Gĕnĕp tiba ping sapta. D. K. Skar rura sumirat. — *c*. A. Tumibeng bhaṭari Ḍurgga mangko. B. Bhaṭārīnira pan Durggha mangko. C. F. Bhaṭari kalawan Durga mangko. D. Tirta ring natar hyang Durga mangko. K. Ing taring bhaṭāri Durga mangko. — *d*. A. Waluya hyang ayu wus purṇna. B. Waluhya sanghyang ayu sirā. C. D. F. K. Id., doch ayu hika. — *e*. A. B. C. F. K. Kang setra taman dadine. D. Id., doch Ring setra.

57. Ontbreekt in de babon.

a. Ryyuwusiranglukat mangke. B. C. F. K. Wus sama kalukat mangke. D. Sama wus kalukat mangke. — *b*. A. Sinung ta ikang aran. B. Sinalin mangkyahara. C. F. Sinalinan mangkyaharan. D. K. Sinalinan ṭa aran. — *c*. A. Marggyaharan ki sadewa mangko. B. Mangkin sudamala haran hingong. C. F. Ki sudamala harane mangko. D. Maring haran ki sadewa mangko. K. Maryyaran ki sadewa mangko. — *d*. A. Haparab sira Çuḍamalā. B. Maring haranta ki sadewa. C. F. Maring hanakira sadewa. D. Haparab kaki sudamala. K. Haparab sudamala sira. — *e*. A. Tur sinung sañjata mangke. B. Sinungan pañji mangke. C. D. F. K. Sinungan sañjata mangke.

58. *a*. K. Gināñjāran. — *b*. A. Rikang makārabinya. — *c*. B. Hanake ra Tambapetra. C. F. Haneng Tambrapetra manḍalā mangko. — *d*. C. F. prangalas manḍalā. D. mandala. — *e*. A. Rora paḍayu warṇnane. B. Roro samayu. C. F. Roro hayuhayu. D. Kang roro hayu.

59. *a*. A. ndan linge. B. nabdane. — *b*. A. B. C. D. F. ni. K. si. — *c*. A. Marmmanta tan milu lukat peko. B. C. F. Mantangen sira tan lukat. D. Id., doch Marmmane. — *d*. A. Hakeh mangke wus paḍālukat. B. Pada samapṭa sampun lukat. C. F. Kahe sama hayu wus lukat. D. Hakeh wong sama wus. — *e*. K. dewe.

60. *a*. B. lon ujare. — *b*. A. Huḍuh kaki sakula. B. D. Katuwon ni. — *c*. A. C. F. D. K. Hanĕngguh. B. Hanĕmbah. — *d*. A. Matinyeringwang. C. F. Lah nini sun mati deningngwang. K. mati denira. — *e*. B. Kaphat.

61. *a*. A. Kawĕs humnĕng daryyane. B. D. F. Kawĕwĕgan. C. Kawĕwĕgin. K. Kawĕwĕlan. — *b*. A. Sira raden sakula. B. D. Twas rahaden. — *c*. A. ryyujar. B. F. Hangrungūjare. — *d*. A. Wkasan ta siraris mojar. B. Tuduhakna tengsun margga. C. F. Kawĕkasan. D. Ri wakasan. — *e*. A. C. F. D. K. Katuwon. B. Hanujwing manḍala mangke.

62. Deze strophe ontbreekt in B.

a. A. ndan linge. — *b*. A. C. F. D. Kariha. — *c*. A. Ngong mangkat. C. F. mangkat maring. D. Mangke hingong maring mandala mangko. — *d*. C. F. Tuduhakna tengsun margga. D. ingsun. — *e*. D. Nuju ring.

63. *a*. C. anĕngĕnna. D. Margane ring tngĕn. F. kang angĕnna. K. katĕngĕn. — *b*. B. Hajwing ring. F. Hanu ring. — *c*. A. Sampun tan prayatneng hawan mangko. B. Id., doch margga mangko. C. F. prayatnā hanakkingngong. D. Prayatna sampun wani hiringong. — *d*. A. Lumāmpah

rahaden. B. Kasah mangko. C. F. K. mangko. — *e*. A. Ndan sighrasighra lakune. B. Haglis mangkat mangko lakune.

64. *a*. B. Tan warṇnanĕn sireng mangke. C. F. Ṭan kawarnnaheng awan mangke. — B. Çighrā tkeng maṇḍala. — *c*. A. Hanjugjug madyeng pantara mangko. C. F. Duk prapteng. — *d*. A. Ring patamon maharyyadan ta. B. D. ring tngah. C. F. satngah ing. — *e*. A. Lagi kemngan daryyane. B. Hing patamonnira. C. F. Hing. D. Ring pataman sira mangke. K. Ring patamonira.

65. *a*. A. pun smar B. Mulata pun. C. Mulat ing pun. D. Mulat pun smar ndan linge. F. Mulati pun. — *b*. A. Mara hangrangkul pada. D. Sira raden sakulā. — *c*. A. Lingira raden sakula mangko. B. Tka mkul jĕng pun smar mangko. C. Denpalajĕngi pun smar mangko. D. Ndan lingira maturana mangko. F. Denpalajĕng pun smar mangko. K. Nāhan. — *d*. A. Smar pamatur mangke kiṭā. B. Rahaden wentĕn pakanirā. C. F. Lah raden wentĕn rakanira. D. wentĕn ni rakanira. K. wontĕn rakanira. — *e*. A. Yen ingong tumutur mangke. B. C. F. Tumutureng. D. ring. K. Tumutureng ari. Na strophe 65 heeft B. hier de strophe, die in de andere mss. strophe 70 is.

66. In C. en F. ontbreken strophen 66 t|m 69.
a. A. hamit lakune. B. mangkata mangke. D. rumita K. amita. — *b*. A. Humareng. D. Mara ring. — *c*. A. Humatur ring raden sira halon. — *d*. A. Ring sḍĕngira papagantyan. B. Kapanggih raden sadewa. D. Panggih mangke pangantenan. K. aphangantenan. — *e*. B. Halinggih hapapanganten. D. Ring raden mandapa. K. Lawan.

67. *b*. A. Sira kapakanirā B. Si rakanira. D. Mwang rakanira. K. Rakanira tkaha. — *c*. B. Tumutūr mangke patamon. D. Tumuture. — *d*. A. Kaget rahaden sudamala. B. pakanira mḍalā. D. mdal sireng patapan. K. Mḍala patamwan. — *e*. A. Mḍalāmapag ing mangke. B. Tumurun jog sira mangke. D. Mapanggih rakane.

68. D. heeft hier strophe 72 en K. strophe 73, zoodat alleen A. en B. deze strophe hebben, onderling nog sterk afwijkend.

Lezing van A.:	Lezing van B.:
Ḍuk tka ri jabā mangke.	Tka ring patamon mangke.
Kapanggih rakanirā.	Marĕk sirakanirā.
Raden suḍamalā ngrangkul mangko.	Lingira raden sadewa halinggih apapanganten mangko.
Pukulun datĕngeng açramā.	Wĕnten anḍika pakanira.
Lumampah sarwyakakanten.	Tumutur hatĕr marangke.

69. Deze strophe ontbreekt in B. en K. terwijl D. hier strophe 73 heeft. De strophe komt dus alleen in A. voor en wel:
Tkeng jro haçramā mangke, Wontĕn sang mahar ḍikan, Sumambra mabage hanakingngong, Lah kaki paḍa halinggiha, Sāmpun samālungguh mangke.

70. *a*. A. C. D. F. K. sakula. B. sakula ndan linge. — *c*. A. Tumutureng pakānirā mangko. B. Tumutur yayi ri sira mangko. D. Hatutur mangke. — *d*. Hier eindigt ms. A1., waarna A2 met strophe 78 aanvangt. B. Yen sira yayi tuhu pjah. C. pjah wruhha ring. D. pjaha ring. F. pajah wruhha ring panglĕhan. K. ngong wruheng.

71. *a*. B. Dadyan ta tuduh. D. Dadyana katuduh. F. Dadya tuduh. — *b*. B. C. D. F. K. Nĕnggyarani. — *c*. D. rĕko. K. siraneng maṇḍala rĕko. — *d*. B. C. F. K. Dentuduhakĕn. D. Dentuduhakĕn ingsun marggha. — *e*. B. Yen ingsun. C. F. K. Yata sun. D. Yatna sun.

72. Ontbreekt in K.
a. D. Ki sudamala ndan linge. — *b*. B. C. F. Ta mantukeng. D. Mantuk maring paçraman. — *c*. B. Kakang pakanira dawĕg ing jro. C. F. Kakang .... datĕng ing. D. datĕng ring. — *d*. B. C. D. F. yayi sun hangiring. — *e*. B. C. F. Karihina.

73. *a*. C. Duk prapta. F. Duk praptā dalĕmangke. — *b*. B. Sama C. F. Sampun. D. Sami ta linggih. — *c*. B. C. F. Rahaden sakula halinggih mangko. — *d*. B. C. F. Sumĕmbah raden sudamalā. — *e*. F. sakula linge.

74. *a*. D. mangke. F. Eerste regel ontbreekt. — *b*. B. Haseng sirayinira. C. F. Hasengi rāyinira. D. Ngĕsengin. H. Haçengi. — *d*. C. F. K. Mereneya. D. Mereneya hari hanapa. — *e*. B. Maring kang. F. Ri kaki nakula.

75. Van deze strophe heeft B. slechts de eerste regel.
a. K. Habaktaha. — *b*. C. F. Padḍa sung amuñcanga. K. sunga sakaran. — *c*. D. maring pangeran mangko. — *e*. K. Mwah.

75a. Ontbreekt in B. en D.
a. C. F. Prapta. — *b*. C. Saking sira sang. K. Sang ma saking hadibya. — *c*. C. Skul nula mwang brĕm harak lan tok. F. Id., doch Skul hulamwang. K. Skul mwang hulam. — *d*. C. F. K. Hanaḍah raden sudamala.

75b. *a*. C. F. wus andahar. — *c*. B. Hika ta yayi hidĕppa ta ngong. D. hidĕpa mangko. — *d*. B. Sunwehakĕn ring kang. C. Id., doch kakang. D. Suka hingsun ring kakanira. F. Sunwehakĕn ing kakang. K. Sunwehin sira kakang. — *e*. B. i madāpa mangke C. F. Id. panḍapa. D. Ni padapa muwus mangke. K. wuwuse.

76. *a*. B. C. F. K. lon ujare. D. Ni soka halon ujare. — *b*. D. Sandikan. — *c*. D. Ni soka padapa matur mangko. — *d*. B. raden ngreha. C. F. hangrehakna. D. ngreha. K. mangke hangre. — *e*. B. C. D. tan hidĕpa. F. tan hidĕ. K. ta hidĕpa.

77. Ontbreekt in F.
b. B. C. Punika kang sakulā. — *c*. B. C. Pun soka. D. katur ring. — *d*. B. mangkwanabda. C. D. mangkyangucap. K. sakula hangucap. — *e*. B. C. D. K. Tan pangraṣa kadi mangke.

78. Hier vangt ms. A2 aan.
b. A. Kulengucap. C. Kula ngucap. — *c*. A. Nadyan ta sapangucapĕningong. B. K. Dadyana sapangucapāningong. C. Nadyan ta pangucapan-

ningong. D. Dadya sapangucapan ing ringong. F. Nadyan ta sapangucapaningong. — *d*. A. C. F. Wiçeṣa sunaweh hing kakang. B. sun awehi kakang. D. Wasana ingsun wehin kaka. K. suwehi kaka.

79. In D. ontbreken strophen 79 en 80.
a. A. C. F. sahūre.. B. nabdane. — *b*. A. tulwan. C. F. tuhwan. K. rahadya. — *c*. A. Sun kakang. B. sahatarima. K. kalah hatarima. — *d*. A. C. Hanangis yayi. B. Nanging si yayi ujaringwang. F. Hanangi pajaringwang. K. Nanghisi yayi.

80. *a*. B. Hingambil ta. — *c*. A. C. deniringkna. B. K. hiniringhakĕn. F. denirikna. — *d*. A. Hanulu maring salu. B. C. F. K. salu. — *e*. A. B. C. F. hakule.

Daar blijkbaar de episode van Sakula's aankomst in de kluizenarij zeer corrupt is overgeleverd, wordt hier duidelijkheidshalve nog eens afzonderlijk de volgorde der strophen in de verschillende mss. van strophe 65 tot 81 opgegeven:

A. 65, 66, 67, 68, 69, 70 eerste 3 regels, 78, 79, 80, 81.
B. 65, 70, 66, 67, 68, 71. 72, 73, 74, 75 1ste regel, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
C. 65, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
D. 65, 66, 67, 72, 73, 70, 71, 74, 75, 75b, 76, 77, 78, 81.
F. 65, 70, 71, 72, 73, 74 laatste 4 regels, 75, 75a, 75b, 76, 78, 79, 80, 81.
K. 65, 66, 67, 73, 70, 71, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
H. (babon). 65 66, 67, 72, 73, 70, 71, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.

81. *a*. Kawarṇna ta. D. Raden sakula sabdane. — *b*. D. Sira sang sudamala. — *c*. F. Kawan raden sakula mangko. K. Wa raden sapala mangko. — *d*. A. C. F. Padenak dera. B. papaçihan. D. hamamangan. K. Padenak dera hapapaliha. — *e*. D. Tka ring.

82. *a*. A. C. F. gantya ning ling mangke. B. ta kawuwus mangke. D. K. ghantyanira mangke. — *c*. A. C. kalantakā harinipun mangko. B. kālantaka uwus mangko. D. kalantaka brahmantyan mangko. F. kalantaka harannipun mangko. K. Mwah kalantaka ngadĕg bwat ya mangko. — *d*. A. C. F. Hangadĕgā sāpa mangke haran. B. Hangadĕg mangke harāraṣan. D.Gajahhoya wus kajayeng prang. K. Naghareng gajahhoya jaya. — *e*. A. C. F. K. Mwang pun dilĕm sangut. B. Id, doch Mwah. D. Pun dilĕm pun sangut mangke.

83. *b*. A. B. C. D. K. Yayi sang. K. Yayi kalantākā. — *c*. A. B. F. sun yayi wṛtta. C. Hangrungun — *e*. K. Nĕnggya.

84. *a*. A. B. C. F. Ki. D. O! sakulā. K. Ra sakula hiku. — *b*. A. C. F. milu pjah. — *c*. A. F. si danañjāya mangko. B. Kesi saṇḍanāha mangko. C. Hakaliyan. — *d*. A. C. F. Sang paṇḍawa hikā aranya. B. Hapan ya ring. D. Tatpan i.

85. *a.* B. Çi bhimā ta kari mangke. D. Ki. bima sakula. F. Si biharjju kna mangke. — *b.* A. C. F. sang. D. Lan si ki. — *c.* A. C. F. K. karĕpingong. D. karĕp iringong. — *d.* B. Ta lumuruga ring. — *e.* A. B. C. D. F. mangke.

86. *c.* A. C. F. rĕko. B. kala nora mangko. D. Yen wruh maṭi lawan hurip mangko. — *d.* A. C. K. Ki sadewa waspakna. B. Ki sadewa lawan sakula. D. F. Ki. — *e.* A. C. F. K. Aron tinorekṣa. B. tinoweksa. D. tinureksa.

87. *a.* D. Kalañjayan. — *b.* A. C. F. siparan. B. Toweksanĕn sinaran. D. Turekṣanĕn paranya. — *c.* A. C. Yan huwus waspada si wong tumon mangko. B. Ngong wuwus waspaḍḍa mangko. D. Waspadanĕn wong ring tumon mangko. F. Yen wus waspada si wong tumon mangko. K. Yan wus waspada ngong tumon mangko. — *d.* A. C. F. ki. D. Kawruh ning sang. — *e.* A. C. F. si uitgevallen. B. ki. D. K. i.

88. *a.* A. F. Balik adandan mangke. B. taddanan. C. Balik andandana. D.Balik ta adandan. K. Bhalikanṭa dandan mangke. — *b.* B. Sañjati. — *c.* B. D. Ki. F. Si dilĕm dika. — *d.* A. C. F. Lan sangut pada pangarah. B. Lan si sangut paḍa. D. Kalawan pun sangut. — *e.* B. Sakweh ing ta. D. ing balane kabeh.

89. De tekst van 89*e*—91*b* ontbreekt in F.

a. A. C. F. Aglis ta pun sangut. B. sangut. — *b.* A. C. F. Kalih pun dilĕm ikā. B. Kalih pun dilĕm mangkat. D. Lan pun sangut lingira. K. Kalih pun sangut hika. — *c.* D. Pun sangut rarase mojar alon. — *d.* B. Si. — *e.* A. C. Yen kalah.

90. *a.* A. wurirĕngke. B. Manawana huripane. — D. sadewa. — *d.* A. C. Manāwa. wolihira. B. Manawa holih widinirā. D. Wentĕn holih ring wadinira. — *e.* A. C. Widi siṛa tukar mne. B. Kabalikkantuka mne. D. Hana kantun karan mangke. K. Sira kabalika mne.

91. *a.* A. C. mamuwus. — *b.* A. C. Maṣaningngwang bhaṭāra. B. Maṣa tanwas bhaṭārā. D. Sapakon ta paduka. K. Sampun waspadakna. — *c.* A. C. F. Balikan ta hapangarah mangko. B. Lakkabhaṭā hapangarah mangko. D. Yata rangwang ngapangarah mangko. K. Padukka bhaṭāra kona pangarah mangko. — *d.* A. C. F. K. hariningngwang. B. Ra sangut kaki hariningwang. D. Ki. — *e.* D. haywa suwe.

92. *a.* A. B. C. F. K. haglis. D. gĕlis. — *b.* A. C. F. mapangarah. B. K. hapangarah. D. gapangarah. — *c.* B. mangke muwus alon. — *d.* A. C. F. sabhaṭāra. B. ta ontbreekt. D. ring batara. K. habhaṭārā. — *e.* B. sañjati. D. Handandan.

Tusschen 92 en 93 heeft D. nog 5 extra strophen.

92a. Ṭlas ṭa hingaṭak mangke, Sahunggwanikang bala, Setra watĕs pabajangan mangko, Ring alūhug ring pasimpangan, Lĕmah sang ngarpahubane.

92b. Buta munggwing lĕma mangke, Mijil nggawa sangjatța, Sah haneng hamnarih gohok mangko, Kang munggwing kayu hikang mdal, Nring gohok kĕpuh rangdune.

92c. Pamtu ring kayu haheng, Mandiranya ngṛmpaya, Kĕpuh rangdu ring kar ya mangko, Kresek hambulung kalijaha, Babi kayu putih mangke.

92d. Detya wil pisaca mangke, Raksasa buțța kala, Buțța saliwah wngi kadompol, Pañca mahabuta kakawah, Laweyan hañjahañjane.

92e. Pĕpĕñcing hariharine, Kumangmang tangantangan, Buta guledah pĕpĕngkah gregoh, Sama hana mawa sangjata, Sampun ta sumahab kabeh.

93. *b.* A. C. F. tayo. D. Haja pada. — *c.* A. C. F. tur lumuruga. B. tur tanglurug. D. Kang gawa sangjata çṛgĕp mangko. — *d.* A. C. F. wadwa padangucap. B. Ndan ling ing wadwa māngkyenabda. D. wadwa matyana. — *e.* B. pada dandan. D. Hangucap hasanggup mangke. F. andandana. K. dandan sira.

Tusschen 93 en 94 heeft D. nog een extra-strophe.

93a. Hapupulha sira mangke, Mijil nring catuspata, Haçṛgĕp punang sangjata mangko, Trisula danda lan moksala, Kantar konta badamane.

94. *a.* B. sawure. D. Wadwane hangucap mangke. — *b.* K. Rān ta. — *c.* A. C. linurugakĕn. B. Sang paṇḍawa lumuruga mangko. D. Pandawa mangke linurug mangko. F. linugakĕn. *e.* A. C. F. K. ḍamengku mangke. B. awak dharmmaku mangke. D. Turekanak darmane mangke.

95. *a.* B. wus mantuk. D. Delĕm. — *b.* A. C. F. Hapangarah wus praptā. B. K. Hapangarah maturā. D. Pangarah ingaturan. — *c.* A. C. F. Matur yen sampun hadandan mangko. B. hadandan. D. Sampun hadandan. — *d.* A. C. F. Sama sañjata wadwanirā. B. Kang wadwanira habhaṭāra. D. ring batarā. K. Kang wadwanira bhaṭārā — *e.* A. C. Bhaṭara ta lumurug mangke. B. Sampun ta. D. Sahangluruga mangke. F. Bhatara halumurug mangke.

96. *b.* A. B. C. D. F. yayi. — *c.* A. Ta mangkatta yayi karĕpingong. B. Ta mangkat yayi. C. F. Hamangkat ta yayi karĕpingngong. D. Mangkana yayi karĕpingong. — *d.* A. Ingsun yayi ring harĕpan. B. hingarĕp. sira. C. F. ring harĕpan. — *e.* A. C. F. uriya. B. Ring uriha sira. D. Sirana ring untat. K. untaha.

97. *a.* A. C. F. Lumurug ta sira mangke. D. Sabala korawa mangke. — *c.* A. C. F. K. Lāwan. — *d.* A. C. F. ing wadwa rakṣasa. D. dening wadwa buta — *e.* A. C. F. gumuruh. B. gumĕntĕr. D. Ngahasurak gumĕntuh. K. gumĕntuh.

98. *a.* A. C. F. Tabĕhtabĕhan. B. Tabĕhtabĕh ta. D. Tatabuhan. — *b.* B. Gong nika guruhan. D. Bari haburu. K. Bhari haruguru. — *c.* A. ta hangkat ning detya karo. B. K. ta ryyangkāt. D. ta ryyangkat ni. F. ing detya karo. — *d.* A. C. F. runtuh ikang akāṣa. B. runtuh ta kang gagaṇā. D. guntura ikang bala. K. guntur ikang gangça. — *e.* A. B. C. D. F. rĕbaha mangke.

99. *a.* D. Sang pandawangrūngu. — *b.* A. B. C. F. tka. D. Sang Kalañjaya Kalan. — K. hika. — *c.* A. C. F. Hanglurug mareng paṇḍawa mangko. B. Id., doch Lumurug maring. D. Taka nglurug nring pandawa mangko. K. Kalantaka nglurug mareng paṇḍawa mangko. — *d.* A. B. C. K. Tinangkil ta sang Darmawangça. D. Id., doch Tinangkilan sang. F. als A, doch da sang. — *e.* A. C. F. Hagĕnugnu cittane. B. Sirā hararasan mangke. D. Id., hararasan kabeh. K. als B. Sami.

100. *a.* A. C. F. lingira. D. Prabahara muwus. — *b.* A. C. F. K. yayi. — *c.* A. F. Ya si bhima hangaweki mangko. B. Ki bima. C. Ya si bima hangapaki. D. Ki. .... angapakĕn. K. Sang bhima hangapeki mangko. — *d.* A. C. F. Hangucap raden wṛkoḍara. D. bima hika. — *e.* A. C. Lah ingong tumandang mangke. F. Id., ingong uitgevallen. B. Ingong tumandaga. D. Harinta karyyan patine. K. Ngong tumandange ring mangke.

101. *b.* A. C. F. Hayo hage ki. B. yayi. D. Haywa sangsaya bima. K. ya ki. — *d.* A. B. C. F. dening wadwanirā. D. ing sabalanira. K. pagawanira. — *e.* A. C. F. ring uri ta. B. ring uri ta mne. D. Sirana ring huntat mangke.

102. *a.* A. C. F. K. hature. — *b.* B. Handantĕn — *c.* A. C. F. Tumĕkāha ring alagā mangko. B. Tumanekyaheng ngadilaga. D. Tumĕkeng hadadi laga. K. Tumĕkeng ngadilaga — *d.* B. Manawi hiki harĕka. D. Pandawa mangke. F. Pandawa hamāpaga ki. — *e.* A. Kang punang musuh. B. C. F. K. Punang musuh. D. Punang satru hiki mangke.

103. *a.* B. hamētwanĕmbah. — *c.* A. C. F. munggah ring. B. D. mungguh ring. — *d.* A. C. F. Hingiring. B. Hingiring dene wadwaningwang.

104. *b.* B. Wkas inguni ring hika. D. Wkas ing hurip sira. — *c.* B. ta ngāgĕm D. hangadĕm. — *d.* A. C. F. mangkweng D. mangke ring paprangan. — *e.* A. B. C. F. K. Rāhaden bima hareren. D. bima nggaḍa mangke.

105. *a.* D. Tan kawarṇa. K. Kawarṇnanĕn. — *d.* D. Hana rahaden tumandanga. — *e.* A. C. F. lakune mangke. B. Muwah gagak baning mangke. D. Lakunta haglis. K. lakunira mangke.

106. *a.* B. Paṇḍabḍane. — *b.* A. C. F. K. Ah ah ki. B. Ah ah. D. Cumangkah. — *c.* A. C. Sḍĕng sama. B. singko makalawan ingong. D. Sḍĕnga sira kalawan. F. Sḍĕng bama. K. si makalawanan. — *d.* A. C. F. hayo D. Hakṭi wadwayo. — *e.* A. C. F. yeku mangke. B. danañjayaku mangke. K. Danañjayeku mangke.

107. *a.* A. K. Sapa tan wĕruha. B. Sapa tan wruh iki. C. Sapa tan wĕruhe. D. ta wruhana. F. Sapa tan wĕha. — *b.* D. bnĕr hana manah. — *c.* A. C. F. rusaka wadwaningong. B. rusakang wadwaningong. D. rusaka kulan mangko. K. Karaṣa rusakang wadwaningong. — *d.* A. B. C. F. Anging kiṭa hayo. D. Satrunira hayo. K. Akitā hayo. — *e.* A. C. F. Denpĕtak ing sira. B. Ḍenpaḍāntuk gingsir ṃangke. D. Danurwedanira. K. Ḍenpĕtakin sira.

108. *c*. A. C. F. K. Tuminghäl ing. B. Tuminghal ring. D. Haningalin — *d*. A. C. F. K. Ya hiki singko. B. Sihi. D. Deng mangke si. — *e*. K. akweh hing.

109. *a*. A. C. F. hěntekna. B. Ngong ngěntekhang. D. Hangěntekěnnya. K. Wang hěntekna. — *b*. D. Hanging harěp hika ngong. K. Kang ngarěpe — *c*. A. F. Doh lěwasane ring pada. C. lěpasane ring pada. D. Halěpasana. — *e*. A. C. F. hikang. B. Lumĕpasan jati. D. karu.

110. a. B. těrus dadane. D. hatrus dadane. K. těrus. — *b*. A. C. F. Punggěl pupup lyan sěmpal. B. K. pupunya. D. Hakeh punggěl pupunya. — *c*. A. C. F. punggěl bawune. B. kasěmpal bahunya. D. gěmpal bahune mangko. K. Ana ta gěmpal bahune karo. — *d*. A. C. gulunyeng lěmah. B. tang tiba sirah ring. D. hangaba siras ring. F. tatiba gulunyeng. — *e*. A. Lyan pěgat ngahe hakweh. B. tususnyakweh. C. F. Lyan pgat bahhe hakweh. D. madya mangke. K. ngahnya hakweh.

111. *a*. A. B. C. F. K. Ruḍira sumĕmbur. D. Rudira. — *b*. A. B. C. F. Hangěběki. D. Hangěběkěn. K. prangpangan. — *c*. A. B. C. F. Krodha. D. Manggěh hanudinga. K. Krodha hanudingin.

112. *a*. A. B. C. F. K. muwus mangke. — *b*. B. Ah ah ngko. D. Hih hanom. — *c*. A. C. F. wadwa densawawakěn. B. kweh mati mangko. D. detya raksasa mangko. K. wadwane angěkěb mangko. — *d*. D. Hingong mangke hamalěsana. F. ta weggevallen. K. Hingongha. — *e*. B. Nora gumingsira. D. Haywa gumingsira. F. Haywa. K. gumingsira.

113. *a*. A. B. C. F. K. Hanglěpasi. D. Handělěng sing. — *b*. D. Yaksa lan. — *c*. A. C. F. K. Tuminghal kalawan. — *d*. A. C. F. Sira tan kna dening astra. B. Çamantuk gingsir mangke sira. D. tan panobok ta sira. K. als A., doch tan kepa — *e*. A. B. C. F. Tan pangěněn konta mangke. D. singarodra warnnaheng. K. Tanpakneng konta.

114. *a*. A. C. K. wuh krodhane. B. wus. F. kro wuh done. — *b*. B. Angkrak nguwuh mara. — *c*. A. C. ta yuddhanira mangko. B. sireng payuddan mangko. F. ta yuda sira mangko. K. sira mayuddha mangko. — *d*. D. mangkya hanglěpas. F. anglěpasine. — *e*. D. Saksana gumingsir mangke. K. Rahaden.

115. Ms. D. heeft voor 115|116 slechts 1 strophe.
a. A. C. wruh ta. F. wruh. — *c*. A. F. Sakṣana ta gingsir. B. Sakṣaṇantuk gingsir sara. C. Sakṣana hagingsir. K. Si danañjaya tan gingsir. — *d*. A. B. C. F. Sarwwi hamalěs mangkyamanah. K. Sarwwi hamalěs mangke hamanah — *e*. A. C. Lumĕsat ta kang hru. B. Lumĕs tekang ngru. F. Lumĕsata kang ngru. K. Mělěsatakěn.

116. *a*. A. C. F. K. Gěmpung kang. B. Těmpuh ning. — *b*. A. C. F. Ring jaja. B. ring ḍaḍa. K. ring dadan.— *c*. B. K. sira tan tětěs. — *d*. A. F. sira sañjata. B. mangke panah. C. Hingudan sira. K. Hingudan mangke kang. — *e*. A. C. F. Tan milu ring sira. B. Maṣa gumingsira. K. Milu ring sira hamangke.
De strophe van D. voor 115|116 luidt:

Dan ingko hamalĕs mangke, Panah lumpasana, Kang ngru tiba maring yuda mangko, Hamalĕs ta manah kapanah, Hatibanakĕn ru mangke.

117. *b*. A. B. C. F. K. Ah. ah. D. Hah hih. — *c*. A. C. Hamanah kita tumkeng ringngong. B. Id., doch tumka. D. Tumka dada sajata ningong. F. als A., doch tumkeringong. K. als A., doch tumĕmpuheringong. — *d*. A. Hudanan hugaku panah. B. Hudana hugaku panah. C. F. Hudanana hugaku panah. D. surapanah. K. Hudanana haku hamanah. — *e*. A. C. F. gumingsir ngong. B. gumingsira mne. D. gumingsira. K. gumingsir sira.

118. *a*. A. C. Lah yan. B. Lah uga yen ingsun mne. D. Jaye ta tungtungan mĕne. F. Lah yen katuttan. K. Lah hatutuna mne. — *b*. B. Katututan danañjaya. — *c*. A. C. F. Maṣa ngko huripakneringong. B. Maṣa ngko hahuripā deningngong. D. huripa deningngong. K. Als B., doch ko. — *d*. A. C. F. maksi prayatna. B. Mangko wus yatna. D. mangkya. — *e*. D. ingarĕp mangke.

119. *a*. A. C. F. dañanjaya linge. B. K. nabdana. — *b*. B. Timbul si D. Tinimbal kalañjaya. — *c*. A. C. Hangisida panahhaneringong. B. Hanging sidakpahaneng mangko. D. Hĕnti sida panahane mangko. F. Hangisida panahan iringong. K. Anging sida panaha mangko. — *d*. A. Den hĕnti sarananingngwang. B. Dentĕlas sarawaraningngwang. C. Denhĕnti rasarani ningwang. D. Tan tĕhani deni sarawara. F. Denti sarananingwang. K. Den kira sang arjuna ningngwang. — *e*. A. C. F. Tumkaha rin hawake. B. Tumiba ring hawake. D. Tumkeng maring hawake. K. Tumĕkang ring hawake.

120. A. C. F. Linĕpasan sara mangke. B. Linpasan ta sira mangke. D. Hanglĕpas sang jata mangke. K. Linĕpasan sira mangke. — *b*. D. K. Sira raden. — *c*. A. C. D. F. K. Culu ḍaḍa sirah hirung panon. B. Gulu ḍaḍa çirah mwang hirung panon. — *d*. B. mangko. D. Tĕtĕs mangke sang. — *e*. B. mlayu. D. Arjuna malayu.

B. heeft na 120 nog een extra-strophe:

Mangkana yarinira raden, Bhimā sang danāñjaya, Tuminghal rahaden bhimā mangko, Yen sang arjjuna mangko praptā, Kaphalayu sira mangke.

121. *b*. A. F. tumanggĕheng. B. Çapa ta matĕkeng. C. tumanggĕh hing. D. ta tumkeng. — *c*. A. C. Mantangya teka palayune. B. Mantangya ngko kaphalayu. D. kok palayu mangko. F. Matangyan teka palayune mangko. K. Tanya teka ya layune mangko. — *d*. A. C. F. ta raden. — *e*. A. C. F. kalañjayaku mangke. B. K. kalañjayeku. D. Sira kalañjaya mangke.

122. *a*. A. C. F. ta kari. D. Pada ri arjuna mangke. K. kari hengkene. — *b*. A. C. F. K. Ngong mangke. B. Ngong çing mangke. D. Hiringong. — *c*. A. B. C. F. K. Tumanḍang rahaden bima mangko. D. Hamagut. — *d*. A, B, C, F. K. Si kalañjaya kalantaka. D. Kalañjaya pṛnahe sira. — *e*. A.

Lah kěmbulana ngong mangke. B. lawananku. C. Lah kěmbulane ngong mangke. D. Ya makalawanku. K. lawan haku.

123. *c*. A. C. D. F. K. mangkyangucap. B. mangkyemuwus. — *d*. A. C. F. K. Lah tabeya mangke tumaṇḍang. B. Lah bima ta mangko tumaṇḍang. D. bageya ngko tumandanga. — *e*. B. lawananku. D. lawanku.

124. Voor de strophen 124|125 heeft D. 7 andere strophen. *a*. A. B. C. K. yan aparěk. — *b*. A. C. F. rahadyan. B. rahaden. K. radyan. — *c*. A. C. F. hangagěm. B. anudwing. K. hamawa. — *d*. A. F. Lah ta ngko mati kalañjaya. B. Kalañjaya tur piniṇḍonan. C. Mangangko mati. K. Tatakon mati kalañjaya. — *e*. A. C. F. Tur paran donta marangke. B. Dening sira bhimā mangke. K. Tūr piningdoni sira mangke.

125. *b*. A. Dudu dening karkonta. C. F. Dudu denikang konta. — *c*. A. C. F.Rahaden bima tan tětěs mangko. B. Rahaden bimā sinuduk mangko. — *d*. B. hanabda. — *e*. A. C. F. Manih panuduku mangke. B. Id., doch panuduk ko. K. Als A., doch padudu ko. — De 7 strophen van D. zijn:

Balanira ngamuk mangke, Wṛkoḍara lwir hombak, Haněmpuhi parang rejeng mangko, Hasru hanulup mati tama, Sili suduk ṣira mangke.

Dadi parwwata lakune, Mati ko kalañjaya, Silih suduk si banda mangko, Pada silih banda binanda, Silih cahcah sira mangke.

Hanawut rawisnya mangke, Hana hanglalar husnsnya, Ganna ta hamangan daging mangko, Mangke hana hangroh hatinya, Pada hamrih babelane.

Bědil lwir guntur swarane, Kṛcik ingkang sangjata, Haholan swāraning surak mangko, Ludira lwir sagara pasang, Pada tan gingsira mangke.

Kalañjaya parěk mangke, Ring raden Wṛkoḍara, Saksana hamusti gaḍa mangko, Tata ko mati kalañjaya, Ginada sirahmu mangke.

Sira hamalěsa mangke, Hanuḍuka denira, Ko ta bima tan tětěsa mangko Raden wṛkoḍara hangucap, Manih ta hanuduk mangke.

Voor de beide laatste strophen vgl. Nos. 124 en 125.

Na 125 volgen in B., C. en F. de strophen 125a|125e, met dien verstande, dat alleen B. 125a heeft en deze strophe in alle andere Mss. ontbreekt. De strophen 125b|125e zijn in A. D. en K. de Nos. 131|134.

125a. Kalañjaya ndan sawure, Ko si malih mangkana, Haněmpuh ta mangke gaḍda mangko, Tinolih de ra Wṛkoḍara, Tuhu malimunan mangke. De varianten op 125b|125e volgen na 130.

126. Ontbreekt in K, dat voor 126|127 een andere strophe heeft. — *a*. A. Ka daitya yen tka mangke. B. Kaget ya yen tka mangke. — *b*. A. Mangaran. B. Maharan. — *c*. A. B. D. ta ontbreekt, waarvoor D. heeft Hangěrak. — *d*. A. Ra bhima hajja ta tinggalā. B. Ra bhimā hajwana. D. Bima haywa tinggal palaga. — *e*. A. Ring ranangganeki. B. palagan hiki ki mangke. D. Sira haja mundur mangke.

127. Ontbreekt in D.
a. A. muwus mangke. B. nolih mangke. — *b*. A. B. Yen Kalañjaya. — *c*.

A. B. Lingira rahaden bima mangko. — *d.* A. Mangke ingong kalah hayuddha. B. Mangke si ngong bahayuda.

Bij de varianten is er geen rekening mede gehouden, dat de babon en enkele andere Mss., bv. D. in de voorafgaande episode hier en daar Kalantaka in plaats van Kalañjaya hebben. Uit het vervolg blijkt wel dat Kalantaka tot hiertoe in het gevecht geen rol speelt, daar de vervolging na de nederlaag der Panḍawa's uitsluitend door Kalañjaya plaats heeft.

De strophe die K. heeft inplaats van 126|127 luidt:

Kaget ya yen tĕka mangke, Sira rahaden bhima, Mangke hingong kalah hayuda mangko, Sakti kalañjaya denira, Sira anuduk mangke.

128. *a.* B. muwus. — *c.* A. C. F. alon. — *d.* A. C. F. pamundur. K. mundur sira. — *e.* B. Satangkĕb ing lawang mangke. D. Kasampĕtan. K. Kapalayu hingong mangke.

129. *b.* A. C. F. K. kakang. B. duwĕg kakang. D. kakangira. — *c.* A. B. C. F. K. Tumuli hatangkĕb. D. Matamu hatangkĕb. — *d.* A. C. Hinginĕb maraheng jro kuta. B. Tangkĕb maring jroning kuta. D. Hamanglĕt kabeh jro ning kuṭṭa. F. Als A., doch Hingĕnĕb. K. Hangĕkĕb maraheng jro kuta. — *e.* A. C. F. Marasyatiningong mangke. B. Madanasyahtuk rarasan mne. K. Als A., doch Marasati.

130. *a.* A. C. F. K. tumut mangke. B. mulat mangke. D. mburu. — *b.* A. B. C. F. K. Yen mundur. D. undur. — *d.* A. C. F. K. ndan sawur ika. B. Lingira si kalajaya. — *e.* A. C. Ah paran sangkan mundure. B. mundur sang panḍawa mangke. D. Hih. F. Ah paran sangkan mumundure. K. Harapan sangkan mundure.

Ter vergemakkelijking van vergelijking met de babon volgen eerst nu de varianten op de strophen 125b|125e.

125b. *a.* A. B. C. F. K. raden bima. — *b.* B. Kalajaya ginambak. — *c.* B. bhinanting sirah. — *d.* B. kumalaça. D. Kumaleçak. — *e.* A. C. F. K. Tūr sira tininggal mangke. B. Tūr tininggalakĕn. D. Kalĕngĕr ki bima mangke.

125c. *a.* A. B. C. F. K. tanghi mangke. D. hagĕng mangke. — *b.* A. C. F. hanututi sang bima. B. Id., doch si. K. Hanutut ing. — *c.* A. C. F. Lah bima hantinĕn ingsun mangko. B. katengsun sira mangko. D. Sira hantenĕn iringsun mangko. K. ta bima uitgevallen. — *d.* A. C. D. F. K. Durung. .... deningwang. — *e.* A. B. C. D. F. K. Durung.

125d. *a.* A. C. F. K. Hanolih ta. B. D. Hanoliha. — *b.* D. bima mara. — *c.* A. C. D. K. Tuminghāl ing kalañjaya. B. Tuminghāl ring. — *d.* A. C. F. Tinambang tinĕkĕk gulunya. B. Tinalentang tĕnggĕk gulunya. D. Jinambak gulunya pinarang. K. Tinalen tĕguh gulunya. — *e.* A. C. Ginocek bun-ĕmbunane. F. Id., doch bunbunane. B. ginocoh bunbunane. D. Tinidas gala ginade. K. Tinotok bunbunane.

125e. *a.* B. ta ontbreekt. — *b.* K. Denyangek. — *c.* F. linbohakakĕn. — *d.* A. C. F. K. Ndan lingira ki kalañjaya. B. Ring tlĕnging ratna dungkap.

D. Ndan ring babu si tatalaya. — *e*. B. Atur tininggalakĕn mangke. D. Mundura pandawa. K. kang Manḍawa.

135. Voor 135|137 heeft D. een andere strophe.
a. A. C. F. Hingkene ta. K. Hingkene tata hareren. — *b*. B. Kadya. — *c*. A. C. F. ta ngong. B. maring lĕsu ta ngong. K. Mne ta ya drayya lĕsu ta ngong. — *d*. A. B. C. F. sang pandawa. K. Dantindakane ra pandawa. — *e*. A. C. Dakgubar. B. Dakgubĕr. F. Dakgubar kuta. K. Dengubar.

136. *a*. B. kang mangke. — *b*. A. C. F. Bhinatitan sadewa. B. payudan. K. Kocap raden sadewa. — *c*. A. C. F. K. Kalawan raden sakula. B. Kocapan raden sakula. — *d*. Halunggwing watangan ing wi punika. B. sadewa. K. Halunggwing watangan ning wang. — *e*. A. C. Hika ta kañcikane. F. Id. doch kañcitane. B. Halunggwing rarasan mangke. K. Punika kang ncikane.

137. *b*. A. C. F. Hapweki ka sakula. B. Ngapwakiki sakula. K. Hangapeki sakula. — *c*. A. C. F. Rahaden bimārjjuṇa ta mangko. B. Kakang bima harjjuna mangko. K. Kang bhima kakang arjuna mangko. — *d*. A. C. F. K. Wus kapĕpĕsan dening nglawan. B. Id., doch lawangan. — *e*. A. C. F. Ki kalañjaya ta mangke. B. Ki kalañjayeku mangke. K. Ki kalañjayaku mangke.

De afwijkende strophe van D. luidt:

Balanira larut mangke, Duru ḍĕle jro kutṭa, Hakeh kacurṇnāpalatra mangko, Nora kna hapulihana, Binuru halarud mĕngke.

Na 137 volgend in B. en D. nog 3 extra-strophen, evenals in H, de babon.

137a. *d*. B. hurung akalaha sira. D. Masa sira hurung akalah. — *e*. B. ta polahe. D. kapwuwan.

137b. *a*. B. Nakula. — *c*. B. maring kadaton. D. Kaji mangke mara ring. — *d*. B. Ndan. .... raden. — *e*. B. ta mangkat asuwe. D. mangkata hayo wasuwe.

137c. *a*. B. Tumurun jog. D. Tumurun jog ta. — *e*. D. margi mangke.

138. *a*. A. C. D. F. K. Haglis B. Haglis lakunira mangke. — *d*. B. kuda. D. Mulat ikang. — *e*. A. B. F. K. Hamngani lawang. C. Hambani. D. lawang rĕke.

139. *a*. K. ning jro. — *b*. D. Nuju ring. — *c*. D. Hapagĕh sang. — *d*. B. lawan danañjaya. F.139*d*—140*e* ontbreekt, zoodat 139 en 140 samen 1 strophe vormen. — *e*. A. Prasama tanangkil. B. Same padanangkil. C. Prasama tinangkil. D. Sami padanangkil.

140. *a*. A. C. D. K. Kagyat. B. mangke ontbreekt. — *d*. D. Hanĕmbah ring. K. Hanĕmbah ing. — *e*. A. C. Mwang.

141. *b*. A. C. F. K. Hanāriningsun. B. hariningsun. D. Sang ariningsun. — *c*. K. raden. — *d*. A. C. F. K. Sakula sadewa wus tka. B. Tka sakula sadewa. D. Harinta. — *e*. A. C. F. Ring ĕndi sangkanmu. B. Ring hĕndi wkase. D. Ring hĕndi sangkanta. K. Ring sangkanmu sira.

142. *a*. A. C. F. Rahaden arjjuṇa wuwuse. — *b*. A. C. F. sirārining-ngwang. B. sirāyinira. D. si hariningwang. K. sira hiringwang. — *c*.

D. suka. — *d.* A. C. F. K. kawtonira. B. ngĕndi wḍal ing warah. D. kawtwanira. — *e.* A. Warahan tentati mangke. B. Jateni ta sun. C. F. Warahĕn denjati. D. Hawarah jatiningsun.

143. *a.* D. mangke. — *b.* A. F. Mātur kakang ring uni. B. matur kakang C. Matur ta kang ring uni. K. Matur kringuni kakang. D. Hingsun matur ring sira. — *c.* A. C. F. Sakeng maṇḍala mangkyawakingong. B. haneng maṇḍala ta ngong. K. Saking prangalas wunya ta ngong. — *d.* A. wun snĕtan. B. hunyajnĕkka. C. F. wunya snĕtan. D. mangkya. K. Yyang ayu hatuduheng sira. — *e.* K. Wuni sangkaningsun mangke.

144. *a.* A. C. F. Ibhū kunti. B. Ni. D. K. Ibu kunti ngrungu. — *b.* A. C. F. K. Yen sudamala. B. Yen sang. D. Kocapan ki. — *d.* A. C. F. Bhaṭārī kunti mijil sira. B. Mijil bhaṭāring. D. Ni batari ring. K. Mijil bhaṭārī. — *e.* A. C. F. Wonyeng panangkilan mangke. B. D. K. Haglis.

145. *a.* A. C. F. Haglis lampahira. B. tanakira. — *b.* A. C. F. Katon siranakira. D. Pinĕkul. — *c.* A. C. F. Denpalayoni rinangkul mangko. D. mangke. — d. A. C. F. Bhaṭārī kunti nangis sira. B. Ring uni ndi sinangkanira. D. sinangkanira. K. Hanaku hdin sinangkanira. — *e.* A. C. F. Ndi sinangkanira mangke. B. wus mati D. Sinĕngguk pjaha K. sangguh hamati.

146. *a.* A. F. ingsun tuhwan. B. Hanaḍap nakingsun. C. ingsun tuyan. — *b.* A. C. F. Jatenana sun pangeran. B. tengsun bapa. K. Jatenana hingsun tuwan. D. Jatenana sun tuwan. — *c.* A. F. hayu huripira. B. hayu hawurip hanakingong. C. hayu hurip sira. D. Mimanta hurip ta. K. hayu hurip sira mangko. — *d.* A. C. F. Ibhunta tan kna ring tadah. B. Ingsun sapalasira lunghā. D. Hibu salunganingsun tuwan. K. Wngi tan kĕna ring tadah. — *e.* A. C. F. K. Kulekule ta ingsun mangke.. B. kna pangan mangke. D. tadah mangke.

147. *a.* A. C. Tan payyas ta. B. Tan pahes katengsun. D. Tan pahiyawesesun. F. Tan payyrastatingsun. K. Tan pahyas ta hengsun.— *b.* A. C. Tan palĕlĕn ingwang. B. Tan paturu wakingwang. D. Tan palĕnganĕn ingwang. F. Tan sah lĕlĕningwang. K. Tan paliṣah. — *c.* A. B. F. Hanangisa hunggwanku. C. Hanangisa. .... hangrĕmpeng. D. Hanangisa hunggwan tukang rĕmpong. K. Hanangisa. .... harĕmpong. — *d.* A. F. Mangkene hana çih ing dewa. B. Mangkwana kapasih ing dewa. C. Mangkene hana. D. Mangke ta yan asih ing dewa. K. Mangke prana hasih ing dewa. — *e.* D. ngurip.

148. *a.* A. C. F. K. Hanĕmbah ta. D. Hanĕmbah ing. — *d.* A. C. F. hanĕmbah. B. nĕmbahheng. K. hanĕmbah ring. — *e.* A. F. Angucap ptĕng ibhu mangke. B. Muwah kakangira mangke. C. Angucap pjĕr ibhu mangke. D. Hingusapi hibu. K. Angucap pjah hibu.

149. *b.* A. C. F. Matur ing. B. Hatureng. — *c.* A. C. F. Marmmaning hyang ayu huripa mangko. B. hahurip hamangko. D. Marmmaning ngahuripana. K. Marmmaning hayu huripa. — *d.* A. C. F. Kadyana nūrupi manira. B. *Id.*, doch Dadyana. D. Als A., doch nuruping. K. Kadya hanu-

ruping manira. — *e.* A. C. biṣa hanglukat. B. lukat. F. bisa hanglut D. bisa ngurip.

150. *a.* B. Dadi kalukata. D. hanglukat. — *b.* A. C. F. K. mari. D. hari. — *c.* A. B. C. D. F. K. dadi hyang. — *d.* A. C. F. K. wadokala pada kalukat. B. wadokala sama lukat. D. wadokala pada lukat.

151. *c.* A. C. F. masalin nama. B. pasalin nama. K. masalin aran. — *d.* A. K. haranni sudamala B. Ya karanira sudamala. — *e.* A. C. F. Sira hanglukat ta mangke. B. Mangko hanglukata mangke. K. Sira hanglukat ngong mangke.

152. *a* A. C. F. K. Tumulyasangsara. B. Tumulyasung sira. D. hasung sira. — *c.* B. Ring sudamala. D. mangkana mangko. — *d.* B: Hanake tambrapetra hika. — *e.* A. B. C. F. K. rupane.

153. *a.* D. Sang. K. Tambapetra kang. — *b.* D. adṛwenak roro. K. Kang anakanak ika. — *c.* A. C. F. Hikā. B. Hika ta lukatan. D. Hika ta lukatĕn lara. K. Mangka ta. — *d.* A. C. F. Halapĕna ro, hanake hika. B. Halapĕn karwanake hika. D. Halapĕn hanakingwang rorwa. K. Alaphana skar rura. — *e.* A. F. Ingong çihĕn hiku. B. Pakāri wong siku. C. Ingong sihhĕntiku. D. Harsangong ring sira. K. Anake harsa hingong.

154. D. heeft voor 154 twee andere strophen.
a. A. C. F. Kahungkur. B. Sampun ta. K. Sahungkur. — *b.* A. B. C. F. maring. K. mareng. — *c.* A. C. F. Kawula ibhū. B. Manira hibu. K. Maring ra hibu. — *d.* A. B. C. F. K. Hangrungunira ibhu wṛṭṭa. — *e.* A. C. F. Yen bima yuddha mangke. B. Yen sang bima yuddha mangke. K. Yen ta bhima yuddha mangke.
De strophen in D. zijn:

Malĕcut mangke marmane, Manira ring mandala, Datĕnga hibu harabi roro, Hanakira sakula hika, Sunwehin pada hayune.

Hana ta kawṛta mangke, Yen sang pandawa haprang, Kapĕpĕsanna ring yuda mangko, Bima dananjaya muruda, Hatangkĕb lawangan mangke.

155. Deze strophe ontbreekt in K.
a. A. C. F. wuwuse. D. sabdane. — *b.* D. bagyanakingwang. — *c.* A. B. C. D. F. harabiya. — *d.* B. bapa çukanira. — *e.* B. tĕmbe. C. Na sesettingsun. D. Kneng sosothingsun.

156. *b.* A. B. C. F. ibhū çuka. D. ring kasukan. K. Hayuge ibu suka. — *c.* A. C. F. Mne ta yen musuh sampun kasor. B. sampun satru halong. D. Mne yan sampun pjaha. K. sampun musuh alon. — *d.* A. B. C. F. Mati dene. D. Hamuwus raden. K. Mati deningsun. — *e.* A. C. F. tĕmbe. B. Padāsuka. D. Hapan sukĕt ingsun tĕmbe. K. Phata. . . . . tĕmbe.

157. *a.* D. mangke. — *c.* A. C. F. K. mapagi. D. hamapag. — *d.* A. C. F. Kalih lawan. B. Karo kalawan ki. D. Sapa lawan kakang. K. Aron kalawan ki. — *e.* A. mtu hwang. B. mḍalā. C. mtu hyang. D. Yen ingsun hanglawan mangke. F. mĕtuhwa.
B. heeft na 157 een extra strophe nl.

157a. Sawur pakṣa sira mangke, Maharan dharmmawangça, kalawan rahaden bhima mangko, Mwang raden arjjunā hanabda, Tumandanga yayi mne.

158. *a*. A. C. F. Dadi surak arungu mangke. K. Dadi ta surak. — *b*. A. C. Haparĕk ring kutane. B. K. parĕkeng. D. Karungu parĕk hika. F. Haparĕk ring kudane. — *c*. D. tumandanga. K. Sang uitgevallen. — *d*. A. C. ngorak kaya. — *e*. D. Nring.

158a. Deze strophe komt alleen in B. voor:
Raden danañjaya linge, Hika si Kajaya, Çwaranya tan pdeṇah glap mangko, (l. tan pendah), Karungu ring jaba ning kutā, Hangrak anguwuh çwarane.

159. *a*. B. Raden sudamala. K. Raden jaya. — *b*. D. ing ibunira. K. ring. — *c*. A. C. K. Hamḍalana mapagā mangko. B. Id. doch mapaga uitgevallen. F. Id. als A., doch malaga. D. Sanakku hamdalana mangko. — *e*. A. C. F. K. ring kakange. B. mwang kakange.

160. *a*. D. Sami kang sinĕmbah. — *c*. A. C. F. Mwang sira raden. — *d*. A. C. F. sira ngagam dadap. B. Tumangku hanambut. — *e*. A. Lan tuwĕk hingalĕm mangke. B. Sangkur tĕwekang mangke. C. F. K. Lan tuwĕk hingagĕm mangke. D. Lan tuwĕk nugraha mangke.

161. *c*. D. ta yatna. F. tan hyatna. — *e*. A. C. F. tenu mne. K. Mundurana teku.

162. *a*. B. panabdane. — *b*. A. B. C. D. F. K. kita. — *c*. A. C. timkul. B. D. K. timbul. F. ta dewwa timbul. — *d*. B. mangkyanabda. — *e*. A. C. F. Haywa dipepeka. B. Haja ngko pepeka. D. K. Haywa ta pepeka.

163. *a*. A. B. C. F. K. ing. — *d*. A. B. C. D. F. K. dening. — *e*. A. Lumĕntus. C. D. K. Gumĕntuh. F. Tumĕntuh.

164. *a*. B. Lakṣana. — *c*. D. Rahaden sakula mapag mangko. — *d*. K. rahaden sadewa. — *e*. A. C. F. K. hakona mangke. B. hatakon. D. hamuwus.

165. *a*. A. B. C. F. K. Dilĕm. D. tengsun. — *b*. A. C. amapageringwang. B. tumanĕking. D. Kantukana ing lagan. F. apapageringwang. K. tumanĕkeringwang. — *c*. D. lingira Delĕm. — *d*. A. C. F. K. Hiyeku. B. Kayeku. D. Hih yenku. — *e*. A. C. F. Mantangen pada warṇnane. B. Mantangen sarurupane. D. Mantangen.

166. *a*. A. ta muwus. — *b*. B. D. F. ngaraning. — *c*. A. C. F. lan sakuleki. K. lan sakula. — *d*. B. ta sapabaya hika. C. ta uitgevallen. — *e*. B. Duk karan.

167. *a*. A. C. F. K. Hangrunguha. B. Pangrunguningsun ta mangke. — *b*. B. wṛttanan. D. dilĕm wang tah hika. K. dilĕm ta hika. — *c*. A. Hanĕnggya wus polih widhi. B. Hanĕngguh wus wolih. C. Hangliya wus polih. D. Hanĕnggah. F. Hanĕnggya wus polih wadi. K. Hagĕng kyo wus olih. — *d*. A. sawantuk. B. C. nugraha. D. salantuk hanugraha. K. sadewa hantuk. — *e*. A. B. C. F. mangke. D. Tuwĕk saking puntat mangke.

168. *a.* A. C. F. Hajja pepekaha. B. Hajja. D. Kang apjah hikang mangke. — *b.* D. Aja pepekaha. — *c.* A. C. K. Halaki tanpanorekṣa mangko. B. Hala niki tan towekṣa. D. Kala ning tanpanurekṣa. F. Halaki twan panorekṣa. — *d.* A. C. F. mangkya bungkak ing awak. B. mangkyambaya ning ngawak. D. Dadi hanunggang ring hawak. K. mangyabungkak ning awak. — *e.* A. C. F. wĕwkase. B. hapatit wĕkane. D. hatine. Na 168 heeft D. nog 12 extra strophen:

Sampun sumaha balane, Raden sadewā hika, Raden ṣakula hanjaluk mngko, Hangadokakĕn balanira, Sangjata marapat mangke.

Sumyok balanira mangke, Wus hapagut tka prang, Kṛciking sangjata cang cing ceng cong, Bĕdil munya tan paparungwang, Kang mimis hasimban mangke.

Kalanjaya krodha mangke, Hangrak anguwuh sira, Kadi glap swaranira mangko, Bala detya manggĕh sahasa, Kang surak gumĕntuh mangke.

Hakeh kang kacurṇa mangke, Pjah kadi parwata, Ludira kadi sagara mangko, Karo jumur tan karwwan rowang, Silih cahcah sira hakeh.

Rame kan prayakṣa mangke, Silih jambakjinambak, Hangṛbut binanda banda mangko, Silih ktĕk hangĕtĕk langkah, Hambadaka banda mangke.

Bala detija ngamuk mangke, Galak angamahhamah, Hana ta hanglalar basangnya wong, Lyan tekang hanglagak ludira, Hana hangroh hati mangke.

Hana hangroh paparune, Pupusuhan denpangan, Hangagĕm hana pukangan ing wong, Hana ta hañarking kapala, Polone densĕpsĕp mangke.

Kang gora gorawa mangke, Raden sadewa hika, Kalawan raden sakula mangko, Hañĕrĕgahanna ring bala, Munḍur rowang musuh kabeh.

Balanira rĕmpak mangke, Tanpanolih ring untat, Lwir binangun tabta gĕsĕng mangko, Satrunira basmi muruda, Kiribala yaksa mangke.

Hana ring prang detya mangke, Dera raden sadewa, Kalawan raden sakula mangko, Kadungkap pṛnah kalanjaya, Wus apagut ring prang mangke.

Prabawa sang kalanjayeng, Teja hangadĕg tngah, Kuwungkuwung ring ambara mangko, Hujan brajane hasahuran, Dṛsṭan pante hingsun mangke.

Kĕtug lindu kumeretes, Mahitala menggukan, Bĕlah denya kenggutana mangko, Wayik ntas ing kol mĕtunya, Kalang watĕbana mangke.

169. *a.* B. panabdana. — *b.* D. Hah hah hih sadewa. K. si ko. — *c.* A. B. C. F. huripā. D. Sakula masa hurip deningong. K. masa ko. — *d.* A. F. Ko rikawan rare. B. Ngko hika hapan rare bajang. C. Ko rin rare. D. Korekan hapan rare. K. Hika pan. — *e.* B. Tan waniha haku. D. wani ko. K. Tan waniya ko ring aku.

170. *b.* B. wnekna. D. ta kna sinadya. — *c.* A. C. F. Sakarĕpira kalañjaya. B. Karĕpmu sang kalañjaya. D. Nrajah tamah sangjata

punang ngong. K. Karěpa sira kalañjaya. — d. B. Hana pahenak ko pjah. D. Kalanjaya kapengin pjah. — *e*. B. Denku. C. Denwa. D. Hana ring pabratan mangke. K. mne.

171. *b*. D. Sira raden. — *d*. A. C. F. Tinangkisin. B. Tinangkis tarkonṭa. D. Tinangkisan těwěk.

Hier eindigt Ms. L.

172. *a*. B. Sidṛg. D. pinapangan. K. Sinirěg pinarěk. — *b*. D. Dene raden sadewa. — *c*. B. De sira. D. Detya sang kalanjaya hamangko. — *d*. A. C. F. ta trus jajanira. B. ta ontbreekt. D. Id., doch trus ning. K. ta trus. — *e*. A. C. F. K. Muñcar. B. Rudira suměmbu mangke.

Hier eindigen de Mss. A. C. en F.

173. *a*. B. yan hanguwuh mangke. D. sira nguwuh. K. ya hanguwuh. — *c*. B. Sakṣana ta. D. Saksana pngěng tingale. K. Ring. — *d*. B. K. mati haran. D. mati tan karwwan marganya. — *e*. D. Pgatan hana marggha-ne. K. Wadwanya keh mati.

174. *a*. B. pangut. K. sangut. — *b*. B. Mahu malayu tiba. — *c*. K. Tan ngitangngitung tiba mangko. — *d*. B. huring. — *e*. K. Phaḍa.

Voor 174 heeft D. Vier andere strophen:

Tan purwwa dakṣina mangke, Pañcima mwang utara, Gneha nariti bayu mangko, Ring hersanya ring hundahhundah, Norana kapanggih mangke.

Balane malayu mangke, Pun sangut tibatiba, Hatangitangi tur tiba mangko, Pun delěm ring nguri lumampah, Sadaglis palakune, (vgl. 174).

Ki smar hamburu mangke, Sira delěm malaywa, Ṅjumpalahañjumpalik mangko, Ki sangut hakakasih sira, Parěng mati hurip mangke.

Kaget tka ring pṛnahe, Sang detya kalantaka, Ki smar hawali sira mangko, Ki delěm mangke katututan, Ki sangut hangansur mangke. [1])

175. *a*. D. Hamulaha. — c. B. maluya. — *d*. B. linge hanabda. — *e*. B. Paran iki. D. Hapa hiki K. Ada hiki.

176. *a*. B. Tka ta pun. D. Tkanipun. K. Pun dilěm amuwus mangke. — *b*. B. Ri. D. Ring ngarěp. — c. B. tūr alon. K. atur mangko. — *d*. D. Rakanira ta sampun. — *e*. B. mateni D. Ki sadewa.

177. In Ms. K. volgen de strophen 181|183 na 176.

a. B. ndan sawure. K. Hangucapa sira mangke — *b*. B. kang kalañjaya. D. sang kalanjaya. K. Kalañjaya denira. — *c*. wṛṭta ontbreekt in B. D. en K. — B. D. mati mangko. K. Haninguh. — *d*. B. K. Mangke sadewa kagethana. — *e*. B. Hamateni.. D. Hana ring kakanta mangke. K. ngong awake.

178. *a*. B. Hala ning wong kadi mangke. K. Hala ningong kěděh mangke. D. Id., doch ning wong. — *b*. B. Tanpagaman toweka. D. Tan

[1]) Deze blijkbaar jongere invoegsels in Ms. D. zullen wel in verband staan met de voorliefde in de wayang voor stukken, die „rame" zijn, waardoor de vertooner of voordrager er allicht toe komt dergelijke episoden uit te breiden.

toreksa ring lampah. K. Tanpangante toreksa. — *c.* B. D. ta tka ring pati. K. tan tĕka ning. — *d.* B. yen wong rasananā. D. Anging tanpangrasa hiringwang. K. si hingong rasanana. — D. Dengĕla tumandang mangke.

Na 178 heeft D. nog 7 extra-strophen:

Sinĕrĕg balane mangke, Kalantaka tumandang, Lwir singa kacurnna galak mangko, Kaget bala sampun sumahab, Sumyok surak humyang mangke.

Agatik sañjata mangke, Bĕdil munya hasimban, Kang mimis lwir warsa tiba mangko, Hakeh pjah mwang ta kacurna, Husung hingusungan mangke.

Kahulane jĕrih mangke, Sira hangusungana, Kang kacurnna nora kada mangko, Haglis kadanghakĕn sulara, Hana ta mrih hurip dewek.

Hanger kaprang rusak mangke, Hanangkis tinangkisan, Silih kantar silih rangin mangko, Dadi denira silih gada, Silih kĕrisira mangke.

Bala detya ngrbut mangke, Galak hangamahhamah, Hangañang hañĕsĕng gulu mangko, Hañjrĕgĕm hagutgut hanglalar, Husus hati pangan mangke.

Rahaden sadewa mangke, Mwang rahaden sakula, Hañĕrĕg ta balanira mangko, Hangamuk ta mangkya hangrmpak, Kadi gni rudra mangke.

Kang watĕk sadewa mangke, Panah mangke hasimban, Kang wru tiba kadi hudan mangko, Mundur bala raksasa hika, Kadungkap sang kalanjayeng.

179. *a.* B. D. Kalañjaya. — *c.* K. Prasama hangucap sira mangko. — *d.* D. hangukhuk. K. hangunguk. — *e.* B. Dadyangagĕm. D. Saryangagĕm.

180. Strophe 180 ontbreekt in K. en D. en komt dus alleen in B. voor.

Sudamala mulat mangke, Yen kalantaka tka, Tumandang angrak anguwuh mangko, Nora ngong mundur kalantaka, Katkakĕn paksamu mangke.

181. *a.* K. Kalantaka pangucape mangke. — *b.* K. Raden. — *d.* B. Uitgevallen, rest nog slechts deningwang. — *e.* B. Tinangkis ta konta. K. Nangkisan konta.

182. *a.* B. Pinindo ta sira. D. tan konta. — *c.* B. Sadewantuk gingsir. — *d.* B. Meh kna rahaden sadewa. D. sadewa K. Meh kna rahaden sakula. — *e.* B. Sami hantuk gingsir mangke. D. ta uitgevallen. K. Sami ta hagasa mangke.

Na 182 heeft D. vier afwijkende strophen en daarna de 3de ruwatmantra.

Hamalĕs ta sira mangke, Rahaden sudamala, Hanglĕpasana sangjata hamangko, Sinuduk trus ni lambung ika, Kalantaka mati mangke.

Wus pjah sang kalanjayeng, Kalawan kalantaka, Mankya ki sudamala nglukat mangko, Hangagĕm mangke skar rura, Mamuja ongkara mangke.

Wus putus pangastutine, Kinĕtisan pin tiga, Hanglilir halungguh sira mangko, Hatmahan widadara kĕmbar, Hanom abagus rupane.

Hanitihin swargan mangke, Sang widadara kĕmbar, Pamantuk sira ring çwargan mangko, Kapanggih hyang guru sineba, Widyadara nĕmbah mangke.

183. *a.* B. Sinrĕg pinarĕkan. K. Pinarĕkan sira. — *d.* B. Pininḍo de raden. K. Pinindona. — *e.* B. Mati ka (l. kalantaka) mangke.

184. *a.* K. Linĕpasan konta mangke. — *b.* K. tĕlah. — *c.* B. Samāpta wus. K. Sama ta wus. — *d.* B. Karing lane. K. Karing. — *e.* B. Mwang kalañjayeku. K. Pungga lan jayaku.

185. *b.* B. Malih ring ngarigala. K. Mayĕngi. — *d.* B. K. Hangadĕg. — *e.* B. mantuk anuli.

186. *a.* B. sang kade. — *c.* B. Kakalih rupanya pkik nom. K. Kakalih rupanya hapkik anom. — *d.* B. mangko. K. mangke. — *e.* B. Nabdarum haruruh mangke. K. Phaḍa rupa sira mangke.

187. *a.* B. Çinogatan. — *d.* B. Pukulun dadi kalajaya. K. sinankanira. — *e.* B. Hika muwah kalantaka mangke.

187a. Ontbreekt in B.

b. K. Harĕp wikaneng sira.

187b. Ontbreekt in B.

a. K. Aris sabdanira. — *c.* K. dewata. — *d.* K. kalañjaya hika. — *e.* K. Muwah.

188. *b.* B. Sunawarahe. K. Sunawaraheng. — *c.* B. K. hagungc hutangingong. — *d.* B. Denira hanglukateringwang. K. Sira hanglukatehiringwang. — *e.* B. K. Mulih widadara mangko.

189. *a.* K. Sunjatyawaraha. — *c.* B. cetragaṇḍa. — *e.* B. deta mne.

190. *a.* B. Hika ta kaki. K. Hiku na kaki balekneng. — *b.* B. sapawakingwang. K. Sapata kna ringngwang. — *c.* K. phaḍa hyang — *d.* B. maring kalañjaya. K. ring kalañjaya. — *e.* B. K. Muwah kalantaka mangke.

191. *a.* B. gĕnĕp anayane. K. gĕnĕp kapo tawune. — *b.* B. Dene ngĕmasi. K. Sun angĕmasi. — *c.* B. Kang dadi. K. Dadi. — *d.* B. mangke siranglukat. — *e.* B. hutangingong.

192. *a.* B. ta wus. — *b.* B. Dene ki. — *c.* B. K. sama kalukat. — *d.* B. Hanutugana. K. tuwuhhira. — *e.* B. Muwah ki. K. Muwah sira.

193. *b.* B. Corrupt, slechts Rahayu ring. — *c.* B. Pwa raṣaningong gatuha mangko. K. Maring purna tuhagana. — *d.* B. K. Sakehira kaki. — *e.* B. rahayuha. K. rahayuwa.

194. a. B. Muwah kang hanurat. — *b.* B. K. Paḍa hurip waraṣa. — *c.* B. Niroga tuwagana ta. K. Niroga hatuwagana. — *d.* B. Kaliwan. K. Corrupt, slechts Kalawan sira maca. — *e.* B. K. Paḍa nirwigna kabeh.

195. *b.* B. wus amanglukat. — *c.* B. Samāpta hilang wignanikyangong. K. Samapta — *d.* B. Sakweh ning. — *e.* B. Paḍa lukat kabeh. K. Paḍa kalukat sira kabeh.

196. *a.* B. Ṣakṣana kalukat mangke. — *c.* B. Wus mangkat mareng çwarggane mangko. K. hantuk. — *d.* B. Kari rahaden. — *e.* B. maring K. ring ṇagharengku mangke.

HOOFSTUK II. VERTALING.

Zang I.

Geen verhindering zij er (bij het volbrengen der hulde).

---

1. Het worde mij vergeven door Siwa, moge ik niet door een vloek getroffen worden, aan alle kwalen ontsnappen, een lang leven hebben, steenoud worden door het meedoen aan (het navolgen van) het verhalen (van het volgende).

2. Het is nl. dat er verhaald worde, dat zij, sanghyang Tunggal tesamen met sanghyang Wisesa en in de eerste plaats sanghyang Asihprana beraadslaagden bij Guru zijnde.

3. Geheel naar waarheid verhaalden zij aan hyang Guru over het onzedelijk gedrag van sri Huma. Hyang Tunggal zeide: De handel en wandel van sri Huma is, dat zij trouweloos is jegens haar echtgenoot.

4. Hyang Tunggal en Wisesa zeiden: Het is niet te vermijden, dat sri Huma, die trouweloos een geheime minnarij heeft en met vriendelijke woordjes sirih en zalf beloofd heeft (om haar minnaar over te halen) [1]) gevloekt wordt door hyang Guru.

5. Hyang Guru is de allerhoogste, hij, die zich in de wereld belichaamt. Hij weet, wat welk mensch ook, niet weet (Al) is hij ook onzichtbaar, (toch) is hij nergens niet.

6. Er worde nu van hen verhaald. Hyang Tunggal en hyang Wisesa hebben reeds aan Guru verhaald van de onzedelijkheid van sri Huma. Guru's hart koesterde wrok.

7. De reden ervan was het weten, dat zijn vorstelijke gade zondig was, zijn wederhelft sri Huma, overspel plegende met hyang Brahma. Vernietigd werd zij onder de woede van Guru.

8. Verweten werd het haar, batari Huma. De beteekenis der woorden (van Guru) was, dat zij werd aangewezen door een vloek getroffen te worden, zoodat zij Durga worden zou.

9. Zij moest de gevolgen van haar handelwijze geheel zelf dragen. Krachtig was de vloek van hyang Guru: Moge gij Durga worden en je naam is dan Ranini.

10. Niet lang duurde het of haar haren piekten bijeen, rood en aanelkaar plakkend als sirihkalk en kurkuma, lange strengen vormend. Zwaar en lang was haar gedaante.

---

[1]) Indien men hier voor hamasihakĕn met andere mss. hamalihakĕn wil lezen, zou het beteekenen: en haar sirih en zalf ten behoeve van haar minnaar gedeeld heeft.

11. Haar oogen waren als twee zonnen, haar muil gaapte als een grot. Zij had als bliksemstralen flikkerende slagtanden. Haar neus was als de put Lo wiwara (of: als een put, als een breede grot), zoodat men in het lichaam kon zien.

12. Aan alle kanten vol vlekken was haar lichaam. Zij gilde en schreeuwde en liep wijdbeens. Guru sprak, gelastende haar niet te verlossen.

13. Er is een gestelde voorwaarde nl. dat 12 jaar de zonde door jou zal worden geboet. Later is er voor jou hulp en wel de jongste der Pandawa's.

14. Hij is genaamd Sadewa. Mijn mededeeling echter is om je de uitslag te doen weten nl. de Panduzoon zal je verlossen, ik zal in zijn lichaam neerdalen.

15. Wijders moge het mij vergeven worden en ik aan den vloek ontsnappen, dat ik mij nu inlaat met het chroniqueeren van de afkomst der Pandawa's. Hyang Tunggal had een zoon.

16. Snel werd de heilige geboren en kreeg den naam Parasara. Vervolgens kreeg hij een zoon, de heilige Manumanasa [1]) werd geboren. Daarop kreeg deze een zoon.

17. De heilige Abiasa werd geboren, die als kind kreeg Pandu, welke een lijfelijke broeder had. Die broeder was Dĕstarata, die de Korawa's verwekte.

18. Als kinderen van Pandu werden de Pandawa's geboren. Volle neven waren dus de Pandawa's, en de Korawa's, rechts en links hun plaats hebbend.

19. Met hun vijven waren het jongens. Daarom werden zij Pandawa's genoemd. Yudistira is de oudste, op hem volgt Bima, Arjuna is het, die de middelste is.

20. Sakula en Sadewa, de jongsten der Pandawa's, zullen de verlossing brengen. Allen waren geschonken door de goden en daardoor zeer buitengewoon van bovennatuurlijke kracht.

21. Reeds had het bericht zich naar alle kanten verspreid en was zelfs tot in den vorstenzetel gekomen, dat hyang Jagatnata helpen zou om Ranini te verlossen, niet anders. [2])

22 , schoon van uiterlijk jong en beleidvol in den oorlog. Niemand op de wereld was hen gelijk, zonder eenige smet was hun lichaam. Nu moet weer van Ranini verhaald worden.

---

[1]) De naam Manumanasa, of Kanumayasa of Manumayasa is het eenige, wat door mij uit de Bagawan Manobha walĕsa of walĕka en dergelijke corrupte lezingen der mss. kan worden gereconstrueerd al doet het vreemd aan, dat de in de wayang als overgrootvader van Parasara te boek staande Kanumayasa hier zijn zoon is. Waarschijnlijk heeft op deze plaats in het gedicht vroeger dan ook een andere naam gestaan, die echter niet meer te herstellen is.

[2]) Deze strophe staat hier niet op haar plaats.

23. Zij liep snel tot zij op Gandamayu kwam. Kalika vergezelde haar met de rijkssieraden en de leeftocht en al de onderdanen.

24. Al die onderhoorige duivels, de volgelingen van Kalika, mannen en vrouwen, gingen allen mede. Ranini nu vertrok vlug. Er worde niet gesproken over den tocht.

25. Aangekomen op het kerkhof ging zij het paleis binnen. De kostbare rijkssieraden trof men aan, niets was er weg. Zoude er ook naar gevraagd worden, alles was geheel voltallig.

26. Wijders worde nog verhaald, dat een tweelingpaar hemellingen, de jongste Citrasena en Citranggada, die de oudste was, door een vloek getroffen werd.

27. Hyang Guru zag duidelijk hemellingen passeeren, juist toen hij met zijn echtgenoote was en in het tuingedeelte dat als badplaats diende, op zijne vorstelijke wederhelft wachtte.

28. Zij hadden totaal geen ontzag. Hij ontstak van verontwaardiging in woede. Zij werden door hyang Guru vervloekt: Gij zult daemonen worden omdat gij je zeer ongepast gedraagt.

29. De god is zeer machtig. Zijn vloek kwam snel over de beide hemellingen. Vlug veranderden zij in booze geesten, buitengewoon zwaar en lang.

30. Zij waren genaamd Kalantaka en Kalañjaya. Toen zij hun lichamen zagen, geworden tot tweelingdaemonen, gilden en schreeuwden hunne stemmen.

31. Als donder en aardbeving, in waarheid als Kumbakarna. Zij brandden van verlangen om de menschen te verschrikken. Hun oogen waren als een paar zonnen, hun muil was als een grot.

32. Hun slagtanden waren als bliksemstralen met punten, spits van vorm. Zij beten op hun knevels met rollende oogen. Zij deden de menschen, die hen zagen, schrikken. De toorn van den god vermeerderde.

33. Snel gelastte hij hen te begeleiden (Ranini), te gaan naar het geestenverblijf; beiden tegelijk moesten zij naar het kerkhof gaan naar sri Huma, die nu den naam droeg van Ranini.

34. Op hun tocht liepen zij snel. Er wordt niet verhaald wat er onderweg gebeurde. Ineens door gingen zij vlug naar het kerkhof. Zonder zich te laten aandienen kwamen zij aan en ontmoetten Ranini.

35. Zij werden verwelkomd en ondervraagd. Weest welkom vadertjes, mijne kinderen. Waarheen leidt je weg, dat je zijt weggegaan uit den hemel? Moge het Uwen dienaren vergeven worden.

36. Wij maken het U bekend, dat Uwe dienaren door ongeluk getroffen zijn. Zij beiden maakten eerbiedig een sĕmbah. Waarlijk door onze zonde zijn wij getroffen door een vloek.

37. Wel, is dat de beteekenis ervan. Beiden, gij en ik, doen boete voor een groote zonde. Zoo lang duurt het toch niet tot wij verlost worden. Hij, mijn man zal ons verlossen.

38. Nu, gij beiden, wacht hier de verlossing af. Hij, mijn oudere broeder, zal ons binnenkort verlossen, als reeds compleet is onze straf van 12 jaar.

39. Weest geduldig in Uwe moeilijkheden, opdat wij allen verlost worden. De beide daemonen trachtten nu vergunning te krijgen naar believen te mogen gaan en komen. Ranini vergunde het aan hare kinderen.

40. Kalantaka en Kalañjaya gingen nu heen naar de Korawa's om in dienst te treden. Het werd aan Duryodana bericht. Diens vreugde was eindeloos.

41. Zij kwamen hun opwachting maken bij koning Duryodana. Zeer verlangde deze naar de daemonen, afgedaald uit den hemel, heldhaftig, ervaren in den oorlog.

42. Vreeswekkend in den strijd. Waar een boosdoener was werd die verdelgd en vernietigd. Wie hen ook in den oorlog dorst aan te vallen, allen trokken zich van de vernietiging terug.

43. Allen, die hen bestreden, rrts. verdwenen zij. Er was niemand, die hun dorst te weerstreven en die hun gelijk was. Doordat zij door den vloek gesterkt werden, waren de daemonen zeer moedig en ontzagwekkend.

44. Er worde nu verder over hunne heldhaftigheid gezwegen en gesproken van de Pandawa's. Er was een gerucht, dat de vijanden der Pandawa's meer dan buitengewoon in bovennatuurlijke kracht waren.

44*a*. Zij voelden hun hart beven en getroffen, hun gezichten waren glansloos. Daar zij het bericht gehoord hadden, dat hun vijanden zeer bovennatuurlijk machtig waren, waren zij als het ware heelemaal verschrikt.

45. Hoedanig was het gevaar, dat werd aangeduid door het gehuil der jakhalzen ongeveer om middernacht en het gekras van vliegende raven, het hart onrustig makend van wie het hoorde?

46. En de volgelingen der Pandawa's fluisterden tegen hun makkers: Kom, laten wij elders heen ver weg gaan. En sri Kunti ziet er bedroefd uit. Zij heeft medelijden met hare kinderen.

47. Laten wij de spionnen gaan beluisteren en de berichten aan elkaar doorgeven (lett.: de ooren aan elkaar rijgen) en de lieden van de kraton, die slechtaards, die onze stad trachten te vernietigen, uithooren (lett.: hun tong beoorlogen) om voor onze belangen te kunnen opkomen.

48. Algemeen bekend in de stad was het bericht en het geheele leger der Pandawa's was verschrikt bij het hooren ervan, dat bij de Korawa's een tweelingpaar daemonen was neergedaald, die buitengewone bovennatuurlijke kracht hadden.

49. Batari Kunti wist, dat het gezegde in het leger was: Hoe zal het met de Pandawa's afloopen? Komaan, laat ik mij naar het godenverblijf begeven en den dood vragen.

50. Van Kalanjaya en Kalantaka, want dat zijn zoons van de godin in het paleis op het kerkhof Gandamayu. Laat ik haar bidden, dat zij hen geve.

51. Indien Ranini het toestaat, laat dan niemand het weten. En laat de Pandawa's niet weten, dat ik in het geheim naar het godenverblijf, naar Ranini toe ga.

52. Ranini sprak, berouw hebbend: Al langen tijd ben ik hier op het kerkhof. Laat ik toch spoedig het einde beleven, dat ik verlost wordt.

53. Reeds compleet zijn de 12 jaar van mijn straf. Laat ik verlost worden van het gebukt gaan onder mijn leelijke gedaante. Vroeger heeft hyang Guru gelast, dat Sadewa mij zal verlossen.

54. Op welke wijze kan ik Sadewa hier laten komen naar mijn godenverblijf? Laat ik toch spoedig het einde beleven en bevrijd worden.

55. Er worde nu verhaald dat batari Kunti al dwalende, zoekend naar het kerkhof, er aankwam. Hyang Ayu sprak haar zonder ceremonieel toe: Menschenkind, wees welkom hier.

56. Batari Kunti antwoordde onder het maken van een sĕmbah: Ik hier ben Kunti, die nadert. De vereerde godin sprak, zeggende: Wie is de mensch, die hierheen komt.

57. Batari Kunti sprak: Ik, Kunti, verzoek toestemming aan hyang Ayu. Er zijn vijanden van de Pandawa's en ik vraag om hun dood.

58. Kunti, hoe zijn dan wel de namen van de vijanden der Pandawa's, Batari Kunti, deel mij toch mede, die vijanden der Pandawa's hoe heeten zij?

59. Batari Kunti sprak: Zij zijn genaamd Kalañjaya en diens jongere broeder Kalantaka. Van deze verzoekt Kunti den dood.

60. Ranini sprak: Dat wat gij vraagt, batari Kunti, dat geef ik U niet. Die Kalañjaya is mijn zoon. Ik sta het niet toe, Kunti.

61. Batari Kunti vroeg vergunning om heen te gaan. Onderdanig betuigde zij haar eerbied: Moge, wat een vloer heeft [1]), achterblijven. Batari Kunti was reeds vertrokken. Ranini verkeerde in moeilijke omstandigheden.

62. Ranini sprak: Kunti keer terug. Kom hierheen om over mijn booze gedaante te spreken. Kom hier beraadslagen. Keer daarom terug.

63. Dewi Kunti keerde terug. Zij kwam en sprak eerbiedig: Waarom is Kunti ontboden? Waarom moet ik terugkeeren? Wat, hyang Ayu, is er te doen?

64. Indien gij den dood wenscht van de vijanden der Pandawa's, laat mij dan Kunti het door mij gewenschte bekomen. Geef mij als vergoeding een rooden bok, dat is mijn verlangen.

65. Batari Kunti sprak: Mocht Kunti den gewenschten rooden bok bekomen, dan zullen Kunti en de Pandawa's U dien aanbieden.

---

[1]) Nl.: Uwe voeten, dus: Uw geëerde persoon.

66. Er is iets van hetzelfde uiterlijk, je kind Sadewa. Bied die aan mij aan. Sadewa is een onheilbrengende knaap, die zijn vader en moeder heeft opgegeten.

67. Kunti stemt niet toe, dat Sadewa wordt aangeboden. Hoe zal er wel over mij gesproken worden. Beter is het een eigen zoon van mij te nemen, niet mijn stiefzoon (tanulingsun?)

68. Batari Kunti sprak: Een van dezen worde ontvangen, Bima of Danañjaya of in de eerste plaats Darmawangsa, die worde ontvangen.

69. Ranini sprak: Niet Danañjaya, want die is van mijn bloed (of: die is voor mij onrein). Ook Darmawangsa niet. Bima is een groot krijgsman.

70. Batari Kunti nam afscheid. Onderdanig sprak zij: Mogen de voeten van hyang Ayu achterblijven. Batari Kunti was reeds vertrokken, Ranini verkeerde in moeilijkheden.

71. Buta Kalika kom hierheen, treed nader. Kalika, jou wordt door mij gelast ni Kunti spoedig achterna te gaan en in haar te varen.

72. Wat toch is haar schuld, dat Kunti bezeten wordt? Kalika ik vertel je, haar zoon Sadewa vroeg ik, maar zij weigerde.

73. Laat die Sadewa maar spoedig door mij ontvangen worden, want hij zal mij verlossen. Mijn oudere broeder Guru heeft vroeger uitspraak gedaan, dat hij het is, die mij spoedig verlossen zal.

74. Kalika sprak: Kalika is bevreesd om bevolen te worden in haar te varen. Kunti is de gemalin van god Darma, daarom is haar hart goed.

75. Ranini sprak: Als het een bevel van mij is, kan het. Kalika, vertrek jij nu, ga vlug Kunti achterna, maak haar bezeten, vlug wat.

76. Van het godenverblijf vertrok Kalika snel, hardloopende. Kunti was zichtbaar, al ver weg. Snel holde zij haar achterna en hield voor haar op.

77. Het worde mij vergeven, niet worde ik getroffen door een vloek, Kalika was in staat in Kunti te varen. Haar blik werd dwalend.

78. Het hart van Kunti nu sprak scheldend en tierend. Haar hondsche onbeschaamdheid richtte zich op, werkelijk stond die in haar op en zij lachtte met verstarde oogen.

79. Dewi Kunti keerde weerom. Bij haar aankomst in het godenverblijf verwelkomde Ranini haar en informeerde: Nini Kunti, hoedanig is Uw doel (werk), daar gij weer terug komt.

80. Ranini sprak: Alleruitnemendst is het, indien gij toestemt, dat hij mij worde aangeboden, dat Sadewa naar het godenverblijf worde gebracht.

81. Batari Kunti nam afscheid. Niet lang was zij onderweg, toen kwam zij aan het paleis, daarop ging zij naar den panangkilan en ontmoette er haar kinderen.

82. Raden Arjuna sprak: Oudere broeder vorst, moeder is gekomen van haar dwaaltocht. Laten wij allen onzen eerbied betuigen. Moeder, vanwaar zijt gij nu gekomen. Mijn hart was er lusteloos (ongerust) onder.

83. Wṛkodara sprak: Moeder, waar kom je vandaan. Batari Kunti antwoordde: Ik kom nu van het kerkhof, te Gandamayu was ik.

84. Ik wenschte den dood van de vijanden der Pandawa's. Ranini deelde mij toen mede, dat er een Pandawa is, die onheil aanbrengt en zijn vader en moeder heeft opgegeten (gedood).

85. Moeder, hoe is de naam van den Pandawa, die onheil brengt? Batari Kunti sprak bedaard: Sadewa is het, die onheil brengt. Het is niet goed, dat hij hier is.

86. Moeder, ik sta niet toe, dat Sadewa wordt aangeboden. Hoe zou er door de menschen over gesproken worden. Ook Arjuna stond en het niet en ook Bima weigerde.

87. Waarlijk, gijlieden, indien je je jongere broeder weigert, Danañjaya, Bima het waarlijk niet toestaat en in de eerste plaats Darmawangsa waarlijk weigert.

88. Wordt gijlieden door mij met een vloek getroffen. Luistert, als je durft tegen mijn vloek, zult gij in de eerste plaats in de hellepan geraken en moge gij geen mensch meer worden (bij wedergeboorte).

89. Waar is Sadewa toch? Hij is nergens te zien. Sadewa, Sadewa, kom hier bij mij. Sadewa kwam en groette eerbiedig. Zijn handen werden gegrepen.

90. Zijn handen werden gegrepen, vervolgens werd hij geleid. Sadewa, gij zult door mij sterven. Ranini vraagt om je. Jij bent een onheilbrengende knaap.

90a. Kunti nam haar kind dan mede. Bij hun komst in het godenverblijf ging Kalika van Kunti uit om het aan Ranini te boodschappen.

91. Kalika kondschapte: Dit is Sadewa. Batari Kunti kwam tot bewustzijn. Haar kind ziende, omarmde zij het weenend.

92. Dewi Kunti sprak: Sadewa, mijn kind, o vereerde, keer naar huis terug, zoo wensch ik het. Vergeef mij toch, ik was geheel in de war (het was niet ongelijk alsof ik geschud was).

93. Ranini sprak: Kalika, Kunti vertrekt, haar kind mee naar huis nemend. Kalika, ga haar vlug achterna en vaar in ni Kunti.

94. Kunti liep snel voort. Vlug werd zij gevolgd. Kalika was reeds in haar gevaren. Zij was geheel van streek en haar uiterlijk was roodbruin. Dewi Kunti was woedend.

95. Sadewa kom, keer terug. Werkelijk ben je een onheilbrengende knaap. Ik ben vol afgrijzen als ik je zie. Raden Sadewa werd meegerukt en daarbij werden zijn handen gebonden.

96. Dewi Kunti liep snel. Bij haar komst in het godenverblijf sprak zij tot de godin: Dit hier is Sadewa, die aan de godin wordt aangeboden.

97. Dewi Kunti nam afscheid. Niet lang duurde haar tocht, zij liep niet langzaam. Bij haar komst in de stad ging batari Kunti slapen.

98. Laten wij over Sadewa spreken. Gebonden was hij op het kerkhof. Hij werd aan een kapokboom gebonden. Smar waakte aan zijn voeten, hoe zijn handelwijze wel zou zijn.

99. De zon ging onder en werd vervangen door de maan. De boomen waren in doorzichtige nevels (gehuld). Raden Sadewa zeide niets. Zijn hart was onberoerd.

100. Kalika ging uit van Kunti. Zij liep snel. Bij haar komst op het kerkhof ging zij voor hem staan.

101. Smar sprak: Wie ben jij, die daar komt. Mijn naam is Kalika, mijn waarde. Ik zal den heer losmaken, indien hij mij in zijn gunst neemt.

102. Maak de banden los, sprak raden Sadewa, ik zal je in genade aannemen, indien je mij los maakt. Hoe is je naam toch, nini? Ik ben ni Kalika.

103. Kalika bloosde (roodachtig was haar uiterlijk) toen zij Sadewa zag. Verheugd was zij bij het zien van den jongen man. Sadewa, ik wil jou hebben, je zult straks niet sterven.

104. Raden Sadewa sprak: Verkieslijker is het te sterven. Wie ben jij, dat je mij wenscht. Zoo erg is het sterven niet. Beter dan maar dat ik dood ga.

105. Ni Kalika werd woedend, omdat zij niet begeerd werd. Zij sloeg op het bronzen signaalbekken. Alle booze geesten verschrikten en zij allen kwamen naar buiten.

ZANG II.

1. Nu wordt verhaald van het leger, dat in zijn geheel naar buiten kwam. Dijspoken en handspoken, lichamen, achtersten en rompspoken, tweehoofden, groene en roode duivels, allen kwamen naar buiten. [1])

2. Vogelstemmen gonsden van de omineuze nachtvogels en het vrouwtje van den zwarten koekoek en de strix javanica en andere uilsoorten vlogen rond. De cuculus orientalis riep snel met de specht als makker.

3. Allen veroorzaakten afschuw. Scorpioenen en duizendpooten, zoo groot als een arenbladsteel met de nerven. Verschrikt was men bij het zien van schildpadden zoo groot als .... van een zitmat (sakahun lampit).

4. Aan de sterculiae foetidae en de kapokboomen ontsproten jeukende slingerplanten (mucuna prurita). Ingewandspoken, handspoken dwaalden rond (of : en slangen). Vlammende hoofden (dwaallichtjes) straalden vuur uit (als Brahma). Brukututs wauwelden door elkaar.

---

[1]) Voor de vertaling vergelijke men het onder de varianten opgemerkte.

5. Alle duivels boezemden gelijkelijk afschuw in. Sommigen droegen menschelijke dijbeenen in de hand, anderen hadden hoofden vastgegrepen (of: knabbelden aan hoofden). Oneindig was hun afschuw-verwekken.

6. Kalika gelastte het. Alle booze geesten kwamen uitgelaten naar buiten in de handen klappend, overal verspreid schreeuwden zij hard; sommigen dansten en zongen.

7. Eindeloos was het afschuw inboezemen van de onderhoorigen, mannen en vrouwen. Hun in de borst stralende oogen schoten vuur. Op hun beenen in danspositie doorzakkend trachtten zij te manoeuvreeren met de penis, die groot was en vooruitstak.

8. De vrouwen trokken met beide handen hunne cunni open. Groote pĕpĕngkahs betrommelden zich de hangbuiken, slaande met de handen, toegejuicht door hunne makkers.

9. De rĕregeks ratelden voortdurend aan alle kanten met aan snoeren geregen doodsbeenderen. Roode en groene duivels trachtten daarnevens gelijkelijk het kerkhof gevreesd te maken. Hoofden en balaka's waren hunne makkers.

10. Hun oogen fonkelden onheilspellend, hun tanden staken met spitse punten uit, dreigend. Hun roode uithangende tong was zichtbaar. Moorddadig vochten tweekleurige duivels, zuigelingen werden door hen gegrepen.

11. Allen kozen waar zij verlekkerd op waren. Er waren er die ingewanden zuiverden. En om hoofd en hersenen werd gestreden, elkaar nazittend. Veel lijken lagen overal op den grond, sommige waren al half verrot.

12. De stemmen van de jachthonden (?) gromden. Gelijkelijk vocht men om het eten. Smars hart was ongerust. Ineengedoken hurkte hij aan de voeten (van zijn heer) in een holte van den kapokboom.

13. Zijn lichaam en hart beefde, bang zijnde voor de booze geesten. Smar werd bevreesd door het vechten van al die duivels. Hij sprak geen woord.

14. Er kwamen er nog al meer. De boschduivels kwamen zoowaar en zeiden verward door elkaar: Ah, mijn heertje, ben jij niet bevreesd, Sadewa? Ziet je hart er niet tegen op?

15. Dijbeenspoken en handspoken wilden hem grijpen en in het geboomte hingen brĕgeñjongs met één fonkelend oog en baarden in franjes neerhangend.

16. Hun penis stak groot uit en werd met een strop opgehouden, Smar lachte in zijn hart. Hij zweeg en dacht niet in leven te blijven, indien de goden hem geen gunst bewezen.

17. Het geluid van het signaalblok dreunde. De booze geesten, verspreid, zeiden: Ah, ih, hoe gelukkig zijn wij toch, weldra eten wij een edelman, jong en schoon van uiterlijk.

18. Nu kwamen de togils. Hun eene oog glansde hel. Zij schreeuwden, kapmessen vasthoudend: Nu vreten wij een edelman. Lekkertjes zullen wij zijn hart in stukken snijden.

19. Door de bovennatuurlijke invloed van den edelman kwam er vuur en welriekende regen, orkaan, bliksem en aardbeving, niet langzaam. De aarde bewoog wankelend. Zijn uiterlijk glansde in vuur.

20. De bliksem viel sissend in de kapmessen binnendringend. De booze geesten liepen ver weg. Het werd helder alsof er lampen brandden. Ranini kwam aan.

21. Ranini sprak: Dood zal je Sadewa. Kijk jij mij maar eens aan, mogelijk ben je niet bang bij het zien van mijn uiterlijk.

22. Na het verdwijnen van haar volgelingen joeg Ranini nu vrees aan. Sadewa ben je niet bang voor mij? Ranini legde haar kapmes neer, daarbij verminderde de vrees voor haar.

23. Ranini sprak bedaard: Mijn mensch Sadewa, ik verzoek je medelijden jegens mij. Verlos mij van mijn booze gedaante. Ik verzoek om je medelijden.

24. Raden Sadewa sprak; terwijl hij zijn hulde bracht: Het antwoord van Sadewa is, Sadewa weet de godin niet te verlossen.

25. Ik kan niet verlossen. Onverschillig wie, Sadewa kan het niet. De straf voor Sadewa zal wel groot zijn, want krachtig is het woord der godheid, (doch) ik kan niet verlossen.

26. Waarlijk, als je mij niet wenscht te verlossen, Sadewa, zal je door mij sterven. Indien je niet wilt verlossen, hoe zou je dan nu nog in leven blijven.

27. Raden Sadewa sprak: Laat ik dan maar dood gaan. Als ik eenmaal dood ben, heb ik geen zonde meer (ben ik bevrijd). Hyang Ayu, eet mij maar op, dan is Sadewa bevrijd.

28. Hyang Madewi werd woedend. Zij greep haar kapmes, zij gilde en schreeuwde; de heeren goden schrikten, omdat de godin woedend was.

29. Nu worde verhaald van hem, Narada, die de ronde deed. Hij daalde naar de aarde af en hield stil bij het zien van een vuurglans. Wat is toch de beteekenis ervan?

30. Sprak hyang Narada, dat vuur wappert maar heen en weer? Toen Narada goed keek, was Sadewa daar geboeid, voorbestemd om te sterven.

31. Wat is het goede ervan, indien Sadewa sterft? Het is zijn stervensuur nog niet. Gewisselijk zouden de Pandawa's vernietigd worden, (want) de dood van een is de dood van allen.

32. Hyang Narada sprak: Nu sterft Sadewa. Het is beter dat ik maar terugkeer, laat ik het maar aan Madewa en Masno (de Açwins) berichten.

32a. Ḥyang Narada keerde terug, opstijgende naar den hemel. De

hemel van hyang Masno werd gevonden, tesamen met hyang Madewa. Zij verwelkomden hem.

32b. Hyang Madewa sprak: Welkom, collega, waarom zoo wankelmoedig aangekomen. Deel mij mede collega, wat je harteleed is.

33. Hyang Narada sprak: Ik bericht, dat Sadewa mij medelijden heeft ingeboezemd, vastgebonden op het kerkhof. Hoe zou hij nu in leven kunnen blijven ?

34. Hij zweeg en sprak niet meer, Hyang Madewa weende (of: Hyang Madewa zweeg, sprak geen woord en weende). Hij verkeerde in moeilijke omstandigheden hoe te handelen, omdat hij (Sadewa) niet durfde betwisten. Het zou geschikt zijn om naar huis te gaan.

35. Heen gingen hyang Madewa tezamen met hyang Narada. Bij hun aankomst in het godenverblijf ontmoetten zij Guru toen hij audientie gaf en werd opgewacht door alle goden.

36. Hyang Madewa sprak, terwijl hij eerbiedig hulde bracht: Zijn woorden waren: Wat is de zonde van Sadewa, dat hij is voorbeschikt te sterven?

37. Wie zal hem betwisten, indien niet de voeten van de godheid medelijden met hem hebben? Hyang Guru sprak: Wel, ik zal hem betwisten.

38. Hyang Guru daalde af naar de Middenwereld. Bij zijn komst op het kerkhof vond hij daar Sadewa Guru sprak tot hem.

39. Sadewa, het is beter, dat je Huma verlost. Ik zal in je varen. Raden Sadewa nam allereerbiedigst den last om de godin te verlossen aan.

40. Hyang Guru bezielde Sadewa toen. Sadewa sprak: Ranini, wel, ga rechtop staan en luister naar mijn woorden.

40a. De godin legde haar kapmes neer en ging rechtop staan. Zij stond recht overeind. Sadewa zal U verlossen. Het worde mij vergeven.

40b. Dit werd haar toegevoegd door Sadewa. De godin koelde af bij het hooren van Sadewa's woorden. Buitengewoon was haar schoonheid. [1])

41. Hij ging rechtop staan en concentreerde zijn inzicht. Hij stond op één been en zweeg. Onberoerd was zijn denken, onbevlekt. Ong er zij geen hindernis.

42. Rijst en kurkuma nam hij met losse bloemen. Hij beoogde het ter bevrijding te gebruiken. Zij werd met de bloemen en gele rijst bestrooid. Sěmar luidde de bidschel. [2])

---

[1]) Deze strophe behoort waarschijnlijk te volgen na strophe 42.

[2]) Zooals Brandes reeds opmerkte bij de bespreking van de Sudamala-mss. in zijn Beschrijving van de Javaansche, Balineesche en Sasaksche handschriften uit de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk, geeft een der mss. juist waar men dit verwachten zou, nl. bij de verlossing van Huma, van Tambrapetra en van Kalanjaya-Kalantaka, telkens een ruwat-mantra. Daar Dr. B. Schrieke al eenigen tijd bezig is met een studie over ruwat-mantra's volgens een mondelinge mededeeling (zie ook Notulen

43. Begeleid door de ongkara-spreuk ontstond (werd uitgesproken) de pujamantra. Raden Sadewa loofde de goden. Het hart der godin koelde af bij het hooren van het lofgebed.

44. Besprenkeld met wijwater en offerbloemen stond Ranini overeind. Plots nam haar Durgagedaante af en werd zij weer een schoone godin.

45. Zij was gerust geworden. Het klaarde op en de lucht werd helder. Er viel een zachte regen, zacht en verkoelend, voortgewaaid door de wind. De schoone godin was weder geheel volmaakt.

ZANG III.

1. Hol dreunde het kerkhof. Er groeide gras op het veld. Een kapokboom met roode bloemen en een lichtgele bambu ampel hadden versierde bamboestaken naast zich. Op de sterculiae en de kapokboomen was het bijzonder druk.

2. Twee ooievaars stonden er op met vrouwtjes van zwarte koekoeken en Javaansche uilen, die bedreven zijn om gelast te worden de zielen van de menschen te halen, want dat is hun werk. [3])

3. Er worde nu verhaald van al de booze geesten. Zij veranderden in hemellingen. Zij werden verlost om hemellingen te worden en het kerkhof werd een tuin.

4. Meer dan buitengewoon werd de tuin met vele bloemen; de asokabloemen waren prachtig; de bale tajuk was vierkant, in het midden had een waterkom zijn plaats.

5. De schoone godin bukte zich en keek in den vijver. Zij spiegelde zich. Schoon van aanschijn was haar uiterlijk. Weggenomen is mijn booze gedaante.

6. De schoone godin sprak langzaam: Mijn mensch Sadewa, mijn straf is van mij genomen. Groot is mijn schuld (aan jou), Sadewa is mijn zoon.

7. Ik verander je naam, je naam is nu Sudamala, want je hebt mijn booze gedaante weggenomen. Wijders zijn allen door jou verlost, alle goddelijke wezens zijn nu weer schoon.

8. Verder is er nog een belooning. Sudamala gij moet huwen. Er is, waarde, een uitzendingsbevel van mij. Ga naar Prangalas in de kluizenarij in het Noordoosten.

---

der Directievergaderingen in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde deel LXII blz. 282), beloofde ik de door mij gemaakte transcripties dier drie mantra's hem te zullen toezenden en dit onderwerp in deze verhandeling te zullen laten rusten. In het bewuste ms. staan zij in Zang II na strophe 42 en in zang IV na strophe 11a en 182d., respectievelijk voor Huma, Tambraptera en Kalanjaya-Kalantaka.

[3]) Deze 2 strophen zijn in alle mss. min of meer corrupt. Waarschijnlijk behooren zij bovendien vooraf te gaan aan Zang II strophe 40.

9. Naar Tambrapetra, dat is zijn naam. Hij bezit kinderen, twee is het getal zijner kinderen, beiden even schoon en jong, genaamd Ni Soka en Ni Padapa. Dat zijn voor jou bestemde vrouwen.

10. En dit hier is het wapen om je vijanden te dooden. Sudamala. Laat je vertrek nu spoedig plaats hebben. Raden Sudamala nam afscheid, hij bracht eerbiedig zijn hulde.

11. Ni Kalika sprak: Kalika worde verlost. Kalika jij wordt niet verlost. Je zonde is, dat je je mannen behekst hebt; die zonde van jou is zeer groot.

12. Sĕmar zeide: Verlos haar niet, o heer. Zij heeft een zonde. Zij heeft de booze geesten tegen ons opgehitst om op het kerkhof vrees aan te jagen.

13. Kalika weende luide. Zij weende aan de voeten (van Sudamala), haar hart was benauwd. Zij viel voorover op handen en knieën, haar schaamharen in franjes waren te zien. Sĕmar wees er naar.

14. Sĕmar sprak: Kalika ik zal je verlossen, als je verlost wil worden. Kalika sprak, zeggende: Wees er welkom toe, Sĕmar.

15. Vleiend waren hare woorden: O, mijn oudere broeder Sĕmar. Je bent kranig en daarbij mooi en jong. Veel maagden en jonge weduwen wenschen zich aan je te laten zien om je liefde op te wekken.

16. Sĕmar glimlachte, wetende dat hij door Kalika gevleid werd. Hij sprak: Ik zal je verlossen, breng de offerspijzen maar hier, al de middeltjes compleet.

17. Ik zal daar de veroorzaker van zijn (Ik zal er voor zorgen). Alles wat noodig is voor het middel, hetzij 10 of 20 duizend, hoe zouden de kosten er niet zijn. Sĕmar sprak: Laat het vlug zijn.

18. Rijst (?sokan) een mand boordevol, een toebereide vette hond, palmwijn een kruikvol. Kook dat vlug, het moet vrij zoetig gekruid zijn.

19. Spoedig was het reeds gaar en in het midden neergezet. Sĕmar schortte vervolgens zijn kleed op. Kalika, ga weg, je moogt niet toekijken. Je bent niet bevoegd alles te zien.

20. De lofbede van Sĕmar was, dat hij zich vol at. De geheele mand met rijst was al op, ook de palmwijn was geheel op, van de hond bleef geen beentje over.

21. Zijn buikband had hij al losgemaakt. Al ware het ook, dat er nog meer was, het zou zijn opgegaan. Wat Kalika betreft, zij dacht: In werkelijkheid is het tevergeefs, Sĕmar heeft mij voor den gek gehouden.

22. Laten wij nu over de godin spreken. Zij ging vervolgens naar den hemel terug, waar het lang eenzaam en stil was geweest. Alle goden en hemelingen verlangden naar haar.

23. De schoone godin steeg door het luchruim naar den hemel. Zij was zichtbaar, op den wind heenzwevende. Kalika weende en had berouw.

24. Sudamala sprak: Blijf achter Kalika, maar luister naar mijn opdracht. Je werk is op den tuin te passen, eerdaags zal je door mij verlost worden.

25. Kalika blijf hier achter. Ik zal naar de kluizenarij vertrekken. Kalika sprak bedaard: Wel, ga op weg en moge Uwe tocht voorspoedig zijn.

26. Er worde verhaald van de schoone godin met haar echtgenoot, die in snellen gang liepen. Toen zij in de bloemenwijk (bañjaran kĕmbang) kwamen, hielden zij beiden stil.

27. Laten wij niet verhalen over de schoone godin en haar echtgenoot. De hemelingen hoorden, dat de schoone godin in de bloemenwijk was. Alle goden gingen hun gezamenlijk tegemoet.

28. De stemmen der trompetten schetterden, de deun volgde de gangsa (5 bekkens). De zon was zichtbaar als een zijden statiezonnescherm. De wijk was er door versierd. De hemelingen gingen er binnen.

29. De draagstoel was werkelijk fraai en versierd met goud. De glans van haar oogen was overal in het rond te zien. Zij werd gedragen door de hemelingen en begeleid door de goden.

30. Zij ging op naar den hemel en keerde terug naar het paleis. Geheel volmaakt, gelijkend op goud, was zij reeds in het paleis met batara Guru.

31. Laten wij er over zwijgen. Sudamala wordt nu besproken. Bij zijn komst in de kluizenarij stond hij rechtop op het erf op de plaats voor de ontvangst.

ZANG IV.

1. Niet lang duurde het of Putut kwam naar buiten om hem, raden Sudamala te verwelkomen, bedaard zeggende: Wel, wees welkom, edel heer, vanwaar komt U zoo juist?

2. Waarschijnlijk zijt gij een neergedaalde hemeling, jong van uiterlijk om te zien. Welk werk voert U naar de kluizenarij? Raden Sudamala's woorden waren, dat de bezitter van de kluizenarij naar buiten moest komen.

3. Ki Putut keerde in huis terug om te melden, dat er iemand gekomen was. Hij bracht zijn groet en sprak bedaard: Heer, er is iemand gekomen, jong en schoon van uiterlijk.

4. Hij ziet er uit als een edelman en zijn naam is waarlijk Sudamala. Behage het U naar buiten te komen om den gekomene te verwelkomen, die even schoon als verstandig is.

4a. De oude kwam toen af en verliet zijn zitplaats, geleid door ki Putut, want hij was blind, daarom werd hij geleid.

4b. Hij kwam op de plaats voor ontvangst, de heilige Tambrapetra. Hij verwelkomde den gast en vroeg: Heer, vanwaar komt gij? Wees allereerst welkom.

4c. Raden Sudamala sprak: Ik buig mij eerbiedig voor Uwe begroeting. Wijders, mijn taak dat ik kom, is, dat ik hierheen ben verwezen door de godheid.

5. Van Indraprasta is Uw zoon afkomstig, de jongste der Pandawa's. Vroeger ben ik naar het kerkhof gegaan om de godin te verlossen.

6. De godin is reeds verlost en ten hemel opgestegen. De schoone godin sprak tot mij: Ga naar Tambrapetra en verlos hem.

7. De kluizenarij in het Noordoosten is de plaats van Tambrapetra, een blinde met twee kinderen, beiden jong en schoon; die moeten door jou gehuwd worden.

8. Het hart van den eerwaarden Tambrapetra voelde zich geroerd. Hij sprak bedaard, zeggende: Moge het zoodanig gelukken, vadertje. Wel mijn waarde, verlos me.

9. Mits ik nu ziende worde door Sudamala zullen mijn kinderen mijn gift zijn. Die twee maagden, huw die dan beiden.

10. Raden Sudamala sprak: Het kome dan tot het verlossen. Wel, waarde, verlos mij dan. Hij werd bestrooid met bloemen en gele rijst en besprenkeld met wijwater.

11. Hij werd met dit middel bewerkt en god Indra zetelde zich in de oogen, die blind waren. En kwam iemand in zijn pupil, toen hij besproeid werd met wijwater (of: er kwam vuur in zijn pupil enz.).

11a. Het lofgebed werd toegepast, hij nam bloemen en gele rijst. Hij richtte den blik op de punt van zijn neus. Gele rijst werd genomen. Toen kwam de offerspreuk „hongkara" er uit [1]).

11b. Reeds was het lofgebed beëindigd. Tot driemaal toe werd hij besprenkeld. De eerwaarde keerde weer tot zijn normale toestand terug. Ki Sudamala werd zichtbaar (voor hem). Ik ben het, die je verlost heeft.

12. De heilige Tambrapetra schrok, dat zijn gezicht weer was opgeklaard. Helder zag hij de wereld. Alles wat vorm had zag hij. Het hart van den eerwaarden oude was verheugd.

13. Toen hij weer ziende was (sprak) de heilige Tambrapetra: Waarlijk, gij hebt mij van mijn kwaal verlost. Scherp zie ik vorm en kleur, scherp zie ik alle menschen.

14. De heilige sprak tot Sudamala: Laten wij nu naar de kluizenarij gaan. Bij hun komst in de kluizenarij ontmoetten zij zijne kinderen.

15. De heilige Tambrapetra noodde tot plaatsnemen: Wel, waarde Sudamala, mijn jongen, kom, ga toch zitten vereerde .... [2]).

16. Allen waren reeds gezeten. De heilige Tambrapetra zag zijn kinderen aan. Duidelijk zie ik het nu, gij zijt schoon. Jong en knap is je uiterlijk.

16a. En de oude sprak wijders, zijn kinderen ontbiedende: Ni Soka,

---

[1]) Hier volgt de tweede ruwat-mantra.

[2]) De rest van deze strophe is corrupt.

Ni Padapa, kom hierheen. Zij beiden, o heer, zijn mijn kinderen, raden.

17. Breng de sirih in het sirihstel mijn kinderen en heet ki Sudamala welkom. De maagden ordenden vervolgens de sirih in het sirihstel.

18. Het zien van haar loopen wekte aangename streelende aandoening op. De sleep van haar statiegewaad werd langzaam meegesleept. Zij kwamen „zooals U gelast"-zeggend en eerbiedig groetend voor den Grootgoede (den kluizenaar).

19. De heilige sprak bedaard: Wel, meisjes mijne kinderen, biedt hem de sirih aan. Beiden maakten zij toen hun sĕmbah voor ki Sudamala.

20. Raden Soka en Padapa boden de sirih aan. Beschaamd schijnend spraken zij hem vervolgens bedaard toe: Wees welkom, hier is sirih, die aan U, raden, wordt aangeboden.

21. Raden Sudamala sprak, terwijl hij de sirih aannam: Wel, ik buig mij eerbiedig voor Uw welkomstgroet, vereerden, en neem die in ontvangst.

22. Tambrapetra sprak bedaard, nadat hij de sirih aangenomen had: Komaan, ga toch zitten mijn kinderen, aan beide zijden van je ouderen broeder moeten jelui gaan zitten.

23. Zij brachten eerbiedig hulde en gingen beiden zitten. Toen kwam, wat als gastmaal werd voorgezet, rijst, vleesch, palmwijn en rijstbrandewijn. Ki Putut schonk in.

24. Toen aten zij lekker, de eerwaarde Tambrapetra met raden Sudamala en de meisjes, allen gezamenlijk.

25. Ki Putut schonk in, palmwijn en rijstbrandewijn, kleefrijstbrandewijn een kruik vol. Zij aten kalmpjes. Toen zij klaar waren at Sĕmar.

26. Tambrapetra sprak rustig: Putut wordt gelast met spoed in gereedheid te brengen het bruidsbed in het westelijk slaapvertrek, het huis van ni Soka en ni Padapa (of: het slaapvertrek westelijk van het huis van .... enz.).

27. Reeds was het gedrapeerd. Ki Putut deelde het eerbiedig mede aan den Grootgoede. Reeds is het geheel gedrapeerd, aldus was de mededeeling van pu Putut.

28. De wijze sprak bedaard: Wel Sudamala, begeleid je jongere zusters nu en ga naar de slaapplaats om daar bruiloft te houden.

29. Raden Sudamala sprak: Vraag verlof je te verwijderen kinderen van hem. Dadelijk werd hij geleid met ken Soka en ken Padapa naar het Westelijk vertrek.

30. Sĕmar sprak langzaam: Nu slaap ik alleen, terwijl de prins al bruiloft houdt. Hoe moet dat nu toch met mij. Komaan, ik zal hen maar eens begluren.

31. Ki Putut, kom jij eens hier. Ik beschouw je geheel alsof je een bloedverwant waart. Ik nu, mijn waarde vraag om een vrouw. Ga jij nu, mijn beste, naar den Grootgoede.

32. Ki Putut sprak: Ik ben bevreesd het hem te zeggen. Sĕmar sprak bedaard: Ga er maar heen, als hij toornig wordt, laat mij er dan maar bijkomen.

33. Ki Putut sprak tot den kluizenaar, zeggende onder het brengen van een eerbiedigen groet: Sĕmar vraagt een vrouw. De kluizenaar zweeg maar. Het was lastig er hem een te geven.

34. Er was nu een lijfbediende, Towok genaamd. Ki Putut sprak bedaard, zeggende: Kom jij eens hier, Ni Towok. Je wordt ten huwelijk gegeven.

35. Ni Towok sprak: Dat is goed, dat ik wordt ten huwelijk gegeven. Ik verlang er hard naar een man te krijgen. Ik heb niet eens een slaapgenoot.

36. Zij verscheen voor den kluizenaar en groette eerbiedig. De woorden van den kluizenaar, bedaard sprekende, waren: Towok, jij wordt door mij uitgehuwelijkt, ik geef je aan Sĕmar.

37. Zooals U beveelt, eerwaarde, Towok verzet er zich niet tegen. Wel, Putut, geleid mij er heen, breng mij bij Sĕmar, vooruit vlug.

38. Putut begeleidde toen ni Towok naar Sĕmar. Haar manier van loopen was met papperig dikken buik. Haar haar was rood en aan het voorhoofd kaal, haar beenen als bamboekokers en haar middel naakt.

39. De woorden van Putut waren, zeggende: „Hier waarde Sĕmar, is, die de goede wijze aan je geeft. Breng mijn waarde, mijn dank over aan den wijze.

40. Ki Sĕmar sprak toen: Kom eens hier meisje. Hoe is de naam van mijn jongere zuster? Ik, oudere broeder Sĕmar, ben ni Towok. Ik ben nog een ongerepte maagd.

41. De zon ging onder en de maan verving haar. Sĕmar zocht naar een plek om zich op te houden. Hij begaf zich rechtstreeks naar de plaats van het rijststampblok. Van de bank was het bamboedek reeds verrot.

42. De leggers waren reeds geheel verrot en het raam was er niet. Dat was de plaats voor ki Sĕmar. Vervolgens liefkoosden zij elkaar en daarop omarmden zij elkaar.

43. Terwijl ni Towok en ki Sĕmar liefde pleegden, braken vervolgens de leggers en het bamboedek brak ook en viel in de ruimte onder het gebouwtje. Pun Sĕmar bleef met haar vereenigd.

44. De honden blaften. Sĕmar viel in de ruimte onder het gebouwtje, hij bleef met haar vereenigd en kwam niet van haar vrij. De varkens, die onder de rijststampplaats waren, werden knorrend op de vlucht gejaagd.

45. Hoofd en rug van Sĕmar zaten vol rijststroo. Sĕmar en Towok zaten vol gras, gemengd met kippendrek. Toch bleven zij vereenigd.

46. Er worde niet verder verteld over het gedrag van Sĕmar. Er worde gesproken over de radens. Lekkertjes was hun minnekozen en zij vereenigden zich in liefde.

47. Bijna brak de dag aan. De zon kwam te voorschijn. Gezwegen wordt over Sudamala en verhaald worde van raden Sakula, die schreiende wakker werd.

48. Hij liep naar de badplaats en waschte zich snel het aangezicht. Toen hij zijn gezicht gewasschen had, kwam hij af en liep snel heen met het kerkhof als doel.

49. Zijn tocht was snel. Er worde niet verhaald over zijn reis. Toen hij op het kerkhof kwam, vond hij daar de duivelin Kalika, die den tuin bewaakte.

50. Kalika sprak: Welkom, ki Sudamala. Hartelijk dank, dat je bent teruggekeerd. Waarschijnlijk verlost gij mij en is dat de reden, dat gij terugkeert.

51. Raden Sakula sprak: Ik hier ben Sudamala niet. Ik ben een Pandawa, genaamd Sakula. Ik kijk uit naar mijn jongeren broeder Sadewa, die vroeger geketend geworden is op deze plaats.

52. Indien jij mij goedgezind bent, wijs mij dan de plaats, waar Sadewa gestorven is. Ik volg dan mijn jongeren broeder in den dood.

53. Ni Kalika sprak bedaard: Ik ben tegenover je belachelijk geworden, daar ik je Sudamala genoemd heb. Uiterlijk en jeugdige leeftijd van jelui zijn hetzelfde.

54. Vroeger was je jongere broeder Sadewa hier geketend. De godin gelastte hem haar te verlossen. Het geviel, dat Sadewa er niet toe in staat was. De woede van de godin nam toe.

55. Het was alsof er iemand was, die hem bezielde en hij beloofde haar te verlossen. Hij werd toen ineens Mahadewa. Zij werd onderricht (wat zij doen moest).

56. Zevenmaal werd zij besprenkeld met gele rijst en bloemen. Vallende op batari Durga, werd zij weer godin, volmaakt, en het kerkhof werd een tuin.

57. Toen hij verlost had, werd hem een naam gegeven. Hij hield op Sadewa te heeten en had den naam Sudamala. Vervolgens werd hem een wapen gegeven.

58. Hij werd beloond met maagden, hem werd gelast te huwen de kinderen van Tambrapetra, wonende in de kluizenarij Prangalas, twee nl. beiden even schoon van uiterlijk.

59. Raden Sakula sprak: Wat scheelt er aan, ni Kalika, wat is de reden, dat je niet mede verlost bent? Allen zijn al geheel verlost, jij hier bent alleen achtergebleven.

60. Ni Kalika sprak: Ach, waarde Sakula, ik houd het er voor. dat mijn zonden groot zijn. Mijn mannen zijn door mij gedood, vijfendertig zonder uitzondering.

61. Verbaasd zweeg het hart van Raden Sakula bij het hooren van de woorden van ni Kalika. Tenslotte sprak hij toch bedaard: Is het waar, ni Kalika?

62. Raden Sakula sprak vervolgens. Blijf jij achter, ik vertrek naar de kluizenarij. Wijs mij den weg, die naar de kluizenarij voert.

63. De weg, die naar rechts gaat, voert naar Prangalas. Wees niet onvoorzichtig onderweg. Raden Sakula ging vervolgens voort. Hij liep snel.

64. Er worde niet verteld over den tocht van raden Sakula. Toen hij in de kluizenarij was gekomen, bleef hij midden op het erf staan, op de plaats voor de ontvangst van gasten.

65. Sĕmar zag het. Hij kwam de voeten omarmen. Raden Sakula sprak: Sĕmar, vertel jij, dat ik gevolgd ben.

66. Sĕmar vroeg verlof en ging de kluizenarij binnen, het bedaard aan den raden boodschappende, toen deze aan het rusten was met raden Padapa.

67. Sĕmar sprak, zeggende: Uw oudere broeder is U nagevolgd. Raden Sadewa verschrikte en ging naar buiten.

68. Toen hij buiten kwam, vond hij daar zijn ouderen broeder. Raden Sudamala omarmde hem en sprak: Ga mee naar de kluizenarij. Zij gingen hand in hand.

69. Binnen de kluizenarij gekomen vonden zij den kluizenaar. Hij sprak hem beleefd toe: Welkom, mijn kind. Kom mijn waarde, ga zitten. Reeds waren allen gezeten [1]).

70. Raden Sakula sprak: Nu ben ik van het kerkhof gekomen; ik deel je mede, dat, indien jij, jongere broeder, werkelijk gestorven waart, ik je in den dood gevolgd was.

71. Er was toen iemand, zij noemde zich met den naam Kalika, die mij aanwees, dat jij in de kluizenarij waart. Door haar werd mij den weg gewezen, zoo kwam ik hier.

72. Raden Sudamala sprak: Laten wij naar de kluizenarij teruggaan, oudere broeder, kom mee naar binnen. Wel, jongere broeder, ik volg je, ga maar vooruit.

73. Toen zij binnen waren gekomen, gingen zij beiden zitten. Raden Sakula nam plaats. Raden Sudamala sprak beleefd tot raden Sakula.

74. Raden Sudamala sprak, zijn vrouwen roepende: Ni Soka, ni Padapa, mijn jongere zusters, komt hier, verwelkomt mijn ouderen broeder Sakula.

75. Brengt de sirih en geeft aan allen te pruimen. De beide prinsessen naderden aanstonds en begroetten Sakula en Sadewa.

75a. Het eten kwam van den kluizenaar, rijst met vervolgens kleefrijst- en rijstbrandewijn en palmwijn. Raden Sakula en raden Sadewa aten.

75b. Toen zij gegeten hadden, sprak raden Sadewa: Aldus, jongere

---

[1]) Deze strophe hoort hier niet.

zuster Soka, is mijn gedachte. Jou geef ik aan mijn ouderen broeder Sakula. Ik neem Padapa.

76. Raden Soka sprak bedaard: Zooals U beveelt, Soka is niet weigerachtig. Wat ook de regeling voor mij is, hoe zou ik er niet aan gehoorzamen.

77. Raden Sudamala sprak: Deze, oudere broeder Sakula, Soka, worde mijn ouderen broeder aangeboden. Raden Sakula sprak: Ik denk er niet aan.

78. Raden Sudamala sprak: Ik spreek aldus. Al zijn mijn woorden ook niet veel waard, het is uitmuntend, dat ik haar aan mijn ouderen broeder geef, (zoodat) wij beiden huwen.

79. Raden Sakula antwoordde: Al wat gij gelast, heer, dat neem ik, oudere broeder aan. Maar, jongere broeder, mijn verklaring is, dat als jij sterft, ik je volg.

80. Zij werd toen door raden Sakula genomen en terstond begeleid naar het Oostelijk logeergebouw. Raden Sakula sliep.

81. Er wordt nu verhaald van hen, raden Sakula en raden Sudamala. Beiden hadden het zeer genoeglijk door het minnekozen in de kluizenarij.

82. Nu worde van onderwerp veranderd en wordt over Kalañjaya gesproken met zijn jongeren broeder. Zij zijn aan het beraadslagen met Dilĕm en Sangut.

83. Kalañjaya sprak: Jongere broeder, Kalantaka, ik heb bericht vernomen, dat de Pandawa, Sadewa genaamd, dood is.

84. Ki Sakula, moet gij weten, zegt men ook dood te zijn, tezamen met Danañjaya (wel: Sudamala). Die Pandawa's hebben den naam, dat als er een sterft, allen sterven.

85. Bima, Arjuna en Darmawangsa. Nu wordt, jongere broeder, door mij verlangd ten strijde op te rukken tegen de Pandawa's. Hoe zou het kunnen, dat zij het niet zouden afleggen.

86. Kalantaka sprak: Het zou beter zijn het nauwkeurig te onderzoeken. Of Sadewa dood is of niet, moet nauwkeurig worden nagegaan. Het is beter, dat het onderzocht worde.

87. Kalañjaya sprak: Laten onderzoeken omtrent de vraag of het bericht waar is volgens ooggetuigen, dat Sadewa en Sakula gestorven zijn.

88. Integendeel, ons uit te rusten met de wapenen, dat is mijn verlangen. Dilĕm, maak jij je gereed en Sangut maak je eveneens gereed met het totaal van alle troepen.

89. Snel vertrokken Sangut en Dilĕm. Sangut sprak bedaard, zeggende: Ki Dilĕm, mijn hart is ongerust of de Pandawa's het zouden verliezen.

90. Misschien, als zij, raden Sadewa en raden Sakula, leven, wil het lot het, dan bestrijden zij ons nu integendeel.

91. Dilĕm sprak: Dit is toch het bevel van de heeren, dat ik gereed moet maken. Waarde jongere broeder Sangut, maak voort en treuzel niet.

92. Dadelijk liep Dilĕm snel om te doen gereedmaken en hij sprak bedaard; zeggende: Al de troepen van de heeren moeten zich met wapenen uitrusten.

93. En tegen de Pandawa's oprukken; weest niet onachtzaam. Vlijtig aan en trekt vervolgens op. En de troepen spraken, zeggende: Ja, wij zullen ons uitrusten.

94. Andere van de troepen zeiden: Hoedanig is hun zonde, dat tegen de Pandawa's wordt uitgerukt? De Pandawa's zijn goed van inborst en kinderen van Darma.

95. Dilĕm keerde naar huis terug van het gereedmaken. Toen hij was aangekomen, berichtte hij, dat de troepen van de heeren allen reeds met de wapenen waren uitgerust en oprukten.

96. Kalañjaya sprak: Wel, jongere broeder Kalantaka, laat ons, jongere broeder vertrekken. Mijn wensch is, dat ik, jongere broeder, aan het hoofd ga en jij de achterhoede moet vormen.

97. Toen trokken zij, Kalañjaya en Kalantaka, op, begeleid door het leger der daemonen, dat luidruchtig juichte.

98. De stemmen der muziekinstrumenten, klokspijzen pauken, dreunden bij het vertrek der booze geesten. Het was alsof de hemel inviel en de bergen instortten.

99. De Pandawa's vernamen, dat Kalañjaya tegen de Pandawa's kwam oprukken. Sang Darmawangsa verleende audientie. Allen waren ongerust in hun hart.

100. De vorst sprak: Wel, jongere broeders Danañjaya en ki Bima, neemt het op jelui. Raden Wĕrkodara sprak: Wel, ik val aan.

101. Darmawangsa sprak toen: Niet te haastig, ki Bima, onze jongere broeder Arjuna gaat vooruit, begeleid door zijn troepen en gij vormt de achterhoede.

102. Raden Arjuna sprak: Ik, Arjuna, neem aan om naar het slagveld te gaan. De Pandawa's moeten optrekken tegen deze vijanden.

103. Hij, raden Arjuna, had reeds beleefd verlof verzocht en ging, op een wagen gestegen, begeleid door zijn leger. Hij was reeds vertrokken.

104. Raden Bima vertrok. Hij vormde de achterhoede achteraan en liep, een knods in de hand houdend. Op het slagveld aangekomen, hield hij stil.

105. Er wordt niet over hem verhaald (maar) gesproken over Kalañjaya. Dadelijk toen hij zag, dat raden Arjuna aanrukte, haastte hij zich.

106. Kalañjaya sprak: He, he, Danañjaya is juist een tegenpartij voor mij. Maar de troepen mogen niet onachtzaam zijn. Dat is die Danañjaya.

107. Wie zou niet weten, dat waarlijk met boogschieten hij in staat is mijn troepen te vernietigen. Maar gij moogt niet onachtzaam zijn of gij wordt door hem overweldigd.

108. Er worde verhaald, dat hij, raden Danañjaya, Kalañjaya zag. Daar ben jij, Kalañjaya, met veel troepen voor je.

109. Ik zal die troepen, die de voorhoede vormen, vernietigen. Laat ik hen maar met den boog beschieten. Aanstonds spande hij den boog en schoot een pijl af.

110. Van de troepen werd de borst doorboord, de dijen verbrijzeld, bij anderen afgerukt. Er waren er, waarvan de armen verbrijzeld werden. Van anderen viel het hoofd op den grond. Van sommigen werd de buik doorgesneden.

111. Het bloed verspreide zich en vulde het slagveld. Van het booze geestenleger stierven velen. Toen hij, Kalañjaya, dat zag, werd hij woedend en dreigde.

112. Kalañjaya sprak: He, he, jij Danañjaya. De troepen zijn overweldigd geworden. Ik nu zal het vergelden; je moogt niet uitwijken.

113. De daemon Kalañjaya slingerde zijn werpspies. Het Pandawaleger zag het. Allen keerden terug, uitwijkende. Zij werden niet door de spies getroffen.

114. De woede van Kalañjaya nam toe, hij gilde en schreeuwde. Hij stormde aanvallend vooruit. Vervolgens slingerde hij zijn werpspies naar raden Arjuna.

115. Danañjaya zag, dat de werpspies naar hem geslingerd werd. Aanstonds week hij en beantwoordde het, met den boog schietend. De pijl vloog weg.

116. Het wapen werd vernietigd op de borst van Kalañjaya. Aanstonds drong het niet door. Hij werd beregend met wapens, niet werd hij gewond.

117. Kalañjaya sprak: He, he, jij Danañjaya. Jij bepijlt mij. Beregen mij maar gerust met pijlen, hoe zou ik uitwijken.

118. Wel, indien je nu door mij wordt vervolgd, Danañjaya, hoe zou het mogelijk zijn, dat ik je in leven laat. Arjuna was steeds op zijn hoede; hij wilde hem niet naderen.

119. Raden Danañjaya sprak: Wees jij maar onkwetsbaar Kalañjaya, maar je zult toch door mij bepijld worden. Ik zal mijn voortreffelijke pijlen opmaken, opdat die op je lichaam mogen komen.

120. De pijlen werden door Arjuna afgeschoten op hals, borst, hoofd, neus en oogen van Kalañjaya, (maar) die werden niet doorboord. Arjuna ging op de vlucht.

121. Raden Bima sprak: Wie is in den krijg tegen je opgekomen, dat je zoo hard aan komt loopen? Raden Arjuna antwoordde: Die Kalañjaya was het.

122. Arjuna, blijf jij maar hier achter. Ik zal hem tegemoet trekken. Raden Bima rukte vooruit. Kalañjaya en Kalantaka, komt tegen mij maar gezamenlijk op.

123. Kalañjaya zag, dat Wĕrkodara oprukte. Hij sprak snel, zeggende: Wel, welkom die daar oprukt, juist van pas om met mij te vechten.

124. Hij schrok, toen hij, Wĕrkodara, naderde. Aanstonds greep deze zijn knods. Wel sterven zal je, Kalañjaya. Vervolgens werd zijn hoofd met de knods gebeukt.

125. Hij beantwoordde het van zijne zijde met een werpspies. Raden Bima werd niet gewond. Raden Wĕrkodara sprak: Nu zal ik weer steken.

125a. Kalañjaya antwoordde: Wel, doe jij dat? Wil je beuken met de knods? Er werd door raden Wĕrkodara omgekeken, maar hij was er niet meer.

125b. Raden Bima werd woedend. Kalañjaya werd bij de haren gegrepen en aanstonds werd zijn hoofd neergesmakt tegen een platten steen. Vervolgens werd hij achtergelaten.

125c. Kalañjaya stond op en volgde Bima. Wacht eens, zeg ik je. Ik ben nog niet door je gedood, nog niet overwonnen.

125d. Hij, raden Wĕrkodara, keek om en zag Kalañjaya. Bij de haren gepakt werd zijn hals dichtgeknepen en zijn kruin gestompt.

125e. Hij werd niet gewond, de daemon Kalañjaya. Aanstonds werd hij gestopt in het binnenste van een ratna dungkap (?) en wijders daar achtergelaten.

126. Hij verschrikte, toen de daemon Kalañjaya kwam, gillend en schreeuwend. Bima, je moogt mij niet op het slagveld achterlaten.

127. Raden Bima sprak: Als Kalañjaya komt, zoo waren de woorden van raden Bima, dan verlies ik het in den strijd, Kalañjaya is zeer machtig.

128. Raden Bima trok terug. Hij ontmoette sang Arjuna. Raden Bima sprak bedaard: Danañjaya, laten wij terugtrekken. Ik ben op de vlucht gejaagd.

129. Raden Danañjaya sprak: Wel komaan, oudere broeder Bima, laten wij terugkeeren, de poorten sluiten en ons in de stad versterken. Mijn hart is lusteloos.

130. Kalañjaya achtervolgde hen, toen raden Bima terugtrok met raden Arjuna. Kalañjaya antwoordde aldus: He, vanwaar en waarheen trek je terug.

131|134 zijn hierboven ingelascht, zooals sommige mss. dat hebben, als 125b-e.

135. Hier houd ik eerst maar op. Ik ben totaal vermoeid. Nu als mijn vermoeidheid over is zal ik naar de Pandawa's oprukken en hun sterkte onderste boven gooien.

136. Er worde nu gezwegen en niet meer gesproken over den strijd. Er wordt verhaald van raden Sakula, die met raden Sadewa te Prangalas was.

137. Raden Sudamala sprak: Wat zullen wij doen Sakula. Raden Bima is al gekwetst door zijn tegenstander, Kalañjaya.

137a. Duidelijk is het bericht, dat de poorten al gesloten zijn en zij zich maar stil houden binnen de muren. Hoe zou het mogelijk zijn, dat zij het niet verliezen, (immers) in hun handelingen zijn zij al verbijsterd.

137b. Raden Sakula sprak: Moeten wij niet naar den vorstenzetel gaan, oudere vorstelijke broeder? Daarop sprak raden Sadewa: Wel laten wij vertrekken, spoedig.

137c. Plof kwamen zij toen af, raden Sudamala met raden Sakula. Aanstonds liepen zij snel. Er wordt niet verhaald over hun tocht.

138. Spoedig kwamen zij in de versterking, raden Sudamala met raden Sakula. De bewakers van de versterking, hen ziende, maakten de poorten open.

139. Binnen de versterking gekomen, richtten zij zich naar de audientieplaats en ontmoetten Darmawangsa, Bima en Arjuna, die allen tezamen juist audientie verleenden.

140. En schrokken, toen zij begroet werden. Raden Sudamala met raden Sakula brachten Darmawangsa en Bima eerbiedig hun groet.

141. Darmawangsa sprak: Mijn jongere broeders zijn gekomen. Raden Bima sprak: Sakula, Sadewa zijn al gekomen. Waar komen jelui vandaan.

142. Raden Arjuna sprak: Zij, mijn jongere broeders, zijn gekomen. Niet gering is de vreugde van mijn hart. Waar komen jelui vandaan, deel het mij toch mede.

143. Raden Sudamala sprak: Ik deel mijn ouderen broeders beleefd mede, dat ik vroeger in de kluizenarij was. Te Prangalas was ik verscholen. De schoone godin gelastte het.

144. Moeder Kunti hoorde, dat Sudamala gekomen was met raden Sakula. Batari Kunti kwam naar buiten, snel loopende.

145. Toen zij hare kinderen zag, werden zij weenend omarmd. Batari Kunti sprak bedaard: Vanwaar zijt gij vroeger gekomen? Ik had jelui al voor dood genoemd.

146. O, mijne kinderen, deel mij mede, besten, wat de oorzaak is. dat jelui gelukkig in leven zijt. Moeder heeft sedert je vertrek niet gegeten.

147. Ik heb geen sieraden gedragen en mij niet gezalfd. Terwijl ik verzwakte, weende ik maar. De goden hebben dusdanig medelijden met mij gehad, dat gij in leven zijt.

148. Zij brachten eerbiedig hun groet. Raden Sudamala met raden Sakula begroetten beiden eerbiedig hun moeder en hun oudere broeders.

149. Raden Sudamala sprak, zijn moeder eerbiedig berichtend: De oorzaak, dat ik gelukkig in leven ben, is dat ik bezield ben geworden en toen in staat was te verlossen.

150. Toen zij verlost was, hield de schoone godin op woedend te zijn en werd weder de schoone godin. De daemonen werden allen verlost en het kerkhof werd een tuin.

151. Toen zij reeds de schoone godin geworden was, gelastte zij vervolgens: Sadewa verander je naam, je wordt genoemd Sudamala, jij hebt mij verlost.

152. Daarna beschonk zij mij (met een wapen). Vervolgens gelastte zij mij te huwen: Ki Sudamala vertrek. Er zijn echtgenooten voor je in de kluizenarij, twee, schoon van uiterlijk.

153. Tambrapetra is de naam van hem, die de kinderen heeft. Die moet door jou verlost worden. Huw allebei zijn kinderen. Ik heb je werkelijk geheel en al lief.

154. Na het vertrek van de schoone godin, vertrok ik naar de kluizenarij. Ik moeder, heb twee vrouwen gehuwd en hoorde, moeder, het bericht, dat Bima aan het vechten was.

155. Batari Kunti sprak: Ach, mijn waarde kind, dat is dus de verklaring, dat je gehuwd bent. Niet gering, beste, is mijn schuld, dat je door mijn vloek getroffen bent.

156. Raden Sudamala sprak: Niet te vlug, moeder, met blij zijn. Nu, als de vijanden reeds zijn ten onder gebracht, gedood door mij, Sudamala, dan zijn wij (eerst) allen verheugd.

157. Als hij, die genaamd wordt Kalañjaya, nu uitrukt, dan gaat Sudamala hem tegemoet samen met mijn ouderen broeder Sakula, als hij nu mocht uitkomen.

157a. Eenstemmig zeiden zij, genaamd Darmawangsa met raden Bima en raden Arjuna: Trek nu, jongere broeder, uit.

158. Toen was er een gejuich, dat als het ware de vesting naderde. Kalañjaya trok op aan de buitenzijde der versterking met een stem, schor als de donder.

158a. Raden Danañjaya sprak: Dit is die Kalañjaya. Zijn stem geheel als onweer, wordt aan de buitenkant der versterking gehoord. Zijn stem gilt en schreeuwt.

159. Raden Sudamala sprak, eerbiedig het woord richtend tot zijn moeder: Moge er uitgetrokken en tegemoet gegaan worden. Raden Sudamala groette zijn moeder en zijn oudere broeders eerbiedig.

160. Uitgeleid door hen, die eerbiedig gegroet waren geworden trokken raden Sudamala en raden Sakula uit; zij hielden schilden vast en hadden dolken in de hand.

161. Darmawangsa sprak toen: Mijn jongere broeders, vorsten. Gij moogt niet onvoorzichtig zijn, waarde jongere broeders. Indien gij niet krachtig zijt, trekt dan terug.

162. Raden Bima zeide: Jelui moogt niet onachtzaam zijn. De vijand toch, Sadewa, is onkwetsbaar. Raden Arjuna sprak toen: Gij moogt niet onachtzaam zijn.

163. Raden Sudamala en raden Sakula gingen door de poort naar buiten, begeleid door hunne troepen. Het gejuich klonk als donder.

164. Aanstonds, raden Sakula met raden Sudamala ziende, vroeg de daemon Kalañjaya verheugd:

165. Dilĕm, wie zijn dat toch, die tegen mij oprukken? Vervolgens sprak ki Dilĕm bedaard; zeggende: Dat zijn Sakula en Sadewa, omdat zij hetzelfde van uiterlijk zijn.

166. Sangut sprak dan: Zij waren gezegd dood te zijn, die Sadewa en Sakula. Wie zou dat dan wel zijn, want Sadewa is het niet;

167. Ga toch eens, Dilĕm, naar bericht hooren. Hij kreeg bevestiging, dat de beide radens een gunstbewijs hadden ontvangen van de godin.

168. Gij moogt niet onachtzaam zijn ten aanzien van je heer Dilĕm. Het is verkeerd, dat het niet eerst onderzocht is, zoodat men eerst opgeruimd en lekkertjes was en het einde bitter is.

169. Kalañjaya sprak: He, he, jij, Sadewa en Sakula, hoe zou je door mij niet sterven, jelui, want jelui zijn nog zuigelingen, jelui durven niet tegen mij.

170. Raden Sudamala sprak: Wel, laat het dan maar komen tot al wat je wenscht, Kalañjaya. Wel, wat komt het er op aan, dat ik door jou sterven zou, Kalañjaya.

171. Hij werd toen benaderd door raden Sadewa met raden Sakula. Raden Sadewa werd toen gezegd de werpspies af te weren.

172. Er werd tegen hem opgerukt, hij werd benaderd, de daemon Kalañjaya, door raden Sadewa. Hij werd gestoken door de borst heen, zijn bloed gudste.

173. De daemon Kalañjaya schrikte en schreeuwde. Aanstonds viel hij. Reeds was Kalañjaya dood. Zijn troepen vloden allen.

174. Sangut vlood. Pas liep hij hard of hij viel. Telkens stond hij op en viel. Dilĕm liep achteraan. Beiden liepen zij hard.

175. De daemon, genaamd Kalantaka, zag, dat zijn troepen vluchtten. Kalantaka sprak, zeggende: Wat is de verklaring er van?

176. Dilĕm kwam bij hem, Kalantaka. Vervolgens sprak Dilĕm langzaam: Uw oudere broeder is al dood. Sadewa heeft hem gedood.

177. Kalantaka antwoordde toen: Vroeger heeft oudere broeder Kalañjaya gezegd, dat Sadewa dood was. Plotseling is Sadewa nu daar en heeft hem gedood.

178. Dat is onze fout, zonder ons met onderzoek gewapend te hebben. Als ik terugtrek, zal ik niet in den dood geraken. Maar dan zou ik als gevoelloos (zonder schaamte) zijn. Ik trek er mij maar niets van aan, ik zal vooruitrukken.

179. Kalantaka was woedend. Je moogt niet uitwijken, Sadewa, ik zal je tegenstander zijn. Hij gilde en schreeuwde zijn woorden uit en greep zijn werpspies.

180. Sudamala zag, dat Kalantaka aankwam, oprukkend, gillend en schreeuwend. Ik wijk niet, Kalantaka. Laat het maar tot je bedoeling komen.

181. De werpspies werd naar raden Sadewa geslingerd door hem, Kalantaka. Sadewa, je sterft door mij. Weer mijn spies af.

182. Voor de tweede maal werd hij gestoken met de werpspies. Sadewa had plaats om te wijken. Bijna raakte het Sadewa, maar hij had plaats om te wijken [1]).

183. Door raden Sadewa werd opgetrokken en werd hij benaderd. In zijn borst werd gestoken door raden Sadewa; het ging er door tot tweemaal toe; hij schreeuwde en viel.

184. Dood was Kalantaka en zijn leger was reeds vernietigd, geheel en al op de vlucht gejaagd ....

185. Raden Sadewa ging weer .... met raden Sakula. Zij stonden overeind en beraadslaagden: Wel laten wij terugkeeren, oudere broeder.

186. Laten wij zwijgen over hen allen. Zij werden hemelingen, beiden schoon van uiterlijk en jong. Zij gingen naar raden Sadewa met zachte, fijne woorden sprekend.

187. Zij werden verwelkomd door raden Sadewa met raden Sakula. Geëerden, vanwaar komt gij. Wel, weest welkom hier.

187a. Deelt mij toch mede, ik wilde U kennen en waar ook heen gij wenscht te gaan en of gij goden of menschen of hemelingen zijt.

187b. Rustig spraken zij: Wij zijn geen menschen of goden (maar) hemelingen, mijn jongere broeder Kalantaka hier en wijders (ik) Kalañjaya.

188. Het doel van ons hier komen, mijn beste, is je mede te deelen, dat niet gering onze schuld is, doordat wij door jou verlost zijn en weder hemelingen zijn geworden.

189. Ik vertel naar waarheid aan mijn waarde Sudamala, dat ik Citranggada ben en dat Citrasena is, beiden door jou nu verlost.

190. Dit, mijn waarde, is de zaak, dat wij getroffen zijn door een vloek van de voeten van de godheid om te worden Kalañjaya, wijders Kalantaka.

191. Reeds was compleet de afloop van den termijn, dat wij onze zonde moesten boeten, dat onze lichamen daemonen zouden worden. Vervolgens hebt ge ons verlost, groot is onze schuld.

192. Nu ben ik reeds verlost door ki Sudamala. Gij allen wordt evenzoo verlost. En gij en de Pandawa's kunt verder Uw leven slijten.

---

[1]) Hier volgt na een paar extra inleidende strophen, de derde ruwat-mantra.

193. Lang leven zult gij hebben, een gelukkig leven, gezond, geheel volmaakt als een vrome. Alle waarde Pandawa's, mogen die allen gelukkig zijn.

194. Wijders de schrijver moge eveneens in gezondheid leven, steeds gezond zonder ongeluk en vroom, met den lezer, allen gelijkelijk ongehinderd.

195. Er worde gezegd, dat het hooren, dat zij reeds verlost zijn, het verdwijnen van alle hindernissen voor de menschen voleindigt. Allen, die hooren, dat er verlost is, zijn allen gelijkelijk verlost.

196. Aanstonds gingen zij, de hemelingen, en vertrokken naar hun hemel. Raden Sudamala bleef achter en keerde naar de stad terug.

HOOFDSTUK III.

RELIEFVERKLARING.

In korte trekken is dus de inhoud van de Sudamala als volgt:

Huma wordt door Guru vervloekt wegens overspeligheid. Zij verandert in Durga, heeft groote ronde oogen, een gapenden muil, roode in strengen samenplakkende haren en een breeden opgewipten neus met zulke groote openingen, dat men er in het binnenste van haar lichaam door kan zien. Zij wordt verbannen naar het kerkhof Gandamayu, waar zij blijkbaar als opperste der booze geesten zetelt. Twaalf jaar zal zij in deze gedaante blijven tot zij door Sadewa verlost zal worden.

Daarop worden twee hemelingen wegens ongepast gedrag door Guru eveneens vervloekt. Zij krijgen daemonengedaante, ontvangen de opdracht zich naar Durga te begeven en kunnen ook, hoewel dit niet afzonderlijk vermeld wordt, blijkbaar slechts door Sadewa verlost worden.

Na hun opwachting bij Durga gemaakt te hebben begeven de beide booze geesten, die de namen Kalanjaya en Kalantaka dragen, zich naar de Korawa's om hun diensten aan te bieden. Zij worden er met open armen ontvangen.

Den Pandawa's slaat echter de schrik om het hart, als zij vernemen welke machtige bondgenooten hun tegenstanders gekregen hebben. Kunti besluit, zonder iemand er in te kennen, aan Durga toestemming te gaan verzoeken om de beide booze geesten te dooden.

Zij komt op het kerkhof aan en ontmoet Durga, aan wie zij haar verzoek voordraagt. Deze weigert eerst haar toestemming tot het dooden van haar volgelingen te geven, waarop Kunti weer vertrekt. Daar er Durga alles aan gelegen is Sadewa, die haar immers verlossen zal, in haar macht te krijgen, roept zij Kunti terug en stelt als voorwaarde voor het inwilligen van Kunti's verzoek, dat haar een roode bok (euphemistisch voor menschenoffer) zal worden aangeboden. Nader verklaart zij, dat die roode bok Sadewa is, die magisch gevaarlijk is; immers zijn vader en moeder zijn door hem gestorven. Wellicht wijst dit laatste, dat volgens de gewone overlevering onverklaarbaar is, op een toentertijd in omloop zijnd verhaald over den dood van Pandu en Madrim.

Kunti weigert Sadewa af te staan. Wel is zij genegen een van haar eigen zoons op te offeren, maar angst voor wat de menschen zouden zeggen, als zij een harer ouderlooze stiefkinderen gaf, houdt er haar van af Sadewa te geven.

Kunti gaat daarop ten tweedemale heen en Durga, teneinde raad, draagt aan een van haar volgelingen, de duivelin Kalika, op, in Kunti te varen en haar dan Sadewa naar het kerkhof te laten brengen.

Kunti wordt van de duivelin bezeten, keert terug naar Durga en belooft haar Sadewa te zullen brengen. Daarop gaat zij naar huis terug, waar zij haar zoons aantreft, die zich over haar afwezigheid reeds ongerust maken. Daar de Pandawa's zich tegen het afstaan van Sadewa verklaren, dreigt Kunti hen, als zij zich tegen haar zouden durven verzetten, met haar vloek. De Pandawa's, bang voor dien moedervloek, blijven werkeloos als nu Sadewa door Kunti bij de handen wordt gevat en mee wordt genomen.

Als beiden op het kerkhof zijn aangekomen, verlaat Kalika Kunti's lichaam te vroeg, zoodat deze tot bezinning komt en onmiddellijk met Sadewa terugkeert. Kalika vaart nu wederom in Kunti, die als een blad aan een boom weer omslaat en Sadewa naar het kerkhof terugsleurt. Daar wordt Sadewa voorloopig aan een kapokboom vastgebonden en Kunti gaat huiswaarts. Eerst als zij thuis is gekomen, verlaat Kalika haar lichaam. Nu is het echter te laat om Sadewa nog te redden, zoodat Kunti in droefheid verzinkt.

Op het kerkhof blijft Sadewa voorloopig aan den kapokboom gebonden, terwijl Sĕmar bij zijn meester is gebleven om te zien hoe het met dezen afloopt. Nadat Kalika uit Kunti is gevaren, komt zij op het kerkhof terug en verklaart, Sadewa te willen losmaken, als deze haar gunstig gezind wil zijn. Sadewa, de bedoeling van Kalika nog niet vattend, stemt toe, doch als nu blijkt, dat Kalika hem tot echtgenoot begeert, weigert hij en verklaart nog liever te sterven.

Kalika wordt woedend, dat zij is afgewezen en slaat op het signaalbekken, waarop alle op het kerkhof hun woonplaats hebbende daemonen naar buiten komen. Uitvoerig wordt het optreden dier daemonen beschreven en geheele reeksen van soorten booze geesten worden opgesomd. Natuurlijk ontbreekt het op het kerkhof ook niet aan allerlei omineuze dieren en planten en aan ongedierte als scorpioenen en duizendpooten in reusachtige vormen. Nadat de spoken getracht hebben Sadewa vrees aan te jagen, wat hun niet gelukt, trekken zij zich terug en nu verschijnt Durga, die afwisselend door bedreigingen en vriendelijke verzoeken van Sadewa gedaan tracht te krijgen, dat hij haar zal verlossen. Deze verklaart zich daartoe echter niet in staat, waarop Durga hem mededeelt, dat hij dan sterven moet. Intusschen is Narada, op aarde rondwandelende, afgekomen op het licht, dat Sadewa's lichaam uitstraalt. Hij overziet den toestand en haast zich naar den hemel om hulp te halen. Eerst komt hij bij Mahadewa en de Açwins en daarna gaat men gezamenlijk naar Guru. Deze belooft dan Sadewa te zullen redden. Hij gaat naar het kerkhof, waar hij Sadewa bezielt, zoodat deze, Guru geworden, Durga kan verlossen. De laatste herkrijgt dan weer haar oude gedaante van Huma.

Ook hare volgelingen zijn tegelijkertijd verlost en allen weder hemelingen geworden, terwijl het kerkhof verandert in een fraaien lusttuin. Als belooning verandert Huma Sadewa's naam in Sudamala, geeft hem een wapen, waarmede hij Kalanjaya en Kalantaka zal kunnen dooden en zendt hem tenslotte naar de kluizenarij Prangalas met de opdracht den blinden kluizenaar Tambrapetra te genezen en diens beide dochters te huwen. Daarop vaart de godin ten hemel, waar zij door de hemelbewoners feestelijk wordt ingehaald.

Ondertusschen is slechts Kalika niet van haar duivelinnegedaante bevrijd, zooals hier en elders uit het gedicht blijkt, omdat zij haar 35 mannen gedood heeft, omtrent welk feit ons verder niets bekend is, doch ook, zooals Sĕmar zegt, omdat zij aan Sadewa kwaad heeft gedaan. In een kluchtig intermezzo belooft Sĕmar haar nu te zullen verlossen en draagt haar op de offerspijzen gereed te maken, waarvoor hij allerlei lekkere kostjes als benoodigdheden opgeeft.

Als Kalika alles klaar heeft gemaakt, gelast Sĕmar haar zich te verwijderen daar zij bij de mystieke ceremonie voor haar verlossing niet aanwezig mag zijn. Daarna eet Sĕmar alles zelf op en ziet Kalika in, dat hij haar voor den gek heeft gehouden. Sadewa draagt nu aan Kalika op, voorloopig als bewaakster van den lusthof achter te blijven en belooft haar later terug te zullen komen om ook haar te verlossen.

Daarna gaat hij naar de kluizenarij Prangalas, waar hij eerst de bediende Putut ontmoet en daarna door den kluizenaar ontvangen wordt, aan wien hij de opdracht van de godin mededeelt. De wijze verklaart, dat hij, indien Sadewa er in slaagt zijn blindheid te genezen, aan hem gaarne zijn beide dochters zal afstaan. Sadewa geneest dan den kluizenaar en huwt de beide dochters. Sĕmar neemt er geen genoegen mede, dat hij alleen moet slapen, terwijl zijn heer al een vrouw heeft. Hij gaat de jonggehuwden eerst eens begluren (het gluren van Sĕmar is nu nog in de wayang een zijner karaktertrekken) en verklaart dan ook een vrouw te willen hebben. Hij krijgt dan een bediende, Towok, tot vrouw, doch beleeft met haar onaangename avonturen.

Ondertusschen is Sakula troosteloos over het door hem vermeende sterven van zijn tweelingbroeder en besluit hem in den dood te volgen. Hij gaat naar het kerkhof en ontmoet daar Kalika, die denkt dat hij Sudamala is en haar komt verlossen. Hij helpt haar uit den droom, waarop zij hem mededeelt, wat zijn broeder overkomen is en hem den weg naar de kluizenarij wijst. Daar aangekomen heeft er een hartelijke ontmoeting tusschen de beide broeders plaats en biedt Sadewa tenslotte aan Sakula de oudste der beide dochters van den kluizenaar tot vrouw aan, terwijl hij zelf dan de jongste zal nemen. Na eenig tegenstribbelen stemt Sakula hierin toe.

Intusschen heeft Kalanjaya vernomen, dat Sakula en Sadewa overleden zijn. Daar als regel geldt bij de Pandawa's: de dood van een is de

dood van allen, acht hij de gelegenheid gunstig om de drie overblijvenden der broeders aan te vallen. Kalantaka raadt hem nog aan zich eerst van het overlijden van Sadewa zekerheid te verschaffen, maar hij slaat dien raad in den wind.

Het booze-geesten-leger trekt tegen de Pandawa's op en inderdaad worden door Kalanjaya achtereenvolgens Arjuna en Bima in den strijd overwonnen, zoodat zij zich in hunne versterking terugtrekken en er niet meer uit durven te komen.

Sadewa verneemt in welke gevaarlijke positie zijn broeders zich bevinden en besluit hun met Sakula te hulp te komen. Zij arriveeren bij hun familie en worden daar hartelijk ontvangen. Vooral Kunti is in de wolken, dat zij Sadewa's dood niet op haar geweten heeft. Sadewa raadt haar aan zich niet te vroeg te verheugen. Eerst als hij er in geslaagd zal zijn de beide daemonen te verslaan, zal er voor allen reden tot blijdschap zijn.

Daarop bindt hij den strijd aan. Eerst sneuvelt Kalanjaya en daarna Kalantaka, terwijl hun leger wordt vernietigd en op de vlucht gejaagd. De beide gesneuvelden veranderen in hemelingen en komen in die gedaante Sadewa voor hun verlossing dank zeggen.

Het verhaal eindigt met een zegewensch ook voor schrijver, lezer en toehoorder.

Wenden wij ons nu, gewapend met dit overzicht, tot de basreliefs van caṇḍi Tegawangi.

Wel komt het eigenlijke verhaal slechts voor aan de basreliefs, die om het tempellichaam heenloopen, doch, naar ik meen, staat ook het op den trapuitbouw afgebeelde ermede in verband.

Wij zien daar op den trapuitbouw (plaat 1), hoewel zwaar beschadigd, een vrouw afgebeeld, die een handtrom bespeelt, terwijl de voeten van een tweede persoon eveneens nog aanwezig zijn. Op zichzelf beschouwd zou een dergelijke groep op die plaats afgebeeld weinig of geen reden van bestaan hebben. Het meest voor de hand liggend lijkt ons dan ook de verklaring, dat hier is voorgesteld de muziek, die de voorstelling van het in de basreliefs afgebeelde begeleidt. In een volgend hoofdstuk toch zullen wij trachten aan te toonen, dat de Sudamala oorspronkelijk een lakon is geweest en dat het gedicht in den vorm, zooals die voor ons ligt, een wawacan moet zijn. Een wayangvoorstelling nu is in den historischen tijd steeds vergezeld geweest van muziek, terwijl ook het voordragen van gedichten, zelfs nu nog, dikwijls begeleid wordt door handtrommen. Wat soort muziek ons het trapstuk nu te aanschouwen geeft is bij onze gebrekkige kennis van de muziekinstrumenten op Java in de Middeleeuwen niet vast te stellen. Het ontbreken van bekkens (sarons e.d.) zou er wel op wijzen, dat wij hier niet met een wayangvoorstelling te doen hebben- doch de beschadigde toestand van het basrelief laat niet toe onaanvechtbare conclusie's te trekken. Trouwens daar dit gedeelte buiten de

illustreering van het eigenlijke verhaal valt, kunnen wij het trapstuk, na het vorenstaande geconstateerd te hebben, verder voorloopig laten rusten.

De eigenlijke basreliefreeks vangt dan aan ten Zuiden van den trapuitbouw, die op het Westen ligt. Allereerst vinden wij op de Westzijde van den voorsprong een tafereel (plaat 2), dat merkwaardigerwijze nog niet af is, niettegenstaande alle volgende reliefs geheel gereed zijn. Toch is er reeds voldoende op aangebracht om te zien, dat het de afbeelding zal geven van een vrouw met diadeem en hoog opgaanden haartooi, die haar rechterhand gelegd heeft om de hals van een kleiner persoon. Het is natuurlijk niet geheel onmogelijk, dat men bedoeld heeft hier het publiek, dat de Sudamala-voorstelling bijwoont, weer te geven. Echter acht ik dit niet waarschijnlijk. De hooge haartooi zou, als het paneel af ware gekomen, wel verbeiteld zijn geworden tot de tulbandachtige hoofdbedekking, waarmede Kunti op de volgende reliefs is afgebeeld. Het meest voor de hand liggend is dan ook er Kunti in te zien, treurend om de benauwde positie, waarin haar zonen zich bevinden nu de Korawa's twee machtige daemonen als bondgenooten hebben gekregen en het besluit vattend naar het kerkhof te gaan.

Een derde oplossing zou zijn er de aanduiding van Huma's overspel in te zien. Volgens onzen tekst is Huma gestraft geworden wegens overspel met Brahma (Zang I: 7). Dit nu lijkt mij vrij verdacht. Nergens, noch in de moderne litteratuur, heb ik ook maar één plaats gevonden, die op een nauwere verhouding tusschen die beiden doet besluiten. Wel komt het thema van Huma's overspel meer voor, maar geheel anders voorgedragen. In de Tantu Pagĕlaran [1]) wordt verhaald hoe Guru zijn gemalin op de proef stelt door de gedaante aan te nemen van een herdersknaap en dan slechts aan de godin haar verzoek om melk van een bepaalde koe toestaat onder beding, dat zij hem terwille zal zijn. Ook in de tegenwoordig voor het ngruwat gebruikte lakon, de geboorte van Kala verhalende, komen reminiscensen van deze episode voor. Zeer waarschijnlijk zal ook oorspronkelijk in de Sudamala de toedracht wel zoo zijn geweest en hebben wij het onverwacht optreden van Brahma te danken aan een „tekstverbetering" in den tijd dat de Sudamala slechts mondeling werd overgeleverd. Daar alle mss. Brahma als minnaar van Huma vermelden, moet althans deze vergissing, tenminste een vergissing als onze veronderstelling juist is, tot dien tijd teruggaan. Wellicht bestaat er zelfs nu nog op Bali een mondelinge overlevering, althans een overlevering die niet tot ons is gekomen, dat ook in de Sudamala de partner van Huma een herdersjongen was. Tenminste Dr. H. N. van der Tuuk in zijn „Notes on the Kawi language and litterature" [2]) beschuldigt haar ook van „adultery with a young cowherd".

[1]) Voor dit Oud-Javaansche prozawerk zie men Kern, V. G. deel IX blz. 283 e. v. en de uitgave door Dr. Th. Pigeaud.

[2]) J. A. S. New Series XIII blz. 55.

Desnoods zou dus kunnen bedoeld zijn een verliefde scène tusschen Huma en de herdersjongen. Echter, al is de persoon, die dan de herdersjongen zou voorstellen, niet voldoende afgewerkt om zekere conclusie's te kunnen trekken, toch meen ik bv. in de ooren het groot-model oorkrabben (subĕng) te kunnen constateeren, dat uitsluitend bij de vrouwendracht behoort. En zoo zijn er meer details, die mij de laatste veronderstelling onwaarschijnlijk doen achten en naar mijne meening als eenige verklaring van dit paneel toelaten: de treurende Kunti met een dienstmaagd, misschien wel op weg naar het kerkhof. Wel doet zij volgens onzen tekst die tocht alleen en in het geheim, maar het voorkomen van volgelingen ook waar de tekst die niet toelaat, behoeft, zooals wij hieronder nog nader zullen toelichten, geen verwondering te wekken.

Met het volgende relief (plaat 3), op den Zuidkant van den voorsprong, bevinden wij ons dan eindelijk met zekerheid midden in ons verhaal. Voor een tempel, waarvan de poort omlijst is door een „kāla-hertekoppenmotief" staat op een terrasje een boom met vreemd-gedraaiden stam. Terzijde daarvan knielt achter wat offers een vrouw met eigenaardigen tulbandachtigen haartooi. Verder staat er op den achtergrond nog een bale, waarin een voorwerp, dat eigenlijk nog het meeste weg heeft van een beeld tegen een achterstuk. Dan zien wij er een merkwaardige waterput, waarbij de putemmer staat, die met een ketting aan een hefboom bevestigd is. De hefboom is weer vastgemaakt aan een boom, waarin een uil,een omineuze vogel, zit. Een toegangspoort met interessante afdekking vormt het slot van het paneel, dat ongetwijfeld ons het oogenblik geeft, dat Kunti op het kerkhof is aangekomen om hare opwachting bij Durga te maken. Enkele details van dit paneel zullen hieronder nader besproken worden.

Op de Westzijde van het eigenlijke lichaam van het soubassement staat dan het volgende tafereel (plaat 4 en 5). Op een woonerf, waarop behalve een groot besloten huis nog verscheidene boomen en een open pavilloen (bale) staan, terwijl bij een der boomen zich weder de aardige waterput bevindt, gesloten met een deksel, waarop de putemmer staat, treffen wij een groep personen. De hoofdpersoon, die het meest de aandacht trekt is een vrouwelijke booze geest in monsterachtige gedaante die, in dreigende houding staande, blijkbaar woedend is op een voor haar gezeten persoon, in wie wij onmiddellijk de vrouw van het vorige paneel herkennen, Kunti dus. De duivelin kan dan niemand anders zijn dan Durga. Haar uiterlijk komt in veel opzichten overeen met de beschrijving in de Sudamala, zoo de reusachtige oogen, de gapende muil met spitse tanden, de platte breede neus met wijde neusgaten, de in strengen fladderende haren. Blijkbaar is het de episode, waar Kunti weigert Sadewa te offeren en daardoor Durga's woede opwekt. In de takken van een boom zit boven Kunti een vogel, die de scène nieuwsgierig bekijkt. Wellicht hebben wij er een der omineuze vogels in te zien, die het kerkhof bevolken, ofschoon de in het

gedicht genoemde vogels zooals het wijfje van den zwarten koekoek en de strix javanica meer door hun geluid onheil aankondigen dan door hunne verschijning.

Achter Durga zitten, zooals dit bij een zoo voornaam persoon past, twee vrouwelijke volgelingen, uit den aard der zaak ook in de gedaante van daemonen. Deze groep bevindt zich voor het zooeven reeds genoemde gesloten huis, een tempel, met dak van houten plankjes (sirap), dat om een bepaald detail, ook reeds op het vorige tafereel op te merken, onze aandacht een oogenblik verdient.

Boven en bezijden de deuropening, op de plaats, waar in de Midden-Javaansche bouwkunst zich het kāla-makara-ornament bevindt, ziet men hier iets, dat analoog met dien reeds burgerrecht verkregen hebbenden term, gevoegelijk kāla-hertekoppen-ornament genoemd kan worden. Het behoeft geen betoog, dat deze kāla-hertekoppenboog een variant, een afstammeling is van de kāla-makaraboog. Op een gegeven moment zal bij het verjavaniseeren der kunst het kāla-makara-ornament niet meer begrepen zijn. Men is er toen iets anders in gaan zien en zocht bij de verklaring natuurlijk naar iets in de naaste omgeving, dat er gelijkenis mede vertoonde. Nu is het overbekend, dat de Javaan in den regenboog zag en ziet een boog met aan de uiteinden twee hertekoppen. Wanneer men zich de regenboog dacht als een instrument, waarmede het water op de eene plek bv. in de zee, werd opgezogen (en dit zal wel de oude Javaansche verklaring geweest zijn) om het aan de andere zijde in den vorm van regen weder uit te storten, ligt het voor de hand, aan de uiteinden van dien boog zich koppen te denken, die het water opslurpen dan wel uitspuwen. Waarom nu speciaal hertekoppen zijn gekozen, vermag ik niet te beslissen [1]). Aangenomen dat er dus op het tijdstip, dat de kunst begon te verjavaniseeren, zich een populaire voorstelling had gevormd van den regenboog als een boog met aan de uiteinden hertekoppen, lag het voor de hand, dat men een kāla-kop, gecombineerd met den regenboog substitueerde voor den kālakop met makaraboog. Deze voorstelling heeft dan weer op de litteratuur invloed uitgeoefend. In de rĕrĕnggan, de versierende beschrijving van land, paleis en vorst, waarmede elke lakon in de wayang begint, vindt men steevast als een der voornaamste onderdeelen van het paleis de gopura, de toegangspoort, in uitgekozen bewoordingen vermeld en even steevast wordt de luifel van die poort beschreven als van koper, met hemelsblauw emaille ingelegd en een regenboog voorstellend, die aan den eenen kant het water uit zee opzuigt om het aan de andere zijde op het paleisplein uit te spuwen. Indien men de Hindu-Javaansche architectuur niet had, die ons de opvolging kālamakaraboog-kālahertekoppen boog verschaft, zou men met de verklaring van het plotseling opduiken

---

[1]) Volgens A. de Gubernatis. Zoölogical Mythology II blz. 83|84 staat het hert in verband met onweer, wolken, etc.

van een regenboog aan een paleispoort in de wayang vrij verlegen zitten. Intusschen zijn hiermede alle raadselen van den regenboog nog niet opgelost. Nadere verklaring eischt het feit, dat op basreliefs (men denke bv. aan het tweede terras van Panataran) zich soms boven een overwinnenden held een regenboog welft, terwijl boven een overwonnen aanvoerder die boog gebroken wordt voorgesteld. Op het oogenblik zijn wij nog niet in staat, die oplossing te geven voor wat dit heel of gebroken zijn betreft. Het voorkomen der regenboog zelf op dergelijke tafereelen vindt natuurlijk zijn oorsprong in beschrijvingen in het genre van de wonderen en natuurverschijnselen (bloemregen e.d.m.) in de litteratuur waar een groot held sterft of overwint.

Alvorens de bespreking van dit tafereel te beëindigen, dient er nog gewezen te worden op offers, die zich tusschen Kunti en Durga bevinden en waarbij een op een staak staand pakje de aandacht trekt, aangezien men, zij het ook in veel grooter afmetingen nu nog op Bali deze op bamboestaken staande manden en pakken met offerspijzen en bloemen kan aantreffen. Ofschoon in het gedicht niet vermeld wordt, dat Kunti Durga met offers opriep of gunstig trachtte te stemmen, behoeft uit het voorkomen er van op het basrelief nog niet direct geconcludeerd te worden, dat hier tekst en voorstelling van elkaar afwijken. Het is zoo iets natuurlijks, dat men goden slechts met offers nadert, dat het voor de hand ligt, dat de beeldhouwers deze hebben afgebeeld, al vermeldde de tekst ook niets daaromtrent.

De afscheiding tusschen dit tafereel en het volgende (plaat 5) wordt gevormd door den kerkhofmuur met toegangspoort. Uit architectonisch oogpunt verdient de afdekking van die poort, zooals trouwens van bijna alle poorten op onze reliefreeks, speciaal de aandacht, daar zij afwijkt van wat wij bij de Oost-Javaansche poorten, bv. de Bajang ratu, zien, doch overeenkomt met wat op Bali wordt aangetroffen. Naast de poort zit op de muur een leeuwachtig gedrocht, terwijl een gevleugelde slang aan de andere zijde naar den top van de afdekking vliegt. Het voorkomen van phantastische dieren constateerende, waarbij er nog op gewezen kan worden, dat achter het hoofd van Durga eveneens een slangachtig dier met vleermuisvleugels te zien is, behoeft nog niet direct gedacht te worden aan het zoogenaamde „impressionisme" o.a. van het eerste terras van den hoofdtempel van Panataran. Integendeel, mag het leeuw-spook al iets van dergelijke kunstvormen hebben, de beide vliegende slangen zijn daarvoor veel te realistisch afgebeeld. De aanwezigheid van dergelijke spookvormen valt dan ook eenvoudig te verklaren uit het feit, dat wij ons hier op een kerkhof, of liever op het kerkhof bij uitnemendheid bevinden. Want al zou men dit op het eerste gezicht bij beschouwing van het basrelief niet zeggen, zang II van de Sudamala levert een beschrijving, die zonder twijfel juist weergeeft, wat voor scènes zich volgens een middeleeuwschen Javaan en een modernen Balinees, ja in veel opzichten

ook volgens een modernen Javaan, op een kerkhof afspelen, Durga is DE kerkhofgodin en nu nog kan haar tempel op elke sĕma, elke lijkverbrandings- en begraafplaats op Bali aangetroffen worden. Het gesloten huis met kāla-herte-koppen-ornament is dan ook in wezen niets anders dan een tempel en wel uit den aard der zaak een Durgatempel, een pura dalĕm. Dat men op de basreliefs overigens betrekkelijk zoo weinig van aan het kerkhof herinnerende verschijnselen bemerkt, spruit natuurlijk in de eerste plaats voort uit het tweeslachtige van de plaats van handeling, die ook in de Sudamala zoowel als een plek, waar booze geesten om opgegraven lijken vechten en allerlei gedrochten rondspoken, wordt beschreven, als uit deferentie voor de goddelijke bewoonster natuurlijk, met termen als kĕdaton enz. wordt aangeduid. De beeldhouwers hebben zeer terecht gemeend, dat het afbeelden van Durga zelf, van haar tempel en van een paar spookverschijningen voldoende was om aan den beschouwer duidelijk te maken, dat men zich had voor te stellen op een kerkhof te zijn. Lugubere voorstellingen hebben zij ons gelukkig bespaard, ook al waarschijnlijk omdat het uitbeelden, vermelden, beschouwen van dergelijke zaken magisch hoogst gevaarlijk zou kunnen zijn.

Gevoegelijk kunnen wij nu overgaan tot de beschouwing van het volgende tafereel, het laatste aan de Westzijde. Moeilijkheden levert dit niet op. Wij zien er in de eerste plaats de vrouw, die ons nu wel voldoende als Kunti bekend is, in treurende houding het kerkhof verlaten, terwijl achter haar een vrouwelijke daemon door de lucht komt aanvliegen. Dit is natuurlijk Kalika, die Kunti achterna is gezonden om in haar te varen. Uit de handhouding van Kalika is op te maken, dat zij Kunti juist heeft ingehaald en op het punt staat zich van haar lichaam meester te maken.

Den Zuidwesthoek omgaande vinden wij nu op het eerste tafereel aan de Zuidzijde (plaat 6) Kunti, blijkbaar weer thuis gekomen. Voor haar staan tenminste vijf personen, in wie het niet moeilijk valt de vijf Pandawa's te herkennen. De eerste, Yudistira, valt dadelijk op door zijn haarwrong, de, ook nu nog in de wayang hem kenteekenende „gĕlung kling", daarachter staan dan Bima en Arjuna, de eerste kenbaar door zijn reusachtige gedaante, en tenslotte de tweelingen Sakula en Sadewa. Het is dus een illustratie van de episode, dat Kunti aan haar zonen mededeelt, dat zij van plan is Sadewa aan Durga te offeren en al wie zich van hen daartegen durft verzetten met haar moederlijken vloek bedreigt. De voor Kunti knielende panakawan heeft waarschijnlijk wel niets met het eigenlijke verhaal uit te staan en zal zijn te beschouwen als een in deze en dergelijke tooneelen in de door de wayang beinvloede reliefbeeldhouwkunst vereischt tooneelrequisiet.

Van dit tafereel gescheiden door een pandanboom en wat struikgewas zien wij dan op het volgende Sadewa, door Kunti bij de hand gegrepen, meegenomen worden naar Durga's verblijf. Het tweetal wordt gevolgd door twee panakawans, terwijl volgens de Sudamala hoogstens Sĕmar in

aanmerking zou komen, al treedt hij in dit deel van het gedicht zelfs in het geheel niet op en neemt hij pas later deel aan de handeling. Intusschen zullen wij dit feit wel niet zoo zwaar mogen laten wegen. Dergelijke scènes als de afgebeelde vereischten in de Oost-Javaansche kunst toch altijd, dat de held door panakawans gevolgd werd en wel, zooals de basreliefs uitwijzen, bepaaldelijk door twee. Het is hier dus niet een trek van den tekst, die op het relief is afgebeeld, maar bepaaldelijk een eigenaardigheid van de reliefbeeldhouwkunst, die er in tot uiting komt.

De muur van het kerkhof vormt de afscheiding tusschen dit en het volgend tafereel. Wij bevinden ons daar (plaat 7) weer op het kerkhof, zooals de Durgatempel met het kāla-hertekoppenornament, de verschillende spookgestalten en bovenal Durga's aanwezigheid zelf ons duidelijk maken. Het uitgebeelde geeft ons niet een bepaalde episode van de Sudamala, maar vormt een combinatie van verschillende gebeurtenissen in één basrelief samengebracht, zooals dat in de basreliefkunst op het oude Java zoo dikwijls kan geconstateerd worden.

Ten eerste zien wij den kapokboom, waaraan Sadewa door Kalika wordt vastgebonden. Wel lijkt de boom niet veel op een kapokboom (Eriodendron anfractuosum) maar het is zeer goed mogelijk dat ook niet aan dezen boom gedacht moet worden, doch aan den randu alas (Bombax malabaricum), den zoogenaamden wilden kapokboom. Dat Kalika hier de persoon is, die Sadewa vastbindt staat wel niet met zooveel woorden in het gedicht vermeld, maar het ligt toch voor de hand, dat men tot deze oplossing gekomen is, daar zij de eenige van Durga's volgelingen is, die tot op dat oogenblik handelend optreedt. Logisch is de opvatting echter niet, daar de Sudamala uitdrukkelijk aangeeft, dat Kalika Kunti's lichaam pas voor de tweede maal verlaat, als deze goed en wel thuis is gekomen.

Daarom zou het niet onmogelijk zijn, dat er een andere episode bedoeld was en wel die, waar Kalika aanbiedt Sadewa los te maken, als hij haar wil huwen. Er is in de Sudamala geen enkele aanwijzing, dat Kalika met het losmaken reeds een aanvang zou hebben gemaakt [1]), doch wij achten het zeer goed mogelijk, dat de beeldhouwers deze episode zoo hebben uitgebeeld om den toeschouwer duidelijk te maken, waar het om ging. Ofschoon twijfel omtrent de juiste beteekenis van deze scène dus bestaan blijft, meenen wij voorloopig te moeten aannemen, dat de laatste van de twee geopperde verklaringen, die, waarbij Kalika verklaart Sadewa te willen verlossen, de juiste is.

Een tweede episode is op het relief verder voorgesteld en wel die welke beschreven is in het eerste gedeelte van zang II, de pogingen der kerkhofspoken om Sadewa vrees aan te jagen. Uiteraard kon de groote verscheidenheid van spoken, die het gedicht opnoemt, niet worden afge-

---

1) Tenzij men zang I: 102, eerste pada niet opvalt als directe rede zijnde, doch dit achten wij niet aannemelijk.

beeld en hebben de beeldhouwers dergelijke afgrijselijke scènes als het vechten om lijken, knabbelen aan afgerukte dijen en hoofden enz. wijselijk weggelaten. In de plaats daarvan is gekomen een groep daemonen met dierenkoppen, die in twee gelederen achter Kalika zitten. Wij zien daar op de onderste rij een daemon met een krokodille- en een met een hondekop, terwijl op de bovenste rij er een met een hane- en een met een kalfskop is weergegeven. Daarvoor fladdert een gedrochtje met monsterachtig gezicht en vleermuisvleugels. Boven deze groep ligt een lijk als aanduiding van de kerkhofscène, waarbij lijken worden opgedolven en verslonden, terwijl aan de andere zijde van den boom een der in de Sudamala vermelde omineuze vogels komt aanvliegen en een andere op het dak van den Durgatempel zit.

Is het ons onmogelijk aan te geven welke der in het gedicht vermelde spoken bedoeld worden door de daemonen met dierenkoppen, op vaster terrein staan wij voor wat betreft de groep, die zich voor Sadewa bevindt. Onder den vliegenden vogel is dan eerst een losse arm met hand afgebeeld, de tangan-tangan van de Sudamala, het handspook in onze vertaling. Daaronder kruipt dan weer een dier, dat uiterlijk voor wat het achterlijf aangaat het meest lijkt op een reusachtige pissebedsoort, doch waarvan de kop, blijkbaar van harde chitine, doet denken aan een duizendpoot. Wij hebben hier ongetwijfeld te doen met een insect van reusachtige grootte, zooals die worden beschreven in zang II : 3 en denkelijk wel met de kala bang. Het merkwaardige is nu, dat in den tekst, die de beeldhouwers bij het vervaardigen der reliefs gediend heeft, blijkbaar dergelijke insecten vermeld werden, terwijl van de te onzer beschikking staande handschriften zeven juist deze strophe missen en slechts drie de insecten vermelden, waarvan twee dan nog waarschijnlijk afschriften zijn van hetzelfde origineel. Door de reliefs komt dus de „echtheid" van deze strophe vast te staan, terwijl men anders allicht geneigd zou zijn het couplet voor een jongere invoeging te verklaren.

Onder het spookinsect staan dan weer eenige schalen met offers. Om hier, waar het een gecombineerd tafereel betreft, te denken aan spijzen, die Kalika in de bañolan voor Sĕmar klaar zet, achten wij te ver gezocht, daar die bañolan toch speelt na de verlossing van Huma en dus pas bij het volgend tafereel te pas zou komen. Ook zou men dan de uitbeelding van Sĕmar verwachten, die in het gedicht voor het eerst bij de kerkhofscène een, zij het voorloopig dan ook maar figurantenrol speelt. Op het relief nu wordt hij geheel gemist. Dat dit weglaten slechts is toe te schrijven aan een streven om een goede en niet-overvulde compositie van het tafereel te krijgen en niet veroorzaakt wordt door een eventueel niet-optreden van Sĕmar in de Sudamala, zooals die in de Middeleeuwen was, blijkt duidelijk uit de hierna te bespreken illustratie van deze episode aan de slechts 80 jaar jongere reliefs van Sukuh, waar Sĕmar, juist in de houding, die het gedicht vermeld (akidukus) wel degelijk voorkomt. Om

tot de offers terug te komen, het is niet duidelijk, wie deze aan de godin zou hebben kunnen aanbieden, daar er in dit deel van het gedicht niemand voorkomt, die tot haar een verzoek richt of ook maar slechts zijn opwachting komt maken. Waarschijnlijk hebben wij in deze uitbeelding van offers telkens, waar Durga optreedt dan ook niets anders te zien dan een voorbehoedmiddel tegen onheil door de beeldhouwers toegepast, analoog aan het inlasschen van spreuken als „het worde mij vergeven, niet worde ik getroffen door een vloek" in het gedicht, daar waar magisch gevaarlijke onderwerpen ter sprake komen.

Achter de offers staat Durga, lang zoo fraai en duidelijk niet voorgesteld als op het relief, waar de ontmoeting van Kunti met haar was afgebeeld, maar toch buiten allen twijfel herkenbaar. De linkerhand strekt zij dreigend naar Sadewa uit, terwijl zij in de opgeheven rechterhand een kapmes (badama) houdt. Wij staan hier dus voor de episode, waarin, na het verdwijnen der kerkhofspoken Durga van Sadewa gedaan tracht te krijgen, dat hij haar zal verlossen en hem bij weigering met den dood dreigt. Achter Durga zitten weder de twee vrouwelijke volgelingen met daemonengezichten. Merkwaardig is heur haartooi. Deze bestaat uit het glad naar achteren gekamde en aan het achterhoofd in een wrong opgenomen hoofdhaar, versierd met een diadeem, waaruit een sierlijke krul afhangt. Deze combinatie nu dient op alle basreliefs uit de Singasari- en oudere Majhapahitperiode der reliefbeeldhouwkunst om hemelnymphen aan te duiden. Hiervoor vergelijke men slechts de basreliefs van het tweede en derde terras van Jago en die van Surawana. Door aan de beide vrouwelijke booze geesten dezen haartooi te geven wordt den toeschouwer direct in de gedachte geroepen, dat de beide volgelingen inderdaad door een vloek getroffen hemelnymphen zijn, die t.z.t. dan ook van dien vloek bevrijd zullen worden en hun lieflijke gedaanten terug zullen krijgen.

De Durgatempel tenslotte, die als achtergrond voor deze laatste groep dient, vertoont weder het kāla-hertekoppen-ornament, echter eenigszins afwijkend in vorm van het op de vorige kerkhofscène en eveneens van het op het nu volgend tafereel afgebeelde. Vormt toch in de beide laatste gevallen de kālakop één geheel met den regenboog, hier vinden wij de monsterkop op zichzelf staande, juist zooals dat aan de Oost-Javaansche tempels voorkomt, en staat de regenboog er geheel los van. Daar het kālahertekoppenmotief tot nog toe nooit aan een werkelijken tempel is aangetroffen, en wellicht zelfs alleen maar in theorie, op basrelief en teekeningen heeft bestaan, valt niet uit te maken, welke der beide combinatie's de juiste is, dan wel of beiden goed zijn. In verband met de plaats van den kālakop aan de Oost-Javaansche tempels en het zelfstandig karakter, dat dit ornamentstuk in die kunst gekregen heeft, zou men willen besluiten, dat, als ergens inderdaad ooit de regenboog als poortom-

lijsting gebruikt is, dit in den vorm zal zijn geweest, zooals het basrelief, dat hier besproken wordt dien geeft.

Met het hier behandelde tafereel loopt de basreliefserie aan de Zuidzijde van den tempel dood tegen den pilaster, die aan den achterkant en de beide zijkanten van het soubasement zich van voet- tot kroonlijst verheft. Het nu volgende paneel vinden wij dan aan den anderen kant van dezen pilaster. Ook dit nieuwe tafereel (plaat 8) baart geen de minste moeilijkheid. De beide hoofdpersonen zijn een vierarmige godin en een voor haar gezeten en een sĕmbah makende edelman, natuurlijk de verloste Huma met Sadewa. Met de rechtervoorhand maakt de godin een geruststellend gebaar, om Sadewa dus op zijn gemak te zetten, terwijl de rechterachterhand het bidsnoer houdt en de linkerachterhand waarschijnlijk een bloem droeg. Achter Huma zitten nu die volgelingen, allen hemelnymphen, met het hemelnymphendiadeem en nu geheel volledig ook met het sierstuk, dat boven de haarwrong wordt gedragen. Zij houden respectievelijk een sirihbak, een waaier van pauwenveeren en een vliegenwaaier in de hand. Het geheel stelt natuurlijk voor het verleenen van de diverse gunstbewijzen door Huma aan Sadewa na de verlossing van de godin. Zooals te verwachten was, ontbreken alle kerkhof-aanduidingen als spoken, omineuze vogels e.d.m.; het kerkhof immers is in een lusthof veranderd. Op den achtergrond is de ook in het gedicht vermelde sĕnḍang, als een vierkant vakje afgebeeld.

Ook hier wordt, evenals bij de episode, waar Kunti hare opwachting bij Durga maakt, de grens van het tafereel gevormd door een muur met poort, op welken muur een hagedisje zich blijkbaar in de zon ligt te koesteren. Ook dat volgende relief is duidelijk. Het stelt Sadewa, of liever Sudamala, zooals hij nu heet, voor, op weg naar de kluizenarij Prangalas, nadat de godin ten hemel is gevaren. Dat achter Sudamala weder panakawans loopen instede van slechts Sĕmar, laat zich gereedelijk verklaren ook hier uit de traditie der reliefbeeldhouwkunst.

Met deze episode zijn wij aan het slot van de IIIde zang gekomen, dus zullen de nog volgende basrelief-illustratie's van zang IV moeten zijn. Het is noodig hier speciaal de aandacht op te vestigen, omdat, mochten wij tot nog toe constateeren, dat tekst en reliefs elkander zelfs in details dekken, wij van nu af zullen zien, dat er afwijkingen tusschen deze gaan voorkomen.

Na een afscheiding, bestaande uit een krullerige pilaar, wel gestyleerd struikgewas voorstellend, vinden wij dan op het volgende tafereel (plaat 9) een manspersoon met een groot tulbandvormig hoofddeksel, zooals dat in de Oost-Javaansche beeldhouwkunst door heiligen en kluizenaars gedragen wordt. Voor dezen kluizenaar knielen twee personen, terwijl zij een sĕmbah maken. De voorste is een jong meisje met loshangend haar, terwijl wij in de achterste Sudamala herkennen. De meest aannemelijke verklaring voor dit relief achten wij de veronderstelling, dat het wederom

een gecombineerd tafereel is, waarop tezamen zijn gevoegd de ontmoeting van Sudamala met Tambrapetra, voor welken uithoofde van zijn heiligheid de prins natuurlijk een sĕmbah maakt, al staat dit ook niet met zooveel woorden in den tekst vermeld. De tweede episode, die op het tafereel is voorgesteld, is die, waarin de kluizenaar zijne dochters heeft geroepen, die voor hem verschijnen, „zooals-U-gelast"-zeggend en eerbiedig groetend (zang IV: 18). Wel is slechts een der beiden afgebeeld, doch op het volgend tafereel komt, zooals wij zullen zien, de andere zuster ook voor. Voor de hand ligt de verklaring, dat de beeldhouwer om technische redenen slechts één heeft afgebeeld, pars pro toto. In den stijl van onze basreliefs worden naast elkaar zittende personen boven elkaar afgebeeld, waarvoor men slechts te vergelijken heeft de twee rijen daemonen met dierekoppen op de kerkhofscène, welke wijze om perspectief aan te geven niet alleen in de Oud-Javaansche kunst maar ook elders zeer gewoon is. Men stelle zich nu slechts voor, wat de totaal-indruk geweest zou zijn, indien de beeldhouwer boven ni Padapa, om haar nu maar direct den naam te geven, die haar blijkbaar toekomt, in dezelfde grootte op de plaats waar nu de kruin van den manggaboom is uitgebeiteld, ni Soka had afgebeeld, om te begrijpen, dat hij hiervan heeft afgezien. Echter, er is nog een tweede oplossing mogelijk, nl. dat ni Soka op dit relief niet voorkomt, omdat zij er betrekkelijk niets mee te maken heeft. Op deze oplossing, die ons echter speciaal voor dit tafereel niet in alle opzichten bevredigt, komen wij hierachter terug.

Een muur met poort vormt ook hier weer de afscheiding van het volgende relief, tevens het laatste aan de Zuidzijde van den tempel. Daar vinden wij eerst Sudamala, aan de hand voortgeleid door Tambrapetra, vervolgens ni Padapa eveneens geleid, maar nu door een vrouw met tulbandvormig hoofddeksel, en tenslotte ni Soka, in gesprek met een vrouwelijke panakawan, terwijl een mannelijke volgeling tusschen ni Padapa en hare geleidster staat. Dat wij het eene meisje met Soka, het andere met Padapa durven aangeven vindt zijn grond hierin, dat ten eerste door de beeldhouwers in hun uiterlijk wel degelijk eenig verschil in leeftijd is gelegd en ten tweede de door ons Padapa genoemde op de reliefs meer speciaal in betrekking tot Sudamala schijnt te staan, zooals dat in het gedicht met Padapa inderdaad het geval is.

De geleidster van ni Padapa is een uit de Sudamala geheel onbekende persoon. Haar haartooi doet haar echter kennen als een kluizenares, waarvoor men bv. vergelijke de achterzijde van het tweede terras van Jago. Dat ook Kunti een dergelijken tulband draagt, behoeft niet te verwonderen, daar zij immers weduwe is en men het gepast zal hebben geoordeeld haar een stemmig, met die positie overeenkomend uiterlijk te verschaffen, waar het toch voor de hand ligt, dat een weduwe zich van aardsche vermaken terugtrekt en een heilig leven leidt, zooals de beeldhouwers van Tegawangi aan de slechts weinige jaren tevoren overleden

beroemde rājapatni in levenden lijve hadden kunnen bestudeeren. Bovendien draagt Kunti bij dien haartooi nog een diadeem om haar vorstelijken rang aan te duiden.

Het voorkomen van den mannelijken en de vrouwelijke volgeling op het relief, Sĕmar en ni Towok, is wel een zijdelingsche verwijzing van den beeldhouwer naar de bañolan, waarin Sĕmars liefdesavonturen zoo ongelukkig eindigen. Het omzien van Sĕmar op teekenende wijze naar zijn aanstaande echtgenoote duidt dit wel aan.

Bevredigend te verklaren is het tafereel niet geheel. Wellicht hebben wij er in te zien het geleiden van Sudamala en Padapa naar het bruidsvertrek. Wel is door beschadiging van het relief niet geheel duidelijk, wat Padapa en haar geleidster uitvoeren en wat laatstgenoemde in haar linkerhand heeft, doch duidelijk is het, dat zij met haar rechterhand Padapa bij de hand heeft. Ofschoon er in de Sudamala daarover niets verteld wordt, zullen wij in de kluizenares een volgelinge van Padapa hebben te zien. Zoowel uit de reliefs van Jago waarnaar hier boven reeds verwezen is als uit Tegawangireliefs zelf blijkt, dat ook bedienden in een kluizenarij den kluizenaarshoofdtooi droegen. Op een later paneel komt deze persoon wederom geheel in de functie van volgelinge voor.

Ware het vorige tafereel er niet, dan zou het voor de hand liggen in het onderhavige te zien Sudamala door Tambrapetra binnen de kluizenarij geleid, doch het voorkomen van ni Padapa op dat vorige tafereel verhindert de oplossing in deze richting te zoeken.

Nog een tweede zwarigheid is er en wel dat, waar volgens het gedicht Sudamala de beide meisjes huwt, er hier maar één geleid wordt en de andere slechts belangstellend, aan de houding, die zij zich geeft te zien zelfs spijtig toeschouwster van de handeling is. Nu wezen wij er bij het vorige relief reeds op, dat daar slechts één van de zusters is afgebeeld, terwijl, op onze beschrijving vooruitloopend, er nu reeds de aandacht op kan gevestigd worden, dat op het volgende tafereel Sudamala zich eveneens slechts met één vrouw in het slaapvertrek bevindt. Men zou dus kunnen concludeeren, dat oorspronkelijk Sudamala maar met één vrouw huwde. Indirect wijst hierop o.a. zang IV : 66, die althans de verklaring geeft, waarom in de slaapkamerscène slechts één vrouw wordt aangetroffen. Het zou inderdaad een oplossing zijn, waardoor de verklaring van het op de basreliefs voorgestelde gemakkelijker werd, terwijl wij dan tevens het eenigszins stuitende, dat hij ni Soka aan zijn ouderen broeder als vrouw geeft na eerst zelf een nacht bij haar te hebben doorgebracht, zouden kunnen beschouwen als een verkeerde opvatting. Want tenslotte is hij de jongste der beide tweelingen en is Sakula in geen opzicht zijn mindere, eerder omgekeerd, zoodat zijn schenken van ni Soka aan Sakula eigenlijk iets ongepasts heeft, hoe goed hij het ook bedoelde.

Nu staat inderdaad nergens in het gedicht uitdrukkelijk vermeld, dat het huwelijk van Sudamala met Soka voltrokken werd. Wel verklaart de kluizenaar, dat hij hem zijn kinderen geeft en geleidt Sudamala hen naar het bruidsvertrek, maar de eenige plaats, waar bepaald een naam wordt genoemd, in de strophe, waarop boven reeds de aandacht werd gevestigd, is het slechts Padapa. Ja, op zichzelf beschouwd is het optreden van Soka een onding en is haar bestaan alleen maar te verklaren uit het bestaan van Sakula. Eenmaal Sadewa als held van het verhaal gekozen, moet zijn onafscheidelijke tweelingbroeder Sakula er ook een rol in spelen en moet daardoor naast Sadewa's vrouw Padapa een echtgenoote voor Sakula geschapen worden, Soka. Op dezelfde wijze moet ook het tweelingstel daemonen Kalañjaya en Kalantaka ontstaan zijn en is de opvatting door een enkele onzer handschriften gehuldigd, dat Kalantaka door Sakula gedood wordt, eigenlijk de meest logische.

De oplossing, dat althans de beeldhouwers het verhaal zoodanig hebben opgevat, dat in de eene nacht, die Sudamala in de kluizenarij doorbrengt zonder Sakula practisch slechts zijn huwelijk met Padapa voltrokken is, achten wij lang niet onmogelijk. Dan zou het vorige relief eenvoudig bv. de voltrekking van dat huwelijk kunnen zijn of wel de Sĕmbah, die de jonggehuwden voor den kluizenaar maken, alvorens zich naar het bruidsvertrek te begeven, terwijl het tafereel, dat op het oogenblik besproken wordt werkelijk het geleiden van het bruidspaar naar dat vertrek zou zijn. Ook het zich eenigszins afzijdig houden van ni Soka zou er mede verklaard worden. Als vaststaand durven wij deze verklaring echter niet geven, daar toch, zooals wij boven beredeneerden zoowel op het voorafgaande als op het volgende tafereel het voorkomen van slechts een vrouw wel te verklaren is.

Daar een in alle opzichten bevredigende aan den tekst beantwoordende uitlegging van dit tafereel dus niet door ons gegeven kan worden, lijkt het ons het beste er in te zien het geleiden van de jonggehuwden naar het slaapsalet, in het midden latende of ook het huwelijk met Soka werkelijk heeft plaats gehad of niet.

Eigenlijk is er nog een derde oplossing mogelijk, nl. het aannemen van een vergissing van de beeldhouwers. Indien toch het vorige tafereel vervangen wordt door de groep Sudamala-Tambrapetra en omgekeerd, krijgen wij een geheel, dat vrij goed met ons verhaal overeenstemt. Sudamala wordt dan binnen de kluizenarij gevoerd na Tambrapetra genezen te hebben van zijn blindheid en vervolgens worden de dochters ontboden om sirih gereed te maken ter verwelkoming van den gast en om zich als aanstaande bruiden aan hem te laten zien, zooals dat nu nog bij het tot stand komen van verlovingen de gewoonte is. De vrouwengroep op het relief zou dan kunnen slaan op het door de dochters, met behulp van een vrouwelijke kluizenares gereed maken daarvan en op hun sierlijk loopen, waarvoor de aandacht gevestigd wordt op de afhangende slepen

van hun gewaden, die ook in het gedicht speciaal worden vermeld. Dat er door de beeldhouwers juist uit de laatste helft der 13de çaka-eeuw nog al eens vreemd met basreliefs is omgesprongen bewijzen ons zoowel de reliefs van Surawana als de Wiwāhavoorstellingen van Kĕdaton. Op geen van beide basreliefseries is de goede volgorde in acht genomen en op beide is zelfs nog wel op vreemder manier het materiaal door elkaar gehaspeld dan hier het geval zou zijn. Zoo geeft Surawana, de feitelijke volgorde in acht genomen ons:

Tocht van Murka naar Arjuna's kluizenarij — Hij verandert zich in een ever — Arjuna gaat er op uit om den ever te schieten — Arjuna en Kiratarupa schieten beiden den ever — Zij raken er over in twist — Arjuna vat Kiratarupa's voeten om hem te verpletteren — Aanbidding van den in Siwa veranderden Kiratarupa — Poging der hemelnymphen om Arjuna te verleiden — Toiletscène der hemelnymphen — De hemelnymphen krijgen van Indra opdracht Arjuna te verleiden enz.,

terwijl op Kĕdaton de reeks is:

Opdracht aan de hemelnymphen om Arjuna te verleiden — Verleidingsscène — Toiletscène — Indra komt bij Arjuna als oude man — Hij ontpopt zich als Indra en wordt door Arjuna gehuldigd — Quaestie over het gedoode everzwijn — Arjuna pakt Kiratarupa bij de voeten om hem tegen den grond te slingeren — Arjuna en Kiratarupa beschieten elkander met pijl en boog — Aanbidding van Siwa. [1])

Onmogelijk is ook op Tegawangi een vergissing van de beeldhouwers dus niet. Waar wij bij de Wiwāhareliefs met zekerheid weten, welke tekst gevolgd is, mogen wij daar dan ook de vergissing constateeren. Om echter hier bij de Sudamala dit te doen, achten wij voorloopig te boud, waar ook andere betrekkelijk plausibele oplossingen mogelijk zijn. Wel leek het ons noodzakelijk ook nog op deze oplossing, die tenslotte toch misschien zou kunnen blijken de juiste te zijn, de aandacht te vestigen.

Het eerste tafereel van de reliefreeks aan de Oostzijde van den tempel (plaat 10) vertoont ons dan een met draperiën behangen vertrek, waarin een man gezeten is, die een vrouw liefkoost. Buiten staat een panakawan „te gluren". Het is duidelijk, dat hier Sudamala met zijn bruid Padapa is afgebeeld in de bruidskamer, terwijl de „glurende" Sĕmar ons uit het gedicht welbekend is. Typisch is het paar vogels, dat op het dak zit te trekkebekken. [2])

Op het erf bij het bruidsvertrek staat een gebouwtje, terwijl een muur met hoektorentjes en een poort in paduraksavorm, leidende naar het voorerf, tevens de afsluiting vormt tusschen dit en het volgende

---

[1]) Al op den Barabudur vinden wij een dergelijke verwisseling in de basreliefs der Buddhageschiedenis (Nos. Ia. 81 en 84).

[2]) De handhouding van Sĕmar wijst er op, dat wij hier een illustratie van zang IV: 66 hebben.

tafereel. Dit voorerf is dan eveneens weer afgesloten door een muur met hoektorentjes en een poort, nu echter in caṇḍi-bĕntarvorm.

Op dat voorerf speelt zich de volgende episode af. Wij zien er Tambrapetra, gevolgd door een panakawan, die kluizenaarshoofdtooi draagt en dus wel pu Putut zal zijn. Door dit gegeven hebben wij op het vorige tafereel den aanwezigen panakawan met Sĕmar kunnen identificeeren, aangezien de volgeling daar geen tulband draagt, dus blijkbaar pu Putut niet is. Trouwens, ook het uiterlijk van den volgeling wijst daar duidelijk op Sĕmar.

Voor den kluizenaar staat een boompje en aan de andere zijde daarvan vinden wij een edelman, die het evenbeeld van Sudamala is, in wien wij dus veilig Sakula mogen zien, als wij tenminste niet wederom een fout van de beeldhouwers willen aannemen, die hier de komst van Sudamala in de kluizenarij zouden hebben afgebeeld. Al doet het optreden van Tambrapetra en Putut daar wel aan denken, toch meenen wij die veronderstelling hier te moeten afwijzen. Wel staat er in ons gedicht niets over een verwelkoming van Sakula door den kluizenaar, maar zang IV: 69, die in enkele handschriften ontbreekt en trouwens in de tegenwoordige loop der gebeurtenissen niet meer past, wijst er wellicht op, dat een dergelijk voorval in het oorspronkelijke verhaal moet hebben plaats gehad.

Na de komst van Sakula in de kluizenarij zouden wij, afgaande op de Sudamala, verwachten, dat nu zouden worden afgebeeld, hetzij een scène uit de gebeurtenissen, die daar plaats hebben, nl. de ontmoeting der gebroeders en het ten huwelijk geven van ni Soka aan Sakula, hetzij illustraties van het gevecht tusschen Kalanjaya en Arjuna en daarna tusschen Kalanjaya en Bima, in welke gevechten de beide Pandawa's het afleggen.

Geen van beiden is echter het geval. Wij vinden er nl. (plaat 11 en 12) de thuiskomst van de tweelingen, die door den kluizenaar vergezeld worden, een trek, die ons gedicht niet vermeldt. Zij worden verwelkomd door Kunti. Achter haar staan Darmawangsa, Bima, Arjuna en twee volgelingen. Dat deze episode onmiddellijk op de voorgaande volgt, behoeft ons niet te verwonderen. De voorvallen in de kluizenarij toch vormen in het verhaal een minder belangrijk detail, dat weinig of geen verband houdt met den eigenlijken inhoud van de Sudamala, de verlossingen door Sudamala bewerkt en dan ook best gemist had kunnen worden, indien niet Sudamala toevallig een tweelingbroeder gehad had, die ook in het verhaal moest worden gebracht. Noch in de kluizenarij, noch later, waar hij Sadewa volgt in het gevecht met Kalanjaya en Kalantaka, is zijne aanwezigheid absoluut vereischt.

Iets anders is echter het ontbreken op de basreliefserie van een illustratie van de nederlaag, aan Arjuna en Bima door Kalanjaya toegebracht. Deze beide Pandawa's zijn de uitverkoren voorvechters van het vijftal. Waar de gebroeders door vijanden worden aangevallen, ligt het

voor de hand, dat juist zij zich met de bestrijding belasten en niet de meer contemplatieve Darmawangsa of de in de Javaansche litteratuur vrijwel als nulliteiten behandelde tweelingen. Dat dan ook in de Sudamala juist de jongste handelend optreedt, vereischt nadere verklaring, welke verklaring gevonden wordt in het feit, dat de twee ouderen volgens den normalen gang van zaken inderdaad handelend waren opgetreden, doch het hadden moeten afleggen. En dit laatste is dan weer uitsluitend een gevolg van de goddelijke voorbeschikking, dat slechts Sadewa in staat zou zijn de daemonen te verlossen.

In den tegenwoordigen tijd zou het geen verwondering baren, als de voorstelling van zoo iets als het tegen alle gevoel en verstand indruischende verslaan van Arjuna en Bima door booze geesten eenvoudig werd weggelaten. Geheel onmogelijk is het niet, dat reeds tijdens den bouw van Tegawangi zich de eerste verschijnselen van dien afkeer bij de Javanen begonnen te vertoonen en dit zou een verklaring geven, waarom bedoelde scène niet is afgebeeld geworden. Waar ons echter uit de Javaansche Middeleeuwen voorbeelden bekend zijn van verhalen, waarin Pandawa's niet alleen verslagen worden, maar zelfs sneuvelen en ook uit later tijd lakons tot ons zijn gekomen, die iets dergelijks vermelden, kan de afkeer van dergelijke verhalen, het gevoel, dat zoo'n episode onmogelijk is, niet altijd geheerscht hebben, maar moet betrekkelijk laat zijn ontstaan. Echter, ook Tegawangi behoort thuis in een tijd, toen de Hindubeschaving reeds gejavaniseerd was geworden en ook de wayang in vorm en uitbeelding tot in details reeds den ontwikkelingsgang had doorgemaakt, die gevoerd heeft tot wat wij tegenwoordig kennen. Te verwonderen zou het dan ook niet zijn, indien bovenbedoelde afkeer al begonnen was zich in den bloeitijd van Majhapahit te ontwikkelen en wij de eerste sporen er van juist bij dit weglaten van den strijd tusschen Arjuna en Bima eenerzijds en Kalanjaya anderzijds, zouden kunnen constateeren, zelfs waar hierachter zal blijken, dat de beeldhouwers van Tegawangi op deze hoogte gebrek aan stof begonnen te krijgen en men dus eerder zou verwachten, dat zij elke gelegenheid, die zich hun voor illustratie bood, dankbaar zouden hebben aangegrepen.

Dat gebrek aan stof doet zich duidelijk gevoelen in het volgende tafereel (plaat 13). Wij zien daar een vrouw met kluizenaarshaartooi, zooals Kunti die draagt, gevolgd door een bediende, een groep personen verwelkomen, in de voorste waarvan wij het meisje herkennen, door ons met ni Padapa geidentificeerd, achter wie de kluizenares loopt, die wij ook op het laatste basrelief aan de Zuidzijde, het basrelief, dat voor verklaring eenige moeilijkheden opleverde, als begeleidster van Sadewa's bruid zagen optreden. Daarachter volgt dan een tweede groep, bestaande uit ni Soka, op dezelfde wijze omkijkend als op het moeilijk te verklaren basrelief der Zuidzijde. Zooals bij nauwkeurige beschouwing blijkt, is het stuk vlakke steen achter haar bestemd geweest om de dwergachtige volgelinge, door

ons met Towok geidentificeerd, af te beelden [1]). Hier staat dus de episode, waarin Kunti haar beide schoondochters ontmoet en verwelkomt. In het gedicht wordt van een aparte verwelkoming dier beiden niet gerept en er is geen enkele aanwijzing om te veronderstellen, dat de beschrijving van iets dergelijks in onze Sudamala zou zijn weggevallen. Eerder is er aanleiding om aan te nemen, dat hier, naar analogie van het vorige tafereel, de verwelkoming der beide mannen, de verwelkoming hunner wederhelften gegeven is.

Moge op Midden-Java en wellicht ook aan sommige grootere tempels van Oost-Java voor den aanvang van het hakken der reliefs nauwkeurig de indeeling zijn vastgesteld, verscheidene tempels tot de laatstgenoemde categorie behoorende leveren ons het bewijs, dat dit daar lang niet altijd het geval is geweest en men zonder eenig vooropgezet plan dikwijls aan het beeldhouwwerk begon, om aan gedurende de uitvoering tegenover allerlei bezwaren te staan. Het oudste mij bekende voorbeeld levert Jago, waar de Angling Darma op den voorsprong van het eerste terras begint en eigenlijk daar ook had moeten eindigen, doch in werkelijkheid een heel eind over de Zuidzijde van het lichaam van het terras doorloopt om daar op het midden van de Zuidzijde eerst te worden afgesloten. Dit is natuurlijk een fout en wel een fout, die m.i. alleen verklaard kan worden door aan te nemen, dat men zich bij den aanvang van het werk niet voldoende rekenschap gaf van het aantal illustraties dat men wenschte te leveren en van de beschikbare ruimte. Ook daardoor alleen wordt een plausibele verklaring gegeven van de vreemde wijze, waarop aan Surawana en Kedaton de Wiwaha is voorgesteld.

Iets dergelijks moet nu het geval zijn geweest met Tegawangi. Alleen het feit, dat deze tempel niet af is en de geheele voor basreliefs bestemde ruimte van den Noordoosthoek over den Noordwesthoek tot aan den trapuitbouw glad en onbewerkt is gebleven, verhindert ons met een sprekend voorbeeld aan te toonen in welke moeilijkheden de beeldhouwers door eigen schuld geraakt waren.

Vergelijking van tekst, basreliefs en nog beschikbare ruimte is echter voldoende om ons een inzicht te geven in die moeilijkheid. Het laatste relief van de Oostzijde, waarvan de resten over zijn (plaat 14) geeft zooals wij hieronder zullen aantoonen, de begroeting van den kluizenaar door Darmawangsa, zoodat het ten strijde trekken van Sudamala, het gevecht met Kalanjaya en Kalantaka en de verlossing van deze beide hemelingen nog slechts overbleven om stof voor basreliefs te leveren. Nu is in de indeeling der reliefs van Tegawangi een zekere regelmaat duidelijk te bespeuren. De Westzijde ten Zuiden van den trapuitbouw geeft ons twee kleine en een groot tafereel. De Zuid- en Oostzijde hebben daar-

1) De waarschijnlijke volgorde Padapa-volgeling-Soka-volgeling wijst er op, dat in het raadselachtige tafereel aan de Zuidzijde wellicht toch het geleiden der BEIDE meisjes als bruiden voor Sadewa wordt voorgesteld.

entegen overal aan weerszijden van de pilasters die deze kanten in twee helften verdeelen, twee groote en daartusschenin een of twee kleine tafereelen. Beschikbaar is dus nog minstens aan de Oostzijde de plaats voor één groot, aan de Noordzijde voor vier groote en twee kleine en aan de Westzijde ten Noorden van den trapuitbouw voor één groot en twee kleine tafereelen. De Oostzijde, die met het afscheid gevuld zou kunnen worden en de plaats aan de Zuidzijde van den uitbouw, ingenomen door de afbeelding van het orkest en van Kunti met volgelinge buiten rekening latende, zouden er dus nog minstens vijf groote en vier kleine tafereelen gevuld moeten worden. Het behoeft geen betoog, dat de nog beschikbare stof daartoe niet voldoende was indien men op dezelfde wijze illustreerde als op de reeds gereed gekomen zijden plaats had.

Hoe men zich heeft voorgesteld de beschikbare ruimte te vullen is voor ons natuurlijk niet meer na te gaan. Eenige aanwijzing echter geeft wel het tafereel, waarop de verwelkoming van de beide jonggehuwde prinsessen door Kunti is afgebeeld. Zeer waarschijnlijk is men zich pas op deze hoogte rekenschap gaan geven van de moeilijkheid, waarin men zich bevond en is het de bedoeling geweest verder niet alleen meer „woordelijk" te gaan illustreeren, maar tevens door inlassching van „analoge" episoden zooveel mogelijk ruimte te vullen. De eerste „analoge" episode is dan de op het onderhavige begroetingstafereel afgebeelde en wij achten dit een plausibele oplossing van de quaestie, dat in het gedicht van die speciale begroeting door Kunti van hare beide nieuwe stiefschoondochters in het geheel geen melding wordt gemaakt.

Door het afstorten van den Noordoosthoek van het soubasement is het vervolg van de reliefserie aan de Oostzijde totaal weggeslagen, terwijl, zooals wij hierboven reeds vermeldden, de Noord- en Noordelijke helft der Westzijde nog onbewerkt waren. Van het weggeslagen gedeelte aan de Oostzijde is echter nog voldoende te zien om vast te stellen, wat hier was afgebeeld. Vrijwel intact zijn nog twee loopende personen met kluizenaarshaartooi, die door een panakawan gevolgd worden. Van de personen, die hen voorafgaan is minder overgebleven, doch wanneer men op de kleederdracht let, voorzoover die nog te zien is, blijken zij te hebben voorgesteld nog een kluizenaar, een kleine naakte panakawan en Tambrapetra, de laatste kenbaar aan de slippen van zijn klambi, waarvoor men zijn afbeeldingen op vorige basreliefs slechts heeft te vergelijken. Deze stoet, blijkbaar dus Tambrapetra met gevolg, beweegt zich naar een groep, waarvan de restanten van twee personen nog slechts over zijn. De voorste is een vorstelijk persoon geweest, echter niet nader te definieeren. Over de tweede behoeven wij echter niet lang in twijfel te verkeeren. Gelet op de handhouding en de „pancanaka" kan het niemand anders zijn geweest dan Bima. Daardoor spreekt het bijna vanzelf, dat de onbekende vorst Darmawangsa moet zijn geweest. Het geheel stelt dus blijkbaar de begroeting van Tambrapetra door Darmawangsa voor, wederom dus een

in het gedicht niet vermelde begroetingsplechtigheid (het medegaan van Tambrapetra naar Ngamarta wordt er zelfs niet eens in aangeduid), als vulling om de paneelen vol te krijgen.

Zooals boven reeds vermeld, komen illustraties van de Sudamala behalve aan Tegawangi ook nog voor op Sukuh. Daar is de verklaring er van echter lastiger, daar de paneelen niet meer op hun plaats staan en een aaneengeschakelde reeks vormen, maar her en derwaarts over het terrein zijn verspreid. Dit heeft natuurlijk het nadeel, dat men de vooral bij minder teekenende voorstellingen voor de verklaring zoo belangrijke zekerheid mist van de juiste volgorde. Zooals men hieronder zal bemerken zijn er op Sukuh dan ook basreliefs, die slechts aarzelend verklaard kunnen worden, al is de meerderheid ook duidelijk genoeg om te kunnen beslissen welke episode er is afgebeeld.

Zeer belangrijk is het feit, dat op een der reliefs een inscriptie voorkomt, die ons uitsluitsel geeft omtrent den tijd van vervaardiging en de oorspronkelijke bestemming. Volgens de vertaling van Mej. Dr. M. A. Muusses in haar zoo belangwekkende bijdrage: „De Soekoeh-Opschriften" [1]), is de beteekenis van dat opschrift: „Dit is aangebracht op de omheining van de badplaats met kluizenarij in 1361". Blijkbaar hebben de steenen, waarop de basreliefs gebeiteld zijn, vroeger als ommuring van een badplaats gediend en zou het van belang zijn ter plaatse na te gaan, waar die badplaats gelegen kan hebben. Ook de vermelding van het jaartal is van groot belang voor de studie van de ontwikkeling der Hindu-Javaansche, Balineesche en moderne Javaansche kunst.

Overgaande tot het onderzoek der paneelen stuk voor stuk dienen wij eerst onze aandacht te bepalen bij het basrelief, waarop staan afgebeeld een persoon, in verband met de andere reliefs te determineeren als Sadewa, die geknield een eerbiedige sĕmbah maakt voor een staanden man (plaat 16). Zoowel achter dien man als achter Sadewa knielt dan verder een volgeling, eveneens een sĕmbah makend. Op den achtergrond staat achter Sadewa nog een kokospalm. Bijzonder de aandacht trekt het, dat, waar Sadewa en de volgelingen op den naakten grond knielen, zich onder de voeten van den staanden man iets bevindt, dat het meest overeenkomt met een platten steen. Aan het uiterlijk van de persoon is niet te zien, wie hij voorstelt; alleen kan, waar wij opmerkten dat reeds aan Tegawangi de Pandawa's het uiterlijk hadden, dat hen ook nu nog in de wayang kenteekent, worden bepaald, dat het geen der vijf gebroeders is. De „steenplaat" onder de voeten van den onbekende is echter een aanwijzing, dat wij hier een hemelbewoner voor ons hebben. In de Sudamala nu heeft Sadewa slechts tweemaal te maken met mannelijke bovenaardsche

[1]) T. B. G. LXII blz. 506. Als aanvulling op dit interessante artikel kan er hier op gewezen worden, dat Rajĕg wĕsi, door de schrijfster in de babads niet aangetroffen, een oude naam is voor Bajanĕgara.

wezens, nl. de eerste maal met batara Guru zelf, waar die hem opdraagt Durga te verlossen en de tweede maal aan het slot van het verhaal, waar de door hem verloste Citrasena en Citranggada hem hun dank betuigen. Nu lijkt het op het eerste gezicht wel vreemd, dat de persoon in quaestie een godheid zou zijn, daar zijn gezicht meer verwantschap vertoont met booze geesten, maar over het algemeen hebben de beeldhouwers van Sukuh geen kans gezien werkelijk „fijne" gezichten te leveren en hebben alle personen op de basreliefs, o.a. ook door de behandeling van de lippen bv., een min of meer woest uiterlijk.

Stonden de basreliefs nog op hun plaats, dan zou de volgorde natuurlijk onmiddellijk uitwijzen, welke van de beide episoden hier bedoeld is. Waar dit niet meer het geval is, zullen wij op andere wijze moeten trachten een beslissing te krijgen. Zooals hierachter zal blijken is Sakula, overeenkomstig met wat de Sudamala ons geeft, bij den strijd tusschen Kalanjaya en Kalantaka aan de eene en Sadewa aan de andere zijde, tegenwoordig, terwijl de tekst uitdrukkelijk vermeldt, dat de beide verloste hemelingen aan de twee jongste Pandawa's verschenen. Waar nu op het relief slechts één hemeling en één Pandawa is afgebeeld, is dit een aanwijzing, dat wij er niet de ontmoeting aan het slot van het verhaal in hebben te zien. Bovendien treft ons de eerbiedige houding, zoowel van Sadewa als van de beide volgelingen, tegenover den hemelbewoner. Ofschoon het niet geheel onmogelijk zou zijn, dat ook aan een gewone hemeling door Sadewa een dergelijke eerbiedige hulde werd gebracht, ligt het toch veel meer voor de hand, aan te nemen dat de onbekende persoon de oppergod is en niet een zijner dienaren. Alles bijeengenomen achten wij de verklaring van dit paneel door de ontmoeting van Sadewa en hyang Guru het waarschijnlijkst. Als de basreliefserie inderdaad uit niet meer paneelen heeft bestaan dan er nu nog over zijn (wat ons echter niet waarschijnlijk lijkt) zou dit basrelief het tweede in de reeks zijn geweest.

Er aan vooraf moet zijn gegaan het paneel (plaat 15), waarop wij nu onze aandacht zullen vestigen. Aan een boom vastgebonden zien wij daar Sadewa staan, omzwermd door spookverschijningen, in hoofdzaak bestaande uit losse monsterkoppen, doch waarbij ook een doodshoofd en het „armspook" (tangan-tangan) niet ontbreken. In den boom zitten twee vogels met eigenaardige ronde koppen, die wel uilen zullen moeten voorstellen, terwijl een ander soort vogel op een tak boven Sadewa dan wellicht de koekoek zal zijn. Achter Sadewa zit Sĕmar neergehurkt, een detail, dat wij op Tegawangi misten, doch dat met den tekst goed overeenkomt. De boom zelf zal dan de kapokboom moeten zijn, doch lijkt daar niet veel op, wat de aandacht trekt, daar andere boomsoorten op Sukuh juist zoo natuurgetrouw zijn weergegeven. Alleen de bloeiwijze is wel die van de randu.

Voor Sadewa staat dan Durga, een vrouwelijk monster, in de rechterhand een reusachtig zwaard dragend, het kapmes van Tegawangi, dat hier dus reeds geworden is tot „booze-geesten-wapen". Of met de beide vierhoekige blokken op den grond tusschen Durga en Sadewa, waarvan het eene een pot lijkt, offergaven bedoeld zijn, valt aan de hand van de photo niet uit te maken. Achter Durga bevinden zich voor een bale staande twee van hare volgelingen, echte „wewe gombel", terwijl terzijde nog een typische pot met drinkwater op een onderstuk staat. Geheel op den achtergrond zien wij een pinangpalm, een boom, waarvan alleen de kruin zichtbaar is en die niet gedetermineerd kan worden en de drie dakverdiepingen van een meru. Dat het geheel de kerkhofscène voorstelt behoeft wel niet betoogd te worden.

Als wij met onze veronderstelling, dat het eerst-besproken paneel de ontmoeting van Sadewa en hyang Guru voorstelt, gelijk hebben, zou dit dus in de serie op deze plaats volgen. Daarna komt dan het paneel, dat nu onze aandacht vraagt.

Tusschen een kokos- en een pinangpalm staat (plaat 17) weder een exemplaar van de boomsoort, die reeds bleek de randu van het gedicht te moeten voorstellen. Daarvoor knielen Sěmar en Sadewa, beiden een sěmbah makend. Voor beide personen staat een vrouw, schoon van uiterlijk, gevolgd door twee andere vrouwen, wier haartooi een, zij het ook grove, weergave is van de widadari-haartooi, waarop wij reeds vroeger de aandacht vestigden. De bale van de kerkhofscène is ook hier weer aanwezig evenals de meru, die nu geheel zichtbaar is, en de drinkwaterpot op een pilaar. Er kan geen twijfel bestaan, dat dit paneel ons geeft de toespraak van Huma tot haar verlosser. In verband met wat wij opmerkten bij de behandeling van de ontmoeting tusschen Sadewa en batara Guru, moet er de aandacht op gevestigd worden, dat zoowel dewi Huma als de beide widadari's op de platte steenen staan (wel verloopen wolken), zooals dat ook bij Guru werd geconstateerd. Als daar is ook hier dat voetstuk het eenige kenteeken, dat wij met hemelbewoners te doen hebben.

Met de identificeering der personen op het volgende paneel (plaat 18) hebben wij geen moeite, doch het is lastiger aan te geven, welke episode uit het gedicht is afgebeeld. De achtergrond wordt gevormd door een ommuurd erf met toegangspoort. Enkele boomkruinen steken boven den muur uit, terwijl een pauw vleugelklappend, zooals dat in de Oud-Javaansche gedichten zoo dikwijls beschreven wordt, er op zit en een andere pauw zich op het poortdak heeft neergezet. Buiten de ommuring staat op een der hoeken een pinangpalm. Het ommuurde erf stelt blijkbaar de kluizenarij Prangalas voor. De personen op den voorgrond bevinden zich dus buiten de kluizenarij. Die personen bestaan aan de eene zijde uit Sadewa en Sěmar, terwijl aan de andere zijde zich een groep bevindt met een meisje met losse haren, juist op dezelfde wijze uitgebeeld als ni Padapa aan Tegawangi, aan het hoofd. Achter haar staat een man met klui-

zenaarshoofdtooi, die de rechterhand opheft en met de linkerhand een slip van zijn overkleed vasthoudt. Dit overkleed heeft, zooals trouwens ook al aan Tegawangi den vorm van het opperkleed, nu nog in de wayang door wijzen en de meeste goden gedragen. Achter den kluizenaar, die wel Tambrapetra is, komt dan nog een volgeling, eveneens met tulbandachtig hoofddeksel en met het spitse, snuitachtige gezicht, dat de monsterfiguur op de zodiakbekers en de Togog van de moderne wayang, nog veel geprononceerder, kenmerkt. Wij zullen er wel niet naast zijn, indien wij deze figuur hier Putut noemen. Staat alzoo wel vast welke personen in deze scène optreden en is het daardoor ons duidelijk, waar de handeling plaats heeft, welk moment er juist is afgebeeld valt niet te beslissen. Men zou geneigd zijn er de begroeting van Sudamala door zijn aanstaande vrouw in te zien, of ook zijn huwelijk, maar alle episoden, waarin de kluizenaarsdochters in dit deel van het gedicht optreden spelen binnen de kluizenarij, terwijl, zooals wij reeds opmekten de gebeurtenis op ons relief er buiten plaats heeft.

Opvallend is ook nog de totale afwezigheid van ni Soka. Die afwezigheid zou aanleiding kunnen zijn de vraag te stellen, of de persoon van ni Soka niet een jongere inlassching is, om, waar de eene tweeling van de Pandawa's huwt, ook den andere een vrouw te geven, zooals wij boven reeds uiteenzetten. Die vraag kan echter ontkennend beantwoord worden. Op Tegawangi blijkt uit de basreliefs aan de Oost-zijde overtuigend. dat Sakula wel degelijk een rol heeft gespeeld in het verhaal zooals dat in de Middeleeuwen bekend was, terwijl, zooals wij in het vervolg zullen zien. ook op Sukuh een bewijs daarvoor aanwezig is. Nu is juist trouwen het eenige wat Sakula in het gedicht eigenlijk doet als wij de aanwijzing, dat hij bij den dood van Kalantaka volgens een der handschriften een rol speelt buiten beschouwing laten; overal elders waar hij in de Sudamala voorkomt is zijn rol absoluut ondergeschikt of blijft hij lijdelijk toeschouwer. Waar Sadewa dus „authentiek" is, moet zijn bruid het ook zijn. Bovendien heeft het voorkomen van de twee zusters in het verhaal niets gewrongens, integendeel. ontwikkelt zich alles zeer natuurlijk, terwijl ook het voorkomen van TWEE vrouwenfiguren elk met een eigen volgeling op de beide betrokken Tegawangireliefs er op wijst, dat Soka toen reeds een rol speelde. Dat zij op Sukuh hier niet voorkomt zal wel daaraan liggen, dat ook zij best gemist kan worden, zoolang Sakula niet ten tooneele treedt. Intusschen is het toch wel eigenaardig, dat aan beide tempels juist het optreden of afwezig zijn van ni Soka ons voor moeilijkheden plaatst.

Ook het nu volgend paneel (plaat 19) stelt ons voor moeilijkheden, die zullen blijken gelukkig niet geheel onoplosbaar te zijn. Het geeft ons een held, die met de rechterhand een ander persoon optilt en hem met een dolk doorsteekt, die hij in de linkerhand houdt. Achter den held staat dan nog een panakawan, die links een schild, rechts een speer met buiten-

gewoon grooten punt draagt. Het feit, dat de tegenstander in de lucht wordt opgeheven, zou er op het eerste gezicht toe leiden te besluiten dat het gevecht tusschen Bima en Kalanjaya is gegeven. Dit lijkt mij echter niet juist. Bima toch is, zoowel in de tegenwoordige wayang als reeds aan Tegawangi gekenmerkt door zijn buitengewoon grooten en harden duimnagel, de beroemde „pancanaka”. Deze nagel nu mist de held op ons tafereel geheel. Bovendien valt het op, dat het gedicht vermeldt, dat zoowel Kalanjaya als Kalantaka gedood worden, doordat Sadewa hen met een dolk de borst doorsteekt. Daar nu op het relief inderdaad de held met een dolk steekt in de borst van de persoon, die hij vasthoudt, acht ik het vrij zeker, dat wij hier te doen hebben met Sadewa's overwinning, hetzij op Kalanjaya, hetzij op Kalantaka. Zeer trekt het de aandacht, dat, waar, zooals uit het volgende tafereel zal blijken, de beeldhouwers van Sukuh best in staat waren een reus uit te beelden, de daemon hier zulk een menschelijke gedaante heeft, eigenlijk in niets aan een reus doet denken. Alleen zijn groote bolronde oogen zijn kenmerkend, doch ook de andere personen op onze reliefreeks hebben oogen, die veel grooter zijn dan de amandelvormige spleetoogen der tegenwoordige wayangs. Wellicht hebben die beeldhouwers hem niet vreeswekkender afgebeeld om aan te geven, dat hij eigenlijk een hemeling was. De aandacht dient nog gevestigd te worden op het loshangende haar van den daemon. Een dergelijke uitbeelding, maar dan bij een held, is mij alleen bekend van een paneel van de Mintaraga-reliefs aan Surawana.

Het laatste der paneelen van Sukuh (plaat 20) is merkwaardig door verschillende er op voorkomende details. Duidelijk hebben wij hier een illustratie van de episode, dat Sadewa en Sakula, na het verslaan van Kalantaka beraadslaagden over het naar huis gaan. Aan de eene zijde ligt de gesneuvelde Kalantaka, hier wel degelijk in monstergedaante afgebeeld. Op het lijk zijn twee panakawans bezig het nog verder toe te takelen. Ofschoon iets dergelijks in de Sudamala niet vermeld wordt, behoeven wij hier niet direct aan een afwijkende lezing te denken. Dat schenden van een door hun meester verslagen tegenstander, het koelen van hun woede als het gevaar geweken is, is zoo'n typische panakawankaraktertrek dat wij gerust de afbeelding mogen schuiven op rekening van den beeldhouwer.

Terzijde staan dan de twee gebroeders Sadewa en Sakula. Het voorkomen van Sakula hier is weder een bewijs, dat, al neemt hij dan ook weinig of niet aan de handeling deel, zijn persoon in het oude verhaal toch al voorkwam. Dit geheel nu staat tegen een merkwaardigen achtergrond, nl. de kuta, de versterking der Pandawa's, waarbuiten immers het slotgevecht in het verhaal plaats heeft. Die versterking blijkt dan omringd te zijn geweest met een zeer hoogen muur, met torens op de hoeken en aan de eene zijde een poort. Dat dergelijke hooge muren bestaan moeten hebben en niet te danken zijn aan de phantasie van den beeldhouwer, blijkt wel overtuigend uit de muur van den kraton te Plered uit den Mataram-

schen tijd. Ook weten wij uit Chineesche berichten, dat de hoofdstad Majhapahit (wellicht alleen het kratoncomplex) met een muur omgeven was. Binnen die muur staan op het relief twee bale's, enkele kokospalmen en een paar andere boomen afgebeeld, om de stad aan te geven. Hoogst belangrijk is ook de in een lingga uitloopende afdekking van de poort, die zoo van het moderne Bali kon zijn geimporteerd. Trouwens, ook de andere op de door ons besproken reliefreeksen voorkomende poorten en gebouwen wijzen naar dat eiland en bevestigen in ons de overtuiging, dat het oude Java niet in de tegenwoordige Javaansche dorpen en paleizen moet worden teruggevonden, maar op het Oostelijke eiland.

Als landschapvulling staan dan tenslotte nog buiten de versterking een paar boomen, waaronder vooral een nangkaboom de aandacht trekt, daar die met de er in rondspringende apen en de in den top gezeten pauw een natuurtafereeltje geeft, zooals de oude beeldhouwers door alle eeuwen heen dat zoo gaarne afbeelden en de oude dichters het met voorliefde bezongen. Een andere pauw komt over de versterking heen op zijn makker aanvliegen.

HOOFDSTUK IV.

DE VERHOUDING VAN TEKST EN BASRELIEFS.

Na in het vorige hoofdstuk te hebben vastgelegd, dat de Sudamala voorkomt aan de basreliefs van Tegawangi uit ongeveer 1280 çaka en van Sukuh uit 1361 çaka, rijst bij ons de vraag: Is door de beeldhouwers daar gewerkt volgens onzen tekst, dan wel volgens een oudere redactie? Uit den aard der zaak zullen bij het onderzoek naar het antwoord op die vraag door ons hoofdzakelijk de basreliefs van Tegawangi, als zijnde de oudsten, betrokken worden.

Bij het zoeken naar een oplossing van deze quaestie zullen wij ons herhaaldelijk op zijpaden moeten begeven, waardoor de vrees gerechtigd is, dat de lezer den draad van het onderzoek zou kwijtraken. Teneinde dit te voorkomen hebben wij het wenschelijk geacht ons betoog te doen voorafgaan door een schematisch overzicht van het onderzoek en de bereikte uitkomsten.

Allereerst zullen wij ons bezighouden met de vraag, in hoeverre het juist is, dat de Sudamala in jonger tijd in Bañuwangi zou zijn vervaardigd, waarbij wij zullen aantoonen, dat inderdaad in later eeuwen bewerking van oudere stukken in die streek heeft plaats gehad.

Verder wenschen wij te onderzoeken, in hoeverre de taal ons uitsluisel zou kunnen geven omtrent ontstaan van het gedicht in vroeger of later tijd. Daar ons in den loop van ons onderzoek zal blijken, dat de Sudamala oorspronkelijk een lakon is geweest en wat wij nu over hebben een op die lakon gebaseerde wawacan, zullen wij trachten te bewijzen, dat aan Tegawangi geen lakon is afgebeeld, maar een wawacan, teruggaande desnoods op een lakon.

Tenslotte dienen wij dan na te gaan, of die gebruikte wawacan, aan de hand waarvan de basreliefs van Tegawangi zijn gebeiteld, het origineel van onze Sudamala is geweest.

Tot nog toe gold de meening [1]), dat ons gedicht gemaakt zou zijn door den vervaardiger van de Sri Tanjung, welke meening gebaseerd was op de mededeeling in zang I van laatstgenoemd werk, dat dit vervaardigd was na afsluiting van den tekst van de Sudamala. Daar de overlevering het in de Sri Tanjung vervatte verhaal in verband brengt met Bañuwangi, zou het niet onmogelijk zijn, dat dit dichtwerk daar ter plaatse of in de buurt opgesteld was, welke veronderstelling nog indirect bevestigd zou worden door het voorkomen van een Balineesche zoowel als van een Ja-

1) V. D. T. deel III blz. 162 s. v. Sudamala.

vaansche redactie, tot denzelfden bron teruggaande. Inderdaad schijnt in die buurt een tijd lang het centrum te zijn geweest van een Midden-Javaansche dichterschool, welke dan gebloeid heeft waarschijnlijk in de 17de en 18de eeuw onzer jaartelling, toen het rijk van Blambangan het eenige nog niet gemohammedaniseerde rijk op Java was. Wellicht zelfs zijn Sudamala en Sri Tanjung de epochemakende werken dier school geweest, daar in de gedichten, die er toe gerekend kunnen worden, bepaalde eigenaardigheden der beide kidungs herhaaldelijk voorkomen, zoo bv. de aanroeping tot afwering van onheil, die in de Sudamala zeer op haar plaats is, doch waar die elders voorkomt, best gemist had kunnen worden, het naar de Javaansche jarwabewerkingen riekende begin van de Sri Tanjung e.d.m.

Aannemende, dat deze meening omtrent het in lateren tijd ontstaan van de Sudamala juist is, zitten wij eenigszins verlegen met het voorkomen er van aan tempels uit zooveel ouderen tijd dateerend. Echter, dit behoeft voor ons geen aanleiding te zijn, die meening op te geven, wanneer wij slechts het „dichten" van den vervaardiger der Sudamala opvatten als „bewerken" eener reeds voorhanden stof. Dat dit inderdaad voorkwam bewijst ons niet slechts de Balineesche bewerking van dit gedicht, maar wordt nog overtuigender aangetoond door een ander werk, dat naar taal en stijl te oordeelen eveneens tot onze Bañuwangische school schijnt te behooren. Wij hebben hier op het oog de Sang Satyawan, een der werken door ons hierboven bedoeld, waar wij wezen op de mogelijkheid, dat Sudamala en Sri Tanjung als voorbeelden voor andere gedichten hadden gediend, en dat bv. op dezelfde aan de moderne Javaansche poezie herinnerende wijze als de Sri Tanjung tijdstip van vervaardiging en dichter noemt. De Satyawan nu schijnt te Bañuwangi gemaakt te zijn in het jaar, dat er een vulkanische uitbarsting plaats had, wellicht van de Kawah Ijen of de Rahung, en wel door een non, Ni Pandansari genaamd.

Het voorkomen er in van Arabische woorden, bv. duniya, wijst er op, naar Juynboll [2]) reeds opmerkte, dat het niet zeer oud is. De korte inhoud is als volgt.

Een hemeling, Satyawan, zwierf rond om de kluizenaars te bemoeilijken (sadyanipun ambañcana ring sang tapa wnang haganalādmit sira sang wnang adum dunungan ing sakti wani). De goden gevoelden zich beleedigd door de blijkbare minachting, die hij voor hen koesterde, beklaagden zich over hem bij Jagatnata en eischten zijn dood. Kala gaat er op af, ontmoet hem zonder hem te herkennen en vraagt hem naar Satyawan, die daar in de buurt moet zijn. Satyawan zegt, dat hij die persoon niet gezien heeft. Daar er niemand anders in de buurt is, trekt Kala de conclusie, dat de door hem aangesproken man Satyawan zelf is. Deze kruipt nu in Kala's buik en dreigt hem van binnen uit te verscheuren. Kala wordt bevreesd en smeekt hem weer naar buiten te komen. Hij biedt

[2]) Juynboll I blz. 270.

aan zijn hulde aan Satyawan te betuigen en zich aan hem te onderwerpen. Satyawan is bang, dat Kala hem maar wat voorliegt, doch deze verzekert hem van zijn betrouwbaarheid, daar immers goden niet liegen. Satyawan treedt nu weer uit Kala's lichaam naar buiten doch nu weigert deze zich aan zijn woord te houden. Hij denkt er niet over zich te onderwerpen en zijn belofte was slechts een list om van Satyawan verlost te worden. De hemeling vervloekt Kala nu, zoodat deze verlamt en zich niet van zijn plaats kan bewegen.

Hem achterlatend gaat Satyawan nu naar de kraton Puspa tan alum van vorst Yayati in het land Kĕrtanirmala. De vorst verleent daar juist audientie. Bij het zien van Satyawan vat hij dadelijk genegenheid voor hem op. Hij vraagt wie de vreemdeling is, waarop Satyawan zegt dat hij een familielooze, zwervende hemeling is, die in dienst wil treden om minderwaardig werk te verrichten, b.v. 's vorsten zitmat of etensmand dragen, vee hoeden etc. De vorst acht hem voor dit werk te hoog en wil hem aan zijn persoon binden. Daar ongehuwde jongelieden zwerflustig zijn, besluit hij hem uit te huwelijken aan zijn dochter ni Suwistri. Alles wordt voor het huwelijk in gereedheid gebracht en Satyawan meegenomen naar het vrouwenverblijf. Bij de tweede poort moet hij blijven wachten. De vorst begeeft zich naar binnen, ontmoet zijn gemalin, deelt haar de komst van Satyawan mede en zijn plan hem met zijn dochter te doen huwen. Daarop worden Satyawan en ni Suwistri ontboden. Laatstgenoemde verschijnt in statie, begroet den vorst en de vorstin en wordt uitgenoodigd plaats te nemen. Na wat over en weer praten wordt dan het huwelijk voltrokken.

's Nachts met zijn vrouw in het slaapvertrek zijnde, bemerkt Satyawan uit het gesprek met haar, dat zij er zeer gezonde principes op na houdt aangaande de door de vrouw aan haar echtgenoot te bewijzen onderworpenheid en acht haar daarom zeer hoog. Hij wil haar op den proef stellen en als de dageraad aanbreekt laat hij zijn ziel het lichaam verlaten. Groot gejammer bij de ontdekking van zijn dood door de prinses en hare maagden. De vorst en vorstin komen aan en de prinses verklaart hun haar man in den dood te willen volgen, waarna zij zich doorsteekt. Daarop ontstaat in de kraton groot geween, dat zelfs tot buiten hoorbaar is. De ambtenaren komen aan en worden van het gebeurde op de hoogte gebracht. Alles wordt voor de lijkverbranding gereed gemaakt, die zeer luisterrijk moet zijn. De nu geheel kinderlooze vorst laat al zijn voorraadschuren leegmaken, zijn vee slachten, zijn vruchtboomen kaal plukken etc. Ruime giften schenkt hij aan allen, zoodat hem zelf tenslotte niets meer overblijft.

De ziel van de prinses zoekt ondertusschen haar man en die niet vindende, is zij zeer bedroefd. Eindelijk ontmoeten zij elkaar, doch hij wil haar weer verlaten en wenscht, dat zij achterblijft, daar hij ander werk te doen heeft. Zij weigert echter hem te verlaten en zegt, dat als

hij genoeg van haar heeft, zij bereid is het allernederigste werk te doen, poortwachtster te worden, als zij maar bij hem kan blijven. Hij deelt haar nu mede, dat hij eerst Kala van zijn vloek moet verlossen, die hij verlamd heeft achtergelaten. Zij zal op hem wachten, doch verzoekt hem voort te maken met het werk en haar niet te lang achter te laten. Satyawan gaat daarop naar Kala, die hem om genade smeekt en hem eerbiedig hulde betoont. Daarop wordt de vloek opgeheven en keert Satyawan naar de prinses terug. Samen keeren zij nu naar het ondermaansche weer en worden levend. Daarop verricht Satyawan het wonder, dat alle geledigde pakhuizen en rijstschuren weer vol worden, alles wat geslacht is weer herleeft en de vruchten weer naar de boomen terugkeeren.

Nu besluit Satyawan een kluizenaarsleven te gaan leiden. De vorst en vorstin trachten hem er van terug te houden, maar hij zet door en gelast zijn vrouw achter te blijven. Als hij vertrokken is, wil zijn vrouw hem achterna en vraagt aan haar vader vergunning daartoe. Deze besluit daarop eveneens zijn rijk te verlaten om een kluizenaarsleven te gaan leiden. Behalve kostbaarheden wil de prinses ook haar dienstmaagd ni Sucițta meenemen. Zij neemt afscheid. De ken apatih wil meegaan en haar een olifant als rijdier geven en spoort de patih aan ook mede te gaan. Hiervan komt echter niets. Na het vertrek van de prinses heerscht er groote droefheid.

Daarop volgt een uitvoerige en zeer goede beschrijving van de tocht van de prinses door het woud met al zijn dieren. Dan komt zij bij een tirțta met lotosbloemen. Zij houdt bij het water op onder een manḍira, daar zij vermoeid is door het loopen in de zon. Zij slaapt in met de handen onder het hoofd en bewaakt door de ceți. De vogels kwinkeleeren in de waringin. De prinses is zeer verkwikt door slaap, den wind, de bloemengeuren, het gonzen der bijen enz.

Satyawan in zijn woudkluizenarij ziet haar in de verte en besluit haar nog verder op de proef te stellen. Ondertusschen is de prinses wakker geworden en begeeft zich met haar dienstmaagd weer op weg; de zon neigt naar het Westen en zij haasten zich de punt van het gebergte te bereiken. Satyawan hindert hen door regen en wind, donder en bliksem. Boomen zoo groot als rijstschuren vallen om door den wind. De weg is onzichtbaar door de er op gevallen boomen, afschuivende steenen rollen donderend in de ravijnen. Ni Sucițta stelt voor op te houden, maar de prinses weigert en zegt haar, maar terug te gaan als zij bang is. De ceți wil echter in leven en dood haar meesteres volgen. Zij trekken langs den moeilijken weg verder. Het is al nacht geworden en geheimzinnige stemmen klinken. De daitya's, gandarwa's, pisaca's jagen vrees aan, maar zij geeft er niets om. Eindelijk houden de plagen op en wordt de weg weer begaanbaar. De maan komt op en veel sterren schijnen. Nu volgt weer een natuurbeschrijving in het gedicht. Daarna wil Satyawan handel en wandel van zijn vrouw weer op de proef stellen. Hij verandert zich in

een slang, zeer lang en zoo dik, dat men het lichaam slechts met twee armen omvademen kan, met uitstekende tong, oogen als witte manen en slagtanden. Hij wacht de prinses op, bedreigt haar schaterlachend en doet, alsof hij haar wil omvatten. Ni Sucițta jaagt hem weg en schaterend verdwijnt hij uit het gezicht.

Satyawan krijgt medelijden met zijne echtgenoote doch bereidt haar nog een beproeving. Hij verschijnt als een tijger met scherpe klauwen en een stem als den donder. Hij stelt zich zeer woedend aan en dreigt de prinses te verslinden. Deze spreekt hem vriendelijk toe.

Hierop volgt in het handschrift een hiaat en daar er slechts één exemplaar van het gedicht ter beschikking is, is het ons onmogelijk dit aan te vullen.

Na het hiaat treffen wij de beide zwerfsters zeer vermoeid aan. De dag breekt aan. Zij komen langs een droog rijstveld. Vele kluizenaars zijn bezig dat te bewerken, kakawins zingend waarvan de maten niet harmonieeren, een ander laat de maat verloopen door die te lang te maken, weer een ander zingt een liedje, waarvan de melodie niet in orde is.

Ni Suwistri passeert de pĕgagan. De kluizenaars zien haar en verbazen zich. „Waar gaat die schoone toch heen, zeer fijn en welgemanierd is haar uiterlijk" „Haar manieren zijn verdacht, wat wordt er toch over haar verteld?" „Kom meisje, houd eens op, waar ga je heen?", aldus zijn de opmerkingen van de kluizenaars. Een ander zeide (uit het verband blijkt dat dit alleen ni Sucițta kan zijn): „Die vent is wel brutaal. Hoe zou ik bang voor hem zijn, er is toch niet verboden (hier langs te gaan). Als je mij wilt kennen, kom mij dan maar halen".

Andere kluizenaars vochten valschhartig. Voorbijgangers werden aangevallen met opgeheven kapmessen. Er waren er, die reeds gedood waren of uit elkaar liepen. Anderen wilden de kluizenaars sussen en zeiden: Wat is het toch, waar die kaki's zoo om vechten?

Een ander kluizenaar was weer gek van verliefdheid. Een boomstronk omarmende (denkende dat dit de prinses was) sprak de kluizenaar: Blijf niet te lang onderweg, je kindje huilt. En hij kuste de stronk en vleide zijn hoofd er tegen. In de stronk was een holte, waar juist een duizendpoot in zat. Die stak den kluizenaar in zijn neus maar deze sprak: Knijp niet zoo, mijn beste. Waarom loop je toch woedend uit huis. Keer toch terug, je kindje huilt. (Want hij dacht, dat de prinses hem kneep).

Zonder op de verliefde woorden van den kluizenaar te letten trok Suwistri verder op haar moeilijken weg door de bergkloven. Satyawan, het ziende, had zeer veel medelijden met haar. Hij wist, dat het haar doel was naar de bergen te gaan en non te worden. Snel schiep hij een prachtige kluizenarij, nam zelf de gedaante aan van een kluizenaar en noemde zich Cilimurțti. De beide vrouwen zien de kluis, gaan er heen en worden door Cilimurțti ontvangen. Hij vraagt aan Suwistri, waarom zij zoo alleen aan het zwerven is en haar man niet bij zich heeft. Of zij wellicht met

hem getwist heeft? Suwistri zegt, dat zij juist haar man achterna is gegaan en dat haar doel nu is om non te worden en een heilig leven te leiden. Nadat zij eerst gegeten hebben, brengt de cantrik ki Baru de sirih en zetten de prinses en de kluizenaar hun gesprek voort. Zij wordt door Cilimurṭti als non aangenomen en krijgt den naam Kili Brangti, terwijl de kluizenaar belooft haar in de gĕdong pahoman te zullen onderrichten. Onderwijl vragen Suciṭta en ki Baru elkaar uit alsof zij reeds oude vrienden zijn.

Kili Brangti krijgt onderricht in de plichten van een non als: het niet mogen vernietigen van leven, enz. Nadat zij de aji darmma geheel in zich heeft opgenomen, vraagt zij, wat het is, dat wordt nagejaagd door hen die zich-zelf kwellen, een kluizenaarsleven leiden en vasten.

„Cilimurṭti sprak: Dat zal ik je nu openbaren. Bloemen zijn er in de lusthof (Narmaḍa), drie in aantal zonder wortels, nini, en zonder stammen. In dien lusthof (Narmaḍa) zijnde, zijn zij reeds in het diep van den vijver (tasik) [1].

Nagapuspa, wulung en kanigara, toen deze bloemen geschapen waren was de wereld pas compleet. Zij worden niet door verwelking getroffen, als er wind is worden zij niet bewaaid, als men hen nauwkeurig beschouwt zijn zij het puikje der bloemen".

Op deze en dergelijke wijze wordt zij in de geheime leer ingewijd. De nacht gaat zoo om en bij het opkomen van de zon komen beiden naar buiten; Suciṭta glimlacht en denkt er het hare van. Zij noodigt haar meesteres uit naar de badplaats te gaan. Zij gaan baden en keeren daarna naar de kluis terug, waar zij Cilimurṭti weer ontmoeten. Deze neemt nu de gedaante van Satyawan aan en wordt door zijn vrouw herkend. Hij legt haar de beteekenis van het kluizenaarschap uit, deelt haar mede, dat haar vader zeer beroemd was om zijn deugden en hij, Satyawan, daarom is neergedaald. Ook was hij het, die haar in den vorm van slang, tijger en storm op de proef had gesteld.

De moeilijkheden van Suwistri zijn nu teneinde. Zij zal rechtstreeks ten hemel varen en zich met den Algod vereenigen. Zij vraagt eerst nog om haar dienstmaagd Suciṭta wegens haar trouw in den hemel op te nemen. Aan Suciṭta wordt door Satyawan een hemelverblijf aangewezen. Beschouwingen over den hemel .

Gesproken wordt nu van den vorst Yayati en zijn gemalin Dewayani. Zij besluiten het rijk te verlaten en een kluizenaarsleven te gaan leiden. Zij streven zeer standvastig naar het kluizenaarschap. Satyawan bemerkt hen uit den hooge. Hij schept zich weer een kluis, Giri kañcana genaamd, en neemt zijn oude gedaante van Cilimurṭti aan. De vorst en vorstin komen

---

[1]) Larmaḍda, zooals de tekst heeft voor Narmaḍa, hebben wij in dit zinsverband met lusthof (vgl. V. D. T. narmaḍanadi s. v. marmmaḍa) en tasik met vijver vertaald. Op deze plaats zal straks worden teruggekomen.

na een vermoeienden tocht bij de kluizenarij, die even schoon is als die van Arjuna op den Indrakila, met bambu wulung en helder water. Er staan fraaie poortwachters. Wijders bloeien er vele bloemen en is er een meer tusschen rotsen in olifantsgedaante, dat gelijkt op het meer van Arjunasasra en Citrawati.

Yayati en Dewayani komen bij de kluizenarij en worden ontvangen. Cilimurṭti vraagt wie zij zijn en waar zij vandaan komen. De vorst geeft de verlangde inlichtingen en vertelt hun geschiedenis. Hij zegt genoeg te hebben van macht en heerlijkheid en een kluizenaarsleven te willen gaan leiden. Cilimurṭti raadt dit af. De vorst wil echter niet terug, hij koestert slechts genegenheid voor Satyawan. Dan informeert de kluizenaar naar het uiterlijk van Satyawan, dat door Dewayani beschreven wordt als zeer schoon. De kluizenaar verwijdert zich nu even, neemt de gedaante van Satyawan aan en komt als zoodanig terug, quasi als vreemdeling. Hij vraagt aan den vorst waar de kluizenaar heen is. Vorst en vorstin zijn sprakeloos van verrukking. Satyawan gaat nu weer heen om den kluizenaar te zoeken, verandert zich in Cilimurṭti en komt dan terug. De vorst deelt Cilimurṭti mede, wat er tijdens zijn afwezigheid is voorgevallen. Deze vraagt nu naar het uiterlijk van den gast, dat hem beschreven wordt als het evenbeeld van Satyawan. Daarop zegt de kluizenaar hem achterna te zullen gaan, gaat heen, verandert zich weer in Satyawan en keert in die gedaante naar zijn gasten terug. Nu volgt de herkenning. De ouders vragen naar hun dochter, doch Satyawan zegt, dat die niet meer daar is en brengt het gesprek op 's vorsten boetedoening. Hij zegt, dat hij het heelal heeft geschapen en in werkelijkheid Sanghyang Wĕnang is. Zij aanbidden hem. Hij zegt, dat Sawistri reeds in hem is opgegaan en draagt hen verder op om gedurende een jaar boete te doen op den Mahameru, Yayati aan de Oost- en Dewayani aan de Westzijde van dien berg. Als het driemaal bliksemt is dat het teeken, dat hun boetedoening voldoende is geweest en moeten zij bij hem hunne opwachting komen maken. Daarop verdwijnt hij in de lucht.

De vorst en vorstin gaan op weg naar den Mahameru. Onderweg geeft hij haar onderricht in de geheime leer, zoodat zij nu ook wordt ingewijd. Daarna gaat de vorstin verder, vindt een heldere badplaats, waar zij zich verfrischt, en een verlaten kluizenarij. Daar vestigt zij zich en onderdrukt haar pancendriya, eet niet, slaapt niet, drinkt niet enz. een jaar lang. Ook de vorst doet boete aan de andere zijde van den berg.

Gesproken wordt van Satyawan, die dus eigenlijk Sanghyang Wĕnang is en bij wien Guru, Huma, Brahma en Wiṣṇu hun opwachting komen maken. Hij zegt Guru en Huma zich met hem te vereenigen. Beiden vereeren hem en gaan dan in hem op, terwijl hij hier ook Sanghyang Widi heet. Brahma en Wiṣṇu vragen, wat er van de wereld nu worden moet. Hij zegt, dat er twee kluizenaars zijn op den Mahameru,

die reeds het allerhoogste bereikt hebben, zoodat Guru en Huma het tegen hen afleggen. Daarop bliksemt het driemaal.

Het kluizenaarspaar verlaat hun kluizenarijen en ontmoet elkaar. Zij deelen elkander mede, dat zij reeds bovennatuurlijke krachten verworven hebben. Dan rijzen zij op naar Sanghyang Widi.

Bij dezen komen dan Narada en Agastya hun opwachting maken met het vorstelijke echtpaar. Yayati krijgt de gedaante van Guru, vierarmig, en Dewayani die van Huma. Zij gaan als zoodanig beiden naar den hemel, waar de goden en hemelingen hen huldigen en Guru verder voor het heil van de wereld zorgt. Hyang Widi verdwijnt dan in het niet.

Dit is de korte inhoud van de Sang Satyawan voor zoover betreft den loop van het verhaal. Het groote deel, dat wordt ingenomen door mystieke gesprekken is hier voorbijgegaan, behalve daar, waar wij die gesprekken noodig zullen hebben. Zooals uit een en ander blijkt, dient de Sang Satyawan gerangschikt te worden onder de leerdichten, daar de klaarblijkelijke bedoeling is een uiteenzetting te geven van de op Java geldende pantheistische geheimleer en van de noodzakelijkheid van het kluizenaarschap.

Een serie met dit verhaal in verschillende opzichten overeenkomende basreliefs nu vinden wij aan het zoogenaamde pĕnḍapaterras van Panataran uit 1297 çaka. Wij hebben hier het oog op de basreliefs aan de achterzijde en wel loopende van den Zuidoosthoek tot aan de door ons elders terecht gebrachte Bubukṣah-serie [1]). Deze basreliefs zijn afgebeeld op de photo's van Kinsbergen Nos. 309 t|m 313 (vide bijgaande afdrukken). Het feit, dat sommige dier photo's, zooals bv. 310 en 311 gedeeltelijk samenvallen, doch tusschen anderen als Nos. 312 en 313 een kleine gaping bestaat is geen bezwaar. Die gaping is zoo klein, dat het geheele verhaal toch doorloopend gevolgd kan worden.

Op die basreliefreeks zien wij dan (plaat 21) van links naar rechts een huisje, waarvoor op een bank een vrouw met in sierlijke lokken afhangend haar in treurende houding neerzit. Voor haar staat een vrouw met het haar in een wrong opgenomen, die iets schijnt te betoogen. Dan volgt een eigenaardig gekronkelde boom op een terrasje, waartegen een vrouw met loshangend haar en over den linkerarm geslagen slenḍang of sarongslip leunt. Deze scene is van de volgende afgescheiden door een sierstuk, dat door Brandes betiteld is met den naam van „olifant-en-face" en volgens hem een gestyleerde boom moet voorstellen. Dan volgt een jonge man, wiens haar op een typische wijze, ook aan andere tempels, o.a. Jago, voorkomend, is opgemaakt of met een kapje bedekt, vergezeld van een bediende, waarboven een krullerig wolkje is afgebeeld, die staan te wachten bij een poortgebouw, dat toegang verleent tot een door muren omsloten ruimte. Voor het poortgebouw groeit een pinangpalm. De jonge

[1]) T. B. G. LVIII blz. 348 e. v.

man steunt op een krullerig iets, dat uit een terrasje schijnt op te groeien en dus wel een gestyleerde boom of plant zal zijn, al is het olifant-en-face-motief hier niet overduidelijk.

Deze beide op de eerste photo afgebeelde scenes zullen vooreerst zijn ni Suwistri in het vrouwenverblijf zittend, terwijl de vrouw, die haar toespreekt misschien de bediende is, die haar de opdracht van haar vader om bij hem te komen, komt overbrengen. Indien de vrouw, die bij den boom op het erf staat, niet zuiver voor vulling dient, moet zij een episode voorstellen, waarvoor in onze redactie van de Sang Satyawan geen verklaring te vinden is.

De jongeman voor het poortgebouw is wel Satyawan zelf, bij de tweede poort van het paleis wachtend tot hij geroepen zal worden. Opgemerkt dient te worden, dat, indien onze interpretatie de juiste is, aan het terras op de basreliefs niet dezelfde volgorde is in acht genomen als in onze redactie van het verhaal. Is in laatstbedoelde niet alleen het wachten van Satyawan voor de tweede poort al lang geëindigd maar is hij zelfs al naar binnen geleid in de tegenwoordigheid van vorst en vorstin, voordat Suwistri door een bode wordt opgeroepen, aan het bouwwerk staat hij nog rustig te wachten, terwijl de bode zich al van haar opdracht kwijt.

Op de volgende photo (plaat 22) zien wij eerst een huisje, waarin een man en een vrouw gezeten zijn. De man omvat met zijn linkerarm het middel der vrouw en streelt met de linkerhand haar borst. De vrouw zit er bij in een houding, met de linkerhand aan heur haartooi gehouden, die wij dikwijls aan tempels aantreffen bij de uitbeelding van een verliefde scene en die dus wel hetzij schaamte hetzij verliefdheid zal uitdrukken. Dit paneel is van het volgende gescheiden door een dubbele verticale band van sierkrullen, dezelfde afscheiding, die wij, maar dan in een enkelvoudige band aan Surawana tusschen de verschillende episoden aantreffen. Dan volgt een man, zittend op een terras, waaruit achter hem eenzelfde boom met gedraaiden stam opgroeit als wij in de eerste scene op het erf van het vrouwenverblijf aantroffen. Voor het terras groeit een verwarde massa van struiken en planten, die wel zullen moeten aangeven, dat hij door het oerwoud gescheiden is van de vrouw, die op het volgende stuk basrelief met loshangend haar en slendangslip over den linkerarm, loopend is afgebeeld. Boven het struikgewas, dat man en vrouw scheidt, zweeft een wolk. Achter de vrouw verheft zich dan weder een gestyleerde boom, waarboven een groote wolk zweeft. Daarachter komt een groote gevleugelde slang aansuizen boven een bodem van gestyleerde rotsen, waarop, juist onder de buik van de slang een klein, slecht weergegeven hondachtig beest zit met stijl opstaande ooren en de staart tegen den rug opgeslagen. Dit geheel is zeer duidelijk Satyawan in zijn kluizenarij zittend en in de verte zijn vrouw door het bosch

ziende dwalen, waarbij de getrouwe ceṭi Sucitta van de Sang Satyawan niet is afgebeeld. De vliegende slang en het hondachtige beestje, dat wel den witten tijger zal moeten voorstellen, brengen ons dan de beproevingen in de gedachte, die Satyawan zijn vrouw doet ondergaan op haar tocht om hem te zoeken. De strom en regenbui van het verhaal vinden wij op de basreliefs niet, ofschoon de beeldhouwers zeer goed in staat waren zoo iets af te beelden, zooals ons verderop zal blijken.

Onmiddellijk na de episode van de slang en den tijger vinden wij dan twee mannen afgebeeld, de linksche met een typische kluizenaars-jaṭa, die in een bergachtig terrein (vide de gestyleerde rotsblokken of heuvels op den grond) met elkaar aan het vechten zijn. Dit slaat natuurlijk op de ontmoeting van Suwistri met de kluizenaars, welke episode wij in ons excerpt zoo goed als woordelijk hebben weergegeven, eenerzijds om de merkwaardige kijk, die men er door krijgt op de Javaansche kluizenaars uit dien tijd en ten tweede om eenig idee te geven van de uitmuntende wijze, waarop ni Pandansari ons in enkele woorden een tafereel uit het dagelijksch leven nauwkeurig voor den geest weet te tooveren. Vooral de toeroepen der op de pegagans arbeidende kluizenaars en het slagvaardige antwoord van ni Sucitta zijn uit het leven gegrepen. Dergelijke tafereeltjes kan men nog dagelijks meemaken, wanneer in den frisschen ochtendstond jongelieden ergens aan het werk zijn en een aardig meisken passeert. Ook de lezing bv. van de natuurbeschrijvingen in de Sang Satywan heeft mij meer werkelijk genot verschaft dan die van menige pendant uit veel beroemder, doch ook veel kunstiger en taalkundig halsbrekender Oud-Javaansche kakawins van grootmeesters der Javaansche litteratuur, veel meer bekend dan de eenvoudige non uit Java's Oosthoek.

Dat de kluizenaarsscene hier zoo onmiddelijk volgt op de episode van de slang en den witten tijger toont ons tot onze geruststelling, dat het hiaat, dat in de Sang Satyawan bestaat, niet van grooten omvang kan zijn.

Was het ons tot hier toe mogelijk van de tafereelen aan de hand van ons gedicht een bevredigende verklaring te geven op enkele details in den aanvang na, nu komt er een episode, die ons uit het gedicht niet duidelijk wordt.

Vooreerst zien wij een vrouw, zeer eenvoudig gekleed en het haar op zeer eenvoudige wijze opgestoken door een ondiep water waden, daarbij aan de hand geleid door een man. Daarna komt dit tweetal in veel dieper water, waarbij de man de vrouw heeft losgelaten en haar nu voor gaat, aan zijn handhouding te zien haar blijkbaar iets uitleggend of op iets wijzend. De beide personen kunnen moeilijk anders geidentificeerd worden dan als Suwistri en Satyawan. De haartooi van eerstgenoemde duidt zelfs aan, waar zij tot nog toe altijd met loshangend haar als prinses was afgebeeld, dat zij hier al non is geworden. Om de zaak zuiver te stellen, hebben wij hier dus blijkbaar voor ons kili Brangti en Cilimurṭti. Nu gebeurt er in het gedicht tusschen het tijdstip, dat Suwistri non wordt

en dat van haar verlossing betrekkelijk weinig. Zij ontvangt op de offerplaats (gedong pahoman) onderricht van den kluizenaar, gaat daarna baden, komt terug en nu ontpopt de kluizenaar zich als haar man, die tenslotte weer Sanghyang Wĕnang blijkt te zijn en haar in zich doet opgaan. Zou de aanwezigheid van het water op de basreliefs in het begin den indruk geven, dat hier wellicht de badscene is afgebeeld, ten eerste al wegens het voorkomen op het tafereel van het diepe en het ondiepe water wordt dit onwaarschijnlijk. Doch ook het aanwezig zijn op de basreliefs van Satyawan, die in de kidung bij de episode van het bad, waar de cantrik ki Baru wel den weg naar de badplaats wijst, maar het bad zelf slechts in tegenwoordigheid van Sucitta genomen wordt, rustig in zijn kluizenarij blijft, wijst uit, dat deze verklaring niet de goede kan zijn.

Waar juist in dit gedeelte van het gedicht de gesprekken en mystieke leeringen een overwegend deel van den tekst vormen, rijst dan als vanzelf de vraag op, of wij hier wellicht te maken hebben met illustratie's van het in die gesprekken gegeven onderricht. De uitbeelding van Suwistri als non en de leiding, die haar in den aanvang van deze reeks reliefs door Satyawan gegeven wordt, die dan in de episode van het diepe water wellicht wijst naar het in de volgende tafereelen afgebeelde, versterken dat vermoeden. Doch er is ook een indirect bewijs dat wij met deze oplossing op het goede spoor zijn. Wanneer toch kili Brangti volledig in de aji darmma is ingewijd, vraagt zij, wat het doel is, dat men beoogt met strenge boetedoening, waarop Cilimurṭti haar als antwoord een nietszeggende, als droog zand aan elkaar hangende, zinlooze mededeeling doet over de nagapuspa, de wulung en de kanigara, een antwoord, dat niet alleen geen antwoord geeft op de gestelde vraag, doch bovendien zuivere nonsens is. In ons excerpt hebben wij van den aanvang van deze „bloemrijke" verhandeling een woordelijke vertaling gegeven, doch teneinde ook anderen in staat te stellen zich een oordeel te vormen zullen wij hier den tekst in het oorspronkelijke nog eens in zijn geheel afdrukken.

Kili Brangti vraagt dus naar het doel van strenge boetedoening.

Bagawan Cilimurṭti halon angucap. Lah mangko sunwangsiti kusumang larmaḍda tĕtĕlu katahira tanpawod nini tanpawit haneng larmaḍda wus ana jro ning tasik

Nagapuspa hulung (wel: wulung, vergissing voor wungu) lawan kanigara hamurwwa sĕkar niki hamĕpĕki jagat nora kna ring lĕwas yen angin tan kĕneng angina yen ulatana sarine kĕmbang iki

Parĕng mdar tanpendah kadi kukunang nghing kĕdik hangawruhi pananeng larmaḍda haneng nuṣa kambangan haneng tatar haneng buhwin hana ri ngayah haneng bumi kaḍiri

Mon dinulu muksah ring tungtung ing tinghal kapuḍang tan wruh nini sangkrĕbsinangkrĕban hakĕlirkinĕliran dopara kang ana wngi mongmong simurka sijuti hana wngi

Hana manih ....

Van de eerste twee strophen, waar het ons in hoofdzaak om te doen is, werd, zooals gezegd in het excerpt reeds een woordelijke vertaling gegeven waarbij wij trachtten zoo goed mogelijk te benaderen, vooral wat betreft Larmaḍda en tasik, wat de dichteres bedoeld kan hebben. Wat de andere strophen aangaat, zijn deze mij niet geheel duidelijk. Dat de bedoelde bloemen bij hun ontluiken onvergelijkelijk schoon zijn als vuurvliegjes gaat nog, doch de passage, die dan volgt, zal wel corrupt zijn (althans ik begrijp haar niet), terwijl de allervreemdste opsomming van geographische namen als Larmaḍda (hetzij dan de Narmaḍa, de een of andere groote rivier dan wel een lusttuin bedoeld is), Nusa Kambangan, China, het mij onbekende Buhwin, Zuid-Bagĕlen en Kĕdiri ook totaal onbegrijpelijk is. De laatste aangehaalde strophe schijnt dan in den aanvang wel eenig verband te houden met de gestelde vraag, daar hier gesproken wordt over het beoogen der verlossing, maar wat de Oriolus horsfieldii, de fraaie Javaansche wielewaal, waarvan mij alleen bekend is, dat het eten er van door zwangere vrouwen haar schoone kinderen brengt (en een andere beteekenis van kapuḍang ken ik niet) met die verlossing te maken heeft of met de nachtelijke booswichten Momong Si Murka en Si Juti is mij een raadsel.

Ik voor mij ben er dan ook van overtuigd, dat deze geheele episode corrupt is en wel in dien zin, dat niet de afschrijver den tekst bedorven heeft, want daarvoor zit er juist teveel zinledige samenhang in het geheel, maar dat ni Pandansari zelf het origineel of niet begrepen heeft, wat bij mystieke leeringen nog niet zoo verwonderlijk zou zijn, of het al geheel bedorven heeft overgeleverd gekregen. In elk geval heeft zij er maar wat van gemaakt.

Wanneer wij dit voor oogen houden, geven basreliefs en tekst gezamenlijk ons nog onverwachten steun voor onze meening. In den tekst wordt eerst van een groote rivier (narmaḍa) en daarna van de diepte der zee gesproken, het basrelief geeft ons eerst een ondiep, daarna een diep water. En dan rijst zelfs de vraag op of de wortellooze bloemen (tanpawod) niet een verkeerde opvatting zouden kunnen zijn van een groote rivier zonder brug (tanpawot), wat weer goed zou overeenkomen met het feit, dat op de basreliefs de personen inderdaad door het water moeten waden.

Alles bijeen genomen lijkt het ons niet al te phantastisch, wanneer wij aannemen, dat het mystieke onderricht uit de Sang Satyawan een corrupte wedergave is van dat in het oorspronkelijke en dat de aan de hand van ons gedicht onverklaarbare reliefs juist op deze plaats aan het gebouw illustratie's zijn van de leeringen, waardoor kili Brangti door Cilimurṭti in de geheimleer wordt binnengeleid.

Deze reliefs (plaat 23) zijn dan die, waarop is afgebeeld 1. een man onder een regenscherm zittend, terwijl voor hem een kom met eten staat, die door een uit een butavormige wolk vallende regenbui nat wordt, 2.

een man voor schotels met eetwaren zittend en 3. twee hardloopende personen, waarvan de voorste, die omziet en blijkbaar door de achterste achtervolgd wordt, een zakje in de hand draagt. Al deze basreliefs zouden zeer wel illustratie's kunnen zijn bv. van een verhandeling over de zinnen en hartstochten (gevoel voor warmte en koude, natheid en droogte, de behoefte aan eten, het verlangen naar bezit etc.), die door het kluizenaarschap onderdrukt worden, wat een goed antwoord zou vormen op de door kili Brangti gestelde vraag naar de bedoeling der boetedoening.

Met de volgende tafereelen (plaat 24) komen wij dan weer op bekend terrein behalve voor wat juist de eerste der er op afgebeelde episoden betreft. Kili Brangti heeft de verlossing blijkbaar al bereikt en hier hebben wij dan illustratie's van de slot-afdeeling van het gedicht, nl. de verdere lotgevallen van Yayati en Dewayani. Allereerst zien wij de kluizenaar Cilimurṭti met sampĕd (brahmanensnoer als nu nog door de Balineesche pĕdanda's gedragen wordt) en kluizenaarshaartooi op een mat gezeten, terwijl zich een man van minderen rang met grove gelaatstrekken, ronde oogen en knevel, niet op een mat doch op den grond gezeten, tegenover hem bevindt. Tusschen hen in staan gestyleerde planten op een terrasje. Gezien de duidelijke kenteekenen van den minderen rang van den bezoeker meen ik hierin te mogen zien de cantrik of bediende, die komt vragen of Cilimurṭti de bij de kluizenarij aangekomen vorst en vorstin wil ontvangen. Het volgende tafereel geeft ons dan een ander persoon tegenover Cilimurṭti gezeten, van hoogen rang, zooals blijkt uit het zitmatje, dat nu ook door hem gebruikt wordt. Achter hem zit een hondje met halsband en groeit weder een dier gedraaide boomen, die wij al meer op deze basreliefs hebben aangetroffen en van welke soort er nog een, wederom op een terrasje, tusschen Cilimurṭti en zijn bezoeker is afgebeeld. Waar wij in het volgend tafereel een dame als gast zien, ligt het voor de hand aan te nemen, dat men het bezoek van den vorst en de vorstin in twee stukken heeft gesplitst, wellicht om de gesprekken aan te geven, die hij met elk van hen hield. Op het volgende stuk van het basrelief zit dan ook tegenover hem een vrouw met sierlijk krullend loshangend haar op een mat, met een bediende op den grond achter zich, achter welken bediende weer een boom staat, die de afscheiding met het vorige tooneel vormt. Tusschen den kluizenaar en de vrouw staat een schotel met eten, terwijl een gestyleerde boom op den achtergrond zich verheft en boven het hoofd der vrouw een wolkje zweeft. Dit zou dus Cilimurṭti zijn met Dewayani. Eigenaardig is het, dat, zooals hiervoor al werd opgemerkt, bij Suwistri, die volgens het gedicht door een ceṭi wordt vergezeld, er geen is afgebeeld, terwijl Dewayani, van wier ceṭi in het gedicht niet gerept wordt, er wel een heeft. Op zichzelf beschouwd zou men dan ook geneigd zijn in dit basrelief de ontvangst van Suwistri door Cilimurṭti te zien, waarbij

immers uitdrukkelijk het haar aangeboden maal wordt vermeld. De plaats, die het tafereel in de serie inneemt, maakt dit echter geheel onmogelijk [1]).

Evenals op plaat 22 en 23 vormt van plaat 24 het slot der photo één tafereel met het begin van de volgende (plaat 25). Als scheiding met het voorgaande dient weer een pinangpalm rechts waarvan een pandanus en links waarvan een mij onbekend plantje groeit. Dan komt Yayati vergezeld van een hondje op weg naar den Mahameru in gesprek met Dewayani, die op de plaat slechts voor de helft is afgebeeld. Zij loopt hier nog met loshangende haren. Blijkbaar wordt hier voorgesteld het gesprek, dat zij op hun tocht hielden en waarbij Dewayani in de geheime leer werd ingewijd. Zoowel hier als op een vorig tafereel zal het hondje wel niets anders zijn dan vulling. In het tegenovergestelde geval zal in het oude verhaal wellicht iets hebben gestaan in den trant van het bekende verhaal van Yuḍisṭira en zijn hond.

Na als scheiding wederom een boom met links een onbekende plant en rechts een pandanus, zien wij dan de vorstelijke echtgenooten elk op zich zelf loopen. Daar nu ook Dewayani als non is afgebeeld, zal deze slotscene aanduiden hoe zij elk voor zich aan een zijde van den Mahameru een kluizenaarsleven gingen leiden. Op de basreliefreeks sluit dit tafereel van de Sang Satyawan dan aan de eerste episode uit de Bubukṣah aan.

Zooals uit het voorafgaande blijkt, zijn er voldoende punten van overeenkomst om aan te nemen, dat aan het pĕnḍapaterras van Panataran de Sang Satyawan is afgebeeld, terwijl er ook voldoende punten van verschil zijn om te besluiten, dat het in geen geval de ons bekende tekst is, die door de beeldhouwers is gebruikt. Er is alle reden om aan te nemen, dat onze Sang Satyawan een in lateren tijd in de buurt van Bañuwangi ontstane bewerking is van het uit de Middeleeuwen overgeleverde oude werk.

Wij hebben hier dus een voorbeeld van een nieuwere bewerking van oudere stof, zoodat het niet onmogelijk is, dat ook de Sudamala op eenzelfde wijze is ontstaan. Alvorens ons definitief bij deze meening neer te leggen, dient de zaak echter nog wat nauwkeuriger onderzocht te worden.

In de eerste plaats hebben wij dan het boven reeds genoteerde gegeven uit den aanhef van de sri Tanjung, dat dit gedicht gemaakt zou zijn, nadat de dichter de Sudamala voleindigd had. Tevens wordt dan de naam van den dichter genoemd nl. Pu Putut alias Citragotra. Dit maant ons al dadelijk tot voorzichtigheid, wanneer wij bedenken, dat Pu Putut de naam is van den cantrik van Tambrapetra. Deze buitengewoon merkwaardige naamsovereenkomst van den dichter en den bediende van een der hoofdpersonen uit het gedicht doet er ons op verdacht zijn, dat wij hier wellicht

---

[1]) Ook aan een basrelief van Barabudur valt het eigenaardige verschijnsel te constateeren, dat bij personen, bij wien wij gevolg zouden verwachten, dit ontbreekt, terwijl personen, die op deze onderscheiding geen recht hebben, door dienaren gevolgd worden (No. Ib 4).

met een gefingeerde opgave te doen hebben. Voorloopig zullen wij dit argument dus buiten beschouwing laten en pas wanneer er meer is, dat er op wijst, dat het gedicht werkelijk in de 17de of 18de eeuw in Bañuwangi of op Bali vervaardigd is kunnen wij het als indirect bewijs aanvaarden.

Een tweede punt, dat de aandacht verdient is de taal, waarin de Sudamala gesteld is. Deze is, wat men tot nog toe Midden-Javaansch noemt. Het gebruik van deze taal zou er op wijzen, dat het werk van betrekkelijk jongen datum is, daar algemeen wordt aangenomen, dat het Midden-Javaansch zich eerst tegen het einde van het Majhapahitsche rijk uit het Oud-Javaansch heeft ontwikkeld.

Bij het vaststellen van dit tijdsgewricht is er n.m.m. te weinig rekening mede gehouden, dat het Oud-Javaansch, zooals wij dat uit de oorkonden en de kakawins kennen, een kunsttaal is. Wat het Oud-Javaansch der oorkonden betreft, altijd en overal heeft de officieele stijl der regeeringsstukken een archaisch tintje. Ik geloof zelfs nog verder te kunnen gaan en te mogen aannemen, analoog met wat men elders ziet (getuige bv. de voor leeken duistere phraseologie der Westersche juristen), dat er vele kunst- of vaktermen in de oorkonden zullen worden aangetroffen, die in het eigenlijke Oud-Javaansch als spreektaal onbekend waren. In nog veel sterker mate is dat het geval met de taal der litteratuur, of liever der hoflitteratuur. De Oud-Javaansche kakawins zijn kawya's, kunstdichten, in den waren zin van het woord, waarbij het dichterlijke dikwijls voor het kunstige heeft moeten wijken. Wanneer men slechts enkele Oud-Javaansche kakawins heeft doorgelezen zal men er van overtuigd zijn dat de anecdote, die zoowel van den modernen Javaanschen kunstdichter als van den Britsch-Indischen collega verteld wordt, dat hij nl. beleedigd is indien men direct na eerste lezing zijn kunstwerk schoon vindt, maar daarentegen in de wolken is, wanneer men hem het stuk na eenige weken met de verklaring teruggeeft er tittel noch jota van te begrijpen, met volle recht ook op den Oud-Javaanschen dichter van toepassing is. Het gebruiken van liefst zooveel mogelijk Sanskṛt en zoo weinig mogelijk Javaansche woorden, zoodat zelfs het te allen tijde begrepen woord „malih" vervangen wordt door een alleen aan geletterden bekend Sanskṛt „astām". van woordconstructies als „parwwatakna" in de hoop dat de lezer zich aan het woord parwwata zal vastklemmen, van strophen waarin zooveel mogelijk lettergrepen eenzelfde consonant hebben (aan welke liefhebberij zelfs de anders bij sommige vakgenooten vergeleken vrij puristische Prapañca zoo nu en dan toegeeft) e.d.m. bewijzen overduidelijk, dat het den dichter niet te doen was in zijn moedertaal zoo schoon mogelijke kunstgewrochten te scheppen, doch op het voetspoor van zijn collega's in Britsch-Indië er zoo geleerd mogelijk uitziende kunstigheden samen te smeden [1]). Evenals

[1]) Vgl. ook het volgens Juynbolls Woordenlijst in de daarin verwerkte litteratuur slechts eenmaal voorkomende „kimapi" in Rāmāyaṇa IX: 4 en „kīm" in Sutasoma

tenslotte in Voor-Indië toch enkele dichters zijn, die door hun genie iets tot stand hebben gebracht wat, niettegenstaande de nadeelen van het genre, onder het schoonste gerangschikt wordt, wat op litteratuurgebied is voortgebracht, spreekt het vanzelf, dat er ook onder de Oud-Javaansche dichters een enkele wordt aangetroffen (men denke slechts aan den dichter van de Arjuna wiwāha), die iets werkelijk schoons geproduceerd heeft. Doch het meerendeel der kakawins verdient eerder den naam van gedicht. Wel zal men nergens verwachten, dat de taal van een dichtwerk die van het dagelijksch leven is, maar het Oud-Javaansch der meeste kakawins staat er wel zoover af, dat elke andere aanduiding er van beter ware dan Oud-Javaansch, wat tenslotte toch zeggen wil de taal der oude Javanen. Daar de verhouding tusschen kakawintaal en Oud-Javaansch wel ongeveer dezelfde zal zijn geweest als tusschen Kawi en Javaansch in den tegenwoordigen tijd, ware het gewenscht de taal der kakawins als Oud-Kawi te betitelen en de term Oud-Javaansch te bewaren voor het werkelijke oudere Javaansch. Reeds de prozawerken uit den ouden tijd staan veel dichter bij het zoogenaamde Midden-Javaansch, waarbij er dan nog rekening mede moet worden gehouden, dat, waar nu eenmaal de taal der kakawins als het Oud-Javaansch bij uitnemendheid werd beschouwd, door de bewerkers van in druk verschenen teksten zij het ook onbewust, allicht aan de taal dier prozawerken een meer Oud-Javaansch tintje kan zijn gegeven dan zij oorspronkelijk bezaten. Opvallend is ook, dat zoo nu en dan zoowel in de oorkonden als in de gedichten de levende taal plotseling door het omhulsel van kunstmatigheid heen dringt en men in eens stukken aantreft, die men, wanneer zij buiten verband waren gevonden tot een veel later stadium der taal zou brengen.

Uit den aard der zaak is het bovenstaande volkomen bekend aan de enkelen, die zich met de studie dier talen bezighouden, maar waar het gevaar bestaat (zooals uit de practijk herhaalde malen gebleken is, lang niet altijd denkbeeldig), dat een door een enkel persoon terloops gemaakte veronderstelling geslachten lang als een vaststaand feit wordt aangenomen, is het niet ongepast hier openlijk te protesteeren.

Want juist een dergelijk feit schijnt zich te zullen voordoen bij de quaestie van den op het einde der 14de çaka-eeuw gestelde overgang van Oud- op Midden-Javaansch. Het is toch een feit, dat het Midden-Javaansch niet slechts eenige decennia doch eenige eeuwen ouder is, dan de ondergang van het rijk van Majhapahit. En gelukkig zijn hiervoor niet slechts aanwijzingen als bovenbedoeld door bepaalde zinssneden uit oorkonden of gedichten, maar zijn er bewijzen voor aan te halen.

XCVII : 8. Ik nam eens de moeite om in genoemde woordenlijst onder K en G, beiden zoowel in Sanskrt als in Javaansch veel voorkomende aanvangsletters, na te gaan hoeveel der woorden Sanskṛt waren en kwam toen tot ± 35%. Waar deze woordenlijst hoofdzakelijk op kakawins is gebaseerd, is dit wel teekenend voor het kunstmatige, onnatuurlijke, oud-Javaansche der dichtertaal.

Reeds Cohen Stuart publiceerde in zijn bekende „Kawi-Oorkonden in facsimile" [1]) een paar koperplaten, geschreven in Midden-Javaansch en wel in een Midden-Javaansch, dat het Nieuw-Javaansch al dicht nadert. Wij bedoelen hier de Nos. IV: 1 en 2 zijner verzameling uit de jaren 1316, 1317 en 1318 çaka, waarbij nog gevoegd kunnen worden de door mij gepubliceerde transscriptie's der oorkonden van Bluluk uit de jaren 1313 en 1317 en NB. uit 1288 [2]).

Dit laatste jaartal zegt genoeg. Andere oorkonden uit dezen tijd in Midden-Javaansch werden door ons op Bali gevonden, doch zijn nog niet gepubliceerd. Trouwens na de oorkonde Bluluk I uit 1288 çaka behoeft geen jonger materiaal meer te worden aangehaald. Reeds in den bloeitijd van Majhapahit tijdens de regeering van Hayam Wuruk en nog vóór Tantular zijn Sutasoma of Arjunawijaya dichtte, was de taal blijkbaar volmaakt Midden-Javaansch. En niet alleen toen, doch zelfs wel eerder. Want in aanmerking genomen de liefhebberij om acten in ouderwetsche taal in te kleeden, is het wel zeker, dat het Midden-Javaansch reeds lang in gebruik was voor men er eindelijk toe overging er een oorkonde in op te stellen. Wij zullen niet ver van de waarheid zijn, indien wij aannemen, dat het Midden-Javaansch gedurende de geheele Majhapahitsche periode de heerschende taal was en wellicht zelfs al voor dien tijd in gebruik is geweest. En gezien het feit, dat ook in de oudere kakawins en oorkonden, zooals boven reeds vermeld is, zoo nu en dan door het officieele kleed van Oud-Kawi plotseling een andere, meer op de moderne lijkende, taal doorbreekt, zou het ons geenszins verwonderen indien bij voortgezet onderzoek zou blijken, dat de taal, die wij Midden-Javaansch noemen en welke benaming behouden kan blijven tegenover het zeer ouderwetsche Javaansch der alleroudste oorkonden, bv. reeds aan het einde der 10de çaka-eeuw op Java de gangbare was. Zonder te willen ontkennen, dat in den loop der eeuwen veranderingen zijn opgetreden, die trouwens zelfs in wat nu Midden-Javaansch heet, geconstateerd kunnen worden.

Dit te hebben vastgesteld is voor ons van groot belang, daar er door komt vast te staan, dat het niet onmogelijk is, dat de Sudamala, die in Midden-Javaansch is geschreven, reeds bestond ten tijde van de stichting van Tegawangi omstreeks 1280 çaka. Ware het een voor den kring der geletterden bestemde kakawin geweest, dan zou het gedicht wel is waar nog lang na dien tijd in de kunsttaal, die wij Oud-Kawi zouden willen noemen, gesteld zijn, maar één ding is wel duidelijk uit taal en opzet, en wel, dat de Sudamala nooit voor dien kring van „kunstminners" gemaakt is.

Van zelf rijst dan de vraag bij ons op, wat was de Sudamala dan? Een vraag, die gelukkig niet lastig te beantwoorden is. De Sudamala, zooals

---

1) Uitgegeven door het Bat. Gen. in 1875.

2) O. V. 1918 blz. 175.

wij die thans kennen heeft verschillende in het oog springende eigenaardigheden. Vooreerst vorm en taal. Het telkens terugkeerende „mangke" of „mangko" aan het einde der 1ste, 3de en 5de versregel, waar toch bv. door het gebruik van het suffix voor het possesief 3de persoon een ontzaggelijke variatie in woorden op „e" uitgaande te verkrijgen was, geven aan het gedicht iets lomps en onbevalligs. Verder trekt het bij het doorzien der massa varianten de aandacht, dat er daar vele bij zijn (naast de in de Inleiding genoemde kan bv. noch worden aangehaald het in verscheidene mss. tot „wiweka Purandan" verbasterde „biseka Parasara"), die onmogelijk tot afschrijversfouten zijn terug te voeren, maar tengevolge van mondelinge overlevering moeten zijn ontstaan. Ook het feit, dat dikwijls 2 strophen tot 1 zijn samengetrokken met aaneenhechting van versregels uit allebei, kan gevoegelijk daardoor verklaard worden, evenals het ontstaan van geheel nieuwe reeksen van strophen, die voor de oude, blijkbaar uit het geheugen geraakte, in de plaats treden, alsmede de groote verwarring die er heerscht in het gedeelte den strijd tusschen Kalanjaya en Bima beschrijvend. Een en ander is voldoende grond om aan te nemen, dat de Sudamala niet kan gerekend worden tot de voor hoogere kringen bestemde litteratuurproducten, die, hoewel ook mondeling voorgedragen, toch ook regelmatig op schrift van het eene geslacht aan het andere werden nagelaten, doch moet zijn een volksdicht, dat in den aanvang slechts betrekkelijk zelden op schrift werd gebracht en door mondelinge overlevering levend bleef.

De Sudamala is echter meer dan een gewoon volksdicht. Reeds de aanroeping in den aanvang, waaruit blijkt, dat het voordragen of op schrift brengen er van iets was, wat nadeelig zou kunnen zijn voor den spreker of schrijver, welke aanroeping, zooals wij reeds opmerkten door sommige latere werken is overgenomen, zonder dat er eenige aanleiding toe bestond, is in de Sudamala zeer goed op haar plaats. Goden en duivels spelen een veel grootere rol er in dan menschen, de held Sadewa natuurlijk uitgezonderd. Het spreekt van zelf, dat het voortdurend ter sprake brengen van die bovennatuurlijke wezens groot gevaar oplevert. Nu nog op Bali wordt de Sudamala alleen voorgedragen of als lakon gespeeld door personen, die de ceremonie van het „mawintĕn" hebben ondergaan, die gereinigd zijn [1]), terwijl, evenals bij de Calon Arang de voorstelling liefst plaats heeft op de sĕma, de lijkverbrandingsplaats, uit hoofde van het feit, dat bij de voorstelling uit alle windstreken de kala's komen opzetten en het rond den vertooner eenvoudig krioelt van dergelijke ongure, doch gelukkig onzichbare bezoekers. [2])

1) V. D. T. III blz. 459 s.v. wintĕn.

2) Ook op Java is het geloof, dat het lezen van dergelijke lectuur ongeluk aanbrengt, bij het volk nog diep ingeworteld. O.a. bleek mij dit persoonlijk eens zeer treffend bij een vertrouwd bediende, die op een gegeven oogenblik vrouw en kinderen, waar hij zeer aan gehecht was, in den steek liet en er met een publieke vrouw van

Uit den aard der zaak heeft een dergelijk gevaarlijk experiment als het voordragen van de Sudamala alleen plaats gehad bij zeer speciale gelegenheden. Uit de Sudamala zelf blijkt ons duidelijk, welke gelegenheden dit geweest zijn. In den grond is de inhoud van de Sudamala in enkele woorden als volgt samen te vatten: Sudamala verlost Durga van haar booze gedaante tengevolge van Guru's vloek, Sudamala geneest den kluizenaar Tambrapetra van zijn blindheid, Sudamala verlost de raksasa's Kalanjaya en Kalantaka van hun daemonengedaante tengevolge van Guru's vloek. Het ligt voor de hand, dat een dergelijk verlossingsverhaal bij uitstek geschikt was om een vloek op te heffen, om te verlossen, om gevaarlijke magische invloeden te bezweren, in een woord om te ngruwat. Gelukkig heeft een der mss. voor ons juist op de plaatsen, waar dit te verwachten is, nl. bij de drie door Sadewa bewerkstelligde verlossingen drie ruwatmantra's bewaard, waardoor de indruk nog verstrekt wordt, dat de Sudamala inderdaad is gebruikt om te ngruwat. Wat de tegenwoordig daarvoor het meest gebruikt wordende lakon, de geboorte van Kala verhalende, betreft, deze is zeer zeker van jonger datum en gaat o.a. voor een deel terug op de Tantu pagĕlaran. Zeer waarschijnlijk hebben wij in de Sudamala dan ook voor ons een van de oude verhalen die in den tijd van Majhapahit daarvoor gediend hebben, waarbij dan nog in verband met de rol, die de dalang bij het ngruwat speelt, de aandacht verdient, dat bij de verlossing van Durga uitdrukkelijk wordt vermeld, dat Sadewa daartoe slechts in staat is, als Guru hem bezielt. Ook het slot van het gedicht, waarbij verklaard wordt, dat zoowel het schrijven als het lezen of zelfs maar het aanhooren van het verhaal, verlost, verstrekt ons in onze meening.

Ook de naam „Sudamala" zelf wijst wel in deze richting, terwijl het voorkomen van het verhaal aan Tegawangi eveneens een indirecte aanduiding is. Tegawangi toch is, zooals in de Inleiding reeds werd medegedeeld gesticht door den vorst van Matahun en wel vóór 1286, daar het reeds in de Nāgarakṛtāgama vermeld wordt. De vorst van Matahun nu was gehuwd met de vorstin van Lasĕm, die het EENIGE kind was van Hayam Wuruks oom en tante, een „ontang-anting" dus, zooals dat tegen-

---

door ging, ter verkrijging van reisgeld zich aan mijn eigendom vergrijpend. Toen na een tijd de boetvaardige zondaar weer boven water kwam, verontschuldigde hij zich er mede, dat ik hem de Bratayuda en de Rangga Lawe ter lezing had geleend en dat het lezen van eerstgenoemd werk onherroepelijk allerlei soort van ongeluk meebracht, terwijl het laatstgenoemde speciaal een ruw optreden in de eerste plaats tegenover huisgenooten veroorzaakte. Niet alleen 's mans omgeving maar zelfs een ouderwetsch hooger Inlandsch ambtenaar achtte dit excuus absoluut afdoende en alles verklarend. Wat de Bratayuda betreft, op Bali zoo geliefd voor wayangvoorstellingen (b.v. de episode van Salya's dood), op Java worden er nooit stukken uit vertoond, behalve in een enkele desa in het Grisseesche, waar de adat wil, dat met de bĕrsih dusun eens in het jaar de cyclus gespeeld wordt.

woordig heet, een persoon, die geruwat moet worden. Dikwijls, zoo niet altijd, heeft het ngruwat van een dergelijk persoon bij het huwelijk plaats, zoodat het niet te stout is, te veronderstellen, dat Tegawangi, misschien wel door den vorst van Matahun naar aanleiding van zijn huwelijk gebouwd, juist bij wijze van ngruwat-ceremonie met de Sudamalabasreliefs bebeiteld is. Om vroeger uiteengezette redenen zullen wij er ons van onthouden hier verder op deze ngruwatquaestie in te gaan.

In welken vorm is de Sudamala nu in dien ouden tijd bij het ngruwat gebruikt? Ook deze vraag is gemakkelijk te beantwoorden. Het gedicht zooals het daar voor ons ligt, is geen lakon balungan of ander geschrift, eenvoudig dienende om het geheugen van den dalang te hulp te komen. Daartegen zou al in de eerste plaats de vorm pleiten. Analoog aan wat nu nog op Java bestaat zullen wij er in hebben te zien een „wawacan", bij bepaalde gelegenheden voorgedragen. Iets anders is het of onze Sudamalatekst niet op een lakon terug gaat. Dit nu is o.i. zonder eenigen twijfel het geval. In de eerste plaats behoeven wij slechts te wijzen op het voorkomen van Sĕmar. De panakawans behooren zoo typisch bij de wayang, zijn zoo klaarblijkelijk door de wayang uit verschillende componenten in hun tegenwoordige gedaante, die ook de Sĕmar uit ons gedicht reeds vertoont, geschapen dat het niet te stout is te zeggen, dat een stuk proza of poezie, waarin de panakawans een rol spelen, niets anders is dan een sĕrat kandaning ringgit purwa, een tot de wayang teruggaand stuk. Zou dus alleen het ten tooneele voeren van Sĕmar al voldoende zijn om te concludeeren, dat de Sudamala een in dichtvorm omgegoten lakon is, ook de geheele opbouw van het gedicht brengt dit ten duidelijkste aan het licht. Het zou zeer weinig moeite kosten om de Sudamala met behoud van het geheele karakter om te zetten in een lakon. Vooral de beide bañolans van Sĕmar met Kalika en van Sĕmar met Towok, die met het eigenlijke verhaal dan ook niets te maken hebben, zijn teekenend.

Waar wij dus mogen aannemen, dat onze Sudamala op een lakon terug gaat, doet zich de vraag voor of het dan wellicht niet die lakon is, die aan Tegawangi staat afgebeeld, waardoor dan het voornaamste bezwaar tegen de vervaardiging van onzen tekst in later tijd geheel zou vervallen. Het eenige wat ons in deze quaestie tot leiddraad kan dienen is de basreliefserie zelf.

Dat de basreliefs ons een opvoering veraanschouwelijken, hetzij dan van een met begeleiding van handtrommen voorgedragen wawacan in den geest van den, hoewel zeldzaam, tegenwoordig nog op Java voorkomenden tukang kĕntrung of beter nog van de, hoewel ouderwetsche, nog bestaande gewoonte van het voordragen van wawacans bij bepaalde perioden der zwangerschap, hetzij van een met behulp van de wayangtoestel ten tooneele gevoerde lakon, blijkt overtuigend uit het op den trapvleugel afgebeelde orkest. Doch ook de uitvoering der basreliefs helpt ons op streek bij de verdere beantwoording der vraag.

Reeds herhaaldelijk is er de aandacht op gevestigd, dat er aan de basreliefs van tempels uit de 12de en 13de çaka-eeuw duidelijk twee verschillende stijlen te constateeren vallen, niet alleen aan verschillende tempels, zoodat aan de eene tempel de eene, aan een tweede tempel de andere stijl gebruikt zou zijn, maar zelfs te Panataran tezamen aan dezelfde tempel. [1]) Tot de eene groep behooren dan o.a. de basreliefs van Tegawangi, van het 2de terras van den hoofdtempel en van het pĕnḍapaterras te Panataran en van Sela mangleng (afdeeling Tulung agung), tot de tweede groep die van het 1ste terras van den hoofdtempel van Panataran en van Surawana. De reliefs van Jago zijn sterk verwant aan de eerste groep. Waar juist het voorkomen van beiderlei stijl aan hetzelfde bouwwerk het naast elkaar bestaan van afzonderlijke scholen onwaarschijnlijk maakt, komt vanzelf de overweging bij ons op, of het wellicht de aard van het voorgestelde is, die hier den doorslag geeft. Onbewust gevoeld hebben wij zoo iets, toen wij bij de bespreking van de Wiwaha-reliefs aan verschillende tempels van Oost-Java in een artikel voor een jaar of zes geschreven voor de Annalen van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, doch door het niet verschijnen dier Annalen nog ongepubliceerd, vaststelden, dat de basreliefs van Surawana waarschijnlijk de lakon, die van Jago de kakawin illustreerden. Andere aanwijzingen dan een onbewijsbaar gevoel hadden wij er toen nog niet voor, doch sedert hebben wij voldoende gegevens gekregen om eens dieper op de zaak in te gaan. Daartoe is het echter noodzakelijk, dat wij eerst onze aandacht bij iets anders bepalen.

Zooals bekend is de schaking van Rukmini, prinses van Kundina, door Krĕsna een onderwerp, dat niet alleen in Voor-Indië doch ook op Java blijkbaar altijd een zekere populariteit heeft gehad. Voor het laatste spreekt wel duidelijk het feit, dat wij er niet alleen een nu nog wel gespeelde lakon, de Krĕsna kĕmbang, van over hebben, maar zelfs twee Oud-Javaansche kakawins, die dit onderwerp behandelen, tot ons zijn gekomen, de Kṛṣṇāyaṇa en de Hariwangça.

Het verhaal, zooals onze Voor-Indische bronnen ons dat doen kennen, bv. Bhāgavata- en Viṣṇu-Purāṇa en Hariwangça, is als volgt. Koning Bhīṣma van Kuṇḍinapura in Vidarbha wil zijn dochter Rukmiṇī uithuwelijken. Hijzelf acht Kṛṣṇa een geschikt candidaat, doch zijn zoon Rukmin verzet zich hiertegen, daar hij het verachtelijk vindt met een herder in familierelatie te treden. Hij slaat Çiçupāla voor. Bhīṣma neemt dat voorstel aan. Rukmiṇī koestert echter liefde voor Kṛṣṇa en zendt hem nu een brahmaan om hem het nieuws van haar aanstaand huwelijk mede te deelen en om hem voor te slaan haar te schaken. Hij neemt dit aan, begeeft zich naar de bruiloft zonder uitgenoodigd te zijn en schaakt de prinses tijdens

[1]) Vide laatstelijk o.a. Inleiding II pag. 259 e.v.

de huwelijksfeesten, terwijl zij in statie uit den tempel komt, waar zij juist aan Durgā geofferd heeft. Hij vlucht met haar, doch wordt door Rukmin en zijn bondgenooten achtervolgd. Er ontstaat nu een woedend gevecht, waarin Kṛṣṇa en Balarāma onoverwinnelijk blijken. De bondgenooten willen den strijd opgeven, ook Çiçupāla heeft er genoeg van en zelfs Jarāsandha, Kṛṣṇa's erfvijand, adviseert er toe, doch Rukmin zet den strijd voort. Hij verliest het, doch wordt door Kṛṣṇa op voorbede van Rukmiṇī, gespaard. Daarna neemt Kṛṣṇa Rukmiṇī mede naar Dwārakā en huwt haar.

Wanneer wij hier nu de meest moderne Javaansche lezing, die van de lakon Krĕsna kĕmbang, tegenover zetten, krijgen wij iets geheel afwijkends. [1]) Rukmini, de dochter van Bismaka, vorst van Kumbina, zal worden uitgehuwelijkt aan pandita Durna van Sokalima. Als bruiloftsgasten verschijnen o.a. de Pĕndawa's, behalve Arjuna, die is achtergelaten om het rijk Ngamarta te bewaken. Ook prabu Baladewa is niet verschenen, maar heeft als vertegenwoordiger gezonden zijn broeder Narayana met zijn zuster Sĕmbadra en de patih Udawa. Narayana en Rukmini zijn op elkander verliefd en hebben reeds vaak nachtelijke bijeenkomsten gehad, zoodat de gevolgen voor Rukmini niet zijn uitgebleven. Zij dringt er dan ook op aan, dat Narayana alles aan haar vader zal openbaren, zoodat zij kunnen huwen. Onderwijl wordt alles buiten voor haar huwelijk met Durna in gereedheid gebracht. De bruidegom wordt door Rukmarata, Bismaka's zoon, naar het vrouwenverblijf gebracht waar juist Krĕsna bij Rukmini is. Nadat in eenige grappige tooneelen het klungelige karakter van Durna voldoende bespottelijk is gemaakt, komt hij tenslotte bij Rukmini's verblijf, waar Krĕsna, die de gedaante van een monster aanneemt, hem op de vlucht jaagt. Als nu aan den koning bericht wordt, dat er een monster in de kraton huist, wordt deze door de bruiloftsgasten omsingeld. Kurupati met zijn troepen bewaakt den eenen kant, Ngamarta een tweede zijde en Bratasena nog een anderen kant. Het monster vertoont zich nu aan Suyodana en de zijnen, die hals over kop op de vlucht slaan. Zeer beangst roept deze nu de hulp in van Yuḍiṣṭira. Hij beweert, dat hij en zijn leger erg vermoeid zijn en eerst wat moeten uitrusten en slaat Yuḍiṣṭira voor in zijn plaats dien kant van de kraton te bewaken. Ook aan hem verschijnt het monster, doch hij houdt moedig stand en slaat het terug. Bima, die aan de andere zijde de kraton bewaakt, hoort het strijdgerucht, herkent de stem van zijn broeder en wordt bang, dat deze door het monster gedood wordt. Hij dringt de kraton binnen, ontmoet het monster, strijd er mede en overwint het. Het monster verdwijnt plotseling. Nu komen de Korawa's opdagen en krijgt Bratasena ruzie met Suyodana, die, nu het gevaar geweken is, weer een hoogen toon aanslaat en Bima verwijt, dat hij zulke

---

[2]) Verhandelingen Bat. Genootschap deel XL. No. 22, blz. 299. De Krĕsna kĕmbang van Juynboll II blz. 417 verraadt jongere invloeden.

verwoestingen in een andermans tuin aanricht. Yuḍisṭira sust de strijdende partijen. Dan wordt besloten Arjuna te ontbieden om het monster te bestrijden. Deze heeft onderwijl een uitstapje gemaakt naar de kluizenarij van zijn grootvader Abiasa en op den terugweg Kamajaya en Kamaratih ontmoet, die hem o.a. mededeelen, dat het monster in de kraton van Kumbina niemand anders is dan Krĕsna. Bij zijn komst te Kumbina is hij dan ook direct bereid het monster aan te vallen. Krĕsna vertoeft onderwijl weder bij Rukmini in zijn gewone gedaante en stelt deze juist gerust, dat niemand anders dan Arjuna hem baas kan, die gelukkig ver weg is, als de stem van Arjuna buiten gehoord wordt. Krĕsna verschrikt, maar neemt toch, als hij Arjuna niet kan ontwijken, zijn monstergedaante weer aan. In het nu volgend gevecht wordt hij door Arjuna overwonnen en gedwongen zijn menschelijke gestalte weer aan te nemen, waarop hij verzoekt door Arjuna gedood te worden instede van uitgeleverd te worden aan de Korawa's. Hij vermaakt nu aan Arjuna wat hij bezit, beveelt zijn zuster en patih Udawa in Arjuna's genegenheid aan en wordt dan gedood. Daarna zendt Arjuna de patih Udawa met een boodschap aan Baladewa, niet dat Krĕsna gedood is, maar dat hij gaat huwen met Rukmini en daarvoor Baladewa's toestemming vraagt, terwijl hij natuurlijk persoonlijk Sĕmbadra gaat troosten.

Sĕmbadra eischt, dat niet alleen haar broer, maar ook Rukmini, die even schuldig is, gedood zal worden. Zij houdt Arjuna net zoo lang vast tot dit gebeurd is. Zoo verschijnen zij voor Bismaka, die zijn toestemming geeft tot den dood van zijn dochter. Daarna gaan zij naar Rukmini, die aanneemt Krĕsna in den dood te volgen. Als zij op het punt staat zich met haar patrĕm te dooden, wordt Krĕsna weer levend. Alles loopt dan tot genoegen van iedereen af, behalve natuurlijk van Durna en de Korawa's, daar Krĕsna en Rukmini in het huwelijk verbonden worden.

Zooals men ziet is er een groot verschil tusschen de Voor-Indische en de Javaansche lezing. Wat de beide Oud-Javaansche kakawins betreft, reeds vroeger is er een excerpt uit de Kṛṣṇāyana gepubliceerd [1]), zoodat hier volstaan kan worden met een zeer verkorte inhoudsopgave.

Na het verslaan van Kālayawana en de opbouw van Dwārawatī wordt dan ter sprake gebracht het voorgenomen huwelijk van Rukminī, dochter van Bhīṣmaka van Kuṇḍina en diens echtgenoote Pṛthukīrttī. De koning wil haar uithuwelijken aan Sunīti, den vorst van Cei, doch de koningin verlangt Kṛṣṇa als schoonzoon, wien ook Rukminī genegen is. De koningin zendt nu in het geheim een bode naar Kṛṣṇa om hem uit te noodigen Rukminī te schaken. Deze begeeft zich, zij het ook ongenoodigd, naar de bruiloft. Bij aankomst te Kuṇḍina wordt hem door den koning, die onder invloed van zijn zoon Rukma en van Jarāsandha allesbehalve over die komst gesticht is, een tijdelijk verblijf buiten de wallen aangewezen. Kṛṣṇa zendt

[1]) T. B. G. LVII blz. 221 e. v.

nu een bode naar Rukminī, die daarop 's nachts bij hem komt. Samen vluchten zij, nagezet door Rukma en diens bondgenooten. Deze worden echter verslagen, terwijl Rukma's leven op voorspraak van Rukminī gespaard wordt. Na den slag rijden Kṛṣṇa en Rukminī door naar Dwārawatī, waar het huwelijk plaats heeft.

Een eenigszins uitgebreide inhoudsopgave van de Hariwangça is nog nergens gepubliceerd, zoodat wij die hier wat uitvoeriger zullen geven.

Na de inleiding, waarin Jayabhaya vermeld wordt, volgt een uitvoerige rĕrĕnggan over Kṛṣṇa's kraton, persoon, etc., waarop ik elders hoop terug te komen. Kṛṣṇa vertoeft in zijn lusthof, waar Nārada bij hem komt en hem mededeelt, dat Çrī zich in de prinses Rukminī, dochter van Bhīṣmaka, vorst van Kuṇḍina, en koningin Pṛthukīrttidewī geincarneerd heeft. Zij zal op last van Jarāsandha, die hier in dit werk ook macht over de andere vorsten schijnt te hebben, worden uitgehuwelijkt aan Cedya. Kṛṣṇa besluit Rukminī te schaken. Hij zendt daartoe zijn vertrouwden Priyambada naar haar toe en blijft zelf in verliefde gemoedstoestand achter. Onderwijl gaat Rukminī's verlangen uit naar den persoon, waarin Wiṣṇu zich geincarneerd heeft. Verliefd zwerft zij door den tuin met haar ceṭi Kesarī. Deze bemerkt, dat zij verliefd is, maar weet niet op wien. Als de princes naar de kraton terug is gekeerd, gaat Kesarī, die verdrietig gestemd is, wat loopen buiten de kraton en ontmoet Priyambada, die een bloedverwant van haar blijkt te zijn. Hij vertelt haar, dat Kṛṣṇa zeer verliefd is op Rukminī. Zij besluiten, dat Kesarī zal trachten het hart van Rukminī gunstig voor Kṛṣṇa te stemmen. Kesarī gaat nu naar het paleis terug. Zij biedt namens Kṛṣṇa bloemen aan de prinses aan en zingt zijn lof. Als Rukminī hier wel vatbaar voor blijkt te zijn, krijgt zij Kṛṣṇa's minnebrief te lezen. Rukminī wordt hoe langer verliefder. 's Nachts verlaat zij heimelijk het paleis en gaat in den tuin wandelen. Zij weent van liefdesmart. Kesarī komt haar troosten.

Onderwijl verklapt Nārada aan Jarāsandha Kṛṣṇa's voornemen om Rukminī te schaken. Deze ontbiedt onmiddellijk Bhīṣmaka en deelt hem mede, wat hij vernomen heeft. Bhīṣmaka raadt bespoediging van het huwelijk aan. Dan laat Jarāsandha Cedya roepen, wien hij opdraagt onmiddellijk alles voor het huwelijk klaar te maken.

Rukminī is diep terneergeslagen over het bericht van haar spoedig huwelijk. Priyambada wordt ijlings naar Kṛṣṇa teruggezonden met de betuiging van haar liefde en de mededeeling van het ongeluk, dat haar dreigt. Deze voldoet aan dien opdracht. Kṛṣṇa vertrekt nu onmiddellijk met Priyambada en si Prāwira naar Kuṇḍina. Priyambada wordt weer er op uitgestuurd en maakt de afspraak, dat de vlucht 's nachts met het slaan van drie zal plaats hebben. Ondertusschen wordt in de stad alles voor het huwelijk gereed gemaakt en zijn de feestelijkheden reeds in vollen gang.

Rukminī is in het paleis met haar vrouwen. Als het 3 slaat komt Kesarī haar waarschuwen en samen sluipen zij weg. Buiten ontmoeten zij Kṛṣṇa, wiens wagen zij bestijgen, terwijl de beide dienaren achterblijven. Als zij al ver weg zijn wordt in de kraton Rukminī's vlucht ontdekt en aan den vorst geboodschapt, die woedend wordt en hen dadelijk laat achtervolgen. Deze vervolging leidt tot niets, daar de vluchtelingen al ver weg zijn. Deze vermaken zich ondertusschen in de bergbosschen Na ZES zangen lang door de natuur te hebben gezworven, begint Kṛṣṇa zich er eindelijk bezorgd over te maken, dat men hem wel eens zou kunnen achtervolgen. Hij bestijgt met Rukminī zijn wagen weer en rijdt naar huis, waar zij feestelijk ontvangen worden.

Ondertusschen rukken de bondgenooten vol woede tegen Kṛṣṇa op. Onder hen worden opgesomd; Winda, Anuwinda, Bhagadatta, Wirāta, Sālya, Bhūriçrawa, Āhuka, Jayadratha, Dantacakra. Daar zij bevreesd zijn voor de bovennatuurlijke macht van Kṛṣṇa zijn zij zeer voorzichtig. Daarom wordt krijgsraad gehouden, waarin eerst het plan geopperd wordt Kṛṣṇa op slinksche wijze uit den weg te ruimen. Jarāsandha stelt voor de Pāṇḍawa's te hulp te roepen, speculeerende op het buitengewone rechtvaardigheidsgevoel van Yudhiṣṭhira. Sang mantri Keçika en Citrasena worden naar hen afgevaardigd. Deze komen bij de Pāṇḍawa's en roepen hun hulp in den nadruk leggend op het schurkachtige en strafbare van Kṛṣṇa's daad. Dharmmaputra belooft zijn hulp. Dit bevalt niet aan Bhīma, die woedend wordt en de gezanten te lijf wil. Arjuna houdt hem er echter van terug en brengt hem onder het oog, dat men zich tegen de beslissingen van den vorst niet mag verzetten en het diens plicht is de boosheid in de wereld te straffen. De gezanten gaan dan weer naar huis terug.

Ondertusschen heeft men te Dwārawatī vernomen, dat de bondgenooten de hulp der Pāṇḍawa's willen inroepen. Patih Uddhawa wordt nu naar hen gezonden. Deze komt bij Dharmmaputra, die hem zegt, dat hij zijn hulp reeds aan Jarāsandha heeft beloofd maar dat Kṛṣṇa zich toch nergens ongerust over behoeft te maken, aangezien hij immers een incarnatie van Wiṣṇu is. Uddhawa gaat dan heen en de Pāṇḍawa's trekken op naar de hoofdstad van Karawīra. Jarāsandha ontvangt hen vol vreugde. Dan rukken de verzamelde bondgenooten met Korawa's etc., op. Zij komen op het slagveld, waar de streek geheel verwoest en uitgeplunderd is. Jarāsandha wordt hierover kwaad en laat zijn leger nu ook aan het plunderen slaan. De vluchtende bewoners komen bij Kṛṣṇa en melden hem de nadering van den vijand. Kṛṣṇa laat nu ook zijn leger zich vaardig maken en rukt op, waarbij het de aandacht verdient, dat hier bij de wapens gesproken wordt van in den gordel gestoken „duhung", de oudste mij bekende rechtstreeksche vermelding van de kris in de kakawins. [1]) Dan wordt de opstelling van de geallieerden en daarna die van Kṛṣṇa's leger beschreven.

---

1) In de oorkonden wordt de kris reeds veel vroeger vermeld. De oudste mij bekende vermelding is in de oorkonde van 769 çaka (Dr. J. L. A. Brandes. Oud-

Nu volgt een woedende strijd. Nadat deze een tijdlang met afwisselend succes is gevoerd, grijpt Baladewa in, waarop ook de Pāṇḍawa's zich in den strijd mengen. Door Baladewa sneuvelen de voornaamste aanvoerders als Wirāta, Bhīṣmaka, Wideha, Kurupati, Karṇa, Cedya, Bhagadatta, etc. en tenslotte ook Nakula en Sahadewa. Bhīma wordt kwaad als hij het sneuvelen zijner beide broeders ziet. Hij valt Baladewa aan, waarop een woedend gevecht tusschen hen beiden volgt, waarin beiden omkomen. Als Yudhiṣṭhira den dood van drie zijner broeders verneemt, werpt hij zich in het strijdgewoel, doch Kṛṣṇa bedwingt hem met de mantra Stambana, die hem beweginglooss maakt. Dan wordt Arjuna woedend en bindt den strijd aan. Alle Yadu's, en Wṛṣṇi's worden door hem verslagen. Ook Kṛṣṇa vermag niets tegen hem en ziet de nederlaag al dichtbij. Dan herinnert hij zich, dat hij Wiṣṇu is. Hij verandert zichzelf en Arjuna, die dus ook Wiṣṇu blijkt te zijn, in Wiṣṇu. De goden dalen neer om hun opwachting te maken. Ook Yudhiṣṭhira nadert en brengt zijn hulde in een lofzang. De godheid staat hem nu een wensch toe. Hij wenscht, dat alle gesneuvelden weer levend zullen worden. Het regent nu amṛta en allen herleven. Zij betuigen Kṛṣṇa hun vereering, die hen naar Yudhiṣṭhira verwijst; dan deelt hij hen nog mede, dat Rukminī een incarnatie van Çrī is en daarom slechts met hem mag huwen. Tenslotte gaan allen mede naar Dwārawatī.

Ondertusschen is daar het bericht van de nederlaag en het sneuvelen der Yadu's gekomen. De vrouwen zijn zeer bedroefd. Sommigen gelooven het niet, daar zij teveel vertrouwen in de bovennatuurlijke kracht van Kṛṣṇa hebben. Anderen besluiten hun gesneuvelde echtgenooten in den dood te volgen. Ook Rukmiṇī besluit tot dit laatste. Juist als zij van plam is zich met een dolk van het leven te berooven, komt Kṛṣṇa thuis. Dan wordt in tegenwoordigheid van alle vorsten de bruiloft gevierd, waarop allen naar huis teruggaan.

De slotzangen worden evenals in de Kṛṣṇāyaṇa gevormd door een beschrijving van Kṛṣṇa's vrouwen en kinderen, etc.

Wanneer wij nu aan de hand van bovenstaande overzichten de Sanskṛt-, de beide Oud-Javaansche- en de lakon-radactie vergelijken zien wij direct een verdeeling in twee groepen. Ofschoon Kṛṣṇāyaṇa en Hariwangça enkele punten gemeen hebben, waarin zij gezamenlijk van de Voor-Indische redactie afwijken (bv. het feit, dat Rukminī door een bode daartoe uitgenoodigd, 's nachts naar Kṛṣṇa toe vlucht e.d.m.), op welke quaestie wij elders hopen terug te komen, zijn twee aan twee de punten van overeenkomst zoo opvallend, dat wij een groep Voor-Indische lezing-Kṛṣṇāyaṇa en een groep Hariwangça-lakonredactie kunnen onderscheiden.

Javaansche Oorkonden No. IV), waar onder geschenken met andere ijzeren wapens en werktuigen als punukan, wadung en patuk ook de kris voorkomt. Dit bevestigt de veronderstelling, dat de Barabudur, waar de kris niet voorkomt, geen zuiver Javaansch werk is.

Voor wat de eerste groep betreft is de verwantschap tusschen het oorspronkelijke verhaal en de Kṛṣṇāyaṇa zeer duidelijk. In beiden komt Kṛṣṇa naar Kuṇḍina op uitnoodiging van de vrouwen, die de eerste stap doen, al is dan ook in de kakawin de moeder in de plaats getreden van de dochter, terwijl in de Purāṇa's Rukminī uitsluitend zelf handelt. Ook in de schakingsepisode is het bovenaangegeven kleine verschil maar in beiden komt Kṛṣṇa openlijk, zij het ook ongenood ter bruiloft. Maar vooral de strijd en dan speciaal de overwinning op Rukminī's broeder, die op haar voorbede gespaard wordt, maar wiens haar wordt afgesneden tot straf, komt in beide lezingen weder treffend overeen.

Een dergelijke overeenkomst valt op het eerste gezicht niet te bekennen tusschen Hariwangça en lakon. De laatste redactie is absoluut afwijkend, zoowel van het Voor-Indische voorbeeld als van de Kṛṣṇayaṇa. Alleen het feit, dat Rukminī, na met een ander verloofd te zijn, met Kṛṣṇa huwt en dat eenige strubbelling aan dat huwelijk voorafgaat, komt uit den aard der zaak overal voor. Zoo goed als geen enkele andere voorname trek is uit Voor-Indië in de lakon echter bewaard gebleven. Aan te nemen, dat wij in de lakon een rechtstreeksche afstammeling van de Purāṇa's te zien hebben, is dan ook onaannemelijk.

Echter ook in de lakon zit zooveel tegenstrijdigs, dat niet is te veronderstellen, dat deze een oorspronkelijke, op het moderne Java ontstane lezing van het geval zou zijn. In de eerste plaats valt ons al direct in het oog het absoluut onlogische, dat, waar zoowel Yuḍiṣṭira als Bratasena overtuigend bewezen hebben, dat zij het monster, de brahala, waarin Krĕsna zich verandert, best baas kunnen, er nog om Arjuna gestuurd moet worden om het te bestrijden. Dan het eigenaardige van Arjuna's boodschap door patih Udawa aan Baladewa, terwijl hij aan Sĕmbadra gansch iets andere verhaald. Ook het ongemotiveerde weder levend worden van Krĕsna doet vreemd aan. De geheele lakon lijkt eigenlijk een conglomeraat van onbegrepen en niet bij elkaar behoorende episoden en feiten. Bezien wij echter dat complex in samenhang met de Hariwangça dan wordt veel ons duidelijk. Daar Cedya, zooals Ciçupāla in de kakawin geregeld genoemd wordt, en Jarāsandha in de wayang geen rol meer spelen, was het natuurlijk noodig hen door andere personen te vervangen. Dat Kurupati de rol van Jarāsandha overneemt, ligt voor de hand, daar hij hier als hoofd van de partij tegen Krĕsna, als hoofd dus van de kiwa-partij, moet optreden. Wat er toe geleid heeft Cedya door Durna te vervangen is minder duidelijk, tenzij men tegenover Krĕsna als medeminnaar en tegenstander een zeer belachelijk persoon heeft willen stellen. Dat de schakingsepisode vervangen is door het binnendringen van Krĕsna in het vrouwenverblijf baart ook geen verwondering, gezien de geliefdheid van het pandung-motief in de lakons. Ook de groote verandering, die in den strijd is ontstaan, is van Javaansch standpunt bezien zeer logisch en verklaarbaar. Nog levendig staat mij voor den geest de verbazing en afschuw

der Javanen, toen ik in 1919 trachtende met de gegevens uit de Sudamala een lakon samen te stellen, geschikt voor het moderne Javaansche tooneel, daar de episode in moest doen voorkomen, dat Janaka en Bratasena door Kalanjaya en Kalantaka werden verslagen en op de vlucht gejaagd. De eenige oplossing die de ḍalangs uit de kraton te Soerakarta er voor te vinden wisten, was, de strijd onbeslist te laten en Narada uit den hemel te doen nederdalen om aan de beide helden mede te deelen, dat het door de goden was voorbeschikt, dat Sakula en Sadewa de reuzen zouden verslaan, zoodat hen in overweging werd gegeven zich verder van strijd te onthouden. Waar dus het verliezen van een gevecht tegen rěksasa's door de Pěndawa's voor den Javaan al iets ongehoords is, is het sneuvelen van drie hunner en het buitengevechtstellen van Yuḍisṭira iets nog veel onzinnigers. [1])

Door een en ander moest het karakter van den strijd geheel veranderen en ontstonden de tegenstrijdigheden. Het in den eindstrijd tegen Arjuna als laatste redmiddel aannemen van zijn gedaante als Wisnu door Krěsna wordt het aannemen van een monstergedaante telkens als hij wordt aangevallen. De strijd tegen de Yadu's, Wrěsni's en Baladewa vervalt geheel; ook Sakula en Sadewa treden niet op in den strijd, overeenkomstig hun figurantenkarakter in de wayang; Bratasena en Puntadewa verslaan het monster, maar toch is de hulp van Arjuna noodig als overblijfsel uit het oude verhaal; niet den gezamenlijken Pěndawa's wordt een gezantschap gestuurd om hun hulp in te roepen, maar slechts Arjuna wordt ontboden door zijn reeds van den aanvang af ter plaatse aanwezigen oudsten broeder. En tenslotte is de scene, dat Rukmini haar man in den dood wil volgen en zich met een patrěm van kant wil maken, behouden gebleven in het vreemde slot van het „bela" van Rukmini, dat verhinderd wordt niet door het verschijnen van Krěsna met alle vorsten, maar door het weer levend worden van den dooden Krěsṇa.

Door een en ander is het duidelijk geworden, dat de Krěsna kěmbang rechtstreeks terug moet gaan op de Hariwangça. Nu doet zich echter als vraagstuk nog voor het eigenaardige verschil tusschen deze kakawin en de Kṛṣṇāyaṇa, te eigenaardiger nog, daar zij in leeftijd niet veel verschillen. Gelukkigerwijze toch behooren beide gedichten tot de enkele, waarvan de tijd van het ontstaan met juistheid is vast te stellen. De Kṛṣṇāyaṇa is gedicht onder koning Warṣajaya [2]), die in het eerṣte kwart der 11de çakaeeuw moet geregeerd hebben (hij komt voor op een inscriptie uit 1026 çaka), zoodat wij vrij veilig kunnen aannemen, dat het stuk omstreeks 1025 çaka is samengesteld. De Hariwangça van mpu Panuluh is gedicht

[1]) Er zijn wel lakons bekend, waarin dergelijke feiten voorkomen, maar deze zijn ouderwetsch en worden niet meer gespeeld, uitgezonderd de stukken, waarin Sěmar of een zijner zonen zich in een held of vorst verandert, maar dat is geheel iets anders.

[2]) Inleiding I blz. 69.

tijdens de regeering van Jayabhaya, zooals boven reeds vermeld. Volgens de traditie is mpu Panuluh de leerling van mpu Sĕḍah, welke laatste de Bhāratayuddha voor het grootste deel had gedicht, toen hij in ongenade viel en werd gedood. Zijn leerling voleindigde toen het werk van zijn meester. Ook in verband met de stijl van het werk en met de dateering van een ander gedicht van Panuluh de Ghaṭotkacāçraya, waarop hieronder wordt terug gekomen, kan dus worden aangenomen, dat de Hariwangça pas tegen het einde van Jayabhaya's regeering is ontstaan, ongeveer in 1075 çaka. Het is niet wel aan te nemen, dat in de 50 jaar, die tusschen het dichten van Kṛṣṇāyaṇa en Hariwangça liggen, de traditie op Java zoo gewijzigd zou zijn, vooral ook, daar aan het tweede terras van den hoofdtempel van Panataran, die ongeveer uit 1245 çaka zal zijn (de er bij behoorende tempelwachters dragen het jaartal 1269 çaka), de oudere traditie gevolgd wordt. De eenige oplossing is, aan te nemen, dat te dien tijde op Java onafhankelijk van elkaar twee traditie's bestonden, de eene nog zeer sterk verwant aan de Voor-Indische verhalen, de andere sterk afwijkend. De Kṛṣṇāyaṇaredactie vertegenwoordigt dan wel de bij de geletterden gangbare, de hof-traditie, terwijl die van de Hariwangça de populaire zal zijn geweest. Waar van een oudere Hariwangça geen spoor over is, zou die populaire traditie dan in een anderen vorm moeten hebben bestaan en niet in die van een kakawin. Die vorm is dan zeer waarschijnlijk wel geweest een lakon, zoodat onze Hariwangça in den grond niets anders dan een wawacan, een in kakawinvorm gegoten lakon zou zijn. Daartegen pleit slechts het ontbreken van echte panakawans, want Priyambada heeft toch wel zeer weinig met onze panakawans gemeen. Doch al mag het aanwezig zijn van panakawans al een zeker kenmerk heeten, dat het betrokken werk op de wayang teruggaat, het ontbreken er van is daarom nog niet een even zeker kenmerk, dat het stuk met de wayang niets te maken heeft. Wat de inhoud betreft is er niets wat er voor, doch ook niets wat er tegen zou pleiten. De vorm geeft ons een geringe aanwijzing, dat onze veronderstelling, dat de Hariwangça een in kakawin vorm gegoten lakon is, wellicht juist is. Niet zoo zeer het als inleiding bezigen van een rĕrĕnggan kan daartoe dienen als wel een klein detail, als bv. dat de dichter tijdens de beschrijving van de vlucht en de achtervolging zes groote zangen gebruikt om zijn twee gelieven in de vrije natuur te laten ronddolen. Dit ronddolen van verliefden is in de Oud-Javaansche litteratuur een zeer geliefd thema geweest, maar bij mpu Panuluh is het, zooals later zal blijken, een obsessie geworden. Dit geheel te onpas in het verhaal inlijven van het thema, dat zijn speciale voorliefde schijnt te hebben gehad, wijst er wel op, dat hij een bewerking heeft gegeven van een reeds in anderen vorm aanwezige stof; dat die vorm een lakon moet zijn geweest wordt er echter niet mede aangetoond.

Een kostbare aanwijzing zou voor ons zijn het feit, dat mpu Panuluh zich meer had bezig gehouden met het omwerken van lakons

tot kakawins. Indien dat te bewijzen ware, zou hiermede de weegschaal overslaan ten gunste van een lakon als prototype voor de Hariwangça. En die bewijs is gelukkig te leveren. Behalve als voleindiger van de Bhāratayuddha en dichter van de Hariwangça staat mpu Panuluh ook nog te boek als vervaardiger van de Ghaṭotkacāçraya, gedicht tijdens koning Jayakṛta, waarschijnlijk wel de als koning van Kaḍiri te boek staande Kṛtajaya I, die omstreeks 1110 çaka moet geregeerd hebben blijkens de inscriptie op den z.g. Dingersteen in het Museum van het Bataviaasch Genootschap te Weltevreden. Al ware het ook niet zeker of Kṛtajaya voor of na Jayabhaya geregeerd moet hebben, dan zou uit de stijl van de beide werken dit toch duidelijk zijn geworden. De Hariwangça is natuurlijk wel in het kunstmatige Oud-Javaansch der kakawins geschreven, maar dan toch in een leesbare taal; de Ghaṭotkacāçraya daarentegen is een dier werken, waarop de dichter wel buitengemeen trotsch zal zijn geweest, daar het overloopt van kunstigheden, het werk van iemand, die reeds een lange en ernstige studie in zijn vak achter den rug heeft. Voor ons doel volstaat een korte inhoudsopgave, die hieronder dan ook volgt.

Als de Pāṇḍawa's in hun twaalfjarige ballingschap naar het woud zijn getogen, wordt Abhimanyu, zoon van Arjuna en Kṛṣṇa's zuster Subhadrā, achtergelaten in de kraton te Dwārawatī, waar hij wordt opgevoed. Na deze vermelding volgt een rĕrĕnggan van Dwārawatī's kraton. Abhimanyu leeft daar vol respect voor zijn oom Kṛṣṇa, bij wien hij dan ook zeer in de gunst staat. Zelfs zou de vorst er geen bezwaar tegen hebben hem zijn dochter Kṣiti Sundarī ten huwelijk te geven, doch deze blijkt reeds aan Lakṣaṇa kumāra, den zoon van Kurupati, verloofd te zijn. Abhimanyu, die op zijn nicht verliefd is, gaat nu buiten zwerven. Ondertusschen is ook de prinses onder den invloed gekomen van het natuurschoon en vraagt verlof een tochtje te mogen gaan maken. Zij krijgt toestemming en vertrekt met alle vrouwen. Eindelijk blijkt dan ook Kṛṣṇa zelf door de natuur aan het dolen te zijn geslagen, zoodat nu het geheele hof aan het ronddwalen is. Van het gedicht, dat in de door mij geraadpleegde mss. in het eene 48 en in het andere 50 zangen beslaat, wordt de GEHEELE EERSTE HELFT ingenomen door voortdurende natuurbeschrijvingen en opmerkingen omtrent den indruk er van op het verliefde gemoed van held en heldin. Op die tochten ontmoeten Abhimanyu en Kṣiti Sundarī elkander twee malen, waardoor hunne liefde aanwakkert. Tenslotte keert het hof dan weer naar huis terug, waar men door Baladewa en de achtergebleven Wṛṣṇi's hartelijk verwelkomd wordt. Thuisgekomen zendt Kṣiti Sundarī hare ceṭi Sudarppanā naar Abhimanyu om hem mede te deelen dat zij er niets voor voelt met Lakṣaṇa kumāra te trouwen, de hulp van Abhimanyu inroept en hem als teeken van haar liefde een sirihpruim en geurige zalf (burat) zendt. Abhimanyu zal dan pogen een nachtelijk rendezvous met de prinses te hebben. Door bezweringsformules roept hij nu Kāma en Ratih op, die verschijnen. Kāma geeft

hem een bloem, die hem beschermen zal bij het rendezvous. Abhimanyu betuigt nu aan Kāma eerbiedig zijn hulde, maar maakt daarbij geen sĕmbah voor Ratih. Deze laatste wordt dan woedend en vervloekt hem, maar hij smeekt om genade, die hem dan ook verleend wordt. Dan begeeft Abhimanyu zich naar den tuin van het prinsessenverblijf, waar hij een samenkomst met Kṣiti Sundarī heeft. Daarbij worden zij echter gezien en komt het ter oore van Baladewa, die er niets over gesticht is.

Abhimanyu vertrekt nu uit het paleis met Juru dyah. Zij komen bij een tirṭta met helder water. Abhimanyu vereert daar Çiwa en gaat dan slapen. Dan komen er twee groote buta's, Karālawaktra en Krūrākora, die elken nacht met badama's gewapend door het bosch trekken. Zij nemen hem gevangen en hij vraagt hen wie zij zijn. Zij antwoorden twee rākṣasa's van Durgā te zijn en op prooi uit te gaan. Hij slaat hen voor hem naar Durgā te brengen om opgegeten te worden. Door de lucht vliegen zij naar het kerkhof, waar Durgā verblijf houdt. De godin komt te voorschijn en wil hem verslinden. Hij aanbidt haar echter, waarop zij van voornemen verandert en hem gunstig gezind wordt. Zij zegt hem hulp te zoeken bij zijn vollen neef, die zijn kraton heeft te Porabhaya (d.i. Ghaṭotkaca, wiens kraton in de moderne lakons echter Pringgadani heet). Abhimanyu en Juru dyah worden door Karāla door de lucht daarheen gevoerd en in den tuin van het paleis afgezet. Daar ontmoeten zij den reus, die tuinman is, en hen eerst wil aanvallen, maar dan van gedachte verandert en hen vriendelijk vraagt, wat zij wenschen. Abhimanyu antwoordt, dat hij zijn neef Ghaṭotkaca wil ontmoeten. Deze ontvangt hen, maar daar Abhimanyu teveel van streek is, doet juru dyah het woord. Hij vertelt, wie Abhimanyu is en schildert zijn lotgevallen, nl. dat door den invloed van Baladewa zijn beminde aan een ander zal worden uitgehuwelijkt. Ghaṭotkaca belooft dan hem te helpen.

Intusschen trekken de Korawa's met Lakṣaṇa kumāra ter bruiloft. Kṣiti Sundarī acht nu alles verloren en wil zich met een patrĕm dooden, maar een goddelijke stem zegt haar, dat het toch nog terecht zal komen.

Ghaṭotkaca trekt nu met zijn leger door de lucht vliegend naar Kṛṣṇa's land. Zij legeren zich in een bosch. Op Ghaṭotkaca's vliegende wagen begeven de beide neven zich, vergezeld door Ghaṭotkaca's beteldoosdraagster, Keçadarā, naar het paleis van Haladhara. In Dwārawatī gekomen zien zij de menschen in Baladewa's dalĕm vroolijk feestvieren. De prinses zit echter diepbedroefd in den tuin sterk vermagerd van verdriet. De beide neven dalen neer en naderen de bedroefde prinses, die daar alleen met haar ceṭi Sudarppanā was, daar alle anderen sliepen. Na de begroeting, waarbij Sudarppanā voor de prinses het woord voert, stelt Ghaṭotkaca voor, dat Abhimanyu en Kṣiti Sundarī zich op zijn vliegwagen verwijderen. Hijzelf blijft achter om Lakṣaṇa kumāra te dooden. Nadat de beide gelieven vertrokken zijn, neemt Ghaṭotkaca de gedaante aan van Kṣiti Sundarī en Keçadarā van Sudarppanā. Zijn bedoeling is om den

Kuruprins dood te drukken als deze hem zou omarmen als bruid. Zij beiden gelijken zoo sterk op de door hen voorgestelde personen, dat niemand er aan twijfelt of zij het wel zijn.

De rākṣasa Bajradanta, zoon van den door Bhīma gedooden reus Baka, ziet de kans schoon om wraak te nemen. Hij verraadt Ghaṭotkaca aan Kurupati. Den volgenden morgen neemt deze reus de gedaante aan van Lakṣaṇa kumāra en gaat in bruiloftsoptocht naar den tuin. Bij de omhelzing wordt zijn bedrog ontdekt, daar hij tracht Ghaṭotkaca dood te drukken en deze het wederkeerig hem wil doen. Er volgt nu een hevig gevecht waarin Bajradanta wordt gedood. Daarop vliegt Ghaṭotkaca met zijn ceṭi door de lucht weg, terwijl de Korawa's op de vlucht slaan. Bij het hooren van dezen uitslag verzamelt Kurupati zijn leger en trekt tegen de Yadu's op, denkend, dat deze mede in het complot waren. Nu volgt een groote strijd tusschen Kurupati, de Korawa's en Baladewa aan de eene en de Yadukula met Ghaṭotkaca aan de andere zijde. Als de Korawa's het gaan verliezen neemt Baladewa zijn bovenmenschelijke gedaante aan (reeds hier triwikrama genaamd), waarbij uit zijn langgala bij het rondzwaaien zwermen monsters komen etc. Hij dreigt de Yadu's te vernietigen. Nārada gaat nu Kṛṣṇa halen, die op het gebergte vertoeft. Deze brengt Baladewa weer tot kalmte. Tenslotte worden alle moeilijkheden opgelost en krijgen de twee gelieven elkander, terwijl Abhimanyu ook met Uttarī huwt. Van Abhimanyu en Kṣiti Sundarī stamt dan Parīkṣit en van hem weer Janamejaya.

In de moderne lakons heet het speciale tooneelstuk, dat deze geschiedenis behandelt „Angkawijaya rabi". Tot mijn spijt is het mij niet mogen gelukken dit stuk machtig te worden, daar het te Leiden in de handschriftencollectie niet aanwezig is. Echter blijkt ten duidelijkste, dat in de Middeleeuwen de Ghaṭotkacāçraya als lakon bestond. In een der Midden-Javaansche pañjiromans, de Wangbang Wideha toch, wordt vermeld, dat Pañji als ḍalang vermond te Ḍaha de lakon Ghaṭotkacāçraya opvoert. De vraag wordt dan, wat is ouder de lakon of de kakawin, waarmede natuurlijk niet de lakon in de Wangbang Wideha bedoeld wordt maar een lakon in het algemeen het onderwerp behandelende. En dan pleit alles voor een lakon als ouderen vorm. Ten eerste al de vreemde indeeling van de kakawin, een epos, waarvan de eerste helft wordt ingenomen door natuurbeschrijvingen en minneklachten, waarin de eigenlijke handeling echter in de laatste helft is samengedrongen. Juist deze eigenaardige opzet, waardoor de kakawin als het ware uit twee geheel afzonderlijk staande stukken komt te bestaan, slechts slap verbonden door de liefde van Abhimanyu en Kṣiti Sundarī, twee deelen die overigens zoo goed als bijna niets met elkaar te maken hebben en waarvan het eerste deel zonder schade te doen aan het geheel best in een zang van een vijftal strophen had kunnen afgehandeld worden, wijst er op, dat wij hier met „nadichting" te doen hebben. De dichter heeft een bepaald onderwerp, verwerkt in het tweede

deel, gevonden en daaraan vooraf doen gaan een eerste deel van eigen vinding, bij mpu Panuluhs reeds in de Hariwangça geconstateerde voorliefde voor het beschrijven van omdwalingen van personen en dan liefst van verliefde personen, in de natuur, geheel met dergelijke beschrijvingen gevuld.

Doet het constateeren van het feit, dat de dichter bestaande stof in zijn kakawin vrij onhandig heeft omgewerkt, bij het vraagstuk van de prioriteit van lakon of kakawin de schaal al overhellen naar een ouder zijn der lakon, het gedicht zelf geeft ons een bewijs daarvoor in handen. In zang IX: 7 wordt vermeld hoe Abhimanyu aan het dwalen is in gezelschap zijner drie panakawans Punta, Praçānṭa en Juru dyah. Alle drie deze personen zijn als panakawans en wel in de Pañji-cyclus nu nog bekend. Wel speelt Juru dyah in het gedicht verder nog een rol (hij vergezelt zijn heer naar Durgā's verblijf en voert zelfs bij de ontmoeting met Ghaṭotkaca het woord), maar Punta en Praçānta doen in het gedicht absoluut niets, zelfs niet in de eenige episode, waar zij vermeld worden. Dit wijst er wel op, niet alleen, dat mpu Panuluh oudere stof in zijn gedicht verwerkt heeft, waarin hij deze drie personen aantrof, die hij dan ook maar klakkeloos heeft overgenomen, ofschoon zij in zijn kakawin geen rol hadden te vervullen, ja zelfs totaal overbodig waren voor zoover de beide eerstgenoemden betreft, maar ook, dat zijn voorbeeld aan de wayang ontleend moet zijn geweest. Hierboven toch wezen wij er reeds op, dat, waar echte panakawans optreden, gerust kan geconstateerd worden, dat het stuk een in dichtmaat overgebrachte lakon is.

Na aldus te hebben aangetoond, dat mpu Panuluh ongetwijfeld lakons tot kakawins heeft omgevormd, keeren wij terug naar de Hariwangça. Zooals reeds gezegd, behoort de redactie van Rukmini's schaking in dit gedicht tot de categorie die sterk afwijkt van de Voor-Indische, maar nauw verwant is aan die, welke nu nog in de wayang voortleeft. Er zijn twee mogelijkheden bij de verklaring van dit verschijnsel. Ten eerste kan mpu Panuluh de schepper zijn van den nieuwen vorm van het verhaal en ten tweede kan hij zijn stof ontleend hebben aan een op Java bestaande traditie, in het midden gelaten, of deze traditie zich daar gevormd heeft, dan wel weer teruggaat op mogelijke reeds in Voor-Indië bestaande volksverhalen, die dan door de zich op Java vestigende of er op handeldrijvende Voor-Indiers kunnen zijn meegebracht. Het eerste lijkt niet waarschijnlijk, gezien het feit, dat er in denzelfden tijd op Java een bewerking bestond van de zich nauw aan de Voor-Indische aansluitende „hof"-redactie, welke bewerking voldoende populair is geweest om ruim 150 jaar later stof te leveren voor basreliefs aan een voornamen tempel. Met vrij groote zekerheid kan dan ook worden aangenomen, dat mpu Panuluh reeds in anderen vorm voorhanden stof bewerkt heeft, trouwens zooals wij gezien hebben duidt ook het voorkomen van zes zangen natuurbeschrijving op een zeer ongeschikt punt midden in de vlucht van Krĕsna en Rukmini, hier

wel op. Nu ligt het voor de hand, dat Panuluh, die hofdichter was, zijn stof niet zal ontleend hebben aan onder het mindere volk gangbare verhalen, doch een onderwerp moet hebben gekozen, ook aan het hof niet onbekend. In de allereerste plaats denken wij dan aan de wayang, in alle rangen van de maatschappij ook toen wel, evenals nu, bekend en geliefd en de eenige bron aan het hof, die een zoo van de officieele afwijkende traditie zou kunnen leveren als de Hariwangça doet. Waar wij nu door de de Ghaṭotkacāçraya weten, dat mpu Panuluh stof voor zijn gedichten aan de wayang ontleende, mogen wij wel concludeeren, dat ook de Hariwangça een door hem tot een kakawin omgewerkte lakon zal zijn.

Tevens is het ons gelukt door de Ghaṭotkacāçraya in elk geval met zekerheid vast te stellen, dat reeds omstreeks 1100 çaka het repertoire van de wayang moet hebben omvat stukken, teruggaande op de Voor-Indische heldendichten of waarin personen uit die heldendichten de hoofdrollen vervullen. Waar dit met zekerheid kan worden vastgesteld van de helden uit het Mahābhārata, ligt het voor de hand aan te nemen, dat ook het Rāmāyaṇa toentertijd reeds lakons had geleverd. [1])

Met deze wetenschap gewapend wenden wij ons nu weer tot de quaestie van de tweeërlei stijl, waarin de basreliefs der Oost-Javaansche tempels gebeeldhouwd zijn. Een van de kenmerken, waardoor die beide stijlen zich van elkaar onderscheiden is wel hierin gelegen, dat de eene stijl (eerste terras hoofdtempel Panataran etc.) de indruk tracht te maken van tweedimensionaliteit, van een voorstelling, om met een wiskundige term te spreken, neergeslagen in het platte vlak, terwijl de andere (tweede terras Panataran enz.) de voorstelling wekt van iets in de ruimte af te beelden. Een enkele blik op plaat 82 van de Inleiding deel III zal duidelijker, dan met woorden is weer te geven, toelichten, wat hier bedoeld wordt. Schrijvende over de tegenstelling tusschen Midden- en Oost-Javaansche kunst heeft in Bijdr. 79 blz. 338 in zijn artikel „Oud-Javaansche Kunst" Dr. W. F. Stutterheim in zeer duidelijke bewoordingen uiteengezet de geest, die uit deze vlakke stijl spreekt, waar hij zegt: „De sfeer .... is die van de geestenwereld, nauw verwant aan die der afgestorvenen en het is in deze sfeer, dat wij ons moeten verplaatsen als wij de

---

[1]) Hoewel het duidelijk is, dat in de laatste 800 jaar op Javaanschen bodem de wayangverhalen aanzienlijke veranderingen hebben ondergaan, is het toch zeer de vraag, nu hoe langer hoe meer blijkt, dat reeds in zeer ouden tijd sterk van de klassieke lezing afwijkende redactie's bestonden, of men wel alle afwijking van het klassieke Sanskṛtorigineel, zooals tot nog toe geschiedde, op rekening van het „javaniseeren" mag schrijven. De resultaten, door Stutterheim in zijn Rāmalegenden enz. bereikt, bewijzen dat het noodzakelijk zijn zal juist bij die oude afwijkende lezingen nog verder na te gaan of er in Britsch-Indië onder het volk wellicht verhalen in omloop zijn, die van de klassieken afwijken en met de „verjavaniseerde" lezingen overeenkomen. Blijkt dit in meerdere gevallen zoo te zijn, dan is het niet onmogelijk, dat de wayangteksten teruggaan op mondeling naar Java overgebrachte verhalen, terwijl dan later op den basis van de klassieken de kakawins gemaakt kunnen zijn.

overige verbeeldingen, de reliefs, willen verstaan" en „Hierbij ondergaat de sfeer waarin deze geschiedenissen zich afspelen een duidelijk naspeurbare javanisatie .... zoodanig, dat de historische figuren tot geestfiguraties worden, hun omgeving vervuld is van geesten en geestelementen, kortom, de geheele scene zich afspeelt in een als geestenwereld te denken milieu ....", terwijl hij dan op blz. 339 voortgaat: „Het frontale, tweedimensionale, de massaloosheid, de verstarring, niet slechts javaansche, maar meer algemeene eigenschappen van het begrip „„geest"" als nalevende en nawerkzame schaduwziel van een afgestorvene .... het wegwerken der ruimteillusie door vervlakken .... is een voorname eisch geworden."

Wordt hier zeer goed weergegeven het groote verschil in opvatting bij de uitbeelding der Midden- en Oost-Javaansche basreliefs, met precies dezelfde bewoordingen kan omschreven worden het verschil tusschen de beide stijlen der Oost-Javaansche afzonderlijk. Midden-Java staat tot Oost-Java als de stijl van het tweede terras van Panataran staat tot die van het eerste.

Waar wel vast staat, dat de basreliefs voorstellingen zijn grootendeels van verhalen uit de Oud-Javaansche en Midden-Javaansche litteratuur, doet zich dus de vraag voor, waar vinden wij twee groepen van litteratuurproducten, die in wezen zoo van elkander afwijken, dat zij tot een zoo verschillende uitbeelding aanleiding kunnen geven. En dan kan direct het antwoord luiden in de lakon en in de kakawin. De geest, die bedoeld wordt in de boven gegeven aanhalingen uit het opstel van den heer Stutterheim, is de geest van de wayang, van de schimmen der afgestorven voorvaderen, der machtige geesten. Het groote onderscheid tusschen de beide stijlen, wordt dan ook het beste weergegeven, door de stijl van het tweede terras van Panataran kakawin-, die van het eerste wayangstijl te noemen.

Nagegaan dient nu te worden in hoeverre de practijk aan deze theorie beantwoordt. Wat het eerste terras van Panataran betreft, waar basreliefs in wayangstijl voorkomen, staat het wel vast, dat hier is afgebeeld een lakon, de stof der moderne lakons Hanuman duta en Rama tambak behandelend, teruggaande tot de Rāmāyaṇa-kakawin, maar er in enkele details toch voldoende van afwijkend om te kunnen vaststellen, wat lakon- en wat kakawin-verhalen zijn. Het tweede terras geeft de Kṛṣṇāyaṇa. Waar wij nu boven hebben aannemelijk gemaakt, dat de wayang-traditie over de schaking van Rukmini is neergelegd in de Hariwangça, mogen wij aannemen, dat de traditie, zooals die in de Kṛṣṇāyaṇa en aan de basreliefs voorkomt, niet door de wayang is overgenomen. Trouwens, moest in het vroeger aangehaalde artikel, waarin werd vastgelegd, dat die basreliefs van het tweede terras de Kṛṣṇāyaṇa geven, nog worden verondersteld, dat er een andere redactie dan de ons bekende was gevolgd bij de uitbeelding, daar verschillende tafereelen niet konden worden ver-

klaard, sedert is het mij in een binnen kort in het T. B. G. te verschijnen bijdrage gelukt ook die raadselachtige basreliefs uit de kakawin te verklaren en staat daardoor wel vast, dat juist de ons bekende tekst en geen andere er gebruikt is. Aan het tweede terras zien wij dus een kakawin afgebeeld en kakawinstijl gebruikt. Voor wat betreft het pĕnḍapaterras, waarvan slechts het grootste deel der achterzijde verklaard is, zijn hier, voor zoover reeds bekend, tuturs afgebeeld. In verband daarmede verwondert het ons niet hier kakawinstijl te zien toegepast.

Om ons nu eens tot andere tempels te wenden, kan worden vastgesteld, dat, wat Kĕḍaton betreft, van de drie hierop afgebeelde verhalen er tot nog toe twee verklaard zijn, nl. de Wiwāha en de Garuḍeya. Voor wat het eerste betreft bestaat er zoowel een lakon als een kakawin, doch de Garuḍeya kennen wij alleen uit het Adiparwa. De inhoud van het verhaal, een strijd tusschen Garuḍa en de goden om de onsterfelijkheidsdrank, leent zich niet tot een lakon en zal er ook wel nooit voor gebruikt zijn. Hiermede komt weer goed overeen het feit, dat de basreliefs van Kĕḍaton in kakawinstijl zijn (plaat 25). Wel komen ook hier een enkele maal de tot kālakoppen verstyleerde boomen (vgl. O. V. 1921 plaat 4 No. 7), wolken en vlammen voor, maar men behoeft slechts bv. O. V. 1921 plaat 2 No. 1 te leggen naast een photo van het eerste terras van Panataran om te zien, dat de reliefs van Kĕḍaton tot de kakawinstijl behooren. Trouwens niet alleen het meer of minder vol zijn van een relief bepaalt de stijl, maar het totaal van „impressionisme", omgeving, vlakvulling, persoonsuitbeelding, afkeer van het ledige, enz. Het ligt voor de hand, dat vooral aan den hoofdtempel van Panataran, waar beide stijlsoorten in de ornamentatie werden gebruikt, de verschillen veel sterker geaccentueerd zullen zijn geworden, dan aan de andere tempels, waar wij slechts één stijlsoort aantreffen. Hier zullen de verschillen dikwijls minder in het oog springen, vooral, daar het tenslotte slechts een quaestie van gradatie is.

Blijkt tot nog toe, dat overal, waar de kakawinstijl voorkomt en er zekerheid omtrent het voorgestelde is, de feiten uitwijzen, dat wij met een kakawin te doen hebben, terwijl op Panataran daar, waar wayangstijl is toegepast, ook werkelijk lakons zijn voorgesteld, het tweede voorbeeld van wayangstijl aan een reliefreeks, die aan de hand van een Javaansch litteratuurproduct kan verklaard worden spreekt minder duidelijk. Wij bedoelen hier Surawana, waaraan, zooals bekend, op de zijkanten de Arjuna wiwāha is voorgesteld, terwijl de paneelen op de pilasters iets anders te zien geven, althans op de hoeken van het eigenlijke terraslichaam en aan de Noordzijde van den trapuitbouw. (plaat 27). Waar nu van de Wiwāha zoowel een lakon als een kakawin bestaat, is het niet uit te maken, welke hier is voorgesteld. Zooals gezegd, besliste indertijd mijn gevoel voor de lakon, wat zich zou dekken met het feit, dat hier wayangstijl is toegepast, doch te bewijzen is het niet. Aannemende echter, dat ook op

Surawana de lakon is afgebeeld, doet zich dan op het eerste gezicht een verschijnsel voor, dat onze geheele hypothese wayangstijl stelt lakons, kakawinstijl kakawins, tuturs e.d.m. voor, dreigt te vernietigen. De paneelen toch op de pilasters, voor zoover zij niet gebruikt zijn om er een stuk van de Wiwāha op te beitelen, geven verhalen, die ook aan het pĕnḍapaterras van Panataran voorkomen, tuturs e.d. dus, waarvan er een, de Bubukṣah, aan beide tempels is teruggevonden. Deze pilasterpaneelen toch zijn wat landschapuitbeelding, vulling, etc. betreft in denzelfden stijl gehouden als de hoofdpaneelen, in wayangstijl. Daardoor zouden wij dus hier tuturs in wayangstijl hebben. Gelukkig blijkt bij vergelijking de overeenkomst tusschen hoofd- en pilasterpaneelen zich niet verder uit te strekken, dan tot landschap en vulling en blijkt de persoonsuitbeelding geheel die te zijn van het pĕnḍapaterras van Panataran. Indien de beeldhouwers zich hier zuiver aan het principe gehouden hadden van lakons in wayang-, kakawins, tuturs e.t.q. in kakawin-stijl, zou het geheel zeer leelijk zijn geworden. Op Panataran komt het voor, dat beide stijlen aan denzelfden tempel zijn toegepast, maar dan toch op verschillend niveau. Ware het ook aan Surawana doorgevoerd, dan zou men naast elkander afwisselend 2 kleine paneelen in de eene en een groot paneel in de andere stijl hebben gekregen, daargelaten nog het feit, dat door het gebruiken van de laatste pilasterpaneelen ook voor de Wiwāha, deze dan weer in wayangstijl behakt zouden zijn. Zeer terecht hebben de beeldhouwers dit gecoupeerd, door de paneelen, wat entourage enz. betreft in dezelfde stijl te houden, doch de figuren uit te beelden op de wijze, zooals zulks moest in verband met de categorie, waartoe zij behooren, lakons, kakawins, tuturs etc. Door deze werkwijze werd een goed geheel verkregen zonder dat de beschouwer op een dwaalspoor werd gebracht.

Ook in de grotkluizenarij Sela mangleng (Tulung agung) komen basreliefs voor, die voorstellingen uit de Wiwāha geven (plaat 28). Het trekt hierbij de aandacht, dat zoowel de verleidingsscene als het bezoek van Indra aan Arjuna zijn afgebeeld, doch de strijd om het everzwijn ontbreekt. Trouwens in een kluizenarij zijn de beide eerste episoden zeer op hun plaats, nl. het weerstand bieden aan zinnelijke indrukken en het voeren van philosophische gesprekken, terwijl een vechtpartij als die van Çiwa en Arjuna voor een krijgsman veel leerzaams en aantrekkelijks moge hebben gehad, doch voor een kluizenaar, wiens einddoel niet was het verkrijgen van goddelijke wapenen en het overwinnen zijner vijanden, minder op zijn plaats was. Juist waar het hier afbeeldingen in een kluizenarij betreft kunnen wij er ook eerder de kakawin, dan de lakon verwachten. En inderdaad zijn de basreliefs geheel in kakawinstijl gehouden. Waar het niet direct bekend is, uit welken tijd de basreliefs afkomstig zijn kunnen wij, ook in verband met het volgende, nu vaststellen, dat het werk moet zijn uit de Majhapahitsche periode en wel uit de eerste helft, een

conclusie, waartegen ook de details en de stijl der basreliefs in het algemeen zich niet verzetten.

Tenslotte dienen wij nog een onderzoek in te stellen naar de basreliefs van Jago ten opzichte van het onderwerp, dat ons bezig houdt. Zooals boven reeds gereleveerd moeten de reliefs van dezen tempel worden ingedeeld bij de kakawinstijl. Inderdaad blijken nu ook voor zoover met zekerheid een keuze valt te doen tusschen lakon of niet-lakon, de er op afgebeelde verhalen niet tot de lakons te behooren. Aan het eerste terras en den zg. beugel vinden wij de Tantri en de Kuñjarakarṇa, geen van beiden voor zoover bekend ooit in lakonvorm gebracht en waarvan het ook hoogst onwaarschijnlijk is, dat het ooit gebeurd zou zijn. Het tweede terras geeft ons de Pārthayajña en wel in een vorm, die dikwijls de woorden van de kakawin op den voet volgt, zoodat het wel zeker is, dat hier de kakawin is afgebeeld. Aan het derde terras treft men de Arjunawiwāha aan. Daardoor is hier, evenals aan Surawana, geen beslissing te nemen, ofschoon, zooals gezegd, de totaalindruk mij indertijd al deed aannemen, dat hier de kakawin was uitgebeeld en ook het paneel met Indra en Brahma als mijn interpretatie juist is, dat hier de schepping van de widadari's bedoeld is, deze opvatting versterkt, daar dit detail in de lakon absoluut geen rol speelt. Het tempellichaam tenslotte heeft de Kālayawaṇa-episoden. Daar niet vast staat of hierbij als bron de Kṛṣṇāyaṇa gediend heeft valt geen absolute conclusie te trekken, doch het geheel onbekend zijn van eenig spoor van een lakon, die dit verhaal behandelt, en de door het tweede terras van Panataran bewezen populariteit van de Kṛṣṇāyaṇa maakt het toch wel waarschijnlijk, dat ook hier onderwerp en stijl elkander dekken, m.a.w. wij er een stuk kakawin vinden afgebeeld.

Echter, zooals wij reeds opmerkten, zuivere kakawinstijl, zooals Tegawangi, Sela mangleng, het tweede terras van Panataran ons bieden, geeft Jago toch niet. De sterk op den voorgrond tredende afschuw van het ledige, het buitengewoon wayangachtige van enkele reliefserie's etc., maken het ons onmogelijk, hoe sterk overigens ook de verwantschap met de genoemde reliefs in kakawinstijl is, Jago volledig bij deze groep in te deelen. Nu is echter Jago minstens driekwart eeuw ouder dan de hoofdtempel van Panataran en een eeuw of meer dan Tegawangi en Kĕḍaton, terwijl de voorbeelden van uitgesproken wayang- of kakawinstijl allen aan jongere tempels voorkomen. Het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat het scherpe onderscheid eerst gemaakt is in den tijd na den bouw van Jago, zoodat aan Jago een overgangsvorm wordt gevonden. Daar voor ons doel oudere reliefreeksen ontbreken (de reliefs van Jalatunḍa moeten buiten beschouwing blijven, daar zij uit waarschijnlijk te ouden tijd dateeren, al begint de Javaansche geest er zich al voelbaar te maken) kunnen wij niet beslissen wanneer en op welke wijze de differentiatie is begonnen. Wel echter mogen wij voorloopig aannemen, dat de basreliefs, waar het stijlverschil zeer geprononceerd is te constateeren, waarschijnlijk uit den tijd na Jago

stammen. Van dit gegeven is hierboven bij de dateering van de reliefs van Sela mangleng dan ook gebruik gemaakt.

Opvallend is het, dat bij de scheiding in de uitbeelding van lakons en van kakawins e.d. geen rekening is gehouden met verschillende details, die door ons als specifiek tot de wayang behoorende zouden worden beschouwd. Treffend komt dit tot uiting in het bañolanachtige tafereeltje, zoowel op Surawaṇa bij de lakon als bij de kakawin op Kĕḍaton voorkomend bij de bekende verleidingsscene, waarop de panakawans zich op indecente wijze vermaken met wat men zou kunnen noemen „hemelnymphen 2de klasse", terwijl de echte hemelnymphen hun heer trachten te verleiden. Verwondering behoeft dit echter niet te wekken. De wisselwerking tusschen wayang en layang, tooneel en litteratuur op Java, waarop Brandes in Pararaton (2de druk blz. 209 e.v.) het eerst de aandacht vestigde, is zoo algemeen en uitgebreid, dat het te verwonderen zou zijn als deze ook niet had plaats gehad tusschen wayang en kunst. De wayang, waarbij immers de schimmen der afgestorven helden en voorouders om zoo te zeggen „in levenden lijve" ten tooneele kwamen, moet invloed hebben uitgeoefend op de uitbeelding dier helden. Vandaar dan ook, dat wat haartooi enz. betreft zelfs in de kakawinstijl de wayang domineert. Wat ligt meer voor de hand, dan dat men, al stond de episode niet in het af te beelden gedicht vermeldt, een verloren hoek vulde met een scene, die in de wayang er wel bij te pas kwam en daar aan de toeschouwers altijd veel genoegen verschafte. Vandaar, dat men er toe kwam dergelijke tafereeltjes te componeeren niet alleen, maar er zelfs dikwijls of liever gewoonlijk toe over ging aan de voorname personen hun panakawans te laten, uit wier gezelschap o.a. toch juist hun voornaamheid bleek, terwijl de in de gedichten een rol vervullende ceṭi's en mannelijke dienaren er te gereeder toe deed besluiten.

Doch met dit aanroeren van het feit, dat ook in de kakawinstijl de helden dikwijls aan de wayang ontleende kenmerken vertoonen als bv. de gĕlung als haardracht, hebben wij nog een punt ter sprake gebracht, dat ons in staat zal stellen onze werkhypothese omtrent wayang- en kakawinstijl uit te breiden en aan te vullen. Het trekt nl. de aandacht, dat op de basreliefs in kakawinstijl dikwijls dergelijke wayangachtige kenmerken voorkomen, maar toch ook dikwijls niet. Vertoonen bv. het tweede terras van Panataran, het tweede en derde terras van Jago die wel, aan het pĕnḍapaterras van Panataran en aan het eerste terras van Jago zoeken wij hen tevergeefsch, afgescheiden natuurlijk van het feit, dat ook op de basreliefs der laatste categorie, waar dit pas geeft, bv. bij het uitbeelden van goden, goddelijke personen, koningen e.t.q. deze dikwijls van een kroon of tiara worden voorzien. Maar ook dat gaat niet altijd op. Aan het slot van de Tantri aan het eerste terras van Jago bv. draagt koning Angling Darma van Malawapati geen kroon, evenmin als een der vorstelijke personen in de Sang Satyawan aan het pĕnḍapaterras van Panataran,

of de godheid (Satyawan) zelf in laatstbedoeld geval. De gĕlung e.d. komt er echter nergens voor. Trouwens, dit is na het voorgaande niet meer dan natuurlijk. Slechts de ook in de wayang optredende helden kunnen dergelijke wayangachtige kenmerken hebben. Personen in een tutur of ander verhaal, dat niet in de wayang gedramatiseerd is, hebben die uit den aard der zaak niet.

Resumeerende kunnen wij dus als werkhypothese het volgende aannemen: Basreliefs in wayangstijl geven ons lakons, die in kakawinstijl gedichten of andere verhalen. In laatstgemelde categorie zullen die, waarin personen optreden met gĕlung a.a. illustratie's geven van verhalen, waarin ook in de wayang bekende persoonlijkheden, voornamelijk dus de helden uit de Voor-Indische heldendichten een rol spelen. Basreliefs in kakawinstijl, die ons personen zonder dergelijke kenmerken vertoonen, zijn voorstellingen van verhalen, waar die helden niet in optreden.

Dat wij hier een belangrijk gegeven bij de hand hebben voor basreliefverklaring springt in het oog. Aan de hand van deze werkhypothese kan dan al dadelijk worden vastgesteld, dat de nog onverklaarbare basreliefserie aan de Noordzijde van Kĕḍaton ons een kakawin zal geven, waarin helden uit de wayang optreden. Daarentegen zullen wij voor de verklaring van de ons nog niet duidelijke basreliefs van het pĕnḍapaterras van Panataran en van het eerste terras en den beugel van Jago moeten gebruiken litteratuurproducten, waarin die helden geen rol spelen.

Veel wordt ons nu ook duidelijk in de compositie en vorm der basreliefs, dat dit vroeger niet was. Reeds in de Hollandsche Revue 1923 blz. 572 wees ik er op, dat Brandes' veronderstelling als zouden de basreliefs in Oost-Java, speciaal aan Jago, hun lange smalle vorm te danken hebben aan beinvloeding door de lontar, het schrijf- en teekenmateriaal dier dagen, wel niet juist zal zijn en dat eerder de wayang, hetzij dan als wayang beber, hetzij als wayang purwa, hiervoor in aanmerking kwam. Nu kunnen wij een stap verder gaan en aannemen, dat bv. aan Surawana en het eerste terras van Panataran wij wel degelijk de kĕlir, het wayangscherm, voor ons hebben, zij het dan in stukken geknipt zoals op Panataran of in een doorloopende reeks verbonden als op Surawana. En op de andere basreliefs heeft wel ingewerkt de wayang beber met zijn lange smalle doeken of de nu nog op Bali bekend zijnde schilderingen op katoen, gebruikt bij de versiering van bale's en andere gebouwen.

Intusschen, waar het niet de bedoeling is hier stijlcritische beschouwingen te leverern, kan dit laatste onderwerp gevoegelijk blijven rusten en kunnen wij ons met de door ons in den loop van ons betoog verzamelde gegevens weder wenden tot de Sudamala en de basreliefs, hoofdzakelijk van Tegawangi, als zijnde de oudste der beide heiligdommen, waaraan de Sudamala is afgebeeld.

De basreliefs aan dezen tempel behooren ongetwijfeld tot de kakawin-

stijl, zoodat wij door onze werkhypothese gedwongen worden aan te nemen, dat, wat op Tegawangi staat afgebeeld niet de lakon is, maar een dichtwerk en dus wel een wawacan in den geest van onzen tekst. Of het die tekst zelf is dient nu tenslotte definitief te worden onderzocht. Er tegen pleitte slechts het uit de Sri Tanjung getrokken gegeven, dat de Sudamala gemaakt was door denzelfden vervaardiger als dat gedicht, welk gegeven ons door de hoogstmerkwaardige naams-coincidentie, boven aangeduid, niet zeer betrouwbaar leek. Daartegenover was de taal, waarin het gedicht gesteld was, geen bezwaar tegen een dateering uit 1280 çaka, terwijl, niettegenstaande ons gedicht op een lakon teruggaat, de stijl der basreliefs uitwees, dat er geen lakon, doch een kakawin, wawacan o.i.d. was afgebeeld, en bovendien terloops bleek, dat reeds 200 jaar voor het ontstaan van Tegawangi lakons, waarin helden uit het Mahābhārata de hoofdrol vervulden, in dichtvorm werden omgewerkt. Hier kan dus slechts overeenstemming of afwijking van onzen tekst met de basreliefs beslissend zijn.

Dit nu te constateeren is in het onderhavige geval zeer bezwaarlijk. Reeds herhaalde malen hebben wij er in het voorgaande op gewezen, dat de Sudamala zooals die voor ons ligt in later tijd op schrift moet zijn gebracht na eerst wellicht geslachten lang mondeling te zijn overgeleverd. Door deze mondelinge overlevering moet het stuk veel veranderingen ondergaan hebben, zullen er wellicht stukken uit verdwenen zijn of door andere zijn vervangen. Reeds in het vorige hoofdstuk hadden wij gelegenheid er op te wijzen, dat voor zoover de drie eerste zangen betreft gedicht en reliefs elkander vrijwel dekken en geringe afwijkingen uit de traditie van de beeldhouwers gemakkelijk verklaard kunnen worden. Met den vierden zang kwamen echter enkele moeilijkheden, wel niet zoo, dat zij de verklaring van de reliefs onmogelijk maakten, maar toch wel van dien aard, dat op enkele plaatsen moest worden geconstateerd, dat tekst en illustratie's min of meer afweken. Nu is het merkwaardig, dat ook uit de handschriften kan worden opgemaakt, dat juist de vierde zang bij de mondelinge overlevering het meest geleden heeft. Konden wij in de eerste drie zangen bij het aanteekenen der tekstvarianten slechts 15 afwijkende strophen uit de verschillende mss. noteeren, bij den vierden zang bedroeg dit aantal 74. Verwonderlijk is dit verschijnsel niet. De eerste drie zangen behandelen hoofdzakelijk goden en geesten, onderwerpen, die door de er in schuilende magische kracht voorzichtig gehandteerd moesten worden. Met den vierden zang zijn wij dan uit de geestenwereld geraakt en maken wij verder kennis met een aantal lotgevallen, zooals elk behoorlijk held die in zijn loopbaan meemaakt. Vandaar, dat men bij de overlevering nauwkeuriger acht zal hebben geslagen op de juiste weergave van het begin tot en met het magische culminatiepunt in het gedicht, de verlossing van Durga, dan op het overige, vooral als wij gelijk hebben in onze opvatting, dat het werk gediend heeft als wawacan om te ngruwat.

Dit in aanmerking genomen zullen wij bij de vergelijking van gedicht en reliefs dan ook niet zoo zeer moeten letten op punten van verschil als wel op punten van overeenkomst vooral in de kleine details. Hierboven werd er reeds op gewezen, dat voor de eerste drie zangen tekst en reliefs goed overeenkomen. Maar die overeenkomst gaat tot in details. Als het gedicht bv. vermeldt, dat Kunti, Sadewa bij de hand pakt en zoo meeneemt naar het kerkhof, zien wij op het basrelief, dat hij inderdaad bij de hand wordt voortgetrokken. Sterker nog, bij de kerkhofscene waren wij in de gelegenheid door het relief vast te stellen, dat de strophe met de kala bang, die nu reeds in de meeste handschriften ontbreekt en nog slechts in enkele voorkomt, oorspronkelijk moet zijn.

Maar ook in de zoo corrupte vierde zang treffen wij nog allerkleinste details aan uit het gedicht, op de reliefs afgebeeld. Wij wijzen hier slechts op de sierlijke slepen van de statiegewaden der kluizenaarsdochters bij de scene te Prangalas, op de om zoo te zeggen „woordelijke" illustratie van zang IV: 66 waarop in het vorige hoofdstuk reeds de aandacht werd gevestigd, op het afbeelden van de slechts in de bañolan een rol spelende Sĕmar en Towok e.d.m.

En dat ook de driekwart eeuw jongere reliefs van Sukuh ons terzake gegevens verschaffen kunnen bleek ons reeds bij het vroeger besproken „akidukus" van Sĕmar in de kerkhofscene.

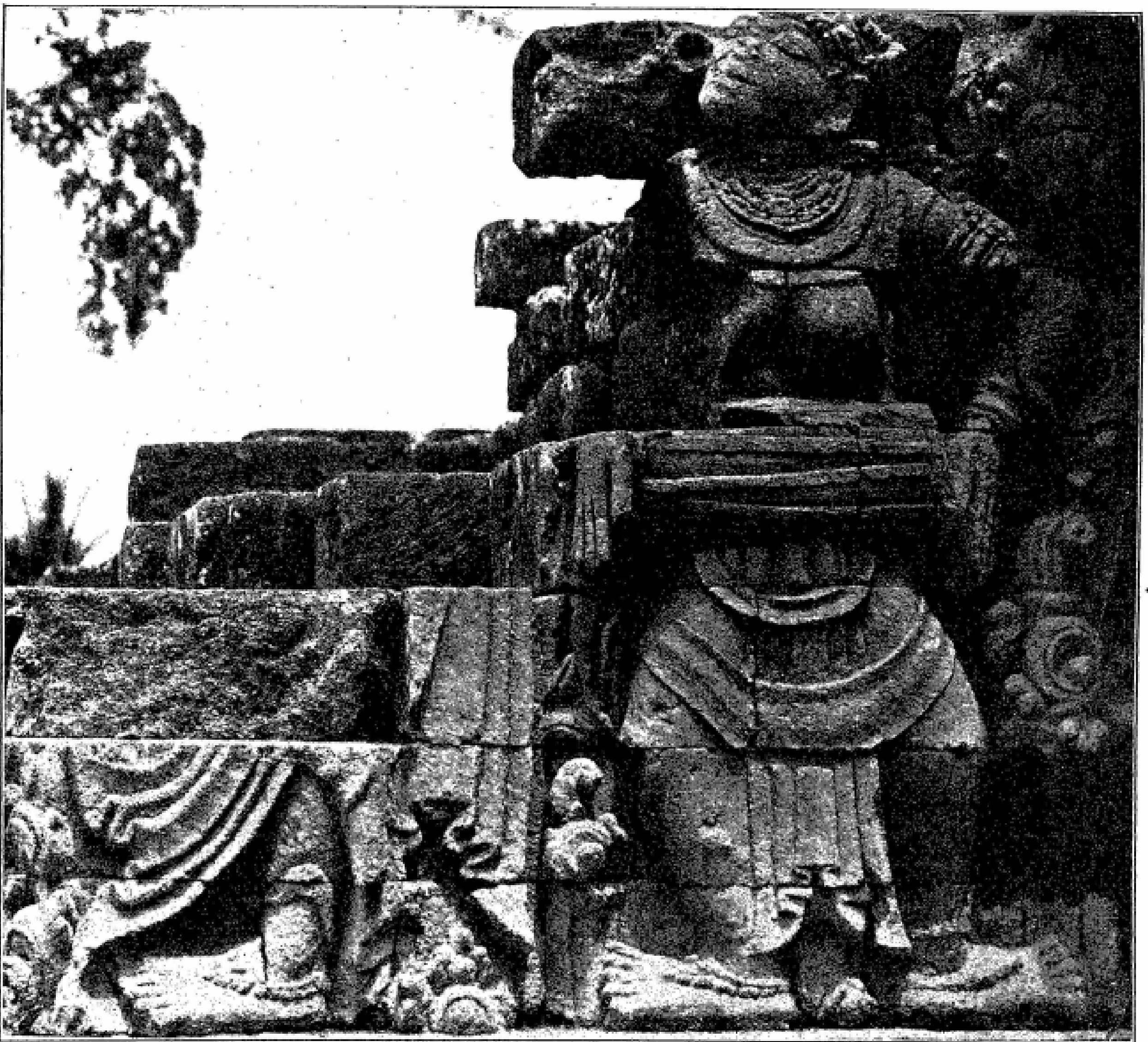
Juist die overeenstemming in dergelijke kleinigheden toont ons overtuigend aan, dat de tekst, die in 1280 çaka door de beeldhouwers der basreliefs aan Tegawangi is gebruikt, dezelfde moet zijn geweest, waarvan wij in de Sudamala nu nog de in de meeste opzichten met het oorspronkelijke wonderwel overeenkomende lijnrechte afstammeling voor ons hebben.

Waar wij ons voorstelden een onderzoek te doen naar de Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst voor zoover de gegevens hier in Nederland beschikbaar ons daartoe in staat stelden, zijn wij hiermede tevens aan het slot gekomen van onze verhandeling.

Mochten wij er in den loop van ons betoog in geslaagd zijn ook op andere archeologische quaestie's eenig nieuw licht te hebben geworpen, dan kan dit als extra-winst worden geboekt. Uitgeput is met het voorenstaande de door ons behandelde stof nog geenszins, wat ook onmogelijk zou zijn door het betrekkelijk gebrekkige der te onzer beschikking staande gegevens (plaatselijke studie blijft bij dergelijke detailonderwerpen als het door ons behandelde altijd een voorname factor) en bovendien daar wij in verscheidene gevallen nog slechts aan den aanvang der bestudeering van de geboden stof staan. Mogen anderen er in slagen het onderzoek, waarvan wij de voorloopige uitkomsten hier gegeven hebben, tot een goed einde te brengen.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

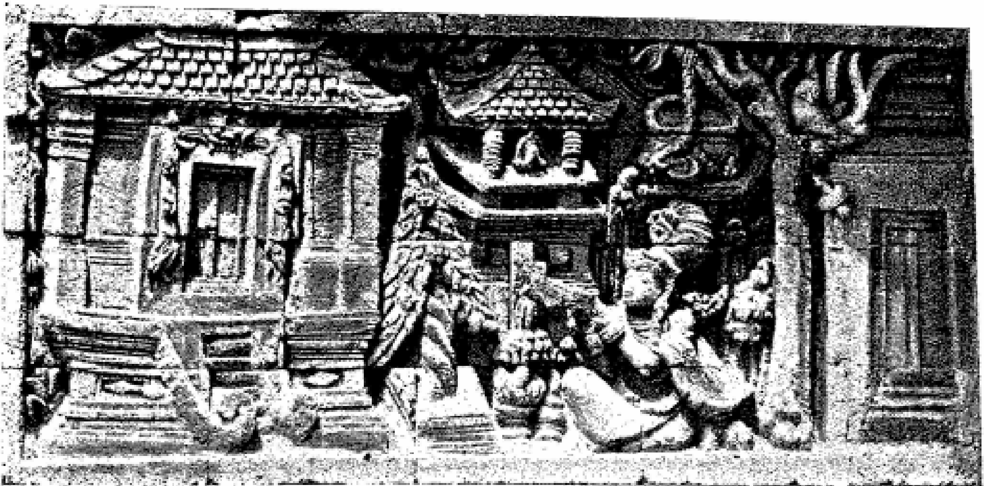
Bladz.	5	reg.	9 v.o.	IV : 7 od	lees: IV : 70 d.
„	6	„	13 v.o.	takst	„ : tekst.
„	8	„	14 v.b.	Lohate	„ : Lothate.
„	45	„	6 v.b.	(1. manuke)	„ : (l. manuke).
„	90	„	13 v.b.	stond en het niet	„ : stond het niet toe.
„	96	„	2 v.o.	luchruim	„ : luchtruim.
„	116	„	20 v.o.	noch in de moderne	„ : noch in de oude, noch in de moderne.
„	123	„	8 v.o.	Dr. F. D. K. Bosch maakte er mij op attent, dat aan een poort van het complex te Sĕnḍang duhur, dateerend uit den tijd van godsdienst-overgang, een hertekoppen-boog maar *zonder* kāla-kop voorkomt.	
„	144	noot	r. 2	s.v. marmmaḍa	lees: s.v. narmmaḍa.
„	145	reg.	18 v.o.	Sawistri	„ : Suwistri.
„	146	„	19 v.o.	(vide bijgaande afdrukken) moet geschrapt worden.	
„	148	„	5 v.b.	strom	lees: storm.
„	154	„	7 v.b.	eerder den naam van	„ : eerder den naam van knutselwerk dan van.
„	157	„	1 v.o.	Volgens J. Kats, Het Javaansch Toneel I. Wajang poerwa blz. 171 is het „oenting-oenting".	
„	157	noot	r. 2 v.o.	achteraf blijken, oorspronkelijk door Europeeschen invloed ook in het Klatensche Bratayuda-lakons gespeeld te worden J. Kats o.c. blz. 110.	
„	159	reg.	18 v.b.	Sedert is dit opstel verschenen in: Publicaties van den Oudheidkundigen Dienst, Deel I blz. 36 e.v.	
„	161	„	7 v.o.	vorst van Cei	lees: vorst van Cedi.
„	170	„	21 v.o.	deze geschiedenis. Hieronder te verstaan het huwelijk van Angkawijaya en Siti sundari, daargelaten hoe de geschiedenis verloopt.	
„	174	„	1 v.b.	Sedert verschenen in T. B. G. LXIX blz. 196—206.	
„	174	„	17 v.b.	Plaat 25	lees: plaat 26.

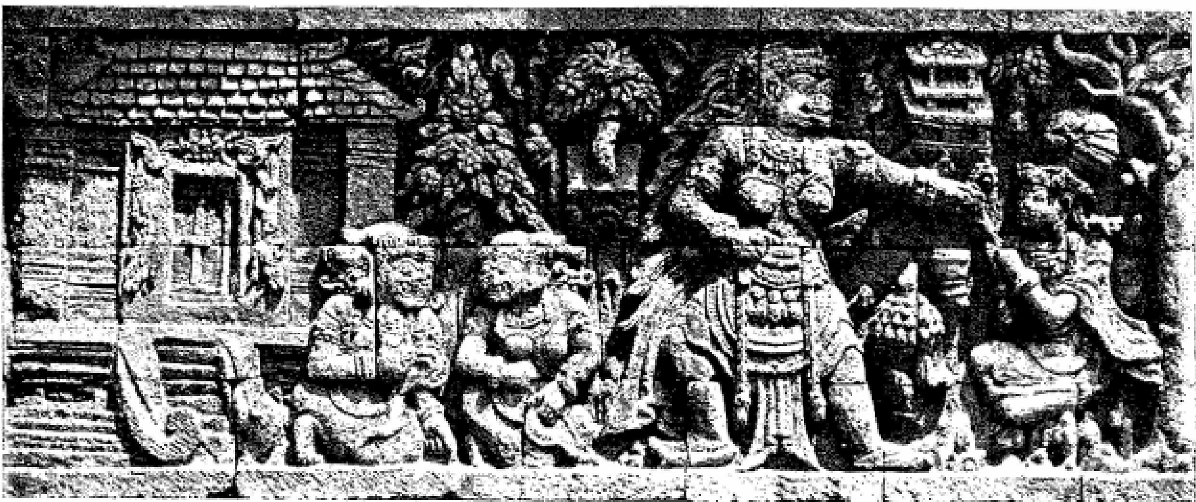
1. Relief van Caṇḍi Tegawangi
(z. blz. 115).

2 (z. blz. 116).

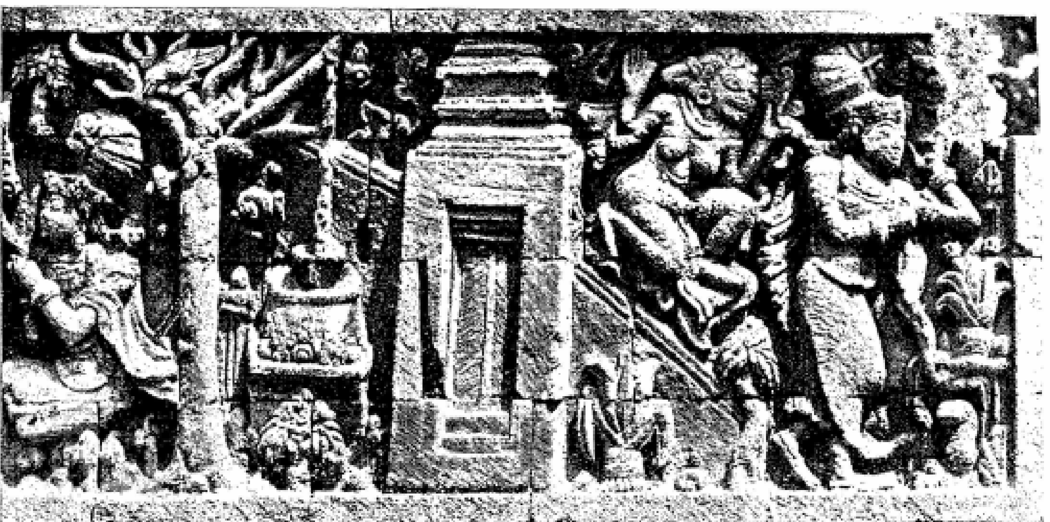

3 (z. blz. 117).

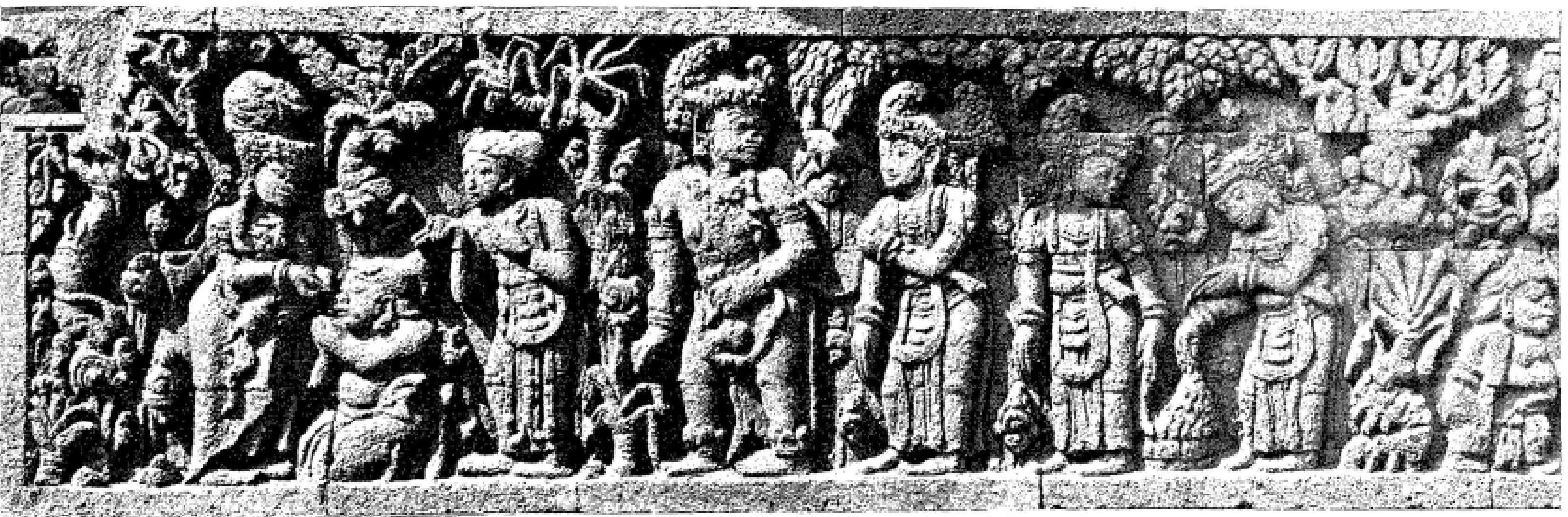

4 (z. blz. 117).

Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

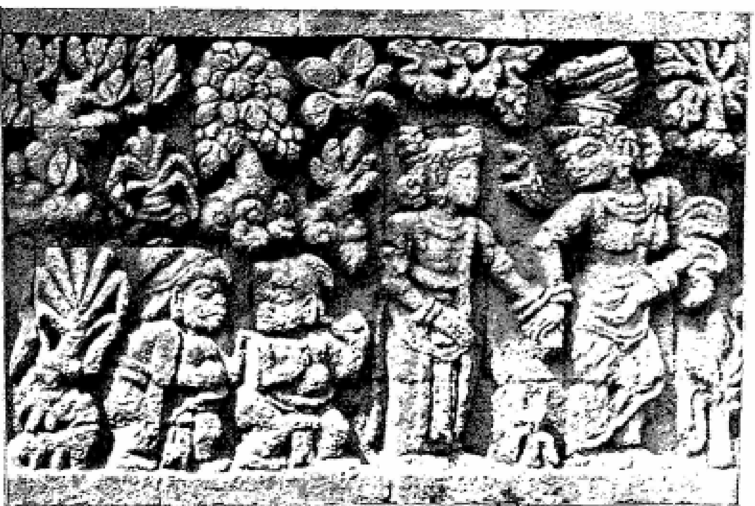

5 (z. blz. 119).

6a (z. blz. 120).

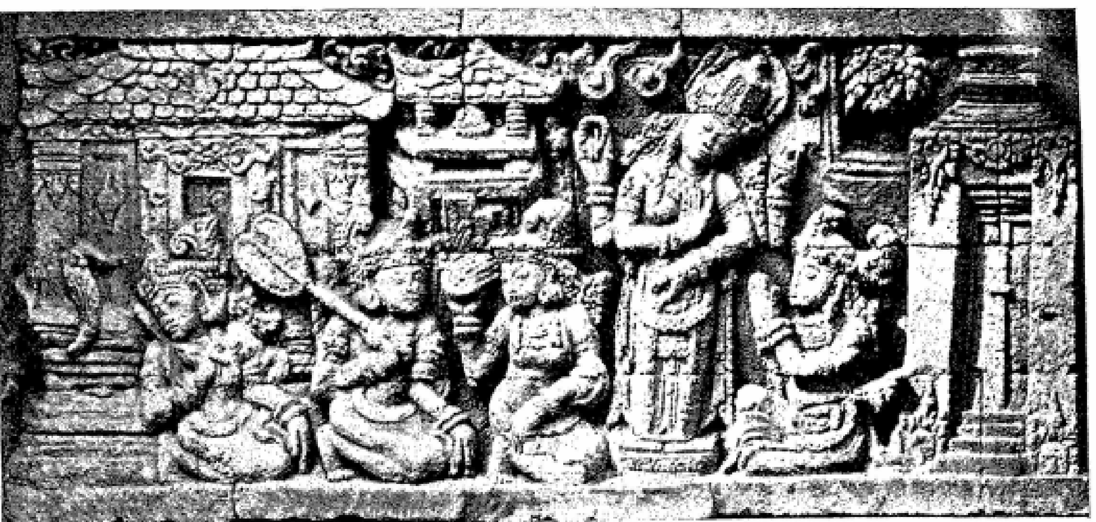
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

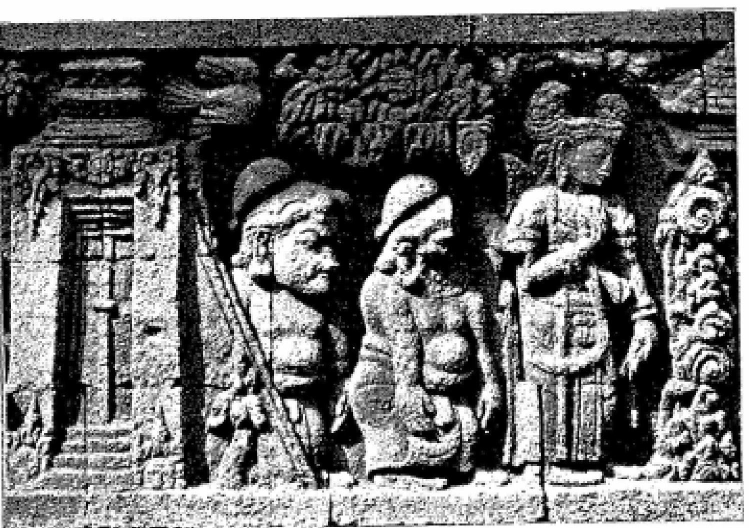
6b (z. blz. 120).

7 (z. blz. 121).
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

8a (*z. blz. 124*).

8b (*z. blz. 124*).

9a (*z. blz. 124*).

Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

9b (z. blz. 125).

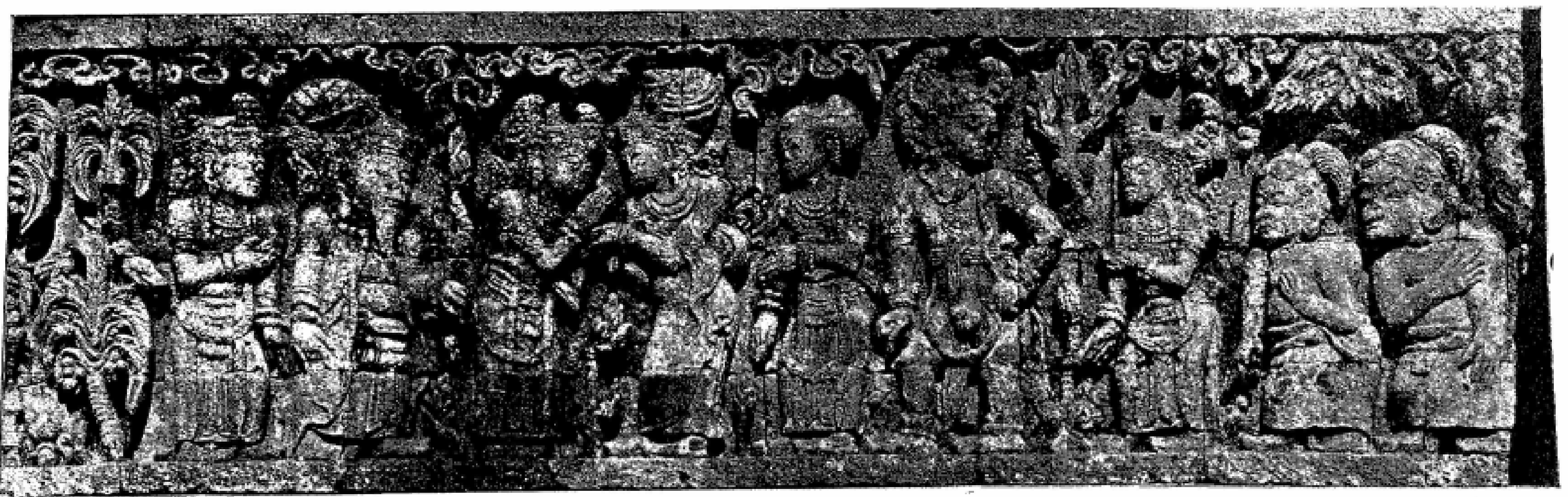

10a (z. blz. 128).

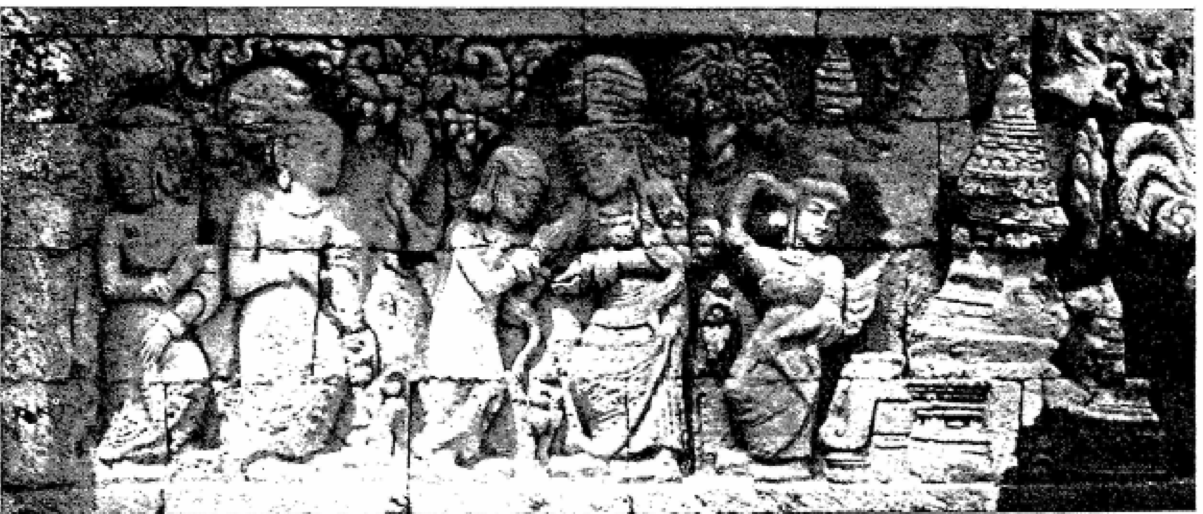
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

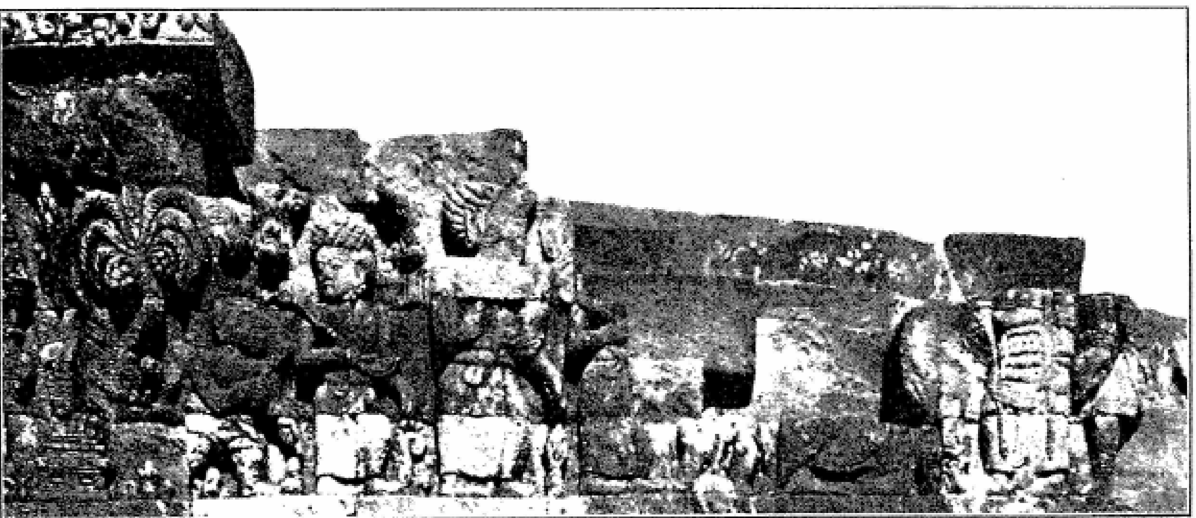
10b (z. blz. 129).

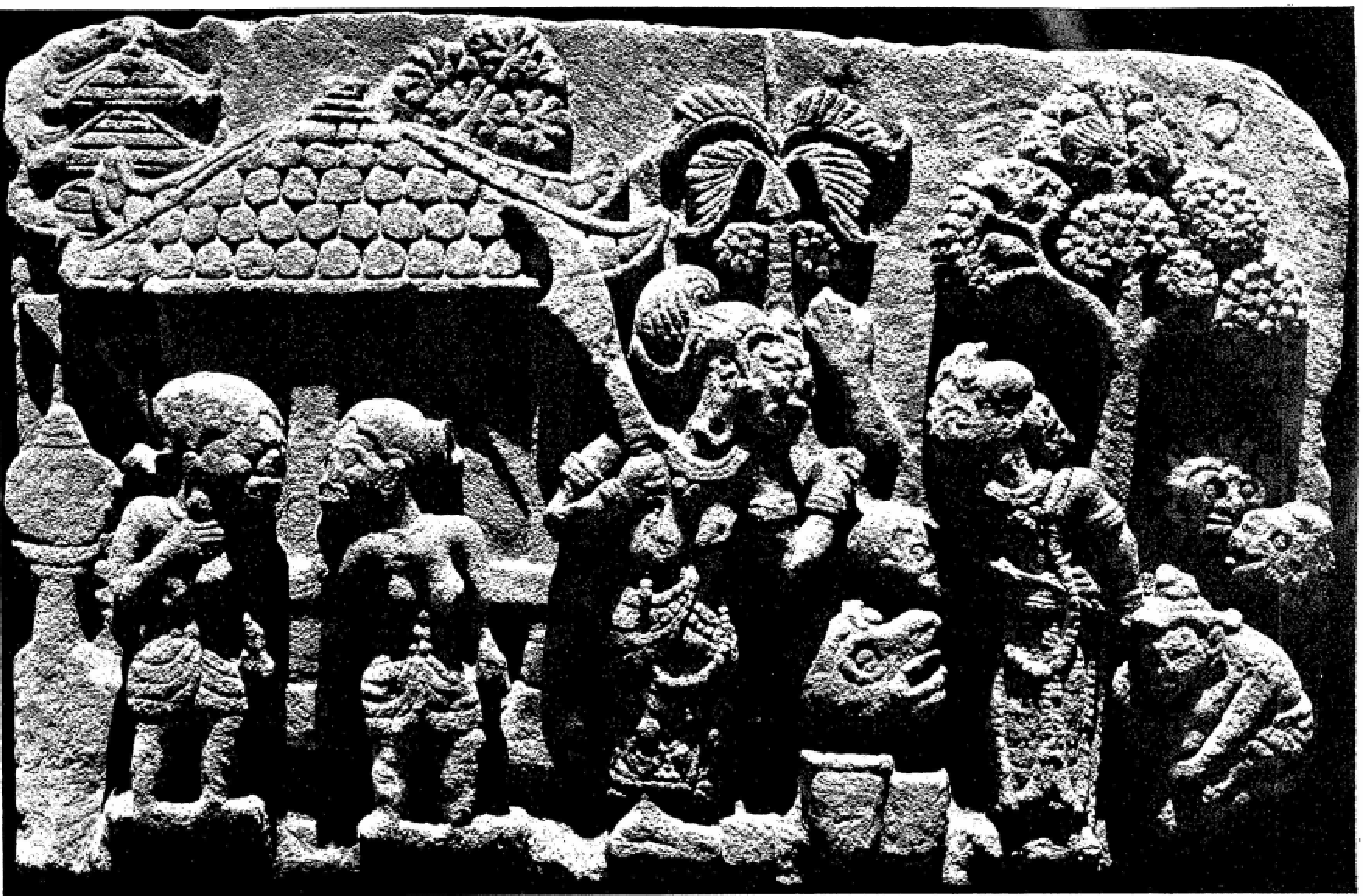
11—12 (z. blz. 129)
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

13 (*z. blz. 130*).

14 (*z. blz. 131*)
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.

15. Relief van Caṇḍi Sukuh
(*z. blz. 134*).

16. Relief van Caṇḍi Sukuh

(z. blz. 133).

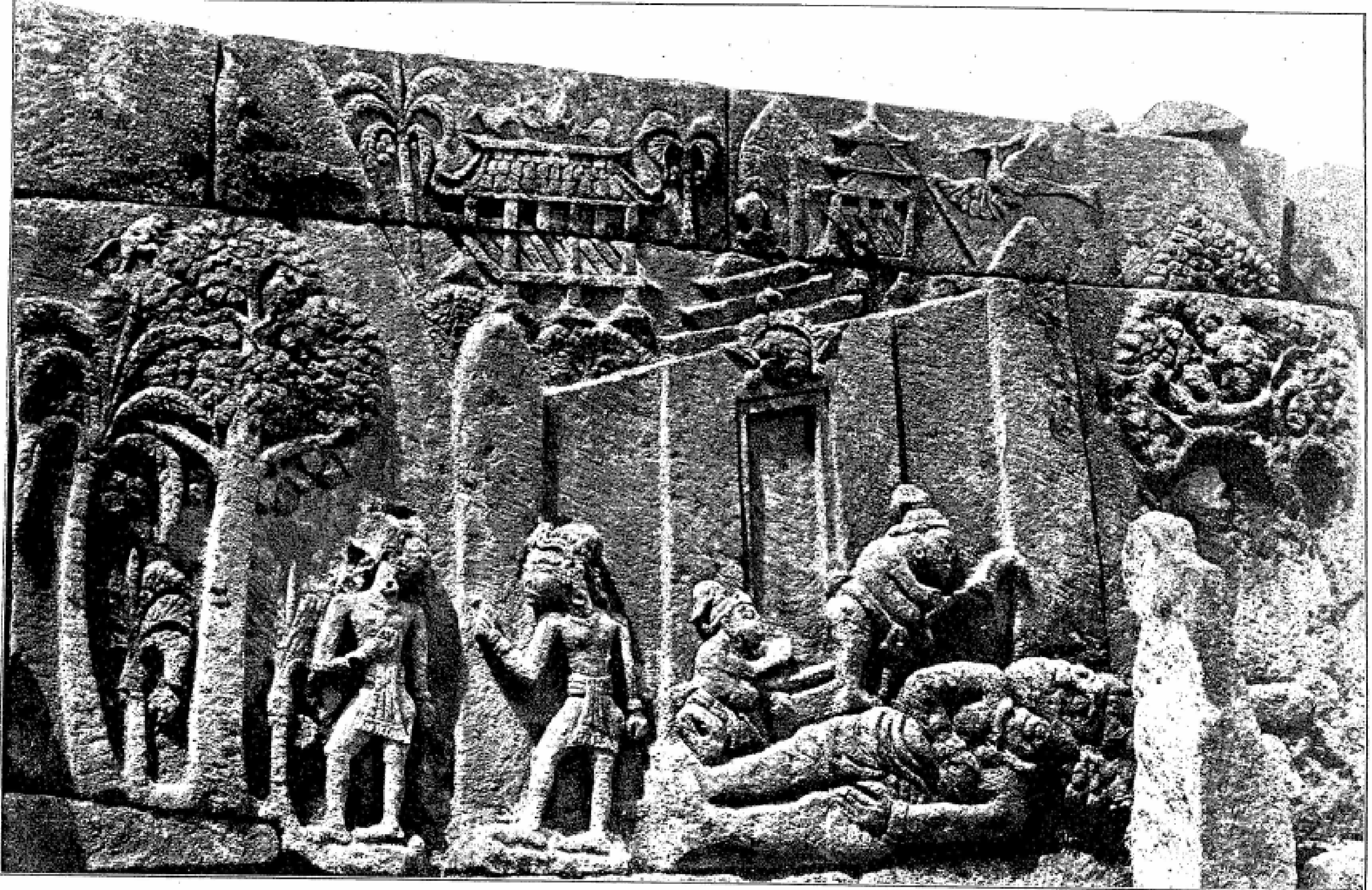
17. Relief van Caṇḍi Sukuh
(*z. blz. 135*).

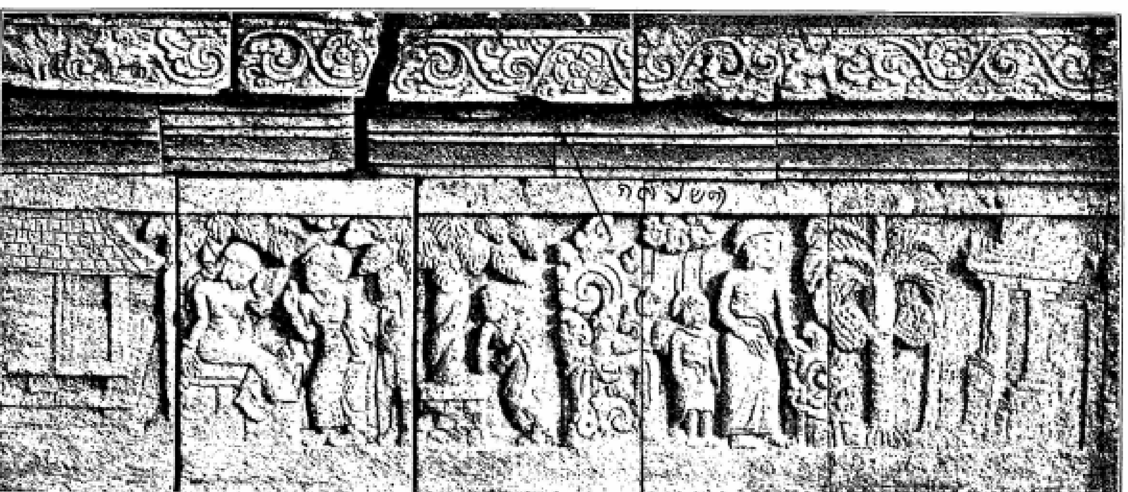
18. Relief van Caṇḍi Sukuh
(*z. blz. 135*).

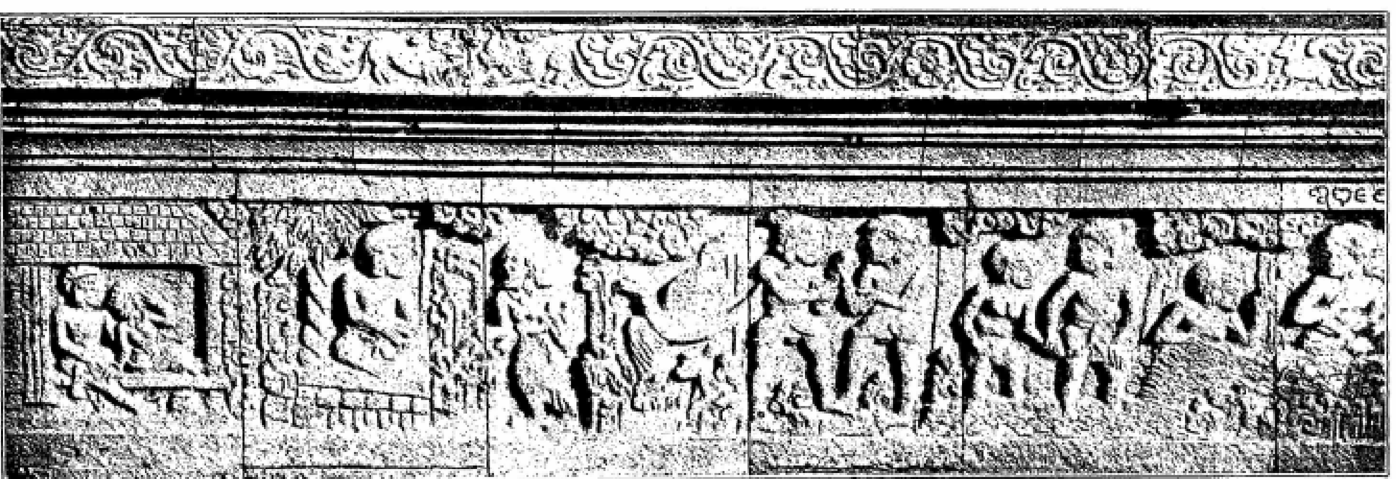
19. Relief van Caṇḍi Sukuh
(*z. blz. 136*).

20. Relief van Caṇḍi Sukuh
(*z. blz. 137*).

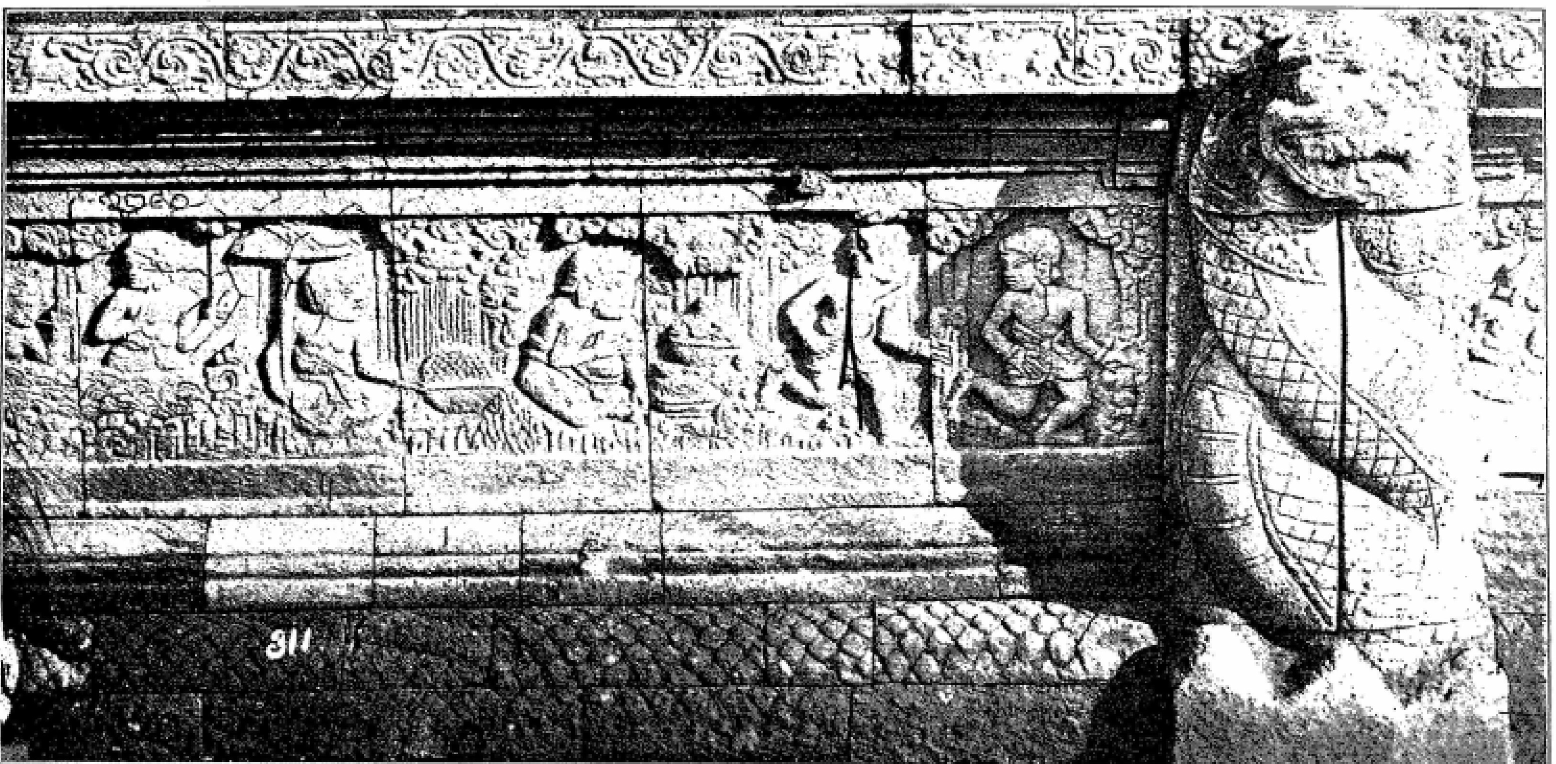

21 (z. blz. 146).

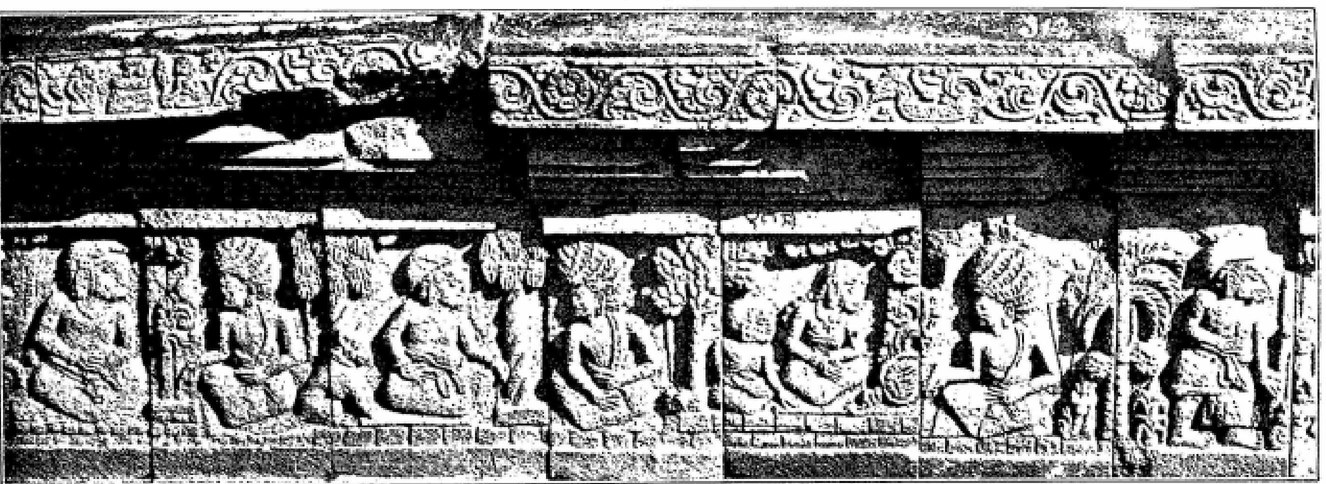

22 (z. blz. 147).

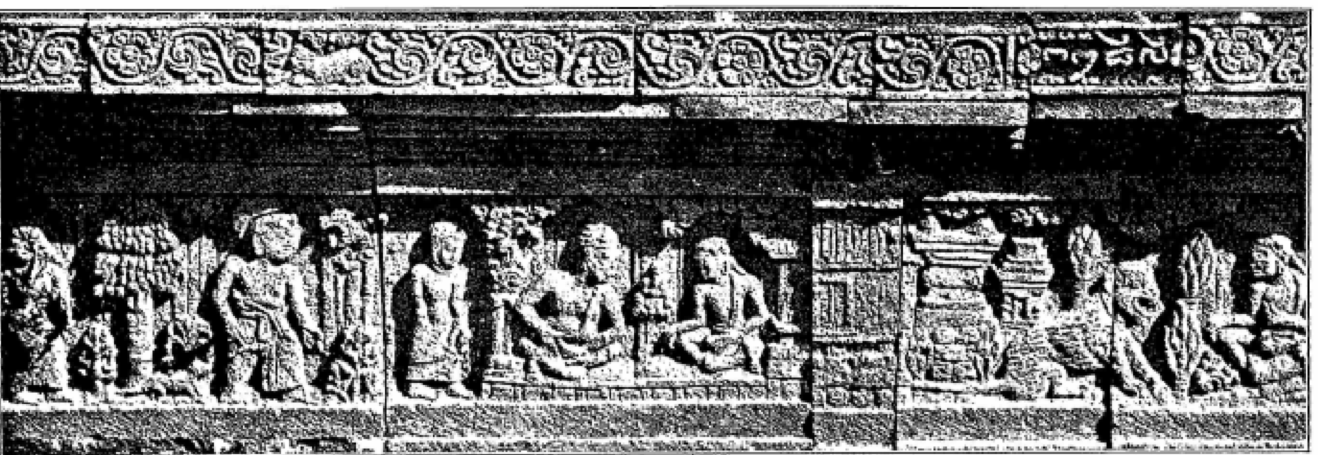
Reliefs van het pĕṇḍapa-terras te Panataran.

23. Relief van het pĕṇḍapa-terras te Panataran
(z. blz. 150).

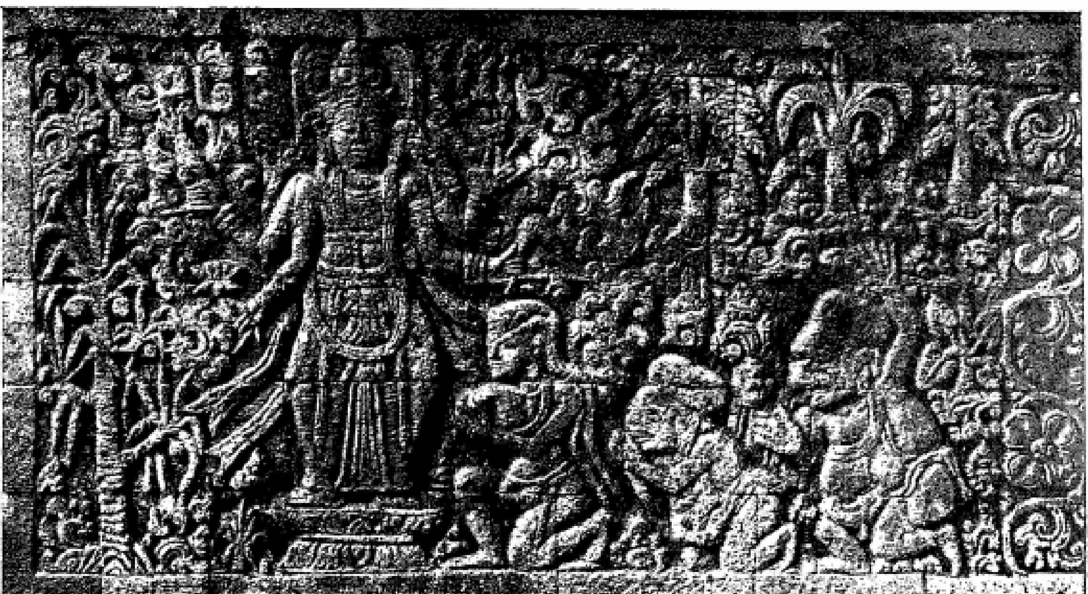
24 (*z. blz. 151*).

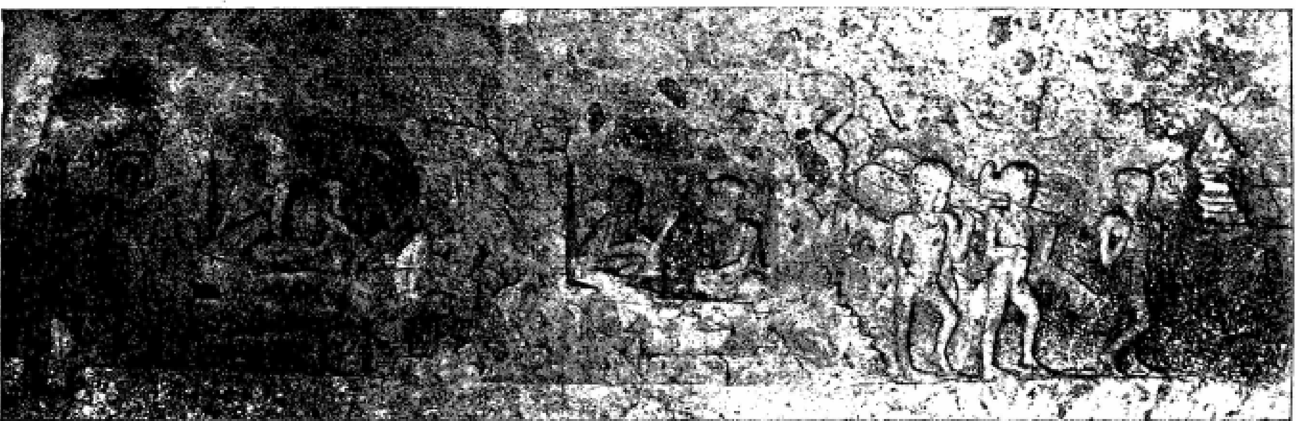
25 (*z. blz. 152*).
Reliefs van het pĕṇḍapa-terras te Panataran.

26 (*z. blz. 174*)

27 (*z. blz. 174*)

28 (*z. blz. 175*)

26. Relief van Caṇḍi Kĕḍaton. 27. Relief van Caṇḍi Surawana. 28. Relief in de grot Selamangleng.

16

DE ONDERAFDEELING LAIS

in de

RESIDENTIE BENGKOELOE

door

P. WINK.

VERHANDELINGEN

van het

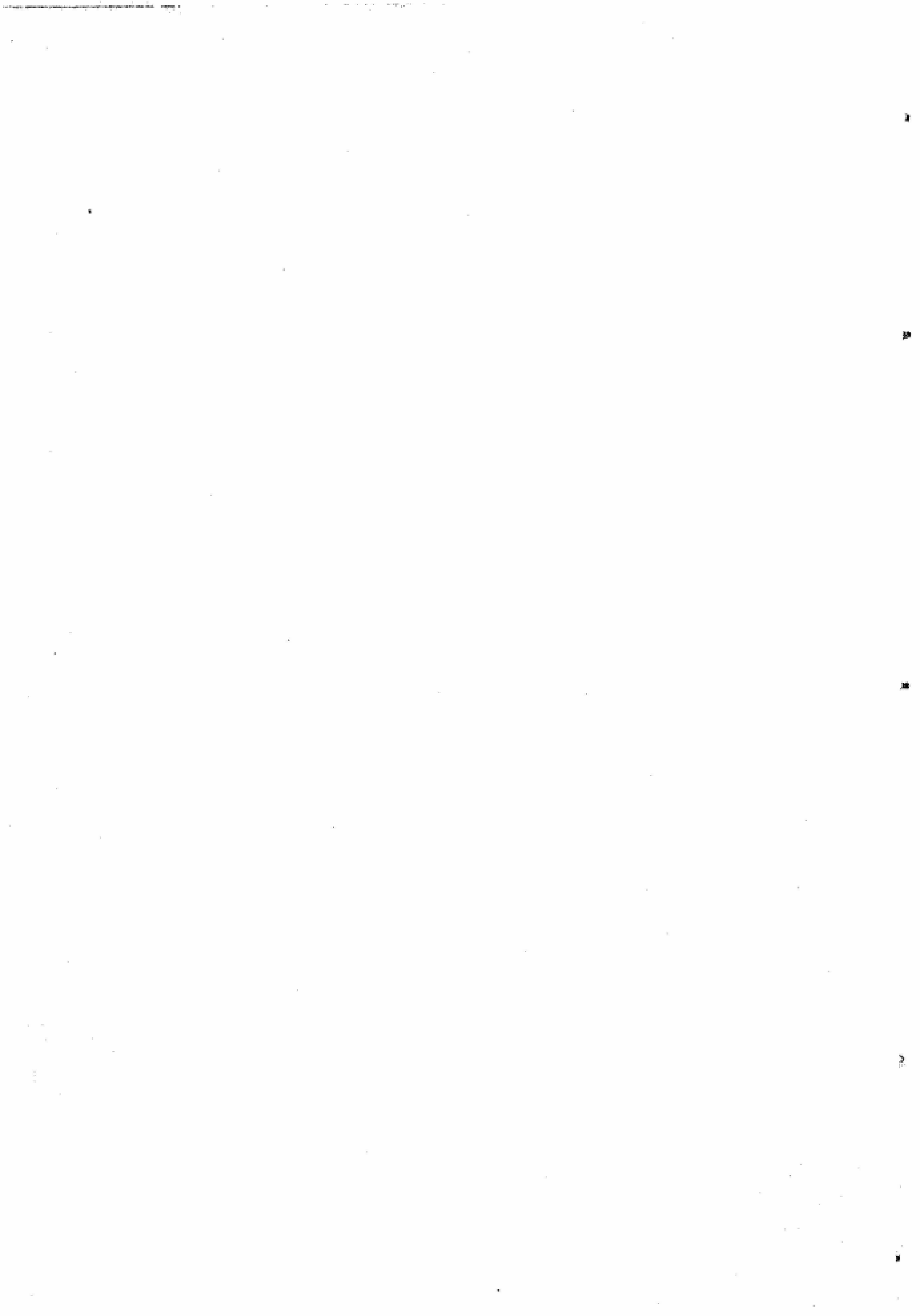
Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

DEEL LXVI

Tweede Stuk

's Hage | Batavia
M. NIJHOFF | ALBRECHT & Co.
1926

INHOUD.

De Onderafdeeling Lais

(RESIDENTIE BENGKOELOE).

I. GEOGRAPHISCHE EN CLIMATOLOGISCHE BESCHRIJVING.

A. Ligging, grootte, grenzen.

De onderafdeeling LAIS [1]) van de afdeeling LEBONG der Residentie BENGKOELOE, strekt zich ten Noorden van de gewestelijke hoofdplaats langs de kust van den Indischen Oceaan uit. Op den langs die kust loopenden verkeersweg wordt de grens met de onderafdeeling Bengkoeloe van de afdeeling Bengkoeloe aangegeven door een grenspaal tusschen K.M. 21 en 22, terwijl in het N. W. de Air Gagas, op 140 K.M. afstand van de hoofdplaats Bengkoeloe gelegen, de grens vormt met de onderafdeeling Moekomoeko van de afdeeling Lebong. Deze laatste grens is nog niet definitief vastgesteld, aangezien de aan de onderafdeeling Moekomoeko grenzende marga Seblat eerst sedert 1 Januari 1922 bij de onderafdeeling Lais is getrokken. Vermoedelijk zal deze grens echter wel van den oorsprong van de Air Gagas komen te loopen naar het punt waar de grenzen van de Residentiën Djambi, Palembang en Bengkoeloe samenkomen.

De N. O.-grens is aanvankelijk de Residentiegrens met Palembang en wel vanaf genoemd gemeenschappelijk Residentie-grenspunt tot aan den Boekit Roentjing, triangulatiepilaar 91 (via den Goenoeng Seblat, triangulatiepilaar 98). Daarna wordt de onderafdeeling Lebong van de afdeeling Lebong het N. O.-grensland. Van den Bt. Roentjing buigt de grens met een betrekkelijk scherpen hoek om in Westelijke richting en volgt tot den Bt. Oeloe Lelangi (T 2152) de vroegere grens tusschen de onderafdeelingen Moekomoeko en Lebong. Dan wordt de richting weer in hoofdzaak Z. O., en vormt de grens een rechte lijn tusschen resp. de volgende toppen: Bt. Oeloe Lelangi (T 2152), Pg. Pandjang (T 2148), Bt. Resam (T 1950), Bt. Loemoet (P 90), Bt. Gedang Oeloe Lais (S 149), Bt. Beriti (T 1943), Oeloe Kokoi (T 2075) en den Bt. Daoen (T 2220).

Hier vangt de oostgrens met de onderafdeeling Redjang van de afdeeling Lebong aan, die van genoemden Bt. Daoen zich voortzet tot een punt even bezuiden den Gn. Basak (T 2073), terwijl een gebroken lijn van hier over den Bt. Resam (T 2072) naar bovengenoemden grenspaal tusschen K.M. 21 en 22 de oostgrens met de onderafdeeling Bengkoeloe vormt.

---

[1]) Voor eene verklaring van den naam LAIS, zie hfdst. IIIA.

Ook de hier genoemde grenzen met de onderafdeelingen Lebong, Redjang en Bengkoeloe zijn evenmin als die met de onderafdeeling Moekomoeko officieel vastgesteld, maar voor wat Lebong betreft met den Controleur van die onderafdeeling in onderling overleg ontworpen, terwijl de grens met Bengkoeloe door de aanwezigheid van beplante velden der wederzijdsche bevolking langs die grens grootendeels als vanzelve wordt aangegeven door de ligging dier velden. Bovendien is dat gedeelte van deze grens, dat tevens de grens tusschen de marga's Kerkap (Lais) en Semitoel (Bengkoeloe) uitmaakt, vastgesteld bij Residentsbesluit van 27 Februari 1886 No. 732/20 naar aanleiding van gerezen grensgeschillen tusschen beide marga's. De Redjanggrens is slechts kort en in onherbergzaam terrein gelegen. De grenzen van de hoofdplaats Lais zijn vastgesteld in Bijblad 800.

Het grondgebied der onderafdeeling Lais is in den loop der tijden niet ongewijzigd gebleven. Van oudsher, zoowel onder de Engelsche Residenten als in den loop van de 19de eeuw werd de Noordwestgrens met Moekomoeko gevormd door de Oeray, een riviertje dat 4 K.M. t. Z. van Ketaoen in zee uitmondt, terwijl de Zuidgrens iets ten Zuiden van de Air Kerkap en evenwijdig aan deze rivier liep. In 1892 (Stbld. 115) werd de bovengenoemde grens met Moekomoeko officieel vastgesteld (van een punt aan zee tusschen Ketaoen en Oeray naar den Bt. Resam), maar reeds kort daarop (Gouvernementsbesluit van 30 Maart 1902 No. 9) werd in verband met de opkomende mijnbouwindustrie de geheele marga en pasar Ketaoen, die vroeger tot de afdeeling Moekomoeko behoorden bij Lais getrokken en daarmede de grens met eerstgenoemde afdeeling naar de Karang Poelau, halverwege Ketaoen-Seblat, verlegd. De omvang, die de mijnbouwindustrie nam, maakte echter de plaatsing van een Assistent-Resident te Moeara-Aman wenschelijk, in verband waarmee bij Stbl. 1908 No. 645, de bovenlanden van de marga Ketaoen, waar de concessie's zich bevonden van Lais werden afgescheiden en de afdeeling zelve, evenals Redjang, Lebong en Moekomoeko, tot een onderafdeeling werd gedegradeerd. Bij hetzelfde Staatsblad werden echter de Bengkoeloesche marga's Semitoel en Banghadji bij de nieuwe onderafdeeling gevoegd, aan welke inmiddels zooals de toenmalige Controleur schreef: „een belangrijke streek met hare waardevolle gronden en welvaartaanbrengende mijnindustrie was ontnomen".

1 September 1909 trad deze nieuwe orde van zaken in werking.

Toen echter in 1919 de M. M. Ketaoen had opgehouden te bestaan en daardoor de verbinding van de nog meer Westwaarts gelegen M. M. Simau met Moeara-Aman nog ongunstiger dreigde te worden, dan zij reeds was, werden aan Lais bij G. B. van 19 Augustus 1919 No. 10 (Stbl. 533) de bovenstreken van de marga Ketaoen en daarmee de M. M. Simau terug-

gegeven, terwijl de marga's Banghadji en Semitoel in het Zuiden weer naar de afdeeling Bengkoeloe overgingen.

Bij G. B. van 2 Februari 1922 No. 34 (Stbl. No. 66) werd tenslotte de, voor dien tot de onderafdeeling Moekomoeko behoorende, marga Seblat bij Lais gevoegd, zulks in verband met een voorgenomen afscheiding van Moekomoeko van de Residentie Bengkoeloe, en bijvoeging bij de Residentie Sumatra's Westkust, welke gebiedswijziging nog steeds op zich laat wachten.

De Noord-westgrens van Lais is thans de boven reeds genoemde Air Gagas. Hoewel door de onzekerheid der grenzen de juiste oppervlakte van Lais niet kan worden opgegeven, mag deze op ruim 3500 K.M^2. geschat worden.

B. Algemeene gesteldheid van den bodem. Horizontale en verticale vorm. Kusten.

Het meest naar voren tredende verschijnsel van wat een beschouwing van de algemeene bodem-gesteldheid biedt is wel het geheel ontbreken van een alluviale kustvlakte. Een onstuimige oceaan, die jaar in, jaar uit op de kust inwerkt heeft de vorming van een zoodanige vlakte belet, en het door de rivieren aangevoerde slib geen gelegenheid gegeven zich af te zetten. De kusten en ook het meestal smalle strand zijn bijgevolg steil en alleen bij de riviermondingen vindt men hier en daar een iets lager gelegen gedeelte en een iets meer gelijkmatig glooiend strand. Een gestadige afbrokkeling van het land is mede het gevolg van die inwerking van den Indischen Oceaan, en thans nog ontwaart men op meerdere plekken langs de kust rotspartijen die naar vroegere schrijvers [2]) meedeelen destijds met plantengroei bedekte eilandjes waren en in nog vroegere perioden ongetwijfeld een deel van het vasteland hebben uitgemaakt.

Het geheele terrein tusschen de het dichtst bij de kust gelegen keten van den Bt. Barisan, die de grens met Lebong vormt en de kust zelve, bestaat uit een diluviaal en tertiair heuvelland, doorsneden door een groot aantal rivieren en riviertjes die bijna alle het karakter dragen van bergstroomen. Slechts hier en daar hebben zich hoogvlakten gevormd, zooals in boven-Palik, die zich bij uitstek tot den landbouw, meer in het bijzonder tot de natte rijstteelt eigenen.

Waar het kustterrein meer tot het zeepeil daalt hebben zich moerassen gevormd, die in de richting van de kustlijn wel zeer uitgestrekt doch niet breed zijn.

Het grootste gedeelte van de onderafdeeling wordt echter ingenomen door een dicht oerwoud hetgeen te meer opvalt, waar de bevolking zich bijna uitsluitend langs de rivieren heeft neergezet.

---

[2]) Vgl. W. Marsden, History of Sumatra, London 1784 p. 27.

Het gebergte bestaat grootendeels uit harde, meerendeels ertsrijke gesteenten, vooral in het gebied van de boven-Ketaoen, waar de M. M. Simau werkzaam is. De voornaamste toppen zijn reeds genoemd bij de grensbeschrijving; afzonderlijke vermelding verdienen echter nog de Tandai en Lebong Baroe-berg, wegens hunnen ertsrijkdom en de Goenoeng Seblat (2383 M.), de Bt. Gedang Oeloe Lais (2130 M.) en de Gn. Oeloe Palik (2493 M). Enkele van deze Barisantoppen zijn uitgewerkte vulkanen.

Aardbevingen komen herhaaldelijk voor; gewoonlijk zijn ze van korten duur en weinig hevig. Het roode leem dat men bij afgravingen meermalen aantreft wordt wel aan vroegere vulkanische werkingen toegeschreven. Ook zandsteen en kalk worden in de Barisan-hellingen aangetroffen.

Na wat hierboven over de kusten is gezegd, zal men zich van de kustvaart geen groote voorstellingen hebben gevormd. Deze is dan ook mede tengevolge van een algeheele afwezigheid van baaien of inhammen nagenoeg niet aanwezig. Slechts een motorschoener, eigendom van de M. M. Simau vaart tusschen Bengkoeloe en Ketaoen, waar een station van genoemde maatschappij gevestigd is, voor den opvoer van materialen en levensmiddelen. Gedurende den Z. O.-moesson komt het echter herhaaldelijk voor dat het kleine vaartuigje door het lage water en de verzande Ketaoenmonding niet kan uitvaren, en nog onlangs is een schoener bij het uitvaren in die monding vergaan.

Tot 1920 was de boschproducten-uitvoer met prauwen nog van genoeg belang om een mantri voor de in- en uitvoerrechten en accijnzen te Ketaoen te wettigen; nadien ging alles over land naar Bengkoeloe.

In de eerste helft van de 19de eeuw toen de communicatie over land met Bengkoeloe nog veel te wenschen overliet heeft er echter een veel drukkere kustvaart, zoowel van Ketaoen, als van Lais, Palik en Seblat met Bengkoeloe plaats gehad. De aankomende „gouvernements laadbooten" of „lontjors" brachten zout, de terugkeerende namen peper mee.

De onaangename ervaringen met deze kustvaart opgedaan maakten echter dat zij, toen in de zestiger jaren een aanvang werd gemaakt met de verbetering van den weg Bengkoeloe — Ketaoen, al spoedig verdween.

Dat de onherbergzame kust ook de O. I. Compagnie niet heeft afgeschrikt, blijkt wel uit het Daghregister gehouden in 't Casteel Batavia dat in de jaren 1664—1670 verschillende vaarten naar en van Ketaoen en Seblat vermeldt.

C. Rivieren.

Zooals boven reeds werd opgemerkt karakteriseert het zeer geaccidenteerde terrein de rivieren meerendeels tot bergstroomen. Deltavorming komt door het sterke verval en de steile kust niet voor, terwijl de mondingen gewoonlijk sterk verzand zijn.

Riviervaart komt slechts op enkele rivieren voor en is dan, met uitzondering van die op de Ketaoen gewoonlijk nog van zeer geringe beteekenis.

Zoo ziet men de bevolking in sampans van uitgeholde boomstammen of op bamboevlotten (rakits) wel van de doesoens over het water naar hunne ladangs trekken; van een handelsverkeer op de rivieren is echter, de Ketaoen alweer een oogenblik terzijde gelaten, geen sprake. De algemeene richting der rivieren is N. O. — Z. W. De meeste ontspringen in de Barisan-keten, die het dichtst de kust nadert, kronkelen zich met vele stroomversnellingen door het heuvelland en monden in den Indischen Oceaan uit. De omstandigheid dat de bevolking zich nagenoeg uitsluitend langs de rivieren heeft neergezet, verklaart de namen der verschillende marga's, die alle heeten naar de rivier, die haar gebied doorstroomt.

Van het Zuiden naar het Noorden langs de kust trekkend treft men de volgende rivieren aan:

de Air Kerkap, die slechts een korten loop heeft en door haar steile oevers van zeer weinig belang is;

de Air Napal en de Air Talang Kering, beide ontstaan uit moerasgronden, en tevens een klein sawahcomplex nabij Sawang Lebar bevloeiend;

de Air Seloeboek, eveneens ontstaan uit moerasgronden;

de Air Palik, die ontspringt op het bergland tusschen Lais en Redjang. Deze rivier is van groote beteekenis voor de irrigatie van een groot sawahcomplex nabij Aur Gading en Aloen Doea, ten behoeve waarvan kostbare kunstwerken in de Palikrivier zijn gebouwd. Van haar zijrivieren kan nog de Air Nakai vermeld worden, die op den Gn. Oeloe Palik ontspringt, en de Air Selatang, beide ter rechterzijde;

de Air Besi (of Air Basi = brak water), die ontstaat uit nabij Goenoeng Besar (of Goenoeng Alam) gelegen moerassen. De belangrijkste linkerzijrivier van de Air Besi is de Air Napal;

de Air Lais, ontspringend op den Bt. Gedang Oeloe Lais met als voornaamste zijrivieren (links) de Air Nikai en de Air Nokan, die zich reeds in den bovenloop bij de Air Lais voegen, de laatste nabij de doesoen Goenoeng Agoeng;

de Air Padang, die ontspringt op de hellingen van den Talang Walan, een ruim 500 M. hoogen berg in de bovenstreken van de marga Air Padang. In het beneden-stroomgebied van deze rivier worden thans nieuwe irrigatie-mogelijkheden overwogen. Als zijrivier kan nog vermeld worden de Air Pring, die nabij de doesoen Soengai Pring in de Air Padang stroomt;

de Air Bintoenan, die haar oorsprong vindt op den Gn. Sekipat, tusschen den Bt. Gedang Oeloe Lais en den Bt. Loemoet met een rechterzijrivier, de Air Langanjoe, die zich nabij de doesoen Batik Nau in de Bintoenan-rivier werpt;

de Air Langkap en de Air Selolong, beide riviertjes van weinig

beteekenis, die hun ontstaan aan de dicht nabij de zee gelegen moerassen danken;

de Air Serangai, op den Barisan ontspringend met de Air Sebajoer, van den gelijknamigen berg afkomstig als rechter-zijrivier;

de Air Oeray, een rivier die haar oorsprong vindt op den Bt. Resam en alleen als grensrivier met Moekomoeko vroeger beteekenis heeft gehad;

de Air Ketaoen, die hieronder afzonderlijke bespreking vindt;

de Air Karang Poelau, eveneens lang een grensrivier tusschen Lais en Moekomoeko, maar overigens wegens volslagen gemis van bevolking langs haar steile oevers van geen beteekenis;

de Air Seblat, een groote rivier die ver van haar uitmonding op den Barisan in het Lebongsche ontspringt doch alleen in haar uitersten benedenloop doesoens aan haar oevers ziet verrijzen, en voorts door de bevloeiing van een klein sawahcomplex beteekenis heeft;

de Air Sabai en de Air Gagas, beide van weinig belang; de Air Gagas vormt de tegenwoordige grens met Moekomoeko.

Naast en behalve de genoemde rivieren mondt een groot aantal kleinere stroompjes in zee uit, vooral tusschen de Ketaoen en de grens met de onderafdeeling Moekomoeko. Dat deze geen afzonderlijke vermelding hebben gevonden vond zijn oorzaak in de geringe watermassa, dan wel in de omstandigheid, dat door afwezigheid van bevolking langs de oevers, die rivieren van geen direct practisch nut of belang zijn. Aan of in de onmiddellijke nabijheid van de rivieren vindt men dorpen met gelijkluidende namen, hetzij met of zonder de aanduiding „Air". Zoo heeft men de doesoens Seblat, Bintoenan, de pasars Ketaoen en Lais etc. en daarnaast de doesoens Air Padang, Air Napal etc.

Alleen de Air Besi en de Air Gagas, waar men dgl. gelijknamige dorpen niet aantreft, vormen een uitzondering op dezen regel.

Reeds eenige malen moest de Air Ketaoen uitgezonderd worden bij de bespreking van de rivieren en de afwijkingen die deze stroom door haar grootte en belangrijkheid vertoont van het algemeene rivierbeeld wettigt een afzonderlijke beschouwing [3]). De Ketaoen ontspringt op den Tebo Loemoet Renah, een ruim 1800 M. hoogen berg die op de grens van de onderafdeeling Lebong met de Residentie Palembang in de derde Barisanketen gelegen is. Na zich door de tweede keten een weg te hebben gebaand stroomt zij in de vruchtbare Lebongsche hoogvlakte en doorbreekt dan voorbij Moeara-Aman ook de eerste Barisan-keten. Hier vangt haar loop door de onderafdeeling Lais aan maar van bevaarbaarheid is door het snelle verval en de vele stroomversnellingen nog weinig sprake. Die bevaarbaarheid vangt voor grootere laadprauwen eerst aan nabij Moeara Santan,

---

[3]) De Ketaoen werd vanaf de kust het eerst opgenomen door de heeren Blommendaal en Van Gennep, officieren behoorende tot den état major van Z. M. Korvet „Van Speyk" in 1854.

waar de Air Santan als linkerzijrivier in de Ketaoen uitmondt, nadat reeds eerder de Air Soewo als rechterzijrivier is opgenomen. De M. M. Simau en de M. M. Ketaoen, wier opvoer geheel over de Ketaoen plaats vond en vindt, hadden te Moeara Santan vroeger een station. Na het ontstaan van een smalspoorbaan van het etablissement Simau naar Napal Poetih, 4 K.M. benedenstrooms van Moeara Santan eveneens aan de Ketaoen gelegen, is dit doorvoerstation echter naar laatstgenoemde plaats verlegd. Napal Poetih 30 K.M. van de monding verwijderd is bij gunstigen waterstand ook voor een groote motorboot van de M. M. Simau bereikbaar. Na Napal Poetih worden de stroomversnellingen zeldzamer, de rivier breeder en dicht bij haar uitmonding in den oceaan, neemt zij bij Koeala Lelangi nog de Air Lelangi, een lange kronkelende rivier, die op den Boekit Oeloe Lelangi ontspringt, als rechterzijrivier op.

Het goederenvervoer op de Ketaoen omvat in hoofdzaak den opvoer van levensmiddelen en bedrijfsmaterialen voor het mijnbouw-etablissement Simau. Het vindt plaats in groote prauwen met 80 tot 100 picol laadvermogen. Ook eenige Chineezen te Ketaoen hebben prauwen in de vaart, voor den opvoer van handelsgoederen ten behoeve van de Padangsche handelaren te Napal Poetih en Soengai Landai, terwijl de bevolking met haar kleine prauwtjes den waterweg verre verkiest boven het langs de geheele rivier tot Moeara Santan loopende pad.

Meren komen in Lais niet voor.

D. Klimaat en moesson.

Al onderscheidt men in de onderafdeeling Lais duidelijk een Oost- en Westmoesson het klimaat is er betrekkelijk constant, d.w.z. warm en vochtig. Gedurende den Westmoesson, die het grootste aantal regendagen bevat, domineeren de winden uit W. en N. W. richting. In April volgt de kentering, terwijl van Mei tot September O. en Z. O. winden de heerschende zijn.

Deze laatste periode gaat gewoonlijk gepaard met een verminderd aantal regendagen. In October wordt de najaarskentering merkbaar door meerderen regenval.

In de droogste maanden Juni en Juli valt gemiddeld 150 m.M. regen per maand, in de regenrijkste, November en December 400 á 500 m.M. Het jaarlijksch gemiddelde bedraagt ruim 3000 m.M. Tal van storende invloeden zijn echter gedurende het geheele jaar merkbaar.

De hoogvlakten en bergstreken onderscheiden zich behalve door een lagere gemiddelde temperatuur, tevens door een geringer verschil tusschen Oost- en Westmoesson, dan aan de kust wordt waargenomen, en meerderen regenval.

Aan de kust stijgt de dagtemperatuur in de middaguren tot ± 101° Fahrenheit in de zon en ± 90° Fahrenheit in de schaduw (binnenshuis ± 86° F.). Des morgens en 's avonds hebben de zee- en landwinden, zooals die ook overal elders aan de kusten waargenomen worden, een merkbaren invloed op de temperatuur.

E. Wegen en paden. Bruggen.

Langs de kust heeft reeds van oudsher een pad bestaan dat de hoofdplaats Bengkoeloe met de vroegere Engelsche Residentsposten Laye (Lais), Cattown (Ketaoen), Ipoe en Moekomoeko verbond. Dat van niet veel meer dan een pad sprake was, blijkt wel uit het feit dat nog in het midden van de 19de eeuw de trajecten Bengkoeloe — Lais en Lais — Ketaoen elk 2 dagen reizens vorderden. Zooals reeds in hoofdstuk B aangegeven, zocht men gewoonlijk zijn toevlucht in de kustvaart, maar de sterke branding, de verzande riviermondingen en last not least de mogelijkheid van een militaire expeditie naar het lastige landschap Lebong via Lais, richtte de aandacht weer meer op den landweg en in 1856 werd het onderzoek naar de mogelijkheid van het aanleggen van een transportweg van Bengkoeloe naar Ketaoen aan de heeren Hewetson en Peeters, beiden bestuursambtenaren opgedragen. In 1857 ging deze opdracht over op den heer J. R. Lewis en in Mei 1859 werd met het traceeren van een „begaanbaar pad, voor menschen en draagvee, breed 3 nederlandsche ellen", door een 25-tal dwangarbeiders een aanvang gemaakt. Eerst na de verheffing van de Assistent-Residentie Benkoelen tot een Residentie (in 1878) werd een aanvang gemaakt met de verbetering van dit pad tot een rijweg.

De tegenwoordige verkeersweg Bengkoeloe — Ketaoen volgt, behoudens later aangebrachte weg-omleggingen nog steeds dit oude tracé, en heeft alleen op enkele gedeelten in het traject grens Bengkoeloe — Lais een harde onderlaag. Tusschen Lais en Ketaoen is dit nergens het geval. Hier is, door het herhaaldelijk nieuw-opbrengen van een grindlaag een harde baan ontstaan, die echter bij zware regens of abnormaal zwaar verkeer betrekkelijk spoedig stukgereden wordt. Het sterk geaccidenteerd terrein, waardoor het tracé loopt, de vele hellingen en bochten zijn mede oorzaak dat dit weggedeelte voor zijn gewoon onderhoud groote offers in geld en heerendiensten eischt, zoowel als de voortdurende aandacht van Europeesch en Inlandsch bestuur.

Na Ketaoen zet de kustweg zich voort in den vorm van een aarden en gedeeltelijk een grasbaan. Reeds eenige jaren wordt hier aan het begrinten gearbeid om op deze wijze een behoorlijke, althans voor personenauto's berijdbare verbinding met Moekomoeko en verder met Sumatra's Westkust te bewerkstelligen.

Ook op dit weggedeelte (Ketaoen — Air Gagas) werken eenige ongunstige factoren, en wel in de eerste plaats de absolute afwezigheid langs dezen weg tusschen Ketaoen en Seblat (35 K.M.) van dorpen, verder de bijgevolg verre afstanden, die de heerendienstplichtigen hebben af te leggen en ten slotte het kleine aantal grindvindplaatsen, dat een tijdroovend grindvervoer in grobaks door een sterk geaccidenteerd terrein met zich brengt.

De laatste heerendienstweg in deze onderafdeeling is een bij Kerkap van den kustweg afbuigende binnenweg naar Aur Gading, die het belangrijkste bevolkingscentrum van deze onderafdeeling met groote irrigatiewerken en sawahcomplexen doorsnijdt. Tot voor kort werd deze betrekkelijk smalle weg door de heerendienstplichtigen van de marga's Palik en Perbo onderhouden maar sedert begin 1923 is hier een proef genomen met het stelsel van algeheelen afkoop, waarover hieronder nader. Bijgevolg vindt het onderhoud thans geheel in vrijen arbeid plaats.

De sedert 1922 aangevangen begrinting vordert goed zoodat personenauto's thans reeds van dezen weg gebruik kunnen maken.

Volledigheidshalve moge hier nog een opgave volgen van de afstanden der in heerendienst onderhouden trajecten:

I.	Grens Bengkoeloe (K.M. 21½) — Lais	25½	K.M.
II.	Lais — Ketaoen	37	„
III.	Ketaoen — grens Moekomoeko (K.M. 140)	56	„
IV.	Kerkap — Aur Gading	25	„
	In totaal dus	143½	K.M.

Als bijdrage voor het gewoon onderhoud der heerendienstwegen wordt door de B. O. W. jaarlijks een bepaalde som ter beschikking van het Bestuur gesteld.

Voor 1923 bedroeg die som *f* 8400.—

Een groot aantal kleine, zgn. margawegen doorsnijdt voorts vooral het zuidelijk gedeelte van de onderafdeeling.

Zoo treft men langs de Air Palik een voor pedati's berijdbaar pad aan dat van Palik, aan den grooten weg, loopt naar Tandjoeng Agoeng (9 K.M.), waar het in verbinding komt met den weg Kerkap — Aur Gading.

In de marga Air Besi heeft men een soortgelijk pad van Kota Agoeng aan de kust, via Talang Lembak naar Pekan Simpang (15 K.M.). Van hier bestaat weer een verbinding in Z. O. richting met het zooeven genoemde Tandjoeng Agoeng (5 K.M.).

Langs de Laisrivier loopt zoowel aan den linker- als aan den rechteroever een weg, waarvan de eerste die van de onderafdeelingshoofdplaats Lais, over de groote doesoen Goenoeng Selan naar Tabah Tembilang voert (27 K.M.) de belangrijkste is en voor grobak- en pedatieverkeer toegankelijk. De weg op den rechteroever is daarentegen een paardenpad dat van Lais

voert naar Padang Kala (16 K.M.) waar het den margaweg Air Padang — Soeka Rami (20 K.M.) die langs de Air Padang loopt, ontmoet.

Tusschen Soeka Rami en Goenoeng Selan bestaat een verbinding met een overvaart (bamboevlot) over de Air Lais (4 K.M.).

Van Bintoenan loopt een pedatieweg langs de Bintoenanrivier (aanvankelijk langs den rechter- maar voorbij Batik Nau langs den linkeroever) naar Kota Baroe (24 K.M.).

Het drukke rivierverkeer op de Ketaoen is oorzaak geweest dat de aan den rechteroever van deze rivier van Ketaoen naar Moeara Santan loopende weg (33 K.M.) eenigszins in verval is geraakt, en alleen nog maar te paard of te voet begaanbaar is. Pedatieverkeer vindt hier niet plaats.

Ten slotte voert van Seblat een goede margaweg naar Air Tenang, de uiterste doesoen in deze marga (20 K.M.). Van Aur Gading, Tabah Tembilang en Kota Baroe voeren voorts boschpaden over den Barisan naar Redjang en Lebong; ook de M. M. Simau is door een nog betrekkelijk goed begaanbaar voetpad met Moeara-Aman verbonden, terwijl de bovenstreken van de marga's Seblat en Ketaoen door een voetpad via Tandjoeng Dalam aan de Air Lelangi eveneens met elkaar in rechtstreeksche verbinding staan.

De margawegen, over het algemeen aaneenschakelingen van bochten en hellingen worden in gemeente- of doesoendienst door de bevolking der naastbijliggende dorpen onderhouden, wat niet wegneemt dat ze na zware regenbuien dikwijls in een modderpoel worden herschapen. De boschpaden moeten gewoonlijk bij elk gebruik opnieuw worden opengekapt.

Zooals hierboven reeds terloops werd opgemerkt maakt de M. M. Simau voor den opvoer van haar goederen van Napal Poetih (het laatste rivierstation) naar Lebong Tandai (het etablissement, afstand 35 K.M.) gebruik van een smalspoorbaan, waarlangs de op lorrie's geladen goederen door kleine locomotieven naar hunne bestemmingsplaats worden gebracht, terwijl het personenvervoer gewoonlijk per paardenlorrie plaats vindt. Eenige tunnels en vakwerk-bruggen komen in het traject voor.

Na de liquidatie van de M. M. Ketaoen is de lorriebaan Lb. Soempit — Lebong Soelit komen te vervallen.

Een groot aantal ijzeren vakwerk-bruggen treft men in den kustweg aan. De voornaamste zijn die over de Air Palik, de Air Lais, de Air Padang, de Air Bintoenan en de Air Oeray. Aan de Ketaoenmonding bevindt zich een groote veerpont, die langs een kabel over de rivier getrokken wordt. Veel gebruik wordt er echter in verband met het geringe verkeer met Seblat of Moekomoeko niet van gemaakt. Van de Ketaoen tot de grens van Moekomoeko zijn de bruggen meest semi-permanent, geheel van hout met gecementeerde landhoofden. De meeste zijn geheel in verval en behoeven dringend verbetering. Over de Air Seblat en de Air Sabai heeft men

weer overvaarten, maar van heel wat eenvoudiger constructie dan die te Ketaoen, n.l. bestaande uit een planken vloer op twee sampans bevestigd. Over de Karang Poelau bestaat noch brug, noch overvaart. Gewoonlijk is de waterstand in deze rivier echter zóó laag, dat men er gemakkelijk door heen waden of rijden kan. Het onderhoud van de door den gewestelijken Waterstaatsdienst gebouwde bruggen, ook de semi-permanente berust geheel bij dien dienst. Een onderopzichter der B. O. W. met standplaats Lais is o.m. hiervoor in de onderafdeeling geplaatst.

Ook in de margawegen komen overvaarten voor. Gewoonlijk bestaan ze uit bamboevlotten (rakits), die langs een dikke rotan over het meestal snelstroomende water worden getrokken, en van tijd tot tijd vernieuwd worden.

II. BEVOLKING — REDJANGERS.

A. Overleveringen, afkomst, stam en klasse-inrichting.

Omtrent de oudste geschiedenis van de Redjangers, die ethnografisch tot de Midden-Maleiers gerekend worden [4]) en die behalve de onderafdeelingen Lebong, Redjang en de bovenstreken van de onderafdeeling Bengkoeloe, ook nagenoeg de geheele onderafdeeling Lais bevolken is weinig met zekerheid bekend.

De eenige, zij het ook weinig betrouwbare gegevens worden gevonden in de overleveringen der bevolking welke overleveringen als kern gewoonlijk hebben de tembo's of geslachtslijsten. Dichtung en Wahrheit zijn hierin niet te onderscheiden, toetsing aan historische documenten is bijna geheel uitgesloten en maar al te vaak krijgt men den indruk dat verheffing van eigen familie of stam bij de opstellers dier tembo's een voorname rol heeft gespeeld. Bovendien zijn enkele nog niet zoo heel lang geleden op schrift gesteld, zoodat zij practisch herleid worden tot mondelinge voortverhaling, hetgeen uit een oogpunt van betrouwbaarheid nieuwe gevaren in zich sluit, terwijl aan andere, uit den aard van hunnen fantastischen inhoud alle historische waarde moet ontzegd worden. Eenige van deze overleveringen mogen hieronder volgen:

1. Een tembo in het bezit van den gewezen Pangeran van de marga Perbo, Lenggang gelar Radja Moeda, luidt vertaald als volgt:

„Voorwaar, dit is de geslachtslijst van de afstammelingen van Toeankoe Sultan Mardoe Alam Sjah, die vorst was in het oudste koninkrijk en regeerde in het land van Indrapoera Pagoeroejoeng. De zoon nu van

---

[4]) W. Marsden zag in de Redjangers een origineele Sumatraansche bevolking, History of Sumatra, London 1784, p. 37.

dezen, genaamd Mohammad Jasin gelar Beliau Radja Mahkoeto Alam trok uit het land Indrapoera naar Lebong, waar hij zich vestigde in de doesoen Kota Roekam. Toen hij hier gekomen was, verzamelden zich alle doesoenbewoners, oud en jong, mannen en vrouwen, groot en klein en op dit tijdstip werd een naam gegeven aan de 4 Redjangstammen of 5 met den stam Semitoel [5]). Door de voorbeschikking van God, de heer van alle hemelen, huwde Soetan Mohammad Jasin gelar Radja Mahkoeto Alam met Poetri Tjindar Diwi, dochter van Radja Imbang Djaja [6]). Zij kregen een zoon genaamd Beliau Radja Mawang en een dochter genaamd Poetri Pinang Masak, die huwde met Ratoe Zainoel Hasan, zoon van de vorstin Ratoe Maharadja Pahit [7]) in het land Java. Deze Ratoe Maharadja Pahit kreeg een dochter Poetri Lindoeng Boelan en 4 zonen n.l. Bikoe Bembo, Bikoe Sepandjang Djiwa[8]), Bikoe Bermano en Bikoe Djenggo [9]). Hunne nakomelingen, zooals die hieronder zijn aangegeven, zijn hunne erfgenamen van al wat in Lebong is en de geheele rivier Ketaoen en evenzoo van de oorspronkelijke goudvindplaatsen en de vogelnesten.

Voorwaar dit is de oorsprong van de afstammelingen die de poesaka hebben gekregen en wier nakomelingen ze hebben ontvangen zooals hieronder vermeld is, de een na den ander tot op den huidigen dag vanaf het Rijk van Minang Kerbau Pagarroejoeng, geschreven in 1902".

Onder deze inleiding volgt dan een reeks van afstammelingen, voornamelijk van dien tak, die zich in Perbo en omstreken neerzette. Men vindt de meesten terug in de hieronder volgende overleveringen. Bij enkele namen zijn nadere aanwijzingen gegeven.

Zoo worden als de stammen (tiang empat) van de 4 stamhoofden (empat petoelai) Bikoe Bembo, Bikoe Sepandjang Djiwa, Bikoe Bermano en Bikoe Djenggo genoemd resp: Djoeroekalang, Toebai [10]), Bermani en Seloepoe [11]) en als de mijnen waarvan ze de respectievelijke bezitters waren:

---

[5]) Deze genealogische oermarga (stam) komt in de andere overleveringen nergens voor. Een territoriale marga van dien naam bestaat thans echter nog in de onderafdeeling Bengkoeloe.

[6]) J. L. M. Swaab: Beschrijving der onderafdeeling Redjang. Bijdr. Kol. Inst. LXXII, spreekt van: „Imbang Djaja van Indrapoera".

[7]) Modjopahit.

[8]) In andere overleveringen ook wel Bikoe Benoeo genoemd.

[9]) Ook wel B. Berdjenggo en B. Mendjenggo genoemd.

[10]) Elders ook wel Merigi genoemd.

[11]) Reeds bij W. Marsden, History of Sumatra, London 1784, p. 176 komen deze 4 stammen voor. Hij noemt ze Joorcallang, Toobye, Beremannie en Seloopo. Volgens F. G. Steck, Extract uit de beschrijving van eene reis naar het tusschen Benkoelen en Palembang gelegen onafhankelijke landschap Lebong, Bijdr. Kol. Inst. 2, IV bestond dat landschap in 1857 nog uit de 4 genoemde genealogische, zij het ook niet gelijkwaardige marga's.

Lebong Simau, Lebong Donok, Lebong Simpang en Lebong Soelit. Al mag aangenomen worden dat de bevolking reeds zeer lang geleden (13de eeuw?) met den goudrijkdom van het land bekend was, deze laatste namen, die geheel overeenkomen met die der verschillende mijnbouw-maatschappijen, moeten als een bijvoeging van later tijd beschouwd worden.

2. Overlevering betreffende de Tiang Empat van Aur Gading, in 1918 op schrift gesteld door Abdoel Manan, Assistent-Demang van Kerkap [12]). Deze luidt in vertaling:

„In vroeger tijden leefde er een vorstin in Modjopahit die 7 kinderen had, waaronder 4 zonen te weten Bikoe Bembo, Bikoe Benoeo, Bikoe Bermano en Bikoe Mendjenggo. Deze kwamen van Modjopahit naar Sumatra. In de Lampongs gingen zij aan wal en van hier trokken zij te voet naar de Ketaoen. Die rivier voeren zij op tot ze te Moeara-Raman kwamen [13]).

Hier zetelde toentertijd een koning, wiens gemalin zwanger was. In zijn rijk liet hij bekend maken, dat de geneesheer die de verlossing tot een goed einde zou brengen, met de jonggeborene, wanneer het een dochter was, zou mogen trouwen. Hierop maakte Bikoe Bermano zijn opwachting bij den koning en deelde hem mede, dat hij in staat was de vorstin te behandelen, geholpen door Gods macht. De vorstin beviel van een dochter die den naam kreeg van Poetri Singgang. Bikoe Bermano trok hierop naar Kota Roekam nabij Doesoen Semelako en bouwde daar een groot huis. Terwijl Bikoe Bermano hier bleef groeide Poetri Singgang op tot een jong meisje, waarop de koning haar aan Bikoe Bermano ten huwelijk schonk.

Hierbij vroeg hij echter om den djoedjoer (koopprijs) volgens den adat, waarop Bikoe Bermano antwoordde:

„Goed, in de feestzaal (tempat bimbang) zal een gewei van een hert opgehangen worden en mijn verzoek is, dat als teeken dat de adat djoedjoer gebruikt moet worden, daaraan iets zal worden opgehangen van de bezittingen van de prinses.

Wanneer het breekt zal ik den koopprijs betalen".

De koning hing hierop een gong aan het hertsgewei waardoor het afknapte.

Met zijn echtgenoote trok Bikoe Bermano naar Kota Roekam. Zij kregen twee kinderen n.l. een dochter Poetri Dajang Djenggi en een zoon Tachta Sekilan.

In de tegenwoordige marga, als rechtsgemeenschap en bestuurseenheid, is van een zuiver genealogisch stamverband weinig sprake meer, als gevolg van toenemende onderlinge huwelijken, uitzwerming etc.

[12]) Deze overlevering komt zeer beknopt en met tal van afwijkingen ook voor in J. L. M. Swaab: Beschrijving van de onderafdeeling Redjang, Bijdr. Kol. Inst. LXXII.

[13]) Deze reis wordt ook terloops vermeld in L. C. Westenenk: De Hindoe-Javanen in Midden- en Zuid-Sumatra, Welt. 1920.

Tachta Sekilan huwde Poetri Kembang uit de doesoen Semalako in Lebong en deze kreeg 9 zonen [14]):

1.	Gadja Merik,	stamvader van de bevolking van Aur Gading (Lais).
2.	Gadja Meram,	„ „ „ „ Teis (Lebong).
3.	Gadja Gemeran,	„ „ „ „ Keban Agoeng (Redjang).
4.	Gadja Ripak,	„ „ „ „ Tandjoeng Raman (Seloema).
5.	Gadja Rimboen,	„ „ „ „ Djenggaloe (Seloema).
6.	Gadja Biring,	„ „ „ „ Keban Agoeng (Redjang).
7.	Gadja Beniting,	„ „ „ „ Napal Poetih (Lais).
8.	Gadja Pekik,	„ „ „ „ Kepala Tjoeroep (Redjang).
9.	Gadja Rajo,	„ „ „ „ Air Keroe (Pasoemah).

Gadja Merik huwde en kreeg een zoon Ario Maulana genaamd en deze Ario Maulana huwde met Poetri Koeajang, dochter van Temenggoeng Agoeng Goenoeng, van de doesoen Poendjau. Ario Maulana kreeg 8 kinderen, 4 zonen en 4 dochters. De zonen waren:

Rio Tadjau, Rio Tirau, Rio Gapai en Rio Mampai; de dochters: Dajang Terentang, Dajang Terenting, Dajang Djebau en Dajang Djebai. Van Kota Roekam trok Ario Maulana weg met zijn kinderen om goeden ladanggrond te zoeken. Deze werd gevonden nabij het tegenwoordige Aur Gading en de 8 kinderen vestigden zich op verschillende plaatsen die later zouden heeten Aur Gading (Rio Tadjau), Kota Lekat (Rio Tirau en Dajang Djebau), Doesoen Sawah (Rio Gapai), Menjangka (Rio Mampai en Dajang Terenting), Loeboek Doerian (Dajang Terenting) en Senali (Dajang Djebai).

Rio Tadjau kreeg 2 kinderen n.l. Boepati Hilang di Laman, aldus genoemd omdat hij op het dorpsplein te Perbo plotseling verdween, in verband waarmee men te zijner nagedachtenis een graf maakte, dat tot op den huidigen dag nog aangewezen wordt en Boepati Hilang di Mesdjid, die op raadselachtige wijze in de moskee te Aur Gading verdween. Ook zijn graf wordt nog steeds onderhouden.

---

14) De streken, waarvan deze 9 zonen de stamvaders waren, worden in de verschillende overleveringen verschillend aangeduid.

Boepati Hilang di Mesdjid [15]) liet 2 kinderen achter n.l. Radja Inga, die kinderloos overleed en Radja Mata Berkilat. De laatste had 4 zonen: Ki Demang, Ki Sidai, Ki Radja en Ki Toea. Van hen bleef Ki Demang in Aur Gading; de 3 anderen trokken naar wat weldra zou heeten de marga Air Besi. Waar Ki Demang thans nog leeft, eindigt hier voorloopig de overlevering.

3. Als afstammelingen van Bikoe Bembo beschouwen zich de bewoners van de tegenwoordige marga Bintoenan.

De Pasirah van die marga, Mohamad Ibrahim gelar Radja Chalipa, verhaalt daaromtrent het volgende:

De 4 broeders Bikau Bembo, Bikau Bermano, Bikau Sepandjang Djiwa en Bikau Berdjenggo moesten Modjopahit verlaten, omdat zij een heiligen benoewangboom geveld hadden. Zij trokken naar Lebong, waar zij zich vestigden in Kota Roekam en later in de doesoen Tapoes. Bikau Sepandjang Djiwa werd de stamvader van Redjang Toebai (Moeara-raman, Semelako); Bikau Bermano van Redjang Bermani (Teis, Moebai); Bikau Berdjenggo van Redjang Seloepoe (Kota Tebing, Kesambe) en Bikau Bembo, de oudste der 4 broeders van Redjang Djoeroekalang. De laatste zetelde te Pagar Alam, nabij Serangai in de tegenwoordige marga Bintoenan. Hij had twee zoons: Soenting Sakti [16]), de stamvader van de latere districten Bintoenan en Ketaoen en Setanggai Pandjang die in de doesoen Tapoes (Lebong) zetelde. Soenting Sakti had 3 zoons: Mastiko Kantjil, begraven in Oeloe Serangai, Rio Bakau, begraven op den berg Tandai en Rio Banoek, begraven nabij Moeara-Bliti in Boven-Palembang. De 3 zonen van Mastiko Kantjil waren Soekar Gading, Poesaka Oenar en Teras Nenggaroh. Soekar Gading had een dochter, genaamd Lentjik Gerik. Haar afstammelingen werden de bewoners van de doesoen Goenoeng Selan in de tegenwoordige marga Lais. Haar graf bevindt zich onder een doekoeboom nabij dat dorp. Poesaka Oenar had 2 zoons n.l. Setijoh Gemeler, begraven in de doesoen Samban (marga Bintoenan) en Rio Dalai, begraven te Soekamana (eveneens marga Bintoenan). Teras Nenggaro kreeg 3 zonen: Rio Boelan, Rio Bakas en Rio Oeloeng.

Van Teras Nenggaro beweert de verhaler een afstammeling in den 7en graad te zijn.

---

[15]) De onder 1 genoemde tembo volgt weer speciaal de afstammelingen van Boepati Hilang di Laman als bewoners van de marga Perbo.

[16]) Deze Soenting Sakti of Seroenting Sakti is meer bekend onder den naam Pahit Lidah, die hem gegeven werd als gevolg van zijn vermogen om menschen en dieren tot steen te vervloeken.

Voor de legende van hem en zijn zwager Ario Tebing zie: L. C. Westenenk, De Hindoe-Javanen in Midden- en Zuid-Sumatra, Weltevr. 1920, p. 9.

4. Van de oudste wereldgeschiedenis bestaat de volgende korte overlevering, die met kleine afwijkingen in verschillende Redjangsche streken wordt verteld.

De hier volgende lezing is afkomstig van Hadji Djalil gelar Radja Djoendjoeng, pasirah van de marga Perbo.

„Na het godsoordeel ten tijde van Noach verdeelde een wind, „Sidang Widajah" geheeten de wereld in 4 groote eilanden. Het waren Sumatra, Konstantinopel, China en Java. Door den Albeschikker werd ieder eiland toevertrouwd aan een prinses. Zoo verkreeg Dajang Alik Maharadja Dipang, Sumatra; Dajang Soetan Baginda Radja Boedjang, Konstantinopel; Dajang Mantri Inang Selakah, China en Dajang Amat Deradja, Java. Deze 4 prinsessen huwden 4 vorsten:

Radja Benijang, die te Pagar Roejoeng zetelde huwde met Dajang Alik Maharadja Dipang. Hunne afstammelingen vormden het geslacht Djoeroekalang.

Radja Benijoeng, te Modjopahit huwde met Dajang Soetan Baginda Radja Boedjang; hunne afstammelingen vormden het geslacht Bermani.

Radja Tachta Goeling Sakti, die te Konstantinopel troonde huwde Dajang Mantri Inang Selakah; hunne nakomelingen vormden het geslacht Merigi.

Radja Sekandar Bertandoek, de vorst van China huwde Dajang Amat Deradja; hun nakomelingschap vormde het geslacht Seloepoe.

Dit is de oorsprong van de 4 Redjangstammen en hunne 4 hoofden (4 tiang 4 petoelai).

De Bermani-stam ontstond op Java, dat Sumatra overheerschte toen de 4 Bikoe's daar naar toe kwamen.

De Redjangers van dien tijd de orang Redjang Sawah [17]) werden verdrongen door de afstammelingen der Bikoe's.

5. Een reeds in 1885 op schrift gestelde en algemeen bekende legende luidt als volgt [18]).

De Redjang en Lebong werden het eerst bewoond door 4 personen, afkomstig van Modjopahit. Die 4 personen werden de 4 tiang genoemd en

---

[17]) L. C. Westenenk noemt in: „De Hindoe-Javanen in Midden- en Zuid-Sumatra" de orang Redjang Sawah, afkomstig van Modjopahit, maar gedegenereerd. J. L. M. Swaab: „Beschrijving van de onderafdeeling Redjang" spreekt ook over de Redjang Sawah als een verwilderd ras, maar niet als afkomstig van Modjopahit. Die degeneratie zou het gevolg geweest zijn van de invallen der Atjehers in het begin der 17de eeuw.

[18]) Voor een geheel andere lezing van blijkbaar hetzelfde onderwerp zie J. L. M. Swaab: „Beschrijving van de onderafdeeling Redjang".

werden de hoofden van de stammen Toebai, Djerkalang, Seloepoe en Birmanie. Weldra rezen tusschen die marga's geschillen voor welker beslechting zij een Radja zochten.

De 4 tiang begaven zich hiertoe naar Bantam, maar kregen van den Sultan van dit rijk tot bescheid dat er te Bantam geen vorst voor hen was. Hij raadde hen echte aan naar Pagarroejoeng te gaan, waar degene die in het bezit zou bevonden worden van het Tjoendi Sepandjang Giri (een zwaard, ook wel Pedang Bantam genoemd) geschikt zou zijn om vorst te worden over de Redjangers. Op deze wijze verkregen de 4 tiang een Chalipa, die zich te Moeara-Aman (Lebong) vestigde. Een deel van de afstammelingen van de Empat Tiang verhuisde naar de kuststreken en eenigen van hen gingen wederom naar Pagarroejoeng om een Radja te zoeken. Zij vonden dien in Baginda Maharadja Sakti [19]), die zich te Soengai Lemau (het tegenwoordige Pondok Klapa in de onderafdeeling Bengkoeloe) vestigde. Zijne afstammelingen waren de latere regenten van die landstreek (waaronder ook Lais ressorteerde). Reeds onder Baginda Maharadja Sakti waren de Redjangers cijnsbaar aan Bantam.

Tot zoover de legende.

De historische bronnen zijn heel wat kariger.

Hindoe-invloeden heeft men wel is waar in geheel Zuid-Sumatra bespeurd, maar in hoeverre het Javaansche rijk Modjopahit hier rechtstreeks bij betrokken was is niet zoo gemakkelijk aan te toonen als dat voor Midden-Sumatra het geval is, al wijst in het bijzonder de hoofdentitulatuur in die richting [20]).

Ook een rechtstreeksch verband tusschen het Rijk van Minangkabau en de Redjangers kan op historische gronden niet worden gelegd. Geheel anders is het met Bantam gesteld, van welk rijk Valentijn vermeldt: „onder deze Koning nu (van Bantam) stond van oudsher, niet alleen Bantam en de verdere landen die van het Koninkrijk Jakatra omtrent de Rivier van Tangerang bepaald wierden; maar Sjech Ibn Maulana (anders ook genaamd Ibn Israel, ook Soesoehoenan Goenoeng Djati) heeft ook de kust van Lampong of Bengkoeloe, Sillabar [21]) en alles vandaar Zuid-aan, al van die eerste tijden af veroverd en aan zijn kroon gehegt".

Marsden deelt mede dat de eerste Mohammedaansche Sultan van Bantam huwde met een dochter van den vorst van Indrapoera, die als bruid-

---

[19]) Een stamboom van het huis van Soengai Lemau voorkomende in J. L. W. v. Ophuysen. „Iets over het ontstaan van eenige regentschappen in de Assistent-Residentie Benkoelen" tijdschr. v. Ind. T. L. en V. dl. XI p. 193 vermeldt Baginda Maharadja Sakti als stamvader van dat huis.

[20]) Zie verder onder Taal, hfdst. IID.

[21]) Aan de Poeloe-baai ten Zuiden van Bengkoeloe.

schat meekreeg het Land van Sillabares, door Bengkoeleezen bewoond met als noordgrens de Oeray (in de tegenwoordige onderafdeeling Lais [23]).

En ten slotte vindt men bij een later schrijver, dat in het Arabische jaar 1079 (1668) de hoofden van de landschappen Soengai Lemau (Lais en Boven-Bengkoeloe) en Silebar een koperen piagem ontvingen, waaruit de afhankelijkheid van die landschappen van het Bantamsche Sultanaat duidelijk te voorschijn treedt [24]).

De Atjehsche invloed, zoo die zich al tot Bengkoeloe heeft uitgestrekt, is vermoedelijk van voorbijgaanden aard geweest.

Terugkeerende tot de bewoners van de onderafdeeling Lais kan men zich het ontstaan van de bevolking aldaar aldus voorstellen, dat van de oerstammen in het bergland Lebong kleine groepen van Redjangers naar het kustland zijn uitgezwermd en zich aldaar langs de rivieren hebben neergezet [25]).

Uit de latere geschiedenis (19de eeuw) blijkt dat die uitzwerming geen emigratie-en-masse is geweest.

De oorspronkelijke marganamen werden niet naar het nieuwe vestigingsgebied overgebracht, ook komt de pasirah of het stamhoofd in Lais aanvankelijk niet voor. Volgens de bevolking zelve zou op deze wijze het eerst het gebied langs de Air Bintoenan en de Air Padang bevolkt zijn en eerst later, via het tegenwoordige Redjang de Aur Gadingstreek [26]).

In de nieuwe nederzettingen, genoemd naar de rivieren waarlangs ze plaats vonden en door de Engelschen reeds sinds oude tijden als districten aangeduid, vindt men meerdere van de 4 oorspronkelijke genealogische Lebongsche marga's vertegenwoordigd.

De depati's of dorpshoofden waren behoudens de opperheerschappij van den Regent of Toeankoe van Soengai Lemau nagenoeg zelfstandig maar allengs weten de invloedrijkste hunner zich ook buiten hun eigen doesoen te doen gelden. Zoo ontwikkelt zich het pembarapschap. De pembaraps, later (1e helft 19e eeuw) ook wel Soekoehoofden genoemd stellen zich op grond van een werkelijk of vermeend erfrecht boven de depati's.

---

22) Valentijn, Beschrijving van O. en N. Oost-Indien 4e deel 1e stuk pg. 216.

23) W. Marsden. History of Sumatra. London 1784, p. 284.

24) J. A. W. van Ophuysen. Iets over het ontstaan van eenige regentschappen in de assistent-residentie Benkoelen. Tijdschr. v. Ind. T. L. en V. dl. XI pg. 193. De inhoud van de piagem komt in dit artikel in extenso voor.

25) Wanneer deze uitzwerming heeft plaats gehad valt niet met zekerheid te zeggen.

Volgens de bevolking zelve zou de kuststreek pas weinige eeuwen bevolkt zijn (einde 16de euw?).

26) Vgl. F. G. Steck. Extract uit de beschrijving van een reis naar het tusschen Benkoelen en Palembang gelegen onafhankelijke Landschap Lebong.

Bijdr. Kol. Inst. 2. IV. p. 37. Vgl. ook E. Francis „Benkoelen in 1833". Tijdschr. v. Ned-Ind. 4e jg. 1e dl. p. 434.

Aanvankelijk verkrijgt men aldus in één district evenveel pembaraps als er oorspronkelijke stammen in vertegenwoordigd zijn maar van Europeesche bestuurszijde wordt dit aantal in het belang van een behoorlijke gezagsuitoefening gereduceerd tot één of althans één voornaamste per district.

Deze toestand blijft bestaan tot de komst van den heer J. Walland, als Assistent-Resident (1862).

Meenende, naar analogie van wat hem uit Palembang bekend was, in de districten de oorspronkelijke genealogische marga's te moeten zien en in de pembaraps de stamhoofden, doopt hij den naam district om in marga, den titel pembarap in pasirah [27]).

Tevens geeft hij aan de marga's de oorspronkelijke genealogische namen: Kerkap werd Semitoel [28]), Palik werd Djekalang Bermani, Lais werd Bermani, Bintoenan werd Djekalang Serangai (hoewel Serangai een zuiver territoriaal begrip was), Air Padang en Air Besi werden Toebay. Waar de twee laatste districten niet naast elkaar gelegen waren en eigen hoofden hadden, spreekt men al spoedig ter onderscheiding van Toebay Air Padang en Toebay Air Besi.

Wanneer de heer Walland als Assistent-Resident is opgevolgd door den heer Pruys v/d Hoeven, duiken de oude districtsnamen (riviernamen) spoedig weer op om tot den huidigen dag te blijven voortbestaan; de pasirahtitel blijft echter evenals de naam „marga", waarmee dus sedert 1862 geen genealogische maar een territoriale of bestuurseenheid wordt aangeduid. De titel pembarap bleef voortbestaan als die van het marga-onderhoofd. Aanvankelijk kon men (na 1862) meerdere diergelijke marga-onderhoofden constateeren al naar gelang van het aantal stammen in de marga, thans heeft iedere marga 1 pembarap.

Van een eigenlijke klasse-inrichting kan men onder de Redjangers in de onderafdeeling Lais niet spreken. Toen in 1861 het regentenbestuur van Soengai Lemau dat sedert 1833 al reeds geen daadwerkelijk gezag meer uitoefende, werd ingetrokken, vormde zich wel is waar een uit familieleden

---

27) De aanhef van het besluit van den A. R. v. Bengkoeloe van 14 Januari 1862 No. 74 luidt:

„Overwegende dat bij eene op den 11den Januari 1862 met de margahoofden in de afdeeling Lais belegene vergadering gebleken is dat het die hoofden niet bekend is welke doesoens formeeren hunne marga's. Dat de afdeeling Lais bestaat uit 5 marga's, die districten genoemd worden, naar de rivieren die dezelve besproeijen, *ofschoon doesoens van verschillende* marga's aan die rivieren gelegen zijn.

Dat hierdoor een verwarring en bemoeijelijking voor den dienst ontstaat, die weggenomen dient te worden.

Heeft goedgevonden en verstaan:

De afdeeling Lais zal verdeeld worden in 5 marga's etc. (volgt administratieve indeeling).

28) Zie noot bij overlevering No. 1.

dier regenten bestaande, gevaarlijke radenpartij [29]), maar deze heeft reeds lang opgehouden zich als eene afzonderlijken stand te doen gelden. De tegenwoordige hoofden zijn lieden uit het volk zij het ook met soms eenige meerdere ontwikkeling dan de groote massa. Ook het over het algemeen groote onafhankelijkheidsgevoel van de bevolking maakt de afstand tusschen haar en degenen die over haar gesteld zijn geringer. Het ambt van dorpshoofd is vrijwel voor iederen dorpsbewoner bereikbaar en ook de eischen voor de bekleeding van het niet-erfelijke pasirahambt zijn minimaal.

B. Aard, karakter, beschaving.

Het oordeel over de karaktereigenschappen van de Laische Redjangers is nimmer onverdeeld gunstig geweest. Marsden, die een groot deel van zijn bekend werk „History of Sumatra" aan de bevolking van Lais wijdt, noemt hunne deugden meerendeels negatief.

Zacht, vreedzaam, verdraagzaam mits men hun woede niet door geweld provoceert, sober, gastvrij, bescheiden, weinig spraakzaam, kuisch, en geduldig tot in het uiterste. Aan den anderen kant echter noemt hij ze: dobbelaars, indolent, schurkachtig in hun handel met vreemdelingen, hetgeen ze zelve niet als een ondeugd beschouwen, achterdochtig, leugenachtig, kruiperig, slaafsch, zindelijk wat hun lichaam maar onzindelijk wat hun kleeren betreft, onbezorgd voor de toekomst.

In 1850 noemt een gezaghebber hen: „lui en onverschillig, spelers en hanenkloppers, wraakzuchtig en lafhartig, moordenaars, gaande de wraak van overgrootvader tot kindskinderen over".

Een memorie van overgave van de onderafdeeling Lais van het jaar 1878 somt als de hoofdkaraktertrekken der bevolking op: „onopregtheid, zelfgenoegzaamheid, egoïsme, dobbelzucht, lusteloosheid om door werken zich welvaart te verschaffen, wantrouwen tegen hooger ontwikkelden en geringe vatbaarheid voor overreding".

Eenige jaren later in 1885 is het oordeel wat milder.

Een aftredend controleur schrijft dan: „Voor zoover mijne ondervinding reikt, valt te vermelden dat de Redjangers alhier over het algemeen eerlijk en trouw zijn. Hunne vrijheidlievendheid hebben zij gemeen met den zoogenaamden vrijen en fieren Sumatraan en prouveert het voor hen dat zij doordrongen zijn van de op hen rustende lasten en lusten, de

---

29) De naam „radenpartij", voor deze lieden is afkomstig van den A. R. Laging Tobias, die haar grootendeels verantwoordelijk achtte voor de onlusten in Bengkoeloe in April en September 1873 (Vgl. Kol. Verslag 1874). Zij bestond uit de zgn. „anak radja", die ook reeds vroeger de hand in allerlei onlusten gehad hadden (moord op Parr. 1807, op Knoerle 1833).

eerste zooveel mogelijk naar behooren volvoeren, doch ook eerbiediging eischen voor de laatste.

De voornaamste overige karaktereigenschappen van den Redjanger zijn o.a. een groote mate van bijgeloovigheid, drift en opvliegendheid, zoo zonderling afgewisseld door het den Inlander eigen „flegma".

Het oordeel over het karakter van een bevolking wordt niet zelden beïnvloed door de verhouding waarin men tot die bevolking staat en in dit licht beschouwd mag men zich over de scherpe uitspraak van eenige der bovengenoemde bestuursambtenaren niet verwonderen. Op het punt van verlichting van de bestuurstaak, voor zoover die niet direct met het eigenbelang strookt (verrichten van heerendiensten, betaling van belasting etc.) is de Redjanger van Lais allerminst loyaal en hij ontziet zich niet, dit demonstratief te toonen. Invoering van een nieuwe orde van zaken op welk gebied ook, maar in het bijzonder de natte rijstteelt wekt zijn afkeer, niet zelden gepaard met een lijdelijk verzet, maar eenmaal de vruchten van de verbetering geplukt hebbend, erkent hij volmondig haar waarde.

Sterk naar voren treedt een gevoel van eigenwaarde en onafhankelijkheid, dat dikwijls den indruk maakt van brutaliteit maar dit niet is. Wanneer hij meent onbillijk te zijn behandeld, schroomt hij niet dit ronduit te verklaren. Vooral op rechtszittingen komt dit sterk uit. Dan gebruikt hij een overvloed van woorden, die opvallend is naast zijn normale weinige spraakzaamheid. Plotseling tegenover een gevaar staand, vertoont de Redjanger niet zelden verbluffende staaltjes van moed en doortastendheid.

Gevallen, dat een enkele man slechts met een parang of speer gewapend een tijger versloeg, zijn niet zeldzaam. Overigens kan men hem geen overgroote mate van energie toeschrijven. Zelfs op den ladangbouw, den inheemschen vorm van landbouw, moet nauwlettend worden toegezien, wil men voorkomen, dat er voedselnood ontstaat. Ook voor het verrichten van goed betaalde koeliediensten vindt men hem niet spoedig bereid hoewel dit laatste meer een gevolg is van het gevoel van eigenwaarde.

Over het algemeen treft men een sterk ontwikkeld zedelijkheidsgevoel aan en de adat stelt reeds op geringe overtredingen van de eerbaarheid betrekkelijk zware straffen. Zoo vormt bijv. de enkele aanraking van de hand van een maagd reeds een strafbaar feit. Prostitutie komt niet voor.

De Redjanger is, wanneer hem de gelegenheid geboden wordt, een hartstochtelijk hanenklopper. Met de wraakzucht is het niet meer zoo erg gesteld als zulks blijkbaar in 1850 het geval was. Zelfs gevallen van overspel worden gewoonlijk voor den rechter gebracht. Een zucht tot eigenrichting bestaat nog wel maar is blijkbaar afnemend. In bepaalde gevallen echter, bijv. vernieling van gewas door andermans vee, ontziet de Redjanger zich niet de binnendringers in zijn ladang of tuin af te maken.

De zachtaardigheid van het volk weerspiegelt zich in zijn adat, die

zelfs op, naar Europeesche begrippen zeer zware misdrijven, geen lijfstraffen, maar boeten stelt.

Ten slotte kan men constateeren een groote mate van soberheid, een absoluut gemis van behoefte aan luxe, een uiterst geduld, gastvrijheid en verdraagzaamheid.

De beschavingsgraad is nog gering. Evenals dat elders, waar men uitzwerming van het hoogland naar de kusten heeft kunnen waarnemen het geval is, is ook bij de Redjangers de trek naar lager gelegen streken gepaard gegaan aan een zekere mate van degeneratie op beschavingsgebied, die den Redjanger van Lais minder gunstig onderscheidt van zijn rasgenoot op de hoogvlakten van Lebong en Redjang.

Dit komt tot uiting in den huizenbouw, de feestelijkheden bij het huwelijk, het alphabetisme etc. De kennis van lezen en schrijven ook van de eigen taal met eigen letterteekens is gering en van veel minder omvang dan bijv. in de onderafdeeling Redjang. Versiering van de huizen met houtsnijwerk zooals men dat in de bergstreken nog al eens ziet komt in Lais onder de Redjangers niet voor. Zang en dans staan er eveneens op een lager peil. Van nijverheid of industrie kan niet gesproken worden.

De algemeene bevattelijkheid is gering, aanleg voor kunst ontbreekt ten eenenmale.

Dit alles is van invloed op den algemeenen economischen toestand, die verre van gunstig is.

Van een zekere mate van welvarendheid onder de Redjangers kan in Lais dan ook niet gesproken worden, zooals bij de bespreking van landbouw en handel nader zal blijken.

C. Godsdienst, geestelijkheid, eed, bedehuizen, bijgeloof, offers.

De godsdienst van de Redjangers is de Islam, zij het ook dat bijgeloof in hun dagelijksch leven nog een voorname rol speelt. Of zij in vroeger eeuwen een eigen levensbeschouwing bezaten is zeer twijfelachtig. Rudimenten hiervan zijn nauwelijks aan te wijzen. Beweerd is wel dat de Redjangers een vooroudervereering kenden, maar tot uiting komt deze niet.

Dat de Redjangers aan hun grond hechten is zeker, maar dit behoeft nog geen gevolg van vooroudervereering te zijn. Ook een begrip van zielsverhuizing is hen wel toegeschreven, op grond van hun vrees in het bijzonder voor tijgers. Maar hiertegenover staat weer dat de Redjanger een tijger zelden ontloopt en hem zelfs attaqueert ook wanneer hij gemakkelijk zou kunnen ontkomen.

Wel kent de Redjanger verschillende niet-Mohammedaansche eeden, die echter vooral door den invloed der geestelijkheid langzamerhand verdwijnen [30].

---

30) Marsden, History of Sumatra, London 1784, p. 202 vermeldt o.a. een politieken eed tusschen de pangerans van Soengai Lemau en Soengai Hitam.

Al even lastig valt uit te maken of het nog heerschende bijgeloof uit den Islam zelve stamt dan wel uit voorvaderlijke instellingen. De benaming „djins" voor bepaalde geesten is bekend [31]). Ook djimats, in het bijzonder als voorbehoedmiddel tegen ziekten komen voor.

Een bijzonder ijverig Mohammedaan is de Redjanger niet. In vele door Redjangers bewoonde dorpen in de onderafdeeling Lais, komen geen dorpsbedehuisjes voor. Waar dit wel het geval is onderscheiden zij zich in bouw van de gewone woonhuizen door een vierkantig spits toeloopend dak en doordat zij niet op palen of houten neuten gebouwd zijn. Een tonvormige trommel hangt in een klein voorgalerijtje. In het vierkante vertrek vormen eenige matjes gewoonlijk het eenig meubilair. Het komt ook wel voor dat meerdere doesoens een gemeenschappelijk bedehuisje hebben. Aan het hoofd van het bedehuisje staat een imam gewoonlijk alléén (in doesoens met minder dan 60 heerendienstplichtigen), maar in grootere doesoens (60 — 100 heerendienstplichtigen) wel bijgestaan door een chetib en soms nog een bilal (meer dan 100 heerendienstplichtigen) [32]). Van een overwegenden invloed van de geestelijkheid in de dorpen kan niet gesproken worden. Behalve in gevallen van zuiver godsdienstigen aard verleent de imam zijn tusschenkomst bij huwelijken, echtscheiding en bij de verdeeling van nalatenschappen. De geestelijken worden evenals de hoofden gekozen door de mannelijke meerderjarige inwoners van het gebied waarvoor zij worden aangesteld. Zij worden na de verkiezing door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur erkend [33]).

De geestelijkheid is evenals de hoofden vrijgesteld van het verrichten van heerendiensten.

Offeren doet de Redjanger bij verschillende voorname gebeurtenissen, zooals geboorte, huwelijk, ook wel bij den oogst. Voorts bestaat het zoenoffer in gevallen dat eenig verbod overtreden is, onder de namen tepoeng of pembasoeh doesoen (zuivering van den grond waarop de overtreding is begaan) en pembasoeh roemah (men vergelijke Simboer Tjahaja III, art. 23, 45, 53, 62, 83, 84).

Door afstammelingen van Sipayers wordt op de hoofdplaats Lais het Britsch-Indisch Mohammedaansche Hasan-Hoessein- of Taboetfeest nog in eere gehouden.

D. Taal.

De Redjangers bezitten een eigen taal en eigen schrift in verschillende dialecten. Zoo wijkt het Lais-dialect af van de dialecten die in de onderafdee-

---

31) Swaab. Beschrijving van de onderafdeeling Redjang Bijdr. Kol. Inst. LXXII, vermeldt het geloof aan 4 zielen onder de Redjangers. In Lais werd dit niet waargenomen.

32) Formatie geregeld in Res.-circulaire van 4 November 1908, No. 27.

33) Res. besluit van 24 December 1923 No. 336.

ling Redjang worden gesproken en komt meer overeen met het Lebongsch. Onder meer aan de hand van de taal heeft men Javaansche en Hindoe-Javaansche invloeden in dit deel van Bengkoeloe trachten aan te toonen. Inderdaad vindt men in het Redjangsch verschillende niet-Maleische begrippen, zooals: marga (skr. stam, district), pasirah (skr. sjirah, opperhoofd), depati (skr. adipati, opperheer), penggawa (= poenggawa, skr. stier, legerhoofd, bevelhebber), pembarap (Jav. eerstgeborene) etc. De stamnaam Bermani zou „Brahmani" beteekenen.

Het Redjangsch bestaat voor een groot deel uit maleische woorden, die alleen anders worden uitgesproken; voor een ander deel echter uit geheel eigen woorden, die niets met Maleisch gemeen hebben.

In de oorspronkelijk-Maleische woorden wordt gewoonlijk de slot-a uitgesproken als ò, de slot-i als ai, de slot-ai verandert meermalen in een klank tusschen oi en eui, de slot-oe in au.

Doordat de Redjanger voorts meermalen consonanten, die in de overeenkomstige Maleische woorden voorkomen supprimeert, lijkt het Redjangsch een aaneenschakeling van vocalen. Het geheel is slecht verstaanbaar [34].

Wordt de taal algemeen gebruikt, het schrift is weinig in zwang en slechts enkelen zijn het machtig.

Het vertoont veel overeenkomst met het Lampongsch en onderscheidt zich van het Arabisch en Javaansch karakter vooral door de spitse letterteekens. Men heeft het ontstaan van deze letterteekens wel toegeschreven aan het gebruik van bamboe, waarvan de gladde oppervlakte geen krullen toeliet als schrijfmateriaal. Inderdaad treft men in de dorpen nog wel met Redjangsch schrift gegrifte bamboelatjes aan, meest in een bundel aaneen geregen. Merkwaardigerwijs vindt men meermalen zuiver Maleisch met Redjangsch schrift geschreven. Zoo bezit de Pasirah van Perbo een verzameling Maleische pantoens in Redjangsch karakter op bamboe's gegrift.

De letterteekens, die in het schrift onderling niet verbonden worden, zijn de volgende:

ꤰ = ka, ꤱ = ga, ꤲ = nga, ꤳ = ta, ꤴ of ꤴ = da,
ꤵ = na, ꤶ = pa, ꤷ = ba, ꤸ of × = ma, ꤹ = tja,
ꤺ = dja, ꤻ = nja, ꤼ = sa, ꤽ = ra, ꤾ = la,
ꥀ = wa, ꤿ = ja, ꥆ = a, ꥂ = mba, ꥃ = ngga,
ꥄ = nda, ꥅ = ndja.

34) Voor een Maleisch-Redjangsche woordenlijst, zie bijlage I.

De vocalen worden met behulp van kleine teekentjes aangegeven als volgt:

= koe; = kai; of = ki, = ke, = ko, = kau.

Lettergrepen op r, n of ng worden eveneens door teekentjes aangegeven aldus:

of = kan; of = kar en = kang en bygevolg: = koeng; = koer; = kin etc.

Men schrijft van links naar rechts.

E. Huizenbouw, inrichting der huizen, dorpen.

In de door de eigenlijke Redjangers bewoonde dorpen vindt men uitsluitend op palen of houten neuten gebouwde woningen, 1 á 2 M. boven den grond. De tijgerplaag is zonder twijfel de reden hiervan geweest, en gedeeltelijk nog.

Men heeft verschillende woningtypen. In de eerste plaats oude planken woningen met een groote oppervlakte, geringe hoogte en een volumineus dak van roembiabladeren, bestaande uit 2 rechthoeken die in een stompen hoek aan de nok samenkomen.

Een klein trapje leidt af direct in de woning of naar een voorgalerijtje of platje. De ramen, gewone gaten van langwerpigen vorm met dikwerf ronde hoeken kunnen van binnen door middel van luiken gesloten worden. De vloer is, ook al zijn de wanden van hout, gewoonlijk van bamboe.

Bij de nieuwere huisvormen treft men hoogere vertrekken aan, meestal is er een voorgalerijtje waar de trap op uitkomt. Het eigenlijke huis draagt een dak, waarvan de beide vlakken in een scherpen hoek (± 30°) naar elkaar toekomen. Aan den benedenrand van dit dak bevindt zich rondom het huis een tweede dakrand die schaduw geeft in de voorgalerij en om het huis en die in een stompen hoek op de vlakken van het eerste dak staat. De wanden zijn òf van hout òf van peloepoe, (platgeslagen bamboe).

Verder vindt men allerlei afwijkingen van woningbouw. De nokken der daken, die recht of ook wel licht ingebogen zijn, staan nu eens loodrecht op den voorgevel, dan weer loopen zij daarmee evenwijdig.

Algemeen treft men atap (roembiabladeren, soms nipah) als dakbedekking aan. Alleen enkele hoofden bezitten huizen met zinken dak. Een eigenaardige dakbedekking vooral voor stallen gebruikelijk is in tweeën gespleten bamboe, dat met den hollen kant naar boven naast elkaar wordt geplaatst. Over iedere twee aldus naast elkaar gelegen bamboe's wordt een

bamboe gelegd met den hollen kant naar beneden. Het regenwater dat op een op die wijze gevormd dak valt wordt door de bovenste bamboe's vanzelf naar de onderste geleid, die het naar buiten wegvoeren.

De keukens vormen soms een deel van het huis en liggen dan iets lager dan de overige vertrekken en aan de achterzijde van het huis; soms ook zijn het aparte huisjes eveneens op palen en met het eigenlijke huis door een overloop of bruggetje verbonden.

Eveneens van licht brandbaar materiaal gebouwd, zijn zij niet zelden de oorzaak van brand.

De ruimte onder het huis wordt voor verschillende doeleinden gebruikt. Voornamelijk als bergplaats voor brandhout dat er keurig opgestapeld wordt, maar ook als stal voor het vee. In het laatste geval is die ruimte gewoonlijk geheel of gedeeltelijk door een haag van bamboelatten afgesloten.

De trapjes die in de woning voeren, zijn meerendeels niet meer dan bamboeladdertjes.

De grootere woningen hebben houten, een enkelen keer zelfs wel cementen trappen.

De huizen bestaan gewoonlijk, behalve uit een voorgalerij, wanneer die aanwezig is uit een woonvertrek en eenige kleinere slaapkamertjes benevens de keuken.

De inrichting is gewoonlijk zeer eenvoudig. Veel meer dan een paar ligmatjes, eenige kisten die algemeen dienst doen als de bergplaats voor geld en de weinige kostbaarheden, een oliepitje, eenige bamboe's met water of laboe's en wat keukengerei treft men er niet aan. Voor verlichting gebruikt men ook wel een met damar gevulden bamboekoker, dan wel een dgl. koker met kapok en fijngestampte kemirinoten, een mengsel dat, wanneer het droog is, goed brandt. Deze laatste primitieve lamp heet „tjolok".

De woningen der hoofden bezitten echter vaak nog een tafel, eenige stoelen en kasten en ook wel bedden.

De wanden der huizen zijn aan de binnenzijde gewoonlijk beplakt met courantenpapier en een enkele maal versierd met naar Europeesche begrippen smakeloos plaatwerk.

In Lais, waar nagenoeg alle dorpen (doesoens) langs de rivieren gelegen zijn, of beter aan de wegen, die langs die rivieren loopen, treft men als algemeen dorpsbeeld 2 rijen huizen aan, die aan weerskanten van den weg met de voorzijde naar elkaar toe liggen.

In de dorpen verbreedt de weg zich eenigszins, maar van een eigenlijk dorpsplein kan weinig sprake zijn.

In grootere doesoens treft men meerdere huizenrijen aan; de ruimte tusschen die rijen gelaten is dan ook iets grooter. Soms is die ruimte groot genoeg om plaats te bieden voor het dorpsbedehuisje (dat echter lang niet

altijd voorkomt) en dat dan geheel op zich zelf staat, meermalen ook staat het in een van de beide huizenrijen, dus aan den kant van den weg.

De bamboeheggen aan de voorzijde der huizen vormen te zamen één geheel terwijl de huizen aan weerszijden weer door een pagar van elkaar gescheiden zijn. Op de erven vindt men behalve rijstschuurtjes op palen wel tuintjes, met eenige koffieboomen, wat suikerriet, oebi, mais en pisang. Zoowel binnen als buiten de heggen ziet men klapperboomen, althans wanneer de grond zich hiertoe leent en de doesoens niet te hoog liggen. Als afwijking van dezen normalen toestand vindt men ook wel dat de huizen noch onderling, noch van den weg door heggen gescheiden zijn.

Een groote bamboe-afrastering bevindt zich dan om het gansche dorp en ook de in- en uitgangen langs den weg zijn door hekken afsluitbaar.

Een eenvoudige balai, een dakje op vier palen waaronder 2 banken aan weerszijden dient als wachthuisje voor de doesoenpolitie (de zgn. „kemits") en tevens voor de ontvangst van vreemdelingen. Een hol stuk hout dat een doffen klank geeft, wanneer er op geslagen wordt is er in opgehangen om zoo noodig de bewoners bij elkaar te roepen. Grootere dorpen bezitten volksschooltjes en markt (pekan)-loodsen, beide uit eenvoudig materiaal opgetrokken.

Naast de eigenlijke doesoens heeft men de talangs, d.z. verzamelingen van hutjes, eveneens op palen en vaak met niet meer dan eenige vierkante meters oppervlakte op de ladangs. Liggen de ladangs ver van het dorp en dat is geen zeldzaamheid, dan brengt de Redjanger hier een groot deel van het jaar door, nl. dat gedeelte waarin de akkers bewerkt moeten worden.

Uit verzamelingen van dgl. hutjes ontstaan niet zelden nieuwe dorpen.

Het aantal huizen in een dorp varieert van ± 20 tot over de honderd.

Eenige van de voornaamste dorpen mogen hieronder afzonderlijk vermeld worden:

1. Pasar Lais, dat nader ter sprake wordt gebracht in hoofdstuk IIIA.

Het aantal zielen bedraagt niet meer dan ± 500, waaronder een groot aantal Inlandsche ambtenaren met hunne gezinnen.

De pasar Lais bezit aan openbare gebouwen een Inlandsche school IIe klasse, een zoutpakhuis, een rapatzaal, een pasanggrahan en een gevangenis. Behalve eenige meer naar modernen trant gebouwde woningen van Inlandsche ambtenaren onderscheiden de huizen zich in geen enkel opzicht van die, welke men elders in de onderafdeeling ziet. Alleen komt gebruik van zink als dakbedekking hier iets meer voor.

2. Pasar Ketaoen. Volgens de legende zou de naam afgeleid zijn van Setahoen. Een vrouw afkomstig van Pagarroejoeng (Minangkabau) zou de Ketaoen-rivier afgezakt zijn en eerst door de vele boomstammen die de vaart belemmerden, na één jaar (se tahoen) de monding bereikt hebben. Ketaoen heeft alleen beteekenis als doorvoerstation van de mijnbouw maat-

schappij Simau, die tusschen deze plaats en Bengkoeloe een motorschoener in de vaart heeft, en door het bezit van een pasanggrahan.

3. Kerkap, eveneens aan de kust nabij de Benkoeloesche grens, met een Inlandsche school IIde klasse. Hier buigt een binnenweg af naar Aur Gading.

4. Aur Gading, een doesoen in de bovenstreken van de marga Palik, een welvarend gebied met veel sawahbouw.

5. Tandjoeng Agoeng, in de marga Kerkap, standplaats van een assistent-Demang, halverwege Kerkap—Aur Gading. (Gouvernements pasanggrahan).

6. Goenoeng Seilan in de bovenstreken van de marga Lais even als

7. Taba Tembilang, in de nabijheid daarvan, een flink bevolkte doesoen, maar overigens van weinig economische beteekenis.

8. Bintoenan, aan de kust, 12 K.M. ten Noorden van Lais.

9. Seblat, nabij de grens van de onderafdeeling Moekomoeko.

De naam zou afgeleid zijn van „satoe lat", een spoor, dat door de eerste bewoners (Lebongers) gevolgd was en ophield bij de Soengai Seroet, sedert Air Seblat geheeten, evenals het dorp, dat aan de oevers verrees. Men vindt te Seblat een Gouvernements pasanggrahan.

10. Napal Poetih, de standplaats van een assistent-demang, aan de Ketaoenrivier, ± 30 K.M. van de kust.

Afzonderlijk dient vermeld Lebong Tandai, het etablissement van de mijnbouw maatschappij Simau, een stadje op zich zelf, dat door zijn bedrijvige koeliebevolking en de levendigheid van een grootbedrijf, een geheel aparte plaats inneemt tusschen de landelijke bevolkingscentra.

F. Kleeding, uiterlijk.

De dagelijksche kleederdracht van den Redjanger bestaat uit een, om de heupen bevestigde korte kain uit één stuk, dikwijls vervangen door (of wel tegelijk gedragen met) een korte even over de knieën reikende broek.

Het bovenlijf is òf onbedekt (zeldzamer) òf men draagt een baadje (gebruikelijk). Meer en meer ziet men echter een kleeding gebruiken, die het best vergeleken kan worden met een Westersche pyama met staanden kraag. Voor hoofdbedekking dient de songko (een kalotje met rechten rand) dan wel een om het hoofd gewonden doek, die de kruin vrij laat. Kris (sewar) of kapmes ontbreekt nimmer. De getrouwde vrouwen dragen alleen een lange donkerkleurige sarong uit één stuk die tot onder de oksels wordt opgetrokken en op borsthoogte bevestigd de schouders en armen onbedekt latend. Een doek los op het hoofd gelegd of daarvan aan weerskanten afhangend dient voor hoofdbedekking.

Verreweg het meeste werk van haar kleeding maakt de gadis (huwbaar meisje). De sarong op dezelfde wijze gedragen als hierboven beschre-

ven is veelal van opzichtige kleur. De armen zijn versierd met een groot aantal armbanden. Niet zelden dragen zij oorringen of knoppen (soebang) van een vingerdikte en gestoken door groote gaten in de oorlellen.

Een lange smalle slendang bedekt de schouders.

Halskettingen van meestal roode kralen en vingerringen vormen de overige versierselen. Het haar wordt glad achterover gedragen en is op het achterhoofd in een wrong bevestigd met dikke vergulde pennen, die aan het einde zijn afgeplat en eenigszins afgebogen. De afplatting vertoont verschillende vormen maar is gewoonlijk rond.

Evenals de mannen ziet men ook de vrouwen, jong en oud meestal met een wapen. Bij de laatsten is dit echter meer een werktuig voor allerlei bezigheden want de vrouw neemt zeer actief aan den akkerbouw deel. Het gebruikelijk wapen dat zij meevoeren is de parang semalang, een kapmes met een kort rond handvatsel, dat soms van zilver maar gewoonlijk van hout is.

Een geheel anderen aanblik levert de kleeding bij feestelijkheden. De sarongs der vrouwen zijn dan met gouddraad doorweven. Er overheen wordt een lang nauwsluitend baadje van dunne stof met lange mouwen gedragen en dat is gedeeltelijk weer bedekt door zeer fraaie over de schouders geslagen en naar voren afhangende slendangs.

Bij de gadis komt daar dan nog bij een groot aantal halssnoeren van kralen, aaneengeregen gouden of zilveren munten (kaloengs) dan wel bewerkte gouden of zilveren plaatjes in den vorm van munten (tjengga).

Een merkwaardig versiersel is nog de lajang-lajang, een zilveren plaat ongeveer in den vorm van een vliegenden vogel uitgesneden, soms meerdere gelijkvormige onder elkaar en bijeen gehouden door kettinkjes. Het geheel wordt aan een ketting om den hals gedragen, dan wel vastgeknoopt aan een zakdoek die over den schouder gelegd wordt zoodat de lajang-lajang op de borst komt te hangen. Het hoofdtooisel der gadissen bestaat bij feesten uit een pompeus opgemaakten voorhoofdsband, rijk voorzien van vergulde loovertjes, dan wel eenvoudig uit een witten bloemkrans om de haarwrong of langs den versierden haarkam. De gouden haarpennen ontbreken natuurlijk niet. Ook de mannen besteden bij feestelijke gelegenheden meer zorg aan hun kleeding, hetgeen zich dan gewoonlijk uit in een nabootsen der Europeesche kleeding, gebruik van sandalen of schoenen, buikgordel etc.

Kleine kinderen loopen in de doesoens tot hun 3de à 4de jaar geheel naakt, soms met om de heupen een dunnen ketting waaraan ter hoogte van het schaamdeel een gouden munt gehangen is. Zoo lang zij nog niet loopen kunnen draagt de moeder hen in een slendang op den rug, vaak zelfs onder het verrichten van de dagelijksche bezigheden.

Tandenvijlen komt eveneens onder de Redjangers voor. Aan de tanden wordt dan meest een driehoekigen vorm gegeven. Bij de vrouwen ziet men ten slotte vaak met daoen inai rood geverfde nagels. Het spreekt wel van

zelf dat hoofden, die meer met de buitenwereld in aanraking komen zich in hun kleeding daar langzamerhand naar zijn gaan richten. Gewoonlijk ziet men hen dan ook in een wit toetoep-pak en op schoenen, de pasirahs (margahoofden) bovendien met een rijk met goud bewerkte songko (in verschillende motieven) ten teeken van hun waardigheid. Bij plechtige gelegenheden wordt zelfs een zwarte jas te voorschijn gehaald. De geestelijkheid onderscheidt zich in het binnenland niet door een afzonderlijke kleeding behalve dan wat betreft de hadji door een klein wit kalotje op de kruin of een tulband. Alleen de meer gegoede hadji's dragen lange, vaak helkleurige gewaden.

G. Huwelijks- en Erfrecht.

1. *Het Patriarchale huwelijk.*

Evenals zulks bij de Redjangers in Lebong het geval geweest is zal ook bij de bevolking in Lais in oude tijden het exogame huwelijk wel regel geweest zijn en eveneens de gewoonlijk daarmee gepaard gaande patriarchale huwelijksvorm. Na hetgeen hierboven medegedeeld is omtrent het ontstaan van de tegenwoordige marga, spreekt het vanzelf dat men niet van een huwelijksverbod in de marga kan spreken, aangezien deze in Lais uit verschillende stammen is samengesteld. Maar ook overigens wordt aan exogamie niet meer streng de hand gehouden en momenteel bestaat alleen nog een beperkt huwelijksverbod met naaste bloedverwanten. Het patriarchale huwelijk uit zich voornamelijk in den djoedjoer, den koopprijs van de vrouw.

Hoewel art. 60 van het 3de deel van de oendang-oendang Simboer Tjahaja luidt: „Djoedjoer atau hantar tida boleh mendjadi daawa", bestaat nochtans ongeveer de helft van het aantal in de onderafdeeling Lais en speciaal in de bovenlanden gesloten huwelijken uit djoedjoer-huwelijken.

Het djoedjoer-verbod heeft zijn oorzaak gevonden in de geringe bevolkingstoename die men terecht er het gevolg van dacht. De hooge koopsom stond de huwelijken in den weg. Maar ook andere bezwaren werden te berde gebracht waaronder, dat de met een djoedjoer gehuwde vrouw in het huwelijk niet de minste rechten had en gevallen van zelfmoord onder pas gehuwde of verloofde meisjes geen zeldzaamheid waren, als gevolg van de omstandigheid dat zij door de ouders als koopwaar beschouwd werden en zelve niet den minsten invloed hadden op de keuze van den a.s. echtgenoot.

In het midden der vorige eeuw achtte de Regeering het dan ook noodig om: „zonder regtstreeksch verbod die gewoonte tegen te gaan of te verminderen, wenschende zij dat met omzigtigheid op dien weg worde voortgegaan" en later (1862) „dat met bedachtzaamheid worde voortgegaan met de zoo gelukkig begonnen afschaffing of liever vermindering en

reglementeering van de adat djoedjoer voornamelijk door middel van overreding ...." (bijblad 1328) [35]).

Deze en dgl. aanschrijvingen hebben het koophuwelijk niet kunnen doen verdwijnen. „Hierdoor werd alleen dit gewonnen", schrijft de A. R. v. Bengkoeloe A. Pruijs v. d. Hoeven, die zich overigens met het verkapte verbod weinig kon vereenigen, „dat bij het ontstaan van geschillen over de nakoming van bepalingen, wier wettigheid officieel was ontkend, deze niet voor den rapat of de gezagvoerende ambtenaren konden worden gebracht maar onderling werden uitgemaakt [36])".

In de praktijk komen dan ook geen djoedjoer-vorderingen voor. Men handelt op goed vertrouwen. Zelfs wordt haast nimmer het geheele djoedjoer-bedrag opgevraagd. Het onbetaalde gedeelte (tali koelo = verwantschapsband, n.l. van de vrouw met haar familie) maakt dat de familie van de vrouw een recht krijgt om zich ook na het huwelijk met haar huwelijksaangelegenheden te bemoeien, voornamelijk wanneer de man zich misdraagt. Dit nog schuldig blijven van een gedeelte van de koopsom heet mengiring djoedjoer. Is ook dit resteerend gedeelte betaald dan is de band van de vrouw met haar familie geheel verbroken (poetoes tali) en wordt zij vol eigendom van haar echtgenoot. Het direct betaalde gedeelte heet batang djoedjoer. Als djoedjoer onder de Redjangers worden door verschillende schrijvers in verschillende tijden uiteenloopende bedragen vermeld. In de adat-codificatie van John Marsden, Resident te Lais in 1779 wordt het totale bedrag van den djoedjoer gesteld op 150 piasters [37]) (1 piaster was vermoedelijk toenmaals *f* 2.—), de koelo (à 5 piasters) inbegrepen. In 1823 wordt de som van 80 Spaansche matten (± *f* 160.—) als djoedjoer genoemd [38]), in 1833 *f* 100.— tot 200.— [39]), in 1862 *f* 220.— voor den djoedjoer agoeng (de groote djoedjoer voor de margahoofden), *f* 208.— voor den djoedjoer tengah (middensoort djoedjoer voor depati's) en *f* 190.— voor den djoedjoer kebanjakan (de volksdjoedjoer) [40]). Inderdaad is ook thans het bedrag nog verschillend (tot *f* 300.—) maar het meest algemeen komt voor een som van 80 realen of *f* 160.— terwijl van een onderscheiding

---

[35]) Afgedrukt in Adatrechtbundel XXII blz. 351.

[36]) A. Pruijs v. d. Hoeven. Iets over de bruidschat bij eenige volken van den Indischen Archipel. Tijdschr. T. L. V. Bat. Gen. dl. XVI, blz. 288.

[37]) W. Marsden, History of Sumatra 1784, p. 191. In deze codificatie komt ook reeds de bepaling voor dat rechtsvorderingen op het gebied van den djoedjoer niet waren toegelaten.

[38]) Nahuijs. Brieven over Bencoolen. Breda 1827 blz. 21.

[39]) Francis. Benkoelen in 1833. Tijdschr. v. N. I. 4e jg. (1842) pg. 443.

[40]) Abegg. Overzicht der zeden en gewoonten en instellingen in de afdeeling Lais in gebruik. Bijdr. T. L. V. v. N. I. dl. IV, 1862 pg. 273.

in groote, middensoort en kleine djoedjoer weinig sprake meer is. De som van 80 realen geldt nagenoeg voor iederen stand [41]).

De tali koelo bedraagt niet zelden meer dan de halve djoedjoer en vaak hoort men van lieden, die den djoedjoer van hun vader of grootvader nog moeten volstorten.

Het komt ook wel voor dat een gedeelte van den djoedjoer reeds betaald wordt als het meisje de puberteitsjaren nog niet bereikt heeft en dus feitelijk buiten haar om over haar beschikt wordt (geheel in de lijn van het patriarchale huwelijk waarin de meisjes niet veel meer zijn dan handelsobject).

Voor een weduwe bedraagt de djoedjoer gewoonlijk de helft van dien voor een gadis.

Het djoedjoer-huwelijk gaat voorts nog gepaard met een groot aantal kleinere uitgaven, die vanzelf ter sprake komen bij den hieronder geschetsten gang van zaken bij een Redjangsch huwelijk, waarbij direct dient te worden vermeld dat deze in hoofdtrekken dezelfde is als bij het ouderrechtelijk huwelijk.

Heeft een jonge man (boedjang) genegenheid opgevat voor een huwbaar meisje (gadis) en stemt zij er in toe met hem in het huwelijk te treden dan laat zij zich met voorkennis van eenige vriendinnen en vrienden doch (officieel) zonder die van haar ouders schaken. De jonge man brengt haar naar het huis van zijn ouders [42]). Hierop gaat de vader van den jongeling soms vergezeld van nog een bloedverwant van den aanstaanden bruidegom op bezoek bij de ouders van het meisje om te vernemen of deze voor het huwelijk te vinden zijn (memadoe rasan). Het dorpshoofd en het margahoofd zijn hierbij tegenwoordig. De djoedjoer (of bij ouderrechtelijk huwelijk de hantaran) wordt thans vastgesteld. Het dorpshoofd krijgt behalve het wang pelajan (*f* 12.—)— een boete voor de schaking — nog zijn aandeel in het getuigengeld van de afspraak (te samen met den pasirah *f* 7.50). Het voorspel van de schaking blijft wel eens achterwege, maar dit is minder gebruikelijk, althans in de binnenlanden. Eerst nu spreekt men van verloving (bertoenangan) die dan meestal nog gepaard gaat met eenige kleine geldgeschenken aan de ouders van het meisje en een kain voor het meisje zelve. Al deze betalingen geschieden door de ouders van den boedjang. De datum van het huwelijk wordt na 4 of 5 dagen vastgesteld, gewoonlijk binnen de 3 maanden. Er zijn echter omstandigheden die uitstel rechtvaardigen, zooals ziekte en ook gebrek aan contanten voor het huwelijksfeest.

---

41) Voor het bedrag der djoedjoer in andere streken van Bengkoeloe zie Wilken: Over het huwelijks- en erfrecht bij de Volken van Zuid-Sumatra. Bijdr. T. L. V. Kon. Inst. 5e Volgreeks VI (1894).

42) Wel te onderscheiden van schaking naar het huis van een hoofd, die hieronder ter sprake komt.

Gedurende den tijd die nog moet verloopen kan de verloving nog verbroken worden. Geschiedt dit door den man, dan verbeurt hij het bedrag dat hij eventueel reeds van den djoedjoer betaald heeft en alle verdere uitgaven. Verbreekt het meisje de verloving echter of wordt zij geschaakt door een ander dan is haar vader tot volledige schadeloosstelling verplicht en hij vervalt tevens in een boete van *f* 24.— (denda penjinsingan).

In het geval van schaking door een ander wordt de terug te betalen som zelfs verdubbeld. Sterft de boedjang gedurende den verlovingstijd dan keert de reeds betaalde djoedjoer gedeeltelijk naar zijn erfgenamen terug. Overlijdt de gadis in die periode dan krijgt de boedjang zelf het betaalde djoedjoer-gedeelte terug.

Gewoonlijk 3 of 4 dagen voor den aanvang der huwelijksfeesten komen de ouders van de bruid den djoedjoer (c.q. bruidschat bij ouderrechtelijk huwelijk) bij den boedjang halen (minta adat sama boedjang).

Zooals reeds hierboven aangegeven blijft de zgn. tali koelo gewoonlijk onvoldaan. Bij een huwelijk op de Redjangsche wijze (tiara Redjang) onderscheidt men 2 soorten van feesten (bimbangs) n.l. de bimbang gedang (of groote bimbang) en de bimbang mauloed sepagi (of kleine, tweedaagsche bimbang). De laatste soort is overgenomen van de kustmaleiers.

Bij de bimbang gedang verzamelen zich den dag voor den aanvang der feestelijkheden de familieleden (moefakat sanak-sanak). Er worden dan verschillende functionarissen voor de komende feestdagen aangewezen, n.l. 2 inang batin of opperceremoniemeesters die als instructeurs optreden van het hoofd van de gadissen (penghoeloe gadis) en dat van de boedjangs (penghoeloe boedjang), want zoowel meisjes als jongelingen zullen in de komende dagen het feest moeten opluisteren met dansen, spiegelzwaardvechten, muziek etc. Ook een indoek inang, speciaal belast met de bewaking van het bruidspaar (pengantin) wordt aangewezen; verder eenige boodschappenloopers die de bewoners van omliggende doesoens gaan uitnoodigen en 3 orang toea goelai die voor de bereiding van het eten zorgdragen (gewoonlijk wordt een karbouw geslacht).

Den volgenden morgen begeven alle aanwezigen zich naar de speciaal voor die gelegenheid vooraf gebouwde balai (toeroen ke balai), een groote met atap overdekte loods, waar de feestelijkheden gedurende 5, 7 of 9 dagen plaats hebben. De eigenlijke huwelijkssluiting (nikah) geschiedt op een van de eerste dagen door den imam in tegenwoordigheid van 2 getuigen.

De bruid behoeft den bijstand van een wali, meestal de broer van haar vader, maar wanneer deze er niet is, ook wel de pasirah, het margahoofd.

Bij deze gelegenheid heeft de bruidegom nog het wang penikah te betalen, dat verdeeld wordt onder den imam chetib en bilal (in totaal meestal ± *f* 5.—).

Ook het matje dat door den bruidegom meegebracht wordt (tikar penikah) blijft aan den imam. Gewoonte is dat de gadis bij deze eigenlijke

huwelijkssluiting het zgn. mas kawin, een geldgeschenk voor zich zelve vraagt (varieerend van ƒ 5.— tot ƒ 50.—). De wali zegt dan luide: „akoe menikahkan (gadis) sama (boedjang) mas kawin sekian" (al naar gelang van den eisch der bruid [43]). De bruidegom antwoordt: „akoe terima menikahi (nama gadis), mas kawin sekian" [44]).

Intusschen wordt het mas kawin zelden betaald, althans wanneer de vrouw er niet op aandringt. Samenwoning der echtelieden is vóór den afloop der bimbang niet toegelaten. Tegen het einde der feestelijkheden die zooals gezegd hoofdzakelijk bestaan uit dansen (menari) en zwaardvechten moet de vader der bruid (pokok kerdja) het wang penoekatan betalen.

Dit bestaat uit een bedrag van ƒ 5.— tot ƒ 10.— benevens nasi koenit; ¼ ervan valt toe aan den pemangkoe doesoen (dorpsonderhoofd) terwijl de rest verdeeld wordt tusschen de oproepers der gasten en de voornaamste functionarissen, welke laatste van hun aandeel gewoonlijk 2½-centstukken of stuivers benevens rijst uitdeelen aan de gasten. De laatste dag van den bimbang heet mauloed, aan het einde waarvan aan het bruidspaar (pengantin) geoorloofd is te gaan samenwonen (pengantin bertjampoer). De laatste plechtigheid is den daarop volgenden morgen het baden (mandi mandi) van het bruidspaar, dat zich daartoe in optocht en door muziek begeleid naar den rivieroever begeeft.

Door lieden met meer bescheiden beurzen (want de bimbang gedang is zeer kostbaar) wordt de voorkeur gegeven aan den bimbang mauloed sepagi, waarbij de feestelijkheden in 2 dagen tijds verloopen. Een afzonderlijke balai wordt dan gewoonlijk niet gebouwd, ook het wang penoekatan blijft achterwege en het geheel levert een zeer vereenvoudigd beeld op van den grooten bimbang. Waar door het djoedjoer-huwelijk de vrouw geheel het eigendom van den man wordt, komt door de vrouw gevraagde echtscheiding weinig voor.

Vroeger was die zelfs geheel onmogelijk, althans wanneer de djoedjoer geheel voldaan was. Thans wordt op het punt van echtscheiding meer en meer de Mohammedaansche wet gevolgd. De echtscheidingen bij djoedjoer blijven echter zeldzaam. De man van zijn kant kan de vrouw naar believen verstooten zonder dat hij haar eenige vergoeding schuldig is. Bij ontbinding van het huwelijk, hetzij door den dood van den man, hetzij door echtscheiding wordt de vrouw beschouwd als deel van den boedel. Zij gaat over aan een van de broers van den man (meestal de oudste) die dan tevens aansprakelijk wordt voor het eventueel nog onvoldaan gebleven gedeelte van den djoedjoer. Dit leviraatshuwelijk noemt men ganti tikar (verwisselen van ligmat). Invallen van een zuster der vrouw bij haar overlijden

---

43) „Ik geef A (het meisje) ten huwelijk aan B (de jongeling), onder beding van een mas kawin van zooveel".

44) „Ik accepteer A met een mas kawin van zooveel".

(adat anggau) komt in Lais niet voor. Als erfgenamen van den man treden zijn zoons op en wel zonder onderscheid in geboorte, tenzij de vader een van hen speciaal aangewezen heeft als bevoorrecht boven de anderen. Soms wordt de vrouw bij ontbinding van huwelijk het behoud van haar ten huwelijk meegebrachte goederen (harta pengadisan) gelaten. Dochters erven nooit.

2. Het ouderrechtelijke huwelijk.

Een huwelijksvorm op parentale basis treft men bij de Redjangers aan in de semendo radja-radja of semendo beradat [45]). Het is vooral deze vorm dien men tracht veld te doen winnen boven den djoedjoer. Een Rapat-regeling van 1911 de z.g. adat lembaga [46]) behandelt met voorbijgang van het djoedjoer-huwelijk in het bijzonder dezen vorm waarbij tot op een zekere hoogte man en vrouw gelijke rechten hebben. De bruidschat, het zgn. wang hantaran wordt vastgesteld op maximum *f* 50.— In werkelijkheid varieert de hantaran die door den man aan de ouders van de bruid betaald wordt van *f* 20.— tot *f* 100.—; 10 % van de hantaran moet bovendien betaald worden aan den pasirah of datoeq ($^3/_5$) en aan het dorpshoofd ($^2/_5$) Gewoonlijk vraagt de bruid ook nog een bedrag voor zich zelf, het zgn. mas kawin, dat op *f* 25.— gesteld kan worden. De meerdere rechten die de vrouw in het semendo radja-radja huwelijk heeft, komen al direct uit bij de sluiting van het huwelijk. Alsdan worden regels gesteld die de vrouw een behoorlijke behandeling gedurende haar huwelijk waarborgen. Komt de man die regels niet na dan zal zij echtscheiding kunnen vragen. Zoo in het geval haar geen voldoende onderhoud wordt verschaft, de man haar in den steek laat, haar slaat of weigert gemeenschap met haar uit te oefenen. Bij het huwelijk worden voorts de bezittingen van de echtgenooten geverifieerd opdat later de harta pemboedjangan en pengadisan, d.z. dus de vóórhuwelijksche goederen van beide zijden gemakkelijk zullen zijn aan te wijzen, wanneer het huwelijk ontbonden wordt. Omtrent de samenwoning bestaan geen vaste regels, soms volgt de vrouw den man, soms ook gaat de man bij de vrouw inwonen.

Wenscht de vrouw te scheiden tegen den zin van den man dan kan zij de verstooting koopen (beli talak) voor *f* 40.—. Voor echtscheiding van manszijde is alleen de betaling noodig van het wang sarak à *f* 5.— waarvan *f* 3.— komt aan het margahoofd, *f* 1.— aan den geestelijke en *f* 1.— aan den getuige, gewoonlijk een depati (dorpshoofd). Hierbij dient

---

[45]) Elders in Bengkoeloe ook genoemd, semendo mardika, semendo soeka sama soeka. Wilken. Over het huwelijks- en erfrecht bij volken van Zuid-Sumatra. Bijdr. Kon. Inst. T. L. V. 5e Vlgr. IV (1894) pg. 193.

[46]) Afgedrukt in Adatrechtbundel XI.

te worden aangeteekend dat het voor een vrouw in de praktijk zeer lastig is echtscheiding te bekomen. Een zeker conservatisme bij de adatrechters verzet zich tegen het toestaan van echtscheiding, wanneer die door een vrouw in rechten gevorderd wordt, hetgeen bovendien zeer zelden voorkomt.

De tijdens het huwelijk verkregen goederen (harta persoearangan) behooren voor de helft aan den man, voor de andere helft aan de vrouw. Wordt het huwelijk door den dood van man of vrouw ontbonden dan vallen de harta persoearangan toe aan de overblijvende echtgenoot wanneer er geen kinderen zijn. Deze heeft alsdan den plicht ook de schulden van den ander op zich te nemen. De vóórhuwelijksche goederen en eventueele erfstukken (harta poesaka) komen aan de erfgenamen van de overleden echtgenoot resp. grootvader, vader, broer. Zijn er kinderen dan treden zij gezamenlijk in de plaats van de genoemde erfgenamen (gewoonlijk alleen de zoons) [47]).

Zijn de ervende kinderen nog minderjarig dan heeft de overlevende echtgenoot het beheer en vruchtgebruik der erfenis. Zijn beide ouders overleden en de kinderen nog minderjarig dan worden de nagelaten goederen beheerd door eenige te goeder naam en faam bekend staande bloedverwanten (orang jang baik). De overdracht van de erfenis aan hen geschiedt ten overstaan van eenige hoofden.

Deze huwelijksvorm is vooral in gebruik bij de deels met Redjangers vermengde kustmaleiers en bovendien in de Noord-westelijke marga's van Lais (Ketaoen en Seblat) die met de onderafdeeling Moekomoeko een overgang vormen van het oorspronkelijke Redjangsche patriarchaat naar het Midden-Sumatraansche matriarchaat.

Voor de plechtigheden moge hier verwezen worden naar wat bij den djoedjoer vermeld werd. Slechts verdient vermelding, dat bij de kustmaleiers behalve de bimbang mauloed sepagi ook een bimbang gedang in gebruik is. Hierbij wordt echter geen afzonderlijke balai gebouwd maar een „pengoedjoeng", een tijdelijke voorgalerij aan het huis gebouwd, die met klapperbladeren versierd wordt (zgn. tjara melajoe of Maleische wijze). De inang batin van het Redjangsche huwelijk worden hier toea kerdja genoemd. Door de vermenging van Redjangers met Maleiers langs de kuststreken hebben de laatsten overigens een deel van de eersten overgenomen op het punt van bimbangs.

3. *Het matriarchale huwelijk.*

Ten slotte treft men onder de Redjangers nog een 3den vorm van huwelijk aan, bekend onder den naam semendo ambil anak of semendo tida

---

[47]) Zulks in strijd met adat lembaga Lais art. 61, die echter wel geldt voor het matriarchale huwelijk (ambil anak).

beradat [48]). De 2e naam geeft voldoende aan dat deze vorm niet populair is. Hij wordt dan gewoonlijk ook alleen toegepast wanneer een vader alleen een of meer dochters heeft en desniettegenstaande zijn familie bestendigd wenscht te zien. In het semendo tida beradat wordt de man geheel opgenomen in de familie van de vrouw. Waar slechts weinige mannen voor een dgl. huwelijk voelen, is het geen zeldzaamheid dat de vrouw wat welgesteldheid betreft verre zijn meerdere is. Slechts zij die geen kans zien een djoedjoer of hantaran bijeen te krijgen zijn bereid dezen matriarchalen huwelijksvorm te volgen. Van geschenken van den man aan de vrouw is geen sprake.

Alles in het huwelijk komt van de zijde van de vrouw en blijft haar eigendom, de kinderen incluis. De man is ook verplicht de vrouw te volgen in haar woning. Zelfs ontvangt hij van de ouders van de vrouw bij het huwelijk een bepaalde som (± *f* 40.—). Met medewerking van de familie van de vrouw is het den man echter mogelijk zich vrij te koopen door alsnog den djoedjoer te betalen. Lastiger wordt dit wanneer er reeds meisjes uit het huwelijk geboren zijn. Deze immers vertegenwoordigen een bepaalde geldswaarde in den vorm van koopprijs of bruidschat, welke waarde onder de gegeven omstandigheden aan de vrouw ten deel valt. De man zal zijn losprijs in dit geval aanzienlijk moeten verhoogen en is steeds afhankelijk van den goeden wil zijner schoonouders. Overlijdt de man dan komen de harta pesoearangan (péntjarian) aan de vrouw (harta pemboedjangan zijn er niet) of als er kinderen zijn aan deze. Sterft de vrouw dan vallen alle goederen terug aan haar ouders, broers etc. of als er kinderen zijn aan de kinderen.

Bij scheiding behooren de kinderen aan de vrouw, zij het ook dat den man soms het recht toegekend wordt er een terug te koopen. De vrouw kan zich ten allen tijde van den man ontslaan, door hem weg te jagen.

Het geheele beeld is dus ongeveer het tegengestelde van dat van het djoedjoer-huwelijk.

4. *Schaking.*

Wanneer de boedjang niet over genoeg middelen beschikt om een bruidschat te bekostigen kan hij wanneer hij van het ambil anak-huwelijk overigens niets weten wil nog zijn toevlucht nemen tot schaking van het meisje naar het huis van den pasirah (melarikan radja penghoeloe). Het huwelijk wordt ten huize van den pasirah terstond gesloten door een imam. Van djoedjoer of hantaran, noch bimbang is thans sprake meer.

Alleen vervalt de boedjang in een boete van *f* 24.—. Is dus de bij het patriarchale huwelijk vermelde schaking een deel van de huwelijksgebrui-

---

[48]) Het ambil anak-huwelijk werd in de adatcodificatie van 1779 onder invloed van den toenmaligen Engelschen Resident John Marsden verboden. Vgl. W. Marsden. History of Sumatra. London 1784, pg. 191, 216.

ken, hier heeft men met een opzettelijke ontduiking van de aan een huwelijk verbonden groote onkosten te doen. Vanzelf sprekend ziet de vader van het meisje deze schaking niet gaarne.

H. Rechten op grond en water.

Het beschikkingsrecht over den grond behoort aan de marga. De margagenooten (waaronder ook te verstaan de kustmaleiers, die allengs in het margaverband zijn opgenomen) hebben echter het ontginningsrecht, zij het ook dat tengevolge van inmenging van het bestuur dit recht gebonden is aan de toestemming van het margahoofd onder nadere goedkeuring van het districtshoofd (demang) wanneer het verlaten ladanggrond betreft en onder nadere goedkeuring van den Controleur wanneer het oerwoud geldt. Vooral de omstandigheid dat veelal ladangs langs de rivieren aangelegd worden, en niet genoeg rekening gehouden wordt met den invloed van ontbossching op den regenval heeft tot deze inmenging van hooger hand aanleiding gegeven. In de praktijk wordt van deze mogelijkheid tot ingrijpen dan ook herhaaldelijk gebruik gemaakt [49].

Door tot ontginning van een stuk grond over te gaan (onverschillig op welke wijze, ladang, sawah, tuin etc.) verkrijgt de margagenoot een bezitsrecht, dat hij kan vervreemden, verpanden, verhuren etc. aan andere margagenooten, echter niet aan vreemden. Bij zijn overlijden treden zijn kinderen in het bezitsrecht. Degene die een stuk grond uitkiest om dit te ontginnen behoeft tot die ontginning niet terstond over te gaan.

Hij kan het terrein merken door een duidelijk teeken als door hem gereserveerd en alzoo voor anderen verboden. Een dgl. teeken kan bestaan uit een volledige omheining maar ook uit eenige paaltjes. Een dgl. stuk grond zal echter binnen een bepaalden tijd (1 à 2 jaren) in bewerking genomen moeten worden. Behalve op het eigenlijke ontgonnen stuk grond kan de ontginner tevens aanspraken doen gelden op een daaromheen gelegen strook grond ter breedte van 40 depa djoendjang (1 depa djoendjang = ± 2 M.) een soort voorkeursrecht waarvan in de praktijk echter nimmer gebruik wordt gemaakt. Veelal grenzen ladangs van verschillende ontginners direct aan elkaar.

Wordt na den oogst een akker verlaten wat bij ladang darat (rijstbouw op droge velden) meestal het geval is, dan kan de ontginner er nog gedurende een jaar rechten op uitoefenen. Daarna wordt hij weer als woest beschouwd en keert de grond terug onder het margabeschikkingsrecht.

---

[49]) Een regeling der adatwettige inkomsten en heffingen van 1917 (Res. Westenenk) art. VIII stelt een boete van maximaal *f* 25.— op overtreding van deze bepalingen door margagenooten en van maximaal *f* 100.— bij overtreding door niet-margagenooten.

Het recht van ontginning is, zooals vermeld, beperkt tot margagenooten. Echter kunnen ook niet-margagenooten dit recht voor zoover betreft gronden waarop door anderen geen rechten worden uitgeoefend, verwerven door de betaling van de zgn. sewah boemi (grondhuur) aan de marga. De pasirah, handelende namens de marga, geeft in zoo'n geval de vergunning (die ook geweigerd kan worden) af. Voor deze vergunning betaalt de vreemdeling *f* 0.25 [50]), voor den grond zelf een huursom die varieert naar de waarde van het te ontginnen terrein en de soort van ontginning.

Voor een rijstladang wordt naar oud gebruik *f* 1.— per ladang van 40 vierkante depa betaald. Ieder plantjaar is die som opnieuw verschuldigd.

Kwam vroeger de geheele sewah boemi ten goede aan de margakas, in 1922 [51]) is de bepaling gemaakt, dat het margahoofd en het betrokken doesoenhoofd te zamen de helft van de sewah boemi krijgen. De andere helft blijft aan de margakas.

Het komt meermalen voor dat de sewah boemi niet gevraagd wordt, hoofdzakelijk tengevolge van den grondovervloed, waardoor de rechten van margagenooten zelden in het gedrang komen.

De vreemdeling-huurder krijgt door ontginning niet die volledige bezitsrechten als van den margagenoot-ontginner. Hij zal den grond niet kunnen vervreemden, verpanden of onderverhuren en bij overlijden treden zijn erfgenamen, slechts voor den termijn waarover hij de sewah boemi betaald heeft, in zijn rechten.

Behalve genoemde grondrechten bestaat het zamelrecht van boschproducten. Tot voor kort kon ieder margagenoot zonder vergunning boschproducten verzamelen in het margabosch, althans wanneer het eene voorziening in eigen behoefte gold. Tegelijk met bovengenoemde wijziging der sewah boemi-bepalingen is echter ook vastgesteld dat iedere boschproductenverzamelaar de toestemming behoeft van het margahoofd en wel in het belang van een betere contrôle.

Het kwam niet zelden voor, dat men verklaarde voor eigen gebruik verzameld te hebben en desniettegenstaande de producten verkocht. In het laatste geval, namelijk het zich scheppen van een bestaansmiddel door verzameling en verkoop van boschproducten is een recht van 10 % van de waarde verschuldigd aan de margakas. In beide gevallen is thans vóór alles noodig een schriftelijke vergunning van het margahoofd (à *f* 0.25), welke een maand geldig blijft.

Alvorens het verkregen product te vervoeren zal de verzamelaar, die niet voor eigen gebruik verzameld heeft, als boenga kajoe 10 % van de waarde ter plaatse van de inzameling hebben te voldoen aan den pasirah. Het margahoofd houdt van deze betaling aanteekening op de vergunning

---

50) Art. XV van bovengenoemde regeling.

51) Res. circulaire van 28-11-1922 No. 7979/4.

en tijdens het vervoer zal het product steeds door deze quitantie gedekt moeten zijn. Bij verkoop van het product gaat de quitantie mede aan den kooper over. Op overtreding van deze bepalingen op het punt van boschproductenzamel is een boete bedreigd van maximaal *f* 100.— ten voordeele van de benadeelde margakas, terwijl voorts het aangehaalde product verbeurd verklaard wordt. Van de boenga kajoe krijgt sedert 1922 het margahoofd te zamen met het eventueel er bij betrokken doesoenhoofd de helft [52]).

Aangenomen wordt dat ook niet-Inlanders mits voldoend aan bovenstaande regels het zamelrecht van boschproducten bezitten. Meermalen ziet men Chineesche houtzagers in het margabosch aan het werk, terwijl de grootste houtafnemer van de marga Ketaoen de Mijnbouw Maatschappij Simau is, die haar eigen aannemers in het margabosch aan het werk heeft.

Naast hout is vooral damar een zeer gewild handels-boschproduct.

Op vruchtboomen blijft de planter er van voortdurend (erfelijke) rechten uitoefenen, ook al heeft hij er jaren lang niet naar omgekeken. Zeer sterk komt dat uit wanneer er sprake is van gronduitgifte in opstal, eigendom of erfpacht. Dan schieten de vruchtboomeigenaren als paddenstoelen uit den grond en niet zelden heeft de erfpachtsaanvrager zich groote financieele offers te getroosten voor den afkoop er van.

Komen er op het aangevraagde terrein aanplantingen (ladangs, tuinen etc.) voor, waarvan de bevolking niet genegen is afstand te doen, dan wordt deze grond ook niet uitgegeven. Bij vruchtboomen kan in een dgl. geval de bepaling gemaakt worden dat ze niet omgekapt zullen worden (dus als enclaves bestaan blijven) en de eigenaars er steeds naar toe zullen mogen. Gewoonlijk is de bevolking echter wel voor afkoop te vinden. Voor zoover het woesten grond betreft zal ook de marga voor het verlies van haar beschikkingsrecht schadeloos gesteld moeten worden.

In de onderafdeeling Lais bedraagt die schadeloosstelling gewoonlijk een som in eens van *f* 1.— per bouw, ten voordeele van de margakas. Bij een dgl. gronduitgifte wordt het terrein steeds door den Controleur, een commissie van hoofden en de belanghebbenden bezocht om de vergoedingen voor vruchtboomen, etc. te taxeeren.

Vischvijvers komen in Lais niet voor. Het vischrecht in de rivieren heeft iedere margagenoot. Het wordt door geen bepaalde regels beperkt evenmin als het visschen in zee.

---

[52]) Zelfde circulaire. Voor de bepalingen op het stuk van boenga kajoe vgl. art. II en VII van de Regeling der adatwettige inkomsten en heffingen in de Res. Benkoelen (1917).

I. Middelen van bestaan.

1. Rijstbouw op droge velden.

De ladangrijstbouw is nog steeds de overheerschende landbouwvorm, waaraan de bevolking zooveel als in haar vermogen ligt vasthoudt. Den ladangbouw opgeven voor sawahcultuur is voor den Redjanger een geweldige zelfoverwinning. Het werken in natte velden is hij niet gewend en het „onbekend maakt onbemind" geldt hier wel in zeer sterke mate. Met den rijstbouw op ladang darat daarentegen is hij geheel vertrouwd, zij het ook, dat voor de tijdige bewerking zelfs van deze velden gewoonlijk nog aandrang van bestuurszijde noodzakelijk is. Aan de regels die de adat voor de tijdstippen van de verschillende bewerkingsperioden voorschrijft, wordt n.l. niet altijd de hand gehouden. Deze regels hangen samen met den kenidai-boom en zijn als volgt:

kenidai berboenga, tebas hoetan dan menebang hoetan toea, kenidai masak, memanggang,
kenidai goegoer daoen, menoegal ladang.
dus: boomen en hout kappen als de kenidai bloeit,
branden als de kenidai vrucht draagt,
rijst uitplanten als de bladeren van de kenidai afvallen.

Vangt men te laat met het aanleggen der ladangs (tegen het einde van den drogen tijd) aan, dan ziet men vaak het branden mislukken, doordat de regens invallen.

Het hout wordt dan onvoldoende opgeruimd, men verkrijgt geen vruchtbare aschlaag en van verderen aanplant wordt dan gewoonlijk afgezien. De bevolking ziet zich dan aangewezen op tweede gewassen, die ze slechts noode als vervanging van rijst aanvaardt.

Een ladang darat wordt gewoonlijk niet meer dan één maal beplant. Het volgend jaar zoekt men weer anderen grond en eerst na 6 à 7 jaar wordt grond, die al eens tot ladang gediend heeft, weer opnieuw voor rijstbouw geschikt geacht. Hierdoor komen de bouwvelden meermalen ver van de dorpen te liggen en gewoonlijk zeer verspreid. Gedurende de ladangbewerking ziet men het gezin dan ook meestal huizen in een klein pondokje op den akker, om eerst na den oogst naar het dorp terug te keeren. Liggen de ladangs niet te ver van de doesoen verwijderd dan keert men iederen avond naar het dorp terug, niet zelden per prauw langs de rivier.

Heeft er momenteel geen rijstinvoer voor de bevolking in Lais meer plaats, in vroeger tijd is dit meermalen anders geweest. Mislukkingen van den oogst waren niet zeldzaam. In 1878 werden zelfs reliefworks geschapen om de bevolking in staat te stellen elders haar dagelijksch voedsel te koopen.

Zaadpadi werd kosteloos of tegen zeer geringe vergoeding verstrekt. De voortdurende bestuursaandrang, uitbreiding der aanplantingen, nauwlettender contrôle op de tijdige bewerking der velden, actieve propaganda

voor den sawahbouw en aanleg van kostbare irrigatiewerken door de B. O. W. zijn de factoren geweest, die gemaakt hebben dat Lais thans zelfs een, zij het ook geringen, rijstuitvoer naar Bengkoeloe noteert.

Bij den rijstbouw wordt een groot aantal formaliteiten in acht genomen die deels aantoonen hoezeer de Redjanger zich nog door voorteekens en bijgeloof laat leiden. Een beschrijving van de verschillende ladangwerkzaamheden moge daarom hieronder volgen.

Wanneer tegen het einde van den Oostmoesson de Redjanger een stuk boschgrond gevonden heeft, dat hem geschikt voorkomt om er een ladang te beginnen dan steekt hij eenige stukken hout in den grond (terahas). Stoot hij hierbij nergens op (wat een slecht voorteeken zou zijn) dan bindt hij de uiteinden der stokjes met rotan aan elkaar vast.

Na 3 dagen komt hij dan terug om te zien of de paaltjes nog intact zijn. Zijn ze dat niet of is er een dood dier tusschen gevallen dan zou dat een zekere aanwijzing zijn dat de boschgeesten (zooals alle andere geesten „djins" genaamd) hem bij zijn ladangbouw op die plaats niet welgevallig zouden zijn. Zijn deze voorteekenen echter niet aanwezig dan brandt de dorpsdoekoen in tegenwoordigheid van den a.s. ontginner wat menjan-olie in den terabas, om het welslagen van het rijstgewas te bevorderen. Hierop volgt het kappen (menebas) van het jonge hout en het vellen (menebang) van de groote boomen, alles met een eenvoudige parang. Nadat het gekapte hout eenigen tijd gedroogd heeft begint het branden (panggang), een halve maand voor het invallen der regens (dus ongeveer in September). Het branden wordt meestal nog eenmaal herhaald nadat het niet verbrande hout en de verkoolde stammen op hoopen zijn gelegd.

Ook hierna blijven nog wel groote verkoolde stammen liggen maar dit is geen beletsel evenmin als de overgebleven boomstronken. Wanneer het werk eenmaal zoover gevorderd is begint men tevens aan den bouw van een primitief hutje, waarheen zooals reeds gezegd het geheele huisgezin gedurende de ladangwerkzaamheden verhuist, althans wanneer de afstand tot het dorp niet toelaat dat men dagelijks daarheen terugkeert. Reeds lang te voren heeft men op een klein stukje grond padi gezaaid. De kleine plantjes worden nu, liefst tegelijk met het vallen der eerste regens op de ladang uitgeplant.

Alvorens hiertoe over te gaan vervaardigt men echter veelal een pendjolong, dat is een door 4 bamboepaaltjes afgeschoten stukje grond ter grootte van $\pm$ 1 M^2 en soms omheind met bladeren. In die pendjolong worden nu onder het branden van wat menjan door den doekoen 7 kuiltjes gemaakt en hierin door hem zonder ademhalen (opdat de padi niets overkomen zal) padi geplant. Hierna wordt met een gebed de kleine plechtigheid beëindigd. Ook wordt in de pendjolong nog wel eenige andere bibit geplant als oebi, kaladi, suikerriet als gezelschap voor de padi.

Nu is alles gereed voor het uitplanten (menoegal) van de bibit, waarbij behalve verschillende familieleden dikwijls ook nog vrienden meehelpen. De mannen maken de plantgaatjes, de vrouwen zetten de kleine padiplantjes in den grond. Dit alles gaat betrekkelijk snel in zijn werk en na afloop worden de medewerkers op wat rijst en kip onthaald. De diensten van den doekoen plegen vergoed te worden door hem, wanneer hij zijn ladang aanlegt, daarbij te helpen.

De ladang wordt nu, wanneer dat nog niet eerder geschied is, door een bamboeheg omgeven om ongedierte en ook vee te weren en de tijd tot het rijpen besteed aan wieden. De vrouwen hebben hierin ook een werkzaam aandeel. Soms wordt dicht bij de pondok nog wat mais, oebi of suikerriet geplant.

Bij ziekten in het rijstgewas wordt alweer door den doekoen een offer in de pendjolong aan de geesten gebracht bestaande uit rijstpap in verschillende kleuren, geel, wit en zwart (het laatste wordt bereikt door vermenging met houtskool). Ook wordt de bereide boeboer (in dit geval alleen de gele) door de kleine kinderen van het gezin opgegeten, onder het prevelen van gebeden door den doekoen. De pisangbladeren die als bord gediend hebben worden daarna afgewasschen en in den ladangingang opgehangen ter eere van de geesten. Ook zonder ziekte in het gewas ziet men dgl. bladeren wel als voorbehoedmiddel.

Voordat de padi gesneden wordt zoekt de eigenaar 7 mooie halmen uit, snijdt deze onder het branden van menjan, af en bindt ze aaneen met een 3-kleurig (wit, rood en zwart) draadje (benang semporna = volmaakt draad). De 7 halmen worden hierop naar het ladanghuisje gebracht waar ze in een stuk wit goed in een mandje aan het dak worden opgehangen. Den volgenden dag begint de padisnit (mengetam, menoewai), die den 3en dag voor één dag gestaakt wordt. Dien dag is de padi pantang tangan (verboden om door menschenhand aangeraakt te worden) en wordt de inmiddels reeds gesneden padi gedroogd. Ook de in de pendjolong geplante padi wordt gesneden.

Voor het snijden der padi gebruikt men een mesje dat bestaat uit een recht stukje hout, in het midden waarvan een halfcirkelvormig uitsteeksel is aangebracht dat eindigt in een eveneens halfcirkelvormig mesje. Terwijl de duim achter het rechte stukje hout, dat als handvatsel dienst doet, gehouden wordt, worden met wijs- en middelvinger de padihalmen tegen het mesje gedrukt en afgesneden. Met de linkerhand houdt men de halmen vast.

Na afloop van den oogst worden de zooeven vermelde 7 rijsthalmen met de overige padi naar de rijstschuur gebracht, daar eveneens opgehangen maar verder aan hun lot overgelaten. Voor den volgenden oogst worden de mooiste korrels uitgezocht als zaadpadi.

De hierboven geschetste gang van zaken laat meermalen afwijkingen toe. Soms komen er nog eenige formaliteiten bij, soms laat men er eenige weg of verricht men ze een weinig anders, soms ook worden ze geheel achterwege gelaten.

Om het zuivere product (beras) te krijgen worden eerst de graankorrels van de halmen verwijderd en in de zon te drogen gelegd. Hierna gaat men over tot het stampen dat op drie verschillende manieren kan geschieden.

In de eerste plaats kan het graan in het rijstblok (lesoeng) met de hand worden gestampt.

In het gat worden de padikorrels gelegd en deze daarna met een rond stuk hout, waarvan de middellijn in het midden iets minder is dan aan de stompe uiteinden, gestampt. Een dgl. stamper is ± 2 M. lang en wordt in het midden vastgehouden. Het stampen geschiedt steeds door vrouwen en jonge meisjes, vaak meerdere tegelijk (maar niet meer dan drie), wat een dof rhytmisch geluid veroorzaakt.

De 2de manier is het stampen met den voet. In een rechten hoek op het rijstblok is een lage hefboom gemaakt, aan het eene einde waarvan zich een soort hamer bevindt, die in het gat valt telkens wanneer de vrouw aan het andere uiteinde haar voet wegtrekt.

De derde en meest volmaakte wijze van rijststampen geschiedt in een rijststampmolen (kintjir). Een groot waterrad wordt door een stroompje, soms opzettelijk van een nabijzijnde rivier afgeleid, in beweging gebracht. Aan het asverlengde van het rad zijn houten nokken bevestigd en wel op die wijze dat zij de stampers, die eveneens van nokken voorzien zijn en aan de bovenzijde door gaten in een dwarsbalk naar boven en beneden kunnen glijden, achtereenvolgens optillen en weer laten vallen. Op den grond bevindt zich een stevige balk met evenveel gaten voorzien als er stampers zijn (gewoonlijk 6 tot 10).

De stampers kunnen, door ze op te tillen en iets hooger te bevestigen, zoodat de nokken geen contact meer met elkaar hebben, tijdelijk buiten werking gesteld worden om de gestampte padi uit de gaten te verwijderen en er ongestampte weer in te doen.

Dgl. rijststampmolens treft men in Lais nog niet veel aan, en de weinige die er zijn bevinden zich in de sawahstreken, waar men meer zeker is van voortdurenden padiaanvoer. De bezitter van den molen krijgt gewoonlijk van iedere 20 kolak padi er één voor het stampen van de overige 19.

Om nu ten slotte het kaf van het koren te scheiden wordt de gestampte padi, alweer uitsluitend door vrouwen, in een mand gedaan in den vorm van een gevlochten rechthoek, waarvan 2 punten van een korte zijde naar elkaar toegebracht zijn en de 2 helften van die zijde aan elkaar bevestigd, waardoor een hoefijzervormige rand ontstaat. Deze mand (niroe) wordt

aangevat aan de 2 zijkanten met de randlooze zijde van zich afgekeerd; de padi wordt hierop herhaalde malen opgeworpen en weer opgevangen, waarbij men zorg draagt dat zooveel mogelijk alleen de zwaardere korrels behouden blijven en het lichtere kaf wegstuift. Ook wordt de mand wel — en dit ziet men vooral in de binnenlanden — boven het hoofd in de uitgestrekte handen gehouden en de padi bij kleine beetjes voor zich op een matje gestort. Het kaf wordt dan tijdens den val door den wind meegenomen.

Ook deze bewerking wordt eenige malen herhaald.

Het overblijvende product is voor gebruik gereed.

De totale opbrengst van een ladang van 40 × 40 depa (de normale afmeting) wordt geschat op *f* 120.— tot *f* 140.— en meermalen vormt deze opbrengst het eenige inkomen van het Redjangsche gezin. Een gedeelte er van wordt voor eigen gebruik bestemd, de rest verkocht om andere benoodigdheden voor het dagelijksch leven te kunnen bekostigen. Ware de Redjanger er toe te bewegen om behalve zijn ladang ook 2de gewassen in tuinen aan te planten na den oogst, zijn thans vaak armoedig bestaan zou zonder twijfel aanmerkelijk verbeteren, maar de periode tusschen oogst en planttijd beschouwt hij als een welverdiende rust waarin hij niet gaarne gestoord wordt. De totale productie der ladangs bedroeg in 1923: 52000 picol padi.

2. *Rijstbouw op natte velden.*

Sawahbouw is in Lais reeds lang bekend.

Marsden beschrijft in 1784 reeds een natte rijstteelt die zelfs aan irrigatie-sawahs doet denken. Maar ook de moerassen langs de kust leenen zich voor deze teelt en zijn er vermoedelijk ook reeds zeer lang voor aangewend. Voor zoover het moeraswater echter niet weggeleid kan worden om den grond uit te zuren is deze soort sawahs minder duurzaam.

Gewoonlijk worden zij in zoo'n geval niet langer dan 3 achtereenvolgende jaren beplant om dan weer 3 jaren verlaten te worden. Al lange jaren is het streven er op gericht geweest het aantal irrigeerbare velden zoo hoog mogelijk op te voeren. De voordeelen van natte rijstteelt zijn niet gering. Behalve dat gewoonlijk (behalve de beide eerste jaren) een beter en overvloediger product dan op ladangs verkregen wordt, bereikt men tevens dat de bevolking niet telken jare genoodzaakt is naar andere bouwvelden om te zien. Dezelfde grond kan ieder jaar opnieuw bewerkt worden. De bevolking blijft hierdoor ook meer bijeen. In plaats van een groot aantal kleine talangs krijgt men flinke doesoens. De landbouwer behoeft zijn dorp niet voor een gedeelte van het jaar te verlaten. Voorts wordt er door den sawahbouw niet onnoodig veel oerwoud opengelegd, en leenen ten slotte de afgeoogste sawahvelden zich beter dan anderen grond voor de

teelt van tweede gewassen. Bij dit alles komt nog dat voorlichting en contrôle door cultuurmantries het best tot haar recht komen waar het een groot aaneengesloten akkercomplex betreft.

De uitbreiding van het sawah-areaal stuit echter behalve op de reeds geschetste weinige medewerking van de landbouwers ook vaak op de ongeschiktheid van het terrein, zoodat tot in verre toekomst de landbouw in Lais nog wel grootendeels ladangbouw zal zijn. Is de Redjanger eenmaal gewend geraakt aan de natte rijstteelt dan is het niet lastig hem hieraan ook te houden. Hij is allerminst blind voor de voordeelen en zelfs ziet men in de laatste jaren een enkele maal de bevolking zelve wel zonder aandrang overgaan tot het aanleggen van primitieve leidingkjes. Dit blijven echter nog uitzonderingen. De weifelaars onderhouden in de eerste jaren niet zelden een sawah en ladang beide (ieder dan op de helft van de normale afmetingen) hetgeen mogelijk is doordat de planttijd van de sawahs ongeveer een maand later valt dan die van de ladangs.

Van gouvernementswege is de sawahbouw niet gering bevorderd door den aanleg door de B. O. W. van kostbare kunstbevloeiïngswerken. In Lais zijn er 2 tot stand gekomen, één in de bovenstreken van de marga Palik, nabij Aur Gading met een bevloeiïngsgebied van 660 bouws (1917) en één in de marga Kerkap, nabij Aloen Doea met een bevloeiingsgebied van 204 bouws (1920).

Ultimo 1922 waren van deze gebieden in bewerking resp. 410 en 195 bouws. Het water voor beide bevloeiïngen wordt verkregen uit de Air Palik, terwijl thans 3 marga's, Perbo, Palik en Kerkap bij de bewerking betrokken zijn. In beneden Air Padang nabij Talang Moempo zal bovendien binnenkort nog een nieuw irrigatie-terreintje tot stand komen.

Irrigatie of moerassawah-terreintjes, zonder kunstwerken komen voor in de marga's Kerkap (± 200 bouws), Air Padang (± 20 bouws), Bintoenan (± 30 bouws), Ketaoen (± 20 bouws) en Seblat (± 60 bouws) en nog eenige kleinere terreintjes.

Uiteraard doen zich bij den sawahbouw dezelfde gebruiken voor als bij den ladangbouw, met dien verstande dan dat de genoemde terabas achterwege blijft.

Van karbouwen maakt de Redjanger in Lais bij de bewerking van zijn sawah geen gebruik, evenmin van ploegen.

Alles geschiedt nog door middel van den patjol.

De opbrengst van een sawah van dezelfde afmetingen als een normale ladang wordt geschat op ƒ 140.— tot 160.— per jaar, hetgeen dus iets meer is dan de opbrengst van een ladang. Proeven met nieuwe padisoorten worden door het bestuur herhaaldelijk genomen; met padi Carolina en padi Tjina werden zelfs vrij gunstige resultaten bereikt.

De toename der sawahs en padiproductie blijkt uit onderstaand staatje.

Jaar	Aantal bouws sawahs	Productie in picols padi
1917	± 250	± 9150
1918	„ 300	„ 4600 [53])
1919	„ 400	„ 15400
1920	„ 470	„ 21700
1921	„ 700	„ 27500
1922	„ 900	„ 35000
1923	„ 1000	„ 36000

3. Tweede gewassen en meerjarige cultures.

Van een geregelde cultuur van 2de gewassen in tuinen of op de afgeoogste sawahs kan niet gesproken worden.

Ook hier ontmoet men weer den natuurlijken tegenzin van den Redjanger tegen wat nieuw is, en slechts met veel moeite bereikt men dat een deel der afgeoogste sawahs met 2de gewassen beplant wordt, hoewel alles den landbouwer zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt wordt.

De bibit wordt meermalen kosteloos verstrekt, een cultuurmantri geeft alle gewenschte inlichtingen.

Desondanks geeft men er de voorkeur aan wat oebi, suikerriet en mais op de ladang tusschen de padi te planten en alleen wanneer de ladang dreigt te mislukken, worden tweede gewassen (polowidjo) op grooter schaal gecultiveerd. Op de afgeoogste sawahs worden in hoofdzaak geplant katjang kedelé, katjang idjau, verschillende oebisoorten, uien, mais, terong en kladi.

Dgl. aanplantingen leveren gewoonlijk een niet onaardige bijverdienste op, doordat het product op een naastbij zijnde markt (pekan) verkocht kan worden.

Voor het bereiden van grove suiker uit suikerriet (teboe) ziet men vooral in de bovenstreken, vernuftige handmolens, waarin het riet tusschen twee houten cylinders wordt uitgeperst en het sap opgevangen.

Door koken verkrijgt men ten slotte de suiker.

Van de meerjarige cultures mogen genoemd worden: klappers, waarvan het aantal vruchtdragende 12500 en het aantal nog niet vruchtdragende 6500 bedraagt; koffie, vooral eenige jaren geleden op betrekkelijk groote schaal in tuinen aangeplant, maar door daling der prijzen verwaarloosd; pisang en andere vruchtboomen, gewoonlijk in de nabijheid der huizen en in gering aantal.

Van de vroegere pepercultuur is in Lais geen spoor meer te bekennen.

[53]) Deze geringe productie was het gevolg van ziekte in het gewas.

Tabak komt evenmin voor. Kapokboomen ziet men veel langs de wegen maar de kapok wordt niet of zelden gewonnen. Ook ziet men veel karetboomen, waarvan de elastiekachtige gom al evenzeer door prijsdaling, evenmin meer wordt afgetapt.

4. Het verzamelen van boschproducten.

De onderafdeeling Lais is rijk aan goede houtsoorten en behalve voor eigen gebruik wordt veel hout voor den verkoop gekapt, zij het ook dat dit laatste minder door de eigenlijke Redjangers dan door kustmaleiers en Chineezen geschiedt, die met zagen het bosch intrekken en daar soms weken achtereen vertoeven. Het is vooral de Mijnbouw-Maatschappij Simau, die tal van lieden naar de bovenstreken van de marga Ketaoen heeft gelokt om daar gewoonlijk in dienst van een Chineesch aannemer hout te kappen, planken en balken te zagen, en af te voeren naar de mijn.

Maar ook in de marga Bintoenan worden voor den afvoer naar Bengkoeloe planken en balken gezaagd.

De voornaamste houtsoorten mogen hieronder vermeld worden:

Kajoe leban tandoek, gezocht, ook door den Redjanger voor het maken van prauwen (sampans);

Medang djoendjoeng, zeer geschikt voor de vervaardiging van eenvoudige meubels maar lastig te krijgen, doordat het gewoonlijk diep in het bosch voorkomt;

Medang aroem, voor planken ter vervaardiging vooral van meubelstukken, tafels, stoelen en kasten;

Kajoe bawang, een zeer mooie houtsoort die alleen op bepaalde plaatsen en dan gewoonlijk nog diep in het bosch voorkomt;

Tjepedak tanaman, waarvan alleen de gele soort, die nogal zeldzaam is, gezocht wordt;

Kajoe merakoeli, een goede houtsoort voor alles geschikt;

Kajoe gadis, vooral aangewend in den vorm van rondhout voor huizenbouw, veelvuldig voorkomend;

Kajoe meranti, waarvan 2 soorten bestaan, de roode en de witte. Vooral de eerste soort wordt gezocht;

Kajoe bajoer, dat alleen gebruikt wordt wanneer het een diameter van ± 50 c.M. bereikt heeft en eveneens voor meubels en balken.

Zooals reeds gezegd moet van hout evenals van andere boschproducten bestemd voor verkoop 10 % (boenga kajoe) van de waarde gestort worden in de margakas en krijgen het margahoofd en betrokken dorpshoofd daarvan de helft terug [54].

---

[54]) Voor de M. M. Simau bestaat een regeling, dat zij zelve de boenga kajoe int van degenen, die haar hout leveren. De pasirah's of depati's (dorpshoofd) verleenen hier geen tusschenkomst en krijgen van de door de M. M. Simau in de margakas gestorte boenga kajoe ook geen aandeel.

Overtreding van de boenga kajoe-bepalingen komt nogal eens voor met het gevolg dat de overtreder niet alleen een boete beloopt van maximaal *f* 100.— maar tevens dat het aangehaalde, niet door een boenga kajoebrief gedekte hout „onherroepelijk" aan de benadeelde margakas vervalt.

De margakas betaalt een vierde van de waarde terug aan den aanhaler, wanneer deze geen bezoldigd gouvernements ambtenaar is [55]).

Een mantri-politie voor het boschwezen is te Lais geplaatst.

Wanneer het kappen van hout en het winnen van overige boschproducten voor eigen gebruik geschieden is alleen de vergunning van het margahoofd vereischt.

In de praktijk gebeurt dit lang niet altijd, wel wordt door den Redjanger wanneer hij eenigen tijd het bosch ingaat om te zoeken wat hij noodig heeft, daarvan gewoonlijk kennis gegeven aan het dorpshoofd.

Een boschproduct dat ook door de bevolking zelve veel gezocht wordt is damar, die zij in de dorpen verkoopt aan handelaren, meestal kustmaleiers, die verder voor den uitvoer zorg dragen. Dit is nagenoeg de eenige handel die de Redjanger drijft, en dan nog nimmer geregeld maar alleen wanneer geldnood of andere omstandigheden het wenschelijk maken. De damar die in doesoens *f* 15.— per picol opbrengt, kost te Lais reeds *f* 30.— à *f* 40.— zoodat het een winstgevend product mag heeten. De tusschenhandelaars profiteeren hier het meest van. Ook Chineezen koopen wel damar op.

Ten slotte zoekt de Redjanger in het bosch alles wat hij in zijn dagelijksch leven noodig heeft: rotan, bamboe, verschillende vezelstoffen voor de vervaardiging van draad voor vischnetten (van de kloë) en touw van idjoek (vezel van den arènpalm) en terok etc.

5. *Veeteelt.*

De veeteelt als bedrijf is onder de Redjangers in Lais onbekend, zelfs van een behoorlijke verzorging van het betrekkelijke gering aantal karbouwen en runderen kan niet gesproken worden. Het vee wordt alleen als trekvee gebezigd en overigens meerendeels aan zijn lot overgelaten door het den ganschen dag zelf zijn voedsel te laten zoeken. Opkralen 's nachts gebeurt meestal wel uit vrees voor tijgers, maar het aantal runderen dat door tijgers gewond of gedood wordt (zelfs in de stallen) is nog groot en bedroeg in de jaren:

1909:	....	4	buffels	en 40	runderen
1910:	....	4	„	„ 2	„
1911:	....	1	„	„ 15	„

---

55) Vgl. art. VII adatwettige inkomsten en heffingen (1917). Het art. werd bij Res. circulaire van 28 November 1923 No. 7979/4 gewijzigd. Voordien werd de helft van de waarde van het aangehaalde aan den aanhaler, wie dit ook was, uitgekeerd.

1912:	2	buffels	en	9	runderen
1913:	—	„	„	11	„
1914:	1	„	„	20	„
1915:	—	„	„	30	„
1916:	2	„	„	14	„
1917:	1	„	„	25	„
1918:	2	„	„	34	„
1919:	2	„	„	4	„
1920:	3	„	„	36	„
1921:	2	„	„	3	„
1922:	3	„	„	27	„
1923:	1	„	„	26	„

hetgeen een jaarlijksch gemiddelde beteekent van 2 buffels en 19 runderen.

Door het castreeren van de beste stieren door de bevolking zelve om goede trekossen te verkrijgen is de veestapel snel achteruitgegaan, zoodat men bedacht moest zijn op verbetering daarvan door invoer van goede dekstieren, castratie van alleen ongeschikte stieren voor de voortplanting, betere verzorging etc.

In verband hiermede zijn de laatste jaren Bengaalsche dekstieren ingevoerd, die door de margakassen betaald werden en op verschillende vee-centra gestationneerd. De onderafdeeling Lais bezit momenteel een 11-tal dgl. stieren (bapa sapi). De verzorging van deze dieren laat nog wel eens wat te wenschen over. De bevolking ziet niet in, dat zij aan de gemeenschap behooren en dat die gemeenschap er dan ook aansprakelijk voor is. De benaming „sapi compenie" zegt voldoende.

Was vroeger de buffel (kerbo) het trekdier bij uitnemendheid, langzamerhand is het rund (sapi) die plaats gaan innemen, het is vlugger dan de buffel, heeft meer uithoudingsvermogen en is minder gevoelig voor de warmte.

Thans wordt op den veestapel voortdurend toezicht gehouden door den veterinairen dienst, die onder haar toezicht het castreeren aan de bevolking zelve overlaat. Deze immers prefereert de open castreermethode zij het ook dat deze meer sterftekansen oplevert. Hierdoor werd voor het Gouvernement tevens een aanmerkelijke bezuiniging verkregen.

Zonder toestemming mag castratie echter niet plaats hebben.

Voorts wordt een of twee maal 's jaars de veestapel gekeurd. Pogingen om de bevolking er toe te bewegen veeweiden aan te leggen hebben meerendeels gefaald.

Bij voorkeur laat men het vee zijn voedsel langs de wegbermen zoeken, daarmee het verkeer meermalen belemmerend en overtredingszaken op dit gebied zijn dan ook aan de orde van den dag.

Paarden bezit de bevolking in Lais met uitzondering van eenige

margahoofden niet. Het Simau-mijnbedrijf heeft er voor vervoerdiensten een aantal in gebruik.

Varkens komen alleen voor in een Chineesche vestiging te Soengai Landai en Lebong Tandai.

Het aantal geiten is vrij groot, schapen ziet men minder.

Hieronder moge nog een vergelijking volgen van den veestapel in Lais in de jaren 1862 (oudste gegevens), 1867, 1877, 1883, 1893, 1903, 1913 en 1923 [56]).

	1862	1867	1877	1883	1893	1903	1913	1923
Buffels	910	500	889	762	274	597	1268	1796
Runderen	—	—	10	72	305	1221	2282	1280
Paarden..........	—	—	12	22	44	30	61	54
Geiten	440	1200	669	2035	2197	2159	1232	1126
Schapen..........	—	—	30	121	136	173	122	158

6. *Nijverheid.*

Werd er terloops reeds op gewezen dat de Redjanger over het algemeen geen handelaar is, ook de nijverheid wordt als beroep niet uitgeoefend. Wel worden grove kleedjes geweven, meest door oude vrouwen, worden met een zekere handigheid manden in allerlei vormen gevlochten, zooals de reeds genoemde niroe en voorts de beroenang, een mand waarin de padi gewoonlijk vervoerd wordt, worden ten slotte vischnetten geknoopt, maar dit alles geschiedt uitsluitend voor eigen gebruik. Houtsnijwerk, koperbewerking etc. komen niet voor. De zelfgemaakte voorwerpen zijn alle grof maar duurzaam.

7. *Visscherij.*

Voor de visscherij geldt alweer hetzelfde als wat hierboven werd opgemerkt voor veeteelt, nijverheid en handel: een beroep of bedrijf wordt er niet van gemaakt. De visch wordt òf voor eigen gebruik gevangen, òf naar de markt gebracht, dit laatste gewoonlijk alleen in grootere plaatsen en op zeer kleine schaal door kustmaleiers.

Alle gereedschappen voor de vischvangst worden zelf vervaardigd. Met een getand klapperdopje worden de fijne vezeldraden van de kloë (rameh) uit het binnenste van den stam gehaald. Na eenige dagen ge-

---

[56]) Hierbij rekening te houden met grenswijzigingen van de onderafdeeling, besmettelijke veeziekten (o.m. in 1867) etc.

droogd te zijn worden de vezels tot draden of touwen gerold en van deze draden (poelas) netten geweven. De kloë wordt in de nabijheid der doesoens gewoonlijk aangeplant en is wanneer hij de hoogte van ± 1 M. bereikt heeft geschikt om gesneden te worden.

Men onderscheidt verschillende soorten van netten.

Zeer bekend is de djalai of djalo, een rond net aan den buitenrand verzwaard met looden of ijzeren ringetjes en in het midden aan een lijn bevestigd. Het wordt zoodanig in het water geworpen dat het zich uitspreidt.

De kanten zakken sneller dan het middengedeelte, waardoor de visch als onder een kap gevangen wordt.

De djaring is een rechthoekig gevormd net, waarbij aan de bovenzijde, die aan een lijn met den oever verbonden is, stukken licht hout bevestigd zijn, terwijl de onderzijde met stukjes ijzer verzwaard wordt, zoodat het recht in het water neervalt en wel in een rechten hoek op den stroom. De visch die stroomafwaarts zwemt werkt zich vast in de mazen en wordt op die wijze gevangen.

Aan de kust ziet men vooral met de pantjing werken, een enkele lijn met een haak, dus een hengel zonder steel. De lijn wordt in de hand gehouden en telkens wanneer de vloed haar weer te veel naar den strandoever heeft gevoerd, opnieuw uitgeworpen.

De tanggok is een rond schepnet met rotanrand zonder steel; de ienggi een langwerpig net met steel.

Ook verschillende fuikvormen zijn bekend.

In de bovenstreken komt het nog al eens voor dat de geheele rivier afgedamd is door twee dammen van rolsteenen, die in de richting van den stroom in een hoek naar elkaar loopen. In het hoekpunt bevindt zich dan een fuik. Een dgl. inrichting heet ambat.

Gewoonlijk zijn ze niet van al te duurzamen aard, aangezien een kleine bandjir reeds groote verwoestingen kan aanrichten. Al spoedig loopt het water dan ook niet meer alleen door de fuik. Men vindt ze alleen in niet bevaarbare en meestal kleinere riviertjes.

De nabijheid van een mijnbedrijf heeft gemaakt dat er nog al eens dynamiet onder de bevolking komt, ondanks de strengste contrôle. Uit den prijs waarvoor zij deze patronen onderling verkwanselt blijkt de groote waarde die zij er aan toekent voor het vangen van visch.

Ongelukken komen hierbij echter nog al eens voor.

Zeevisscherij met zeilprauwen of andere vaartuigen komt in Lais niet voor.

8. *Marktwezen.*

Hoewel de Redjanger zelve niet of zeer weinig handel drijft en de verkoopers op de markten (pekans) dan ook in hoofdzaak Maleiers van de

kust dan wel Minangkabauwers (vaak reizende) zijn, dient het marktwezen hier toch vermelding als het middel voor de bevolking om aan die levensbehoeften te komen, die zij niet zelve produceert.

De normale Redjangsche doesoen heeft geen of maximaal een slecht voorzien winkeltje en de pekans voorzien daarom wel in behoefte, al kan het marktwezen dan ook niet in de schaduw staan van wat de Padangsche Bovenlanden op dit punt laten zien.

Het aantal pekans is nog klein, de pachten of wanneer zij in eigen beheer zijn, de opbrengst gering.

Gewoonlijk zijn het niet veel meer dan open loodsen met atappen daken. Alleen Perbo, Kerkap, Lais en Napal Poetih bezitten houten loodsen met zinken daken of pannen. De opbrengst der pekanloodsen d.i. de verschuldigde huur der verkoopers voor zitplaatsen in en om de loods komt geheel ten bate van de betrokken marga- of zelfstandige pasarkas, die echter weer voor onderhoud etc. moet zorg dragen. Wanneer de loods in eigen margabeheer is dan zorgt het betrokken dorpshoofd (depati) of dorpsonderhoofd (pemangkoe) voor de inning der verschuldigde penningen en krijgt daar zelve een klein aandeel van. Een enkele maal komt het nog voor dat in natura door de verkoopers betaald wordt. De margakas aanvaardt echter alleen contanten zoodat de pachter of inner steeds de geldswaarde heeft te betalen.

Zooals gezegd komt de Redjanger als verkooper weinig ter markt, een enkele maal met rijst, tweede gewassen etc. maar het overgroote deel der verkoopers zijn kustmaleiers of Minangkabauwers met kains, gereedschappen en allerlei snuisterijen, ook kip, gezouten visch en verschillende sambals.

Ultimo 1923 bestonden pekans op de ondervolgende plaatsen (de tusschen haakjes vermelde bedragen geven de maandelijksche opbrengst aan): Lais (*f* 28.—), Kerkap (*f* 15.—), Tandjoeng Agoeng (*f* 10.—), Menjangka (*f* 5.—), Perbo (*f* 40.—), Palik (*f* 5.—), Bintoenan (*f* 8.—), Goenoeng Seilan (*f* 6.—), Pekan Simpang (*f* 14.—), Napal Poetih (*f* 8.—), Teloek Adjang (*f* 4.—) en Ketaoen (*f* 3.—).

J. Maten en gewichten.

De Redjanger kent onze gewichtsmaten niet. Hij rekent met inhoudsmaten die hem in den vorm van manden (beronang) etc. bekend zijn en die algemeen gebruikt worden.

Waar eigenlijk alleen bij padi en bras die inhoudsmaten te pas komen, kunnen ze tot op zekere hoogte wel met gewichtsmaten vergeleken worden.

Het zijn de volgende:

1 getoe = 3 kolak = 30 kati bras of 24 kati padi.

1 kolak = 10 kati bras of 8 kati padi.

(Vooral met kolaks wordt veel gerekend).

1 tjoepa = $\frac{1}{4}$ kolak.

1 tekong = $\frac{1}{6}$ tjoepa.

Suiker wordt ook wel verhandeld per taboeng (1 bamboegeleding).

Als lengtematen kent de Redjanger de depa djendjang van ± 2 M. en de depa tangan van ± 1.50 M. maar bovendien een aantal maten overeenkomende met bepaalde lichaamsafstanden zoo bijv:

hesta = afstand elleboog tot top middelvinger.

hesta penemboel = afstand elleboog tot den hoek van den gesloten pink.

djeko (djengkal) = afstand van den plat op een tafel uitgestrekten duim tot middelvinger (beiden top).

djeko toendjoek = afstand op dezelfde wijze van top duim tot top wijsvinger.

segenggam = een vuistbreedte.

De gebruikelijke vlaktemaat is de bidang van 40 × 40 depa djendjang dus 6400 M^2, tevens de oppervlakte van een normalen akker.

Bij geldtransacties spreekt de Redjanger bij voorkeur van ringgit (rijksdaalder) en soekau (halve gulden), ook nog wel van reaal (Port. ?); 1 reaal = *f* 2.—.

III. BEVOLKING. OVERIGE GROEPEN.

A. Kustmaleiers.

De geheele kuststrook van de onderafdeeling Lais is bevolkt met lieden, oorspronkelijk afkomstig uit de Minangkabau [57]) en gewoonlijk Maleiers genoemd in tegenstelling met de Redjangers. Wanneer deze vestiging van Maleiers in Lais heeft plaats gehad valt niet met zekerheid te zeggen, maar zeer waarschijnlijk hield zij nauw verband met den invloed dien een Minangkabausch Prins zich bij Redjangers wist te verwerven [58]). De kustmaleiers hebben zich in eigen dorpen (die zij den naam pasar gaven) neergezet en zich gesteld onder eigen hoofden, die den titel datoeq droegen.

In den loop der eeuwen heeft een sterke vermenging van deze zgn. Maleiers met de Redjangers plaats gehad, een vermenging die ten slotte geleid heeft tot een volledige opneming der Maleiers in het margaverband. Wel noemen zij hun dorpen nog wel „pasar" (pasar Bembah, pasar Kerkap, pasar Tebat, pasar Seblat etc.) en hun hoofden datoeq, maar die dorpen maken deel uit van de marga, zooals de hoofden ondergeschikt zijn aan het margahoofd. Conflicten tusschen de beide bevolkingsgroepen zijn inmiddels

57) Vgl. ook W. Marsden. History of Sumatra, London 1784, p. 35, 36.

58) Zie onder bij: Het vroegere Pangeran-bestuur van Soengai Lemau, hfdst. V C I.

niet uitgebleven en o.m. in de veertiger jaren ontstond een hoogloopende oneenigheid tusschen Kerkap Melajoe en Kerkap Redjang met betrekking tot de grenzen dier nederzettingen en de bevoegdheid tot ladangbouw der Maleiers. Door de Maleiers werd tevens hunne onafhankelijkheid van den Kerkapschen pembarap (districtshoofd, margahoofd) betoogd.

De twist werd ten slotte beëindigd met de bestuursuitspraak dat de Maleiers als vreemden gastvrijheid genoten in Redjangsch gebied en zich dus naar deze laatste bevolkingsgroep hadden te richten.

In later jaren trachtte pasar Bembah, met het voorbeeld van pasar Lais voor oogen zich zelfstandig te maken, hetgeen echter mislukte en in 1885 werd ten slotte een eind gemaakt aan den schijn als zou een datoeq van een niet-zelfstandige pasar hooger in rang staan dan een depati. In genoemd jaar richtten de gezamenlijke pasirahs zich tot den Controleur te Lais met verzoek den titel „datoeq" voor hoofden van nederzettingen te wijzigen in „depati".

Na overleg met het Hoofd van Gewestelijk Bestuur werd besloten alleen den titel „datoeq" te handhaven voor de nog in leven zijnde functionarissen, maar de opvolgers „depati" te noemen.

Momenteel heeten deze dorpshoofden dan ook officieel „depati" al blijft de bevolking van deze maleische pasars van „datoeq" spreken. De ondergeschiktheid aan het margahoofd wordt echter nergens meer betwist en een streven naar zelfstandigheid kwam sedert in deze dorpen niet meer voor.

Op 2 plaatsen is het Midden-Sumatraansche element van oudsher zoo sterk vertegenwoordigd geweest, dat het zich tot op den huidigen dag een zelfstandig bestaan heeft weten te verzekeren, n.l. in de zgn. „zelfstandige pasars" Lais en Ketaoen (laatstelijk als zoodanig erkend bij Res. besluit van 2 Mei 1922 No. 128), waar de zelfstandige pasarhoofden of datoeqs tot op heden in rang en stand volkomen met margahoofden gelijk zijn gesteld (uitdrukkelijk sedert Res. circulaire van 17 December 1892 No. 3373/6, stilzwijgend ook daarvoor).

De omstandigheid dat reeds sedert den Engelschen tijd Lais en Ketaoen [59]) bestuursposten waren heeft deze zelfstandigheid zonder twijfel nog meer in de hand gewerkt. Ook hier echter kan van een scherpe scheiding tusschen Maleiers en Redjangers niet gesproken worden. Onderlinge huwelijken hebben overal den band tusschen de oorspronkelijke bewoners en de Maleiers versterkt, en naar het uiterlijk constateert men slechts geringe verschillen. Het eigene van de Maleiers is te meer in gedrang geko-

---

59) Ketaoen was nog tot ver in de 19de eeuw de standplaats van een Inlandsch posthouder, later ook wel van een adsp. controleur.

men, doordat het contact met het moederland geheel is verloren gegaan en er geen nieuwe nederzettingen na de oorspronkelijke hebben plaats gehad [60]).

Een groot deel der kustmaleiers wijdt zich evenals de Redjangers, aan den landbouw (ze hebben gelijke grondrechten). Men verklaart den naam Lais aldus, dat Minangkabauers tot aan die plek gekomen om ladanggrond te zoeken het terrein daar geschikt zouden hebben bevonden en steeds „meer" (laie = Minangkabausch voor lagi) bosch hadden geveld. In hoeverre deze verklaring juist is valt moeilijk na te gaan maar zeker is dat men thans nog wel van Laie in plaats van Lais spreekt en ook W. Marsden in zijn „History of Sumatra" steeds „Laye" spelt.

In het Redjangsch beteekent „lai", „groot" en volgens de Redjangers zou de naam van de hoofdplaats Lais (en ook van de gelijknamige marga) van dat woord afgeleid zijn.

Behalve landbouwers vindt men onder de kustmaleiers — en dit verhoogt de waarde van deze bevolkingsgroep — ook kleinhandelaren, die geregeld hun koopwaar naar de pekans brengen en bovendien meestal een klein winkeltje bezitten en verder handwerkslieden. Behalve Maleisch spreken zij gewoonlijk ook een weinig Redjangsch; hun huwelijksvorm is de parentale, zooals die hierboven beschreven is (en die ook onder de Redjangers meer en meer ingang vindt als gevolg van hun contact met de Maleiers); gewoonlijk bezitten zij eenige meerdere ontwikkeling dan de Oeloeneezen maar over hun karaktereigenschappen wordt een minder gunstig oordeel geveld.

Wat hierboven meegedeeld werd omtrent veeteelt, nijverheid en visscherij is ook van toepassing op de kustmaleiers. Hun huizen zijn eveneens op palen gebouwd, gewoonlijk treft men voorgalerijtjes aan. Zink als dakbedekking komt bij de Maleiers meer voor dan bij de Redjangers.

B. Minangkabauers.

Geheel naast de kustmaleiers moeten de Minangkabauers (ook wel Padangsche handelaren genoemd) gesteld worden, zij het ook dat zij hetzelfde gemeenschappelijke stamland hebben. Het groote verschil is echter dat terwijl de kustmaleiers een inhaerent deel van de bevolking geworden zijn, de Minangkabauers, die zich alleen in de grootere plaatsen als hande-

---

[60]) Hierbij worden de Minangkabausche handelaren, die zich in de voornaamste plaatsen min of meer permanent hebben gevestigd, maar overigens in geen enkel contact staan met de kustmaleiers, buiten beschouwing gelaten.

laren gevestigd hebben een aparte groep zijn blijven uitmaken die nauw voeling blijft houden met het moederland en daarheen van tijd tot tijd terugkeert.

Men vindt dgl. Minangkabausche handelaren te Lais, Ketaoen, Napal Poetih en Soengai Landai. De laatste twee plaatsen hebben eenige handelsbeteekenis gekregen door de nabijheid van de M. M. Simau. In Lais en Ketaoen hebben de Minangkabauers geen aparte wijkhoofden. In Napal Poetih, een Redjangsche doesoen treft men echter een officieuzen datoeq dagang aan, die gewoonlijk de op de Minangkabauers betrekking hebbende aangelegenheden rechtstreeks behandelt met het op die plaats aanwezige onderdistrictshoofd.

Dit neemt niet weg dat de genoemde handelaren tegenover de marga dezelfde verplichtingen hebben als de eigenlijke margagenooten. Ze zijn evenals de Redjangers verplicht de adatwettige margaheffingen te betalen. De winkelbuurt in Napal Poetih wordt naar analogie van hetgeen vermeld werd ten opzichte van de vestigingen der kustmaleiers, ook wel pasar Napal Poetih genoemd.

Soengai Landai of pasar Soengai Landai wordt zelfs geheel door Minangkabauers bewoond (Chineezen buiten beschouwing gelaten) maar is desniettegenstaande geen zelfstandige pasar, uit hoofde van haar geringen omvang. Het hoofd, ook datoeq genoemd, oefent geheel dezelfde functies uit als het Redjangsche doesoenhoofd en is administratief ondergeschikt aan den pasirah van de marga Ketaoen te Napal Poetih. Al deze Minangkabauers zijn afkomstig uit Agam, voornamelijk van Manindjau. Hun totaal aantal bedraagt ± 250.

C. Javanen en Soendaneezen.

Deze groepen treft men alleen aan als contractkoelies op het etablissement van de M. M. Simau te Lebong Tandai. Een gedeelte blijft gewoonlijk na expiratie van het arbeidscontract als vrije arbeiders in dienst van die maatschappij werkzaam. Vermenging met de eigenlijke bevolking vindt niet plaats. Hun aantal bedroeg ultimo 1922, 1760 zielen.

D. Chineezen.

Een klein aantal Chineezen werkt eveneens als contractkoelie in dienst der M. M. Simau (40).

Ook als vrije ambachtslieden, houtaannemers, schrijvers etc. treft men hen echter te Lebong Tandai aan. In het nabij gelegen Soengai Landai zijn het meerendeels handelaren. Hier zetelt sedert 1907 (Stbld. 245) ook een Chineesch wijkmeester. Het bij hetzelfde Staatsblad ingestelde ambt

van wijkmeester voor de Chineezen te Lebong Soelit (het etablissement van de M. M. Ketaoen) is na de liquidatie van dit mijnbedrijf ingetrokken. Het totaal aantal Chineezen bedraagt ± 300.

IV. BEVOLKING-STERKTE.

De totale bevolking van Lais is in den loop van de tijden aanmerkelijk toegenomen zij het ook dat men aan de onderstaande cijfers uit het begin van de vorige eeuw geen al te groote waarde mag toekennen uit hoofde van de gebrekkige hulpmiddelen bij een telling, de minder intensieve gezagsuitoefening etc.

Ook de grenswijzigingen moeten in aanmerking genomen worden (zie hfdst. I A).

Jaar	Aantal zielen
1832	7055 [61]
1850	10193 [62]
1853	10861
1862	10560 [63]
1867	11309
1871	11455
1873	11535
1882	12515
1885	13896
1895	14481
1900	14508
1905	19278 [64]
1912	16013 [65]
1915	16972
1917	18583
1920	24090 [66]
1923	24408 [67]

[61]) Vgl. J. H. Knoerle, Aanteekeningen gehouden op een reis in de Binnenlanden van Sumatra; bijzonderlijk met betrekking tot Benkoelen en Palembang, Oosterling I, tegenover blz. 98.

[62]) De cijfers van 1850 en later werden gevonden in het archief te Lais.

[63]) E. de Waal, Onze Indische Financiën VI (Haag 1883) p. 6.

[64]) Inclusief de marga en pasar Ketaoen.

[65]) Exclusief bovenstreken van de marga Ketaoen.

[66]) Volkstelling Nov. 1920, inclusief bovenstreken der marga Ketaoen.

[67]) Inclusief marga Seblat.

Het zielencijfer voor laatstgenoemd jaar kan als volgt worden gesplitst:

	Zielen	Waarvan belastingplichtig	Waarvan heerendienstplichtig
Zelfst. pasar Ketaoen......	348	99	77
Marga Ketaoen	3667	1098	966
Marga Seblat..............	1544	392	356
Marga Bintoenan..........	1666	483	394
Marga Air Padang	1254	390	318
Zelfst. pasar Lais..........	503	135	90
Marga Lais	4240	1165	927
Marga Air Besi	2127	666	553
Marga Kerkap	2390	672	506
Marga Palik	3549	933	740
Marga Perbo	549	156	104
Inlandsche ambtenaren	208	61	—
Vrije arbeiders der M.M. Simau..................	231	113	73
Inlandsche contractanten der M.M. Simau	1759	1526	—
Chineesche contractanten der M.M. Simau	40	40	—
Chineezen	250	158	—
Europeanen	83	46	—
Totaal	24408	8133	5104

Van genoemd totaal aantal zielen zijn 13165 van het mannelijk en 11243 van het vrouwelijk geslacht.

Het zielenaantal kan jaarlijks vrij nauwkeurig worden vastgesteld aan de hand der zgn. „boekoe djiwa" of zielenregisters, die aangelegd worden ten behoeve van den belastingaanslag en waarin alle gegevens worden verzameld die hiervoor noodig zijn; het aantal leden van het gezin van de belastingbetalers, zijn bezittingen zooals ladangs, sawahs, vruchtboomen, vee etc.

V. BESTUUR.

A. Europeesch bestuur.

1. Engelschen.

Al spoedig na de eerste vestiging der Engelschen in Bengkoeloe in 1685 is daaraan zoo om de Zuid als om de Noord uitbreiding gegeven door

de plaatsing van Compagnie's-dienaren, die den titel van Resident voerden, in de voornaamste kustplaatsen.

Het jaartal van de eerste vestiging van een Engelsche factorij in Lais vindt men bij Marsden niet vermeld, wel echter dat van de bezetting van Ketaoen en Seblat (thans beide in de onderafdeeling Lais gelegen) n.l. 1697 [68]), zoodat het etablissement te Lais vermoedelijk van omstreeks datzelfde jaar dateert.

De werkzaamheden van deze Residenten (ook wel „provincial Residents" genoemd in tegenstelling met den local Resident in Bengkoeloe zelve) bepaalden zich in hoofdzaak tot het opkoopen van peper van de Inlandsche bevolking, die hiertoe door contracten van de Engelsche compagnie met hare hoofden gehouden was [69]).

Ook handel voor eigen rekening was dezen Residenten toegestaan „being" zooals Raffles later schreef, „merchants on private account, as „well as agents of the company", waarmee men beoogde de productie van het land zoo hoog mogelijk op te voeren, immers „their own interests were intimately connected with its (the country's) prosperity".

Nochtans hebben eenige Residenten zich meer intensief met land en volk ingelaten en in dit verband mag genoemd worden John Marsden, die o.m. in 1779 een reeks adatbepalingen op schrift stelde en voorts in het belang van de bevolkingstoename geijverd heeft voor de invoering van het ouderrechtelijke semendo-huwelijk [70]).

Onder de factorij te Lais ressorteerden die te Palik en Soengai Lemau, waar in later tijd assistenten werkzaam waren [71]).

De komst van Raffles in Bengkoeloe heeft aan het Europeesche bestuur op de buitenposten tijdelijk een einde gemaakt. In 1818 werden met de hoofden contracten gesloten waarin Raffles' liberale beginselen ten opzichte van de gedwongen pepercultuur tot uiting heetten te komen en naar aanleiding waarvan tevens de Engelsche Residenten in 1820 werden vervangen door Inlandsche „Commandants". Te Lais werd hierdoor de Resident Hayes [72]) vervangen door Raden Mahomed [73]), een prins van

---

[68]) W. Marsden, History of Sumatra. London 1784, p. 368.

[69]) Voor den korten inhoud van eenige dier contracten vgl. P. H. v. d. Kemp. Eene bijdrage tot E. B. Kielstra's opstellen over Sumatra's Westkust. Bijdr. T. L. V. 5e Volgreeks X p. 534 e.v. Zie ook hieronder hfdst. VIII, B. 4.

[70]) W. Marsden. History of Sumatra. London 1784, p. 216.

[71]) Vgl. W. Marsden. History of Sumatra. London 1784, p. 38 en P. H. v. d. Kemp, Sumatra in 1818, 's Grav. 1920 (p. 190).

[72]) Resident Hayes werd met den titel van Commissaris over de Moesi, de Klingi en de Bliti naar de Bovenlanden van Palembang gezonden en leidde de tweede Palembang-raid van Raffles. (P. H. v. d. Kemp. Sumatra in 1818, p. 155, 190, 194, 202).

[73]) Raden Mahomed of Raden Mahomed Zain was de zoon van Raden Toemenggoeng en de kleinzoon van Panembahan Abdoel Karim Diningrat van Madoera. Raden Toemenggoeng was in 1734 voor de Hollanders gevlucht. In 1794 werd Raden Mahomed

Madoereeschen bloede, en kapitein in het voormalige Boegineesche corps.

De bedoeling van deze maatregelen was den indruk te vestigen dat de bevolking thans door haar eigen hoofden geregeerd werd, „en", schreef de commissie voor de overname van Bengkoeloe in 1825 aan de regeering, „in werkelijkheid zijn deze menschen even vreemd aan de bevolking als de Europeesche ambtenaren bevorens waren, dewelke daarenboven nog het voordeel hadden, van door een meer beschaafde en Europeesche opvoeding en de hoedanigheid zelve van Europeanen meer op het volk te vermogen dan deze Inlandsche hoofden die behalve de roode uniform niets imponeerends bezaten" [74]).

En naar aanleiding van Raffles' liberale beginselen rapporteerde dezelfde commissie:

„.............. bestaan dezelve voornaamlijk op 't papier en weinig in de daad, hetgeen blijkt door de administratie van het digstbij gelegen district Laijes hetwelk onder den Inlandschen Kapitein Raden Mahomed op denzelfden voet, met de kennis van het Gouvernement, thans nog wordt bestuurd als te voren onder de Residenten".

Raden Mahomed bezat, evenals zijn Engelsche voorgangers, in Lais meerdere particuliere belangen, zooals koffie en specerij-aanplantingen [75]). Naar aanleiding van zijn verzoek om schadeloosstelling voor deze bezittingen en pensioen in verband met de komst der Hollanders rapporteerde de Engelsche Resident te Bengkoeloe J. Prince in 1824 aan den Gouvernements Secretaris Lushington te Calcutta: „Raddin Mahomed is in a similar situation (commandant) at Lays and is the person recommended to His

---

gelijk met zijn broeder Raden Karim (een vertrouweling van Raffles) als officier in het zgn. „Bugis corps" opgenomen. Hij nam deel aan de expeditie van colonel Clayton naar Pasemah-Oeloe Mana in 1808, waarbij hij gewond werd en tuchtigde eenige jaren later te zamen met Daing Indra en 200 Inlandsche soldaten dezelfde streek naar aanleiding van rooverijen. Bij het vertrek der Engelschen van Bengkoeloe werd hij in het genot van een pensioen gesteld.

P. H. v. d. Kemp. Benkoelen krachtens het Londonsch tractaat van 17 Maart 1824. Bijdr. T. L. V. 7. Vlgr. I p. 308; H. Visser. Iets over het Landschap de Pasemah Oeloe Mana en zijne tijdelijke onderwerping door Sir Thomas Stamford Raffles. Tijdschr. v. Ind. T. L. V. dl. XXVIII p. 316 en 333; E. Francis. Benkoelen in 1833, Tijdschr. v. N. I. 4e. jg. 1e dl. p. 439.

74) Het rapport van deze commissie bestaande uit de heeren de Stuers en Verploegh (Resident van Benkoelen) is afgedrukt in P. H. v. d. Kemp: Eene bijdrage tot E. B. Kielstra's opstellen over Sumatra's Westkust, Bijdr. T. L. V. 5. Vlgr. X p. 527.

75) Hij was een der onderteekenaars van het request van 41 specerij-planters in Bengkoeloe aan den Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië, waarin verzocht werd, dat het Engelsche gouvernement er bij het Hollandsche op zou aandringen dat dit laatste aan die planters dezelfde faciliteiten zou verleenen als tijdens het Engelsch bestuur genoten. vgl. P. H. v. d. Kemp. Benkoelen krachtens het Londonsch tractaat. Bijdr. T. L. V. 7e Vlgr. I p. 288, 309—312.

Lordship in council by the late Lieutenant-Governor for his excellent management of that district in which he has considerable coffee plantations, houses etc".

2. Nederlanders.

Na het weinig gunstige oordeel van de commissie voor de overname van Bengkoeloe in 1825 over de Inlandsche officieren bevreemdt het Raden Mahomed Zain te zien overgaan in Nederlandschen dienst en wel in dezelfde betrekking als welke hij voorheen bekleedde n.l. chef van het district Lais, zij het ook met een anderen titel n.l. dien van Inlandsch Divisiehoofd [76]).

Personeels-gebrek zal wel de aanleiding tot dezen maatregel geweest zijn. Hij bleef tot ± 1833 te Lais en werd opgevolgd door Raden Zainoel Abidin (1833—'39) en Radja Kalipa Brahim (1839—1842), eveneens Inlandsche Divisiehoofden. Eerst de opvolger van den laatste was wederom een Europeaan, zij het ook geen Nederlander maar een Engelschman, S. W. Wyatt, die onder den titel van petor (Port. feitor = handelsagent) of ook wel gezaghebber en posthouder tot 1847 het bestuur in Lais voerde. Onbekend met de Hollandsche taal correspondeerde hij met den A. R. te Bengkoeloe in het Maleisch. Na 1847 volgt dan een reeks „ambtenaren", en „Surnumerair-ambtenaren, belast met het gezag", posthouders en gezaghebbers, wier werkzaamheden zich in hoofdzaak bepaalden tot het toezicht op de verplichte pepercultuur, het verdrijven van roovers die onophoudelijk van uit Lebong en Redjang de kustdistricten onveilig maakten en de afdoening van kleinere rechtszaken. Welk een belangrijke plaats de verplichte pepercultuur toenmaals innam blijkt wel uit de „Instructie voor de ambtenaren met het burgerlijk gezag bekleed in de afdeelingen van de Adsistent-Residentie Benkoelen, bepaaldelijk met betrekking tot het toezigt over de kultures" in Stbl. 1854 No. 101. Zij waren verplicht 2 maal 's jaars hun geheele ressort te bereizen en van hunne bevindingen op die reizen beredeneerde verslagen in te dienen en hadden de bevoegdheid onwillige planters te straffen.

Ook de bevolkingslandbouw werd in deze instructie tot een onderdeel van de zorg van de met het burgerlijk gezag bekleede ambtenaren gemaakt.

Inmiddels was het Inlandsch posthouderschap te Ketaoen (dat eerst na 1901 onder Lais ressorteerde) ook door het Nederlandsch gouvernement gehandhaafd.

Het werd eerst in 1878 (Stbl. 27) ingetrokken [77]).

---

[76]) In 1842 was Raden Mahomed Zain posthouder te Seloema, in 1847 Hoofd der Vreemdelingen te Bengkoeloe. Hij overleed in laatstgenoemde betrekking in 1852.

[77]) In hoeverre dit voor Seblat (na 1922 tot Lais behoorend) het geval is geweest kon niet worden nagegaan.

In 1866 krijgt Lais haar eersten controleur. De pepercultuur was toen reeds nagenoeg doodgebloed en werd eenige jaren daarna (1872, G. B. 19 Juli No. 21) ingetrokken. Sedert is het bestuur van Lais nagenoeg onafgebroken in handen van een controleur B. B. geweest [78]), aanvankelijk onder rechtstreeksche contrôle van den Adsistent-Resident van Bengkoeloe, na 1878 (verheffing van Bengkoeloe tot een Residentie der 3e klasse) van den Resident van Bengkoeloe en na de formatie van de afdeeling Lebong in 1908, van den assistent-resident van Lebong. Deze laatste betrekking is echter na het openvallen er van in 1923 onvervuld gebleven om bezuinigingsredenen, zoodat de Controleur van Lais thans weer rechtstreeks onder het gewestelijk Bestuurshoofd ressorteert.

B. Inlandsch ambtenaren-bestuur.

Van een Inlandsch ambtenaren-bestuur in Lais zooals men dat thans kent naast het Europeesche gedurende den Engelschen tijd wordt geen melding gemaakt. Het is ook niet waarschijnlijk dat een dgl. bestuur toenmaals bestaan heeft aangezien naast den Regent of Toeankoe van Soengai Lemau geen Inlandsch ambtenaar van noode was. De maatregelen in 1854 genomen om de Gouv. peper- en koffiecultuur weer wat te doen opleven hebben echter tevens aanleiding gegeven tot de aanstelling van cultuurschrijvers wier werkzaamheden eveneens in het bovengenoemde Stbl. 1854 No. 1 omschreven zijn. Eigenlijke bestuursbevoegdheden had deze cultuurschrijver — althans op papier — niet (de Europeesche ambtenaar moest er zelfs voor zorgdragen „dat de hem ondergeschikte schrijver zich geen gezag aanmatigen, noch zich met de zaken het inlandsch — lees inheemsch — bestuur betreffende, inlaten of daarin beslissen"), (art. 15 der Instructie) maar zijn werkzaamheden, driemaandelijksche inspectiereizen in het ressort etc. lagen toch meer op bestuurs- dan op administratief gebied. In de praktijk was hij de „second in command" in het ressort.

Bij de bestuursreorganisatie van 1878 werd de cultuurschrijver vervangen door een afdeelings- of contrôle-mantri, terwijl voor het administratieve werk een afdeelingsschrijver op het controleurskantoor geplaatst werd.

In 1912 (Stbl. 233) kwam het Inlandsch Bestuur tot stand, zooals dat thans nog bestaat. Naast den Controleur is hierdoor te Lais komen te staan een districtshoofd (titel demang) wiens ressort hetzelfde is als dat van den Controleur. Meer in het bijzonder is hij politieambtenaar en leidt als zoodanig het vooronderzoek in strafzaken, houdt voorts toezicht op de wegen, doesoens, landbouw, belastinginning etc. Sedert eind 1922 is hij ook bevoegd om als leider op te treden van de kleine Rapat bij ontstentenis

---

[78]) Zie bijl. II.

van den Controleur. Aan hem ondergeschikt zijn 2 onderdistrictshoofden (Adsistent-Demang), één te Tandjoeng Agoeng, wiens ressort zich uitstrekt over de marga's Perbo, Palik, Kerkap en Air Besi, en één te Napal Poetih die bestuur voert over de marga's Ketaoen, Seblat en de zelfstandige pasar Ketaoen.

De overblijvende marga's Lais, Air Padang en Bintoenan en de zelfstandige pasar Lais staan rechtstreeks onder het districtshoofd.

De Ass. Demangs hebben in hun ressort dezelfde bevoegdheden als de demang in de geheele onderafdeeling, alleen kunnen zij niet als Rapatleider optreden. Voor de districtshoofden is bij besluit van den Resident van Bengkoeloe van 4 October 1917 No. 250 een instructie vastgesteld.

C. Inheemsch Bestuur.

1. Het vroegere Pangeran-bestuur van Soengai Lemau.

Een deel van de tegenwoordige onderafdeeling Lais heeft tot omstreeks 1833 onder het bestuur gestaan van de Regenten of Toeankoe's van Soengai Lemau en Oeloe Bengkoeloe, wier gebied zich uitstrekte van de Oeray (een rivier, die ± 4 K.M. ten Z. van de Ketaoen daaraan evenwijdig loopt) tot de Benkoeloerivier.

De Oeray is ook van oudsher de Noordwestgrens van Lais geweest, die eerst in de jaren 1901 en 1922 (dus lang na de opheffing van het regentenbestuur) meer in de richting van Moekomoeko is verlegd geworden.

Als de stamvader van het regenten-geslacht van Soengai Lemau vindt men in alle overleveringen die dit onderwerp behandelen Baginda Maharadja Sakti genoemd.

Deze treft men zóó dikwijls in hetzelfde verband aan, dat ondanks het ontbreken van historische gegevens, nauwelijks getwijfeld kan worden aan het bestaan van iemand van dien naam. Algemeen wordt hij aangeduid als een Minangkabausch vorstentelg, maar van de wijze waarop hij zijn gezag in Bengkoeloe wist te vestigen bestaan verschillende lezingen.

In sommige overleveringen wordt het voorgesteld alsof de onderling in oneenigheid levende Redjangstammen zelve op zoek naar een vorst gegaan zijn (vgl. hfd. II. A. 5), in andere weer dat Baginda Maharadja zich met 15 volgelingen tusschen de twistende stammen vestigde en door zijn vorstelijke manieren en groote wijsheid zich het vertrouwen van die stammen wist te verwerven waarop hij, nadat de goedkeuring van den Jangdipertoean van Minangkabau te Pagarroejoeng hiervoor verkregen was, tot vorst werd uitgeroepen [79]).

---

[79]) J. L. M. Swaab. Beschrijving van de onderafdeeling Redjang. Bijdr. T. L. V. LXXII en O. L. Helfrich. De adel van Benkoelen en Djambi, Adatrechtbundel XXII. p. 310.

In een geslachtslijst van het huis van Soengai Lemau [80]) wordt in den aanhef van Baginda Maharadja gezegd dat hij van Prianghan Padang Pandjang naar Paladan en van hier successievelijk naar Balanti en Oedjoeng Karang (de plek waar later Fort Marlborough gebouwd werd, 4 K.M. t.Z. van de Bengkoeloerivier) trok.

Van Oedjoeng Karang trok hij naar de haven Bengkoeloe (toen nog aan de Bengkoeloerivier gelegen) en ten slotte naar Soengai Lemau Balai Boentar (ter hoogte van het tegenwoordige Pondok Klappa aan de kust tusschen Bengkoeloe en Lais). Aan zijn nakomelingen liet hij als poesaka-goederen na een geweer, Si Tjorong genaamd, een zwaard, Si Tjoerik, een baadje en een speer.

Het gezag van dezen vorst bepaalde zich in hoofdzaak tot de kuststreken en havenplaatsen (van de Oerai tot de Bengkoeloerivier). Met de pasirahs van de bovenlanden (het tegenwoordige Lebong en Redjang) sloot hij een soort of- en defensief verbond, terwijl hem verschillende rechten en heffingen werden toegekend waaruit zijn souvereiniteit over die bovenstreken kan blijken [81]). In de praktijk is van een daadwerkelijke gezagsuitoefening aldaar, althans in later tijd niet veel terecht gekomen. De „Orang Sindang Mardika" (vrije grensbewakers) waren er de menschen niet naar om zich aan een geregeld bestuur te onderwerpen [82]).

De bepaling in de overeenkomst dat de opvolger van den vorst door de pasirahs zou worden gekozen is eveneens een doode letter gebleven. De opvolging bleef steeds door bloedverwantschap bepaald.

Omstreeks welk jaar de vestiging van Baginda Maharadja Sakti te Soengai Lemau heeft plaats gehad valt niet met zekerheid te zeggen. Vermoedelijk pas in het begin van de 17de eeuw [83]). Zijn opvolgers zijn meerendeels bekend, alleen vindt men verschillende lezingen van de volgorde waarin zij geregeerd hebben.

Als Baginda Maharadja Sakti's zoon en opvolger wordt genoemd Toean Pati Bangoen Negara. Deze begaf zich met Bangso Radin, het hoofd van het landschap Silebar in het Mohammedaansche jaar 1079 (1668) naar

---

80) Afgedrukt in J. A. W. van Ophuysen. Iets over het ontstaan van eenige regentschappen in de Adsistent-Residentie Benkoelen, Tijdsch. voor Ind. T. L. V. dl. XI tegenover p. 196.

81) De tekst van deze overeenkomst is te vinden in O. L. Helfrich. De adel van Benkoelen en Djambi. Adatrechtbundel XXII.

82) Ook de Sultans van Palembang hebben in die streken nimmer vasten voet kunnen krijgen en eerst in 1857 en 1859 werden Lebong en Redjang onder rechtstreeksch Nederlandsch bestuur gebracht.

83) O. L. Helfrich, De adel van Benkoelen en Djambi Adatrechtbundel XXII p. 9 en 10 noemt het jaar 1000. De geslachtslijst-Ophuysen noemt echter Pati Bangoen Negara, die in 1668 naar Bantam zou gegaan zijn de zoon van Baginda Maharadja Sakti. Voorts zou Baginda Maharadja Sakti gehuwd geweest zijn met Poetri Gading Tjempaka, een prinses die volgens Swaab (zie noot 1) in het begin van de 17de eeuw leefde.

Bantam, stelde zich onder de bescherming van den Sultan Ageng Tirtiasa en ontving van dezen een koperen aanstellingsoorkonde als hoofd van het landschap Soengai Lemau. Sedert voerde hij den titel Pangeran [84]).

Volgens Marsden echter werd Bengkoeloe voor de komst der Engelschen in 1685 geregeld door een djenang (gezant) van den Sultan van Bantam bezocht voor het afhalen van peper en voor het bevestigen van proatins, zulks in verband met de opperheerschappij van Bantam over deze kust. Toen de Engelschen een etablissement te Bengkoeloe hadden gesticht (1685) kondigde de Djenang aan dat hij voortaan niet meer zou komen en benoemde de 2 hoofden van Soengai Lemau en het Zuidelijk daarvan gelegen Soengai Hitam tot pangeran, met dezelfde bevoegdheden als het Bantamsch sultanaat te voren uitoefende [85]). Depati Bangoen Negara wordt opgevolgd door zijn zoon Pangeran Radja Moeda, voordien vermoedelijk Baginda Sebajam geheeten [86]).

Onder zijn bestuur kwamen eenige anti-Engelsche onlusten voor, eerst in 1687, toen ze onderdrukt werden door Jangdipertoean Siri Hamet Sjah, een vertrouweling van den eersten Engelschen Gouverneur Bloom en later in 1715 (of 1719) toen de Engelschen zelfs gedwongen werden Fort Marlborough tijdelijk te verlaten en hun heil te zoeken op de schepen op de reede.

De opvolgers van Pangeran Radja Moeda waren Pangeran Mangkoe Radja, Pangeran Mohamad Sjah I en Pangeran Linggang Alam, die allen evenals hun voorgangers zeer lang geregeerd hebben.

De pembaraps en depati's en datoeq's in Lais waren aan hen ondergeschikt. Hunne inkomsten werden verkregen uit peperprocenten en -premies, vergunningen voor hanengevechten, een aandeel in de gerechtskosten en opgelegde boeten, een tiende der buffels, terwijl voorts jonge losloopende karbouwen (zgn. karbau djalan) aan den Toeankoe of Pangeran toevielen.

---

[84]) Vgl. J. A. W. v. Ophuysen. Iets over het ontstaan van eenige regentschappen in de Adsistent-Residentie Benkoelen. Tijdschr. v. Ind. T. L. V. dl. XI p. 194, 195. De koperen plaat van Depati Bangoen Negara zou door Raffles in 1824 medegenomen zijn en verloren gegaan bij den brand op het Engelsche schip „The Fame".

[85]) W. Marsden. History of Sumatra. London 1784. p. 175.

[86]) W. Marsden (zie noot 2) noemt Baginda Sebajam den eersten Pangeran van Soengai Lemau en den vader van Pangeran Mangkoe Radja. In Ophuysens geslachtslijst wordt de laatste echter als zoon van Pangeran Radja Moeda aangegeven; de eenigste oplossing is dat zij één en dezelfde persoon waren. In de geslachtslijst worden de namen Baginda Sebajam en Pangeran Radja Moeda naast elkaar gesteld, beide als zonen van Depati Bangoen Negara.

Mogelijk is de eene naam de aanvulling van den anderen.

Het jaar 1607 bij den naam Pangeran Radja Moeda vermeld is ongetwijfeld een drukfout voor 1687.

Sedert de instelling van den Pangeransraad te Bengkoeloe nam de Pangeran van Soengai Lemau daarin zitting. Men vindt den naam van Pangeran Linggang Alam onder de, ten gebruike van die rechtbank, samengestelde regeling van adatrecht van 12 November 1817 [87].

Was de zetel van den Pangeran van Soengai Lemau aanvankelijk te Soengai Lemau, een plaatsje aan de monding van de gelijknamige rivier, later is die verlegd naar Bengkoeloe. Hier woonde ook de Pangeran van Soengai Itam, het hoofd van Lembak. Hun gebieden werden gescheiden door de Bengkoeloerivier, hoewel beiden op elkaars oevers bezittingen hadden. De verhouding tusschen de beide hoofden was die van een bedekte vijandschap. De handigste was tevens de machtigste in Bengkoeloe.

Volgens Marsden weerhield alleen de vrees voor de Engelschen hen van een openlijken oorlog en dat alles niettegenstaande het bestaan van een politieken eed waarbij zij wederzijds gezworen hadden nimmer elkaars gebied aan te tasten.

De Pangeran van Soengai Lemau is in de oogen van het Engelsche bestuur steeds het voornaamste hoofd geweest; hij had het voorrecht in den pangeransraad en bij officieele plechtigheden steeds aan de rechterhand te zitten van den Resident [88].

In 1818 kwam er een aanmerkelijke wijziging in de verhouding van de Pangerans, waaronder die van Soengai Lemau, tot het Engelsche Gouvernement. Bij contract van 4 Juli 1818 tusschen Raffles en Pangeran Linggang Alam van Soengai Lemau gesloten deed de laatste ten behoeve van het Engelsche Gouvernement afstand van de souvereiniteit van zijn land tegen een maandelijksch tractement van *f* 600.—, *f* 106.— per maand voor den afstand van zijn rechten op de hanengevechten en een aandeel in de uitgaande rechten van peper. Voorts werd in dit contract de peper vrij verklaard en een hoofdgeld ingevoerd, waarover hieronder nader [89]. De voorheen onafhankelijke Pangeran werd door dit contract tot regent over zijn gebied gedegradeerd. 100 jaar oud overleed Linggang Alam, die zijn inkomen van *f* 706.— per maand ook onder het Nederlandsch bestuur behouden had, in Juli 1833. Zijn werkzaamheden werden voorloopig opgedragen aan zijn zoon Radja Poetra Negara en zeer waarschijnlijk heeft deze met Lais, d.w.z. het gebied tusschen de Oerai en de Kerkaprivier geenerlei bemoeienis meer gehad.

---

87) Afgedrukt in L. W. C. v. d. Berg. Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra, Haag 1894, p. 300.

88) E. Francis. Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar. Bat. 1856 dl. II blz. 89.

89) P. H. v. d. Kemp. Eene bijdrage tot E. B. Kielstra's opstellen over Sumatra's Westkust. Bijdr. T. L. V. 5 Vlgr. X. p. 535.

Eenige weken te voren, 18 Juni 1818, was een contract gesloten met de Hoofden van het district „Laije" van in hoofdzaak denzelfden inhoud.

Alleen van gebiedsafstand werd daarin nog niet gesproken.

Bij Gouvernementsbesluit van 3 Augustus 1836 No. 5 werd hem den titel van Pangeran Mohamad Sjah (II) geschonken en na zijn eervol ontslag op eigen verzoek in 1861 (G. B. 5 December 1861 La. M. 2 geheim) werd het ambt van Regent van Soengai Lemau niet meer vervuld. Het maandelijksch inkomen van Pangeran Mohamad Sjah II bedroeg slechts *f* 150.— Officieel werd het ambt eerst ingetrokken bij Stbl. 1878 No. 27.

2. Marga, pasar en doesoenbestuur.

a. Formatie.

Aan het slot van hoofdstuk II en in hoofdstuk IIIA. werd reeds in het kort de ontwikkeling van het inheemsch bestuur in marga en pasar aangegeven.

De tegenwoordige toestand is de volgende. Aan het hoofd van iedere marga staat een pasirah [90]), wiens werkzaamheden zich in hoofdzaak bepalen tot de zorg voor de naleving van de wettelijke bepalingen door zijn onderhoorigen (anak boeah) en de handhaving van rust en orde in zijn ressort. Daarnaast is hij ambtshalve voorzitter van de rapat marga, het rechtscollege in de marga, dat zelfstandig adatovertredingen en kleine civiele zaken berecht. Tevens kan hij deel uitmaken van de Groote Rapat, die onder leiding van den besturenden ambtenaar misdrijfzaken en groote civiele zaken behandelt. Ook de belastinginning en de inning der adatwettige inkomsten en heffingen in de marga is aan het margahoofd opgedragen. De datoeq vervult in de zelfstandige pasar dezelfde rol als de pasirah in de marga. In rang is hij ook de gelijke van het margahoofd.

Als rechterhand van den pasirah treedt op de depati mangkoe (elders en vroeger in Lais ook pembarap genoemd), het dorpshoofd van de pasirah-doesoen en de vervanger van het margahoofd bij diens afwezigheid.

Een vaste standplaats hebben noch pasirah, noch depati mangkoe. De hoofdplaats van de marga is de woonplaats van den pasirah en de laatste kan bij iedere verkiezing veranderen. Waar het ambt van depati mangkoe aan den pasirah doesoen verbonden is, kan het dus voorkomen dat dit hoofd zijn rang verliest bij een pasirahwisseling om weer gewoon depati te worden.

De laagste hoofden met zelfstandig gezag zijn de dorps- of doesoenhoofden (in Lais voornamelijk depati, soms ginde [91]) en bij uitzondering proatin genoemd.

Zij staan onder de rechtstreeksche bevelen van den pasirah en zijn voorzitter van het dorpsrechtscollege (rapat doesoen), dat echter weinig van zich laat merken.

---

[90]) Voor een lijst van pasirahs en datoeqs zie bijl. III.

[91]) Van „baginda”.

Ieder doesoenhoofd heeft al naar de grootte van zijn dorp de beschikking over 1 tot 3 pemangkoe's [92]) die hem behulpzaam zijn bij het oproepen van heerendienstplichtigen etc.

Ingevolge de bepalingen van de heerendienst-ordonnantie heeft de pasirah (en datoeq) het recht 2 vrijstellingen van heerendiensten uit te deelen (gewoonlijk aan familie-leden), de depati's één (de vrijgestelden heeten „lepasan").

In de zelfstandige pasar wordt de datoeq bijgestaan door één pemangkoe, die de werkzaamheden vervult van den depati mangkoe in de marga [93]). Lagere hoofden komen in de zelfstandige pasar niet voor.

Alle genoemde hoofden zijn vrijgesteld van heerendienstplicht en belastingbetaling.

Pasirah en datoeq dragen als teeken van hun waardigheid een rottanstok met zilveren knop, waarin het Nederlandsche wapen gegraveerd is, en een sonko (hoofddeksel) van zijde met gouddraad doorweven. (G. B. van 1 Januari 1896 No. 7). Beiden kunnen wegens bijzondere verdiensten den titel pangeran verwerven; zij ontvangen dan een rottanstok met gouden knop; onder de fungeerende marga- en pasarhoofden komen momenteel echter geen pangerans voor. De pangeranstitel wordt verleend door den Resident (G. B. 1 Januari 1896 No. 7). Het bij besluit van den Assistent-Resident van Bengkoeloe van 22 Augustus 1863 No. 2152 ingestelde zonnescherm (half geel half rood) als distinctief voor de margahoofden is sedert in onbruik geraakt. De marga- en pasarhoofden voeren hoogdravende titels (gelars), die hen thans bij het erkenningsbewijs verleend worden en door hen zelve worden gekozen. Het officieele costuum voor de inheemsche hoofden is vastgesteld bij G. B. van 6 October 1878 No. 32 (Bijblad 3310), gewijzigd en aangevuld bij het hierboven aangehaalde G. B. van 1 Januari 1896 No. 7.

b. *Verkiezing, erkenning, schorsing, ontslag.*

Alle inheemsche hoofden worden gekozen door de bevolking. Tot voor kort werd de verkiezing etc. van de hoofden geregeld door een groot aantal Residentscirculaires [94]), die echter thans zijn samengebracht in het Residentsbesluit van 24 December 1923 No. 336, het zgn. „*Hoofdenverkiezingsreglement 1923*" (officieel: „Reglement op de verkiezing, de erkenning

---

92) Elders bijv. In Redjang: penggawa. Het aantal pemangkoe's wordt berekend naar het aantal heerendienstplichtigen in de doesoen; n.l. een per ± 30 mata gawe's.

93) De zelfstandige pasar Ketaoen bestaat uit één pasar en een doesoen, Oerai. Het doesoenhoofd van Oerai is hier dus ook aan den datoeq ondergeschikt.

94) De voornaamste van die circulaires waren van 20—10—'94 No. 3704/6, 12—3—'07 No. 11, 20—10—'09 No. 3704/6 en 11—11—'09 No. 51.

de schorsing en het ontslag van hoofden van marga's, zelfstandige pasars en doesoens, alsmede van den hoogsten Mohammedaanschen geestelijke in elke marga in het gewest Bengkoeloe).

Volgens dit reglement, dat ook eenige nieuwe bepalingen bevat. is de gang van zaken bij een pasirahverkiezing in hoofdtrekken als volgt. Minstens 14 dagen te voren worden de kiesgerechtigden (alle volwassen mannelijke margagenooten) bijeengeroepen in de pasirahdoesoen of een andere meer in het centrum van de marga gelegen plaats.

De verkiezing vindt plaats ten overstaan van een commissie bestaande uit het Hoofd van plaatselijk Bestuur, het districtshoofd en den depatimangkoe. Op den dag der verkiezing kunnen candidaten gesteld worden door ten minste 20 kiesgerechtigden (deze candidaatstelling vond vroeger niet plaats, de candidaten stelden zich zelve). De candidaten moeten te goeder naam en faam bekend staan, minstens 21 jaar oud zijn, latijnsch letterschrift lezen en schrijven en een weinig kunnen rekenen. Ze moeten eenigszins gegoed zijn, een eigen woning bezitten en mogen niet tot gevangenisstraf van meer dan een jaar veroordeeld zijn geweest. Is het aantal opgekomen kiezers onvoldoende (minder dan ¼) of worden geen candidaten gesteld dan moet een nieuwe bijeenkomst worden belegd. De stemming geschiedt mondeling, maar zóó dat alleen de commissie de uitgebrachte stem kan hooren. Verkrijgt een candidaat direct een volstrekte meerderheid van stemmen, dan verklaart de commissie hem voor verkozen (ook wanneer slechts één candidaat gesteld is).

Is dat niet het geval dan volgt een herstemming waarbij de helft van het aantal candidaten, dat het minste aantal stemmen behaalde afvalt. Op die wijze wordt voortgegaan totdat òf een candidaat een volstrekte meerderheid behaalt òf er ten slotte slechts 2 candidaten overblijven, in welk laatste geval degene die de meeste stemmen verwerft verkozen is. Van de verkiezing wordt door de commissie een verkiezingsstaat opgemaakt, die het Hoofd van Plaatselijk Bestuur aan het Gewestelijk Bestuurshoofd met zijn advies opzendt.

Deze moet de verkiezing goedkeuren en kan die goedkeuring op grond van strijd met het algemeen belang of omdat de gekozene ongeschikt wordt geacht uit hoofde van zijn gedrag etc. weigeren.

In dat geval heeft een nieuwe verkiezing plaats.

Wordt de verkiezing goedgekeurd dan krijgt de gekozene een bewijs van erkenning (soerat akoean) en treedt in functie na aflegging van den eed van trouw en gehoorzaamheid in handen van het hoofd van plaatselijk Bestuur.

De verkiezing van de lagere hoofden geschiedt volgens dezelfde beginselen. Ook zij moeten na de verkiezing erkend worden, echter door den onderafdeelingschef.

Ontslag van pasirahs en datoeqs vindt plaats bij Residentsbesluit, van alle andere hoofden bij besluit van den onderafdeelingschef [95]).

Reeds sedert ± 1850 vonden in Lais pasirahverkiezingen plaats, zij het ook niet aan vaste regels gebonden.

Voordien geschiedden de benoeming en het ontslag zoowel van marga- als van doesoenhoofden bij besluit van den A. R. van Bengkoeloe (Hoofd van Gewestelijk Bestuur), terwijl overigens de titels en waardigheden erfelijk waren [96]).

c. Inkomsten.

Een vast salaris bezitten de volkshoofden niet.

Hunne inkomsten zijn bij Residents-circulaire in 1917 geregeld [97]).

In de eerste plaats wordt t.b.v. der volkshoofden door de heerendienstplichtigen in de marga het zgn. wang lemer, een vergoeding voor het afschaffen van persoonlijke diensten voor die hoofden opgebracht.

Het wang lemer bedraagt *f* 1.50 p. heerendienstplichtige per jaar waarvan *f* 1.— toekomt aan den pasirah of datoeq en de rest gelijkelijk onder de lagere hoofden verdeeld wordt. Het inkomen uit deze bron wisselt dus naar het aantal heerendienstplichtigen in de marga en varieert voor de pasirah's en datoeq's in Lais tusschen *f* 966.— en *f* 77.— per jaar (vgl. aantal heerendienstplichtigen vermeld in hoofdstuk IV).

Een tweede inkomstenbron van de hoofden vormt het wang walesan of de gerechtskosten in civiele zaken, ten bedrage van 10 % van de vordering. Alleen de hoofden, die zitting nemen in de rapat, welke de zaak behandelt, krijgen in deze wang walesan een gelijk aandeel. Ook de door de rapats opgelegde boeten worden onder de zitting-nemende hoofden verdeeld. Hier krijgt echter ook de griffier een aandeel. Het behoeft geen betoog dat dit reeds zeer oude systeem, dat drijft in de richting van zoo hoog mogelijke boeten en fictieve strafzaken afkeuring verdient. In de praktijk wordt het in Lais alleen nog toegepast bij de margarapats. De boeten opgelegd door groote en kleine rapat (beide onder leiding van den Controleur) vloeien in de margakas.

In bepaalde gevallen (bouw van een woning, bewerken, beplanten en oogsten der rijstvelden) kunnen de hoofden bovendien aanspraak maken op hulp in arbeid van hunne onderhoorigen (adat tolong menolong).

---

95) Bij Res.-circ. van 6 Jan. 1910 No. 6 waren regels gegeven t.o.v. de bevestiging, het ontslag en de administratieve straffen van volkshoofden en geestelijken. (Vóór 1910 gold het Res. Besl. van 14 Dec. 1892 No. 3319/6 jo. Res.-circ. van 17 Dec. 1892 No.3373/6). De administratieve straffen werden sedert ingetrokken bij Res. besl. v. 6 Juni 1919 No. 168. Vgl. ook artt. 3 en 4 v. d. Simboer Tjahaja.

96) Vgl. E. Francis. Herinneringen II p. 96.

97) Regeling der adatwettige inkomsten en heffingen der marga in de Residentie Bengkoeloe.

Woningbouwhulp geschiedt alleen t.b.v. het margahoofd, wanneer dit pas is opgetreden, of wanneer diens woning door bandjir, aardbeving of brand is vernield en eerst na vergunning van het Hoofd van gewestelijk Bestuur. Het margahoofd is voorts verplicht de noodige sedekah's aan te richten.

Veldhulp kan door ieder hoofd zonder voorafgaande vergunning worden ingeroepen bij het bewerken, beplanten of oogsten van zijn rijstvelden. De velden moeten echter binnen de margagrenzen gelegen zijn.

Als vergoedingen voor verleenden bijstand genieten het margahoofd en het doesoenhoofd ieder ¼ van het wang djoeal beli, een heffing bij koop en verkoop van gronden onder Inlanders (vgl. inkomsten der Inl. adatrechtsgemeenschappen, hoofdstuk VI); verder ½ % van de waarde van het nagelatene in testamenten, die zij hebben opgemaakt voor belanghebbenden (komt nimmer voor); *f* 0.25 per verleende vergunning voor het zamelen van boschproducten of het bewerken van gronden, zoo door vreemdelingen als door margagenooten en 1 % van de waarde van groot vee bij verkoop en registratie (te deelen tusschen marga- en doesoenhoofd). Bij Residents-circulaire van 28 November 1922 No. 7979/4 is tevens bepaald dat de helft van de in de margakas gestorte boenga kajoe (retributie bij houtkap en -uitvoer) en sewah boemi (retributie door vreemdelingen te betalen voor het gebruik van margagrond), tusschen het margahoofd en den betrokken depati gelijkelijk wordt verdeeld. In sommige marga's een niet onaanzienlijk bedrag.

In vroeger jaren verkregen de hoofden hunne inkomsten voornamelijk uit vergunningen voor het houden van hanengevechten en na de afschaffing daarvan uit bimbang (huwelijksfeest)-vergunningen. Zoo rapporteerde een posthouder van Lais in 1850: „Het hanenvechten en andere spelen afgeschaft zijnde werd de inkomst van een Bimbang gedurende vier dagen op *f* 60.— Zl. en meer gerekend en maakte over het algemeen het grootste deel der inkomsten van de hoofden uit".

De andere inkomsten waren toenmaals de helft van de proceskosten en boeten door de rapats opgelegd: *f* 40.— en een buffel bij de zwangerschap van een ongehuwde vrouw, *f* 10.— een kip en wat rijst bij verhuizingen naar andere doesoens, *f* 10.— van ieder huwelijk waarbij een buffel geslacht werd en 25 duiten zoowel van den kooper als den verkooper van een buffel. In 1884 bedroegen de inkomsten van de voornaamste hoofden nog slechts hun aandeel in de boeten en gerechtskosten benevens het recht op 4 dagen arbeid van iederen heerendienstplichtige. Van gouvernementswege ontvangen de volkshoofden momenteel nog 8 % van de door hen geïnde belasting een vergoeding die in de plaats getreden is voor de vroeger bestaan hebbende peperprocenten.

d. *Geschiktheid, karakter.*

Het unaniem ongunstige oordeel van verschillende schrijvers over

de volkshoofden zal wel in hoofdzaak zijn oorzaak gevonden hebben in de omstandigheid dat het Europeesch bestuur voornamelijk met hen te maken had en zich in zijn verwachtingen meermalen bedrogen zag. Marsden reeds maakt, wanneer hij de Redjangers afkeerig noemt van de chicanerieën der Maleiers een uitdrukkelijke uitzondering voor de hoofden [98]). De commissie voor de overname van Bengkoeloe in 1825 spreekt in haar rapport aan de Regeering over de omkoopbaarheid der hoofden „in de bedeeling van het regt, waardoor alle misdaden door de grooten gepleegd steeds ongestraft zijn gebleven" [99]). Francis [100]) noemt hen verwaand, wraakzuchtig, lui en praalzuchtig en hun gezag beperkt (1833).

In 1850 noemt de Posthouder te Lais hen „oogenschijnlijk verknocht aan het Europeesch gezag, lui en onverschillig"; een memorie van overgave van 1878 „behept met de lust om op kosten der bevolking te leven weinig geschikt en onontwikkeld". Ook oordeelen van recenter datum luiden allesbehalve bemoedigend. In 1910 noemt de Controleur van Lais „de meeste, zoo niet alle hoofden in hun optreden uiterst zwak en gehuld in een pantser van apathie, waarop zelfs de allerbeste wil van den besturenden ambtenaar afstuit" en ook na dien keeren de klachten over het gehalte der volkshoofden periodiek terug. Vooral in de grootere marga's (en in het bijzonder de marga Lais) gaan de werkzaamheden meermalen ver boven de capaciteit van de pasirah's uit. Strenge contrôle op der Inlandsche ambtenaren blijft voortdurend noodzakelijk en zonder aanhoudende aansporing vervult geen pasirah of datoeq zijn taak naar behooren.

Ongeschiktheid is de oorzaak geweest van talrijke mutaties in het marga- en doesoenbestuur, hetgeen aan het prestige der hoofden niet ten goede is gekomen. De marga Lais kende in 4 jaar tijd 4 verschillende pasirahs.

Aan den anderen kant moet erkend worden dat steeds meer van de hoofden geëischt is, ook administratief en dat niet altijd het geduld betracht is dat bij het opleiden der hoofden zoo noodzakelijk is. Nochtans bestaat er weinig hoop dat in de naaste toekomst een aanmerkelijke verbetering in het peil der hoofden zal komen.

Jaarlijks wordt een zgn. hoofdenregister aangelegd waarin door den Controleur een korte beoordeeling van de marga- en zelfstandige pasarhoofden wordt gegeven en waarvan afschrift aan het Gewestelijk Bestuurshoofd wordt gezonden.

---

98) W. Marsden. History of Sumatra. 1784 p. 172.

99) P. H. v. d. Kemp. Eene Bijdrage tot E. B. Kielstra's opstellen over Sumatra's Westkust. Bijdr. T. L. V. 5e Vlgr. X. p. 528.

100) E. Francis. Herinneringen II. p. 104 en 95.

VI. INLANDSCHE RECHTSGEMEENSCHAPPEN.

A. Karakter.

Bij Stbld. 1923 No. 470 werden voor de Inlandsche gemeenten in Bengkoeloe (de marga en de zelfstandige pasar) Inlandsche gemeenteraden (kerapatan marga, ter onderscheiding van het rechtscollege: rapat marga) ingesteld, een nieuwigheid die nog wel eenige jaren noodig zal hebben om burgerrecht te verkrijgen. Te voren waren deze gemeenschappen wel in het bezit van eigen geldmiddelen (margakassen) maar het bestuur bleef in één hand, n.l. die van den pasirah, die geen regelingsbevoegdheid bezat. Door de gemeente-ordonnantie zal dit nu veranderen, hoewel het zich laat aanzien dat het margahoofd (pasarhoofd), tevens gemeenteraadsvoorzitter, voorloopig den raad nog wel naar zijn hand zal weten te zetten. Bij Res. besluit van 29 November 1923 No. 315 werd de gemeente-ordonnantie o.a. voor de geheele onderafdeeling Lais van toepassing verklaard en een verhouding voorgeschreven van het aantal adatwaardigheidsbekleeders (de depati mangkoe, de imam marga en een aantal depati's van de grootste doesoens) dat ambtshalve in den raad zitting neemt en het aantal gekozen leden. Ook voor de verkiezing van de laatsten werden voorschriften gegeven.

In Januari 1924 werden die verkiezingen in de diverse marga's en pasars gehouden, waarbij de belangstelling van de kiezers niet buitengewoon groot bleek.

Het aangehaalde Residentsbesluit bevatte ook voorschriften t.a.v. het beheer der geldmiddelen waarover hieronder nader. Het eigen vermogen wordt verkregen uit een aantal heffingen, onder B. opgesomd.

Het recht van belastingheffing en het maken van strafrechterlijke bepalingen wordt de raad geacht niet te bezitten.

B. Inkomsten.

In de reeds gememoreerde „Regeling betreffende de adatwettige inkomsten en heffingen der marga in de Residentie Bengkoeloe" van 1917 [101]) worden de volgende inkomsten aan de marga resp. zelfstandige pasar toegewezen.

1. De *boenga kajoe,* een retributie te betalen door houtkappers en boschproducten-verzamelaars bij uitvoer van hout of boschproducten wanneer het winnen er van niet voor eigen gebruik door margagenooten geschied is.

Het bedrag der boenga kajoe is niet in de regeling vastgesteld. Gewoonlijk wordt het op 10 % van de waarde van het uit te voeren product gesteld.

---

[101]) Gewijzigd door de Res.-circulaire van 26 Oct. 1919 No. 8676/A.F., 28—11—'22 No. 7979/4, 8—12—'22 No. 8624/4 en 18—1—'23 No. 141/20.

De betaling blijkt uit een door het margahoofd af te geven boenga kajoebrief. Afgescheiden hiervan heeft iedere verzamelaar (margagenoot of niet en al of niet voor eigen gebruik) een vergunning van den pasirah noodig voor het winnen van het product.

2. De *sewah boemi* of *boenga tanah,* een retributie geheven van vreemdelingen voor het tijdelijke gebruik van margagronden. Ook hier is geen bedrag vastgesteld. De Oendang-Oendang „Simboer Tjahaja" (art. 12, hfdst. II) vermeldt echter *f* 1.— per gewonen akker (1 bidang ladang). Sedert de Res. circulaire van 28—11—'22 No. 7979/4 ontvangen de hoofden (pasirah met betrokken depati) van alle boenga kajoe en sewa boemi de helft.

3. Het *wang pekan,* dat is de opbrengst op welke wijze ook, van de marktloodsen, die aan de marga of pasar toebehooren (zie hfdst. II. I. 8).

4. De *sewa pelaboean pedati,* een retributie betaald door de gebruikers van stand- en pleisterplaatsen voor karren en vee. Dgl. plaatsen vindt men behalve nabij de pekanterreinen ook wel langs den grooten verkeersweg.

5. De *opbrengst van margabezittingen,* waaronder in Lais dan gebracht kunnen worden de pacht van gemeentelijke rijststampmolens en de huur van margahuizen.

6. Het *wang djoeal beli, gadai mengadai, sewa menjewa,* een heffing van 5 % van de waarde bij koop en verkoop, pandgeving en pandneming, huur en verhuur van gronden onder Inlanders, welke transacties ten overstaan van het marga of zelfst. pasarhoofd moeten geschieden (de helft van de heffing komt ten bate van marga- en doesoenhoofd, ieder ¼).

7. Het *wang hioeran,* d.z. gelden door de geheele marga bijeengebracht voor een bepaald algemeen belang der gemeenschap en na gemeen overleg onder leiding van den Europ. bestuursambtenaar. Momenteel bestaan er 2 hioerans die beide een permanent karakter gekregen hebben n.l. het hioeran sekolah, een bijdrage van *f* 0.50 per belastingplichtige p.j. voor het onderhoud van margascholen en de bezoldiging van onderwijzers en het hioeran sapi voor den aankoop van fokvee à *f* 0.10 per belastingplichtige per jaar.

Al deze inkomsten vloeien in de marga- of pasarkas, vermeerderd nog met een gouvernements-subsidie voor de margascholen, het afkoopgeld voor gemeentediensten en allerlei wisselvallige inkomsten.

Ook de meer speciaal ten bate van de hoofden opgebrachte gelden passeeren volgens uitdrukkelijk voorschrift de margakas.

C. Beheer en administratie der kassen.

Vooruitloopende op de Inlandsche gemeente-ordonnantie werden bij Res. besl. van 3 November 1921 No. 451 [102]) regelen vastgesteld nopens

---

102) Gewijzigd bij Res. besluit van 18 Augustus 1923 No. 228.

het beheer en de administratie van de kassen der Inlandsche rechtsgemeenschappen in de Residentie Bengkoeloe.

Voor iedere marga en zelfstandige pasar werden in deze regelen jaarlijks begrootingen geëischt, op te maken door beheerscommissiën en goed te keuren door het Hoofd van gewestelijk Bestuur. Tevens zijn voorschriften gegeven voor het kasbeheer dat bij den Europ. bestuursambtenaar gelaten is, terwijl driemaandelijks tabellarische kasboeken door twee leden der commissie geviseerd worden.

Voorts zijn voorschriften gegeven met betrekking tot af- en overschrijving, suppletoire begrootingen en begrootingsrekeningen. De praktijk van twee jaar met deze regelen stemt niet hoopvol. De *beheerscommissiën* bestaande uit 4 tot 10 leden in de verschillende marga's gaven slechts zeer geringe blijken van belangstelling.

De bepalingen hoewel in vertaling verspreid en herhaaldelijk besproken werden nog nauwelijks begrepen, zoodat de daadwerkelijke tusschenkomst van den Europeeschen bestuursambtenaar bij het opmaken der begrootingen en het verdere daaraan verbonden werk nog wel voor geruimen tijd onmisbaar zal zijn. Waar de Inlandsche gemeente-ordonnantie thans ingevoerd is (zooals in Lais, per 1 Jauari 1924) zijn deze regelen vervangen door de voorschriften van het Res. besluit van 29 November 1923 No. 315, dat nagenoeg overeenkomstige bepalingen bevat, alleen met dit voorname verschil dat de margahoofden voortaan met de boekhouding belast zullen zijn. Of deze bepaling, in verband met het peil dier hoofden practisch doorgevoerd kan worden valt te betwijfelen.

De eerste regeling met betrekking tot beheer en administratie der margakassen was van 1909 (Res. besluit van 27 April 1909 No. 200). Bij Res. circ. van 20 April 1911 No. 40 werd den besturenden ambtenaren een nieuwe concept-regeling aangeboden, maar van vaststelling hiervan blijkt niet. In 1915 gaf Res. Westenenk bij twee circulaires (20 Oct. 1915 No. 6041/20 en 5 November 1915 No. 6876/20) nieuwe regelen en ook de Regeling der adatwettige heffingen etc. van 1917 bevatte eenige bepalingen op het gebied van beheer en administratie.

VII. RECHTSWEZEN.

A. Inheemsche rechtspraak.

1. Organisatie.

a. Tegenwoordige toestand.

In het bezit gelaten van haar eigen rechtsbedeeling wordt de rechtspraak onder de inheemsche bevolking uitgeoefend door de zgn. rapats. Men onderscheidt 4 soorten die onderling van elkaar verschillen door rechtsgebied, samenstelling en competentie, volgens nevenstaand overzicht.

OVERZICHT der Inheemsche Rechtspraak.

Soort	1. Rechtsgebied 2. Aantal zittingen	Voorzitter c.q. leider	1. Leden 2. Griffier	Competentie	Hooger beroep
Doesoen rapat	1. De doesoen 2. Onbepaald	Doesoenhoofd (beslissende stem)	1. Minimaal 3; doesoen-onderhoofden en oudsten. 2. —	Civiel: tot en met f 10.— waarde in geschil. Crimineel: overtredingen waarop max. f 20.— boete gesteld, volgens plaatselijk adatrecht.	Binnen 8 dagen na uitspraak bij margarapat.
Marga (pasar) rapat.	1. De marga of de zelfstandige pasar. 2. Minstens eenmaal 's weeks (voor pasarrapat of. doesoenrapat).	Margahoofd of zelfst. pasarhoofd (beslissende stem).	1. Minimaal 3; doesoen- en onderdoesoenhoofden in de marga met oudsten als adviseurs. 2. Margaschrijvers (verplichte aanwezigheid). (Bij pasarrapat of. doesoenrapat).	Civiel: van meer dan f 10.— tot en met f 50.— waarde in geschil. Crimineel: overtredingen volgens plaatselijk adatrecht strafbaar met max. f 40.— boete. Hooger beroep van doesoenrapat.	Binnen 8 dagen na uitspraak bij de kleine rapat; bekrachtiging vereischt door hoofd van plaatselijk Bestuur voor alle margarapatvonnissen.
Kleine rapat.	1. De onderafdeeling. 2. Onbepaald.	Hoofd van plaatselijk Bestuur leider (geen stem, alleen advies) c.q. districtshoofd bij afwezigheid, belet of ontstentenis.	1. Minimaal 3; het betrokken Inlandsch hoofd van beklaagde of gedaagde, marga- en doesoenhoofden. 2. Districtsschrijver (aanwezigheid verplicht).	Civiel: van meer dan f 50.— t/m f 100.— waarde in geschil. Crimineel: overtredingen waarop max. boete van f 100.— dan wel 3 md. hechtenis of 8 dagen gevangenisstraf. Hooger beroep van margarapat.	Crimineele vonnissen aan geen hoogere voorziening onderhevig. (Viseering door Resident). Overigens (civiel en hooger beroep) bekrachtiging door Resident noodig.
Groote rapat.	1. De onderafdeeling. 2. Onbepaald.	Hoofd van plaatselijk Bestuur leider (geen stem alleen advies). A.R. Lebong en Res. bevoegd om als Leider op te treden.	1. Minimaal 3; margahoofd van beklaagde of gedaagde en andere margahoofden. 2. Districtsschrijver (aanwezigheid verplicht).	Civiel en Crimineel: alle zaken niet behoorende tot de competentie van een lagere rapat.	Geen hooger beroep. Goedkeuring en bekrachtiging door Resident vereischt. Resident kan de uitspraak wijzigen of herbehandeling gelasten.

Onder inheemsche bevolking worden terzake de competentie der rapats begrepen alle in de onderafdeeling woonachtige Inlanders met uitzondering alleen van niet-inheemsche contractkoelies.

Alle zaken behalve die, afgedaan door de doesoenrapat worden ingeschreven in een register, ingericht volgens een eenvoudig model. Die registers worden maandelijks afgesloten en voor wat betreft de margarapat opgezonden aan het Hoofd van plaatselijk Bestuur die daarop zoodanige bemerkingen vermag te maken als hem in het belang der rechtsbedeeling nuttig en noodig voorkomen.

Hieronder wordt in de praktijk ook begrepen het aanbrengen van wijzigingen in de straf of de civiele beslissing wanneer naar het oordeel van het bestuurshoofd deze straf of beslissing niet juist is, of een verkeerd artikel is toegepast, hetgeen nog al eens voorkomt. De kleine-rapatregisters worden eveneens maandelijks afgesloten en aan het Hoofd van gewestelijk Bestuur ter viseering opgestuurd, waarbij bemerkingen gemaakt kunnen worden, echter geen wijzigingen aangebracht, voor wat betreft de overtredingszaken. In de praktijk worden, zij het ook tegen de letter van de voorschriften in, ook lichte misdrijfzaken door de kleine rapat behandeld.

De door de groote Rapat genomen beslissingen worden, zoowel bij civiele als crimineele zaken gewoonlijk direct na de behandeling in een afzonderlijk register ingeschreven, dat daarop aan het Gew. Bestuurshoofd wordt toegestuurd (voorheen d.t.k. van den Assistent-Resident van Lebong). De Resident kan in strafzaken de opgelegde straffen zoowel verminderen als verzwaren en in civiele zaken de beslissing wijzigen.

In beide gevallen kan herbehandeling gelast worden. Doesoenrapat wordt slechts zelden gehouden en der margarapat is pas in de laatste jaren weer eenig leven ingeblazen.

De rechters (alleen de groote-rapatleden worden beëedigd) hebben rechtstreeks belang bij de in strafzaken op te leggen geldboeten door de bepaling dat deze boeten onder de zitting nemende leden en den griffier verdeeld worden (voorzitter $^1/_3$, leden en griffier te zamen $^2/_3$). In de praktijk wordt dit voorschrift in de onderafdeeling Lais alleen gehandhaafd t.o.v. de margarapat (en c.q. doesoenrapat).

De boeten opgelegd door de kleine en groote Rapat vloeien, zonder dat de hoofden hiertegen bezwaar maken, in de margakas.

In een „Residents Regeling van de rechtsbedeeling der inheemsche bevolking in de Residentie Benkoelen buiten de hoofdplaats Benkoelen" van 15 November 1909 werden de hierboven vermelde regelen met betrekking tot de organisatie der rapat gegeven.

Bij deze regeling behoorden „uitvoeringsvoorschriften" (108 artikelen) met in hoofdzaak bepalingen van formeelrechterlijken aard. De regeling zelve was geschoeid op den voet van een dgl. regeling in Palembang.

Aanbieding aan de Regeering van deze regeling ter bekrachtiging had niet plaats. Die aanbieding geschiedde eerst in 1916, toen Resident Westenenk een nieuw ontwerp-„Regeling der adatrechtspraak in de Residentie Benkoelen, buiten de hoofdplaats Benkoelen" (13 November 1916) opstelde. Dit nieuwe ontwerp vertoonde veel overeenkomst met de regeling van 1909 van Resident v. d. Velde. Eenige voorschriften uit de vroegere uitvoeringsvoorschriften werden thans naar de eigenlijke regeling overgebracht.

Nieuwe uitvoeringsvoorschriften werden niet gegeven, terwijl de oude door de nieuwe regeling als vervallen beschouwd moesten worden. In de praktijk worden deze uitvoeringsvoorschriften van 1909 echter nog steeds gebruikt aangezien zij een groot aantal onontbeerlijke bepalingen bevatten t.o.v. gerechtskosten, bewijs, eed, getuigen, verstek, beslag, verjaring etc. Ook de modellen in die uitvoeringsvoorschriften gegeven worden nog steeds gebruikt. De regeling van 1916 is evenmin als die van 1909 door de Regeering bekrachtigd of goedgekeurd en „ontwerp" gebleven. Zij bevestigde overigens de praktijk van vele jaren.

b. Geschiedenis.

De oudste bepalingen met betrekking tot het inheemsche rechtscollege worden gevonden in de hieronder nader te bespreken „Redjang Laws" van 1779. Als gerechtigd tot zitting nemen in het college worden genoemd „all chiefs of doosoons or independent tallangs". Nam de Pangeran van Soengai Lemau zelve zitting dan had hij recht op de helft van de betaalde gerechtskosten en geldboeten terwijl de andere helft werd verdeeld onder de aanwezige pembaraps en proatins. Was de pangeran niet aanwezig dan kregen de pembaraps gezamenlijk $^1/_3$ en de overige proatins gezamenlijk $^2/_3$ van deze bedragen. Ook wanneer slechts een pembarap aanwezig was had hij recht op dit derde deel. Behalve deze moesten minstens 5 proatins aanwezig zijn. Bedroeg de rechtsvordering meer dan 5 dollars dan moest de „Company's Resident" of zijn Assistent aanwezig zijn, als vertegenwoordiger van den pangeran.

Na de instelling van den pangeransraad (1802?) is vermoedelijk hooger beroep op dezen raad mogelijk geworden. Althans over den toestand van de rechtsbedeeling in 1833 schrijft Francis [103]) dat in de binnenlanden de rechtspraak door de dorpshoofden werd uitgeoefend, waarop eerst appèl mogelijk was bij den „Raad der Perwatins" en vervolgens nogmaals bij den Pangeransraad te Bengkoeloe, waarvan de Ass.-Resident van Bengkoeloe voorzitter was, maar geen stem had.

---

[103]) E. Francis. Benkoelen in 1833. Tijdsch. voor N. I. 4e j.g. (1842) p. 444.

Uit een besluit van den Ass.-Resident van Bengkoeloe van 21 Aug. 1851 No. 1330 blijkt dat schuldvorderingen van meer dan *f* 50.— behoorden tot de competentie van de Raden van Hoofden. Daar beneden konden de hoofden individueel beslissen. Voor adatovertredingszaken gold t.o.v. van de op te leggen boete dezelfde grens. In misdrijfzaken kon de raad ook dwangarbeid opleggen.

Alleen de straffen van „bannissement buiten Benkoelen of die des doods, of naast den dood" mochten door den Raad van Hoofden niet worden opgelegd, „behoorende die tot de competentie van den Pangeransraad".

Bij hetzelfde besluit werden een aantal modellen, bij de rechtspraak te gebruiken vastgesteld. De plaatselijke bestuursambtenaar trad als president [104]) van den Raad van Hoofden op.

In 1864 werden in de Oendang-Oendang „Simboer Tjahaja" nieuwe voorschriften gegeven met betrekking tot de rechtsbedeeling. Het dorpshoofd en het margahoofd waren alleensprekende rechters (art. 9 en 10 van hfst. III). Het dorpshoofd kon de ingezetenen van zijn dorp met hoogstens 10 realen of *f* 20.— straffen, het margahoofd zijn onderhoorigen met maximaal 20 realen of *f* 40.—. Van de door het dorpshoofd opgelegde boete ontving deze zelf 1/3, terwijl de rest verdeeld werd onder het dorpsbestuur, dat echter zelf niet aan de rechtspraak deelnam (art. 11, 12 van hfst. III). De door het marga (districts)-hoofd opgelegde boeten hetzij in hooger beroep, hetzij in eerste instantie werden verdeeld tusschen dezen en het dorpshoofd van den schuldige. Van de beslissingen van het margahoofd kon men wederom in hooger beroep komen bij den Besturenden ambtenaar die de beslissing kon bekrachtigen dan wel voor de Rapat of Raad van Hoofden brengen. Deze Raad van Hoofden vertegenwoordigde toenmaals reeds de hoogste instantie, aangezien de Pangeransraad te Bengkoeloe door de intrekking van het pangeransbestuur (1861—1864) tevens verdween.

2. *Formeel Recht.*

De bepalingen van formeelrechtelijken aard zijn bij de inheemsche rechtspraak weinig ingewikkeld hetgeen een snelle rechtsbedeeling in de hand werkt.

Een zaak kan zoowel mondeling als schriftelijk aanhangig gemaakt worden. De voorzitter bepaalt een rechtsdag (in Lais wordt gewoonlijk iederen Zaterdag groote en bijna dagelijks kleine rapat gehouden) waarop de zaak behandeld wordt. Een openbaar ministerie ontbreekt. De rapat onderzoekt de strafzaak of hoort de partijen in een burgerlijk geding en

---

104) In 1885 werd er bij Res. circulaire de aandacht op gevestigd dat de bestuursambtenaren „geen voorzitters maar Leiders van de Rapats waren en dus geen stem hadden in de te nemen beslissingen.

doet daarop direct uitspraak. Aan een bepaalde bewijstheorie is zij niet gebonden, al wordt te dezen opzichte zooveel mogelijk naar analogie van de gouvernements-rechtspraak gehandeld. De eed wordt gewoonlijk afgenomen door een op de zitting aanwezigen imam, die overigens geen lid van de rapat is.

In civiele gedingen moet de eischer het zgn. „wang walesan", d.i. 10 % van zijn vordering als gerechtskosten voldoen tenzij de vordering minder dan *f* 5.— bedraagt. Dit wang walesan of tanda serah [105]) wordt onder de zitting nemende leden en den griffier verdeeld.

In den laatsten tijd treden in civiele gedingen meer en meer zaakwaarnemers (procureurs bamboe) op. Zij kunnen echter door de rapat geweerd worden, wanneer deze zulks in het belang van het onderzoek noodig oordeelt. Conservatoir beslag in civiele zaken is mogelijk.

Bij executoir beslag worden in hoofdtrekken nagenoeg dezelfde regelen in acht genomen als bij de gouvernements rechtsbedeeling. Hetzelfde geldt voor gijzeling en verjaring. Volkshoofden van en met den rang van doesoenhoofd mogen niet terechtgesteld worden dan na bekomen machtiging van den Resident. Marga- en zelfstandige pasarhoofden staan uitsluitend terecht voor den grooten rapat.

Formeelrechtelijke bepalingen vindt men vooral in de onder *a* genoemde uitvoeringsvoorschriften van 1909.

3. Materieel Recht.

Materieelrechtelijke bepalingen, door den inheemschen rechter toe te passen worden gevonden in:

a. adatrechtsregelingen door het Bestuur, of door vergaderingen van volkshoofden onder leiding van het Bestuur vervaardigd;

b. gouvernements-verordeningen, gewestelijke regelingen en keuren.

a. De eerste opteekening van geldend adatrecht onder de Redjangers (vermoedelijk tevens de oudste in geheel Nederlandsch-Indië) vond plaats in Lais in het jaar 1779 [106]). De stoot er toe werd gegeven door den Gouverneur-Generaal van Bengalen, Hastings, onder wiens leiding een adatrecht-compilatie voor dat deel van Britsch-Indië was tot stand gekomen,

---

105) De begrippen wang walesan, tanda serah en tjoego, thans alle drie wel gebruikt voor „gerechtskosten in civiele zaken" hebben feitelijk elk een afzonderlijke beteekenis. Het wang walesan is meer speciaal 10 % van de bangoen (bloedprijs) in moordzaken op te leggen, de tjoego het bedrag van de rechtsvordering in civiele zaken, de tanda serah een bedrag van *f* 0.50 door *beide* civiele partijen te betalen als teeken dat zij zich aan de uitspraak zullen houden (thans in onbruik geraakt).

De eigenlijke gerechtskosten heetten oorspronkelijk beo, welk woord thans geheel door wang walesan is verdrongen.

106) In extenso afgedrukt in W. Marsden. History of Sumatra. 1784. p. 183.

waarop besloten werd, dat ook door de Engelsche Compagnie's dienaren elders „with the assistance of the ablest and most experienced of the natives" dgl. regelingen zouden worden opgesteld in hunne resp. ressorten. In het gewest Bengkoeloe is aan deze opdracht blijkbaar alleen door den Resident van Lais John Marsden, gevolg gegeven en in de vergadering met den Pangeran van Soengai Lemau, de pembaraps en proatins gehouden in April 1779 werden: „the laws and customs of the Redjangs, hitherto preserved bij tradition .... after being discussed, amended and ratified .... committed to writing in order that they may not be liable to alteration; that justice may be regularly and impartially administered .... that causes may be brought before the proper judges ....".

De regeling bestond uit 8 hoofdstukken, resp. getiteld *Bechars* (= „rechtsvordering" van „bitjara"; eenige bepalingen betreffende gerechtskosten en verdeeling daarvan, competentie en samenstelling der rechtscolleges), *Inheritance, Outlawry* (in verband met het vroegere recht van dengene die aansprakelijk is voor de schulden van een familielid, dit laatste uit het familieverband te stooten), *Theft, Bangoon* (de bloedprijs voor een moord of doodslag, wisselend naar den maatschappelijken stand van den vermoorde), *Debts and Credits* (in welk hoofdstuk tevens het schuldpandelingschap is geregeld), *Marriage* (regeling van de 3 huwelijksvormen, schaking, echtscheiding), *Gambling* (verbod van alle soorten dobbelspelen met uitzondering van hanengevechten) en *Opium farm.* De genoemde Resident maakte van deze gelegenheid tot regeling van het adatrecht gebruik om eenige hervormingen in te lasschen, die hem wenschelijk schenen.

Zoo werd de rente voor geleend geld van 150 % per jaar op 50 % teruggebracht, het ambil anak-huwelijk verboden (vergeefsche poging) en het djoedjoer-huwelijk aan zekere beperkingen onderworpen [107]).

Straffen, voor zoover vermeld bestonden uitsluitend uit geldboeten, hetgeen geheel in overeenstemming is met de ook thans nog heerschende rechtsopvatting onder de bevolking, dat alle misdaden door de betaling van de boete of het zoenoffer kunnen worden uitgewischt. Een enkele uitzondering alleen werd gemaakt voor den „outlaw", die een moord beging. Deze werd tot de doodstraf veroordeeld, de eenige lijfstraf in de regeling vermeld.

In hoeverre deze codificatie na de overname van Bengkoeloe (1825) voor de Nederlanders nog praktische beteekenis heeft gehad valt moeilijk na te gaan. Vermoedelijk is ze zelden of nooit meer geraadpleegd, althans noch in de literatuur noch in de archieven vindt men een verwijzing naar deze oudste geschreven adatrechtsregeling.

---

107) Deze twee laatstgenoemde maatregelen beoogden bevordering van het aantal huwelijken en bijgevolg vermeerdering van het zielenaantal.

Eerst in 1862 wordt het codificatie-werk wederom ter hand genomen door den Assistent-Resident J. Walland, die een soortgelijke regeling tot stand bracht als in 1854 reeds in Palembang ingevoerd was en evenals deze laatste Oendang-Oendang Simboer Tjahaja [108]) werd genoemd. Van een voorafgaand overleg met de hoofden of bevolking vindt men voor wat Lais betreft niets vermeld. De regeling, die zeer zeker in een leemte voorzag en veel uitgebreider was dan die van 1779 [109]), bevatte 3 hoofdstukken n.l. hfst. I. Regeling van het margabestuur (atoeran marga), hfst. II. Regeling van het dorpsbestuur en van den landbouw (atoeran doesoen dan berladang) en hfst. III. Bepalingen omtrent de rechtspleging (adat perhoekoeman). Het derde en meest uitgebreide hoofdstuk is hoofdzakelijk aan strafrecht gewijd. Het privaatrecht is in deze regeling stiefmoederlijk bedeeld.

De invloed van het Bestuur bij de opstelling van deze oendang-oendang laat zich in deze regeling heel wat sterker gelden dan zulks in 1779 het geval was.

Het bezwaar van de meermaals wel wat al te lichte adatstraffen (boete-systeem) werd weggenomen door bij bepaalde delicten eenvoudig te bepalen dat de gouvernementswetten moesten worden toegepast (vgl. de artt. 23, 34, 44, 51 van hoofdstuk III), terwijl bij andere weer werd voorgeschreven dat zij door den Raad van hoofden (Europ. leiding) moesten berecht worden, met uitsluiting van de marga- en doesoenrechtbank.

De bangoen (bloedprijs) bleef alleen gehandhaafd voor doodslag (art. 45 hfst. II), niet voor moord; de djoedjoer (koopsom bij patriarchaal huwelijk) en het wang hantaran (bruidschat bij parentaal huwelijk, maar destijds vaak een verkapte djoedjoer) werden verboden (art. 60 hfdst. II).

De nieuwe regeling opende echter, geheel in overeenstemming met het ook tegenwoordig nog geldende adatrecht de mogelijkheid tot bestraffing van een geheel dorp of geheele marga als gevolg van door de adat voorgeschreven solidaire verantwoordelijkheid (adat tanggoeng menanggoeng) van alle bewoners, zoo bij bewaargeving van goederen aan de bevolking van een dorp (art. 43), in het geval van moord binnen het gebied van een dorp of marga, wanneer de schuldige niet bekend is (art. 54) en bij het vinden van een gedooden buffel, binnen een afstand van 40 djoendjang van een dorp, eveneens zonder dat de dader bekend is (art. 66).

Aan critiek op deze adat-codificatie heet het niet ontbroken, zelfs niet ten tijde van de samenstelling.

In 1864 schreef de gezaghebber te Lais aan den Ass.-Resident Walland: „Volgens mijn bescheiden oordeel bestaat het groote gebrek in de oendang-

---

108) Te vinden in Mr. L. W. C. van den Berg, Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra, 's Grav. 1894, p. 322.

109) Vermoedelijk heeft de regeling van 1779 niet als basis gediend.

„oendang in de tegenwoordige regtspleging der inheemsche bevolking „hierin, dat deze alleen in bijzondere gegeven gevallen voorziet. Wel is „deze zoo doelmatig gemaakt dat verreweg de meeste in regten voorko- „mende zaken naar aanleiding van het een en ander in de oendang- „oendang voorkomende artikel kunnen opgelost worden maar het kan niet „ontloochend worden, als men altijd naar analogie moet regtspreken is „het dikwijls moeilijk altijd rechtvaardig te zijn".

De opvolger van den heer Walland, de Ass.-Resident A. Pruys v. d. Hoeven onderwierp de geheele Simboer-Tjahaja in 1866 aan het oordeel der verschillende rapats van Inlandsche hoofden in het gewest, vermoedelijk op grond van de omstandigheid dat zulks nog niet geschied was. In Lais bracht de oudste pembarap (sedert 1862 officieel: pasirah) na overleg met zijn collega's op een hoofdenvergadering rapport uit over de oendang-oendang waarin hij de invoering van de Simboer Tjahaja 4 jaar te voren een weldaad noemde voor de bevolking, aangezien zij voor een groot gedeelte voorzag in een gevoelde behoefte en een einde gemaakt had aan de te voren heerschende willekeur bij de berechting van zaken. Een aantal aanvullingen werd echter gewenscht geacht en voorgesteld.

In den loop van 1866 en volgende jaren is een aantal wijzigingen bij Ass.-Residents besluit in de oendang-oendang tot stand gebracht, steeds na voorafgaand overleg met de volkshoofden. In 1878 schrijft een aftredend Controleur over de oendang-oendang:

„Het is geraden de oendang-oendang Simboer Tjahaja een zgn. com- „pendium van adatbepalingen, die zonder eenig verband op eenen hoop zijn „geworpen, nooit eenige kracht van wet heeft gehad en ook in de meeste „gevallen niet kan toegepast worden, niet al te veel als basis te nemen „doch zooveel doenlijk naar antecedenten te vragen".

In 1885 wordt de Simboer Tjahaja „erg verouderd" genoemd en hier en daar reeds door nieuwere adats vervangen.

De bezwaren, die, voor wat het tegenwoordige betreft, rijzen bij het gebruik van de Simboer Tjahaja zijn vooral: onvolledigheid, minder nauwkeurige omschrijving van de delicten, in veel gevallen te lichte straffen die de maatschappij onvoldoende beveiligen, verouderde bepalingen en ten slotte de omstandigheid dat verschillende delicten die naar den maatstaf van het Indische Strafwetboek bij de groote rapat thuis zouden hooren, naar de boetesanctie in de Simboer Tjahaja bij een lager rechtscollege zouden belanden.

Al deze omstandigheden te zamen hebben er toe geleid dat, althans op strafrechtelijk gebied, meer en meer de gouvernementeele voorschriften leidraad geworden zijn en alleen in specifieke adatdelicten voor groote en kleine rapat de Simboer Tjahaja of ongeschreven adat worden toegepast. De marga-rapat past steeds de oendang-oendang toe.

Het huwelijks- en erfrecht is afzonderlijk geregeld in de zgn. *Adat Lembaga* [110]) Lais, vastgesteld door de rapat van Inlandsche Hoofden (pasirahs en datoeqs) te Lais op 22 Juni 1910 en nader aangevuld en gewijzigd op 10 April 1911, een en ander onder leiding van den toenmaligen Controleur Swaab. De adat Lembaga is verdeeld in 7 hoofdstukken: I. Bertoenangan, II. Lari-melarikan, III. Bimbang, IV. Nikah, V. Sarak, VI. Perpindahan harta en VII. Poesaka.

Deze regeling is in de praktijk zeer wel bruikbaar gebleken, zij het ook dat het djoedjoer-huwelijk er niet in behandeld wordt als gevolg van het streven tot uitroeiïng van dezen huwelijksvorm, in het belang van de bevolkingstoename. Eenige strafrechtelijke bepalingen, die meerendeels in de Simboer Tjahaja teruggevonden worden, komen er in voor.

Een regeling tot bestrijding van het *hanenvechten* [111]) werd ten slotte in 1922 aan de rapat voorgelegd en door haar aangenomen. Alleen overwegingen van praktischen aard hebben bij deze laatste regeling voorgezeten en de naam „adatregeling" is hier dan ook minder op zijn plaats. Hetzelfde geldt voor een *schoolverzuimregeling* op 13 October 1923 door de groote rapat aanvaard [112]).

b. Hierboven werd reeds opgemerkt dat de vele praktische gebreken die het gecodificeerde adatrecht aankleven de Europeesche leiders der rapats wel gedwongen hebben meer en meer het oog te richten op de gouvernementsverordeningen wat het strafrecht betreft. De hoofden, rapatleden, hebben zich reeds lang aan deze werkwijze aangepast en zich langzamerhand eenig inzicht in deze bepalingen eigen gemaakt.

Toch komt nog vaak de voorliefde voor boeten inplaats van lijfstraffen naar boven en zoo wordt door de rapats wel eens toepassing van de Simboer Tjahaja in plaats van het strafwetboek voorgesteld om een anders onvermijdelijke lijfstraf af te wenden.

B. Gouvernements rechtspraak.

Van de in Lais woonachtige Inlanders zijn alleen de contractkoelies, werkzaam op de eenige Europeesche onderneming, de Mijnbouw Maatschappij Simau, onderworpen aan de Gouvernements rechtspraak. In overtredings- (t/m *f* 500.— boete of 3 maanden hechtenis) en lichte misdrijfzaken (uiteraard komt overtreding van de koelieordonnantie in Stbl. 1889 No. 138 jo. Stbl. 1891 No. 102 het meest voor) staan zij terecht voor het magistraatsgerecht te Lais (ingevoerd in 1880), van tijd tot tijd te Lebong

---

110) Afgedrukt in Adatrechtbundel XI.
Deze regeling werd goedgekeurd bij Residentsbesluit van 18 October 1911 No. 412.

111) Bekrachtigd bij Res. beschikking van 17 November 1922.

112) Bekrachtigd bij Res. beschikking van 17 October 1923.

Tandai, het etablissement der M. M. Simau, gehouden. Het gemiddelde aantal zaken is gering, deels door den grooten afstand van het magistraatsgerecht (100 K.M.), deels ook door het betrekkelijk geringe aantal contractkoelies (1526).

Misdrijfzaken worden na onderzoek door den Magistraat (den Controleur) verwezen naar den landraad te Bengkoeloe.

Voor de Chineezen te Soengai Landai en Lebong Tandai geldt in crimineele zaken geheel hetzelfde.

Burgerlijke magistraatszaken onder inlanders (tot en met *f* 100.— waarde in geschil) kwamen tot dusverre niet voor. De Chineezen competeeren in dit opzicht evenals de Europeanen onder het Residentie-Gerecht te Bengkoeloe (t/m *f* 500.— waarde in geschil) en overigens onder den Raad van Justitie te Padang aangezien Stbl. 1917 No. 129 op de Chineezen in Bengkoeloe van toepassing is.

De dagelijksche rechter voor Europeanen in overtredingszaken (tot *f* 500.— boete of 3 maanden hechtenis) en lichte misdrijfzaken is de Residentierechter, anders de Raad van Justitie te Padang. De Controleur is als hulpofficier van Justitie met het onderzoek van deze zaken belast.

De gouvernements rechtspraak wordt geheel beheerscht door het Reglement tot Regeling van het Rechtswezen in de Residentie Bengkoeloe (Stbl. 1880 No. 32 nieuwe tekst Stbl. 1912 No. 450) welk reglement grootendeels verwijst naar het Sumatra Reglement (Stbl. 1874 No. 946 nieuwe tekst Stbl. 1912 No. 205). Beide reglementen zijn sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld.

C. Statistiek.

Het aantal rapatzaken, voorzoover deze berecht werden onder Europeesche leiding bedroeg in de jaren:

	1915	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923
Groote rapat Crimineel.	6	11	1	8	15	9	14	20
Kleine rapat Crimineel.	273	107	113	107	43	115	259	212
Groote rapat Civiel....	1	—	7	9	1	1	11	3
Kleine rapat Civiel....	—	15	33	12	14	11	22	4

Het aantal magistraatszaken (crimineel) sedert 1919 in welk jaar de M. M. Simau onder Lais kwam te ressorteeren en het aantal verwijzingen van zaken naar den Landraad:

	1919	1920	1921	1922	1923
Magistraatszaken Crimineel.	12	14	11	11	8
Verwijzingen naar den Landraad te Bengkoeloe........................	—	3	4	8	4

D. Politie-toezicht en gevangeniswezen.

1. Politie-toezicht.

Politie-functie's worden behalve door de Europeesche en Inlandsche bestuursambtenaren uitgeoefend door de hoofden, door zgn. kemits (dorpspolitie in gemeentedienst) en door een 12-tal algemeene politie-agenten. De laatsten worden benoemd en ontslagen door het hoofd van plaatselijk Bestuur. De formatie der algemeene politie is geregeld in Stbl. 1914 No. 426.

Daarnaast heeft de besturende ambtenaar de beschikking over een 10-tal gewapende politiedienaren, gekazerneerd te Soengai Landai, in de onmiddellijke nabijheid van het mijnbedrijf „Simau''. Op het mijnetablissement zelf is een 15-tal onbezoldigde politieagenten toegevoegd aan den assistent-demang te Napal Poetih, aangesteld. Op het gebied van opsporing van de meest voorkomende overtredingszaken, zooals het nalaten van heerendiensten, het los laten loopen van vee etc. voldoet de dorpspolitie slecht, zoodat het noodzakelijk is van tijd tot tijd algemeene politie-patrouilles de marga's in te sturen. Overigens fungeert deze laatste politie hoofdzakelijk in de hoofdplaats Lais en de standplaatsen van de ass.-demangs, Napal Poetih en Tandjoeng Agoeng (ieder 2 politieagenten). Het vóór-onderzoek in misdrijfzaken wordt geleid door het districtshoofd, c.q. de onderdistrictshoofden.

2. Gevangeniswezen.

De onderafdeeling Lais telt 1 landsgevangenis (ter hoofdplaats) en 2 hulpgevangenissen, een te Napal Poetih en een te Kerkap (in welke laatste plaats vóór 1923 een ass.-demang gevestigd was). Van de hulpgevangenissen wordt alleen die te Napal Poetih van tijd tot tijd gebruikt.

Te Lais bestaat het gevangenispersoneel uit een cipier (tevens districtsschrijver) en 2 gevangenisoppassers. De gemiddelde dagsterkte der gevangenen bedraagt zelden meer dan 30 personen. Gevangenisaangelegenheden worden gewoonlijk rechtstreeks met het Hoofd van het Gevangeniswezen te Weltevreden afgedaan.

VIII. BELASTINGEN EN VERPLICHTE DIENSTEN.

A. Belastingen.

1. Hoofdgeld 1818.

De eerste poging tot invoering van een belasting in Lais geschiedde naar aanleiding van een contract op 18 Juni 1818 tusschen den toenmaligen Luit.-Gouverneur Th. S. Raffles en de Hoofden van het district „Laije" gesloten. Hierin werd de pepercultuur vrij verklaard en in plaats daarvan

aan ieder huisgezin een *hoofdgeld* opgelegd van twee realen (*f* 4.—) per jaar. Ingevoerd is deze belasting echter nimmer.

De Redjangers, door den Pangeran van Soengai Lemau zelve daartoe aangespoord, kwamen in grooten getale naar Bengkoeloe om tegen het hoofdgeld te protesteeren. Toen zij er op aandrongen den Luitenant-Gouverneur zelven te spreken, liet deze, uit vrees voor een herhaling van hetgeen in 1807 met Resident Parr geschied was, den Pangeran van Soengai Lemau, Linggang Alam door tusschenkomst van den Magistraat Kapitein Methven weten, dat nimmer meer over het hoofdgeld gesproken zou worden, wanneer hij zijn invloed aanwendde om de hoofdplaats door de Redjangers te doen ontruimen. Dit geschiedde hierop onmiddellijk en van hoofdgeld is daarna niet meer gerept [113]).

2. *Hoofdelijke belasting 1873—1914.*

De tweede poging tot invoering van een belasting vond in Lais onder nog ongunstiger omstandigheden plaats. Gelijktijdig met de intrekking van de gedwongen peper- en koffiecultuur werd bij Stbl. 1872 No. 305 ter vervanging daarvan de hoofdelijke belasting ingevoerd met ingang van 1 Januari 1873 (Inlanders en Vreemde Oosterlingen). Voor den aanslag werden de belastingplichtigen in 10 klassen verdeeld, waarvan de hoogste jaarlijks *f* 100.—, de laagste jaarlijks *f* 1.— betaalde. Vrijgesteld waren erkende inlandsche hoofden en geestelijken, landsdienaren, ouden van dagen, die door anderen onderhouden werden en vrouwen, die geen zelfstandig bedrijf uitoefenden. De doesoenhoofden kregen 8 % van het geïnd bedrag.

Reeds op 18 April 1873 was de ontevredenheid van de bevolking in de ommelanden van Bengkoeloe tot uiting gekomen door een mislukten aanslag op den Ass.-Resident H. C. Humme, naar aanleiding waarvan deze de verschillende controleurs waarschuwde, aangezien naar zijn meening de nieuw-ingevoerde belasting mogelijk een ontevreden geest kon verwekt hebben. Dit bleek in Lais inderdaad het geval, al waren er vermoedelijk diepere oorzaken voor die ontevredenheid, waaronder de afschaffing van het regentenbestuur (1861).

De afstammelingen van de vroegere Pangerans en van andere vroeger onder het Engelsche bestuur met macht en aanzien bekleede families vormden een gevaarlijke „anak radja"-partij, die slechts naar een gelegenheid zocht om in verzet te komen en die vond in de belastinginvoering.

Toen de opvolger van Ass.-Res. Humme, Ass.-Resident H. van Amstel op 2 September 1873 op weg naar Moekomoeko met den Controleur van

---

[113]) Vgl. Rapport v. d. Commissie tot overname van Bengkoeloe in 1825 afgedrukt in Bijdr. T. L. V. Kol. Inst. 5e Vlgr. X. p. 527.

Lais E. E. W. Castens bij Bintoenan (12 K.M. t. N. van Lais) met een vlot de rivier overstaken en aan de overzijde aan land wilden gaan, werden zij door een 30-tal gewapenden, waaronder de pasirah en verschillende doesoenhoofden, vermoord.

Volgens Van Amstel's opvolger, Laging Tobias, was men ook bij de inning, die onder bedreiging met zware straffen en overijld zou hebben plaats gehad, terwijl er volop tijd was, onoordeelkundig te werk gegaan [114]).

Na het herstel van orde en rust is de belasting-inning doorgezet en sedert jaarlijks regelmatig opgebracht.

De aanslagen bedroegen in Lais (Inlanders):

Jaar	Aanslag	Aantal belasting-plichtigen	Gem. per belasting-plichtige
1872	*f* 6498.—	—	*f* —
1873	„ 6547.—	—	„ —
1874	„ 5679.—	3543	„ 1.60
1875	„ 5862.50	3172	„ 1.85
1876	„ 6553.—	—	„ —
1877	„ 6404.—	—	„ —
1878	„ 5130.—	—	„ —
1879	„ 5421.—	—	„ —
1880	„ 5374.—	—	„ —
1881	„ 7857.—	—	„ —
1882	„ 8669.—	3411	„ 2.54
1883	„ 10722.—	—	„ —
1884	„ 11127.—	—	„ —
1885	„ 11944.—	—	„ —
1886	„ 12009.—	—	„ —
1887	„ 11980.—	—	„ —
1888	„ 11663.—	3824	„ 3.05
1889	„ 12039.—	—	„ —
1890	„ 11393.—	3974	„ 2.92
1891	„ 11314.—	4041	„ 2.80
1892	„ 11866.—	4099	„ 2.90

In 1893 (Stbl. No. 56) werd de hoofdelijke belasting voor Bengkoeloe herzien, terwijl reeds sedert 1878 de Vreemde Oosterlingen er buiten waren komen te vallen door de invoering van de bedrijfsbelasting voor deze bevolkingsgroep bij Stbl. 1878 No. 86, die 2 % van het inkomen bedroeg met een minimum-aanslag van *f* 3.— Voor de Europeanen gold sedert 1879 (Stbl. 1878 No. 350) het patentrecht. Voor de inlandsche bevolking werd thans (1893) ook 2 % van het inkomen aangenomen als het belastingbedrag waarnaar zooveel mogelijk gestreefd moest worden. Onder de vrij-

[114]) Koloniaal verslag 1874. Uit de stukken blijkt echter dat er in Aug. 1873 nog niets geind was en men toen eerst bezig was met het uitdeelen der billetten. Eenige haast moest dus wel betracht worden, wilde men de belasting tijdig binnen hebben.

gestelden werden behalve die genoemd in Stbl. 1872 No. 205 nog opgenomen: eervol ontslagen hoofden en ambtenaren na 20 jaren dienst, wettige oudste zoons van actieve marga-, zelfstandige pasar- en wijkhoofden, onderwijzers aan erkende bijzondere scholen en bepaalde groepen gepasporteerde militairen. De leeftijdsgrens bleef 16 jaar.

De aanslagen in de onderafdeeling Lais bedroegen (Inlanders met inbegrip van contractkoelies):

Jaar	Aanslag	Aantal belasting-plichtigen	Gem. per belasting-plichtige
1893	f 12181.—	4172	f 2.92
1894	„ 12759.—	4213	„ 3.03
1895	„ 12550.—	4153	„ 3.02
1896	„ 12318.—	4035	„ 3.05
1897	„ 12640.—	4123	„ 3.07
1898	„ 12854.—	4110	„ 3.13
1899	„ 12920.—	4100	„ 3.15
1900	„ 13030.—	3994	„ 3.26
1901	„ 13294.—	4806	„ 2.76
1902	„ 16681.—	5020	„ 3.32
1903	„ 18468.—	4930	„ 3.74
1904	„ 18597.—	5003	„ 3.72
1905	„ 20924.25	5384	„ 3.88
1906	„ 20076.65	5285	„ 3-80
1907	„ 21822.50	5785	„ 3.77
1 08	„ 20816.—	5305	„ 3.92
1909	„ 26995.—	6880	„ 3.92
1910	„ 25721.—	6637	„ 3.60
1911	„ 30943.—	6972	„ 4.50
1912	„ 32885.—	7172	„ 4.50
1913	„ 34271.—	7072	„ 4.80

3. Belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten, 1914—1919.

Deze belasting die voor de inlandsche bevolking in alle Buitengewesten geldt, bracht in zooverre verschil dat het belastingbedrag werd opgevoerd tot 4 % van het zuiver inkomen met een minimumaanslag van f 2.—.

De vrijstellingen bleven behoudens eenige kleine wijzigingen nagenoeg dezelfde als in Stbl. 1893 No. 56.

De oudste zoons van de daar genoemde hoofden vielen er thans echter buiten. Voor de Vreemde Oosterlingen was de bedrijfsbelasting van 1878 reeds in 1907 (Stbl. 183) gewijzigd in een progressieve belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten en voor de Europeanen het patentrecht van 1878 vervangen door de inkomstenbelasting van Stbl. 1908 No. 298.

De aanslag der inlanders (contractkoelies inbegrepen) bedroeg:

Jaar	Aanslag	Aantal belastingplichtigen	Gem. per belastingplichtige
1914	*f* 37580.30	6936	*f* 5.41
1915	„ 29466.80	6799	„ 4.33
1916	„ 24502.40	5318	„ 4.60
1917	„ 30431.80	6861	„ 4.43
1918	„ 31132.60	6955	„ 4.47
1919	„ 37284.80	7374	„ 5.05

4. Inkomstenbelasting 1920.

Deze belasting die voor de inlandsche bevolking in alle Buitengewesten bij Stbl. 1920 No. 678 en herzien bij Stbl. 1921 No. 312 bedroeg voor inkomens verkregen uit den grond, dus over het algemeen voor inlanders 4 % terwijl overigens een progressief tarief van toepassing was.

De uitkomsten waren:

Inlanders.

Jaar	Aanslag	Aantal belastingplichtigen	Gem. per belastingplichtige
1920	*f* 29044.20	7038	*f* 4.12
1921	„ 30149.60	7118	„ 4.23
1922	„ 30132.09	7647	„ 3.94
1923	„ 38556.84	7890	„ 4.88

Chineezen.

Jaar	Aanslag	Aantal belastingplichtigen	Gem. per belastingplichtige
1920	*f* 1922.40	231	*f* 8.32
1921	„ 1873.40	208	„ 9.—
1922	„ 1997.39	192	„ 10.40
1923	„ 2148.50	198	„ 10.85

Europeanen.

Jaar	Aanslag	Aantal belastingplichtigen	Gem. per belastingplichtige
1920	*f* 13784.29	50	*f* 275.68
1921	„ 21093.93	50	„ 421.87
1922	„ 25787.06	45	„ 573.04
1923	„ 27375.25	50	„ 547.50

De belastingaanslag der inlanders en Chineezen geschiedt jaarlijks in de maanden Januari en Februari door een commissie onder voorzitterschap van den bestuursambtenaar, die hiervoor zijn geheele ressort door tourneert. Er wordt gewerkt aan de hand van zielenregisters, de zgn. „boekoe djiwa" van de marga waarin doesoensgewijs alle gegevens voorkomen die voor den aanslag van belang zijn. Niet alleen vindt men er de bezittingen, zooals huizen, ladangs, sawahs, vruchtboomen, tuinen, vee, prauwen en karren in vermeld, maar tevens de formatie van het gezin van den belastingplichtige zoodat de zielenregisters, die onder leiding van het districtshoofd en de onderdistrictshoofden jaarlijks opnieuw opgemaakt worden, tevens een doorloopend beeld van de bevolkingssterkte geven. Ook de veestapel wordt er direct uit afgelezen.

Terwijl de Redjanger in doorsnee voor den belastingaanslag weinig belangstelling toont, maakt hij van deze gelegenheid om met allerlei andere verzoeken, klachten en grieven te komen, gewoonlijk wel druk gebruik om vermindering van heerendiensten te bepleiten, die aan ouderen van dagen dan tevens verleend wordt.

Al gaat de belastinginning niet zelden met veel moeilijkheden gepaard, de achterstanden over de laatste jaren, die afgeschreven moesten worden bedroegen toch meestal niet meer dan 5 % van den aanslag. Het door de hoofden genoten collecteloon bedraagt 8 %.

De belastingaanslag der Europeanen geschiedt door een commissie te Bengkoeloe.

5. *Personeele belasting.*

Deze sedert 1 Januari 1879 (Stbl. 1878 No. 349) geheven belasting van Europeanen en Chineezen werd in 1908 (Stbl. 1908 No. 13) herzien en bij Stbl. 1920 No. 679 uitgebreid over inlanders. De opbrengst in Lais van deze belasting bedroeg in de laatste jaren:

Jaar	Europeanen.	Chineezen.	Inlanders.
1920	*f* 418.70	*f* 120.80	*f* —.—
1921	„ 255.07	„ —.—	„ 45.—
1922	„ 325.90	„ 58.50	„ 181,50
1923	„ 374.03	„ 106.50	„ 59.—

6. *Verponding.*

In de onderafdeeling Lais bevindt zich een groot aantal verpondingsplichtige opstalperceelen van de M. M. Simau en eenige eigendomsperceelen van een Chinees te Ketaoen.

De aanslag geschiedt voor 5 jaren op den voet van Stbl. 1912 No. 31 door de algemeene verpondingscommissie te Batavia. De besturende ambtenaar levert de voor den aanslag benoodigde gegevens. Alle verpondingsplichtige perceelen komen voor in een daartoe bestemd register bij den Controleur B. B.

7. *Slachtbelasting.*

De belasting op de rund- en varkenslacht is voor het gewest Bengkoeloe geregeld in Stbl. 1908 No. 101, sedert gewijzigd. Bij Stbl. 1922 No. 251 werd de belasting verdubbeld: zij bedraagt thans *f* 4.— voor een rund of buffel en *f* 3.— voor varkens; noodslacht (waaronder ook valt slacht bij vrees voor besmettelijke ziekten) respect. *f* 1.40 en *f* 1.—. Het collecteloon bedraagt 4 % (Stbl. 1922 No. 66).

De opbrengst bedroeg in de laatste jaren in Lais:

	1918	1919	1920	1921	1922	1923
Buffel- en runderslacht ...	f 163,30	344.70	676.80	659.70	938.80	1545.40
Varkenslacht......... ..	f —	54.—	166.50	130.50	277.50	333.—

B. Verplichte Diensten.

1. *Heerendiensten.*

De oudste bepalingen op het punt van heerendiensten (gawe radja) worden gevonden in de oendang-oendang Simboer Tjahaja van 1862 waar in de artt. 6 t/m 12 van hoofdstuk I regels worden gegeven met betrekking tot het onderhoud van groote wegen en bruggen en het vervoer van Gouvernements ambtenaren en goederen. Alle ingezetenen waren heerendienstplichtig (art. 8).

Vrijgesteld waren alleen de pasirah en zijn 2 oudste zoons, de pembaraps en depati's en hun oudste zoons, geestelijken ter beoordeeling van den besturenden ambtenaar, ouden van dagen en zieken. Een weduwnaar behoefde slechts halven heerendienst te verrichten.

Het aantal dagen dat ieder verplicht was uit te komen werd niet vermeld. Nalatigheid (poetoes gawe) werd gestraft met 1 — 3 gulden boete (art. 9).

Eerst in 1889 (Stbl. 79) werd t.o.v. Bengkoeloe uitvoering gegeven aan art. 57 R. R. Vanaf 1 Januari 1870 mochten van de inl. bevolking geen andere persoonlijke diensten gevorderd worden dan die onvermijdelijk noodig waren voor aanleg en onderhoud van wegen en bruggen en het vervoer van landsdienaren, gouvernementsgoederen en gelden. Uitdruk-

kelijk werd verklaard dat buiten deze bepaling vielen de verplichte cultuurdiensten, gemeentediensten en diensten t.b.v. de hoofden.

Verder regelde dit Stbl. niets, ook een strafbepaling ontbrak. Deze laatste werd eerst bij Stbl. 1878 No. 250 vastgesteld (boete van *f* 1.— tot *f* 15.— of ten arbeidstelling aan publieke werken v.d.k.z.l. van 1 tot 6 dagen) en pas in 1886 werden door Resident Sikman eenige algemeene uitvoeringsvoorschriften gegeven. Het aantal dagdiensten per jaar werd gesteld op 52. Vrijgesteld werden de pasirahs, datoeqs en depati's (marga-, pasar- en dorpshoofd), de helpers van genoemde hoofden [115]), erkende geestelijken, eervol ontslagen hoofden en geestelijken met minstens 5 dienstjaren, alle zoons van pasirahs en de oudste zoons van depati's en datoeqs en ten slotte ouden van dagen en gebrekkigen, die niet in eigen onderhoud konden voorzien. Tevens werd het aantal „helpers" van pasirah en depati vastgesteld en evenzoo het aantal van heerendiensten vrijgestelde geestelijken. Een register werd vastgesteld waarin het aantal gepresteerde heerendiensten maandelijks moest ingevuld worden. Dat register werd eveneens maandelijks door den Resident geviseerd. Vóór dien bestonden alleen jaarlijksche opgaven. De heerendienst-ordonnantie van 1869 werd achtereenvolgens vervangen door die van Stbl. 1891 No. 170 (aantal dagdiensten 42 p.j.) Stbl. 1896 No. 262, Stbl. 1913 No. 129 en Stbl. 1920 No. 779.

De laatstgenoemde ordonnantie is thans nog van kracht.

Het aantal dagdiensten (van max. 12 uur) wordt hierin beperkt tot 35. De tijd benoodigd voor het afleggen van den afstand van het dorp naar het weggedeelte, wordt als heerendienst aangemerkt, terwijl die afstand zelf behoudens machtiging van den Directeur B. B. niet meer dan 30 K.M. (of 14 uur varens) mag bedragen. Behalve voor de reeds genoemde doeleinden mag over heerendiensten beschikt worden bij den bouw en het onderhoud van irrigatiewerken. Het aantal groepen van personen, dat niet heerendienstplichtig is is aanmerkelijk uitgebreid, o.m. tot contractkoelies, huisbedienden, onderwijzers en ambtenaren. Uitvoeringsvoorschriften en een toelichting op de ordonnantie werden gegeven bij art. 2 van G. B. van 23 October 1920 No. 31 waarbij o.m. modellen voor de registratie der heerendiensten werden vastgesteld. Nalatigheid en onwil in het verrichten van heerendiensten vormt nog steeds de meest voorkomende overtreding en meermalen moeten de heerendienstplichtigen door de algemeene politie gewaarschuwd worden, alvorens zij aan hun verplichtingen voldoen.

De heerendienstdruk in Lais kan blijken uit de onderstaande opgave:

---

[115]) Onder helpers van depati's werden verstaan de pemangkoe doesoen, onder die van den pasirah vermoedelijk de zgn. alingans (vgl. marga-, pasar- en doesoenbestuur), mogelijk ook de pembaraps, waarvan er toenmaals in één marga nog wel meerdere voorkwamen.

Jaar	Aantal heeren-dienstplichtigen	Aantal gevorderde diensten	Gem. per jaar per heerendienstplichtige
1871	2469	9718	4
1877	3141	3160	1
1878	3296	3890	1
1879	3300	41925	13
1880	3310	68000	20
1881	3356	63300	13
1882	3470	85920	25
1884	3512	98890	28
1886	3426	82531	23
1887	3651	43379	12
1888	3632	74254	20
1889	3420	74936	22
1890	3526	59402	16
1891	3583	63265	18
1892	2984	92402	31
1893	2894	78921	27
1894	3708	83758	23
1895	3726	78804	21
1896	3747	37203	10
1897	3686	95218	25
1898	3711	69830	18
1899	3699	87828	24
1900	3257	81764	25
1901	3322	81543	24
1902	4036	94900	23
1903	4490	88856	20
1904	3989	63482	16
1905	3920	90828	23
1906	3920	50382	13
1908	4358	69120	16
1909	5608	82391	14
1910	5528	109250	20
1911	5741	241446	42
1912	5926	241832	42
1913	5991	197383	32
1914	6171	164133	26
1915	5699	152105	27
1916	5711	83335	14
1917	6127	125842	20
1918	6124	103265	17
1919	5882	80629	14
1920	5882	68185	11
1921	4682	95383	20
1922	4800	129665	27
1923	5104	123837 [116]	24

[116]) Waarin begrepen de tot dagdiensten omgerekende afkoop, n.l.: *f* 15.— = 35 dagdiensten.

hetgeen een veel-jaarlijksch gemiddelde oplevert van 20 dagen per heerendienstplichtige per jaar.

Afkoop van heerendiensten kan ingevolge Stbl. 1918 No. 772 (uitvoeringsvoorschriften in Bijblad 9111) zoowel individueel als per inlandsche gemeenschap plaats vinden. De laatste vorm werd in Lais voor het eerst in 1923 toegepast door de marga's Palik en Perbo tegen een afkoopsom van *f* 15.— per heerendienstplichtige per jaar (weggedeelte Kerkap — Aur Gading). In de overige marga's werd in genoemd jaar nog individueel afgekocht en wel tot ± 8 % van het aantal heerendienstplichtigen. De afkoopsom (*f* 15.—) werd laatstelijk vastgesteld bij besluit van den Resident van 14 December 1922 No. 345. In 1924 zal de afkoop per inlandsche gemeente uitgebreid worden over de marga's Kerkap en Air Besi (weggedeelte grens Bengkoeloe — Lais). Voorgesteld is de afkoopsom voor het alsdan geheel afkoopende onderdistrict Kerkap te stellen op *f* 12.50 per heerendienstplichtige per jaar en voor de rest van de onderafdeeling (waar alleen gedeeltelijke afkoop plaats vindt) te houden op *f* 15.— De algeheele afkoop zal dan voorloopig wel niet voor uitbreiding vatbaar blijken. aangezien voor de weggedeelten Lais — Ketaoen (zonder onderlaag) en Ketaoen — grens Moekomoeko (onverhard) een heel wat grooter bedrag aan onderhoudsfondsen benoodigd is dan door de heerendienstplichtigen bijeengebracht kan worden, terwijl voorts de zekerheid van een voldoend aantal vrije koelies hier niet aanwezig is. Alleen bij een aanmerkelijke verhooging van de B. O. W.-fondsen voor gewoon onderhoud kan hier dan ook aan algeheelen afkoop gedacht worden.

2. *Gemeentediensten.*

Had de heerendienst-ordonnantie de gemeentediensten (gawe doesoen) reeds uitdrukkelijk naast de heerendiensten gesteld, de ordonnanties van 1891, 1896, 1913 en 1920 bepaalden alle dat het bestuur met deze diensten geen andere bemoeienis had dan alleen het toezicht houden dat ze binnen billijke grenzen beperkt bleven en niet onnoodig verzwaard of uitgebreid werden.

Gemeentediensten worden thans nog gevorderd voor het onderhoud van margawegen, postvervoer, waakdiensten (zgn. kemit doesoen) en de bediening van overvaarten. Nauwkeurige cijfers zijn niet bekend. Het aantal dagdiensten wisselt in verschillende marga's en zelfst. pasars van 4—12 per gemeentedienstplichtige per jaar. Na de invoering van de gemeente-ordonnantie zullen de gemeentediensten door het margabestuur kunnen geregeld worden. Nalatigheid in het verrichten van gemeentediensten werd het eerst strafbaar gesteld in Stbl. 1898 No. 188. Momenteel geldt art. 523 W. v. S. Gemeentediensten kunnen thans voor *f* 3.— per jaar worden afgekocht (Res. besl. v. 14 Dec. 1922 No. 349) van welke bepaling echter nog een zeer gering gebruik wordt gemaakt.

3. Diensten ten behoeve van de hoofden.

Alleen de heerendienstordonnantie van 1869 maakt van dit soort diensten melding.

In 1889 bestonden zij uit 4 dagdiensten per heerendienstplichtige 's jaars voor een pasirah, terwijl de datoeq van den pasar Lais slechts recht had op 3 dagdiensten van iederen heerendienstplichtige. Deze diensten konden toenmaals reeds afgekocht worden voor *f* 1.— of 3 kolaks padi. De lagere hoofden hadden geen recht op arbeidsprestatie door hunne onderhoorigen.

Sedert zijn deze diensten vervangen door het wang lemer à *f* 1.50 per heerendienstplichtige, waarin ook de lagere hoofden deelen [117]).

4. De gouvernements- peper- en koffiecultuur van vóór 1872.

Deze reeds lang ingetrokken verplichte cultuur zou hier onbesproken kunnen blijven, ware het niet dat de onderafdeeling Lais in de 18de en in het begin van de 19de eeuw hieraan een zekere belangrijkheid ontleende boven de andere ressorten in Bengkoeloe.

Reeds voor de komst der Engelschen werd door de Nederlandsche O. I. Compagnie een vrij levendige peperhandel gedreven op Silebar, Ketaoen, Seblat en Mandjoeta [118]). Na de vestiging van een Engelsche factory te Bengkoeloe (25 Juni 1685) werd de handel in peper, die krachtens contracten met de Inlandsche hoofden door de bevolking tegen betaling geleverd werd tot monopolie van de Eng. O. I. Comp. gemaakt, tevens het eenigste [119]).

In een contract met de hoofden van 14 April 1758 werd bepaald dat de peperprijs (inkoopsprijs voor de Eng. O. I. C.) zou zijn 10 piaster per bahro waarbij 1 piaster voor den Pangeran en ½ piaster voor den proatin, in totaal dus 11½ piaster of *f* 23.— voor ± vier en een halven picol. Ieder huisgezin had 1000 ranken te onderhouden. Na dien hebben talrijke prijsveranderingen plaats gehad totdat bij contract van 8 November 1802 gesloten tusschen den Engelschen Commissaris Walter Ewer en den Pangeran van Soengai Lemau Linggang Alam de prijs per bahro peper werd gesteld op 30 Sp. matten (*f* 60.—) vermeerderd met 3 Sp. matten voor den pangeran. Vrijwillige planters zouden een premie ontvangen van 50 Spaansche matten per 1000 boomen. Een superintendent over de pepertuinen werd aangesteld (Radja Brahim) tegen een maandelijksche toelage van 30 Spaansche matten benevens een gratificatie van 2 soekoe's (*f* 1.—)

---

117) Zie marga, pasar en doesoen bestuur, inkomsten.
118) Zie „Daghregister gehouden in het Casteel Batavia” 1664—1670.
119) W. Marsden — History of Sumatra. 1784. p. 103.

voor iedere geleverde bahro peper [120]). Deze bepalingen hebben handen vol geld gekost.

Het monopolie kon door de Engelschen slechts met een streng strafstelsel, dat tot een ondragelijken last voor de bevolking werd, gehandhaafd worden [121]).

De productie nam gaandeweg af, ook al tengevolge van de veel te lage prijzen (wanneer die überhaupt betaald werden) en Raffles die aan deze wantoestanden een einde wilde maken, verklaarde de pepercultuur vrij, door bij contract met de Hoofden van het district „Laije" van 18 Juni 1818 deze cultuur te vervangen door een hoofdgeld (zie hierboven). Voor vrijwillig geleverde peper aan de pakhuizen van het gouvernement zou in plaats van 3 realen (*f* 6.—) per cwt. (112 Engelsche ponden of ⅕ bahro) voortaan 6 realen (*f* 12.—) per cwt. betaald worden. De dorpshoofden zouden voorts 8 realen (*f* 16.—) toelage per maand ontvangen, terwijl de overige bestaande premies zoowel voor den pangeran als voor de mindere hoofden gehandhaafd bleven.

Door de bevolkingsoppositie tegen het hoofdgeld is aan dit contract in het geheel geen uitvoering gegeven. De peperhandel bleef in werkelijkheid gemonopoliseerd, doordat ze in handen werd gegeven van gunstelingen, die onder den naam van contractanten inderdaad handelsagenten van de Compagnie waren.

De prijs waartegen deze handelsagenten de peper op de buitenposten opkochten bleef ook *f* 30.— per bahro van 5 cwt. behalve een toelage van 2½ reaal (*f* 5.—) voor de hoofden, terwijl de agenten voor 1 cwt. te Bengkoeloe geleverd 16 Madrasropijen ontvingen. De gemiddelde peperproductie van Lais in de jaren 1823 en 1824 bedroeg 544 cwt. of 652,8 picol per jaar, hetgeen in vergelijking met de andere ressorten een maximum was, maar reeds heel wat minder dan in vroeger jaren [122]).

Bij de overname van het bestuur van de Engelschen stelde de commissie, bestaande uit de heeren de Stuers en Verploegh (Res. van Bengkoeloe) voor, de peper op de buitenposten voor het Land te doen opkoopen door de posthouders voor *f* 6.— per 112 Engelsche ponden (cwt.) behalve de gewone toelage aan de hoofden van *f* 5.—.

De bevolking zelve had volgens haar aangeboden de pepercultuur uit te breiden, mits de hoeveelheid ranken door een huisgezin te onderhouden verminderd werd van 1000 tot 500 en voor ongehuwden van 500 op 250.

De commissie stelde dit dan ook voor aan de Regeering.

---

[120]) Vgl. Rapport commissie voor de overname van Benkoelen in Bijdr. T. L. V. 5de Vlgr. X. p. 532 e.v.

[121]) Vgl. E. Francis. Benkoelen in 1833. Tijdsch. v. N. I. 4e jg. p. 446, J. H. Knoerle, Aant. enz. Oosterling I p. 63, P. H. v. d. Kemp. Sumatra in 1818 's Grav. 1920 p. 3.

[122]) Zie noot 107 op pag. 82.

Deze besliste bij Resolutie van 20 December 1825 No. 15, dat hoewel zij algeheele vrijheid van cultuur wenschelijk achtte, deze zoowel met 's Lands belangen als met die van de bevolking strijdig geacht moest worden. Zij ging daarom mee met het voorstel van de commissarissen, bepaalde alleen dat wanneer de planter elders hoogere prijzen bedingen kon, hij de vrijheid hebben zou naar welgevallen over zijn product te beschikken. Deze laatste bepaling bleef een doode letter en is vermoedelijk ook nimmer bekend gemaakt.

In Aug. 1826 werd bij besl. van den Commissaris-Generaal de post voor peper-opkoop in Bengkoeloe geschrapt en het gevolg was dat de cultuur al spoedig geheel verwaarloosd werd. In 1833 kwam de productie nauwelijks meer in aanmerking [123]), al had de Ass.-Resident Knoerle voor de herleving van de oude pepercontracten geijverd [124]).

Kort hierop werd echter ook de pepercultuur in het cultuurstelsel opgenomen, nochtans zonder die cultuur in Lais uit haar staat van verval op te kunnen halen. De gemiddelde productie over de jaren 1846—1848 bedroeg in Lais slechts 91 picol peper, hetgeen 361 picol minder was dan de jaarlijksche productie van het daarop volgende ressort Kaoer en 1425 picol minder dan Mana, dat de maximum productie had. Lais, dat eens de leiding gehad had bleef dus toen reeds ver bij de andere afdeelingen ten achter. De peperprijs bedroeg in die jaren ± *f* 5.50 per picol, terwijl de hoofden peperprocenten genoten.

In 1853 werden de baten voor de planters reeds niet in evenredigheid geacht met de moeite en den tijd vereischt voor het onderhoud der tuinen. Een posthouder te Lais berekende dat een peperplanter na 6 à 7 jaar arbeids voor een tuin van 700 ranken *f* 13.63 aan opbrengst van de productie ontving.

In 1854 werd nogmaals getracht zooveel mogelijk uitbreiding aan de pepercultuur te geven. Stbl. 1854 No. 101 bepaalde dat ieder gehuwd man binnen 2 jaar 700 ranken in geregeld aangelegde tuinen moest hebben, ieder ongehuwd man 350. De hoofden, maar speciaal de cultuurschrijver en de ambtenaar belast met het burgerlijk gezag, werden voor toezicht aangewezen.

Weigerachtigen konden gestraft worden. Waar de grond meer voor koffie geschikt was konden koffietuinen van resp. 600 en 300 boomen in plaats van pepertuinen aangelegd worden. De peperproductie steeg in Lais in 1856 tot 343 picol, maar daalde daarna wederom voortdurend. Koffietuinen werden eerst omstreeks 1860 aangelegd. Verkoop van koffie aan derden werd na 1862 gestraft als „ketoedjoe alah", het in art. 51 van de

---

[123]) E. Francis. Benkoelen in 1833. Tijdsch. v. N. I. 4e jg. p. 449.

[124]) H. J. J. L. de Stuers. De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra. Amst. 1849 dl. I p. 213.

Simboer Tjahaja strafbaar gestelde wegmaken of vernielen van gouvernements eigendommen.

In 1866 werd nogmaals aangedrongen op zooveel mogelijk aanplant van koffie, opdat wanneer de verplichte cultures door een belasting zouden vervangen worden die cultuur als vrije cultuur algemeen zou zijn.

Practisch was in 1868 in Lais van gedwongen cultuur al bijna geen sprake meer en bij Stbl. 1872 No. 205 werd zij door het hierboven genoemde hoofdgeld vervangen.

IX. GOUVERNEMENTS MONOPOLIE'S.

A. Zout.

De onderafdeeling Lais bezit een zoutverkoopplaats te pasar Lais onder beheer van een zoutmantri. De boekhouding en zoutvoorraad worden gewoonlijk halfjaarlijks gecontroleerd door den Controleur B. B.

De zoutprijs bedraagt *f* 0.08 per kati. Het zoutdebiet bedroeg in de jaren:

	Picol	Kati	Opbrengst
1916	309	40	*f* 2475.20
1917	866	46	„ 6931.68
1918	1077	9	„ 8616.72
1919	884	36	„ 7874.88
1920	987	34	„ 7898.72
1921	1026	30	„ 8210.40
1922	934	73	„ 7477.84
1923	987	3	„ 7896.24

B. Opium.

Een opiumverkoopplaats bevindt zich te Soengai Landai ten behoeve van de aldaar woonachtige Chineezen en voor de Chineezen, werkzaam op het etablissement der Mijnbouw Maatschappij Simau, Lebong Tandai, op 3 K.M. afstand van Soengai Landai. De verkoopplaats wordt door een mantri beheerd, terwijl een Chineesch geëmployeerde van de M. M. Simau een titiplicentie van 30 thail bezit voor de te Lebong Tandai woonachtige licentiehouders. De licenties worden jaarlijks (1 Mei) vernieuwd door het Hoofd van plaatselijk Bestuur te Lais. Kas en opiumvoorraad worden ieder kwartaal door den laatste opgenomen. De in 1922 verhoogde opium-

B. Volksonderwijs.

Volksonderwijs wordt gegeven op de zgn. margascholen, grootendeels in de jaren 1910—1911 opgericht. Deze scholen worden door de marga bekostigd, echter met gouvernementssubsidie. Ter bestrijding van de uitgaven aan dit onderwijs verbonden werd het zgn. hioeran sekolahfonds opgericht, waartoe alle belastingplichtigen in de marga bijdragen (*f* 0.50 per jaar).

Deze gewestelijke regeling werd goedgekeurd bij schrijven van den Directeur B. B. van 2 Februari 1914 No. 866, nadat de Regeering reeds in 1909 (circulaire G. S. van 10 Juli 1909 No. 1769) beslist had dat het volksonderwijs zooveel mogelijk uit eigen middelen der bevolking bekostigd behoorde te worden.

Aanvankelijk bestond één schoolfonds voor de geheele onderafdeeling, waarin dus alle marga's hunne bijdragen stortten, terwijl de gouvernementssubsidie berekend werd door van de werkelijke uitgaven de ontvangsten aan hioeran sekolah af te trekken. Het verschil werd door het gouvernement bijgepast. Na 1918 werden de bevolkingsschoolbijdragen in de afzonderlijke margakassen gestort en sedert de beheersregelen 1921 verschijnen zij op de diverse margabegrootingen. Ook in het subsidiesysteem werd wijziging gebracht doordat in Juli 1922 beslist werd dat het gouvernement de bezoldiging der leerkrachten op zich zou nemen mits de kosten der te verstrekken boeken en leermiddelen ad *f* 60.— per school per jaar in 's Lands kas zouden terugvloeien. De kosten van oprichting en inrichting van nieuwe scholen zouden voortaan bestreden worden uit de reserveschoolfondsen te vormen uit de bevolkingsbijdragen, al werd de mogelijkheid van gouvernements bouwvoorschotten geopend. Jaarlijks worden „gegevens omtrent de bestaande en op te richten volksscholen" ingediend waarnaar de subsidie (salaris onderwijzers minus onkosten schoolbehoeften) wordt berekend.

Het hioeran sekolah komt slecht binnen. De hoofden geven zich zeer weinig moeite voor de inning, terwijl over het algemeen het volksonderwijs zich slechts matig in hun belangstelling verheugt. De absentiecijfers zijn nog hoog, het aantal meisjes dat school gaat is nog gering.

Het toezicht op het volksonderwijs wordt uitgeoefend door den schoolopziener te Lais en den Controleur B. B.

De laatste benoemt de onderwijzers, gewoonlijk op voordracht van den Opziener. Naast het genoemde hioeran sekolah van een ieder (ongerekend of de betaler al of geen rechtstreeksch belang bij het volksonderwijs heeft) wordt voor de leerlingen individueel geen schoolgeld meer geheven.

Het volksonderwijs in Lais leverde in Augustus 1923 het volgende beeld:

Marga of zelfstandige pasar	Hioeran sekolah	Gouv. subsidie	Scholen te	Aantal onderwijzers	Aantal leerlingen	
					Jongens	Meisjes
Marga Ketaoen ..	*f* 549.—	*f* 630.—	Soengai Landai.	1	39	—
			Napal Poetih	1	65	1
			Doesoen-Radja.	1	49	5
Pasar Ketaoen ..	„ 49.50	„ 180.—	Pasar Ketaoen.	1	46	17
Marga Bintoenan.	„ 241.50	„ 180.—	Batik Nau.	1	58	6
Marga Air Padang.	„ 195.—	„ 360.—	Padang Kala.	1	31	2
			Talang-Moempo.	1	42	10
Marga Lais......	„ 582.50	„ 360.—	Goenoeng Seilan.	1	39	5
			Loeboek Gedang.	1	57	1
Pasar Lais	„ 63.—	—	Geen volksschool.	—	—	—
Marga Air Besi..	„ 333.—	„ 210.—	Talang Lembak.	1	58	7
Marga Palik	*f* 466.50	*f* 570.—	Loeboek Doerian.	1 en 1 h.o.	77	—
			Loeboek Tandjoeng.	1 en 1 h.o. [125]	76	14
Marga Kerkap....	„ 322.50	„ 180.—	Tandjoeng Agoeng.	1	63	9
Marga Seblat	„ 196.—	„ 390.—	Talang Tengah.	1 en 1 h.o. [125]	97	9
			Talang Arah.	1	56	16
Marga Perbo	—	—	Geen volksschool.	—	—	—

[125] Te Loeboek Tandjoeng en Talang Tengah zijn tijdelijke hulponderwijzers aangesteld, die nog niet op de begrooting voorkomen.

prijzen bedragen thans *f* 0.30 per tube van 1 mata, *f* 0.60 per tube van 2 mata en *f* 1.50 per tube van 5 mata. Voor Bengkoeloe gelden de bepalingen voor de opiumregie op Java en Madoera (Stbl. 1898 No. 277), toepasselijk verklaard bij Stbl. 1905 No. 187 en sedert gewijzigd.

Het opiumdebiet bedroeg in de jaren:

	Thails	Mata	Opbrengst
1920	1029	11	*f* 21336.75
1921	1404	73	„ 35118.25
1922	1364	34	„ 37535.60
1923	1041	9	„ 32160.30

X. ONDERWIJS.

A. Gouvernements Inlandsch onderwijs.

De onderafdeeling Lais bezit 2 Gouv. Inlandsche scholen der IIde klas, elk uit 5 klassen bestaande.

Die te Lais werd geopend tegen het einde van 1868, die te Kerkap begin 1881. De laatste school werd echter wegens gebrek aan een voldoend aantal leerlingen in 1887 opgeheven maar in 1915 wederom geopend.

Momenteel bedraagt het aantal leerlingen te

	Jongens	Meisjes
Lais	141	24
Kerkap	131	14

De scholen staan onder contrôle van den Inspecteur van het Inlandsch onderwijs in de 11de afdeeling, te Fort de Kock. Sedert 1922 is het technisch toezicht echter uit bezuinigingsoverwegingen overgedragen aan den Opziener der Inlandsche Volksscholen te Lais, die de onderafdeelingen Lais en Moekomoeko tot zijn ressort heeft en ondergeschikt is aan den Inspecteur. Bovendien bestaan plaatselijke schoolcommissies waarvan de Controleur B. B. secretaris en fd. voorzitter is (voorzitter is het Hoofd van Gewestelijk Bestuur) en die administratief toezicht op de IIde klasse scholen uitoefenen. De benoeming etc. van onderwijzers geschiedt door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, terwijl van de leerlingen volgens een vaste schaal schoolgeld wordt geheven.

Voor de plaatsing op de Hollandsch-Inlandsche school te Bengkoeloe komt jaarlijks een 5- of 6-tal leerlingen uit Lais, gewoonlijk kinderen van Inl. ambtenaren, in aanmerking.

Het gemiddeld aantal leerlingen per school bedraagt bijgevolg ruim 63, hetgeen meer is dan het aangenomen vereischte gemiddelde van 60. De leerlingen uit de marga Perbo gaan school te Loeboek Doerian in de marga Palik, die te ps. Lais gaan allen naar de gouvernementsschool aldaar.

Voor 1924 wordt de bouw overwogen van een nieuwe school te Tandjoeng Dalam in de marga Ketaoen.

XI. GEZONDHEIDSTOESTAND.

De gezondheidstoestand in Lais kan niet onverdeeld gunstig genoemd worden. Malaria en framboesia komen veelvuldig onder de bevolking voor. Daarentegen zijn besmettelijke ziekten de laatste jaren zeldzaam geweest.

Het toezicht op den gezondheidstoestand wordt uitgeoefend door het Hoofd van plaatselijk Bestuur dat in overleg met den Gouvernements arts te Bengkoeloe de noodige maatregelen neemt ter bevordering daarvan.

Die maatregelen hebben tot dusverre bestaan in kostelooze verstrekking van geneesmiddelen ter hoofdplaats Lais, waar een inlandsch ziekenoppasser het beheer heeft over een apotheekje. Vóór 1922 werden de geneesmiddelen kosteloos door het militaire hospitaal te Padang verstrekt. Ook al tengevolge van de bezuiniging is hierin wijziging gekomen, zoodat die geneesmiddelen voortaan betaald dienen te worden uit de margakassen terwijl van de bevolking die geneesmiddelen wenscht een vergoeding zou geheven moeten worden. Dit laatste is minder gewenscht, omdat de inlander dan liever zijn toevlucht bij een doekoen zal zoeken.

Over het algemeen zijn de geneesmiddelen nog weinig gewild. Alleen de vraag naar chinine wordt voortdurend grooter. Momenteel bezitten alle volksscholen en volkshoofden van bestuurswege verstrekte flesschen met chinine, die tegen betaling van 1 cent per pil aan de bevolking wordt verkocht, terwijl voortdurend aanvulling plaats heeft.

Een tweede geneesmiddel, dat ingeslagen heeft is de neo-salversan tegen framboesia. Bij de districts- en onderdistrictshoofden kan de bevolking bonnetjes koopen om zich te Bengkoeloe te laten behandelen.

De prijs van de bonnetjes varieert al naar de financieele draagkracht van *f* 0.50 tot *f* 1.50. Ook kostelooze behandeling vindt wel plaats. In Juni 1923 zijn voor het eerst in de onderafdeeling zelve op grootere schaal neo-salversan-injecties gegeven (te Kerkap, Lais en Ketaoen) door den Gouvernements arts te Bengkoeloe. De animo van de bevolking bleek groot, zoodat herhaling liefst op nog meerdere plaatsen sterk aanbeveling verdient.

Over het algemeen genomen is het deskundig toezicht op de volksgezondheid nog weinig intensief. Pogingen om te Lais een permanente wekelijksche kliniek door den gouvernements-arts te Bengkoeloe te verkrijgen hebben echter gefaald.

Bestrijding van pokken door middel van vaccine vindt reeds jaren lang plaats. Voor dat doel is te Lais een vaccinateur geplaatst, die volgens een vast jaarlijksch tourneeplan zijn ressort (Lais en Moekomoeko) afreist voor vaccinatie en revaccinatie. Zij zijn ondergeschikt aan den gouvernements-arts te Bengkoeloe.

XII. VOLKSCREDIETWEZEN.

In het jaar 1916 is een aanvang gemaakt met de oprichting van volkscredietbankjes, onder beheer van commissies (de zgn. hakim-bank) door de marga aangewezen en onder leiding en toezicht van het Binnenlandsch Bestuur. Het bedrijfskapitaal voor die oprichting was verkregen door de uitgifte van aandeelen groot *f* 5.—, terwijl slechts de aandeelhouders gerechtigd waren tot het aangaan van leeningen, die beoogden tegemoet te komen aan de behoefte aan gereed geld vooral voor landbouwdoeleinden. Rente werd overigens op de aandeelen niet betaald.

Voor geleende bedragen was de leener 2 % rente per maand verschuldigd, terwijl terugbetaald moest worden in tweewekelijksche payementen van $^1/_{10}$ van het geleende bedrag, vermeerderd met $^1/_{10}$ van het totaal bedrag aan rente. Bij niet-tijdige aanzuivering verviel de leener in een boete van 10 % van iederen achterstalligen afbetalingstermijn. De bankjes zelve werden gefinancierd door de Volksbank „Benkoelen" tegen 12 %.

De oprichting der margabankjes had bovendien een politiek doel gehad, n.l. om na de S. I.-bewegingen in Bengkoeloe van 1915, de bevolking een betrouwbaarder geldbelegging te bieden.

In Lais heeft het Volkscredietwezen aanvankelijk schromelijk gefaald. Tegenover ieder aandeel van *f* 5.— kwam een leening van *f* 25.— tot *f* 50.— te staan, zoodat al spoedig een hopelooze achterstand ontstond. Bankbestuurders (pasirah en depati's) bleken volkomen onbetrouwbaar, fraudes van mantries waren geen zeldzaamheden, geheele boekhoudingen verdwenen spoorloos en de wanorde werd tenslotte zóó groot dat tot sluiting van alle bankjes in Lais moest worden overgegaan (1920). Werd het toezicht op de bankjes aanvankelijk door het B. B. uitgeoefend, reeds kort na de oprichting kwamen de leiding en het toezicht bij de Volksbank „Benkoelen". Toen dit mislukte (1918) werd de contrôle opgedragen aan een inlandsch ambtenaar bij het Volkscredietwezen; daarop in 1921 werderom aan de Volksbank met medewerking van het bestuur, hetgeen nogmaals op een mislukking uitliep. Thans zijn het toezicht en de leiding weer aan een inlandsch ambtenaar voor het V. C. W. opgedragen, terwijl 2 à 3 maal 's jaars de Inspecteur voor het V. C. W. te Fort de Kock de Residentie bezoekt.

Op de bestuursconferentie te Bengkoeloe in 1921 werd een nieuw concept-reglement voor de margabankjes vastgesteld, dat in zooverre van

de vroegere regeling afweek, dat voortaan alle credietwaardige gemeentenaren zouden kunnen leenen en op de aandeelen 6 % rente te goed gedaan zou worden. Voor Lais had dit geen effect aangezien de bankjes ook gedurende 1921 gesloten bleven. Bedroeg de gezamenlijke achterstand der bankjes in Lais ult. 1919 *f* 4061.91 of 39 % van de uitgegeven leeningen, per ult. 1921 was dit *f* 4571.72 of 100 % der uitstaande leeningen, bij een aandeelenkapitaal van *f* 7870.— en een zuiver vermogen van *f* 1177.55. In 1922 werd met behulp van den te Lais geplaatsten mantri bij het V. C. W. deze achterstand voor zoover mogelijk geïnd, zij het ook met veel moeite en na talrijke executies van rapatvonnissen, terwijl ook door verrekening met aandeelen een gedeelte van den achterstand binnen kwam. Ten slotte moest een bedrag van *f* 1225.37 worden afgeschreven. Per ultimo September 1922 bedroeg zoodoende de achterstand n i h i l, het bij de Volksbank als giro gedeponeerde werkkapitaal *f* 7900.55, het aandeelenkapitaal *f* 6635.— en het zuiver vermogen *f* 1273.55, zoodat aan heropening der bankjes gedacht kon worden.

Dit geschiedde met 4 bankjes (Kerkap, Perbo, Air Besi en Palik) met ingang van Januari 1923 en nogmaals met 3 (Lais, Air Padang en Bintoenan) met ingang van Juli 1923. Het bankje te ps. Ketaoen werd opgeheven. De administratie van de 4 eerstgenoemde bankjes gezamenlijk wordt thans gevoerd door een margabankschrijver die hiervoor maandelijks 5 dagen op tournee gaat en een toelage ontvangt van *f* 10.—. De 3 overige bankjes worden voorloopig nog geadministreerd door den mantri V. C. W. die de onderafdeeling Bengkoeloe en Lais tot ressort heeft en ondergeschikt is aan den gew. ambt. V. C. W. te Bengkoeloe.

De tegenwoordig gevolgde werkwijze, aangenomen op de te Bengkoeloe gehouden Bestuursconferentie in 1922 is, dat de leeningen in 6 gelijke maandelijksche termijnen worden voldaan, terwijl de 1ste termijn strekt tot volledige rentebetaling, hetgeen dus 20 % van de hoofdsom beteekent. Als maximum leening is voorloopig een bedrag van *f* 30.— aangenomen. Tevens wordt en naar gestreefd zoo spoedig mogelijk met zuiver vermogen te werken, de aandeelen dus geleidelijk terug te betalen.

De margabankcommissieleden ontvangen als belooning jaarlijks gezamenlijk maximaal 1½ % der ontvangen aflossingen en rente.

Bij Res.-Besluit van 1 Mei 1923 No. 147 is ingevolge een Regeeringsrondschrijven van 11 October 1922 No. 2828/B/III een nieuw „Reglement op de Inlandsche gemeente-crediet instellingen in het gewest Benkoelen" tot stand gekomen, waarin eenige door de Regeering wenschelijk geachte principes zijn opgenomen. Zoo mogen o.m. inlandsche gemeenten voortaan geen credietbedrijf meer uitoefenen dan onder contrôle van den dienst van het V. C. W. terwijl de bankjes zullen moeten bijdragen in de kosten van die contrôle (art. 14). Per ultimo December 1923 was de stand der bankjes in Lais als volgt:

Gemeente	Zuiver vermogen	Aandeelen	Totaal	Achterstand	Uitstaande leeningen
Perbo	f 216.07	f 385.—	f 601.07	—	f 516.—
Kerkap	„ 634.48	„ 1055.—	„ 1689.48	—	„ 1088.—
Palik	„ 670.93	„ 1455.—	„ 2125.93	—	„ 1097.—
Air Besi	„ 642.89	„ 645.—	„ 1287.89	—	„ 1109.—
ps.Lais	„ 271.62	„ 835.—	„ 1106.62	—	„ 464.—
Air Padang	„ 366.87	„ 815.—	„ 1181.87	—	„ 330.—
Bintoenan	„ 224.16	„ 630.—	f 854.16	—	„ 570.—
Totaal:	f 3027.02	f 5820.—	f 8847.02	—	f 5174.—

De marga's Lais, Ketaoen en Seblat en de pasar Ketaoen hebben geen bankjes.

XIII. MIJNBOUW.

De goud- en zilverrijkdom van de bovenstreken van Lais is de bevolking zelve reeds in oude tijden bekend geweest. Zij heeft deze edele metalen gewonnen door wasschen van rivierzand maar ook door het boren van putten in de rotsachtige bergmassa's. De resultaten zijn vermoedelijk niet zeer gunstig geweest, doordat het goud en zilver voornamelijk voorkomen in met primitieve middelen niet te scheiden verbindingen.

Toch bestond er nog in de 18de en 19de eeuw eenigen handel tusschen Lebong en Lais waarbij de Lebongers goud ruilden tegen kains, zout etc. [126]).

De posthouder van Lais J. v. Dulken rapporteerde reeds bij schrijven van 23 April 1849 No. 48 aan den Assistent-Resident van Bengkoeloe den goudrijkdom van Lebong Sipang (de tegenwoordige gouvernementsontginning Lebong Simpang op de grens van Lais en Lebong), waar „eenige jaren geleden" (dus ± 1847) op één dag 16 thail goud zou verkregen zijn door eenige Korintjiërs.

Eerst tegen het einde van de 19de eeuw begonnen Europeesche ondernemers belangstelling voor de goudstreken te toonen. In Lais dateert de eerste exploratie vergunning van 1890 en ook in de daarop volgende jaren werden aan verschillende personen dergelijke vergunningen verleend. In 1900 kwam het tot de oprichting van de M. M. Lebong Soelit (sedert 1902 M. M. Ketaoen), onder directie van de firma Erdmann en Sielcken te Batavia (kapitaal *f* 2.500.000.— concessie G. B. 3 Februari 1902 No. 14). Dit mijnbedrijf, bij de oprichting nog tot de af-

---

126) Vgl. F. G. Steck. Extract uit de beschrijving eener reis naar het tusschen Benkoelen en Palembang gelegen onafhankelijke landschap Lebong, in 1857 ondernomen. Bijdr. T. L. V. IVe. dl. p. 36 en 38.

deeling Moekomoeko behoorend, kwam na de grenswijziging van Stbl. 1901 No. 442 onder Lais te ressorteeren.

In 1902 werd de Goudexploratie Maatschappij „Simau" opgericht, die na 6 jaren exploratiearbeid in 1907 tot mijnexploïtatie overging onder den naam Mijnbouw Maatschappij Simau eveneens onder directie van de firma Erdmann en Sielcken (kapitaal *f* 1.500.000.—, concessie G. B. van 15 Juni 1906 No. 2).

In 1905 werd de geheele Lebongstreek voor exploratie door particulieren verder gesloten (G. B. 2 Mei 1905 No. 8).

Na de grenswijziging 1909 (Stbl. 1908 No. 646), waarbij de bovenstreken van de marga Ketaoen van Lais werden afgescheiden en bij de nieuwe onderafdeeling Lebong gevoegd, gingen voor Lais de beide M. M.- en Simau en Ketaoen verloren, maar in 1919 werd de vroegere toestand weer hersteld. De productie's der M. M. Ketaoen waren inmiddels zoo onbevredigend geworden dat deze maatschappij liquideerde. De M. M. Simau was in 1917 eigenares geworden van de concessie Gloemboek voor *f* 225.000.— overgenomen van de M. M. Gloemboek, in 1910 opgericht (directie Erdmann en Sielcken).

De productie's en kosten van de M. M. Simau bedroegen in: [127]).

	Goud prod. in ozs.	Zilver prod. in ozs.	Opbrengst	Kosten	Kosten....%
1919	35730.58	248095.50	*f* 2147000.—	*f* 1701000.—	79.25
1920	34976.94	335964.—	„ 2889000.—	„ 2142660.—	74.16
1921	39791.75	407176.60	„ 3089000.—	„ 2280183.—	73.81
1922	38276,65	482068.40	„ 2897803.—	„ 2081002.—	71.80

De cijns door de Maatschappij aan het Gouvernement te betalen bedraagt 4 % van de bruto-opbrengst.

Vanzelfsprekend is een bloeiend mijnbedrijf als de M. M. Simau van groot economisch belang voor de onderafdeeling. In de onmiddellijke nabijheid van het etablissement heeft zich een dorpje gevormd van Chineesche en Minangkabausche handelaren, Soengai Landai.

Ook Napal Poetih, gelegen op het punt waar de smalspoorbaan een aanvang neemt en de voor de Maatschappij opgevoerde goederen van de prauwen op de Ketaoenrivier overgeladen worden op de treintjes, is een handelsstand van Minangkabauers ontstaan. Bovendien levert de Maatschappij werk aan talrijke vrije arbeiders zoowel Redjangers en Chineezen als lieden van elders vooral Korintjiërs. De opvoer (± 200 ton per maand) geschiedt van Bengkoeloe hetzij per vrachtauto, hetzij per motorschoener (het laatste alleen in den Westmoesson als de Ketaoenmonding uitvaren

[127]) Verslag van de directie der M. M. Simau over 1922.

toelaat) naar Ketaoen waar een station onder beheer van een Europeesch geëmployeerde gevestigd is. Hier worden de goederen overgeladen in prauwen met laadvermogen tot ± 100 picol, die voor het transport tot Napal Poetih zorg dragen. Ook hier is een station, evenals te Air Simau, het laatste gelegen halverwege Napal Poetih — Lebong Tandai en speciaal voor het baanonderhoud en het houttransport. De maatschappij betrekt een groote hoeveelheid hout van de marga Ketaoen die hiervoor de verschuldigde boenga kajoe ontvangt (ingevolge een regeling van 1911, 2 % van de houtwaarde op de mijn).

Het mijnbedrijf werkt in hoofdzaak met Javaansche en Soendaneesche contractkoelies. Voor vakwerk worden echter meest vrije lieden gebezigd. Het personeel bestond ultimo November 1923 uit:

1513	inlandsche	mannen contractanten.
24	„	vrouwen „
40	Chineezen	contractanten.
Totaal: 1577		

terwijl 125 vrije lieden in dienst waren.

Het Europeesch personeel bedroeg ultimo 1923 45 personen, waarvan 3 op de stations.

Van de wederopenstelling van Bengkoeloe voor particuliere exploratie in 1918 is door de M. M. Simau gebruik gemaakt door de aanvraag van een vijftal vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen in de onderafdeeling Lais resp. verleend bij de Res. Besluiten van 2 Mei 1922 No. 130, 27 Juli 1922 No. 216 en 217 en 7 Maart 1923 Nos. 87 en 88. De vroegere M. M. Ketaoen concessie is door de M. M. Simau overgenomen.

Ten slotte mag nog vermeld worden de aanwezigheid te Lebong Tandai van een Europeesche particuliere lagere school en een hospitaal onder leiding van een Europeesch geneesheer.

XIV. POLITIEKE TOESTAND.

De tegenwoordige algemeene politieke toestand in Lais is alleszins bevredigend. Weliswaar is de bevolking niet erg meegaand, van een bestuursstandpunt beschouwd soms zelfs lastig maar dit is niet zoozeer het gevolg van een anti-gouvernementeele gezindheid dan wel van de bijzondere karaktereigenschappen van den Redjanger.

De zgn. anak radja, afstammelingen van de vroegere pangerans die een voorname rol gespeeld schijnen te hebben in den moord op A. R. van Amstel en den Controleur van Lais Castens in 1873 en aan wie ook een werkzaam aandeel wordt toegeschreven in den aanslag op Ass. Res. Humme in de ommelanden van Bengkoeloe (April 1873), de moorden op Ass. Res. Knoerle (1833) en den Engelschen Resident Parr (1807) doen zich mo-

menteel niet meer als een afzonderlijken stand of aparte politieke groep gelden.

Vóór en nog kort na de onderwerping van het landschap Lebong (1857) heerschte echter in Lais een algemeene onveiligheid door voortdurende invallen van rooverbenden uit het gebergte, ondanks een bestaand verdrag met dit landschap van 1841. Zoo ontsnapte de posthouder Bloem in 1860 te Goenoeng Selan vertoevende ternauwernood aan een dergelijke bende „risauws" die het op zijn leven gemunt hadden.

Ook de bevolking van Lais zelve, zich tegen de Lebongsche aanvallen onbeschermd wetend, nam in die tijden een twijfelachtige houding aan, en niet ten onrechte werd verondersteld dat zij, hetzij opzettelijk, hetzij door de omstandigheden gedwongen met de Lebongers heulde.

Met de invoering van het rechtstreeksch bestuur in Lebong (te zamen met Redjang bij G. B. van 9 Juni 1861 No. 14 op eigen verzoek bij de Residentie Palembang gevoegd, maar sedert 1904 weer bij Bengkoeloe behoorend) zijn echter ook de rust en orde in Lais teruggekeerd.

LAIS, Maart 1923 — Januari 1924.

Bijlage: I.

MALEISCH-REDJANGSCHE WOORDENLIJST, LAIS.

aboe	abau
ada	ade
keadaan	keadaan
adab	adeb
adik	asoe'
adil	adèa
adjak	kadjak
adjar	adjea
mengadjar	mengadjea
pengadjaran	peledjea
adoekan	kadau
adoean	adauwan
pengadoean	pengadau
agama	igamo
air	bijo
ajam	monok
akal	akea
berakal	berakea
akan	akan
akar	balet
akil baliq	akir balér
akoe	oekoe
mengakoe	mengakau
pengakoean	pengakauw
alang-alang	lalang
alas	lepek
alat	alet
amarah	mengea'
amat	amat
alir	ilea
aloen	katja'-katja'
aloen-aloen	tanea' lapang
ambil	kema
mengambil	mengema'
amoek	amoek
ampoen	apoen
anak	anak
anak doeit	anak tatji
anak koentji	anak koetjai
anak mas	anak mas
anak angkat	anak aket
anak soengai	anak bijo
anak tjoetjoe	anak kepau
beranak	banak
peranakan	peranakan
andai	sepamo
anggar	kiro-kiro
angin	angin
angit	angit
angka	ako
angkat	kaket
mengangkat	mengaket
aniaja	hipau
anjam	anem
menganjam	menganem
anoe	oenoe
anoegerah	mengelei
antara	ketaai
antjam	atjam
apa	djano
tida apa	tjobo'ne
apa lagi	djano igai
apalah	djanolah
mengapa	gen bene
berapa	kedau
beberapa	kedau-dau
apabila	tengen
bantai	batai
membantai	mebatai
api	opoi
apioen	tjandau
arang	arang
arti	tai
mengerti	mengartai
pengertian	pengartai
asa	aaep
asah	ase'
mengasah	mengase'
asam	piiea'
asal	asea

asap	asep
asin	mesin
asoeh	oesik
mengasoeh	telasoew'(mengasoeaq)
atap	atep
atas	das
diatas	nadas
mengatas	mengedas
atau	atau
atjap	aet
atjap kali	atjak
atjara	pekaro
atjoe	nadjoe'
mengatjoe	mengadjoe'
atoer	soesoen
mengatoer	menjoesoen
beratoer	besoesoen
peratoeran	peratoeran
awal	asea
awan	awan
awas	inget
babi	djaoeu'
badai	angin lai
badan	awa
badjak	badjak
badji	badjai
badjoe	badjauw
bagaimana	tjaipo
bagoes	baes
bagian	bagian
baharoe	belauw
bahasa	baso
perbahasa	perbaso
baik	baik
perbaiki	kenea
bajang	bajang
bajar	kiasai
membajar	mengisai
bakak	ambem
bakal	pegen
bakar	kembem
balai	baleu
balas	bales

membales	membales
balik	bele'
bamboe	boeloea'
banding	nebanding
bandingkan	senamai
bangkai	bokei
bangkit	kelongon
bangkoe	bakoe
bangoen	kelongon
bangsa	bangso
banjak	dau
kebanjakan	kedauwan
bilang	kitoeng
membilang	nitoeng
bantal	batea
bantoe	batauw
bapa	bapo'
barang	barang
barangkali	barangkilai
barat	barat
baris	baris
baroe	belauw
berbaris	nebaris
basah	letjea'
basoeh	nepoek
membasoeh	mengepoek
batang	batang
batang air	batang aäi
batja	katjai
membatja	membatjo
batoe	boetauw
bawa	kembin
bawah	baa'
beban	ban
bebas	nepas
bebek	itik
begini	tjE'tjo
begitoe	tje'o
bekal	sangauw
bekas	bekes
belah	nelai
sebelah	depea'
sebelah-menjebelah	depea' depea'

belakang	kedong
belandja	belandjo
belas	ibo
kasian	kasien
belerang	belèang
beli	toekoea
membeli	menoekoea
benang	benang
benar	benea
beloekar	beloekar
beloem	ati
bengkok	hikok
benih	bènèh
bening	djenia'
sebentar	tegoa
bentji	bentjai
berang	mengia'
berapa	kedau
beras	belas
berat	bèet
beri	keleu
memberi	meleu
berniaga	berniago
bersih	petjai
besar	lai
besi	besai
besok	men
betina	beij (selawei)
betoel	betoa
biar	koenjauw
biasa	biaso
bibir	bibia'
bibit	pemelan
bidai	bidei
bidang	bidang
bidoek	bidoek
dekat	paaq
delapan	delapan
demam	demem
denda	dendo
dengan	ngen
bilik	oema'lam
binasa	binaso

binatang	binatang
bini	bini
bintang	bitang
biri-biri	birai-birai
biroe	biroe
bisa (vergif)	bisai
bisa	nam
bitjara	ngetjek
bodh	bodong
boeah	boea'
boeang	kamboeng
memboeang	memboeang
boeat	kenea
memboeat	mengenea
perboeatan	perboeatan
boedi	boedai
boedjang	boedjang
boeka	koeka'
boekan	iso
boekit	boekit
boekoe	boekauw
boelan	boelen
boelat	boelet
boeloe	boelauw
boemi	boemi
boendar	boendar
boenga	boengai
boengkoes	boekoes
boenji	miling
boenoeh	koenoea'
memboenoeh	memoenoea'
boenting	boeting
boeroek	kidèk
boeroeng	boeroeng
bohong	melitjin
boleh	boelia'
bongkar	noekea
membongkar	nikoa
botjor	minoa
botol	katjo
katib	ketib
chilaf	kelepai
dada	dado
dadoe	dadau

daging	daging
dahoeloe	deno (dateu)
daja	dajo
dajoeng	pengajoeaq
da'wa	da'wa
mendaawa	meda'wa
dalam	lem
damai	damai
damar	tongon
danau	daneu
daoen	dawen
dapat	dapet
pendapatan	pendapet
dapoer	dapoa
darah	daleq
darat	daet
dari	koendai
datang	teko
datar	datea
doerhaka	derako
doeri	tebo'
doerian	dijen
doesoen	sadei
do'a	doeä
dengar	tingoa
mendengar	meningoa
terdengar	tetioeq
pendengaran	peningoa
dengki	dekai
depa	depo
derma	sedekeq
destar	tjoelauw
dewa	diwo
dewata	diwato
di	di (naq)
dia	si
diam	dijem
didih	gelega'
sedikit	didik
dinding	ket
dingin	senga'
djadi	djidjau

kedjadian	kedjidjai
djaga	djagai
pendjaga	pendjagai
djagoeng	djagoeng
djahat	kide
djalan	dalen
berdjalan	berpanew
djam	djam
djambatan	djamben
djamboe	djambau
djamoe	djamau
djanda	djando
djandji	djandjai
djangan	embeuq
djantan	semanei
djaoeh	oeaq
djari	djiai
djaroem	dolom
djatoeh	oes
djawab	djenawab
djelas	gatjang
djempoet	djepoet
djendela	pengedan
djerambah	djamben
djimat	djimat
djiwa	njabai
djoewal	djenoewo
djoedi	djoedai
berdjoedi	berdjoedai
djoedjoer	djoedjoea
djoega	koene
hari	bilai
djoemlah	djoemlah
djoeroe	djoeroe
doea	doewai
doedoek	temot
kedoedoekan	penemot
doeit	tatji
doeka	doeko
doekoen	doekoen
doenia	denio
gojang	gojang
goreng	goereng
habis	abis

hadap	adep
menghadap	mengadep
hadji	adjai
hak	hak
hakim	hakim
hal	hal
hamba	oekoe
hampir	galit
hanjoet	monot
hantar	kembe
ekor	likoet
elok	baes
emas	emas
empat	pat
enak	baik
enam	noem
enkau	ko
entah	etaq
esok	men
faedah	faidea'
gadai	sando
gadis	semoelen
gadjah	gadjaaq
gadji	gadjai
gadoeh	gadoeaq
gagah	gagaaq
gagap	setagaaq
gali	nikoa
menggali	mengikoa
gambar	gambar
gambir	gambéa
gampang	gapang (moeaq)
ganda	gando
gangang	ganggang
ganti	gitei'
gantoeng	gatoeng
garam	silai
garami	senilai
garis	gais
garpoe	garpoe
pegawai	pegawai
gedang	lai
gegak	kelea

gelang	gelang
gelap	gelep
gelar	gelar (djolok)
geli	gelai
gemoek	gepoek
gempa	gempo
boemi	boemai
genap	genep
genggam	negoem
gerak	gerak
gergadji	gergadjai
grobak	pedatai
geta	geteaq
gigi	epen
gigit	kenget
menggigit	menget
gila	gilo
goelita	kelem
goeloeng	goeloeng
goena	goeno
bergoena	bergoeno
goenoeng	goenoeng
goenting	goeting
goeroe	goeauw
kaja	kajo
kajoe	kijew
kaki	kekeà
kala	alea
kali	kilai
kami	kémê
kamoe	ko (koemoe)
kampoeng	sadei
kandang	kandang
kapak	kapak
kapal	kepea
kapoer	oepoea
karang	kaäng
menghantar	mengembes
hantjoer	adjoeah
hantoe	atauw
harap	aëp
mengharap	mengaëp
hari	bilai

harga	go	berisi	berisai
harimau	imeuw	itoe	doö
harta	reto	jang	jang
hasil	hasil	kabar	bito
hati	atei	kaboel	kaboel
helai	delambe	kafir	kapia
hendak	la'	kain	kain
hendaklah	la'ba	koedis	baket
berhenti	bedan	koeli	koelai
perhentian	nedan	koelit	baba'
hidjau	idjo	koempoel	koepoea
hidoeng	ijoeng	perkoempoelan	perkoepoelan
hidoep	idoep	koentji	koetjai
hikmat	kemat	koepas	keka'
hilang	enjap	mengoepas	mengeka'
kehilangan	kelenjep	koera-koera	koea-koeo
hilir	lot	koerang	koeang
himpoen	kangoet	koesoet	kosot
hingga	hingga	koetjing	koetjing
hitam	meloeu	kolam	koelam
hoedjan	oedjen	kosong	kosong
hoekoem	oekoem	kotor	ngei
hoetan	imbo	lada	tjabé
ia	aoeh	karoeng	kaoeng
iboe	indoq	kasar	sabea
idjoek	idjoek	kasih	keloei
ikan	kan	kasihan	kasijen
ikat	keket	kata	kata
ikoet	totoah	kati	katai
mengikoet	menotoah	katja	katjo
ilmoe	ilmau	katjang	katjang
imam	imem	mata	matai
indah	indea (selé)	kawal	kaweä
indoe	indok	kawan	koeat
ingat	inget	kawin	nikeä
ingat	ninget	kedji	kedji
ingin	ingin	kedjoet	kandjet
ini	dijo	terkedjoet	terkandjet
ipar	lea	kelam	kelem
isap	kesep	kelamboe	kelambau
mengisap	mengesep	kelapa	njioa
isi	isai	keliling	keliling
roemah	oema'	keliroe	keliroe
mengisi	mengisai	kemaren	lebeä'

kembali	béle'
kembalikan	koelang
kembang	kembang
kemoedian	kedong
kena	keno
kenal	namen
kenang	kinget
hendak	lak
kendi	kendai
kendoeri	kedoerai
kepala	oelau
keras	telo
kerbau	kebeuw
kerdja	kedjai (oeleä)
kering	keïng
kerosi	kersai
kertas	kertas
ketika	ketiko
ketjil	titi'
kikir	kikia
kilap	kilep
kilat	kilek
kini	oejo
kintjir	kitjiä
kipas	kipas
kira	ki-ro
kiranja	kironjo
kira kira	kiro kiro
kiri	kidew
kirim	kembo
mengirim	mengembo
kita	iteä
kitab	kitek
koeasa	koeaso
koeboer	koeboeä
koeda	koedo
lindoen	lindoeng
lipat	lipet
lobak	loeba'
lobang	loebang
loear	daneä
keloear	medaneä
keloearkan	keloeweka
loeboek	loeboek
loedah	teké
loeka	sileä
loemboeng	toewea
loempoer	lepoewa
loepa	kelepai
loeroes	loeoes
loesa	sebilai
loesin	loesin
ladang	oemai
lagi	igai
poela	koene
lahir	laher
lain	loejen
lajar	lajea
laki	adoe'
laki-laki	semanei
lakoe	lakau
kelakoean	selakau
lalai	lalai
laloe	lalau
selaloe	selalau
terlaloe	telalau
lama	an
selama	sekeän
selamanja	sekeänne
lambat	tjendo'
lampoe	lapoe
langgar	langgeä
melanggar	melanggeä
langit	lenget
lantaï	keä
lantas	latas
laoet	laoet
lapar	njemén
lapis	lapis
kelaparan	kenjemèn
larang	laâng
lari	melilai
lawan	lawen
melawan	melawen
lebar	lebeâ
lebih	lebiä
kelebihan	kelebihan
lèhèr	kagen

lekap	lekep
lekas	gatjang
lekat	leket
lelah	leleä
lelang	lëlang
lemari	kabat
lembaga	lebago
lembar	lembea
lenggang	linggang
lengkap	lekap
lentang	letang
lepas	lepas
lepaskan	lepaskan
lesoeng	soeng
lidah	dilea
lihat	kelia
melihat	mengelia
kelihatan	keten
lima	lemo
moedik	ai
moeka	papeä
moela	moelo
memoelai	moeloi
moelia	moelio
moeloet	ngoes
moengkir	moekea
moepakat	basen
moerah	moea
moerid	moerid
moerka	mareä
moesim	moesim
moesoeh	moesoea
moestahil	moestahéä
mohon	minai dengan baik.
lompat	loepat
longgar	loenggia
lontar	lotar
lontjeng	djam
maboek	maboek
madjelis	medjelis
madjoe	madjau
main	iam

main-main	beliam
permainan	iam-iam
majat	boekei (koewatang)
maka	maka
makam	loekoea
makan	kemboê
maki	ledjo
memaki	meledjo
maksoed	maksoed
malam	kelemen
bermalam	temalem
malas	malas
maling	maling
maloe	sélék (malau)
mamak	pengoeaäi
mampoe	mapoe
mana	ipê
darimana	kendeiipe (ipe)
dimana	na ipe
mandi	mendai
manis	mis
manoesia	manoesio
maoe	la
masak	mesak
masoek	masoek
mata	matai
mata air	matai bijo
mati	matei
matjam	metjam
matjan	imeu
medja	midja
menang	menang
menatoe	toekang dobi
mentega	mentiga
merah	milea
mesdjid	mesdjid
minoem	mènèm
minta	minai
permintaan	perminaian
miring	miïng
misal	misal
miskin	miskin
modal	modal

moeara	nangai
moeat	moeët
moeda	oeai
pahit	pèt
pajah	pajea
pajoeng	pajoeng
pakai	pakei
pakoe	pakau
paksa	pakso
terpaksa	terpakso
palsoe	pilsoe
panas	panes
pandai	pandai
pandjang	pandjang
panggang	panggang
panggil	kenok (kedew)
memanggil	mengenok (mengedeu)
parang	pitat
paroeh	tjotjok
nabi	nebai
nafakah	napekah
naga	nagai
naik	kenèk
nama	gèn
nanti	kembet
nasi	mei
nasihat	nasihat
negeri	negerai
nenek	ninik
niat	niat
nikah	nikea
njala	njalai
njamoek	njomok
njanji	njanji
njata	njato
njawa	njabai
obat	oebet
oeang	tatji
oebah	oebah
oebi	oebai
oedik	ai
oekoer	oekoea
oelang	kindo

oelar	tedoeng
oemoer	omor
oempama	oepamo
oendang	oendang
oendjoek	koendjoek
oentoek	oetoek
oentoeng	oetoeng
oepah	pepea
oeroes	noe-oes
mengoeroes	mengoe-oes
ta' oesah	embé ba
oesik	oesik
oetang	oetang
pioetang	pioetang
oetara	oetaro
oetjap	oetjep
ombak	oembak
ongkos	okos
orang	toen
orang toea	toen toewai
pada	ngen
dari pada	kende ipo
kepada	kepado
padang	padang
padi	poi
pagar	pagar
pagi	men
pahat	paët
memikoel	memikoa
pilih	kilia'
memilih	memilia'
pilihan	pilian
pimpin	pipin
pindah	alea'
berpindah	beralea'
pindjam	pindjam
memindjam	mindjem
pinggang	pinggang
pinggir	biding
pintoe	pitoe (lawang)
pipi	pipi
piring	pinggan
pisang	pisang
pisau	piseuw

poeasa	poeaso
poedji	poedjai
poekoel	kokoa
memoekoel	mengokoa
separoeh	pao
pantoen	patoen
pasang	pasang
pasir	benei
patah	pateä
patjoe	petjau
patoet	patoet
pedas	pelgia
pedati	pedatai
pegang	pegong
pegawai	pegawai
pekak	setioe'
pekan	peken
pelana	pelano
pelangkin	pelakin
pelihara	peliaro
peloek	gep
memeloek	mengegep
peloepoeh	peloepoea'
pematah	pematea
pendek	pendak
pendjara	pendjaro
penggawa	penggawai
penghoeloe	pengoelau
peniti	peniti
penoeh	penoea
perak	perak
perang	peang
perempoean	selawei
periksa	perikso
koerang	koeang
memeriksa	memerikso
perintah	perita
perintakan	peritakan
permerintahan	pemeritaän
perkakas	pekakas
perkara	perkaro
pelahan	pelan
perloe	perlau
peroet	tenei
pertama	pertamo
pertjaja	pertjajo
pertjoema	pertjoema
pesan	pesen
pesisir	pesisia
petjah	petjoa
petjoet	tjabok
petor	petor
pikir	pèkèr
memikir	memèkèr
pikiran	pèkèran
pikoel	pikoa
riboet	riboet
rindoe	indauw
ringan	lengan
ringgit	ringgit
risau	risau
roda	roeda
rodi	rodi
roedjoek	roedjoek
roegi	roegai
roemah	oemea
roempoet	doekoet
roepa	roepo
seroepa	seroepo
roepiah	roepiah
roesa	oeso
roesak	oesak
roesoeh	roesoeh
rotan	bebes
roti	roeti
so	do
poekoel-memoe-koel	poko-memokoa
poelang	bèlè
poelau	poelew
poeloeh	poeloea
sepoeloeh	depoeloea
poenggoeng	poenggoeng
poengoet	koengoet
memoengoet	mengoengoet
poentjak	poetjak
poepoeh	poepoeh
poera-poera	tjè-tjè

poesaka	pesako
poesing	poesing
poetar	poetea
berpoetar	bepoetea
poetera	poeterai
poetih	poetea
poetoes	poetoes
pondok	pondok
potong	potong
radja	radjo
radjin	radjin
rahsiah	rasio
raja	raja
rakit	èkèt
ramai	amai
keramaian	keramaian
ramboet	boe'
rami	ramai
rampas	rapas
merampas	merapas
randa	rando
rantai	ratai
ranting	rating
rapat	rapat
rasa	asai
rasanja	asaine
berasa	berasai
merasa	merasai
rata	rato
rata-rata	rato-rato
ratakan	ratokan
ratjoen	atjoen
ratoes	otos
rawang	rawang
reboes	boes
mereboes	mengeboes
rendah	tembea
rendam	kendem
merendam	mengedem
rentjana	rentjano
riboe	ribau
terseboet	teseboet
sedang	sedang
sedap	sedep

sedar	inget
sedia	sedio
sedikit	didi'
segala	koete
sigera	gatjang
sehingga	sehinggo
sekalian	koete
sekarang	oejo
sekoetoe	sekokol
sekolah	sekoelah
sèla	pelano
selamat	selamat
selasa	selaso
selatan	selaten
selendang	selindang
selesai	selesei
selisih	selisia
bersilisih	berselisia
sabar	sabar
saboen	saboen
saboeng	sobong
menjaboeng	menibong
saptoe	saptoe
sadar	inget
sagoe	sagau
sahabat	soebat
sadja	sadjai
sahoet	simbet
sajang	sajang
sajap	sajep
sakar	goelo
sakit	gis
penjakit	penjakit
saksi	saksai
sakti	saktai
salah	salea
sakata	sekato
bersalah	besalea
salin	sèlèn
menjalin	menjèlèn
sama	samai
sama sekali	sama sekilai
bersama sama	bersamo samo

samboeng	samboeng	tambah	tambea
samboet	samboet	menambah	menambea
samoen	samoen	sembah	sembah
sampai	sapeu	semboeh	kaën
sampiran	sepiran	semboenji	semboenjin
sangat	sanget	semenda	semendo
sanggoep	sanggoep	sementara	sementaro
sangka	sako	semoea	koete
sangkoet	sakoet	semoeka	semoeko
sangkoetan	sakoetan	sempoerna	sempoerno
sapi	sapai	senang	senang
sarak	saä	senantiasa	senantiaso
saroeng	saoeng	sengadja	sengadjo
satoe	do	senin	senajan
satoe satoe	do do	sentosa	sentisa
saudagar	soedagar	seperti	sepertai
saudara	sepasoek	serang	serang
sebab	sebab	menjerang	menjerang
sebelah	depea	serikat	serikat
saberang	dipoa	seroe	serau
menjeberang	menjebeang	seroe-menjeroe	serau-menjerau
		seroetoe	tjeroetoe
seberangi	sebeangi	serta	serto
seboet	seboet	sesak	seso'
menjeboet	menjeboet	sesal	sesowa
soepaja	soepajo	menjesal	menjesowa
soerat	soeët	sesoeatoe	sesoeatoe
soeroeh	kelon	setan	sitan
menjoeroeh	melon	seteroe	seterau
soesah	soesea'	setia	setio
soesoe	soesau (tjoet)	sewa	siwo
soesoel	soesoel	sia-sia	sio-sio
soetera	soeteö (seteö)	siang	loeweng
soetji	soetjai	siap	siëp
tadjam	tadjem	siapa	siapi
tagih	tagia	sikat	sike
tahadi	nano	silap	silep
tahoe	namen	simpan	kai'
setahoe	senamen	menjimpan	mengai'
tahoen	tawoen (taoen)	simpang	sipang
takoet	saben	singga	singgea'
taksir	taksir	siram	siram
talak	telak	sirih	iben
tali	tilai	soeami	adoe' (lakai)

soeara	soearo	tanggoeh	tanggoea'
soeasa	soeaso	tanggoeng	tanggoeng
soeatoe	soeatoe	tangis	tangis
soedah	soedo	menangis	mengindoi
soeka	soeko	tangkap	menakep
soempah	soempea'	tanja	tanje (tenai)
bersoempah	bersoempea'	menari	menaäi
soengai	soengei	taroeh	toeoea
soenggoeh	soenggoea	tarik	sitak
soenji	soenjai	tatkala	tatkala
terbit	tebit	tawar	tawea
teriak	kedew	tebal	keboa
terima	timo	teboe	tebau
menerima	timo kasia	teboes	teboes
kasih		tegal	tegea
teroes	teroes	tegak	tedje
tertawa	tetawai	tegoeh	tegoea
tetap	tetep	telandjang	belesèng
tetapi	tetapi	teledor	teledor
tiada	tjoa	telinga	tioe'
tiang	tiang	teloer	tenoa'
tiba	sapei	teman	koeat
tidak	tjoa	tembaga	tembagai
tidoer	tidoea	tembakau	odot
tiga	telau	bertemoe	betemau
tikam	tikem	tempat	tepat
tikar	tikea	tempel	tèpèl
timbang	tibang	tempiling	tapea
timboel	timbea	tengah	donok
timoer	timoea	setengah	setengaa
tammat	temat	tenoen	tenoen
tanak	pita'	tentang	tetang
tanam	tanem	tentoe	tetau
bertanam	betanem	tepi	biding
tanaman	tanemen	tepoeng	tepoeng
tanda	tando	terang	teang
bertanda	bertando	keterangan	ketrangan
tandang	landai	terbang	tebang
tandoek	tandoek	wadjib	wadjib
tangan	tangen	wakil	wakea
tangga	ondoa	waktoe	waktau
roemah tangga	oemea tanggo	wali	walai
		wang	tatji
tanggal	tanggea	waris	waris

warna	warno
warta	warto
watas	watas (ketaäi)
zinah	zinah
1	do
2	doewai
3	telau
4	pat
5	lemo
6	noem
7	toedjoea
8	delapan
9	semilan
tindjau	tindjew
tindjoe	tindjau
tinggal	tingea
tinggi	lekat
tinta	dawat
tioep	tioep
tipoe	tipoe
tiri	tiai
tjaboet	kekot
bertjaboet	tekekot
tjahari	kesoa
tjakap	tjakep
tjampoer	tjampoea
bertjampoer	betjapoea
tjanang	tjanang
tjandoe	tjandau
tjap	tjap
tjela	tjelo
tjelaka	tjelako
bertjerai	betjeeu
tjerdik	tjedik
tjerita	tjerito
tjermin	keseno
tjoba	tjoebo
tjinta	tjito
tjioem	sijoem
tjoekai	tjoekei
tjoekoep	genep
tjoekoer	tjoekoea
tjoetji	kepoe'

tjoetjoe	kapau
tjontoh	tjoto
tjotjok	tjotjok
toea	toewai
toedjoe	tjoedjau
toedoeh	toedoea
toelang	telan
toelis	toelis
menoelis	menjoeët
toelisan	telisan
toemboeh	temoa
toemboek	toetoe'
toenang	toenang (mengenjan)
bertoenang	bertoenang
toendjoek	toendjoek
toenggoe	kembet
toeroen	toe-oen
toeroet	totoa
toetoep	toetoep (toekoep)
tolak	toela'
tolong	toeloeng
tongkat	tokot
10	depoeloea
11	sebelas
12	doewai belas
enz:	
20	doewai poeloea
enz:	
43	pat poeloea telau
100	sotos
200	doewai otos
enz:	
1000	seribau
Senen	Senajan
Selasa	Selasa
Rebo	Rebaä
Kemis	Kemis
Djoemaät	Djemat
Saptoe	Saptoe
Minggoe	Minggau

HOOFDEN VAN GEWESTELIJK BESTUUR TE BENGKOELOE.

1685	Ralph Ord, sticht de factory.	
1685—1690	Benjamin Bloome	Chief.
1690—1691	James Sowdon	Chief.
1691—1695	Charles Fleetwood	Deputy Governor.
1695—......	Charles Barwell	Deputy Governor.
......—1699	Matthew Mildmay	Deputy Governor.
1699—1700	Robert Broughton	Deputy Governor.
1700—1705	Richard Watts	Deputy Governor, (sedert 1702 President).
1705—1708	Matthew Ridley	Deputy Governor.
1708	James Cross	Deputy Governor.
1708	Abraham Hoyle	Deputy Governor.
1708	John Delapie	Deputy Governor.
1708—1710	Robert Skingle	Acting deputy Governor.
1710	Jeremiah Harrison	Supervisor.
1710—1711	Anthony Ettricke	Deputy Governor.
1711—1712	John Daniell	Provisional Chief.
1712	John Hunter	Provisional Chief.
1712—1716	Joseph Collett	Deputy Governor.
1716—1717	Thiophilus Shyllinge	Deputy Governor (geschorst).
1717—1718	Richard Farmer	Deputy Governor.
1718—......	Thomas Cooke	Supervisor.
......—1723	Thomas Dunster	Deputy Governor.
1723—1728	Joseph Walsh	Deputy Governor.
1723	Capt. James Macrae	Supervisor en Commander in Chief, aangesteld 10-7-1723.
1728—1730	Nicholas Morse	Deputy Governor.
1730—1731	Stephen Newcome	Deputy Governor.
1731—1736	Francis Everest	Deputy Governor.
1736—1746	Robert Lennox	Deputy Governor.
1746—1752	Joseph Hurlock	Deputy Governor.
1752—1754	Robert Hindley	Deputy Governor.
1753—1755	John Walsh en John Pybus	Supervisors, aangekomen Dec. 1753.
1755—1757	John Pybus	Deputy Governor.
1755	Thomas Combes	Deputy Governor, bij beschikking van de Company.
1756	Roger Carter	Deputy Governor, benoeming van Pybus vernietigd.
1757—1758	Randolph Marriott	act. Deputy Governor.

1758—1760	Roger Carter	Deputy Governor.
1760—1767	idem	Governor en President.
1767—1776	Richard Wyatt	Governor en President.
1776	Robert Hay	acting President.
1776—1780	William Broff	Governor en President.
1780—1781	Hew Steuart	Governor en President.
1781—1785	Edward Coles	Governor en President.
1785—1786	John Crisp	Deputy Governor.
1786—1787	Thomas Palmer	act. Deputy Governor.
1787—1789	George Salmon	President.
1789—1793	John Crisp	Deputy Governor.
1793—1799	Robert Broff	Deputy Governor.
1799	John Crisp	Deputy Governor.
1799—1800	Philip Braham	Deputy Overnor.
1800—1805	Walter Ewer	Commissioner.
1805—1807	Thomas Parr	Resident.
1808—1810	Richard Parry	Resident.
1810	G. J. Siddons	acting Resident.
1810—1812	William Parker	Resident.
1812—1817	G. J. Siddons	acting Resident.
1817—1818	idem	Resident.
1818—1824	Sir Thomas Stamford Raffles	Lieut. Governor.
1824—1825	John Prince	acting Resident.
1825—1826	B. C. Verploegh	Resident.
1826—1828	idem	Assistent-Resident.
1828—1831	E. Francis	Assistent-Resident.
1831—1833	J. H. Knoerle	Assistent-Resident.
1833	E. Francis	gecommiteerd, Aug. — Sept.
1834—1838	P. J. B. de Perez	Assistent-Resident.
1838—1839	B. J. A. W. Brilman	Resident, waarn.
1839—1850	P. C. van Royen	Assistent-Resident.
1850—1856	J. Blok	Assistent-Resident.
1856—1857	H. M. Andree Wiltens	Assistent-Resident.
1857—1861	J. A. W. van Ophuysen	Assistent-Resident.
1861—1865	J. Walland	Assistent-Resident.
1865—1870	A. Pruys van der Hoeven	Assistent-Resident.
1870—1872	W. K. L. van Hogendorp	Assistent-Resident.
1872—1873	H. C. Humme	Assistent-Resident.
1873	H. van Amstel	Assistent-Resident.
1873—1877	P. F. Laging Tobias	Assistent-Resident.
1877—1878	A. G. G. Peltzer	Assistent-Resident.
1878—1882	van Zutphen	Resident.
1882—1883	D. Heyting	Resident.

1883—1889	W. F. Sikman	Resident.
1889—1892	K. F. H. van Langen	Resident.
1892—1904	J. F. H. Schultz van Vlissingen	Resident.
1904—1906	van Loghem	Resident.
1906—1909	C. van de Velde	Resident.
1909—1912	O. L. Helfrich	Resident.
1912—1915	L. Knappert	Resident.
1915—1920	L. C. Westenenk	Resident.
1920—1924	M. C. Roos van Raadshooven	Resident.
1924—......	P. A. Tellings	Resident.

BESTUURSHOOFDEN TE LAIS.

17...—17...		
17...—17...		
......—17...	Richard Wyatt	Resident.
1754—176..	George Scott	Resident.
1766—1772	Edward Colles	Resident.
1772—1775	Philip Patch	Resident.
1775—1779	John Marsden	Resident.
1779—1785	Robert Broff	Resident.
1785—1793	Butter Hunnings	Resident.
1793—1794	Alexander Drummond	Resident.
1794—179..	John Hall	Resident.
179..—1799	H. C. Osborn	Resident.
1799—1802	Balfour Russell	Resident.
1802—1804	Thomas Jarrett	Resident.
1804—1815	Molyneux R. Elphinstone	Resident.
1815—1820	W. H. Hayes	Resident.
1820—1833	Raden Mohamad Zain	Kepala Divisie.
1833—1839	Raden Zainoel Abidin	Kepala Divisie.
1839—1842	Raden Kalipah Brahim	Kepala Divisie.
1842—1847	S. W. Wyatt	Posthouder.
1847—1848	C. H. van Dam	Surn. ambt. belast met het gezag.
1848—1851	J. van Dulken	Posthouder.
1851—1857	C. B. J. de Sausin	Wd. Posthouder.
1857—	S. J. Barrett Jzn.	Wd. Posthouder.
1857—1858	C. B. J. de Sausin	Wd. Posthouder.
1858—1861	O. J. B. Bloem	Posthouder.
1861—1861	Raden Mohamad Katim	Wd. Posthouder.
1861—1862	J. F. Brouwer	Ambt. bel. m. h. gezag.

1862—1864	D. A. de Rooze	Posthouder.
1864—1865	M. J. van Erp Taalman Kip	Gezaghebber.
1865—1866	H. M. de Kanter	Gezagh. Kontr. '66.
1866—1869	J. Marbus	Gezagh. 5-7-'67 Kontroleur 3de kl.
1869—	W. R. Winter	Kontr. 3de kl. tijd. wd.
1869—	H. Pauw ten Cate	Kontroleur 3e kl.
1869—	W. R. Winter	Kontroleur 1e kl. tijd. wd.
1869—1871	E. G. van Schuylenburgh	Kontroleur 2e kl.
1871—	W. R. Winter	Kontroleur 1e kl. tijd. wd.
1871—1872	J. F. H. Schultz	Kontroleur 3e kl.
1872—1873	W. R. Winter	Kontroleur 1e kl.
1873—	Mohamad Joesoep	Inl. Posthouder tijd. wd.
1873—	E. E. W. Castens	Kontroleur 2e kl. wd.
1873—1874	W. R. Winter	Kontroleur 1e kl.
1874—1876	P. D. Vreede	Kontroleur 2e kl.
1876—1878	W. G. Leembruggen	Kontroleur 1e kl.
1878—1882	J. C. Baron van Boetzelaer	Kontroleur 2e kl.
1882—1883	W. A. de Kanter	Kontroleur 2e kl.
1883—	J. Ph. van Driest	Kontroleur 2e kl. tijd. wd.
1883—1885	A. H. Westra	Controleur 1e kl.
1885—1887	Jhr. H. G. de Serière	Controleur 2e kl.
1887—	W. N. P. R. van Beusechem	Controleur 1e kl.
1887—	C. H. Hall	Adsp. Controleur, wd.
1887—1889	D. M. J. Schiff	Controleur 2e kl.
1889—	J. W. Hille	Adsp. Controleur, tijd. wd.
1889—1890	D. M. J. Schiff	Controleur 2e kl.
1890—1891	J. A. J. C. Pieters	Controleur 2e kl.
1891—1893	K. Lorch	Adsp. Contr., later Controleur 2e kl.
1893—	F. W. Speltie	Adsp. Controleur tijd. wd.
1893—1895	V. A. Schussler	Controleur 1e kl.
1895—	G. W. H. Peltzer	Controleur 1e kl. tijd. wd.
1895—1897	B. H. G. Wittenrood	Controleur 2e kl.
1897—	L. H. van Stenis	Controleur 2e kl. tijd. wd.
1897—1898	B. H. G. Wittenrood	Controleur 2e kl.
1898—1901	H. P. van der Horst	Controleur 2e kl.
1901—	P. G. H. F. Schuller tot Peursum	Controleur B. B. tijd. wd.
1901—1902	J. J. Fraser	Controleur B. B.
1902—1904	N. J. van den Brandhof	Controleur B. B.
1904—	J. F. Oudkerk Pool	Adsp. Controleur tijd. wd.
1904—	H. C. A. Elenbaas	Adsp. Controleur tijd. wd.

1904—1905	H. Th. Weehuizen	Controleur B. B.
1905—	H. Th. Pino Post	Controleur B. B. tijd. wd.
1905—1907	E. van Duyvenboode Varkevisser	Controleur B. B.
1907—1910	A. R. Boele	Controleur B. B.
1910—	W. W. C. A. Elenbaas	Controleur B. B.
1910—	J. H. Hissink	Controleur B. B. tijd. wd.
1910—1912	J. L. M. Swaab	wd. Adsp. Controleur; Controleur B. B.
1912—	J. de Clercq Zubli	Controleur B. B. wd.
1912—1914	H. Radersma	Controleur B. B.
1914—1915	J. L. M. Swaab	Controleur B. B.
1915—1917	G. B. van Alsté	Controleur B. B.
1917—1918	C. A. Huldy	Controleur B. B.
1918—	W. Roos	Controleur B. B.
1918—1919	F. H. K. Brodhaag	Controleur B. B.
1919—1920	P. E. van der Meer Mohr	Controleur B. B.
1920—	G. Brill	Gezaghebber, wd.
1920—1922	B. J. Coster	Controleur B. B.
1922—1924	P. Wink	Controleur B. B.

Bijlage II

LIJST VAN VOLKSHOOFDEN.

I. Pasar Lais (datoeqs).

......—1845 Panglima Radja.
1845—1859 Doeralim.
1859—1860 Baijan.
1860—1872 Doeralim (zelfde als 1845—1859).
1872—1874 Ganik.
1874—1882 Mentiko.
1882—1888 Djelbie, gelar Radja Pengatin.
1888—1900 Saidoen Moersalin, gelar Maharadja Lela.
1900—1909 Selimin, gelar Tjahaja Nagari.
1910—1913 Bahari, gelar Radja Bangsawan.
1913—1919 Aboe Bakar, gelar Maharadja Lela.
1920—heden Raden Oesman, gelar Mangkoeto Bangsawan.

II. Marga Lais (pasirahs).

1862—1863 Pemontjak, gelar Djaja Koesoema (sedert 1862 pangeran; vóór 1862 pembarap).

1863—1873 Laijh, gelar Depati Ngraksa Wigoena.
1873—1881 Merasan.
1881—1888 Djamaälan (Ambek).
1888—1898 Pengaran, gelar Singa Wilanda.
1898—1905 Moekmin, gelar Radja Alam.
1905—1912 Sahidan Ali, gelar Radja Alam.
1913—1917 Hadji Mohamad Ali, gelar Mangkoeto Radja.
1918—1920 Ilias, gelar Radja Depati.
1920—1922 Mohamad Sarip, gelar Radja Alam.
1922—1923 Mohamad Tahar, gelar Singa Wilanda.
1923—heden Djaäfar, gelar Radja Bilang.

III. **Marga Air Padang** (pasirahs).
1864—...... Gatin, gelar Radja Maliem (voordien pembarap).
......—1889 Merisin, gelar Radja Depati.
1890 Ismaël.
1891—1909 Mohamad Adil, gelar Radja Chalipah.
1909—1921 Zainoel Aripin, gelar Radja Boengsoe.
1921—1922 Aidi, gelar Radja Chalipah.
1922—heden Bakir, gelar Radja Chalipah.

IV. **Marga Bintoenan** (pasirahs).
1865—1868 Meradoen (voordien pembarap).
1862—1873 Mardjati.
1874—1901 Mohamad Moedin, gelar Tijang Alam (sedert 1897 pangeran met gelar Radja Chalipah).
1901—1916 (?) Djidoen, gelar Radja Mangkoeto.
1916—1918 Ibrahim, gelar Tjakra Pati Tjekranegara.
1918—1921 Komisie, gelar Radja Chalippa.
1921—heden Mohamad Ibrahim, gelar Radja Chalippah (zelfde als 1916—1918).

V. **Marga Air Besi** (pasirahs).
1867—1869 Riën, gelar Soeka Companie (voordien pembarap).
1869—1874 Pama, gelar Radja Intan.
1874—1877 Raijat, gelar Soeroeng Pinang.
1877—1879 Abdul Kahar.
1879—1903 Mohamad Semah, gelar Radja Intan (sedert 1899 pangeran met gelar Djaja Kesoema).
1903—heden Moestafa, gelar Radja Intan.

VI. **Marga Palik** (pasirahs).
1861—1862 Moesih (voordien pembarap).
1863—...... Abas, gelar Depati Krama Djaja.
......—1878 ...., gelar Radja Chalippa.

1878—1892 Markissie, gelar Singa di Radja.
1893—1895 Kamerlati, gelar Titing Kerta Bermani.
1895—1906 Merah Kisih, gelar Singa di Radja (zelfde als 1878—1892, sedert 1897 pangeran met gelar Nata Igama).
1906—1916 Abdul Kader.
1916—heden Mansoer, gelar Radja Bangsawan.

VII. Marga Kerkap (pasirahs).

1862—1872 Roepa, gelar Depati Karta Negara.
1872—1883 Semer.
1883—1898 Rasik, gelar Chalipah Radja.
1899—1900 Moekim, gelar Radja Moelia.
1901—1920 Karang, gelar Radja Baginda.
1921—1923 Goedam, gelar Radja Mandarsjah.
1923—heden Marseman, gelar Radja Moeda Alam.

VIII. Marga Perbo (pasirahs).

......—...... Njato, gelar Radja Alam.
......—...... Pengidan, gelar ....
......—1894 Njatan, gelar Radja Moeda.
1894—1918 Lenggang, gelar Radja Moeda ....
1918—heden Hadji Djalil, gelar Djoendjoeng Radja.

IX. Pasar Ketaoen (datoeqs).

1899—1908 Selasa, gelar Radja Moeda.
1910—1912 Mohamad Tamsil, gelar Radja Adil.
1913—1918 Maäroef, gelar Radja Mantiko.
1918—1919 Lolak, gelar Radja Seri Dewa.
1920—1921 Joenoes, gelar Radja Matiba.
1921—heden Abdul Raoef, gelar Datoeq Radja Antauso.

X. Marga Ketaoen (pasirahs).

1896—1903 Naka, gelar Radja Mangkoeto.
1904 Saäloen, gelar Radja Alam.
1904—1908 Indo, gelar Maharadja Sakti.
1909—1911 Hadji Semir, gelar Mangkoeto Alam.
1911—1913 Mohamad Oesin, depati mangkoe belast met de waarneming.
1913—1919 Pager, gelar Pasirah Pajoeng Marga.
1920—heden Derom, gelar Radja Mangkoeto.

XI. Marga Seblat (pasirahs).

......—1921 Boesal, gelar Maharadja Tangkas.
1921—heden Mohamad Joenoe, gelar Krama Djaja.

EPIGRAPHIA BALICA

I

door

Dr. P. V. van Stein Callenfels

VERHANDELINGEN

van het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Deel LXVI

DERDE STUK

G. Kolff & Co. 1926

INHOUD.

INLEIDING.

In het artikel „Transcriptie van vier Oud-Javaansche oorkonden op koper, gevonden op het eiland Bali" door Dr. H. N. VAN DER TUUK en Dr. J. L. A. BRANDES gepubliceerd in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap deel XXX, 1885 blz. 603 e.v. vermeldt Dr. BRANDES op blz. 605 dat „er kans bestaat dat na verloop van eenigen tijd er nog andere zullen kunnen worden bekend gemaakt". In een noot aan den voet van die bladzijde schrijft hij dan: „Reeds berichtte Dr. v. D. TUUK mij het bestaan van een praçāsti van Pakulĕman, een plaats niet ver van Bangli. Het stuk behoort bij den tempel van Balingkang, waarover vier dorpen onder Bleleng en twee onder Bangli het toezicht hebben."

De hoop van Dr. BRANDES in dit opzicht is niet tot vervulling gekomen want wel was hij later in staat transcriptie's te geven van de oorkonden van Sĕmbiran, waarvan hem afdrukken door den toenmaligen controleur LIEFRINCK verstrekt waren, (Tijdschrift deel 33, 1890 blz. 16 e.v.) doch de oorkonde waarop hij hierboven doelde is om goede reden nooit gepubliceerd geworden.

Zelfs heeft na de publicatie der oorkonden van Sĕmbiran op het gebied van Balineesche epigraphie nooit meer iets het licht gezien, wat te verwonderen valt, aangezien, zooals mij later bleek, door den Resident van Bali en Lombok reeds in 1900 aan de Oudheidkundige Commissie werd bericht, dat volgens zeggen in de pura desa van Gobleg een 100tal koperplaten bewaard werden.

In elk geval is voor zoover mij bekend na 1890 door niemand een nader onderzoek ingesteld naar het voorkomen van koperplaten op Bali, bovengenoemde missive van 1900 dan daargelaten.

In 1919 toevalligerwijze de transcriptie der oorkonden in 1885 gepubliceerd nog eens bestudeerend werd mijn aandacht getrokken door de in den aanhef geciteerde noot en besloot ik op een dienstreis naar Bali die voor het najaar op het programma stond, een onderzoek naar de oorkonde in de pura Balingkang in te stellen.

Waar de ligging van dien tempel mij onbekend was, informeerde ik te Klungkung zijnde, bij Pĕdanda Gde Pidada en den toenmaligen kañca Gusti Putu Jiwa, waar het heiligdom te zoeken was. Men kon mij onmiddellijk inlichten, daar de pĕdanda in zijn jonge jaren meerdere malen naar die pura een bedevaart had ondernomen. De tempel bleek te liggen aan de Noordzijde van den grooten ringwal om den Batur. Als echte Balineezen gaarne het naadje van de kous willende weten, vroegen mijn beide voorlichters toen ik

voldoende op de hoogte was gebracht, nu op hun beurt, wat ik met de pura Balingkang had uit te staan.

Toen hun werd medegedeeld. dat VAN DER TUUK, wiens naam nog steeds een tooverwoord is onder de meer ontwikkelden op Bali, indertijd naar Batavia geschreven had, dat zich in dien tempel beschreven koperen platen bevonden, merkte I Gusti Putu Jiwa op, dat, wanneer ik dergelijke voorwerpen zocht, het absoluut overbodig was de moeilijke reis naar Balingkang te ondernemen, aangezien te Klungkung zelf in de pura pamrajan raja pūrana een heele collectie van dergelijke platen was, beschreven met letterteekens, die niemand meer in staat was te ontcijferen.

Na eenige bespreking bleek het mogelijk, mits ik geduld wilde hebben tot een goeden dag was aangebroken, inzage van de platen de krijgen, die toen inderdaad een serie oorkonden bleken te bevatten van het bekende jongste kind van de Bijgezette te Burwan en den Bijgezette te Bañu wka en dateerend uit 994 çaka. Verder deelde meergenoemde kañca mij mede, dat er in Bangli op verschillende plaatsen nog dergelijke oorkonden te vinden waren bv. in de desa Campaga, in de pura kĕhĕn te Bangli zelf, in de desa Malĕt enz.

Op de verschillende dienstreizen in 1919, 1920 en 1921 over Bali ondernomen gelukte het dan ook, zoowel in het Noorden als in het Zuiden een groot aantal nog onbekende oorkonden op koper te ontdekken. Werd het onderzoek vergemakkelijkt door de weetgierigheid der Balineezen, die, toen eenmaal het gerucht zich verspreid had, dat de oorkonden gelezen konden worden, uit zichzelve er mede kwamen aandragen, in niet geringe mate is de goede uitslag toch ook te danken aan de medewerking zoowel van het Europeesche als van het Inlandsche bestuur. In de eerste plaats dient vermeld te worden de volijverige toenmalige controleur van Tabanan, de heer L. C. HEYTING, die, ook na mijn vertrek naar Nederland medio 1921, is voortgegaan met het opsporen er van. Van Balineesche zijde werd groote medewerking ondervonden, behalve van den reeds gememoreerden kañca van Klungkung I Gusti Putu Jiwa, van de regenten van Giañar en Bangli Dewa Gde Ngurah Agung en wijlen Dewa Gde Tangkĕban, terwijl in het Bulelengsche het lid van den Raad van Kerta I Gusti Putu Jlantik onzen taak zeer vergemakkelijkte. Slechts een enkel geval moet helaas vermeld worden van stelselmatige tegenwerking. De stedehouder van Karang Asĕm Gusti Jlantik heeft steeds getracht het aanwezig zijn van oorkonden op koper in die streek voor ons verborgen te houden. Niettegenstaande het uit reeds gevonden oorkonden duidelijk was, dat in Karang Asĕm veel zeer oude desa's lagen, waarvan te verwachten was, dat althans enkele ervan nog in het bezit van koperplaten zouden zijn, verzekerde deze Inlandsche ambtenaar herhaalde malen met zooveel stelligheid, dat er niets aanwezig was en zijn nasporingen zonder resultaat waren geweest, dat door mij absoluut op deze verzekeringen werd vertrouwd. Groot was dan

ook mijn verbazing toen in de eerste helft van 1921 de toenmalige, sedert eenige maanden op Karang Asĕm geplaatste controleur E. H. DE NIJS BIK mij niet alleen met stelligheid mededeelde, dat in verscheidene Karang Asĕmsche desa's oorkonden op koper voorkwamen, maar mij zelfs in de gelegenheid stelde in de anderhalve dag die mij nog van mijn laatste dienstreis op Bali restten een viertal oorkonden te onderzoeken, waaronder de historisch zeer belangrijke van Sĕlumbung. Of de eigenaardige houding van bovengenoemden Inlandschen ambtenaar moet worden toegeschreven aan gebrek aan belangstelling in de geschiedenis, oude zeden en gewoonten van zijn volk, danwel, waar de oorkonden voor den Balinees zeer heilige dingen zijn, aan angst, dat zij bij het onderzoek iets zouden bevatten, strijdig met de adat (wijlen Dewa Gde Tangkĕban van Bangli bv. was er lang niet gerust op, dat er niet eens iets te voorschijn zou komen ter beperking van het door hem geliefde hanenkloppen, maar verleende desalniettemin bij het onderzoek volgaarne medewerking), vermag ik niet te beslissen.

Bij mijn vertrek naar Nederland medio 1921 was een groot aantal oorkonden onderzocht en gephotografeerd, terwijl er nog verschillende desa's waren, waarvan reeds bekend was, dat zij koperplaten bezaten, doch die, wegens gebrek aan tijd nog niet bezocht hadden kunnen worden. Zooals boven reeds gememoreerd zette de heer HEYTING het onderzoek onvermoeid voort en breidde het aantal bekende oorkonden zich voortdurend uit.

Verschillende historische gegevens, die de Balineesche oorkonden opleverden, werden gepubliceerd in de Kwartaalverslagen van den Oudheidkundigen Dienst 1920-1924. terwijl Mej. Dr. M., MUUSSES nog in Oudheidkundig Verslag 1922, IIde en IIIde kwartaal, blz. 52 en blz. 54 enkele belangrijke opmerkingen in verband met de oorkonden plaatste.

Intusschen gevoelde ik hetzelfde bezwaar door Prof. Dr. N. J. KROM uitgedrukt in zijne inleiding op Brandes' Transcriptiebundels, Verhandelingen Batav. Gen. deel LX, 1ste stuk, blz. X en XI, van het in bezit hebben van bouwstoffen, waar voor anderen geen bijkomen aan is.

Waar bovendien Bali steeds doorging met het leveren van epigraphisch materiaal, stond de geschiedenis van het in 1843 aangevangen Corpus inscriptionum Javanarum, waarvan zelfs het schutblad tegenover den titel nog het licht moet zien, als afschrikwekkend voorbeeld voor het opzouten van epigraphisch materiaal voor oogen.

Vast stond dus wel bij mij, dat zoo spoedig mogelijk tot de uitgave moest worden overgegaan, maar het hoe bleef nog een open vraag. Een Corpus uit te geven in den geest van het Britsch-Indische was ondoenlijk. De vraag ten opzichte van de transcriptiebundels van Brandes op blz. IX van bovenbedoelde inleiding door Prof KROM gesteld: Waar of hoe zou de man te vinden zijn, in staat om binnen afzienbaren tijd de transcriptie's van de

vereischte vertaling en commentaar te voorzien? gold ook hier en in nog grooter mate, aangezien een deel der oorkonden in Oud-Balineesch is gesteld, een taal, met de beoefening waarvan nog een aanvang moet worden gemaakt, sterker nog, voor welker bestudeering de oorkonden wel de eenige bron zullen blijven vormen.

Na mondeling overleg met Prof. Dr. N. J. KROM in Nederland en schriftelijk met het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in Ned. Indie, Dr. F. D. K. BOSCH, werd het 't meest practisch geacht aan het Kon. Bataviaasch Genootschap voor te stellen over te gaan tot de uitgave van de Epigraphia balica en wel in twee series, nl. in een serie A, die uitsluitend de transcriptie zou bevatten en in een serie B, waarin de vertaling en commentaar gepubliceerd zouden worden. Dit had het voordeel, dat de oorkonden, vormende serie A, direct gepubliceerd konden worden en dus ter kennisse van de deskundigen konden worden gebracht, wier werk het dan zou zijn de bijdragen te leveren, waaruit serie B kon worden samengesteld. In de vergadering van de Directie van het Kon. Batav. Gen. van 5 Juni 1924 werd dit voorstel goedgekeurd, met dien verstande, dat niet, zooals oorspronkelijk de bedoeling was, de complete oorkonden als illustratiemateriaal zouden worden bijgevoegd, doch slechts van elke oorkonde de eerste plaat en alleen van de oorkonden in zeer slecht schrift alle platen.

Nu dus dank zij deze beslissing een aanvang kon worden gemaakt met de uitgave van serie A, diende te worden beslist, hoe deze serie zou worden ingericht. Eerstens toch heeft men op Bali zoowel inscriptie's op steen als op koper. Daar die op steen verre in de minderheid zijn, lag het voor de hand, met de uitgave der koperplaten te beginnen en, wanneer deze voor zoover mogelijk in druk waren verschenen, de opschriften op steen te doen volgen. Doch ook onder de koperplaten heeft men twee categorien en wel de oudere, waarbij op dikke platen koper met beitels de oorkonde is ingeslagen en die dus geheel overeenkomen met de koperplaten op Java gevonden, zoo zelfs, dat men de groote en breede platen in den oudsten tijd gebruikt, terwijl langere en smallere in het midden der 10de çaka-eeuw langzamerhand in gebruik komen, en de jongere, waarbij op dunne lange en zeer smalle plaatjes koperblik met een snijdend voorwerp de tekst is ingesneden geworden. Laatstbedoelde categorie, waartoe ook de in den aanvang genoemde oorkonde van Balingkang behoort, wat wel de reden zal zijn, dat die nooit gepubliceerd is, behooren uitsluitend tot den relatief allerjongsten tijd en is het gebruikte letterschrift reeds het moderne Balineesche. Uit den aard der zaak heeft men het onderzoek dier allerjongste oorkonden voorloopig laten rusten en zich uitsluitend bepaald tot de oudere.

Waar alzoo de oudere, echte koperplaten voor publicatie het eerst in aanmerking kwamen, deed zich wijders de vraag voor: Publicatie, in chrono-

logische volgorde of volgens geografische rangschikking. Al dadelijk werd van publicatie volgens het eerste systeem afgezien, want door nieuwe vondsten uit een ouder tijdperk, terwijl wellicht reeds met het drukken van de stukken uit een jonger tijdperk een aanvang zou zijn gemaakt, zou de chronologische volgorde toch verstoord worden. Bovendien handelen de oorkonden, die in een bepaalde desa gevonden zijn, dikwijls over hetzelfde grondgebied, doch dateeren uit verschillende tijden, zoodat men deze bij elkaar behoorende oorkonden op verschillende plaatsen en wellicht in verschillende afleveringen der Epigraphia balica zou moeten zoeken, terwijl er tenslotte verschillende séries koperplaten bestaan, die meerdere oorkonden bevatten.

Doch dezelfde reden, die het uitgeven in chronologische volgorde bezwaarlijk maakt, nl. de kans dat het vinden van een nieuwe oorkonde het geheele systeem onderst boven werpt, geldt ook voor het publiceeren in een bepaalde geographische volgorde, bv. West-, Noord-, Zuid- en Oost-Bali. Vandaar dat de inscriptie's naar gelang zij persklaar zijn zullen verschijnen. Het is de bedoeling ook van reeds elders gepubliceerde transcriptie's bv. van die van Dr. VAN DER TUUK en Dr. BRANDES, na collationneering met de oorspronkelijke oorkonden een herdruk te geven, zoodat tenslotte al het epigraphische materiaal van Bali in een uitgave vereenigd zal zijn en niet, zooals dat nog met het Javaansche materiaal het geval is, door de geheele vaklitteratuur verspreid zal voorkomen.

Wat de uitgave van serie B, de vertaling en commentaar der oorkonden, betreft, omtrent de uitgave hiervan kan nog niets definitief worden medegedeeld. Die serie zal moeten ontstaan door samenwerking van allen op dit gebied, waarbij het bovendien voor de hand ligt, dat de oorkonden niet in de volgorde, waarin zij in serie A voorkomen, zullen behandeld kunnen worden. Dan toch zou een oorkonde, nog niet rijp voor vertaling, zooals bv. de oorkonden in Oud-Balineesch, de uitgave van alle andere oorkonden tegenhouden.

Wat de transcriptie betreft kan nog worden medegedeeld, dat het in Nederlandsch-Indië gebruikelijke systeem is toegepast, waarbij dus in hoofdzaak de Geneefsche spelling gevolgd wordt, maar de gutturale nasaal door ng wordt weergegeven.

Een punt van overweging heeft nog uitgemaakt, of de nummering der koperplaten eener oorkonde zou geschieden op de wijze, waarop die in den ouden tijd blijkbaar bedoeld is geweest en waarbij bv. de platen Ib en IIa volgens de gebruikelijke foutieve nummering tesamen als het ware blz. 1 vormen, dan wel of gevolgd zou worden het tot nog toe gebezigde doch verkeerde systeem waarbij men nummert: Ia, Ib, IIa enz.

Hoewel uit den aard der zaak het theoretisch beter zou zijn geweest met het foutieve systeem te breken, is echter tenslotte toch besloten, overwe-

gende, dat het zijn voordeelen heeft, wanneer alle transscriptie's van oorkonden op dezelfde wijze worden ingericht en dat alle oorkonden van Java, in de eerste plaats de bekende Transcriptiebundels van Brandes, volgens het oude systeem genummerd zijn, om de tot nog toe gebruikelijke indeeling en nummering der platen te handhaven.

Tenslotte wordt de hoop uitgesproken, dat deze, door de belangstelling en mildheid van de Directie van het Kon. Bat. Gen. tot stand gekomen uitgave van serie A er toe moge leiden, dat er onder deskundigen voldoende belangstelling in de Balineesche epigraphie worde opgewekt om binnen afzienbaren tijd te komen ook tot de uitgave van serie B.

P. V. van Stein Callenfels.

Wonosobo, 11 December 1925.

Koperplaten van de Pura desa in de desa Gobleg, (Buleleng).

Afmetingen: 393:85:1. De cijfers der pagineering staan aan de recto-zijde van de platen.

Ib. 1. Yumu pakatahu sarwwa dyah sanatkumara, dingangacakra, nāyakan makarun cagu, mañuratang ājñā widyangga, dakap, nilanawa, pircantayang kumantu-

2. a ida hyang di bukitunggal paradayan indrapura, di banua di ertabar rāmtanya da masamahin ya, tua hetu syuruhku sertunggalan lāmpuran ida

3. mpu dahyang agnisarmma, me çrī naga, bajra, trī, masamahin ya, simayangña hangga ruang kasurihan kalod, hangga erhalansit kangin, hangga panggah kadya

4. hangga tagtag bukit karuh, anadatu anak musirang ya marumah ditu, tan ikabakatĕn lakulangkah kayu tringtihing tanggung, yathā kṛtya bsar sinhi, pamaja

5. han pamli, matulu angjaja, marumah ditu ta di indrapura, tua kabakatyañña makuta, makambang dpa 6 tkapañña papatulungan bilang tanda gagatarab, ana mula duhkhaha

6. mās māçaka 2 blindarah māsaka 1 ana mangrandapin ya ditarub māçaka 1 blindarah pi 4 dandyan pi 4 sāmbar mās pi 1 brās karu rehthar 1 [1]) di indrapura jua

IIa. 1. ngyan ya, anaṭaparata tuanak marumah ditu mās māçaka 2 angsayangña, dihadiri, ana kranganya, marang padangayanña, yabaña marumah ditu, mā

2. s pirak kangçabhajana, tambrabhajana, hulun rbwa, karāmbo, sampi, mulyan māçaka 4 alapĕñña marhantu sesanyalap marhantu ya, panekĕn di ida

3. hyang bukitunggal, kajadyan caru prapaṇna, tathāpi tua panggisin kāmpil pangjuangan da sertunggalan ditu, panekĕn di dahyang di bukitunggal tua upaha

4. ñña, hatmuanghatmuang, ya krama pirsaddhangku ya, tan ikasiddhan tuanak dyangça sadāyadya, dyangça krangan sahayanda sarbwa, sertunggalan bañjar di indrapura, maka

1) Onleesbaar nther. (?).

5. supratiwaddha, sanggarugyan ya ajñā syuhunang nāyakan mās sangtunguk, turun di panglapuan di singhāwandawa, di bulan bhadrawada kṛṣṇa nawamī, rggas pasarwwajayapura,

6. di saka 836 kilagiña dipotagin ājñā. //-// Punah di çaka 905 bulan phalguṇa kṛṣṇa nawamī, rggas pasarwwajayakranta tatkālan siwidharmman i dahyang di buki

IIb. 1. tunggal, paradayan indrapura di banua di ertabar, mañambah di rājapāduka, di tatkālan çri maharaja çrī wijayamahādewī, masuruhang pādukanda siwyan di

2. ni di bali, tanya da birinda datu, syuruhda katahinyan dini di bali, da senāpati dalĕm bunut tuha kulup, da senāpatī waranaçī tuha neko, da senāpati wṛ

3. sabha i dakumpi tuha masigi, ida di wadihati tuha karuṇa, ida di makudur tuha smut, pangurang di pangkaja tuha jalu, pangurang di erhaji tuha boca, sahatwa yanugrahe

4. ntu asiwidharmman i dahyang di bukitunggal di banua di ertabar, mabharin paṇḍakṣayanña sangkayan rāmparasparakanatañña, yathāña tan ikapunarut tan kabudika-

5. budi, kilagiña di samohanda senāpati di panglapuan makasupratiwaddha sarbwa, di nganga sumbul, da nāyakan makarun dang ācāryya narotama, da dikāraṇa di wijaya

6. pura, me dikāraṇa di wijakranta tuha suaṣṭa, da mañuratang ajñā di hulu sumbul, da mañuratang ajñā di tngah i dakumpi tuha kulup bok, da mañuratang ajñā pling tba i

IIIa. 1. dakumpi tuha marajñāya, da cakṣu di wijayapura dakumpi tuha manorbhawa, da cakṣu di kāraṇa di wijayakranta tuha jaddhara, da dhikara di panglapuan di pituha tuha

2. bera, da dhikāra di panglapuan di byut tuha sakan, da dhikāradi panglapuan di tira tuha manukula, da dhikāra di panglapuan di wṛṣabha tuha kārtta, da dhikāra di panglapu

3. an di pañcakala tuha bikrama, da dhikāra di panglapuan di wārannaçī tuha sanmata, da panglapuan di surih lamsu tuha sanggat, da panglapuan di surih lamata tuha nakula,

4. syuratang anak dakāraṇa di wijayapura dhanu. //-// Punah ing çaka 1037 mārggasiramāsa, tithī pañcami, çuklapakṣa, wā, wa, a, wāra mahatal irikā diwaça nikanang dharmma

5. i ertabar sapasuk dharmma mangaran mpu dalagraya [1]) mwang mpu tatwani wandhana, mpu siddhakāryya, manambah i Ibū ni pāduka çrī mahārāja çrī çūrādhipa, makasopana sang senāpa-

6. ti dinganga pu kakiya, sambandha ni panambah ikanang dhar-

1) Of: ...... çraya.

mma i lbū ni pāduka çrī mahārāja, mājarakakĕn paṇḍakṣayanyānugrahanira sang atita prabhu, awuk munggwing ripta tan wnang winaca

IIIb. 1. ,ya ta kāraṇanyan panambah i lbū ni pāduka çrī mahārāja, ri knohanyan umañarana rasa ni paṇḍakṣayanya mūla, mangkana rasa ni panghyangnya i lbū ni pāduka çrī mahārāja,

2. göng karunya pwa swabhawa ning kadi sira prabhu sāksāt nira harimurtti jagatpālaka, nityasomaradhana ri sakaparipūrṇnakna nikanang rāt rinakṣanira, karuhun sanghyang sarwwadharmma, matangnya

3. ṇ ḍumawuh anugraha pāduka çrī mahārāja, i dharmma i ertabar sapasuk dharmma, winehnira umañari rasa ni paṇḍakṣayanya, tan kna buñcang haji lakulangkah pikupikulan tu

4. ṇḍatuṇḍan ātagagan ādoh aparĕ, mwang tan kna pūrbapūrban gatagatan salwīranya, nguniwaih tan sṭāpakan ttapnira [1]) mpungku çaiwa sogata, rṣi, tkeng kahyangan walyan

5. āpa tan inasṭāpakan mūlanya, mangkana yan hana mangḍawuhakĕn pinta panumbas salwīrani pintan tumbasĕn i karāman indrapura mwang sakwaih ing padṛwya hajyanya saprakāra,

6. an kewalāngisyani salawa ikanang dharmma i karāman indrapura āpan mangkana kramanya ring lāgi, tan dunung sumurĕn dening cakṣu paracakṣu makādi samgat indrapura, maka

IVa. 1. nimittābyĕt ni suruhanyānghuning i bhaṭāra bukitunggal, nguniwaih patahilnya i karāman indrapura tĕhĕra mā 1 angkĕn māgha mwang panghujung mā 1 ku 1 lāwan yan hana suhkhaduh

2. kha nikanang wwang momah i ertabar lumakwātunggu karāman indrapura kunang ya, kadyanggā ning drohaka nirācara maling anumpwanghaḍang anibo, anayab amuk amungpang, anghapit du-

3. hilatĕn wākcapala, hastacapala, tāmtāma mṛgĕlĕ salah dayan doṣa gaṇagaṇan rāh kasawur ing dalan wangke kabunan mayang tan pawwah walu rumanbat ing natar, ḍaṇḍako

4. ḍaṇḍa maṇḍi haladi mwang paḍam pamapas salwīranya, kapwa munggaha ri bhaṭāra bukitunggal sakwaih kḍik ni dṛwyanya mwang ni grahanya mapakna ri kewyĕnira, tan āgrahan dening kaba-

5. lan, mangkana yan hana sira mpungku ajapajapa i thāni ertabar makādi bukitunggal, manghanakna caru sajisaji sakramanya mūla, dakṣiṇa ku 2 tan kna sarining kambang mwang pamapa

6. s bantĕn tan kna matan hyang, tuhun āwehāmangana sayathāçakti tan hayāmana, tan çrangsisikĕn tan kna sakwaih ing sajisaji saprakāra, nguniwaih yan hanāmiji

---

1) Lees: tkapnira.

IV. 1. lakĕn wagañjing ri ṭhāninya tan pamwita ri yajñā mwang pawara ka haji, lāwan yan hana wwang ri thāni salen rowangnya sadharmma kunang, aburuburu i thāni ertabar amwata spihan

2. ri dharmma, kunang ri sḍĕngan ya tan pamwat spihan alapana solihnyāburuburu, yan rowangnya sadharmma ḍawuhana sipat mā 4 kunang yan hanāmatsa parlak sabahnyāngkana ma

3. nahura byaya mā 2 munggah i bhaṭāra, mangkana yan hana rarai kawulāngsir e ertabar salwīrani kawwanganya āpan pangungsiran mūlanya, tan ālapĕn kalathānin tan iwākhya-

4. ngĕn tan tawanwalatungĕn, tuhun āmuhakana mā 4 angkĕn tahun tarakramani hutangnya juga ya, tan lpihakna, kunang yan hanāsahasāngalap hulunya sāmpun wina

5. rahakĕn īriya, ḍawuhana prah mā su 3 mā 2 mangkana ikang inungsir gĕnapinaran piṇḍwa ping tiga tan anggāmuhakana wnanga sang pradhana umalapa hulunya tan pangdadyakna doṣa, kunang

6. yan hana putra santāna kahulunan salwīrani kahulunanya momaha ngkāna, manahura rot ku 2 saren āngkĕn tahun juga ya, tan tutudĕn syutĕn ātunggu pakuwwan

Va. 1. ri parggapan manahura ku 1 babini sā 3 sahurĕnyāngkĕn māgha mahānawanī, aspaspan manahura mā 1 ku 1 tan kna pangrĕmṛm tan kna pakupāt mwang wintang marĕñit

2. tan kna papuñcagiri mwang panglar, sakwaih ning rggap momah i ṭhāninya, tan kna pabharu pakilala pakalikip, tan dunung sumurĕn, kunang yan rāmpangdirinya sapatahilnya ri

3. pangdirinya tahilaknanya ri nāyakanya, tan randapana, tan pintana palanting mwang rot, mangkana yan hana rowangnya sadharmma ahyun makastri babini ning brāhmawangça santāna hu

4. ñjĕman juru kling, manahura ya pamucuk mā 1 ku 1 ya tan pamucuk kna dandi mā 2 ku 2 saputthāyu tan panusuna, tan kna sakwaih ing sajisaji saprakāra, lāwan wna

5. nga yānāmprasārāgawaya kali anuhana lmah ning almah salwīrani [1]) maka lmah ya kumĕṇḍĕng i saparimaṇḍalanya, dadyayangrugakĕn sakwaih ing kayu larangan makā-

6. ding kamiri bodhi waringin skar kuning, mĕṇḍĕ jirĕk kamukus kapulāga hano wungkudu, yan padoṣa kapwa tan witakna marapwatan katampuhana doṣa, kunang

Vb. 1. yan hana kbo sapi celeng wḍus māti kaḍawuh i kālinya, i jro ni ruhtanya kunang, tan tarubana, tuhun paçrawaṇaknanya ri karāman hatur tangganya juga ya

---

1) De pasangan y achter de n is blijbaar weer weggewerkt.

2. ,tan pangdadyakna doṣa, kunang yan hana lĕmbu ajaran ulā sawa makādi wwang māti kaḍawuh i kālinya i jro ni ruhtanya kunang, tan tarubana, tuhun paçrawaṇa

3. knanya i sira paramādhyasta i mānasa salah sasiki, mara pwa tan kaḍawuhana ḍaṇḍa, yan sinukṣman tan kna panukṣma tkeng sajisaji saprakāra, mangkana yan

4. hana paṇḍe wsi momah i ertabar, manahura dṛwya haji samgat taji mā 1 satarub angkĕn māgha mwang i samgat cakṣu wsi mā 1 satarub āngkĕn caitra, ka-

5. pwa tan kna sakwaih ing sajisaji saprakāra, lāwan yan hana wwang ring thāni salen atunggu dharmma kunang, acaru i bhaṭāra, amunuha kbo amawa lalahan, mwang wrisādhi a-

6. mawa skul balun amijilakĕn wagañjing, nguniwaih atawur i umah anucyakĕn pitara kunang, tan wwaihĕnya umastwakĕn pūjānya, matangnyan ikāng hulu skar ngkāna juga wnanga

VIa. 1. umastwakna pūjānya, mangkana rasanyānugraha pāduka çrī mahārāja, i dharmma i ertabar, kunang pwa yathānya tan kawukilwukila mangke hlam dlāha ning dlāha tĕ

2. kapnira sang anāgata prabhu, senāpati ser nāyaka i mānasa makādi i japura, tkeng cakṣu, paracakṣu, tan katkana rājawacana, tan katamana dening uttarawi

3. dhi balawan, ya ta kāraṇanyan pinanaḍahakĕn sapathā, i bhaṭāra puntahyang, nguniwaih i bhaṭāra hyang binayaka mwang i bhaṭāra bukitunggal rasa nikāng sapathā, indah

4. ta kita bhaṭāra puntahyang, bhaṭāra hyang binayaka, bhaṭāra hyang bukitunggal, hyang agasti mahārĕrsi pūrwwa dakṣiṇa paççimottara, agneya neriti bāyawya, aiçanya tka ring

5. madhya, rawi çaçī kṣiti jala pāwaṇa hutasana yanmanākaça dharmma ahoratri sandhyadhwaya, yakṣa rakṣasa piçaca, pretaçurā garuḍa gandharwa graha kintara, mahā

6. rāga, catwari lokapāla, yama bāruṇa kuwera, bāsawa, mwang pakradewata [1]) pañcakusika nandiçwara mahākāla, saddhināya nāgarāja durggadewi, cataraçra ananta

VIb. 1. surendra, ananta hyang kalamṛtyu gaṇa, bhuta rājabhuta, sakwaih masuk ring sarbwa maçarīra, kita sakāla sakṣibhuta, tumon angadoh lāwan maparĕ ring rahineng ku-

2. lĕm, at rengö samaya sapathā pamangmang mami ri kita, yawat yan hana umulahulah pangrakṣayan dharmma i ertabar, tasmat ta bwataknanta ya bhaṭāra salwī

1) Lees: putra.

3. rning jagatupādrawa bhuktinya sangsāra sajiwākāla tan tmung sama, yan matya ya dlāha, hitipananing tāmbragohmukha, yan pangjanma ya sakelik ning manuṣa tmahana-

4. nya, mangkana raṣa sanghyang sapathā, tĕhĕr inimbuhanira [1]) sikṣā, i sakwaih ikanang wwang tka ri kanistamādhyamottama, salwīrani kawwanganya kawatkanya [2]) sangkanya, i tan hana ning

5. wehĕn baryyabaryya çilāpaçāra molahulah tan pangraparapāngalapa i sakwaih i tuwutuwuhanya ngkāna i saparimaṇḍala ni dharmma, kadyanggā ning sarwwaphala mūla

6. phala, makādi nyū pring, ptung āmpyal, salwir ning kayu wastu linarangan ing anak thāni, mwang tan rāmbangana dening sang angrāmbang mwang karāman indrapura, yāpwan hana kamatan u-

VIIa. 1. mambah sikṣā senuhutakĕn pāduka çrī mahārāja, kengtakna kawwanganya pājarakna i sira paramādhyasta i mānasa salah sasiki, tan wurung ḍawuhana ḍaṇḍa sayathā-

2. nya ya nikāng ulah ginawayakĕn ya, tlasinakṣyakĕn i sanmukhanira taṇḍa rakryān ri pakirakirān i jro makabaihān, makādi parasenāpati, karuhun mpungku

3. çaiwasogata, sira hana irikāng kāla samangkana sang senāpati balĕm bunut pu angharas, sang senāpati di nganga pu kakiya, sang senāpati sarbwa pu kahaji, sang

4. senāpati kuturan pu cakĕn, sang senāpati mañiringin pu yogīçwara, sang senāpati wṛṣantĕn pu kulahkalih samgat tamaganti tarma, samgat mañumbul

5. jṛk, samgat manuratang ājñā i tngah pu las, samgat cakṣu kāraṇakranta talumusuh, samgat cakṣu kāraṇapura jangga, samgat adhikāraṇapura matĕngga, samgat

6. pituha kadanggulgul, mpungkwing kanyābhawaṇa ḍang ācāryya tanutra, mpungkwing makarun ḍang ācāryya prahelika, samgat juru wadwā ḍang ācāryya gajarohaṇa, sa

VIIb. 1. mgat mangirengiren wandamī candrājñāna

---

1) Een wulu boven de h blijkbaar weer weggewerkt.
2) Lees: Kawakanya.

Koperplaat van de Pura batur in de desa Gobleg (Buleleng).

Oorkonde A. Maten niet genoteerd. Hiervan is slechts plaat I aanwezig.

Ib. 1. //—// Yumu pakatahu sarbwa anug, dinganga astra, nāyakan makarun kulang kaling, mañuratang ājñānda, kesawa, adapnah anak banua di tambli

2. ngan makahajumpung, jumpung wiṣṇawa, mañuratang bhaskara, pratikayatana, karakṣayañña nāyakan bantiran lampuran kduk, nāyaka sukhawati, karaṇa, dha-

3. nut, kati, natura, kesara, baska, gaman, ajñāna, bhabya, budag, ersanti, sumambah akuhujusyan purihña di hyang tahinuti, tan ikawakatan, ma-

4. rang çadyangça sadāyadya, dikrāngan, anakrāngan ampung ya marang hadan padangayañña yawaña marumah ditu, panekandi partapanaañña ditu, apan hnu

5. syuruh hyang tahinuti, tumkap partkap da, patkapangĕn mamasamahin kadatuan, hyang wihāra prakāra, tathāpi ana lumaku ya matkap psu, marang ba

Koperplaten van de Pura batur in de desa Gobleg. (Buleleng).

Oorkonde B. Maten niet opgenomen. Hiervan zijn over de platen II, V, VI, VII en de ongenummerde slotplaat. De volgnummers staan op de recto-zijden.

IIa. 1. tke pintu, puñcagiri, wanteyan, ya ta kasakit kepwanyāngĕnāngĕnya, makanimitta pininta kaçi, mūlanya apitowin tan kna sātagan i tunggalan, ya ta kāra

2. ṇanyan maṇambah i lbū ni pāduka çrī mahārāja, anghyangāmintanugraha yan hana knohanya wehĕn māryyātutur purihĕn, mabuñcang haji kuu, pintu, puñcagi-

3. ri, mamanteyan, maremānasa, mangkana iṣṭa prayojananyan panambah i lbū ni pāduka çrī mahārāja, matangnyaṇ ḍumawuh anugraha pāduka çrī mahārāja, i karā

4. man i tambĕlingan sapasuk thani, tan kna magawaya kuu, pintu, puñcagiri, wanteyan, sakweh ning buñcang haji paremanasa, tan tutur purihĕn tkap paranāya

5. ka i mānasa, āpa tan kna mūlanya, mangkana tkapanya atahil sakweh ni padṛwyahajyanya, sakaknanya munggah ri pangrakṣayanya tahilananyā ikang tan konggah mwang tan

6. kaknanya ri pangrakṣayanya, pisaningūn tahilananya, ring sambar angadgakĕn karundung tunggal ri pahömanya, tan adgana, tuhun manahura mulyan ing palbūr mā 5 tan panusuna, pacakṣū

IIb. 1. ku 2 tan kna pangiwö, mwang panglĕyö, palaris, tan kna papilih mās, tan kna pabhumī, patring, mwang panali karundung, tan kna pawsi, pahano, pabusung mwang pahalalāng, tan kna pasāmpa

2. t hayām swayĕr, tan kna pajĕjĕtan mwang ser pakalungkung, tan, kna tunutunu, mwang jaryyajaryyan, tan kna upah pukul, mwang byayāmpung, tan kna sok tinmu, mwang wdi ning wḍus

3. tan kna patuwuh, tan kna padangsil, tan kna sawung hyang, sawung dangsil, tan kna wdi ning talutalu, tan kna upah taji mwang wulang, tan kna pawwat ring tawur, mwang palalab, tan kna pahisĕng mwang

4. pagalinggung, tan kna pasmat, mwang pabhukta, tan kna papāñjut mwang patapak, tan kna papagĕr larung batu, tan kna pawalungan, mwang pasarang, tan kna dakṣiṇa, mwang pahulĕs

5. tan kna sipat madĕg, mwang sipat i jro iheng, tan kna pawwat

i jro iheng, tan kna palekha, mwang patikĕl tanah, tan kna patumbuk, mwang pakamkap, tan kna pawawar, mwang pa-

6. purunduh, tan kna panali asaji mwang ngamangan, tan kna sĕkul nira sang admakakmitan āpigajih mwang cakṣu, tan palakwan apirak, taṇ ḍawuhana pinta panumbas, ri kalanya pata

Va. 1. pirak, taṇ ḍawuhana pinta panumbas ring kalanya patahil dṛwyahaji, tka ri magha mahānawamī, mwang ring kārtikāntara pūrwabhya sakālayaran salwiranya, tanggapana ri pahömanya

2. awehāmangana sayathasakti, tan panghayāmana, tan çrangsisikĕn tan sipatĕn tan tahi tikusĕn, wnanga piraknya masuk mtu mwang kna hapūtuli watu, tan sipatĕn, mangkana yan ha-

3. na piraknya jawahasim hañar tan alapĕn ri doṣanya, mangkana pamli kbo i samgat mañumbul mā 4 anikĕla mā 8 angkĕn magha mahānawami, pacakṣu ku 2 tan panusuna, tan kna

4. pangiwö, tan kna panglĕyö mwang palaris, tan kna sipat i jro iheng, tan kna pawwot i jro iheng, tan kna sipat madĕg, tan kna papilih mās, tan kna palekha mwang patikĕl tanah, tan pa

5. palakwan apirak, taṇ ḍumawuhana pinta panumbas ri kālanyan patahil dṛwyahaji, tka ring magha mahānawami, mwang ring kārtikāntara pūrwabhya sakālayaran salwīranya, mangkana sasukhaduh

6. kha nikanang wwang ngi tamblingan, kadyangga ning maling anumpu angaḍangatiḍanga, mukamung panganibo amṛgĕlĕ anluhang racun, mwang ḍohaka krangan salwining doṣa sinarwaswa, sahanahana ni dṛ-

Vb. 1. wyanya mwang nigṛhanya kapwa munggaha ring hyang ngapi i tngah mĕl, tan parabyaparan denira ring kabalan, atĕhĕr ikanang karāman i tamblingan tan pamikula sadṛwya nikanang wwang rinampas salwi

2. ranya, lāwan tan kna manuṇḍa dṛwyahaji, salwirning dṛwyahaji mangkana yan hana sira ameta sela kṛṣṇa mare tamblingan aweha ya mangana sayathāsakti, anghayamana pisan tbening

3. cakṣu tka juga, tan srangsisikĕn tan sipatĕn tan panghulĕsan, tuhun manghanakna caru saji sakramanya mūla jugaya, ikā ta pisan hingananyan pacarwa, pamapas wḍus tunggal tan kna dakṣiṇa

4. mwang panali, atĕhĕr wwang i tāmblingan tan kna tāmbangan hopan yan panubas kbo sapi de samgat hulugajah mwang i samgat sangingan apa kna ri kewĕnya mwang ri rāh tandatnya, mangka-

5. na yan hana wwang ngamijilakĕn yāça bagañjing salwiranya tke karāman mwang pangrotan ring bungkul mwang petri, dwaja ring

piṇḍa tan kna pamwit ring yajña mwang ring pacara kahaji, yan induk tan kna pamwit i samga

6. t cakṣu hduk, mangkana yan hana sira amangku sanghyang ājña haji, mwang tulis taṇḍa rakṛyān ring pakirakiran salwiran ing tulis, tustus kunĕng wehĕnyā ya mangana sayathāçakti, tan hayama

VIa. 1. na, ika ta samāsaya wehĕnāmangana, ya tan angga ya ngherakĕn māsa, mananggaha awān pātipapan ikang karāman tan sĕnggāhĕn angilani, tan çrangsisikĕn tan sipatĕn

2. tan kna pakupāt mwang pamli sĕrĕh tan kna panggangçal mwang pamukajñā sang amawa juga manggangçal tan kna papitutur tan tahitikusĕn, lāwan yan hana wwang salwīran i kawwanganya, mwang makahamba

3. kawula ya dewadaça hulunhaji, nguniweh paradeça sakeng dwipāntara, sumĕpĕr i wwang ngi tamblingan mwang ri jumpung, katkana ya lara, tan apasang winĕgilnya magaweya sābega iriya

4. ri diwaçanya katkan apāti, wnang sang winĕgilnya tumimpalakĕn wangkenya, tan paçrawaṇakna i sira kabeh, karuhun i paduka çrī mahāraja, nguniweh ri sang makahāmba kawalaya, tan kata

5. mpuhana ḍaṇḍa, taṇ ḍawuhana hutang, mangkana yan hana wwang ngi tamblingan tkeng karāman mwang pangrotanya kapramantĕnan ring padṛwyahajyan, ring parĕrggapan tkeng pihutang doṣan gaṇagaṇa

6. n ring haywahaywan pangatawan salwirni pasamayananya manahura ku 2 tkeng agĕṇḍing, tan kna pangiwö mwang taḍah, mwang tan kna pabaru salwirni padṛwyahajyanya, mwang tkeng parĕrggapanya salwi

VIb. 1. ranya, mangkana yan hana rare hulun mwang ahutang pradhana angusir i thāni tamblingan tan alapĕn denira hadyanya, tan papātihakna, tan iwyakyangön tan tawan walatungön ta

2. n papanghulwakna, tuhun amuhakana mā 4 ri hutang satahil angkin tahun tarakrama ni hutangnya jugaya, tan lpihakna, tan kna kalantara, mwang panusur tulis, pamli sā

3. yub, tan pañcaginan, yāpwan hana sahasa umalap hulunya sāmpun winarahakĕn āngunçir tan wurungkibanalangkah ma su 3 mā 2 thĕr wnanga rĕbutan dĕning karāmā

4. n tan padadyakna doṣa, atĕhĕr wnanga wwang i tamblingan angrugakĕn kayu ring thāni salen salwīran i makathāniya, sima çāla silunglung kaklungan, patapān pangulubigyan hyang wihā

5. ra, padmak sāmbasāmbaran, dṛwyan i sang adṛwya, harĕngĕnya, kapwa tan witakna i rahadyanya, tan katampuha doṣa mwang gaṇagaṇan, atĕhĕr, wnanga ikāng wwang i tāmblingan amawa sañja

6. ta larangan saparaṇanya asayang kunĕng, tan katampuhana doṣa, dadyayānuntuna celeng saparananya taṇ ḍawuhana ḍĕṇḍa, wnanga yāpatusarag i pirak i thāninya, tan katampuha

VIIa. 1. na doṣa, mangkana yān hana wwang i tāmblingan agawe mare thāni salen manahura ya parmāsan i samgat taji mā 1 ku 3 pamli ku 1 ri satarub ta kna pacakṣu mwang pangiwö, tan kna

2. sakweh ing saji saji prakāra, mwang tan kna pabaru, kune yan magawe ring thāni katunggalanan manahura ya parmāsan i samgat cakṣu wsi mā 1 ku 1 ring satarub tan panusuna, pacakṣu

3. ku 2 tan kna sakweh ing saji saji saprakāra mwang tan kna pa baru, mangkana pabatubatu manahura mā 2 ku 2 tan panusuna, tan kna sakweh ing saji saji saprakāra, mangkana sakweh ning katya

4. gan i thāninya, tan parabyaparan denira sang admak akmitan āpigajih kuturan, nguniweh dening deçi i sumūrbyaṇḍung atĕhĕr wnanga wwang i tāmblingan anmu anak ing wiku rĕṣi, walunya kunĕng,

5. tan kna kambangsanika mwang kālapitung, mangkana yan hana wwang ngi tāmblingan tke pangrotanya kabaih lungha ngungsir mareng thāni salen manahura ya tulak sāmbwang mā 10 yathānanggā ya.

6. manahura tulak sāmbwang kamnanya lungha, ḍaṇḍa sunyan, yan marayang lawadāmuja ringudunya, singsang wgilanya ḍawuhana sipat mā 10 mangkana yan hana wwang i tāmblingan lumaku wadwawa-

VIIb. 1. dwā tan wehĕn tĕhĕr amomah i thānī tuṇḍungön konĕn mare japura, apan ya kangkin wulu hanawing, mangkana yan hana rowangnya sakarāman ametikan mati kalb ing raṇu, tan pa-

2. çrawaṇakna i pāduka haji, tan katampuhana doṣa, lāwan yan hana wastwā sambhawa ri thāninya salwīranya, maweha patikĕl tanah mā 2 ku 2 ri sḍanganya nāhalapuhāranya, yan

3. pinrayaççipta ya manghanakna ya carutriṇi diwaça rahina wngi, dakṣiṇa mā 2 ku 2 tan kna sakweh ing saji saji saprakāra, nguniweh yan hana putra santāna kahulunan mwang wadwā ra-

4. kryān salwiran i kahulunanya momah i tamblingan tan tutudĕn ātunggu pakuwwan tuhun manahura rot ku 2 sareṇāngkĕn tahun jugaya, tan kna pacakṣu pangiwö, tan kna pabaru mwang

5. pawarangka, tan kna sarwwa wijā mwang pahĕmbuhambu, tan kna pamgaṭ sigi mwang pawarun, tan pamangane nāyakanya, ring parggapan manahura ku 1 babini saga 3 angkĕn māgha mahānawamī, aspa-

6. span ku 2 tan kna pakupāt mwang parĕmṛm tan kna wintang marĕñit mwang paglar, tan kna parangsĕm mwang turun, tan kna

bakat bakat mwang papuñcagiri, tan kna patimba mwang patambilung, tan kna pangampung,

Slot a. 1. agneyakrodha, neriti kāma, bāyawya iswara, dwasaharih madhyordha madah, rawi çaçi kṣi jala pāwanā hutaçasana, yajamanakāça dharmma, ahoratrī sandhyadhwaya, yakṣa rākṣasa

2. pisaca preta, garuḍa gandharwa graha kinnara mahorāga, catwaring lokapāla, yama bāruṇa kuwera, bāçawa, mwang putradewata, pañcakuçika nandiçwara mahākāla, sadwinayaka, nā

3. garāja, rāja durgadewī, catur açra ananta surendra. ananta hyang kālamṛtyu, gaṇa bhuta rājabhuta, çākalasakṣi bhuta, tumon amadoh lawan maparĕk ring rahineng kulĕm, a-

4. t rĕngö samaya sapatthā pamangmang mami ri kita, yawat yan hana wwang durācara umulahulah pangrakṣayan ānugraha pāduka çrī mahārāja, i karāman i tamblingan sapasuk thāninya

5. brāhmaṇa kṣatriya wesya sudra, grahasta wiku, lakilaki lāwan wadwanwadwan, parajuru wadwāhaji, ser nayaka senāpati, mpungku çaiwa sogata, tkeng cakṣu paracakṣu, tasmat ka-

6. bwataknanta ya bhaṭāra, deyantatpātiya, tarung ring adgan pulirakĕn gulunya, inum rahnya, blah kapalanya, cawuk utĕknya, singhatakĕn wtĕngnya, rantan ususnya, wĕtwakĕn dalĕmanya

Slot b. 1. dudut hatinya, pangan dagingnya, tikĕlakĕn tahulanya, wkĕsakĕn prānantika, yan parā ya ring tgal sāmbĕrĕn ing glap sāmpalĕn ing rākṣasa, panganĕn dening mong, sahutĕn ing ngulā, pulīra

2. kna ning dewamanyu, sarwa roga rumañcaya, arah ta kita, pañcakuçika gargametri kurusya pātañjala, tibakĕn ring mahāsagara, klĕmakĕn ring ḍawuhan dudutĕn ing wuhayā tuwiran bhra

3. ṣṭa lipuputning phara, muliha ring nārakaloka, klan de sang yamabala palun de sang kingkāra, ping pitu yan pangjanma papāsangsāra sajiwakala, salwīrning jagat nupadrawa bhuktinya, sakelikning mā

4. nuṣa tmahananya, awuktan tmung samah siddhirāstu // dirgayu ṣasānga ñawah // hingan parimaṇḍala thāni i tāmbĕlingan, hinganya wetan pardahanān, hinganya lor i pa-

5. çrahan asba ring ratanya, amnĕr manḍuhur mwang mingsor tka ring tajung, tkeng ulunher, tke çrī gampuhan, tka ring wunut matungkĕd, ring kalyāga, hingan jurang slat, ring kdu hingan kali ring ku-

5. ñit, ring hujung mata watĕs balĕdan rāya, ring ngka sanmata hingan hara çungsang, ring panawangan hingan bañu sungkur, ring tngahmĕl makahingan watu macpak. //—//

Koperplaten van de Pura batur in de desa Gobleg, (Buleleng).

Oorkonde C. Bestaande uit een aan beide zijden beschreven plaat. Afmetingen niet opgeteekend.

Ia. 1. Iku wruhane kang paramantrīng ularan samadaya, makanguni hupapatti, hangarĕp lawangan, yen andikaningo-

2. ng magĕhakĕn indikanira talāmpakanira pāduka bhaṭṭara çrī parameçwara sira sang mokta ring wiṣṇubhawana, de

3. ne kang apaṇḍe wsi ring tambĕlingan, irehane muliha mareng tambĕlingan manih, paramantri ta hangantṛmakna, a-

4. ryya cĕngcĕng tāyo sidigawe kang kasujiwana ning tambĕlingan, lawan āryya cĕngcĕng irehane lungaha saking tambĕli-

Ib. 1. ngan, hangereng logajah, lawan dening pangraga skarekang kasujiwana ring tambĕlingan, ingong añjĕnĕngakĕn sa-

2. tak ring salawang nangkĕn kawolu, dening paranakan ing deça, irehane hahidĕpa ring tambĕlingan, hunusan, pa

3. ngi, kdu, tngahmĕl, kang rājamudra yen uwus kawaca kagugona dene kang apaṇḍe wsi ring tambĕlingan, tithi,

4. ka, 10, i çaka, 1320. //—//

Koperplaten van Gurun Pai, sĕngg ute Bandjar Lahing, desa Pandak Bandung (Tabanan).

Afmetingen: 401:70:1

Ib. 1. Ing çaka 993, jyeṣṭamāsa, tithi tṛtīyā çuklapakṣa, wā, u, wṛ, wāra gumṛg, irikā diwaça pāduka haji, anak wungçunira kālih bhaṭārī lumāh i burwan bhaṭara lumā

2. h i bañu wka, umarpanakĕn, ikang çīma marajang mapakna punpunana sanghyang dharmma ring ngāntakuñjarapāda, sambandha dinwal tkap i wka wet sang atīta prabhu lumāh ing senāmukha, mangara

3. n dyah jaça, mwa dyah manali, dyah citta, ring mā su 5 i lwu ni pāduka haji, tke alasnya sawahnya parlaknya, agaḍuh manarimakĕn pirak samgat ser camalagi mangaran maholka,

4. mwang sanghadyan ārĕmbha, athĕr panarimaṇḍala, hīnganya lor i hujung marajang ajahit lāwan thāni bālyan, hīnganya kidul i padang asurung, i patĕmwan ing bañu narasi mwang

5. bañu kusup, hinganya kulwan i bañu narasi ajahit lāwan thānī hadman, hinganya wetan i bañu kusup ajahit lāwan thānī mongan, samangkana lbā ni

IIa. 1. parimaṇḍalanya, tātan popahan, ya tika inārpanakan pāduka haji, punpunana sanghyang dharmma ring ngāntakuñjarapāda, kunang sangkāri kadharmeṣṭan pāduka haji sāk

2. sāt dharmamūrti nityasa kumingking sakaparipurṇakna sanghyang sarbwadharma, mwang subhikṣa nikang rāt rinakṣanira, matangnyan pinadamlakĕn ta ya prasaṣṭi umratibaddhākĕn sāsthitinyan

3. çīma punpunanan pisaningūn katamana tkap ing kabalan, tkeng pinta panumbas pikupikulan, mwang lakulangkah turunturun magĕng aḍmit salīranya, tuhun tan luptanyāng-

4. haturakna pangatawanya ri bhaṭāra, lwīrnya bras 3 sukat laktan bāng 3 sukat laktan hirĕng 3 sukat samplah salanthar ri tkani kewyĕn bhaṭāra, angkĕn asuji mwang angkĕn

5. cetra çuklapakṣa, mwang yatna ta ya irika haywakna nikang sawah kñĕpanya, ri kasuwakan talaga 3 tambuku galĕng 300 kaho pangdidingnya luwang 26 kīhanya 50 wiji kulangka

IIb. 1. ling, ya tika inakunya gawayanya sajākala, tanpahanya tan

pamaḍurungaknānutwa, tan pangatĕra mare japura, kunang ikang ulihing amabaki kawuri, yekan dumakna ring pata

2. pan angkāna, tingkahanya pacarwa i hyang apwī 10 sarang pacarwa i bañu slang 10 sarang pacarwa i kupang 10 sarang pacarwa i sitab 10 sarang, saseçanya munggaha ri bhaṭāra, ther hiningananan pa-

3. tahilanya saknaknanya ring lagi, tan kna parawuluwulu, tikasan prakara, tan sapan dening tapa haji, saparanya, kunang knanya ring wilang ku 1 tanda ga 1 tanpabyaya, ring sambar ling 1

4. bras 3 sukat tan pangarundunga apan mangkana mūla, tarub mula duhkha ku 1 wlin darah ku 1 panukṣma ku 1 kunang yan pangrandapi ya ring tarub ku 1 wlin darah ku 1 dandyan ku 1 kapwa

5. munggaha ring bhaṭāra, ring rĕgĕp sā 3 babini salawe wiku tanpangajyan sā 3 babini blah we, angkan magha mahānawamī, yan pangajyan mwang hulu skar parṇnahnya tan kna ya ring parĕ

IIIa. 1. gĕpan, aspaspan ku 2 sā 3 tan kna pangrĕmrĕm pakupat patulak ciri pangrandap, knanya pabharu ri sakweh ing rĕgĕp kna pabharu ku 1 babini ku 1 pamucukanya yan salah mā-

2. rga ku 2 sā 3 ya tan pamucuk maweha dandi mā 2 ku 2 upahan tkeng ktĕsan mwang sawan ring thani salen manahura ku 1 ring tlung mata, tan panusuna ring pirak lumaku walantĕn tahi-

3. lakna i jro dharmma, pangdiri, mwang admak akñĕpan tumarima ya ngkana, tan palakwana pawwat pacakṣu pangiwö, yapwan rāmpangdirinya sapatahilnya ri pangdirinya, tahilaknanya i

4. jro dharma bhaṭāra pramanerikā, ring kahulunan mangrota ku 2 ring saren angkĕn tahun tan tutudĕn tan kna pawuran pamgat sigi, atahila ri jro dharma angatagi tumari

5. ma ya ngkana, ring paḍĕm maweha ku 2 saputthayu mare bhaṭāra, mangkana sukhaduhkhanya magĕng aḍmit kadyangganing angçapratyangça, ḍaṇḍakoḍaṇḍa maṇḍihaladi bhaṭāra pramaneri-

IIIb. 1. kā, lāwan yan hana hulun i wwang lumakwanilih pirak marangkana, tan alapĕn tan iwakhyangĕn tan papatihakna, tuhun anahura mā 4 ring hutang satahil angkan tahun se

2. sini pañjinya juga ya, yan hanāmalatkarāngiwakhyang umalap hulunya, irika yan māryya makahuluna hulunya, ri sḍĕnganya mari makahulunya, hana ta ulih ya

3. kuras tumbu sasarintanya, tbus ning waneh kunang, tribhāgah panahurnya sabhāga mareng çīma, ikang rwang bhāga patlun, sabhāga mare bhaṭāra sabhāga mare mpu sthapaka, sabhāga ma

4. re parakammsa, pisaningun kna pinta pamli tkap mpu sthapaka, mangkanang paṇḍe mās, wçi tambra, saparĕan hīngananya momaha ngkana, maweha rot ku 2 angkan tahun ya

5. n agĕṇḍing, amukul anuling, satuhan hīnganaṇya momaha ngkana, maweha rot agĕṇḍing ku 2 amukul ku 1 anuling sā 3 kapwa munggaha ri bhaṭāra, lāwan tan

IVa. 1. paweha mangana ring cakṣu paracakṣu, angatagi dṛwya haji, tka ring ahawan asungsung, kunang yan tamī sakeng deçantara, maweha ya mangana sayathasakti, tanpiditan ing tinadah mwang iwaki-

2. wak, tan pintana hlaring hayam itik mwang papngat tkap ing amanah agaṇḍi, tan wadungĕn nyunya kayunya tkap ning uṇḍahagi, knanya lāga ni sawung ku 2 tan panusuna tan kna pacakṣu

3. pangiwö, wnang anawunga ring pasangayan prang udwan pnah parī sakweh ni wĕnya tan adgana tan kna upah taji srangçiçik mūlyaning skul salīranya, yan krangan sahingi thaninya, patlu

4. n sadṛwyanya, yan jalu pjah sabhāga mareng walu, strī pjah rwang bhāga mareng walu, yan krangan ampung manglwanga ikang dharmma mā 4 pangambaligya çesanya mare bhaṭāra, yan pamwataknya mali

5. ng anumpu tĕṇḍasnya dṛwyanya tke dṛwya ning drohaka krangan kunang tan kna ya panali paçrah, yan pahutang ring drohaka ring maling ring krangan hutang patulungan ring karrya kunang, tan

IVb. 1. palakwana lpih anahura sawwit juga, pacakṣu ku 1 tan paweha pamli sayub panusur tulis pangiwö, yan hana sukhaduhkhanya tan tumulwi ya pantĕnan anwwitakna ri mpu

2. sthapaka rumuhun, kamnanya wehan samaya ngucapa ri sanghyang dharmma, yan wwang i yawā rowangnya kapwa yābyaya, yan hamba mpu sthapaka makadon iriya, tan kna ya byaya,

3. kunang ya tan kapanggĕh kocapanya irika yan panghiñjĕmakna, ya pwa tan angga inalahakĕn irikan iringĕn anambaha ri pāduka haji, saha panambahnya kalih, thĕr wnang asamprasa

4. ra ri thaninya, tanmananya sakecchanya, makādi tirisan, agawaya kali kumĕṇḍĕng, anampila bañu ning len panggunturanyāgawaya kali, wnang angrugakna kamiri, bodhi, waringin

5. skar kuning hano jirĕk mĕnḍĕ, yan katngaha ni kalinya i jro ni samprasaranya, i yawāngbi tirisan, angbi sawah hnu pomahan kunang, yadyan katun wana towi tan knan a-

Va. 1. doṣa, yan kapulaga kamukus tugarĕn tanmĕn ing kadohan, yan kbo sapi wḍus celeng, matya ri kalinya ri hatatangganya paçrawananya, yan ajaran lĕmbu ulasawā

2. makading wwang matya ri kalinya, i mpu sthapaka yāçrawana, sirāwaraha ring pakirakiran, yatan mangkana ring paramādhyasta salah sasiki, marapwa tan katiban daṇḍa, tĕhĕr akmita

3. n sīkṣa ri tan hanāning baryyabaryya çīla molahulah tan pang-

alapa salwiring tuwutuwuhan sarbwaphala mūlaphāla tkeng wnang wnang, tan pañjinga ri jromah tanpanĕhĕrakna dṛwya

4. gṛha pariskāra, tan gawayakna samamuhara durbwala nikang çīma kabeh kunang asing umambah rasa nikāng sikṣā senuhutakĕn, sikpĕnya wwatakna i mpu sthapaka tan wurung tibā-

5. na nigraha sayathānya yan ikang ulah ginawayaknya, mwang yan hana bhaṇḍagina marānmak rikāng dharmma, yan agĕṇḍing angapakna ri haji ku 2 yan agĕṇḍing ambaran ku 1 patulake

Vb. 1. riya, yan amukul anuling atapukan abañwal pirus menmen i haji marānmak ku 1 patulakeriya, anuling angutu asangkhabusya ta mula mula marānmak sā 3 pa

2. tulakeriya, aringgit atalitalyabañjuran i haji ku 1 patulakeriya, yan kĕdö yālkas mintonakĕn ginanya, wehĕnyang ḷpihana sapatulakeriya,

3. kunang pwa yathānya tan hana ning amunar ukta dlāha, ya ta matangyan wineh atungtung satya, rasa nikang sapatha, indah ta kita kamung hyang āgaṣṭi mahārṣi purwa dakṣiṇa paççima

4. uttara, madhya ardhwam adhah rawi çaçi, kṣiti jala pawana hutāçana ākaça dharmma, ahorātri sandhyadwaya, yakṣa rākṣasa piçāca, pretāsura garuḍa gandharwa kinnara maho-

5. raga, catwāri lokapala, yāma baruṇa kuwera bāsawa putradewata, pañcakuçika nandiçwara mahākāla, sadwīnāyaka durgadewī, caturāsra ananta surendra hyang kāla

VIa. 1. mṛtyu, ganarāja bhūta, kita milu masukisuki sarba maçarira, sakala saksibhūta tumon angadoh lāwan aparĕ rahina wngi, at ṛngyĕkn iking samaya sumpah panguyut mami ri kita

2. hyang kabeh yāwat tikang wwang durācāra tan yatna ri anugraha pāduka haji rikang dharmma marajang, brahmana kṣatriya weçya sudra, hadyan hulun laki wadwan grahasta wiku nāyaka,

3. cakṣu parasandhiwiṣa, asing amunar ukta tasmat kabwat karmaknanya, patyananta ya kamung hyang deyan tatpatiya tan panoliha ri wuntat tan tinghala ri hiringan tarung i

4. ngadgan, tutuh tĕnggĕkya blah kapālanya, sbitakĕn wtangnya rantan ususya, pangan dagingya inu° [1]) rāhnya wkasakĕn prānantika, yan para ya ring alas panganning mong sahutning ulā

5. pulirakna ning dewamanyu, yan para ya ri tgal sambĕrĕn ing glap sarbwa roga rumañca ya, arah ta kita hyang kuçika garga metri kurusya patañjala, suwuk i caturdeça, sala

VIb. 1. mbitakĕn ing hyang kabeh tibākning mahāsamudra, kĕlĕmakĕn

1) Met dit teeken is wellicht een anuswara bedoeld.

ring ḍawuhan, sanghapning wuhaya, bhraṣṭa liputning phira, muliha ring nārakaloka, klan de sang yamabala, palun de sang

2. kingkara, pipitu mangjanma pangjanma papa sangsara sajiwakala, salwiring duhkha bhuktinya sakelik ning janma tĕmahanya, mangkana tmahan ikang wwang umunar ukta anugraha pāduka haji ing dharmma

3. marajang, sapasuk sīma, tlas, kasakṣyan i harĕpĕn taṇḍa rakryān ing pakirakiran i jro makabehan, karuhuna mpungku çaiwa sogata, sira hana samangkana, sang senāpa

4. ti balmbunut pu manggala, sang senāpati ḍinganga pu sahaja, sang senāpati sarbwa pu bahuta, sang senāpati mañiringin pu tatur, samgat manuratang ajña ri hulu çrī khanṭa

5. samgat mañumbul sigut, samgat manuratang ajña ri tngah bajrāngça, samgat manuratang ajña ri wuntat talaja, samgat pituha jitakṣara, samgat karaṇakranta mungmung, samga

VIIa. 1. t karaṇapura kasihyang, i kasogatan samgat mangirengiren manjami bajresa, i kaçaiwan samgat juru wadwā ḍang acāryya gihaçita, mpungkwi garuḍasāra dang ācaryya gu

2. hyananda, mpungkwi binor dang ācaryya sawyarāja, mpungkwi dharmma hañar ḍang ācarryya jātasmara, makādi mpungkwi bañu tiga ḍang ācaryya marmeçwara, tinulisakning lai-

3. kha ri pakirakirān mangaran labdhacara.

Koperplaat van de desa Paguyangan (Badung)

Deze plaat is no. 8 eener serie. Afmetingen: 385:84:1

VIIIa. 1. i er saling, tan kna padangsil mwang pamañcamī, atĕhĕr maryya tahila dṛwyahaji kapunasanan, apan pinarṇnah jñataka puṇḍut dyun i

2. bhaṭāra i burwan, gumawe sawah bhaṭāra ri thāninya, mangkana yan hana rowangnya sakarāman marabi malaki, tan kna pamapas sanghyang caṇḍi i burwa

3. n, lawan tan kna pasarang mwang tarang tarangan ring candrādityagraha, tan kna sarwwa wīja ring mahābantĕn prayaçcitta, pawisuwa, tan kna pamli haji ri ma-

4. ñumbul mwang ring gulma, tĕhĕr tan karapana dening akarapa, tan wadungana dening uṇḍahagi salwiran i wadungĕnya, tan tĕtĕkana hduknya deni ca

5. ṣu hduk, lawan wnanga yāpkĕnpkĕnan saparananya tan sapan dening tapa haji, dadya yāngingwā itik tan puspusana dening nayakañjawa, wnanga

6. yāngingwāsu tugĕl mwang pirung, tan alapĕn dening nāyakan buru, nguniweh wnanga yānawunga ring pasangayan pnah pariprangudwan samprasara, tiris mū

VIIIb. 1. la kāryyā mūla bwat, sakweh ni wönyā sawungan tan hinganana kweh ning sawungnya, tan pamwita tan adĕgana, wnanga tājinya panajananya tan kna upah

2. taji mwang wulang, tan kna pamwit sawung ring amateni, salwiran i sawungnya, mangkana yan hana kahyangan walyan momah i thāninya, tan alapĕn adamila

3. wila i pujung mwang i patatahan, tan kna sakweh ning buñcang haji ulatulatan, tan kna kṛtya takĕr turun sāgĕm sarakut, tan kna paclak pa-

4. siki, mwang pawija, tuhun manahura rot ku 1 saputthāyu angkĕn tahun juga ya, tan kna pabharu yan pasalin samgat ser kahyangan,

5. tĕhĕr wnanga yāmijilāsara mareng thāni salen tan sapatĕn, tan kna laga ning hnū, mangkana ri tka ni karyyan i prangudwannya ri thāninya, tan kna pa-

6. tanggar mwang dakṣiṇa ning kahyangan mananggar, nguniweh yan hana rowangnya sakarāman lumaku hulung kayu ri thāninya mangrāmpas bunga mwang ma

Koperplaten van de desa Truñan (Baturmeer)

Oorkonde A. Een complete oorkonde van 5 platen. Afmetingen: 410:84:1

Ib. 1. Yumu pakatahu sarbwa kumpi dyah sanāt, dinganga cakra, nāyakan makarun cagu, mañuratang ājñā kamaja, basudewa, dakap, pircantayangku to a-

2. nak banwa di turuñan, jalan anakatba kadahulu, ya hetu syuruh kukumpi siddhi, kumpi kunang, kumpi anug nekulapatimāna, pratikāya

3. nahut, mañuratang ratha, hulu kayu piduk, masamahin, katurunan bhaṭāra da tonta pirumahang pinakangudun dadatu, tan ikabakatĕn lakulangkah ma

4. kayu, matringtihing tanggung, kṛtya bsar sna, papan, macandana, makmit, makuta, mamantilan, prakāra, kunang kabakatyanña marinaka er hawang hajalanan, ha

5. jalanan kabakatyanña, tan i kna tikasan, mangnīla, mangikĕt, mamangkudu, marundan, makambing, masampi, kunang kabakatyanña, tarub mā 1 blin darah, piling 4 tandasña pa-

IIa. 1. nekan di bhaṭāra di turuñan, pamukul, pagaṇḍing, suling, bangsi, pande mās, pande wsi, uṇḍahagi kayu, prakāra, piling 4 kabakatyanña di harwata

2. n, panekan di sanghyang di turuñan, kunang pasanggunung di tapahaji ku 1 pracakṣu pi 1 pagajah ku 1 pracakṣu pi 1 kunang tahilangña ya di banwaña di tu-

3. ruñan, angkĕn cetra, nāyakasākṣi ku 1 tahilangña ya ditu, apan kummit dṛbyan sanghyang ya, tan i çrangsisikan to banwa ulih da mangjwangin dṛ

4. byahaji, paburu pi 3 pawalungan pi 1 paḍampaḍam mā 2 ku 2 wilang pi 1 di hakurĕn, sasarhawu ku 1 di hakurĕn, panekan di sanghyang di turuña

5. n kunang yan ada pamlin sang ratu māgha mahā nawamī, mwang aryyāryyan, cakṣu paracakṣu, tan i kaknan to banwa di turuñan, mwang kelala parakelala

IIb. 1. , pamwatan ku 1 pawalyan ku 1 brahmawangça pi 1 tandas ku 3 pagaṇḍyan ku 1 panekan di sanghyang di turuñan, kunang kaknenyanña haywahaywan di māgha

2. mahā nawamī, simbur rukud 5 pesan 20, ñalyan tuhur guñja 2

cakṣu simbur rukud 2 pesan 10, ñalyan tuhur guñja 1 pangdulur er palbu

3. r, anada pamlin da mangadhikaren pirak ku 2 māgha mahā nawamī, anakatba i da mañumbah angkĕn asuji, pañungsungan ya di da mangadhikaren bras

4. kāru 2 siddhupulu 1 syap 2 saput don 1 kunang yan ada pūjān sang ratu di guha mangurug jalālingga, hajalanan kabakatyanña, kunang yan ada pū

5. jān sang ratu di sanghyang di turuñan, kabakatan ya makahaser, kunang yan ada hitamanah da mahadiri pswangan gusali di thānin sanghyang di turuñan, pirak

IIIa. 1. ku 1 pamyutña, dān panekan di sanghyang di turuñan ya, kunang yan upara ta to banwa di turuñan, saha dān padangayanña, rĕggap marumah ditu bhi

2. ksu suddha ganitriña, mās mā 2 pi 4 anagrama ya, mā 2 pi 6 angçayangña panekan di sanghyang di turuñan, tmwan kulapati, pratikāya kupang 3 hurupanña,

3. banwa kupang 2 masara kupang 1 mañuratang me hulukayu kupang 1 hurupanña, hulu kayu luhur kupang 1 kunang angçan banwa di hasar, di halang guras, di pungsu

4. di pañumbahan, bhiksu suddha ganitriña māçaka 2 pi 4 anagrama ya māçaka 2 kupang 2 panekan di sanghyang di turuñan, sesaña panekan di hyang api di ha

5. sar ana krāngan mawalu ya, suhunan tanggungan ulih humatur dṛbyanya, maruhan i dwang bhagi, babini habhagi, ana krāngan ampung ya, sahadan padangayanña

IIIb. 1. yabaña marumah ditu mās ditu pirak, kangçabhajaṇa, tamrabhajaṇa, hulun rĕbang, karambo, sampi, mūlya māçaka 4 alapan mahantwang ya,

2. sesan yalap mahantwang ya panekan di sanghyang di turuñan, kunang pangatawan banwa di hasar, di halang guras, di pungsu, di pañumbahan dhataki tū

3. la 1 di habanwahabanwa, pangatawan anak di songan, pirak kupang 2 sdang lambar 2 manuk rukud 1 twak pulu 2 patapān songan bunga a

4. ñwap 4 hano tūla 1 bwatangña ya di ragan sanghyang di turuñan, kunang banwa di bwahan, banwa di er baras, me banwa di er hawang, banwa di turuñan, di turuñan la

5. kwangña mangarundung, kunang pangisin karundung pirak kupang 2 di habanwahabanwa, kunang yan sumanghul bhajanan sanghyang di turuñan, aluki ya dan mangragatan i pamyu

IVa. 1. ngguntiti, blah rwang kangin, partuhĕn, manthanu, poh tambang, batu sĕkit, irakunang, tring tukad salulung, tka di kulit wwi, tka di dhataki dangin bwahan, me

2. ser batwan, ser daṇu, tan i sanggarugyan ya kabudikabudi, marang sumanggarugi ya sapan ulih bhaṭāra, ājñā syuhunang ser panghurwan sang pulepañjang, turun di

3. panglapwan di singhamandawa, di bulan āsaddha çukla caturtha rggas pasarbwa jayamanggala, di çaka 833 lagi dipotthagi ājñā //—// Muwah

4. ing çaka 971 phalgiṇamāsa, tithi aikadaçī krasṇapaksa, wā, u, bu, wāra maḍasiha, irika diwaça nikanang karāman i turuñan sapaçuk thā

5. ni, sahāya sabhaja, manuratang rasyaja, wanwa tuha sandhana, rāma kabayān sira mpu diwyajñana, kaca, jītakṣara, hinaturakĕn samgat juru wadwā, da

IVb. 1. ng ācāryya nityāçraya, manambah i pāduka haji, anak wungçunira kālih bhaṭārī sang lumah i burwan, mwang bhaṭāra dewatā sang lumah ri bañu wka, makasopana sang senā-

2. pati balĕm bunut pu jinākāra, sambandha ni panambah nikāng karāman i turuñan sapaçuk thāni, ri pāduka haji, anghyang amintānugraha, an pagĕhakna sarasani prasāsti

3. nya mūla atĕhĕr tambrakna, makanimittā wuk riptanya, ya ta karaṇanyan anghyang anambah ri pāduka haji, hana pwa karuṇyā walaikanā pāduka haji, humuningā sa

4. panambah nikāng karāman i turuñan sapaçuk thāni, yathānyan sthitya langgĕnga ri panataranyāpagĕha paripūrnna, mengta humuningā sasuruhanya ri bhaṭāra i turuñan,

5. tan luptā kadikramānya ring lāgi, matangyan pinagĕhakĕn pāduka haji, sarasani prasāstinya mūla, çumulaya tinambrakĕn, atĕhĕr tan hana wehĕn ba-

Va. 1. ryyabaryya çīla molahulah, mangraparaparithāninya, tan pangalapa salwīrning tuwutuwuhan, sarbwaphala mūlaphala, makādi wgilgil, tan pañjinga ri jromah

2. tan panĕhĕrakna drabyagṛhapariskāra, mangkana rasanyānugraha pāduka haji, magĕhakna sarasa ni prasāsti nikanang karāman i turuñan sapaçuk thāni, tlas sinā

3. kṣyakĕn ri taṇḍa rakryān ring pakirakirān i jro makabehān karuhun mpungku çaiwa sogata, sang senāpati balĕm bunut pu jinākāra, sang senāpa-

4. ti ḍinganga pu sungin, sang senāpati mañiringin pu jinawān,

saṃgat nāyakasakṣī urak, samgat tbĕsan unggang, rĕkai amali dyah maṇikri

5. samgat bonbuluh ambṛta, samgat hiru tomara, samgat wurahan jinatantu, samgat manuratang ājñā i hulu pinggakṣa, cakṣukāraṇa pura

Vb. 1. supĕn, adhikāraṇakranta sira mpu tamān, samgat manuratang ājñā i tngah sābhya, samgat mañumbul turūt, samgat nāyaka paçuk ganti hiñjĕm, samgat

2. manuratang ājñā i wuntat lābheçwara, pituha bhajinā, cakṣu prah tukang, karuhun mpungku çaiwa sogata, sireng kasogatan, mpungkwīng dharmmāryya wandami widyātma

3. samgat mangirengiren wandami sunetra, sireng kaçewan samgat makarun ḍang ācāryya kārṇnakeçwara, samgat juru wajwa ḍang ācāryya nityāçraya, makā-

4. di mpungkwīng kanyā ḍang ācāryya munīndra. //—//

Koperplaten van desa Truñan (Baturmeer)

Oorkonde B. Tot plaat IIa. r. 5 van oorkonde A — plaat IIa. r. 1 van oorkonde B: "n kunang" is deze oorkonde, bestaande uit 3 platen, bijna gelijkluidend met oorkonde A, doch wijkt daarna geheel af. Afmetingen: 410:84:1.

Ib. 1. Yumu pakatahu sarbwa kumpi dyah sanāt, dingangacakra, nāyakan makarun cagu, mañuratang ājñā kamaja, bāsudewa, dakap, pircantayang to a-

2. nak banua di turuñan, jalan anakatwa kadahulu, ya hetu syuruhku kumpi siddhi, kumpi kunang, me kulapati māṇa, pratikāyanahut, mañuratang ratha,

3. hulu kayu piduk, masamahim katurunan bhaṭāra da tonta, pirumahang pinaka ngudun dadatu, tan ikabakatĕn lakulangkah, makayu, matringtihing tanggung, kṛtya

4. bsar sna, papan, macandana, makmit, makuta, mamantalan, prakāra, tan i kaknan tikasan, manila, mangikĕt, mabangkudu, marundan, makambing, masāmpi, kunang

5. katakatyanña, tarub mā 1 blin darah piling tandasña panekĕn di bhaṭāra di turuñan, pamukul, pagĕṇḍing, suling, bhangçi, pande mās, pande wsi, uṇḍa-

IIa. 1. hagi kayu, prakāra, piling 4 kabakatyanña di harwatĕn, panekangĕn di sanghyang di turuñan, kunang pasanggunung di tapahaji ku 1 pracakṣu piling 1 pagajah

2. ku 1 pracakṣu piling 1 kunang tahilangña ya di banwaṇa di turuñan, angkĕn cetra, nāyakasakṣi ku 1 tahilangña ya ditu, āpan kummit dṛwyan sanghyang

3. ya, tan i çrangsisikĕn to banwa ulih da mangjwangin dṛwyahaji paburu piling 3 pawalungan piling 1 padampadam mā 2 ku 2 wilang piling 1 di hakurĕn sasarhawu ku

4. 1 di hakurĕn, panekaña ya di sanghyang di turuñan, kunang thānin da sanghyang di turuñan, piramahin, banua di er rawang, hinganña kangin ĕluk, sahatwa

5. byaya ri ñayalāga māsu 1 ma 3 ku 2 piling 1 abatu, brās karu 2 basa jĕmĕk 2 praknan brās pinakapacaru di sanghyang di turuñan, angkĕn bhadrawada-

IIb. 1. māsa, atĕhĕr to banua di er rawang, manguningin di da bhaṭāra da tonta di rājakāryyanda, mangalap er daṇu, dirusĕn da bhaṭara, kumamuningin i da, tĕhĕr ya

2. maciñcin mamata, matingĕtingĕt mamata, mangamuningin bhaṭāra da tonta pikangudun dadatu, to sahayan padang, di banua di er rawang, mangurumandyang i

3. da bhaṭāra, kunang yan tan i tka ya, bakat ha ku 2 ndan pipalyang yatag to banua di turuñan, mwang banua di er rawang, tĕhĕr to banua di er rawang, matahil

4. haywahaywanña, ñalyan panes 3; ñalyan tuhur guñja 3 talur, kuyur 10 mapakna di rājakāryyan da bhaṭara di turuñan, angkĕn bulan asu-

5. ji kṛṣṇa, jatwayan mamet basa, to banua di er rawang, dyudukin yagat to lāppuran bungsu di turuñan, mājĕmĕk di adiri, tĕhĕr ya mabĕri mangamah

IIIa. 1. lāppuran bungsu jatway......... nda bhaṭāra di turuñan, ryyamwin to banua di er rawang gat lāmpuran di turuñan, mangalap babar, tring ma

2. hakatih di adiri, mapakna di bha......... yan katwa kadahulu i da sanghyang pandakṣayan di turuñan, angkĕn māgha mahā nawami, dilakwan di ulihan,

3. tĕhĕr to sahayan pada di er rawang, mamakada palaspas caru 1 hundan arukud, tikĕr baru lambar 1 pinakapamapas di sanghyang pangdakṣayan, nasi jĕmĕk

4. 1 twak asimasima, jatwa to banua di er rawang, yan mangalap sahayan padang, ttako banua di turuñan, kisiddhaya mangalap sahaya, jatwa to banu

5. a di turuñan makādhikāra, yan karuh mangalap sahayan padang ja er rawang, kunang pamakadan sahayan padang lut, kĕtikan matunggal, tke caru dāna

IIIb. 1. saha bubuhan, twak 20 gu ..., yan judan pamakadana, bakat ya ku 2 tĕhĕr papalyang, gat to banua di turuñan, mwang banua di er rawang, kunang yathāna ta

2. n i kasanggarugyanña kabudikabudi, to thānin da bhaṭāra di turuñan anggan luk, pirumahan gat to banua di er rawang, yan ada mananggarugiya, sapan ulih

3. bhaṭāra, ping pitu ya mangjanma, tan ikapadan minurañа janma, papasang sarasadākāla, ajña suhunang ser pahurwan sang pulepañjang, turun di panglapuan di singha

4. mandawa, di bulan aṣādha çukla .... spa sarbwa jayamanggala. di çaka 833 lāgi potthagi ājñā //—//

Koperplaten van de desa Truñan (Baturmeer)

Oorkonde C. Afmetingen niet opgenomen. Drie koperplaten, waarvan twee slechts aan een zijde beschreven in zeer slecht schrift. Zoo geen falsificaat dan toch een copie gemaakt door iemand, die het oorspronkelijk slecht lezen kon.

Ib. 1. Ida padukaji di mañ ..., madum bumi di turuñan, i çaka 971, masa palguna, titi nawami kṛsṇapak-

2. sa, wa, ma, bu, wara pahang, samgat mañuratang ajña i tngah badya, samgat mañumbul turung, karuhun pung

3. ku sogata, pungkwi darmañar wantami widyagama

Oa. 1. padpad, suhukan, pajahitan katĕhingan, binanga, pajahitan skĕṣat, kadya samuh, kutuh, tugha

2. hinganya kadya, sa*m*uh, tuhaya, binanga, pajahitan kabanwañah bumi turuñan, songkabing, galupang

3. bĕhu, mas puja, *de* sad sabyang padang bujuh, kutuh, pajahitan kapadang bujuh, bukit maralikĕh, jahā

Ob. 1. hinganya wetan, ye*h* bwatan, lapĕha, pangpang tugad, titi*k*adung, tugad bungbung, pĕgat, pajahitan ka

2. kayaga, hinganya kidul, baladingan, batu madinĕng, tuhun mamuduk, kalĕluk, batu haya, pajahitan

3. yabang, hinganya kulon tĕngah danu, tanadahah, mĕneka pĕgat, kadya padan, sapi*dh*abuh, buhit, ye

Pa. 1. kalodĕhan, yeh lĕsung, bumi yasa, pajahitan pajatan kapanijoyan, bumi turuñan, wita

2. yato anak banwaha di turuñan, len anak atuwa kadahulu, ya hetusya kupi siddhi, kupi kunang, da pa

3. kulapatimaha, samgat juru dwa dang acaryya nityag*u*ya, padang pungkwi kanya dang acaryya munidra.

Koperplaten desa Buwahan (Baturmeer)

Oorkonde A. Een complete oorkonde bestaande uit 5 platen allen slechts aan een zijde beschreven. Afmetingen: 339:101:3. Van plaat III is de rechterbovenhoek over 3 regels afgebroken.

I. 1. Ing çaka 916 phalguṇamāsa, tithi pañcami çuklapakṣa, pa, ka, wṛ, marakih wāra, irikā diwaça nikang karāmān i wingkang raṇu bwahan sahu-

2. lukāyu, hulu kāyu blas, mwang sādhyanta, panulisan rotangga, rāmakabayān ḍang ācāryya dewanggi, bhadra, mañambah i haji sajalu-

3. strī, çrī guṇapriyadharmmapatnī, sira jalu çrī dharmmodāyanawarmmadewa, makahetu, ikang karāmān i wingkang raṇu kḍisan, ya ta pi-

4. nadamlakan prasaṣṭi, tkap haji sang lumah ring nūsadwa, yathānyan ilwa ikang karāmān i wingkang raṇu bwahan sālapkna mwang ikang karāmā

5. n i wingkang raṇu kḍisan, tka ring drawyahaji, takĕr turun buñcanghaji rayādmit saprakāra, mangkana rasa nikang praṣaṣṭi anugraha haji sang

6. lumah ring nūsaḍwa, irikang karāmān i wingkang raṇu kḍisan, kunang sangkā ri hyun ikang karāmān i wingkang raṇu bwahan sumehaknāçarintanya, mā

7. ryya sālapkna mwang ikang karāmān i wingkang raṇu kḍisan, yathānyan sutantrā i kāwakanya, matangnyan pañambah ikang karāmān i wingkang raṇu

8. bwahan i haji sajalustrī, mahyang anugraha aminta praṣaṣṭi, sampun ya ta sinanmata, matangnyan winehan praṣaṣṭi kmatanya, ci

9. hnanyan prih carintana sutantrā i kāwakanya, ikang karāmān i wingkang raṇu bwahan, māryya tan parabyapāra, tan sālapkna mwang ikang

10. karāmān i wingkang raṇu kḍisan, kunang saknaknan ikang karāmān i wingkang raṇu bwahan, salwīr nikang drawyahaji, buñcanghaji, takĕr turun ra-

11. yadmit saprakāra, salwīr ni kaknaknanya ring anādi i sarasa nikang praṣaṣṭi anugraha haji sang lumah ring nūṣaḍwa, atĕhĕra i-

II. 1. kā isyana nikang karāmān i wingkang raṇu bwahan, mwang satĕhör langgĕnga pañambahan haji ikang karāmān i wingkang raṇu bwahan sapasuk thā-

2. ni, tka ri dlāha ning dlāha, kunang lwīr ni kaknaknanya, madamĕl hyang ngapi, gusali, yathānyan hana wgilan ika sang aḍalan asungsung saprakāra, ku-

3. nang parimaṇḍala ni thāninya, makahīngan padyusan munggah angulwan, makahīngan bubung tumurun angalor, makahīngan arupasĕg

4. tumurun angawetan, tan tumbasana lngis, cabya, atak, wungkuḍu, lawai wḍihan, āpa tan hana ngkā ri thāninya, kunang kawgila knaṇya.

5. wiḷang saraṣa ni sarsarnya, mwang pyan i dlag catu 2 angkan cetra, tarub mās māçāka 6 ku 1 parcakṣu sā 3 blin darah mās māçāka 2 sā

6. 3 parcakṣu sā 3 tan knāna parpilih, partimpik, yāpwan hana wākcapala, hastacapala, amṛp, anampyal, anudingi, anahura

7. ya sarasa ning tandas wiji laktanya, mās māçāka 2 ku 2 munggaha i sanghyang ngapi, mwang yan hana krāngan tumpur pjah ngkāna, sahanani

8. drabyānya umunggaha i sanghyang ngapi, yāpwan krāngan hana walunya, suhunan tanggungan tkapan ing dumūma drawyānya, jalu rwang dūman,

9. strī sadūman, umunggaha i sanghyang ngapi, mapaknācaru, samangkana ikang karāmān i bwahan mawwata ya bungan tangkalik angkan

10. cetra, mās māçāka 2 tmwan psu mās māçāka 1 ku 1 i lwaknanya umarā i wijapura ing nāyaka tangkalik yāpwan para

11. i bwahan ikang mabwatthaji ananggapi bungan tangkalik, maweha ikang karāmān amangana pisan hīngananya sayathāçaktinya

12. yan hana pamli haji gulmā mās māçāka 1 hingananya, tikasan naikamanuk mwang kajurubalyan munggaha i sanghyang api......

III. 1. tan panghulĕsan, mwang yan hana pamli haji ing māgha, ing mahānawami, bawang sā 3 arghanya sukat 1 catu 2 kasumbha sā 3...

2. ta 1 dlag sā 3 arghanya rwang siki, wḍus sā 3 lĕpihĕn, tan tumbasana, tan pintana ring ngantara, mwang tan pintana, tan tumba.........

3. kulit ning sapi, kulit ning wḍus, bakal ning rangin, āpa tan hana burwan haji ngkāna, pasang wukiranya ring nāyaka tapahaji,...

4. s māçāka 2 ku 2 kabehanya i hambanya sakarāmān, mwang sakwaih nikang momah i japura, pacakṣu ku 1 wwataknanya ing nāyaka tapa-

5. haji, mwang pawwat sapawwat i cakṣu sapawwat, tan pintāna papilih, angkan poçyamāsa, tithi pañcādaçi çukla. satahun sa

6. tahun, tan sāpan tkap ning watĕk tapahaji ring hnu hnû saparānya masabya wahāra, tan pintāna hayu, pamli, pinta palaku tkap ni nā

7. yaka tapahaji, patahil ni kahyangan ing māgha, mahānawami sā 3 tikasan ing parsangkha, prasuling, papadaha, ku 2 ing sawangunan

8. mwang tikasan ing apukul, pagaṇḍing, paṇḍe wsi, paṇḍe mās, mās māçāka 1 ku 1 ing sawangun, tuhañjawa, nāyakan buru ku 1 ing

9. sanāyaka, umunggaha i sanghyang api, mapaknā pamahaywa ing samananā ngkāna, yāpwan padamĕl kuta i cading, i wanwa bharu, maturuna

10. ya wwang prā 1 tan pakuta ing thāni salen, mwang sangkĕr tahunya ring māgha, dlag 5 pyanya sawungbung, ususnya sawungbung, pepesan

11. sapuluh pesan, ñalyan tuhur sasukat, pirak pangisi kampil maçāka 3 kawwata i haji, tan papacakṣuha

IV. 1. parpilih, ing mahānawami, dlag 4 pyanya sawungbung, pepesan limang pesan, ñalyan tuhur rwang catu, ka-

2. wwata i haji, cakṣu haji dlag 1 pyanya sarakit, ususnya sausus ning dlag 1 pepesan 1 ñalyan tuhur tngah catu, tan

3. cakṣuhana tkap ning ser daṇu, tuhun cakṣu haji juga macakṣuhana ikang panambahan haji ngkāna, yāpwan hana pamli, pinta

4. palaku saprakāra, maweha ya amangana pindwa hīngananya sahitan i manahnya tan panghulĕna, tanākna burabulu [1])

5. saputhayu, mwang tan tutudĕn uṇḍahagi, pakayan, tan dampulana sapi, bisār, wḍus, celeng, asu, itik

6. ,hayam, manuk kitiran, putir, wuruwuru, hayam alas, salwīr ning drawya mulya iningū, samangkana sakweh ni-

7. kang hulun haji, panghayapan, prataya, sanggingan, gulma, sumbat, punbahan kaṇḍang, saprakāra, an tan hana

8. deyan baryyabaryya sila molahulah, tan pangraparapā irikanang sarbwa tumuwuh salin angen nikang panambahan ha-

9. ji i bwahan, āpan madamĕl umah sanghyang i turuñan ikang panambahan i bwahan, matangnya tan punaruktan sa-

10. rasa nikang praṣaṣṭi nikang panambahan haji i bwahan, tkapnira sang anāgata prahajyan, mwang sang senāpatī ser nāyaka

11. ,tkā i dlāha ning dlāha, kasakṣyan tkapnira senāpati ser nāyaka ring pasamakṣa pālapknan makabehan, makādi mpu

V. 1. ngku sogata maheçwara, sang senāpati sarbwa pu mahogra, dinganga sinumbul, sang senāpati pinatih pu tabu, samgat a-

---

1) Hier heeft men op de plaat zitten knoeien.

2. dhikāraṇa wijakrānta tanggung, samgat adhikāraṇa wijayapura guno, samgat mañuratang ajña katriṇi, marañjaya,
3. dinakara, surendra, cakṣukārana kalih, cuhak, waja, pituha jadhara, panglapwan i mañiringin palar, panglapwa-
4. n i wṛsabha bija, panglapwan i pañcakala brisana, panglapwan i wira pamuktyan, panglapwan i surih kulwan siwangkara,
5. panglapwan i surih wetan bañcu, ing kasogatan ḍang upādhyaya ing nalanda ḍang ācāryya dhanawān, i wāranasī
6. ḍang ācāryya sucandra, mangirengiren wandāmi çrenika, ing kasewan samgat makarun ḍang ācāryya widyārka, panga-
7. jyan ing çāla çrīmakutācana ḍang ācāryya drawina, mwang ḍang ācāryya widyut, pangajyan ḍang ācāryya sinadhya, likhi-
8. tapākra mabwathaji ing kāraṇawijayapura kramana. //—//

Koperplaten desa Buwahan (Baturmeer)

Oorkonde B. Bestaande uit 2 aan een zijde beschreven platen. Afmetingen als bij oorkonde A.

I. 1. I çaka 947 phalgiṇamāsa, tithi dwitiyā, kṛṣṇapakṣa, tu, pa, ang, wāra maḍangkungan irikā diwasa nikang karāman i

2. wingkang raṇu bwahan sapasuk thāni, hulu kayu ring samangkana mangaran ramok blaḥanya mangaran nusuk, manuratang mangaran pungku-

3. r rāmī kabayan mangaran ḍang ācāryya kahyun mwang ḍang ācāryya keçara, mwang pusabing udyanta, manambaḥ i pāduka haji Çrī Dha-

4. rmmawangçawarddhanamarakatapangkajasthānotunggadewa umli ikang alas burun haji ri samīpa ni thāninya, ring mā su 10 pilih māsnya

5. mā 10 i pāduka haji, makasopāna sang senāpati dhinganga pu kaṇḍara, mwang mpungkwing dewasamoha pu santuṣṭi, sangkāri katona gathā

6. rasa ni palmaḥanya, mwang ḥöt ni pamangana ni sapinya, mwang pametanya kayu, ya ta matangyan turun anugraha pāduka haji iriya, ku-

7. nang hingan i parimaṇḍala nikāng alas winli nikang karāman i bwahan hinganya kidul ring er baṇḍu, mwang i bunuk maranak, ḥinganya we-

8. tan hnu tke hanongan, ḥinganya kulwan hnu mula tke panulangan, pañjangnya 900 npa lbānya 1000 ḍpa, samangkana ḥingan i-

9. kanang alas burun haji winli nikanang karāmān wingkang raṇu bwahan i pāduka haji, kunang kweh nikanang rggap i buru sanāyaka hana ri

10. tatkala pāduka haji dumwal ikang alas irikanang karāman i wingkang raṇu bwahan, bsar mangaran sutu, pangḥulakritya manga-

11. ran rakṣita rggap parlpahan mangaran çryangga, mwang tutisrang, dharma, butun tyaga kulup, saya, pupul, guṇangga, jawong

II. 1. putrāngga, saḥita, witrang, dyanga, dukang, tĕḥĕr teka rggap piburu sanayaka umisyana dṛwyahaji kang rggap pubunar sakwehkdiknya i

2. pāduka haji, mangkana ikang karāmān i bwahan tan sāpanya tkap ning nāyakan buru, yan paburwa ri parimaṇḍala ni thāninya, mwang tan awaḥi-

3. rin ri drawyahaji agöngadmit salwir ning parawuluwulu prakara tkap nikang rggap piburu sanāyaka, āpan sangkāri hana ni anugraha

4. pāduka haji iriya, kunang yathānyan tan kawukilwukila hlang tka ring dlāha ning dlāha tkap sang anagata prabhu, mwang ikang gnip piburu sanā

5. yaka ya ta matangyan pinagawayakin tulis pagĕpagĕh cihnanyan kṛtaçuddhi sampun namli ikang alas i pāduka haji, a-

6. tĕhĕr kasakṣyan tkapnireng pakirakiran ni jro makabehan makādi mpungkwing çrī nātha ḍang upādhyāya bhā

7. ṣṭā, mpungkwing udayālaya ḍang āçāyya tiksṇa, mpungkwing bajracikhara wandami blongkeng, senāpati tunggalan pu goṣaya, se-

8. nāpati pinatih pu gupit senapati ḍaṇḍa pu mangratas, asba pu yukti, juru wadwā ḍang āçāyya keçantan makarun ḍang āçāyya waçtra

9. mangirengiren wandami linggaja, cakṣu karaṇapura sulendra, adhikaraṇapura ajak adhikaraṇakranta indraja, cakṣukaraṇakra

10. nta kuping, pituha buddhaçri, tinulisakĕn ning manuratang ngājña i wuntat mangaran kṛtiman. //—//

Koperplaten desa Buwahan (Baturmeer)

Oorkonde C. De oorkonde bestaat uit 4 platen en is compleet. Afmetingen: 379:78:1

Ib. 1. Ing çaka 1068 kārttikamāsa, tithi pañcadaçi kṛṣṇapakṣa, tu, wa, a, wāra pahang irikā diwaça karāman i wingkang raṇu maser kdi-

2. san, bwahan, er abang, tuhatuha i kdisan mangaran bapa ni pūrṇnajiwa, i bwahan mangaran bapa ni çrībuddhi, i er abang mangaran bapa ni buddhi-

3. sāra, manambah i lbū ni pāduka çrī mahārāja çrī jayaçakti, makasopāna den juru jayaçakti pu punggung, mwang sang senāpati dinganga pu jagaha-

4. ji, sambandha ni panambah nikanang karāman i wingkang raṇu maser i lbū ni pāduka çrī mahārāja, mājarakěn susahnyangěnangěnya makani-

5. mitta pinuripurihan dening cakṣu paracakṣu, kinditan wineh umagěhakěn sapūrwwāsthitinya ri lāgi, mangkana raṣa ni panambahnya i lbū ni pā

6. duka çrī mahārāja, swabhawani kadi sira prabhu sāksātnira wiṣṇumūrtti nityaça ri kaparipūrṇnakna rāt rinakṣanira, karuhun sang-

IIa. 1. hyang sarwwadharmma, matangnyan ḍawuh anugraha pāduka çrī mahārāja, i karāman i wingkang raṇu maser, kdisan, bwahan, er abang, wi

2. nehnira makmitan sanghyang ngājñā, pakātma rakṣyanyah umagěhakěn sarintěnya yathānyan langgěnga ri thāninya anghuningana suruhanya

3. anguruga sanghyang silihdiri nira pāduka çrī mahārāja, angkěn asuji, cetra, ḍuḍu ring ngantara, mengta ikang karāman i wingkang raṇu ma

4. ser, manghanakna saji saji sakramanya mūla, nasi lyamak 5 caru 5 sahādipa dūpa sarwatěn mwang minggar tunggal itik pamapa

5. s sapasawan, wḍus tunggal wnang wahu mijil sungunya, tan kna patāmběl mwang matan wḍus itik tan çrangsisikěn tan sipa

6. těn, tan kna matan hyang dening kahyangan, tuhun manahura tmwatmwan ing cakṣu angatra sanghyang silihdiri mā 5, saputthayu, ka-

IIb. 1. behananya lāwan rowangnya karāman i wingkang raṇu maser, kdisan, bwahan, er abang, tan kna pawwat tan kna pinta pamli

2. salwiranya, tan puripurihan, atĕhĕr aweh amangana sayathā-çakti tan sipatĕn, mangkana yan hana wwang i kdisan, bwaha

3. n, er abang, angatrana saji saji amawa twak kunang, wnangngamāmpirāngaliwatana sanghyang silihdiri, tan sĕnggahĕn mamapas

4. tan alapana wḍihan mwang dodot tan pintanĕn, nguniweh yan hana dṛwyanya kbo sapi, añjing mintara ring hawan mañjing ring pa

5. homan kunang, tan alapĕn denirāngatra sanghyang silihdiri, tan sĕnggahĕn nañirang mwang ngamapas, mangkana yan angharĕpa

6. ya pamujanira pāduka çrī mahārāja, wṛṣādhi mwang lalahan i bhaṭāra pusĕr, wnangngа sesining raṇu pangharĕpaknanya

IIIa. 1. mwang daluwang, wawar, andĕlaknanya ring wṛṣadhi, āpan mangkana kramanya mūla, tan sipatĕn, atĕhĕr manghanakna dakṣiṇa

2. nira mpungkwing mūjā, kunang yan adāmpa mā 5 yan apatthā-raṇa mā 2 ku 2 kapwa saputthāyu, tan kna parajah pacaraka mwang nga

3. maca, tan ḍawuhana pinta panumbasalwiranya, pawehāmangana sayathāçakti tan sipatĕn, lāwan karāman i wi

4. ngkang raṇu maser kdisan, bwahan, er abang, tan atagĕn milwangharĕpa salwiran i pamūjānirā pāduka çrī mahārāja, mare

5. kutur mwang ngi turuñan, āpan anghuninga i bhaṭāra pusĕr jugaya, tan kaḍawuhana doṣa mwang ngājñā langlsaṇa, nguniweh wnangnga

6. ya ngalapa kayu sakalwiranya makādi kameri ring thāni salen, gaweyĕn ya padahu panutananya nguruga sanghyang silihdiri

IIIb. 1. ring raṇu, tan pangdadyakna doṣa mwang gaṇagaṇa, lāwan yan hana wwang ngi kdisan, bwahan, er abang, māti salah pāti ka-

2. lbū padahu mare ranu, tan paçrawaṇakna mare japura i sira paramābyapda mwang ngi sira sang akmitan dwālahaji, tuhun

3. paçrawaṇaknanya ring karāman ya tutangganya jugaya tan katāmpuhana doṣa, lāwan yan hana kahyangan walya

4. n ring thāninya, tan alapĕn adamla wali i pujung mwang ngi patatahan tan kna pakabudi mwang pabharu, mangkana raṣanyanugraha pā

5. duka çrī mahārāja, i karāman i wingkang raṇu maser, kdisan, bwahan, er abang, kunang pwa yathānya tan kolahula

6. ha mangke hlam dlaha ning dlahā, ya ta karaṇanyan sinakṣyakĕn i sanmukhanira taṇḍa rakṛyān ring pakirakirān i jro ma-

IVa. 1. kabaihan, makādi parasenāpati, karuhun mpungku çaiwa sogata, sira hana kāla samangkana, dyan juru jayaçakti

2. pu punggung, sang senāpati dinganga pu jagahaji, sang senāpati mañiringin pu singhāsaraṇa, sang senāpati ḍaṇḍa pu ta-

3. mājarah, sang senāpati sarbwa pu anggataṇḍing, sang senāpati kuturan pu angurujuk, sang senāpati wṛsantĕn pu singhā

4. nada, sang senāpati waranasi pu bisataṇḍing, samgat cakṣu karaṇakranta pangduldul, samgat cakṣu karaṇapura bahud

5. samgat mañumbul indraja, samgat manuratang ājñā i hulu abhimāta, samgat manuratang ājñā i tngah adiprayā, sa-

6. mgat pituha sukaja, sireng kaçaiwan mpungkwing dharmma hññar ḍang acaryya jayabhama, mpungkwing lokeçwara ḍang aca

IVb. 1. ryya abhirupa, mpungku bañu garuda ḍang acaryya nathana, mpungku makarun ḍang acaryya wākṣagama, samgat juru wadwā ḍang a-

2. caryya agoreçwara, sireng kasogatan mpungkwing kuṭi hññar ḍang upadhyaya lakokĕn, mpungkwing canggiṇi ḍang upadhya-

3. ya widyottama, mpungku bajrasikara, ḍang upadhyayā sabhahita, samgat mangirengiren wandami sangkaryya. //

Koperplaten desa Buwahan (Baturmeer)

Oorkonde D. Een complete oorkonde bestaande uit 5 platen. Afmetingen: 387:83:1

Ib. 1. Ing çaka 1103 çrawaṇamāsa, tithī namamī çuklapakṣa, ma, pā, bu, wāra wayangwayang, irikā diwaça ajñā pāduka çrī mahārāja

2. haji jayapangus arkaja cihna saha rājapatnī dwaya, pāduka bhaṭārī çrī parameçwarī indujalañcana pāduka çrī mahādewī çaçangkajake-

3. tana, umajar i parasenāpati, umingsor i taṇḍa rakṛyan ring pakirakirān i jro makabehan, karuhun mpungku çaiwa sogata rĕṣi ma-

4. hābrāhmāna, i pingsornyājñā pāduka çrī mahārāja, ajarĕn sira kabaih, sĕmbandha mangrĕngö pāduka çrī mahārāja ri katidnopā-

5. ya nikang karāman i jhuharan epukapgan tan wringdaya ala holahalĕh mawicāra pinurihpurihan denira sang admakakmitan apiga-

6. jih angkĕn cetramāsa, ikā tāngde trasanta sah ni manah nikang karāman jmur tanpahamngan, tan atutur sumambu swakammanya ri swade-

IIa. 1. çanya, makahetu ri tanpaparyyanta sakweh ni padṛwyahajyanya, apan weçyajana swajāti nikang karāman pinakakoṣasadhana ring sarwwa ka-

2. ryya ring trigaṇadharmmājakama, nguniweh pinakapangupajīwa ning jīwa jīwa waddhana ring balidwipa jagaddhitātha, hana pwa kanitijñā pāduka çrī ma-

3. hārāja, rumĕngö pöh ning manawakamandaka, guṇagrah i kumingkin ri kaswasthānikang rāt rinakṣanira, makadona ri pagĕhan ikang saptanagara, swa-

4. bhawa ning kadi sira prabhu cakrawartti rājādhirāja, sekarājyarājalakṣmī, pinakātapatraning bhuwana, satungkĕb balidwipamaṇḍala, matangnyan tina-

5. latah pāduka çrī mahārāja, sakweh padṛwyahajyan ikang karāman i jhuharan, sayathāyogya kawacātahilaknanya samarmmanya tanpawirüddhā tka ring

6. hlam dlaha ning dlāha, ya tā karaṇanya wineh makmitan sanghyang rājapraṣaṣṭi agĕmagĕm pakātma rakṣanyan umagĕhakĕn sarintĕnyātunggu karāma

IIb. 1. n, swatantra ri kawakanya, pisaningūn ku ring parabyapara, tan kna sakweh ning padṛwyahajyan parawuluwulu makapitungbulu, tkeng nāyakasakṣi,

2. makāding watun palbur ing sambar, mwang tangkalik, apan tan kna mūlanya, katmu tinmu ring karaṇapurwwasthiti ring lagi, kunang tkapanyātahila dṛwyahaji upaha

3. n ing sawah parlak kahulu suwakan ri thāninya purĕtĕnya mā 10 saputthāyu, tan panusuna, sakweh ning matamatanya kujuranya gitĕmanya mwang kahulu

4. kaywanya, tkeng sambasambaranya, ktĕsanya, kyuranya, tahilaknanya ring pakirakirān cetra matlu, sang admak akmitan apigajih tumarima ya ngkāna, ta

5. n kna parambu patusuk paptī tan kna pakirab mwang pamapas pasĕk, tan kna panglĕyö palaris, tan kna sakweh ning saji saji ning barit saprakāra, tan kna pi

6. nta panumbas ri kalanyan patahil dṛwyahaji, tka ring magha mahānawamī ring kārttikāntara, purwwabhyaṣa kalayaran salwiranya, lagan er katbasanan ma

IIIa. 1. nahura mā 4 saputthāyu, tahilaknanya ring pakirakirān angkĕn cetra matlu, sang admak akmitan apigajih tumarima ya ngkāna, tan kna panglĕyö

2. palaris, tan kna pinta panumbas ri kalanyan patahil dṛwyahaji, tka ring magha mahānawamī ring kārttikāntara purwwabhyaṣa kalayaran salwiranya

3. saprakāra, kapamwatanan manahura mā 1 paṃli ku 2 tĕmwan ku 2 wilang tandaga ku 2 saputthāyu, tan kna pawwat pacaru mwang byasa, kunang dṛwya

4. hajinya pasiñjang mā 2 ku 2 saputthāyu, tahilaknanya ring pañcadaçi çukla ning maghamāsa, tĕmwan ku 1 tan kna pinta panumbas salwiranya, ring pargga

5. pan manahura ku 1 babini mwang kamasan sāga 3 angkĕn magha mahānawamī, aspaspan ku 2 saputthāyu, tan kna pakupat parĕmṛm mwang

6. wintang marĕñit, tan kna papuñcagiri, patalitali, tan kna turun turun bakat bakat mwang patimtim, tan kna palakar pahatĕp mwang pāmbuambu

IIIb. 1. tan kna sarwwa wija ring mahābantĕn pawiçuwa prayaçcitta, tan kna pabarangka papatih, tan kna parangçam, tan kna pakasoembha, palawe, pajumanggala

2. palnga watu, tan kna pjah lek, mwang patimba patambilung purwwapurwwan saprakāra, wnanga yānambu ta gawai sakweh ning caṇḍalakarmma, mwang akĕkĕsa

3. sakweh pangalapnya satwa ring alas, tkeng unyaunyan sal-

wiranya, tan pamwita, tan sipatĕn, tan kna rot mwang palanting, nguniweh wnang ya ta-

4. n pamangane nāyakanya ring magha mahānawamī, tan sipatĕn, tan tagihĕn, blin nasi, salwiranya, lawan yan hana rowangnya saka-

5. rāman salah marggāhyūn makastrī babini ning brahmāwangça santana huñjĕman juru kling, manahura ya pamucuk ku 2 saputthāyu, ri sḍĕnganya tan a

6. nggānahura pamucuk, kna ya dandi mā 1 saputthāyu, tan kna sakweh ning saji saji saprakāra, atĕhĕr wnanga yāngkĕn pkĕna saparananya tan sapa

IVa. 1. n dening tapahaji, dadya yāngingwa itik tan puspusana dening nāyakañjawa, wnanga yāngingwa asu tugĕl mwang pirung, tan alapĕn dening nāyakan buru, nguni-

2. weh wnanga yānawunga ring pasangayan pnah pariprangudwan samprasara tiris mūla karyyā mūla bwat sakweh nī wŏnya sawungan ri thāninya tan hingana-

3. na kweh ni sawungnya, tan pamwīta, tan adĕgana, tan sipatĕn, tan kna upah taji mwang wulang, mangkana yan hana kahyangan walyan momah i thāninya tan a-

4. lapĕn adamĕla wali i pujung mwang i patatapan, tan kna sakweh ning buñcanghaji ulatulatan, tan kna paclak mwang pawija, lawan tan kna rot, wnanga yā-

5. mijilākna sara mareng thāni salen, tan parabyaparan dening watĕk ser walyan mwang hulu kayu ring pujung, tan sipatĕn tan kna lagan ing hnu, mangkana yan ha-

6. na katyagan ri thāninya, wnang ya tan pasaji skar ing pantibhumī, tan sapan dening watĕk kuturan, tan sipatĕ, lawan wnanga yānamprasarāgawaya kali

IVb. 1. anuhana lmah ning almah mwang nganĕmpila bañu ning abañu, salwiran i makabañuya mwang makalmahya, mapakna panggunturanya wlun i sawahnya, mwang ḍawuhanya

2. dadya yāngrugakĕn sakweh ning kayu larangan makāding kamiri boddhi waringin, yan sadopāngŏb i sawah kubwan pagagan, pagĕr umah, pahŏn

3. amahayu hawan kunang kapwa tan wwĕtakna tan katĕmpuhana doṣa mwang gaṇagaṇa, mangkana yan hana kbo sapi celeng wḍus, mati ḍawuh i kalinya i

4. jro ni ruhĕtanya ri thāninya, tan tarubana, tuhun paçrawaṇaknanya ring karāman atur tangganya juga ya, tan pangdadyakna doṣa mwang gaṇagaṇa, kunang

5. yan lĕmbu ajaran makāding wwang mati salah pati ri thāninya

samangkana ya paçrawaṇaknanya i sira paramadhyaṣṭa salah siki, tan katĕmpuhana doṣa, ri sḍĕng

6. nganya tan wruh ri hana nikanang wwang mati salah pati ri thāninya athawākarĕhĕnan kunang ya dening cakṣu wruh kna ya doṣa tāmtam mā 2 ku 2 saputthayu

Va. 1. atĕhĕr pinarimaṇḍala thāninya cinartu deça, hīnganya wetan er biras, hinganya kidul landhit, hīnganya kulwan sajahit lawan thāni bunah,

2. hīnganya lor ḍdhabu, samangkana lbā ni parimaṇḍala nikanang thāni jhuharan mangkana rasanyānugraha pāduka çrī mahārāja i karāman i jhuharan sapa-

3. ñjing thāni, tuha tuha hana kala samangkana bapa kabayan juru galih maṇik nāma tuhing, bapa kabayan juru lampuran nāma puta-

4. n, bapa kabayan sija, makāding mpu pangajyan ḍang acaryya kārnnakātma, tlas sinakṣyakĕn i sanmukha taṇḍa rakṛyan ring pakirakirān i jro makabe-

5. han, makādi parasenāpati, karuhun mpungku çewa sogata, sira hana kala samangkana, sang senāpati balĕm bunut pu anakās, sang senāpa-

6. ti dinganga pu udasina, sang senāpati ḍĕṇḍa pu hitawāsana, sang senāpati mañiringin pu amurulang, sang senāpati kuturan pu nirjanma, samgat manu

Vb. 1. ratāng ajñā i hulu madatanbringreh, samgat manuratang ajñā i tngah mettadara, samgat mañumbul dhirāja, samgat cakṣu karaṇapura walaharṣa,

2. samgat manuratang ajñā i wuntat margga, samgat cakṣu karaṇakranta antabhaya, samgat pituha jugul punggung, sireng kaçewan mpungkwing paḍang ḍang a

3. caryya agreçwara, mpungkwing bañu garuḍa ḍang acaryya wwit ning jaya, mpungkwing binor ḍang acaryya rĕṣi taruṇa, mpungku makarun ḍang acaryya indrangça,

4. samgat juru wadwa ḍang acaryya brahmendra, sireng kasogatan mpungkwing kādhikaran ḍang upadhyaya sarwwatharja, mpungkwing kuṭi hañar ḍang upadhyaya a-

5. ntarāga, mpungkwing bajrasikara ḍang upadhyaya raraijawa, samgat mangirengiren wandami wangçapriya. //—//

Koperplaten desa Buwahan (Baturmeer)

Oorkonde E. Bestaande uit 7 platen. Afmetingen: 419:93:1.

Ib. 1. Ing çaka 1103 çrawaṇamāsa, tithi nawamī çuklapakṣa, ma, pa, bu, wārā wayangwayang, irika diwaça, ājñā pāduka çrī mahā

2. rāja hāji jayapangus arkaja lañcana, saha rājapātni dwāya pāduka çrī parameçwari iṇdujaketana, pāduka çrī mahadewi çaçangkajacihna, umaja-

3. r i para sang senāpati, umingsor i taṇḍa rakryan ri pakirakirān i jro makabehan, karuhun mpungku çewa sogata, rĕṣi mahābrāhmāṇa, i pi-

4. ngsor nyājñānira pāduka çrī mahārāja, ajarĕn sira kabeh, sambandha mangrĕngö pāduka çrī mahārāja, ri katidopaya nikang karāman epukapgan tan

5. wringdaya ala holahālĕh mawicara lāwan sang admak akmitan apigajih, tumarima ya ngkana, angkĕn cetramāsa, ya ta dumadyakĕn trasanta sa

6. menah nikang karāman jmur tan pahāmngan, tan atutur sumambut swakarmmanya ri swadeçanya, makahetu ri tan paparyyantah sakweh ni padṛwyahajyanya ri tali

IIa. 1. ngaliman, katmu pwa kweh dṛwyahajinya, mwang haywahaywanya, ring kāraṇa pūrwwastitī, matangnyaṇ ḍawuh ājñā pāduka çrī mahārāja, i karāman i bwahan wingkang

2. raṇu sapañjing thāni, wineh makmitan sanghyang rājapraṣaṣṭi agĕmagĕm munggwing tamrapuntagi pakātma rakṣanyan umagĕhakĕn sarintinyātunggu karāman, makara

3. sa winiçeṣan pāduka çrī mahārāja, dṛwyahajinya mwang haywahaywanya, kadyanggā ning pasangguṇung manahura mā 1 saputthāyu tan panusuna, mangkana dṛwyahajinya

4. pasincang manahura mā 2 saputthāyu tan panusuna, kapwā tahilaknanya ring pakirakirān angkĕn magha matlu sang admak akmitan apigajih tumarima ya ngkāna, tan kna

5. pinta panumbas ri kālanyan patahil dṛwyahaji tka ring magha mahānawamī, ring kārttikāntara salwiranya saprakāra, kunang haywahaywanya i samgat ring pagaḍu-

6. han kulu mā 10 pesan tĕhĕr inimpi, grih guñja 1 mwang i sang senāpati danda hantiga ning itik 50 pawwat satanggung, i samgat juru kuda hantiga ning i-

IIb. 1. tik 40 wiji kapwāngkĕn magha mahānawamī, tan kna pacakṣu,

pangiwö, tëmwan palarīs, tan srangsisikën, tan kna sakweh ning saji saji saprakāra,

2. tan kna pinta panumbas ring magha mahānawamī, ring karttikantara salwiranya saprakāra, mangkana dṛwyahajinya ring silihdiri ku 2 saputthāyu, tan panusuna, tahila-

3. knanya ring pakirakirān sang admak akmitan tumarima ya ngkāna, tan kna dakṣiṇa, mwang tëmwatëmwan sakweh ning sajisaji saprakāra, mangkana tkapanya tahila watun palbu

4. r. ing sambar manahura mā 1 saputthāyu, tan panusuna, i bhaṭāra tonta ring turuñan, tahilaknanya ring pakirakirān ring sambar angkën jyaiṣṭa matlu, dharmma ring turu

5. ñan tumarima ya ngkāna, tan cakṣwana, tan adgan, ring tatkālanyan panambar mareng turuñan, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, tan patahila wa-

6. tun palbur ing sambar mare wijayapura i sira sang admak akmitan sarbwa, tan kna patangkalik asbā, mwang pakaṇḍang kunang dṛwyahajinya i samgat juru kuda ku 2 saputthāyu,

IIIa. 1. tan panusuna, tahilaknanya ring pakirakirān angkën cetra matlu sang admak akmitan apigajih tumarima ya ngkāna, tan kna tëmwan pangiwö pacakṣu sa

2. kweh ning sajisaji saprakāra, tandaga wīlang manahura ku 2 saputthāyu, tan kna pawwat, pacaru, mwang byaya, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, mangkana

3. yan hana saluṇḍing wsi ri thāninya manahura ya tikasan mā 1 saputthāyu, yan calung mwang galunggang ku 2 saputthāyu, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra,

4. pabangkis manahura ku 1 saputthāyu jugaya, tan kna sajisaji saprakāra lāwan tan kna pamli kbo mwang celeng ring wariga galungan, mwang ring tahapan strī, ring

5. somagrahādityāgraha, an kewala kulu marwang paryyuk, mwang bawang bāng rwang tanggung juga kaknanya, tan kna tëmwan, pangiwö mwang sakwaih ning sajisaji saprakā

6. ra, atëhër karāman i bwahan wingkang raṇu, inanugrahan pāduka çrī mahārāja, tan kna lawang mare wijayapura, mwang ring tumpuhyang tkeng wilang thāni kabaih

IIIb. 1. apan byet ni suruhanyānghuningana silihdiri pāduka çrī mahārāja mareng kdisan wingkang raṇu, tan parabyaparan de samgat ring pagaduhan, salwira

2. n i rāmupwan i lawang, ring parggapan manahura sāga 3 babini mwang kamasan blah we, angkën magha mahānawamī, asëpasëpan ku 1 tan kna parëmṛm, mwang wintang ma-

3. rĕñit, tan kna papuncanggiri pangglar, pasanga pasangü, tan kna turun turun patimtim, pawṛsadhi, tan kna palakar pahatĕp paambuambu, pakarangka, tan

4. kna pangampung, patalitali, mwang patimba patambilung, tan kna sarwwa wija ring mahābantĕn pawisuwa, prayaçcitta mwang pacaru, tan kna pabharu, mwang papatīh, parangçĕm,

5. pakasumbha, palawe, pajnumanggala, panghlar watu, mwang pjah lek, tan kna pabarangka, patalinketan, tan kna pakupat palnga watu, tan kna purbwapurbwan saprakā

6. ra, nguniweh tan alapĕn angdiryya yan rampang dirinya, tan patahila ri nāyakanya, ryyadĕg pangdirinya yātahila ri pangdirinya, tan randapana, tan kali

IVa. 1. kipana, tan dunung sumurĕn dening nāyakan rĕggĕp, lawan yan hana rowangnya sakarāman salah marggāhyün makastrī babini ning brahmawangça santana

2. huñjĕman juru kling, manahura ya pamucuk ku 2 yan tan pamucuk kna ya dandi mā 1 saputthāyu, tan kna sakwaih ning sajisaji saprakāra, thĕr wnangnga ya

3. nambutagawe sakweh ning caṇḍalakarmma, mwang akĕkĕsa sapangalapnya satwaring ngalap, tan pamwita, tan sipatĕn, tan kna rot mwang palanting, mangkana yan

4. hana putra santana kahulunan tkeng wadwā rakryan momah i thāninya, tan kukudĕn atunggwa bwatthāji ring pakuwwan, tuhun manahura rot ku 1 sararanā

5. ngkĕn tahun jugaya, tan kna pamgat sigi, mwang pawuran, tan kna palakar pahatĕp, pāmbuambu, tan kna sakwaih ning sajisaji saprakāra, mangkana

6. yan hana kahyangan walyan momah i thāninya, tan alapĕn adamĕla wali i pujung i patatapan, tan kna sakwaih ning buñcanghaji ulatulatan, tan kna

IVb. 1. rot mwang pakabudi, tan kna paclak pasikhi, pawīja, tan kna pabharu i samgat ser kahyangan apan anghuningana silihdiri pāduka çrī mahārāja,

2. mareng kdisan wingkang raṇu, wnanga yāmijilaknāsara mareng thāni salen, tan sapan dening hulukayu i pujung, tan sipatĕn, tan kna laga ning hnü, wna

3. nga yāpkĕnpkĕna saparanya tan sāpan dening tapahaji, dadya yāngingwāsu tugĕl mwang prul, tan alapĕn dening nāyakan buru, wnanga yāngingwā itik,

4. tan puspusana dening nāyakan jawa, lāwan yan hana wastwa-

sambhawotpata ri thāninya maweha ya patikĕl tanah mā 1 yan ahala puharanya, mangha-

5. nakna ya caru prayaçcitta ekadiwaça rahina wngi, tan kna dakṣiṇa mwang matan hyang, tan kna sakwaih sajisaji saprakāra, ri sḍĕnganya tan wruh ri hana nikang wastwa-

6. sambhawotpata ri thāninya athawā karĕhĕnan kunang dening cakṣu wruh kna ya dosa tāmtām mā 2 ku 2 saputthāyu, atĕhĕr tan paranĕn denirāmūjāja-

Va. 1. pajapa salwīranirāmūjā, tan paweha mangana, tan palakwana pirak pamli sĕrĕh, mwang dakṣiṇa, pamapas bantĕn, tan kna sakwaih ning saji

2. saji saprakāra, lawan wnanga yānawunga ring pasangayan pnah pariprangudwan samprasara, tiris mūla kāryya mūla bwat salwiran i wönyāsa-

3. wungan, tan hinganana kwaih ni sawungĕnya, tan pamwita, tan adgana, tan cakṣwana, wnanga tajinya panajyananya, tan pintana upah taji mwang wulang, wnang ha-

4. yāmnya cinangcangakĕn tan pakantirihan, tan sipatĕn, tan halapana hayāmnya, tĕhĕr wnanga yānawunga sawung tgakan sakecçanya, ta

5. n pangdadyakna doṣa, mwang tan kna pamwit sawung ring amateni, mangkana yan hana rowangnya sakarāman, milwā padayadyanan padĕṇḍĕman pa-

6. dahyangan ring thāni salen, tan patran alapĕn sahaya, tan kna pakubuh, pawiridhi, tan kna palakar pahatĕp, patajur, tuhun mana-

Vb. 1. hura panĕmbah brās tlung sukat jugaya, tan kna pamuka lawang, mwang rot rāma, sajisaji saprakāra, nguniweh yan hana rowangnya sakarāman

2. kapramantĕnan ri pihutang, padṛwyahajyanan, parggāpan, haywahaywan pangatawan, suruhan kahulunan atagatagan, makāding ujarhaji,

3. mwang tulis taṇḍa rakryan ring pakirakirān salwiran i kapramantĕnanya, ring pasamayanan, manahura ku 1 taḍah sā 3 sowegöng, kunang yan kadharmma tu

4. lan manahura ku 2 saputthāyu, tan kna sadarhawu, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, atĕhĕr tan pamikula dṛwya nikanang wwang sinarwwaswa, sa-

5. lwiranya, tan pakmita sakweh ni padṛwyananya kabeh, makāding kbo sapi celeng wḍus tkeng umah durung, parlak sawah, tĕhĕr tan pawehamangana, ta

6. n sĕnggahĕn anghilāni, mangkana yan hana rowangnya sakarā-

man ahutang irikang wwang sinarwwaswa tkeng hutang patulungan, katmu tulistulisanya mwang papa

VIa. 1. ñjyanya de sang angrampas, tumulwi pintonakna sang angrāmpas tulistulisanya, i harĕpĕn ikang karāman, katkālanyan angrāmpas, tan Ipihakna

2. tan kna kalantara, tuhun manahura sawwit jugaya, tan kna sbit pañji tkeng panusur tulis, mwang pamli sayub, tan kna pacakṣu pangiwö, yapwan ha

3. na sang angrampas anaginagiha pihutang nikang wwang sinarwwaswa tan pamintonakna i harĕpĕn ikang karāman, yekā prasiddhā gawai trasa, tan wurung ḍawuhana doṣa mā

4. su 3 mā 2, dadya yangrugakĕn sakweh ning kayu larangan, makāding kamiri, waringin boddhi, mĕndĕ, wungkudu, lawan sadoṣāngĕbi tiris umah pahima-

5. n amahayu hawan kunang, kapwa tan wwitakna, tan katĕmpuhana doṣa, mwang gaṇagaṇan, mangkana yan hana kbo sapi celeng wḍus māti kaḍawuh i ra-

6. ṇunya, i jro ni ruhĕtanya, tan tarubana, tan paçrawaṇakna mare wijayapura, tan kna blin darah, tan kna iṇḍitan, tan katibana wuluwulu,

VIb. 1. tan katĕmpuhana doṣa, mwang gaṇagaṇan, kunang yan lĕmbu ajaran, makāding wwang mati salah pati ri thāninya, samangkana ya paçrawaṇaknanya

2. mare wijayapura, i sira paramadyaṣṭa makāding parasenāpati salah siki jugaya, tan katĕmpuhana doṣa, yan sinukṣmanya tan kna panukṣma, mwang

3. sakweh ning sajisaji ning anukṣamani prakāra, ri sḍĕnganya tan wruh ri hana nikang wwang māti salah pati ri thāninya athawā karĕhĕnan ya dening cakṣu wruh kna ya do-

4. ṣa tāmtām mā 2 ku 2 saputthāyu, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, mangkana yan hana rowangnya sakarāman lunghāngalih mareng thāni salen ma

5. nahura ya tulak sambwang mā 3 kunang yan tan anggānahura tulak sambwang, wna sapadṛwyanya sing kāri, makāding kbo sapi celeng wḍus parlak alapĕn kawasa

6. kna denikang karāman, tan pangdadyakna doṣa, mwang gaṇagaṇan, kunang wwang sangkeng kadohan marāngungsir irikang bwahan wingkang ra tan kna tulak sambwang lwirnya

Slot a. 1. mangkana rasanyānugraha pāduka çrī mahārāja, i karāman i bwahan sapañjing thāni, tuhatuha hana kala samangkana, bapa ni lĕmĕt, mwang bapa ni pagĕh bhūmī, ba

2. pa ni gĕhang, bapa ni pūrṇna, mañuratang gata, tlas sinakṣyakĕn i sanmukha taṇḍa rakryan ring pakirakirān i jro makabehan, karuhun mpungku sewa sogata, makā

3. ding parasenāpati, sira hana kala samangkana, sang senāpati dinganga pu anglawung, sang senāpati ḍĕṇḍa pu anakās, sang senāpati sarbwa pu singsih, sang senāpati wā

4. ranaçi pu udasina, samgat i hulu mada tambring reh, samgat i tngah matadhara, samgat i wuntat tyagarāga, samgat cakṣu kāraṇapura waharṣa, samgat ma

5. ñumbul dhiraja, samgat cakṣu kāraṇakranta antabhaya, samgat pituha jugul punggung, sireng kaçewan mpungkwing hyang paḍang ḍang acāryya agreçwara, mpungkwing

6. pasabhan ḍang acāryya aparadwija, mpungkwing binor ḍang acāryya hlahla, mpungkwing makarun ḍang acāryya hariwangça, samgat juru wadwā ḍang acāryya mahendra, sireng

Slot b. 1. kasogatan mpungkwing kuṭi . hañar ḍang upadhyaya sarwwathārja, mpungkwing bajrasikāra ḍang upadhyaya widdhatra, mpungkwing rāganagara ḍang upadhyaya nagarāka, samgat

2. mangiremangiren wandami jitarāga. //—//

Koperplaten van de desa Campaga (Bangli)

Oorkonde A. Afmetingen: 389:86:1

Ib. 1. Ing çaka 1103 çrawaṇamāsa, tithī nāwamī çuklapakṣā, ma, pa, bu, wāra ning wayangwayang, irikā diwaça ājñā pāduka çrī mahārā-

2. ja hāji jayapangus, hākarja lañcana, sahārājapātni dwaya pāduka bhaṭārī çrī parameswari intujaketana, pāduka çrī mahādewi çaçangkajacihnā

3. umajār i parasenāpati, umingsor i taṇḍa rakryan ring pakirākirān i jro makabaihan, karuhun parabhūjangga ring kaçewan, kāswagatan, rē-

4. ṣi, mahābrāhmāṇā, i pingsonyajñānira pāduka çri mahārāja, ajarēn sira kabaih, sambandha mang, rēngö pāduka çri mahārāja, rikātidopaya ni-

5. kang karāman, epukapgan, tan wringdāya alah holahālēh mawicara lāwan sang admak akmitan apigājih, angkēn cetramāsa, yā ta du-

6. madyakēn trasanta sah nikang kārāman jmur, tan pahāmngan, tan ātutur sumambut swākammanya ri swādeçanya, makāhetu ri tan papā

IIa. 1. ryyan ta sakwaih ni pādṛwyahājyanya, āpan weçyajanma swājati nikang karaman, ta molah pinakakoṣa saḍanā ri sarwwa karyya ring dharma

2. tārkama, nguniweh pinakapangupājiwa ni jiwawarḍdhāna ring balidwipanāgara jadagwitārtha, hānā pwa kanitijñān pāduka çri mahārāja, rumöngö pö

3. h ning manākamandaka guṇāgrahi kumingkin ri kaswastha nikang rat rinakṣanira, makadona ri pagöhānikang saptanāgara, swabhawa ning kadi sira prabhû cakra

4. wṛrtta, rājādiraja, sekarajyārājalakṣmi, pinakatāpatraning bhuwaṇa, satungkēb, balidwipamaṇḍala, matangnyan tinalatah, pāduka çri mahā

5. rāja, sakweh padṛwyahājyan ikang karāman i campaga, sayatiyogya tahilaknanya, samarmma tanpawiruddha, tka ring hlam, dlāhaning dlāhā, lwi padṛwya

6. hājyanya, karāman ing campaga, mā 4 batun sambar mā 1 papadam mā 1 pakrangan mā 1 tikasana saluṇḍing ma 1 sakwaih ning pādṛwyahājyan sapaniskāra ka-

IIb. 1. beh kāpañji mare i sira bhaṭāra ganāpati ring tumpuhyang,

pinārmūgitākĕn sira bhaṭāra ri dharmma hāñar, mapañji hāriprabhu, dinulur denira çri mahārāja

2. hāji jayapangus, rāṣa pānganughrahānira, i kārāman i campaga, tan kāukilukil mangke hlam dlahā ning dlahā, denira samaçewakā, salwirāni rākā

3. rājyawidyabha lāwan i sira pāduka çri mahārāja, yan hana sira molahā mangkana rumūwat panganughrahanira bhaṭāra ring dharmma hāñar, makādi i sira pāduka çri

4. mahārāja hāji jayapangus, tan urung dawuhānathuyungnira pāduka çri mahārāja, mā sū 3 mā 2 ri tan tuturnya i panganughrahānira prasiddha mangimūrimur

5. panganughrahānira, rinakṣa nikang karāman i campaga, nguniweh gati nikang karāman i campaga, tan wnang ya molah mangkana i rowangnya sakarāman, mwang watĕk

6 mangudu, tan patingkahāsalah kāwara, wakparūsya, asthacapalā, padacapalā, dĕdĕl, makacihna aböh, leklek amötwakĕn rūdira ni ro-

IIIa. 1. wangnya, sipāt mā 4 yan leklek sipāt mā 2 ku 2 yan aböh sipāt mā 2 ku 2 denikang karāman i campaga, mwang watĕk mangudu yan amatöhmatöh

2. rowangnya ri tatkalā ni ngiwör i hyang, ri pahöman, panāyuban, yekānĕmah tukar ri desanya, nguniweh gatinya sampun pinĕkĕt pinātöhpatö-

3. h ring daçasila, pañcaçikṣā, samargganyan tutur ing swakarmmanya ring thāninya mengta ri swabhawa ni kramanya ring alawas ri purwwasangka ning hayū kṛrk ta subhikṣa ri pati-

4. ngkahānya ri swadeçanya, tirūnĕn dening wka wet putu buyutnya kauring bhuktinĕn gawenya ring sakāla, niskala, phalaning tursmatti, kaparṇnah i sira, bhaṭāra ganā-

5. pati ring tumpuhyang, kapuṇḍyūkdyun i sira bhaṭāra, mangkana lbaning parimaṇḍala thāninya karāman i campaga, hingan i thāninya wetan kadung, samananya ring pūrwwa, smananya ring

6. agneya, hinganya kidul bubujalan tngah smananya ring dakṣiṇa, smananya neriti, bakung, hinganya thāninya kulon titimarmar, smananya ring paççima, tngah ring ju-

IIIb. 1. rang raya, smananya ring dhablang ring bayawya lornya ring pangglungan, ring kṛpan, smananya ri uñthara, ri gumlap, jaglĕs tngah ning we, smananya ri bukit atampud ring aisanya ring bah-

2. bhah jurang maṇḍalĕm, hanāsuruhānya gusali dipgat disarūnggatuhā, tuhun lakwalakwānanya i rotnya mā 2 saputthayu, di çadikara mwang di hyang bapa, hyang ma-

3. mi, salwir ni rĕngkaring tumpuhyang, tan kna sudhyasudhyan sakweh ning corabhaya, agnibhaya, thāni lwā codya kilalān, parapeditan patingkanya sapaniskāra ri

4. thāninya, ikāng raman i campaga, apan çutantrā ri kāwakanya juga, yan hanāpūjapūjān utusan da sang prabhū, mari deça ri tumpuhyang, apraçcittā kunang sakweh

5. ning sama utusan sake nāgara, tan milwā ya mare tumpuhyang, kewalanghuninganā ri deçanya juga ya, yekā samarmmanya tan pararpeditan denira hyang

6. bapa, hyang mami, mwang sadhikāra, akaja [1]) muwah gatinya ngingwā, kbo, sapi, celeng, wdus, makāding sṛngghalā, ayam, itik wnang ya ngingwangingwānya tan sa

IVa. 1. pan dening watĕk nāyakan buru, nāyakan jawa, watĕk tapā hāji, tan codya kelalān, denirā ṣakālwirānya manon hala hāyū ingwaningwan ikang

2. karāman i campaga, tlas sinakṣyakĕn i sanmukā taṇḍa rakryan ri pakirākirān makābehan, karuhun mpungku ring kaçewan, kasogatan, mā-

3. kādi para sang senāti, sira hāna kāla samangkana sang senāpati balĕmbunut mpu anakas, sang senāpati dinganga mpu udasina, sang senāpati dĕṇḍa

4. mpu hitawāçana, sang senāpati mañiringin mpu amurulung, sang senāpati kuturan mpu nirjanma, samgat manurātang ngājñā i hulu madatambrireh, samga-

5. t cakṣu karāṇapura wālahārṣa, samgat manurātang ājñā i tngah mtadhara, samgat mañumbul wirājñā, samgat manurātang ājñā i wuntat amūdagada-

6. g, samgat pituhā jugul punggung, sireng kaçewan mpungku hyang padang dang acaryya añanaguṇa, mpungkwing bañu garudra dang acaryya witnijaya, mpungkwing bi-

IVb. 1. nor dang ācaryya ṛṣi taruṇa, mpungkwing makarun ḍang acāryya indrangça, samgat juru wadwā ḍang acāryya brāhmendra, sire kasogatan mpungkwing kadikaran dang upa-

2. dyaya sarbwāthāja, mpungkwi kuṭi hañar ḍang upadhyaya antarāga, mpungkwing bajrasikara ḍang upadhyaya rare jawa, samgat mangirengiren wandami wangçapriya.

1) Of: açaja.

Koperplaat van de desa Campaga (Bangli)

Oorkonde B. Afmetingen: 389:86:1. De plaat is aan beide zijden beschreven

Ia. 1. Tökyĕn wārasanmātanūghrahanira sang almah rĕng dharmma hāñar, mapañji hāriprabhū, dinulur denira pāduka çri mahārāja hāji jayapangus, makārā-

2. ṣa hūmökĕn ri patingkahan ikang karāman i campaga, tumuturakĕn ri patingkahānya huwusānā ring anāḍi, ikang kapisinggih wācananya rĕsĕp i rāṣa sira panangga-

3. ran malmah ring tngah panglapwan, tkekang karāman i sapasuk campaga, mwang sama tuhatuha rāki manggali, pinakādi mukka ning karaman i campaga, ātālangkup pu

4. lung rāhi, wārasanmatānira bhaṭāra, tumurun tan pahāmbal āngāwātarāñirāmi prāṇā, ning wṛddhā yan ikang karāman i campaga, ri tan wnangṇya nibakĕn sampir

5. ,manglarangin, rarā, randā kunang sakalwirnya stri lārangan, yeka tan wnang molahā mangkana yan hāna pakṣā humambah sikṣā sampun pinĕkĕt denira bhaṭāra

6. ,makāsilunglu ri dharmma hāñar, makādi sira hāji jayapangus, tan ūrung ḍawuhānā sungsut mā sū 1 mā 9 denira pāduka çri mahārāja, kangkin kuṣmṛ

Ib. 1. ttīnira ri sira bhaṭāra gaṇapati ri tumpuhyang, matangnyan kengitthākĕn denikang karāman wwang ngakweh ring campaga, yan hanāmolahā mangkana, tan hākunĕ

2. n rowang sakweh, wkāwetnya tke anaknya, putunya, tan patmahāna kāwuri. //—//

Koperplaat van de desa Campaga (Bangli)

Oorkonde C. Afmetingen: 391:89:1½

Ib. 1. Ing çaka 1246, asujimaṣā, tithī dwadaçi çuklapakṣa, wa, pā, ra, wara ning dukut, irikā diwaça ajñā pāduka bhaṭara çri

2. mahāguru, dumawuh i para senāpati umingsor i taṇḍa rakryān ri pakirākiran ī jro makabehan, karuhun mpungku sewa,

3. sogata, rĕṣī, mahābrahmaṇa, i pingsornya ajñā pāduka bhaṭara çri mahāguru, ri gatinopaya nikanang karāman ing cāmpaga sapa

4. ñjing thāni, tuha tuha rama, kabayan arga bapa tāmpih, kabayan tuwa bapa ringgĕd, kabayan tngah bapa ngantĕr, kabayan ñoman bapa

5. mtus, makasopana para mangudu mantri sirahpraṇa manambah, i sira pāduka bhaṭara çri mahāguru, ri gati nikanang karāman ing cāmpaga, ingu-

6. sikusik deni karāman ing tumpuhyang, wkasan rināmpas tinunon pomahanyā, hĕnti tke hingohingonyā kabaih tinawan deni ka-

IIa. 1. rāman ing tumpuhyang, lungā ta ya alĕslĕsan maring desa slen, karungu pwa ya denira pāduka bhaṭara çri mahāguru, i karāman ing cāmpaga sah ri pa-

2. nagaranyā ingawasakĕn ta ya ri desanya tuhu rusakkāsamun tan hana katmū wwangnya salah tunggal, pinet ta ya paddhā ingulihakĕn ri pomahā

3. nyā sowang sowang, samana ta karāman ing campaga pinisahakĕn maṣādi karāman ing tumpuhyang, sinuddhā, sakwaih ning padṛwyahajyanya tkeng ulatūlatanyā

4. kabaih maring tumpuhyang, mangkana panganugrahanirā pāduka bhaṭara çri mahāguru, i karāman ing campaga, atĕhĕr wineh makmītan sanghyang rajāpraṣaṣṭī

5. agammāgam mākatmānyan umagĕhakĕn sarintinyā tunggu karāman, samarmmānya tanpawiruddhā mangke hlam laha ning dlāha, hana pwa kanitijñān pāduka bhaṭa-

6. ra çri mahāguru, i karāman ing campaga tan hanānggwanyā jataka tan hana [1]) na ing āsrayanyā, ingunggāhakĕn tā ya maring pañji wineh hawulatūlatan angkö

IIb. 1. n ketan kunang kweh wulatūlatanyā maring pañji bawang bang rwang sok, uyah rwang sok, kalyan asok wwatthaknanya angkin karttikamaṣa

1) Onzeker.

2. tithī ṣaṣṭī kṛṣṇāpakṣa, tan kna panusur tulis, tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, apan tan kna mulanya katmū tinmū purwwastiti ring lagi, ngu-

3. niweh karāman ing campaga, ri tan wnangnya nibakĕn sampir, manglarangin, rara, randa kunang sakalwinya stri larangan, yeka tan wnang wolaha ngkana, yan ha-

4. na pakṣa humambah sikṣa sampun winikĕt denira pāduka bhaṭara tan wurung dawuhana sungsut, su 1 mā 9 denira pāduka bhaṭara, matangnyān kengĕtā-

5. kĕn deni karāman wwang makweh ring campaga, yan hana polah angkana, tan hakunin rowang sakweh wkawetnya tkeng hanaknya putunya buyutnya, tan patmahana ka-

6. wuri, lawan karāman ing campaga tan kna batun sambar, mwang papadam, tan kna pakrangan, mwang tikasan saluṇḍing, tan kna pawangkis, apan tan kna mulanya katmu tinmu

IIIa. 1. purwwastiti ri lagi, mangkana panganugrahanirā pāduka bhaṭara, hana pwa rumuddhā panganugrahanirā, tan wurung dawuhana daṇḍa, su 3 mā 2 tan tutur i panugrahanirā

2. prasiddhā angimurngimur i panganugrahanirā rinaksa deni karāman ing campaga, nguniweh gati nikanang karāman ing campaga, tan wnang molaha ngkana, i rowangnya sakarā

3. man mwang watĕk mangudu, tan patingkaha salah kacara, wakpurusya, aṣṭācapala, padacapala, dĕdĕla, makācihna abĕh, leklek, amitwaken rudira ni rowang-

4. nya, sipat mā 4, yan leklek sipat mā 2 ku 2, yan nabih sipat mā 2 ku 2, denikang karāman ing campaga, mwang watĕk mangudu ya matĕhmatĕh rowangnya

5. ri tatkala ring iwĕhyang ring pahman, panayuban yekanimah tukar ri desanya, gatinya sampun pinikit pinatihpatih ring daçasila pañcasikṣa, samarmmānyan tu-

6. tur i swakarmmanya ri thāninya, mangke ri swabawanya ring ālawas, ri purwwasangka ni hayu kurtta sumikṣa ri patingkahanya ri swadeçanya, bhirunin deni wkawet putu buyutnya

IIIb. 1. kawuri, buktinin gawenya sakalaniskala, palanikusmuti denirā pāduka bhaṭara çri mahāguru, lawan karāman ing campaga wnanga ya ngingwasu tugĕl mwang pi

2. rung, tan alapĕn deni watĕk nayakan buru, wnanga ya ngingwa itik tan puspusana dening nayakañjawa, tan kna batun sawung, tan parabyapara denira sang admak akmita

3. n apinggajih, apan tan kna mulanya katmu tinmu purwwastiti

ring lagi, mangkana panganugrahanirā pāduka bhaṭara çri mahāguru, i karāman ing campaga sapañjing thānī

4. atěhěr pinarimaṇḍala winātwing deça thāninya, hinganya wetan kadung smananya ring purwwa smananya ring aghneya, hinganya kidul bubung jalan tngah smananya

5. ring dakṣina, smananya ring neriti bakung, hinganya kulwan titimingming ,smananya ri paççima, tngah jurang raya, smananya ri dhablāng smananya ring bawyawya, hinganya lornya ring pang-

6. glungan, ring kṛpan smananya ring uttara ring gumlap, jiglěs tngah ring we, smananya ring bukit atampud ring aisanya ring bahbah jurang ri paṇḍalěm samangkana lbā ni

IVa. 1. parimaṇḍala thāni karāman i campaga, tlas sinakṣyaken i sanmataṇḍa rakryān ri pakirākiran i jro makābehan, hana sira kala sa

2. mangkana, sang senāpati kuturan makākasir dalang capok, sang senāpati sarba makākasir candrilngis, sang senāpati wṛsantěn makākasir jagattra

3. sang senāpati balěm bunut makākasir mindamacan, sang senāpati balabakṣa makākasir gagak smi ning rat, sang senāpati ḍaṇḍa makākasir kunda la

4. ngkatlangkatan, sang senāpa ñaringin makākasir lěmbu latěng, sang senāpati dinganga mangaran lěpas, mañuratang ājñā i wulu mantri çirahpraṇa, ma-

5. ñuratang ājñā i tngah maddhyawadana, mañuratang ājñā i wuntat pañji singaraja, sira ri kasewan mpungkwing dharmmāñar pāduka rajaguru mpungkwing ergajah

6. pāduka rajadyaksa, mpungkwing dewastana rajamanggala, mpungkwing trinayana rajasewaratnā, sira ring kasogatan, mpungkwing byaranasi dang upadyaya pu jayanta, mpungkwing

IVb. 1. puranagara dang upadyaya karmmāngga ,samangkana kweh sang pinakasakṣi sanghyang rajapraṣṭi panganugraha pāduka bhaṭara çri mahaguru ing karaman i campaga mwang angkěn pujanya wnang ya abuburu sapi gělěs, tan apakaraněn apan wnang mulanya nguni ktmu tinmu ring purwwastiti angaturakě ya iwak rorimpi maring paněkayanya, tan pangaturakěn pwa ya tan

3. wurung dawuhana sipat ma 5 ku 2. //—//

Koperplaat van de Pura Kĕhĕn bij Bangli

Oorkonde A. Afmetingen 410:171:1. Een zijde beschreven; de rechterbenedenhoek benevens een stuk uit de bovenzijde ter breedte van ongeveer 2 cM. over 2 regels, afgebroken.

1. Yumu pakatahu sarbwa sanāt di ngānga cakra nāyakan makarun cagu mañuratang ājña kamaja, widyāngga, dakap pirwintayang. 3 ...... tua dangu dukibha-

2. ktyan sang ratu di hyang karimama, di wanua di simpatbunut rāmparasparatanya da masamahin ya lagi simbah anak ka samah, tua se 3 ...... ruh ku bhikṣu çiwarudra

3. bhikṣu anantasūkṣma bhikṣu prabhāwa, me anak banua di simpatbunut makasahulukayu, hulu kayu wetang mañuratang tapah patih mantri, karakṣayañña tā

4. ntān wutuh pamasamahyan wangunan partapanān di hyang karimama jngaannangan hyang api, yathāña kadan tka yan anak kasamah mañumbah ditu, tua sīmayang

5. ña hangga jalan er kangin hangga ruang kalod hangga tukad ermalangit karuh hangga tangkup kadya, anādatua bhikṣu musirang ya marumah ditu katu

6. rutan ya kobhaya dharmman pamasamahyan panghlaryyan di dangu dukibhaktyan di hyang karimama, tan ikabakatan lakulangkah kayu tringtihing tanggung yathā

7. kṛtya bsar sanhipamahen pamli prakāra, ṭikasan mangnĕla, mangikĕt mamangkudu, marundān tuhañjawa, buru burwan tapahaji, tambang, tangkalik manuk manghara

8. ñi manutu, matkap bantilan lañcang parahu mangrapuh, tua kabakatyañña sambar masanga pahilir bras guñja 3 mās ñaling 1 inditan kṛtyan hagupura çra

9. hyañña hulu kayu wanua, wilang mās piling 4 panekan di hyang api pamlyangan doñur pañungsungangan ditu, tarub pi 1 blindarah li 1 watu 1 panekan di hyang api di-

10. tu tua anaṭaparata bhikṣu musirang ya marumah ditu angçadāyadya çuddha gaṇitri mās mā 2 ku 2 di hadiri, pirsiddhangku tua grāma kurĕn 3 anaṭaparata ya

11. paburukta nahan ya mās mā 4 ku 2 di hadiri, ana krāngan mawaluya suhunan tanggungan ṭalihangan humatur dṛwyā prakāra, maruhaṇi dwang bhāgi, babini habhā

12. gi haturangña, ana krāngan ampung ya marang padangayaññā yawaña marumah ditu mās pirak kangçabhājana tambrabhājana hulun rbwang karambo sampi, mulyan mās

13. mā 4 alapaññā marhantwa ya, çeṣan yalap marhantwa ya, panekan di hyang api kajadyan atithi, anāda huma parlak padangamĕl kajadyan tamwan

14. hyang tanda, anāda hulundang mahulun kalulandang makalula, tan ikalpihan hutangña, ana tka hulu kayuña pakatahwanña hulu sambah bayarĕññā

15. pasukkalas mās mā 4 anāda anak mañumbah di wanua dijoh pamayarĕn ya pamuka lawang mās ku 5 kajadyan bṛddhi, me tua padang bangunan pundaka

16. san 1 luwang 15 mā 3 ku 4 parerangan bwatan ermalangit patambukwan tanda ga 1 dayan parigi, dangin rwang, lod parlak hyang carani, rapuhan kaja

17. dyan human hyang api di hyang karimama, tathāpi tua partapanān di hyang karimama kasiddhān ya mamaranak partapanān lamswan di wanua hajo...

18. 50 partapanan hīnganangña kasiddhan paranakangña, kilpasan kibakatan partapanān maranakang yalyurangña, anāda tua angçakrāngan çuddha [1]) ....

---

1) Dit was vroeger nog te lezen. Vóór het photografeeren is er echter een stukje afgebroken.

Koperplaat van de Pura Kĕhĕn bij Bangli

Oorkonde B. Afmetingen 411:136:½. Linkerbovenhoek over 6 regels, rechterbovenhoek over 4 regels schuin afgebroken. Letterschrift minder fraai dan van oorkonde A.

1. ... salwirning jagat upadrawa bhuktinya, saputĕn ing phira sajiwakāla, sakenilikaning janma manusa, tak ......

2. ... nanya, tamolaha ri panataranya, kuñcangĕn ing mahāroga, kadi lawasanghyang candraditya, sumuluh ingaṇḍa ... u ......

3. ... na hinapāpa, bhraṣṭa sakula sambhanda, liputĕn ing kleça, tan tmung sarwopāya, tkā ri hatraparātra, atĕhĕ

4. ... kirakirān i jro makabehān, kāla hana samangkana, sang senāpati ku turan pu kandara, samgat asba pu yukti, sang senāpati ma..

5. ... yaṣa, sang senāpati ḍaṇḍa pu mangrawās, samgat tapahaji jinakara, mpwi dharmmāryyā wandāmi linggaja, mpwi hyang paḍang ḍang ācāryya netra, samgat

6. ... wandāmi bajrahāsa, samgat serçāla rakaki sungin, samgat makarun ḍang ācāryya kiñjalka, samgat juru wadwā ḍang ācāryya kembat, sa

7. mgat mangirengiren wandāmi widyātmā, samgat surih wetan gayok, samgat surih kulwan manūb, samgat hulu wungkuk mārajit, sa

8. mgat manuratang ājñā i hulu kṛtiman, samgat mañumbul māranjaya, samgat adhikāraṇakrānta warṣa, samgat cakṣukāraṇap ura mani

9. hung, samgat cakṣakāraṇakrānta kuping, samgat nāyapa ernanta, samgat pituha buddhaçrī, makādi mpungkwing lokeçwara ḍang ācāryya

10. dakṣa, mpungkwing udayālaya ḍang ācāryya hṛdaya.

Koperplaten van de Pura Kĕhĕn (Bangli)

Oorkonde C. Vijf platen van verschillende afmetingen nl. 386:107:1, 333:107:1 325:107:1, 334:107:1 en 313:73:1. Op plaat Ib. wordt de geheele rechterzijde ingenomen door een vierarmige baardelooze guru in een Majhapahitsche stralenkrans.

Ib. 1. I çaka 1126 weçakamāsa tithī daçami çuklapaṣa, ma, ka, wa, wāra ning kruwlut, irika diwaçanira bhaṭāra guru çrī aḍiku

2. ntiketana, amarahakĕn kārāman i bāngli sapañjing thāni, hĕnti lunghā tatas kajang tungtang lumut atinggal deçanya sakasowanga

3. n, nora kari, deçanya nguluwung tanpa wwang, hana pwa çaktinira bhaṭāra guru, honantonan swabhāwanira kirttyanurāga ring rāt, huninga ri

4. kaparipūrṇna ring tanāyan thāni, matangnyan pinalakunira tekang karāman i bāngli ri wijanira sira bhaṭāra parāmeçwara çrī wīrāma, nāmaçiwāya, çrī dhanā-

5. dhirājalañcana kalih, rājawanitanira pāduka bhaṭārī çrī dhanādewiketu, angulihakna ri çwadeçanya kinon ataramtamāmahaywa umahnya

6. sakasowangan, hana pwa kirttinira maṇḍala ring lokaçaraṇa tistis aspi tan hana pinakapamyaparanira ri sanghya maṇḍalāngkĕn kaça karo katiga

7. kapat kalima kanĕm kapitu kawwalu kasanga kasapuluh de pṛsadā, matangnyan pinalakunira tekang kārāman i bāngli, ri wijanira bhaṭāra parā

IIa. 1. meçwara kangkĕn wuwuhan i jatakanira sanghyang maṇḍala ri lokasaraṇa ubhayahi ta pwa sira pāduka bhaṭāra parāmeçwara, ri pamalakunibunira sira

2. bhaṭāra guru, matangyan pinarṇnanira pāduka bhaṭāra parameçwara tekang kārāman i bāngli lumaku jataka i sira sanghyang maṇḍala ri lokasaraṇa kapwā

3. linsu sakweh ning sadṛwyahajyanya mwang ri talinga limaning kāraṇa pūrwwāstiti i yawāmayya tahila i sira sang atmak akmitan kakadan,

4. nguniweh sakweh ning padṛwyahajinya gōng admit saprakāra tan tahilananya, pankinonira bhaṭāra parameçwara lumaku jataka ri sang-

5. hyang maṇḍala ring lokasaraṇa, i wruhanira ring aritantĕn, yan

ana wwang lāpratiwadaka ruddha panganugrahanira pāduka bhaṭāra parameçwara i

6. karaman i bāngli tan wundawuhna doṣa ma su 1 mā 9 yan hana wwangnya rabyalaki ri thāninya knaha pamapas ku 2 ri sanghyang maṇḍala ri loka-

7. saraṇa, yan hana krangan pjah ri thāninya manahura ya pakrangan ku 2 i sirāsthapaka ring lokasaraṇa, tan hanahura i samgat sekra

IIb. 1. ngan, yen ana umah katunwan ri thāninya, kna ya papadĕm ku 2, i sanghyang maṇḍala kunang yan ing pagagan ring kubwan tarub ktungan, nguni sinulu

2. mutan dening botoh jāka, tan kna papaḍĕm ring lokasaraṇa, nguniweh tan kna dṛwyahaji hañar ing nāgarā lwirnya pasiñjang, tikasan sa

3. luṇḍing, calung parante, patimbong, lāwan tan kna wilang thāni dening apajahi ring thāni salwiranya, apan lumaku jataka ring lokasaraṇa, mangkana ya

4. n hana wwang mati salah pati ri thāninya, kaḍawuh ing kalinya mwang kapkek i ḍawuhanya, ndan paçrawaṇaknanya i sira ri lokasaraṇa juga ya tu

5. hun palaryanira jugā çrawaṇa mare nāgara i sira parasenāpati, mwang i sira paramaḍyaṣṭa salah siki, yan sinukṣman tan kna pa

6. nukma pabibid mwa tan kna tandas ludan denira ring lokasaraṇa ring parggawan hanahura piling 1 babini swa kamasan saga 3 angkĕn magha

7. mahānawami tan kna spaspan, tan kna pakupak parĕmrĕm, wintang marĕñit tan kna papuñcagiri, patalitali, mwang pangippu, tan kna

IIIa. 1. turunturun bakatbakat, lawan patimtim, tan kna palakar, pahatĕp, pambwambu, tan kna sarwwa wija ring mahābantĕn, sawiçuwa praya

2. çcitta, tan kna pabarangka, papatih, mwang parangkĕs, tan kna pakasoemba palawe, padumanggala, palngawatu, tan kna pasanga, pasangu, pawrisaḍi

3. tan kna patimba patambilung, tan kna pjah lek, mwa patalin ketan, tan kna purbwapurbwan saprakāra, wnanga ya tan ambuta gawai caṇḍala

4. karmma, mwang akĕkĕsa pangalapnya satwa ring alas, tan pamwita, tan kna palançing mwang rot, wnanga tan pamangana ri nayakanyangkĕn magha

5. mahānawami, tan sipatĕn tan kna blin skul, mangkana yan

hana rowangnya sakārāman salah margga hyun makāstrī babini ning brahmawangça

6. santana, huñjěman, juru kling, manahura pamucuk ku 1 saputthayu, ri sḍěnganya tan angga nahura pamucuk, kna ya dandi ku 2 saputthayu, tan kna sa-

7. kweh ning sajisaji saprakāra, yan rāmpang dirinya, tan apana ngadĕgana, ri nayakanya, mwang ri rĕgĕpnya, mangkana sakweh ning sawah padmak, ri

IIIb. 1. thāninya, mwang sawah ing asawah wiji kulang kaling ĕsunga pangdidinga sabhāga bwatthajya rwang bhāga, tan kna patapak saṇḍūng bĕnta pamor, tan kna pa

2. ranggwan parāpbat [1]) papispis, tan kna mpingan, mwang batun mping, tan kna sipat mwang bungan bwah, tan kna pahaba salwiranya, tuhun aweh

3. ha sangana, [2]) pisan juga ya, tan pamunuha hayam itik, pwang biñjutan, tan panisi kusungan ri dinahar, tan sipatĕn, mangkana

4. yan hana parinya kapangan dening kbo sapi, tan hlinanya, tan paçrawaṇakna i sira sang admak akmitan, kunang kaikang deça makatani

5. ha dening kārāman i bāngli, tanggahan, daha mulih, babalang, simpa bunut atĕhĕr kārāman i bāngli wnanga ya pkĕnpkĕn mareng thani salen

6. saparanya, tan sapan dening tapahaji yan hana wwang tiba hamamanek ri thāninya, knaha pabibid rong iwu, yan ana umah katunwan knaha pa-

7. paḍĕm api rong iwu, makapuja saru dening karāman i bāngli, kunang māsa ning pujan, kaça, hyang hatu, hya pasĕk, ka 2 hyang paha bāngli, ka 3

IVa. 1. hyang tgal, ka 4 hyang pkĕn lor, ka 5 hyang khĕn, pamunuh kbo cmĕng, ka 6 hyang waringin, ka 7 hyang pkĕn kidul, pamunuh kbo, ka 8 hyang wukir, pamunuh kbo

2. cmĕng, wong tanggahan hamḍalakĕn skul rong sata, hawanyan mareng wukir, turunan kulon wong simpa bunut hamḍalakĕn patang sata, hawanya turunan lor

3. wwatan, wong daha mulih amḍalakĕn rong sata, hawanya turunan kidul kulwan wong babalang amḍalakĕn rong sata, hawanya turunan kidul ring tgal bangkag, a-

4. thĕr kārāman i bāngli amḍalakĕn wolung sata, hawanya turun kidul, kunang yan hana thāninya tan harĕpa hamḍalakĕn sata mareng wukir, sipatĕn de kārā-

1) parambat
2) mangana

5. man i bāngli, rong iwu wtuhaning sadana, ka 9 hya kadaton, ka 10 hyang pahumbukan, jyēṣṭa, hyang buhitan, aṣadha, hyang paṇḍe, ika ta angkĕn

6. çukla, 15, kewalya ring kadaton kṛṣṇa, 15, ika ta sahāpanggung, kunang ikang thāni sami hamujaha nangkĕn pujan i kārāman i bāngli, mangkana panganu-

IVb. 1. graha pāduka bhaṭāra parameçwara i kārāmạn i bāngli sapañjing thāni, thĕr pinarimaṇḍala thāninya ing aṣṭadeça, inganya lor wetan gulinggang

2. pangidulnya sumaniha, ikang makāradewi ngkāna, patirtthānira bhaṭāra guru lawan çrī pāduka parameçwari, tatas mangidul wukir turunan

3. jaha katĕbĕl, jĕlit paṇḍe, guwa mṛku ngkāna, pakacahanira pāduka çrī parameçwari, tatas mangidul, sawiji, guwa mṛku nkāna pa

4. ndeṣanira pāduka çrī parameçwari, tatas maring kajakṣan, salawungan, tabupĕcuk, patapan, çambhāwa, pangetanya er bañu, tĕgal halanga-

5. lang, cahum, susut, pangidulwetanya panunggekan, inganya kidul palak pangawan, slat, pangidulkulonya tanah pasih, pangulo

6. nya er sangsang, sima pringadī, caṇḍi, wukir mmangun, talĕngis, nasikuning, erçana, pangalorkulonya siddhawahas, panglornya bantas, ika ta kabeh

Va. 1. sami kasabha dening kārāman i bāngli sapañjing thāni, samangkana lĕba ni parimaṇḍala ri thāninya, yan ana wwang salwiran i kawwanganya, hangruwata

2. muwah tan anuta panganugraha bhaṭāra guru hamarahakĕn kārāman i bāngli, wastu sambĕrĕn ing gĕlap tanpa hudan, tibaha ring wawatan tanpa kāraṇa,

3. wutaha tan kacucuk, wineh pañcagati sangsara de yamabāla, hosatakning gagaṇa, tibaha ri sucangakṛp, mati tan mati, mangkana

4. tinĕmunya trūs tĕkeng webetnya, kawuri, doṣanya hulahe hala, sidir astu, tat astu astu, samangkana sapa bhaṭāra guru amalāwana-

5. kĕn kārāman i bāngli sapañjing thāni, muwah dening sawah ḍĕḍĕmakan sajabaning pagĕr. //—//

Koperplaten van de Pura Pamrajan Raja Purana te Klungkung (Bandjar Sangguhan)

Oorkonde A. Afmetingen: 391:73:1

Ib. 1. Ing çaka 994 weçākhamāsa, tithī dwitīyā kṛṣṇapakṣa, ma, wa, wa, wāra dukut irikā diwaça nikanang puruṣākāra i bañu rara, papak prasamā ngaikabhakti, manambah i lbū

2. ni pāduka haji, anak wungsunira kālih bhaṭārī lumāh i burwan bhaṭāra lumāh ing bañu wka, sambandhāhyūn gumawaya ikanang sawah kaḍaṇḍan i kasuwakan rawas kramanya pina-

3. lakunya lāga pariduh manahura sapūrwwasantātinya mūla mā 5 saputhayu, tke panusunya, ri sakadahulwan mwang baraṇḍi ku 2 ring sakadahulwan tan panusuna, kapwa tan kna pacakṣu,

4. pangiwö, mwang panglĕyö, tan panghayāmana, tan kna sajisaji prakāra, āpa tan kna mūlanya, kunang yan hana sira hañar admak āk-mitan ḍaṇḍa, tan panahura ya baraṇḍi,

5. āpan sāmpunyātahil i sira sang admak ḍaṇḍa ginantyan ma-tangnyan i pratimāsanya juga yānahura baraṇḍi, thĕr tan alapana sawah giṇawenya, tkap ning admak ākmitan, ala-

6. wak, wwang ring thāni salen kunang, lāwan tan kna patapak, saṇḍung bĕnta paer, panghaba, mangkana yan hana alas thāni ning kaḍaṇḍan wnangā ya mabakana ya, kramanya alapĕnya wa-

IIa. 1. tlwan ping tlu, ri huwusnya inalap watlwan ping tlu, irikā yan panahurakna lāga sadākāla kadi kramani rowangnya sawah ngkāna, mangkana yan panahur lāga i sang senāpati ḍaṇḍa, akmitan ḍaṇḍa

2. kunang, sahuwus ninghanyan juga yānahura, kapwa tan kna pacakṣu, mwang pangiwö, palaris panglĕyö, panggangsal, matangnyan i sakaknaknanya konggah i prasāstinya, ya juga isyananya, kunang yā

3. tan hana kapaṭa i prasāstinya, kadyanggā ning sipasipat çrang-sisik panali, tkeng pamli pinta palaku mwang pawwat, watun bwah salwiranya prakāra i kāwā kabaih ya tikā tan isyananya pisan i

4. ngun, āpa tan kna mūlanya, kunang knanya pamli brās i sang senāpati ḍaṇḍa, angkĕn māgha mahānawamī, ku 2 argha 20 sukat ring sapirak, tan kna palaris tan kna pinta pamli ring anta

5. ra, salwīraning pinta wlin prakāra, tuhun awehāmangana sa-yathāçakti juga ya, tan çrangsisikĕn, mangkana yan hana rowangnya puruṣākāra maling anumpwanghabĕt, drohakānluharacun, pu

6. ruṣākāra juga wruha ri batawasan i sawahnya, kunang yan hana

harep anamaha, puruṣākāra juga wruha masamahakna ya, mā 2 ring sakadahulwan, nguniwaih tan palakwana skul tkap ning watĕk

IIb. 1. ḍaṇḍa, matangnyan ikāng pirṇnah cakṣu juga wnanga wehĕn amangana sayathāçakti, atĕhĕr wruha ri sakaharĕp ning admak ākmitan kunang yā tan cakṣu, tan wehĕn yāmangana, tan pisinggihĕn

2. saprayojananya, tkap ning puruṣākāra tan pangdadyakna sipat ning puruṣākāra, nguniwaih wnangānuhana lmah ning almah lmah ing çīma, çāla, hyang, wihāra, patapān, silunglung, kaklungan, kamū-

3. lan pangulumbigyan, padmak, sāmbasāmbaran lmah padmak salwīrani makalmah ya, amgata thāni ning sang athāni, tan witakna, tan pangdadyakna doṣa, apa kna pamahaywanya, ḍawuhanya lāwan

4. wnangāmadunga nyū, pucang, hano, pring, ptung, hampyal, kayukayu saprakāra anung atuhānirpakna donanya, wnangālapĕn mwang wnangāngalapa baññu ning abaññu mapakna panggunturanya ḍawuhanya, mangka-

5. na yan hana kamiri, bodhi, waringin, skar kuning, tumuwuh i jro ni sawahnya, wnangā ya rumugakna ya, kunang yan kapulaga tularĕn pahayun tanmĕn ring kadohan mangkana yan hana rowang

6. nya sapuruṣākāra, lunghāmgil mareng thāni salen tan wehĕn ya kumawawasakna sawah ginawainya, kunang yan rug ḍawuhanya tan hanahura ikāng puruṣākāra lāga, mangkana, yan ha

IIIa. 1. na kbo, sapi, celeng, wḍus māti i jro ni sawahnya, paçrawaṇakna ya ring karāman hatur tangganya tan tarubana, kunang yan lĕmbu, ajaran, ulā sawa, makādi wwang māti i jro ni ruhtan i

2. sawahnya, paçrawaṇakna ya ring pakirakirān yātan hanahōman i sira paramādhyastā salah sasiki, marapwatan katampuhana ḍaṇḍa, tan kna panukṣma, pangungsir, pangguling, mātakari tan

3. kna sakwaih ing sajisaji prakāra mangkana raṣyānugraha pāduka haji, irikāng puruṣākāra i baññu rara, tlasinakṣyakĕn i sanmukha taṇḍa rakryān ring pakirakirān i jro makabaihan makādi parase-

4. nāpati, karuhun mpungku çaiwasogata, sira hana irikang kāla samangkana sang senāpati balĕmbunut pu manggala, sang senāpati ḍi nganga pu sahaja, sang senāpati sarbwa pu bāhuta, sang se-

5. nāpati wṛsantĕn pu tatur, samgat paññjingganti mamnang, samgat manuratang ājñā i hulu çrī kanṭa, samgat maññumbul sigut, samgat manuratang ājñā i tngah bajrangça, samgat manuratang ā

6. jñā i wuntat tālaja, samgat pituha takṣaka, samgat caksu kāraṇakranta mungmung, karuhun mpungku çaiwa sogata, sireng kasogatan samgat mangirengiren maññjamī bajreça, si

IIIb. 1. reng kaçaiwan mpungkwing baññu tiga ḍang ācārayya marmme-

çwara, mpungkwing dharmma hañar ḍang ācāryya jātasmara, mpungkwing winor ḍang ācāryya sawyarāja, mpungkwing bañu garuḍa ḍang acaryya sahyananda

2. samgat juru wadwā ḍang ācāryya gihaçīta tinulisakĕn ing lekhaputra rĕṣi. //—// Athĕr pananaḍahakĕn sapatha i bhaṭāra punta hyang, makapamūrṣita simsim singhala bĕntuk 1

3. bhāranya mā 4 lwir nikang sapatha, indah ta kita bhaṭāra punta hyang, hyang agasti, mahārĕṣi, pūrwwa dakṣiṇa paçcima, uttara, yakṣa rākṣasa, piçāca pañcakuçika nandiçwara mahākāla, ki

4. ta milu maçarīra umasuk ing sarwwamaçarīra, tumon madoh lāwan maparĕ, ring rahineng wngi, at rĕngākĕn ikeng samaya sapatha sumpah pamangmang mami ri kita hyang kabaih yan hana wwang

5. durācāra umulahulah sanghyang ājñā hajiprasāsti anugraha pāduka çrī mahārāja, irikang puruṣākāra i bañu rara, salwīrani kawwanganya, tasmat kabwataknanya patyananta ya kamung

6. hyang, pangan dagingnya, klan de sang yāmabala, palun de sang kingkara, ping pitu ta yan pangjanma pāpa ta ya sangsāra, salwīr ning dukha bhuktinya sadākāla, tka ring ihātraparātra. //—//

Koperplaat van de Pura Pamrajan Raja Purana te Klungkung (Bandjar Sangguhan)

Oorkonde: B. Afmetingen: 394:72:1. De plaat is een copie van plaat Ib van oorkonde A dezer serie, of liever beiden zijn copien van een oudere plaat. Bij deze platencollectie bevinden zich 2 stuks, afmetingen 422:87:1½, die vroeger beschreven zijn geweest, doch waar het schrift is uitgehamerd, waarschijnlijk om hen opnieuw te beschrijven. Wellicht zijn dit platen geweest van de oorspronkelijke oorkonde .

Ib. 1. Ing çaka 994 weçakhamāsa, tithī dwitiyā kṛṣṇapakṣa, ma, wa, ca, wāra dukut irikā diwaça nikanang puruṣākāra i bañu rara, papak praṣamā ngaikabhakti, manambah i lbū ni pāduka

2. haji, anak wungsunira kālih bhaṭāri lumāh i burwan bhaṭāra lumāh ing bañu wka, sambandhāhyūn gumawaya ikanang sawah kaḍaṇḍan i kasuwakan rawas kramanya pinalakunya laga pa

3. riduh maka 20 kadahulwan, manahura sapūrwwasantatinya mūla mā 5 saputthayu, tan panusuna ri sakadahulwan, mwang baraṇḍi ku 2 ri sakadahulwan saputthāyu tan panusuna, kapwa ta

4. n kna pacakṣu, pangiwö, panglĕyö, tan panghayāmana, tan kna sajisaji prakāra, āpa tan kna mūlanya, kunang yan hana sira hañar admak ākmitan ḍaṇḍa, tan panahura ya baraṇḍa, apan sā-

5. mpunyātahil i sira sang admak ḍaṇḍa ginantyan, matangnyan i pratimāsanya juga yānahura baraṇḍi, thĕr tan alapana sawah ginawainya, tkap ning admak ākmitan mwang ngalawak, wwang

6. ring thāni salen kunang, lāwan tan kna patapak, saṇḍung bĕnta paer, panghaba, paranggwan, papispis, mangkana yan hana alas thāni ning kaḍaṇḍan wnangā ya mabakana ya kramanyālapĕn wa [1])

---

1) De laatste pasangan fout geschreven. Men heeft bedoeld alapĕnya wa (vgl. A Ib.).

Koperplaat van de Pura Pamrajan Raja Purana te Klungkung (Bandjar Sangguhan)

Oorkonde C. Afmeting 394:74:1. Aan beide zijden beschreven.

Ia. 1. Muwah ing çaka 994 wulan waiçaka, kṛṣṇa tithī dwitiya rĕrggas pasarwī jayapura, tatkāla tyurun ājñā pāduka hāji anak wungçunira kalih bhaṭāri lumah i burwan,

2. bhaṭāra lumah i bañuwka, masukatang huma di kaḍaṇḍan di errara di kasuwakan rawas, lagi pasangkatĕnña, sahatua pisukatang ya kadahulwanña, ya tan ikadan pasangkatayanña ka

3. wudi kawudi, lwirnya i tal i pakudungan akadahulwan, i poh raya i rapuh akadahulwan, i tampuyak i kalĕburan i hanunang i sabo akadahulwan, i puruttung i rñu

4. (a)mtĕn akadahulwan, i sirung i timbul i kurtu i poh akadahulwan, i bunut i jumpari akahulwan, i srihjit i punāga akadahulwan, i parlak i burittabar a-

5. kadahulwan, i parukpuk i baru i calagi [1]) i dahyang i yanaker akadahulwan, i kling i suka talun i sitĕm akadahulwan, i tasiktama i tingkir akadahulwan, i ñali

6. nti i erbidik akadahulwan, i kawicang i erkupa akadahulwan, i juhĕt i ḍawa akadahulwan, i batu raya i piling i sukabaha akadahulwan, i jĕruk i timbul di

Ib. 1. kit akadahulwan, i galumpang i galagah akadahulwan, i poh dikit i ligundi akadahulwan, i titils, i samuraga akadahulwan, i ertngah i brigidi

2. akadahuiwan sahatwalyutatokadahulwan humadi kasubakan rawas.

---

1) De l vergeten en onder den regel bijgeschreven.

Koperplaten van de Pura Pamrajan Raja Purana te Klungkung (Bandjar Sangguhan)

Oorkonde D. Afmetingen 404:77:1½. Plaat. 1 ontbreekt doch blijkt uit plaat IIa. regel 2, dat de oorkonde jonger dan 1100 caka moet zijn, aangezien Jayapangus, van andere oorkonden als regeerend vorst in 1103 bekend, vermeld wordt.

IIa. 1. n wnang tan huninga nītī umingĕtingĕt ri kahaywakna rāt rinakṣanirā māṇamāṇāmrāthānakĕn ri kaswasthā paripūrṇna nikāng rāma jataka tke tanayan thāni satu

2. ngkĕb yajapanguslāñcana, mangke pwa ri sāmpun i pawwangan i kaberi kinukud kinon apiṇḍa lāwan daça ring cagayan, hana pwa yyantĕn sawah lbū ni pāduka

3. bhaṭāra, tan hana dumamĕl ya ikāng i erara, matangnyan winehakĕn pāduka bhaṭāra tekang sawah sinamah dharmma erara, yathānyan paripūrṇna kadi kramanya ri

4. ng anadi, tuhun winiçeṣan tkapa nikāng dharmma ing erara dumamel ikāng sawah, mare pāduka bhaṭāra sabhaga mare rikāng dharmma rwang bhaga tĕhĕr i sunga pangdingding sakramanya mū-

5. la saha bungan bwah ku 1 ring satambuku, atĕhĕr tan kna patapak saṇḍung bĕnta, paher, parāmbat, papispis mwang paranggwan, tan kna ampingan

6. mwang sipāt madĕg, wnanga yānarwa phala tan sipatĕn tan srangsisikĕn dening cakṣu, tuhun maweha yāmangana pisan sayataçakti, tan kna skul padapĕ

IIb. 1. t mwang patamwi, tan panghayāmana, tan sipatĕn tan çrangsisikĕn, kunang yan hana parīnya kapangan dening kbo sāpi, athāwa inahĕl ning maling kunang, paçrawaṇa-

2. kna irikāng cākṣu, ri sḍĕnganya hīnakarĕhĕnan kunang wruh dening cākṣu kna ya sipat ku 1 saputthāyu, tuhun kweh nikāng sawah sinamah linawakakĕn ikāng dharmma i

3. erara, mangaran i jalingjing wetan satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 mwang i piling kulwan satāmbuku pangdingdinya luwang 6 i piling mangaran i ñalinti satāmbuku pangdingdingnya

4. luwang 6 i ñalinti kulwan satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i batu raya satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i yanak er satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i dahyang satāmbuku

5. pangdingdingnya luwang 6 i camalāgi satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i sukhabaha satāmbuku pangdingdingnya luwang

6 i baru satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i erkupa satāmbuku pangding

6. dingnya luwang 6 i parukpuk satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i sawah tangan satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i bunut satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i jumparī satāmbuku

IIIa. 1. pangdingdingnya luwang 6 i jumparī wetan satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i hadame satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i bungli satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i kutur satā-

2. mbuku pangdingdingnya luwang 6 i siru satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i siru tbĕn satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i kacangcang satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i sabo satāmbuku pang-

3. dingdingnya luwang 6 i hanunang satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i tāmpuyak satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 i timbul satāmbuku pangdingdingnya luwang 6 samangkana kweh nikānang sa-

4. wah sinamah linawakakĕn nikāng dharmma ring erara, tan kawukilwukila mangke hlĕm dlāha ning dlāha, tkapnira sang anāgataprabhu mwang patih bāhut anak thāni,

5. tan katkaṇa uttara widhibālawan makāding rājawacana, ya ta kāraṇanya pinagawayakĕn sanghyang rājapraṣaṣṭī agĕmagĕm munggwing tāmbra, pakātmarakṣa

6. nyan umagĕhakĕn sarintĕnya magawaya sawah, mangkana patahilnya wilang lawang i sạmgat erara ku 1 ring salawang ikā ta yan kurĕnan, tan purihpurihana de-

IIIb. 1. nira sang admak ākmitan āpigājih erara, kunang yan lakiraṇḍa winiraṇḍa sāga 3 ring salawang, kapwa tan panusuna ring pirak lumari, pacakṣu ku 2 pangiwö ku

2. 2 kabaihananya, tahilaknanyāngkĕn cetra matlu, tan kna sakwaih ning sajisaji mwang sipatsipat saprakāra, ring sambar manahura mūlya ni palbur mā 3 ku

3. 2 saputthāyu tan panusuna ring pirak lumari, tan kna pacakṣu pangiwö, tahilaknanya i sira sang admak ākmitan āpigajih erara ángkĕn jyaiṣṭa matlu mangrwang

4. tahun, tan knạ pawwat i jro i heng sipat i jro i heng, tan kna panglĕyĕ palaris tan kna sakweh ning sajisaji saprakāra, atĕhĕr manghanakna twak sa-

5. gnuk mwang sadyun tke tambulnya tlung pikul apan mangkana kramanya mūla, tan çrangsisikĕn tan sipatĕn, lāwan tan kna pinta panumbas ring māgha mahāna-

6. wami ring kārttikāntara pūrwwabhyasa kālayaran salwiranya,

nguniweh tan pawehāmangana ring wwang madalan asungsung salwirani kawwanganya kawatkanya kahulunanya, tĕhĕr

IVa. 1. tan panungsunga mareng thāni salen tan kna rāmbangan, mangkana yan hana amangku sanghyang ājñā haji mwang tulisnira kabaih, dumununga i samgat er ara, tan pangdununga

2. mareng dharmma, tuhun maweha mangana sayathāçakti ring umah samgat erara juga ya, tan panghayamana tan sipatĕn, ikā ta samāsa ya wehĕn amangana, ri

3. sḍĕnganyan tan anggāngherakĕn samāsama kanggĕh awaknyāgya kinonkon patipāpan tan sĕnggahĕn ānghilani ikāng dharmma mwang ājñā langghaṇa, tan kna pang

4. gangçal mwang pamukājñā sang amawa jugānggangsala, tan kna papitutur tan sipatĕn, mangkana yan hana kahyangan walyan momah ring dharmma ring erara, tan āla-

5. pĕn angdiryya mwang adamla walī pujung, tuhun manahura dṛwya haji i samgat erara ku 2 ring sasiki, angkĕn tahun tan panusuna saputthāyu, kunang yan baki tan kna

6. tan kna pacakṣu pangiwö, tan kna pacaniga mwang pagulungan, tan kna sakwaih ning sajisaji prakāra, ring parggapan manahura ku 1 babini mwang kamasan sāga 3 angkĕn mā-

IVb. 1. gha mahānawamī, aspaspan ku 2 tan kna pakupat parĕmṛm mwang wintang marĕñit, tan kna pangglar turunturun bakatbakat mwang patimtim, tan kna parangçĕm

2. pjah lek mwang pakasumbha, tan kna papuñcagiri, palakar, pahatĕp, mwang pambuhambu, tan kna pawṛṣadhi, mwang pasangapasangu, tan kna patimba-patambihung, mwang pakarangka

3. tke pūrbapūrban saprakāra, tan ālapĕn angdiryya yan rām pangdirinya tan patahila ri nāyakanya, ryyadĕg pangdirinya ya tahila ri pangdirinya, tan randapa

4. na tan kalikipana dening nāyakan rggap tan kna pakilala pakalikip, nguniweh yan hana wwang i dharmma i erara salah mārggāhyūn makastrī babini ning brāhma-

5. wangça santana huñjĕman juru kling, kna ya pamucuk ku 2 ya tan pamucuk kna dandi mā 1 saputthāyu tan kna sakweh ning sajisaji salwiranya mangkana haywanhaywanya

6. i samgat cakṣu lnga, lnga ning kalayar sasukat pacakṣu sacangkir angkĕn māgha mahānawami, lāwan wnanga dharmma ring erara amunuha kbo sāpi mapakna sakweh

---

Koperplaten van de desa Sĕlumbung (Karang-Asĕm)

Complete oorkonde bestaande uit 3 platen, waarvan de eerste slechts aan een zijde beschreven. Afmetingen: 411:90:2

Ib. 1. I çaka 1250, posyamaṣā tithi dwadaçi çuklapakṣa, pa, pā, wṛ, wara ning kuningan, irika diwaça ajñā pāduka bhaṭāra çri walajaya

2. kṛrttaningrāt, kalih ibunirā sira pāduka ṭāra çri mahāgurū, dumawuh i parasenāpati, umingsor i taṇḍa rakryan ri pakirākiran i jro maka

3. baihan, karuhun mpungku sewa, sogata, ṛṣī, mahābrahmaṇa, i pingsornya ajñā pāduka çri mahāraja, ajarĕn sira kabaih, ri gatido

4. paya karāman ing salumbung sapañji thani, tuhatuha rama, bapa panas, bapa kirta, bapa sulit, bapa buktyan bapa tangtang, bapa ungit, makasopa

5. na mantri janasingā makākasir bañak tumon, manambah i sira pāduka çri mahāraja, hana pwa kanitijñan pāduka çri mahāraja humidĕp raṣa ni pana

6. mbah mantri janasingā, ya ta karananyan karāman ing salumbung inugrahan wineh makmitan sanghyang rajapraṣaṣṭī, agammagamma katmanyan umagĕhakĕn sarintĕ-

IIa. 1. nyātunggu karāman, samarmmanya tanpawirudḍa mangke hlam dlaha ning dlaha, matangyān tinalatah sakwaih ning padṛwyahajyan karāman ing salumbung, munggah

2. ri sira sanghyang canḍri ring linggabhwana, manahurā ya, mā 5, panusur tulis, kū 1, saputthayu, tahilaknanya ring cetra martlu, i sira mpungku stapaka ring linggabhwana tu

3. marima ya ngkana, pabibid, mā 2 kū 2, papadam, mā 2 kū 2, batun sambar, kū 2, kapwa munggaha ri sira sanghyang canḍri ring linggabhwana juga ya, tankna sakwaih ni sa-

4. jisaji saprakāra, tankna tikasan mwang pabangkis, tankna wilang tanḍaga, mwang batun sawung, tankna padeçi ring kuturan, lawan karāman ing salumbung tumut

5. masurih mataruh, mawulu sarante maring sibĕtan, tanparabhyaparan ḍeni rowangnya sakarāman, apan mangkana panganugraha pāduka çri mahāraja, i ka

6. rāman i salumbung, hana pwa pakṣa rumuwat raṣa ni panganugrahanīra ,sampun pinikĕt pinatĕhpatĕh, tanwurung ḍawuhana ḍaṇḍa, sū 3 mā 2, apan-

IIb. 1. prasiddā angumurīmur i panganugrahanira, mwang wnanga ya ngi itik tanpuspusana deni watĕk nayakañ jawa, wnanga ya ngingwa asu tugĕl mwang pirung tanālapĕ

2. n dening watĕk nayakan buru, wnanga yanawunga ring pasangayan, tiris, mula karyya mula bwat, tansapan deni samgat malandāng, apan tankna mulanya katmu tinmu purwwasti

3. ti ring lagi, mwang pajapajapa manahura ya, mā 1, pacaru, kū 1, hayam satali, lngis 2 bungbung, tahilaknanya i sira mpungku amrayaççita ri deçanya ri pratima

4. ṣanyā mula, lawan yan hana krangan pjah ri thāninya, patlwan sakwaih kdik ning dṛwyanya, yan lanang pjah rwang bhaga munggaha ri hyang ngapwi, sabhaga maring walu

5. ,yan stri pjah sabhaga munggaha ri hyang apwi, rwang bhaga maring walu, yan krangan tumpur sahanahananing dṛwyanya kapwa munggaha ri hyang apwi ,manglwanga ikang karāman

6. ,akara mulya, mā 4, byaya ning atiwatiwa, wnanga ya pkĕnpkĕnā saparananya, tansapan dening tampahaji, lawan yan hana walyan kahyangan

IIIa. 1. momah i thāninya, tansapan deni ser kahyangan, tankna pabija, pawṛsaddi, tankna patarangtangan ring candraditya, tankna sakwaih ni saji sapra

2. kāra, atĕhĕr pinārimaṇḍala cinaturdeça thāni karāmman ing salumbung sapañji thāni, hinganya wetan kutur pajarjar, hinganya kidul kutur pajarjar, hi-

3. nganya kulwan er sūddha, hinganya lor kalodran, antap, kutur, lampĕrah, bĕru, tka ring pañabangan samangkana lba ni parimaṇḍal thāni karāman ing sa

4. lumbung, tlas sinakṣyakĕn i çanmu taṇḍa rakryan ri pakirākiran i jro makabehan, hana sira kala samangkana, sang senāpati kuturan makākasir

5. dalang camok, sang senāpati sarba makākasir candri lngis, sang senāpati wṛsantĕn makākasir jagatrāng, sang senāpati balabakṣa makākasir gagak smining

6. rat, sang senāpati daṇḍa makākasir kudda langkatlangkatan, sang senapati dinganga mangaran lpas, sang senapati mañaringin makākasir lĕmbu latĕng, sang se

IIIb. 1. napati balambunut makākasir bondan tahĕd, mañuratang ajñā i wulu mantri sirahprana, mañuratang ajñā i tngah mantri madyawadana, mañuratang a

2. jñā i wuntat pañji singāraja, sira ring kasewan mpungkwing er

gajah pāduka rajadyakṣa, mpungkwing dewastana rajāmanggala, mpungkwing trinayana rajase-

3. waratna, kasogatan, mpungkwing byaranāsi ḍang upadyaya pu jayanta, mpungkwing puranagara ḍang upadyaya, karmmangga, mangirengiren buddhacara, atĕhĕr pinadahakĕ

4. n sapata i bhaṭāra punta hyang, kunāng raṣa niking sapata inḍah bhaṭāra punta hyang, hyang agaṣṭi maharṣī, purwwa, dakṣiṇa, paçcima, uttara, aghneya, neriti, ba-

5. yabya, esanya, urdwa, madah, maddhya, raho, ratri, rawi, saçi, kṣiti, jala, pawaka, yan hana pakṣa rumukta raṣa niking praṣaṣṭi kmitĕn karāman ing salumbung, wastu basmibu-

6. da namu namu tanpatmahana siddhir astu.

Plaat I. Oorkonde Gobleg. Pura desa (blz. 1)

Plaat II. Oorkonde Gobleg. Pura Batur A. Ib. (blz. 7)

Plaat III. Oorkonde Gobleg. Pura Batur B. IIa. (blz. 8)

Plaat IV. Oorkonde Gobleg. Pura Batur C. Ib. (blz. 13)

Plaat V. Oorkonde Pandakbandung Ib. (blz. 14)

Plaat VI. Oorkonde Paguyangan VIIIb. (blz. 19)

Plaat VII. Oorkonde Tuñan A. Ib. (blz 20)

Plaat VIII. Oorkonde Truñan B. Ib. (blz. 24)

Plaat IX. Oorkonde Truñan C. Ib. (blz. 26)

Plaat X. Oorkonde Truñan C. Oa. (blz. 26)

Plaat XI. Oorkonde Truñan C. Ob. (blz. 26)

Plaat XII. Oorkonde Truñan C. Pa. (blz. 26)

Plaat XIII. Oorkonde Buwahan A. Ia. (blz. 27)

Plaat XIV. Oorkonde Buwahan B. Ib. (blz. 31)

Plaat XV. Oorkonde Buwahan C. Ib. (blz. 33)

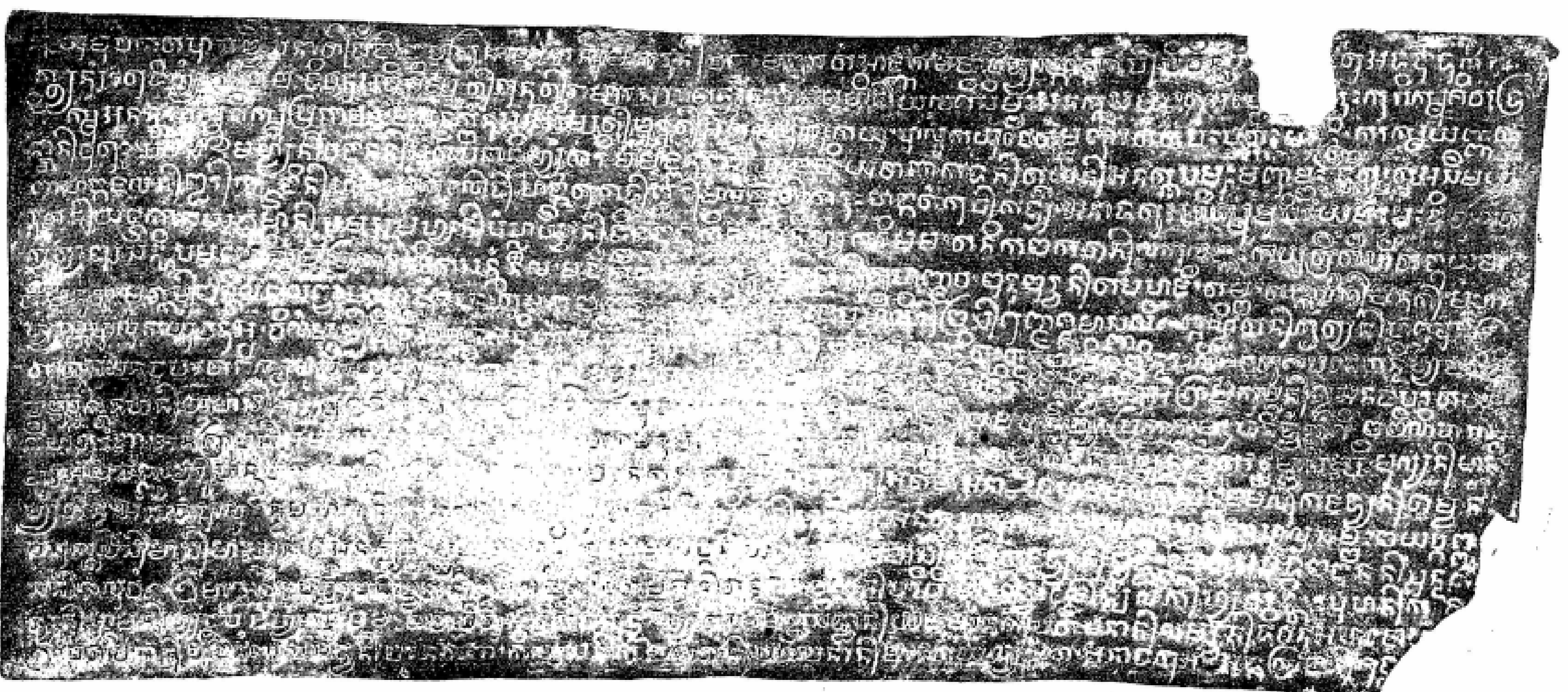
Plaat XVI. Oorkonde Buwahan D. Ib. (blz. 36)

Plaat XVII. Oorkonde Buwahan E. Ib. (blz. 40)

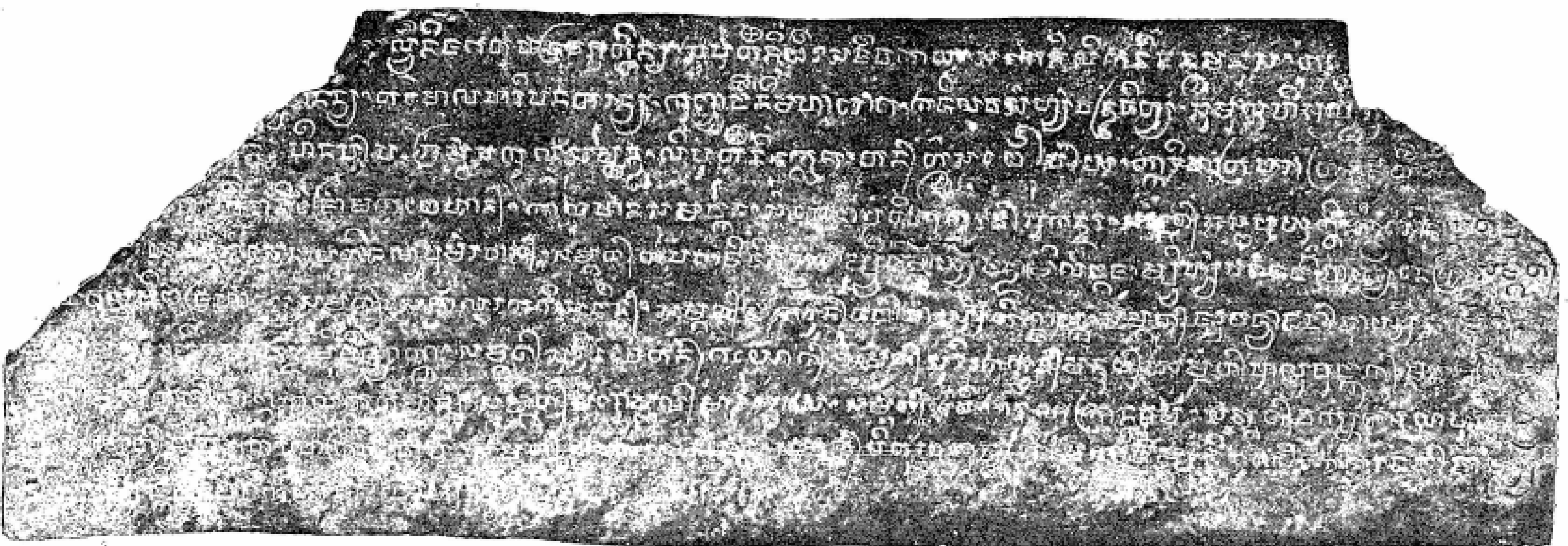
Plaat XVIII. Oorkonde Campaga A. Ib. (blz. 46)

Plaat XIX. Oorkonde Campaga B. Ia. (blz. 49)

Plaat XX. Oorkonde Campaga C. Ib. (blz. 50)

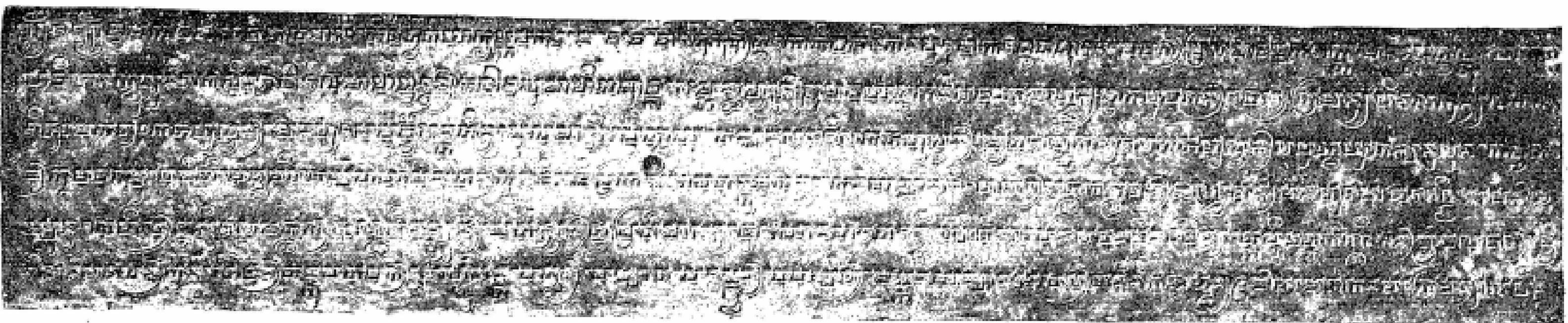
Plaat XXI. Oorkonde Bangli. Pura Kĕhĕn A. Ia (blz. 53)

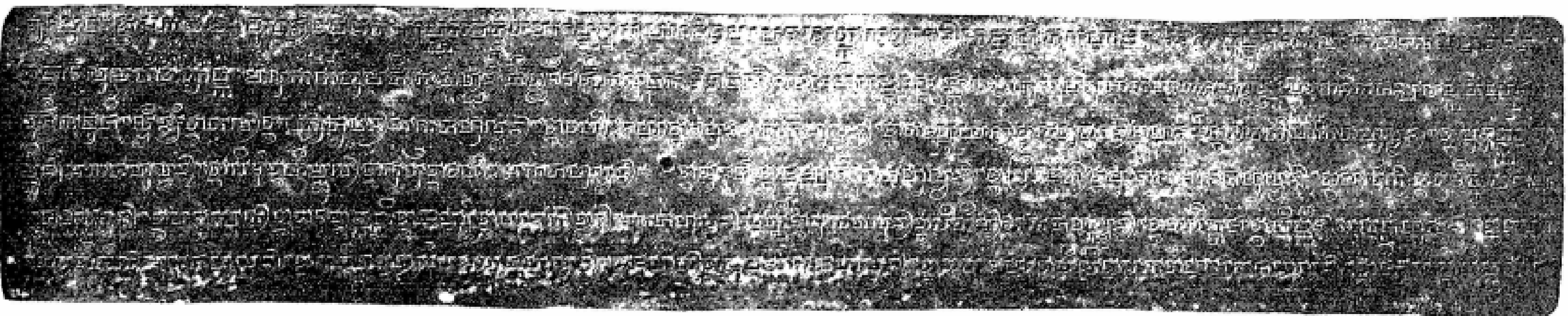
Plaat XXII. Oorkonde Bangli. Pura Kĕhĕn B. (blz. 55)

Plaat XXIII. Oorkonde Bangli. Pura Kehen C. Ib. (blz. 56)

Plaat XXIV. Oorkonde Klungkung. Pura pamrajan rajapurana A. Ib. (blz. 60)

Plaat XXV. Oorkonde Klungkung. Pua pamrajan rajapurana B. Ib. (blz. 63)

Plaat XXVI. Oorkonde Klungkung. Pura pamrajan rajapurana C. Ia. (blz. 64)

Plaat XXVII. Oorkonde Klungkung. Pura pamrajan rajapurana D. IIa. (blz. 65)

Plaat XXVIII. Oorkonde Sĕlumbung Ib. (blz. 68)

Pl. 14.

HET DIALECT VAN TJIREBON

DOOR

J. N. SMITH
gep. Assistent-Resident

VERHANDELINGEN
van het
Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten
en Wetenschappen

DEEL LXVI

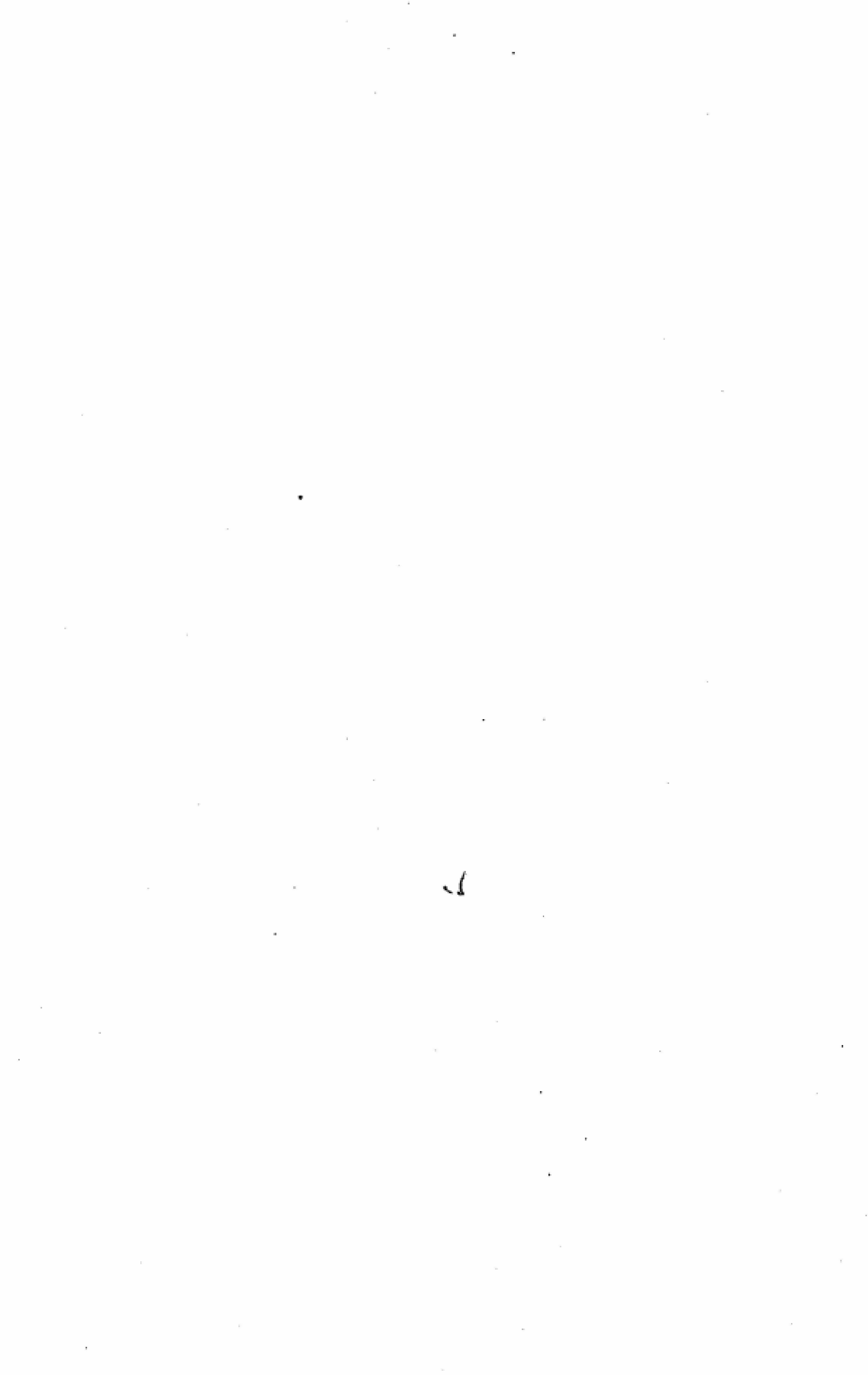
Vierde Stuk

's Hage
M. NIJHOFF

Batavia
ALBRECHT & Co.

1926

RESIDENTIE
TJIREBON

JAVA - ZEE

INDRAMAJOE

TJIREBON.

MADJALENGKA

KOENINGAN.

RES. BATAVIA.

RES. PREANGER.

RES. BANJOEMAS.

RES. PEKALONGAN.

Legenda.

Javaansch dialect.
Soendaneesch dialect.
Afdeeling.
District.
Onderdistrict.
Afdeelingsgrens.
Districtsgrens.

INLEIDING.

Het dialect van Tjirebon wordt gesproken in de

A. Afdeeling Tjirebon en wel in het *district Tjirebon;* het *district Sinḍanglaoet* doch alleen in de desa's Lemaabang, Sinḍang, Sigong, Saradjaja van het onderdistrict Sinḍanglaoet; Méang van het onderdistrict Karangsemboeng; Kantji; Boentet, Mertapaḍawètan, Mertapaḍakoelon, Djapoeralor, Djapoerakidoel, Kenḍal, Moenḍoe, Waroeḍoewoer, Tjitemoe, Moenḍoepesisir, Moenḍoemesigit, Soetji, Loewoeng, Bandjarwangoenan, Pamengkang, Pengarengan, Bendoengan, Enḍèr, Pangenan, Getrakmojan, Rawaoerip, Astanadjapoera, Sètoepatok, Bandengan, Bringin, Pènpèn, van het onderdistrict Kantji; in het *district Losari* slechts in de desa's Hoeloebanṭèng, Kaliboentoe, van het onderdistrict Tjileḍoek; Losarilor, Losarikidoel, Astanalanggar, Pasoeroean, Amboeloekoelon, Kalimati, Ḍoekoehwidara, van het onderdistrict Losari; Gebangoedik, Gebangilir, Gebangkoelon, Kalimaro, Kalipasoeng, Plajangan, Karangwangoen, Gembongan, Sèrang, Tjangkoeang, Soember, Koedoekeras van het onderdistrict Gebang; in het *district Ploembon,* in het *district Palimanan,* behalve in de desa's Tjikesal, Keḍongḍongkidoel, Tjipanas en Girinata en in het geheele *district Gegesiklor.*

B. Afdeeling Darmajoe in het *district Darmajoe,* in het *district Sléman,* in het *district Karangampel,* het *district Sinḍang,* het *district Bangodoea,* met uitzondering van de volgende desa's van laatstgenoemd district, alle gelegen in het onderdistrict Djatitoedjoe t.w. Pendalem, Kepoetrèn, Djatiraga, Djatitenga, Djatitoedjoe, Pilangsari, Babaddjoerang, Panjingkiran, Bantardjatikidoel, Pasiripis, Soekawana, Babakan, Kertawinangoen, Berembenget, Pakoembaan en Plasa; voorts in het *district Losarang* met uitzondering van de desa's Lèlèa en Tjikawoeng; in het *district Kandanghaoer,* behalve de desa's Ilir, Boelak, Penggaritan, Haoergelis, Bantarwaroe en Santja.

1. De w i g n j a n aan het einde van een woord wordt niet uitgesproken, van daar dat het op de Javaansche scholen zeer veel moeite kost, om den leerlingen het gebruik van dit letterteeken bij te brengen. Men spreekt derhalve van:

botja in stede van botjah
wara id. id. id. warah.

kala in stede van kalah.
lisa id. id. id. lisah.
kèsa id. id. id. késah.

2. De k spreekt men aan het einde van een lettergreep, hier volkomen uit; dus, behoudens natuurlijk de afwijkingen niet als in Midden Java door afsluiting van de keel, en aandrijving van den ademstroom tegen deze afsluiting, en op dezelfde wijze als men den adem inhoudt vóór het uitspreken van de klinkers a, e, i en u. Geeft men de ingeslikte k terug door een q dan is

djarak = djaraq.
lapak = lapaq.
dakwa = daqwa.
nikmat = niqmat.

3. De g overeenkomende met de Fransche g in grand, spreekt men ook als zoodanig uit op het einde van een woord, zoodat deze letter niet vervangen wordt door k zooals in Midden-Java.

Siweg = sawek in Midden-Java.
radjeg = radjek.
goḍog = goḍok.

4. In Midden-Java maakt men op het einde van een woord geen onderscheid tusschen de uitspraak van de d en de t (ꦢ en ꦠ) terwijl in Javaansche landen met de a-klank dit nog duidelijk hoorbaar is. Voor babad zegt men babat in Midden-Java; voor grabad, kèsèd, mikrad eveneens grabat, kèsèt, mikrat; het onderscheid komt eerst te voorschijn bij aanhechting van achtervoegsels bv. in babadé, kèsèdè, mikradipoen etc.

5. Hetzelfde dient vermeld nopens de uitspraak van de b en p.

Sabab = sabap.
Arab = Arap.
abab = abap.
ngeleb = ngelep.

daarentegen komt de letter weder te voorschijn bij sababiboen, Arabé, ngababi, ngelebaké.

6. De scherpe o-klank, aksara legena, gelijkluidend met die in ons Hollandsch waarom, hok etc., gaat in dit dialect over in a zooals in de woorden tafel, maken etc.:

amba (Tjirebon) = òmbò (sala)
poenika (Tj.) = poenikò (sl.)
rasa (Tj.) = ròsò (sl.)
pada (Ṭj.) = pòdò (sl.).

7. In Tjirebon kent men de scherpe i niet; deze wordt steeds zacht uitgesproken.

tarik	(sala)	=	tariek	(Tjirebon)
keṭip	(sl.)	=	keṭiep	(Tj.)
sisig	(sl.)	=	sisieg	(Tj.)
hakim	(sl.)	=	hakiem	(Tj.)
kawin		=	kawien	(Tj.).

8. Evenmin de zachte é; de uitspraak van dezen klinker is steeds scherp; voor kéné zegt men kènè voor saté, karé, laré, kéré steeds satè, karè, larè, kèrè.

9. Zoo wordt de oe steeds zacht uitgesproken; de soekoe roeboeh zou men hier in het geheel niet kunnen thuisbrengen. Alzoo zegt men roeboe, weroe, keroek, koeloek instede van roebooh, werooh, kerook of koelook, indien men de roeboeh klank teruggeeft met de dubbele o aan de uitspraak waarvan zij nog het dichtst grenst.

10. In het district Slèman dat grenst aan het Soendaneesche district Djatiwangi, worden sommige eenvoudige werkwoorden gevormd van het meerlettergrepig grondwoord met het voorvoegsel a bv: ngawakili en ngaglanḍoeng derhalve van awakil en aglanḍoeng zichtbaar door den invloed van Soendaneesche nabuurschap.

11. De vorming van de c a u s a t i e f geschiedt in het ngoko zoowel als het krama steeds door achtervoeging van aken; de ngokovorm aké is hier niet bekend:

noekokaken = noekokaké.
nglakokaken = nglakokaké.
nakokaken = nakokaké.
nibakaken = nibakaké.

Deze vorm komt nog het dichtst bij het Soendaneesche en Maleische achtervoegsel keun en kan, waaruit de gevolgtrekking valt te maken, dat aké een moderner vinding is, om het krama streng gescheiden te houden van het ngoko.

Dan nog wordt hier a k e n door elkaar gebruikt met het impératieve achtervoegsel na. bv:

Kapan wis sida, balikè sing dèsa Pabéanilir, toekokaken djembatoe, ning kana ma moera, wong genaè = Jèn wis sida moelihé saka désa Pabéanilir toekokna wohé nipah, ing kono moerah, wong panggonané.

Si Wangsa apan nggaḍèkna gelangè anakè nanging beli sida sabab kepenṭoek madjikanè = Si Wongso arep 'nggadèkaké gelangé anaké nanging ora sida sabab kepeṭoek loerahé.

12. De 2e persoon van de subjectief passief heeft geen afzonderlijken vorm; ko of kok is hier ten eenenmale onbekend.
Djaran kita apa wis sira kerok? = Djarankoe åpå wis ko kerok?

Daarentegen heeft men het overeenkomende krama-equivalent sampéan evenals in Midden-Java.

Koela poenapa sampoen sampèan kintoeni sawoeng? = Koelå poenåpå sampoen sampéan kintoeni ajam?

Als eigenaardigheid valt op te merken, dat de 1e persoon van de subjectief passief, steeds gevolgd wordt door „ning kita" bv:

Adja didjoewoet apan tak pangan ning kita of ning isoen = Adja didjoekoek arep tak pangan (déning akoe).

Het is duidelijk dat hier de kracht van „tak" gesleten is en men dezen vorm gewoonweg gelijkwaardig beschouwt met den derden persoon di.

13. Achtervoegsel „en" ꦲꦼꦤ꧀ en voorvoegsel ke of ka.

De excessief of overmatige trap wordt hier eveneens gevormd door het voorvoegsel ke met het achtervoegsel en, met dit onderscheid, dat het achtervoegsel niet samenvloeit met den klinker waarop het grondwoord uitgaat.

Kewedien (Tjirebon) = kewedèn (Solo).
Kedjeroën (Tj.) = Kedjeron (sl.).
Kekerien (Tj.) = kekerèn (sl.).
Kegeḍèen (Tj.) = kegeḍèn.

Terwijl in Sala deze vorm steeds in gebruik is voor adjectieven, adverben of als zoodanig optredende andere woorden, treedt zij hier op met verba als grondwoorden bv:

Botja koeen ari dikongkon toekoe djaboeran diopai sasèn temtoe kegelemen = Botjah ikoe jen dikongkon toekoe panganan diopahi sasèn temtoe gelem banget.

Jong koenang-koenang dikongkon loeroe dalanè wong mèt kajoe gelap, temtoe kebisaen = Ja wong genṭo dikongkon nitik dalané wong mèk kajoe gelap, temtoe bisa banget.

14. Zooals men in het Salasch Javaansch woorden die op é uitgaan somwijlen dezen klinker doet behouden bij een achtervoegsel an, en niet samenvloeien tot de è-klank, men denke in dit verband bv. aan pasaréan, gawéan en wadéan, vindt men dit verschijnsel ook in Tjirebon terug in de woorden gagèan, patratèan, gawèan, kepandèan etc.

15. Bij woordherhaling met verandering van klinkers valt eenig onderscheid op te merken bv:

wira — wiri (sala) = wara — wiri (Tjirebon);
kloejar — kloejoer (sl.) = klajar — kloejoer (Tj.).

Als merkwaardigheid moge ter plaatse worden vermeld dat in het

Tjirebonsch dialect, behalve verdubbeling ook nog voorkomt het driemaal herhalen van meestal klanknabootsende woorden met klankverwisseling bv:

a. ḍar-ḍèr-ḍor;
b. ḍag-ḍèg-ḍog;
c. gak-gèk-gok;
d. djal-djoel-djol;
e. ha-hè-ho.

Voorbeelden:

a. Maoe bengi oedanè geḍè pisan, bledèggè ḍar-ḍèr-ḍor;
b. Saben raja (riaja) bleḍogan troes ḍag-ḍèg-ḍog sadina sawengi.
c. Ari widjoeng mogok ketenger baè sabab tjemeraè swaraè gak-gèk-gok.
d. Lagi taoen baroe ka tamoeè toean djal-djoel-djol.
e. Iki toer, kita wingi dioedag kirikè toean Anoe, mlajoe niba tangi, ambegan ha-hè-hò.

of in het Javasch van Sala overgebracht:

a. Maoe bengi oedané geḍé banget, bledègé ḍar-ḍèr-ḍor.
b. Saben lebaran mretjon ora oewis-oewis ḍèr-ḍor sadina sawengi.
c. Jèn tjèlèng mogok ketara waé sabab asoené swarané gak-gok.
d. Waktoe taoen baroe ḍèk bijèn kaé tamoené toean djeḍal-djeḍoel.
e. Roengokna tjah, akoe wingi diojak asoené toean Anoe, mlajoe niba tangi, ambegan has-hos.

Bij herhaling van eenlettergrepige grondwoorden spreekt men in Tjirebon dit grondwoord in de verdubbeling meestal volkomen uit, in Sala daarentegen slechts het herhaalde grondwoord.

De zuivere uitspraak in Tjirebon van nongnong, keḍongḍong, tjèttjètan, mongmong, bangoṭongṭong wijzigt zich te Sala in: nonong, keḍonḍong, tjètjrèkan, momong, bangoṭonṭong.

16. Onder de bevolking komt het krama-imperatief nog algemeen voor; de meer geschoolde ambtenaren-stand heeft deze gewoonte bereids afgelegd, wellicht door den invloed van het hem onderwezen Salasch Javaansch en het streven voortspruitende uit zijne geaardheid, voor zich tegenover meerderen zoo beleefd mogelijk uit te drukken. Mangga Mas, entjoeng nikien toembasen = Mongga Mas térong niki sampéan toembas.

Kang, sampéan moeroegana koeda koela ing ḍoesoen Karangsemboeng = Kang, kapal koela sampéan poeroegi ing ḍoesoen Karangsemboeng.

Wa raksaboemi, sampéan mijanga gria koela menḍet arta paos = Wa raksaboemi, sampéan koela kèngkèn ḍateng gria koela menḍet arta paos.

Poen lampahana mawon, sabab prèntaipoen Pagoestèn = Poen sampéan lampahi mawon, sabab prèntahipoen Kandjeng Boepati.

17. De desideratieve wijze van spreken, uitgedrukt door het hulpwoord *bok* dikwijls gevolgd door *ja*, om een verlangen uit te drukken, hetgeen in het Hollandsch geschiedt met de bewoordingen *och, eilieve alsjeblieft;* wordt in Tjirebon weergegeven door *bok apa* en *bok apa ja.*

Sadoeloerira wis lara olih rong dina, bok apa sira tiliki = Sadoeloermoe wis lara olih rong dina bok ko tiliki.

Djaran koeen kotorè banget, bok apa ja sira bresèni = Djaran ikoe regedé banget, bok ja ko resiki.

Bok apa krètanira tak selang sadjam baè ning kita = Bok krètamoe tak silih sadjam waé.

18. Aanwijzende voornaamwoorden.

a. Deze zijn voor personen en zaken in ngoko:
ki, iki, kien, kien ki of verkort kin ki, kini, kin ki li = deze of dit. Koe, ikoe, koeen, koeen koe, koeen koe loe, ika, kaen; kaen ka, = die of dat; in krama niki, nikien, nikien ki of kortweg nikin ki, nikin ki li, voor deze of dit en nikoe, nikoeen, nikoeen koe, nikoeen koe loe, nika nikaen, nikaen ka, voor die of dat.

b. ter aanduiding eener hoedanigheid in ngoko:
mengkènèn = dusdanig, zooals dit mengkonon en mengkanan = zoodanig, zooals dat; in krama:
mekaten, mekoten.

c. van eene hoeveelheid
ngoko:
semènè, semono, semana.
krama:
semanten, semonten.

d. van eene plaats
ngoko:
kènè, kono, kana.
krama:
ngriki, ngrikoe, ngrika.

e. van tijd.
ngoko:
saiki, sakien, saprènè.
krama:
sapoenika, sapoeniki, sapriki.

Het voorkomen van iki, ikoe en ika doet weder de conclusie trekken, dat dit dialect, als zijnde minder aan vervormingen onderhevig, omdat de groote massa der analphabetische bevolking er zich weinig mede heeft in gelaten, nog vrij dicht staat aan de oude kawivormen.

Bij het venten van waren, hetgeen in Midden-Java pleegt te geschieden door herhaling van woorden bv: saté-saté of kortweg té-té, roti-roti

etc: en teruggebracht kan worden tot iki saté, iki roti = hier heb je saté, hier heb je brood, maakt men in Tjirebon gebruik van de collectieve propositief bv:

ajoe satè, ajoe roti wellicht verkortingen van ajoe toekoea satè, ajoe toekoea roti = menschen koopt saté, menschen koopt brood.

19. Vragende voornaamwoorden die afwijken zijn die, welke de hoedanigheid aangeven.

ngoko:

keprimèn, kepribèn, kepridjèn of kortweg primèn, pribèn, pridjèn.

krama:

kepripoen, kadospoendi of pripoen; daarentegen is dospoendi niet gebruikelijk.

20. Betrekkelijk voornaamwoord.

ngoko:

sing.

krama:

ingkang, kang.

In krama-inggil wordt mede ingkang gebezigd instede van het bezittelijk voornaamwoord; eigenaardig is het echter dat in dit geval ingkang kan worden gesupprimeerd bv:

Ingkang poetra of kortweg poetra waoe djam 8 ketingal ngalèr niti baita.

21. Persoonlijke voornaamwoorden.

1e persoon ngoko:
akoe, isoen, kita, rèang, injong.

1e persoon krama:
kaoela, koela, abdi.

1e persoon krama inggil:
abdi dalem of kortweg abdi, of dalem, abdi goesti.

2e persoon ngoko:
sira, rika, pekara (het pekenira van Sala).

2e persoon krama:
sampèan, pandjenengan.

2e persoon krama inggil:
pandjenengan dalem, pandjenengan goesti.

3e persoon ngoko:
dèwèkè.

3e persoon krama.
kijambekè.

22. B e z i t t e l ij k e v o o r n a a m w o o r d e n.

Overeenkomstig den gewonen stelregel, worden deze uitgedrukt doormiddel van de persoonlijke voornaamwoorden, die alsdan als attribuut achter het zelfstandignaamwoord een plaats erlangen, zoo noodig met invoeging van een n, al naar gelang het zelfstandignaamwoord op een klinker eindigt en het voornaamwoord met een stomme h (derhalve een klinker) aanvangt bv:

bapanisoen, aḍinira.

De als aanhechtsels gebruikelijke bezittelijke voornaamwoorden koe en moe bestaan niet, hiervoor bezigt men in de meeste gevallen isoen en ira.

Djaranisoen tak dol ning isoen pajoe karo bela = Djarankoe tak dol pajoe karo belah.

Bok apa ja moesim paila mengkènèn parinira sira oetangken maring kataè = Bok ja waktoe patjeklik mengkènè parimoe kok oetangakè marangakoe.

Als essentieel verschil tusschen Midden en West Java worde gereleveerd, dat het gebruik van het aanhechtsel è voor den 3en persoon van het bezittelijk voornaamwoord, nimmer geschiedt met tusschenvoeging van een n wanneer het zelfstandig naamwoord, waar het achter komt te staan, op een klinker eindigt bv: kitaè, kaliè, baliè, sagoeè, kèrèè.

Siraè apan loenga 'ndi? = Kowè arepan loenga ngendi?

Kebon sagoeè si Kadir maoe bengi diḍoḍosi bedoel wani entong kabè = Kebon garoetè si Kadir maoe bengi didoesiri tjèlèng nganti entèk kabèh.

Daarentegen wordt het krama-achtervoegsel ipoen wel van een infisa n voorzien.

Bapanipoen katjoeng sampoen padem = Bapakipoen ṭolè sampoen ngadjal.

Lèpèn poenika kata mijangganipoen = Lèpèn poenika kaṭah bajanipoen.

Vermits de h op het einde van een woord niet wordt uitgesproken, zal een Ṭjirebonner niet kunnen uitleggen waarom men bapanipoen, koedanipoen, larènipoen schrijft met invoeging van een n, doch zulks met oemaipoen en lisaipoen (grondwoorden omah en lisah in het Salasch Javaansch) niet het geval is.

Ik nam de proef op de som en bemerkte dat hij ter zake, uit macht der gewoonte, weinig vergissingen begaat, doch niet in staat blijkt het ware motief op te geven.

„Menawi boten mekaten raosipoen kirang pantes" antwoordt hij telkens op een desbetreffende vraag.

23. V o o r z e t s e l s.

Het meest nabij het voorzetsel komende werkwoord menjang staat in Tjirebon bekend als miang.

Het woord kambi kent men hier niet, terwijl men, om een gelijktijdige handeling uit te drukken, bij voorkeur gebruik maakt van bari.

Wong koewen 'ndajoeng bari nembang = Wong ikoe 'ndajoeng kambi oera-oera.

24. Voegwoorden.

Het als voegwoord gebruikte verbum nganggo gevolgd door barang geeft men hier terug kaṭik en keḍing.

Kaṭik tarèn karo kita keḍing, sabenè baka ngantjlong noeroet karepè ḍèwèk = Nganggo tarèn karo akoe barang, sabenè jen nglajap kok goegoe karepè dèwè.

Van de verbindende voegwoorden kent men hier toewin en miwa zeer weinig, het meest is poenapa mali in de dagelijksche taal gangbaar.

Kang mangka en mangkanè behooren hier tot de weinig bekende voegwoorden, hiervoor bezigt men barang of bareng, welk laatste woord ook wel in de plaats van kang mongka optreedt in Midden-Java.

Ḍoewitè wis entong, bareng gadjian masi tangè, keperibèn bisa 'mbajar oetang?

Ḍoewitè wis entèk, kang mongka blandjan masih tangèh, keperijè bisa 'mbajar oetang?

25. Telwoordn en woorden die een bedrag of hoeveelheid aangeven.

Sanabang	=	Sèwoe.
Sarèal	=	2 roepiah.
Sarispis	=	1 id.
Soekoe	=	Satengah.
Setèng	=	3½ sèn.
Teloeng wang	=	12½ sèn.
Sabaroe	=	8½ sèn.
Rong baroe	=	17 sèn.
Teloeng baroe	=	Satalèn.
Lima las baroe	=	Saroepiah satalèn.
Sapinḍa	=	Satengah.
Kalipinḍa	=	Kalih tengah.
Sagantang	=	10 Kati.
Sakotjèl	=	5 Kati.

Het woord siṭok kent men hier niet, terwijl de vorming van een werkwoord, om ons ieder of elk aan te geven, zooals njetalèn, ngarotèng, etc. niet blijkt te bestaan.

26. Algemeene opmerkingen.

a. Het benoemen van ouders naar het oudste kind, het z.g. karan anak, geschiedt hier onder een eenigszins anderen vorm dan in Midden-Java.

Heet de oudste zoon Joesoep, dan bekomt de vader den naam van Joesoep Bapa en de moeder Joesoep bok of biang, de zoon zelf noemt men dan Joesoep anak. In Midden-Java zou men ze noemen pak Joesoep, bok of biang Joesoep, en gewoonweg Joesoep.

b. De o n t k e n n i n g „niet” geeft men hier terug met beli; en de vraag „is het niet zoo” met kapan en ora, welke hulpvraagwoorden evengoed vóór in den zin, in het midden als aan het einde daarvan kunnen optreden bv:

Kapan sira maoe, kira-kira ana sadjam, wis tak idini ning kita kena balik?

Ora wingi wong kaen wis oli bajaran sing manḍor? òf ook

Sira maoe, kira-kira ana sadjam, kapan wis tak idini balik ning kita.

Wingi wong kaen ora wis oli bajaran sing manḍor? òf

Sira maoe, kira-kira ana sadjam, wis tak idini balik ning kita kapan?

Wingi wong kaen wis oli bajaran sing manḍor ora?

Beide hulpwoorden in het Salasch Javaansch weergegeven met rak, verkorting van ora of orak, dat die echter slechts kan worden gebezigd vóór in den zin of in het midden daarvan, zoodat de omzetting van bovengenoemde voorbeelden aldus zal moeten luiden.

Rak kowé maoe, kira-kira ana sadjam, wis tak lilani moelih?

Rak wingi wong ikoe wis olih bajaran saka manḍor? òf

Kowè maoe, kira-kira ana sadjam, rak wis tak lilani moelih?

Wingi wong ikoe rak wis olih bajaran saka manḍor?

c. In het Westelijk deel van het district Tjirebon en het Oostelijk deel van het district Ploembon, geeft men de a k s a r a l e g e n a en ook wat men als zoodanig beschouwt d.z. de uitgangen van woorden, eindigende op een wignjan, op het eind van een woord weer met de scherpe o-klank bv:

Amit kèntasò koelò adjeng teroes = Amit kémawon koela baḍé ladjeng.

Sing tak toekoe ning kitò roepò-roepò ja ikoe troempò, nangkò karò lengò = Sing tak toekoe roepa-roepa ja ikoe troempah, nongka karo lenga.

d. In het Zuiden van het Javaansche gebied, waar de bevolking zich heeft vermengd met den Soendaneeschen stam, treft men afwijkingen aan, die aan deze omtandigheid moeten worden toegeschreven. Aldaar spreekt men de ꦢ als een ꦝ uit bv: in de woorden ḍaḍos, ḍoeroeng, ḍara etc. terwijl, zooals te voren bereids gereleveerd, werkwoorden worden gevormd van meerlettergrepige grondwoorden met het voorvoegsel a; men hoort derhalve vaak spreken van ngawakil, ngaglanḍoeng en ngaganti etc.

e. Eigenaardig is hier het gebruik in fabels van den titel k a n ḍ a n g vóór benamingen van dieren, waarschijnlijk verband houdende met en een verbastering van kadang, familie, bloedverwant, in de wajang gedogspelen veelvuldig voorkomende in den geijkten term kadang kadèan = kadang ḍéwé, zoo ook in het Javaansche gekscherende gezegde „doedoe sanak doedoe kadang, jèn mati miloe kélangan".

De uitdrukking, in den zin als in Tjirebon gebruikelijk, ware in ons Hollandsch gelijk te stellen met het woord „vriend".

Uit het, aan deze verhandeling toegevoegd verhaal van „si Bawang Poeti bari si Bawang abang" kan deze betiteling ten duidelijkste blijken.

f. Het redenwoord t e k a, k a of in de spreektaal k o k, bezigt men in Tjirebon steeds aan het einde van een zin, bv:

Bengèn lagi tjilik ma botja koeen koe mataè beli patia dèlèng, barang geḍè geḍèanè saja djahat teka. = Ḍèk bijèn waktoe masih tjilik, botjah ikoe matané ora pati kéra, bareng geḍé-geḍéné kok saja 'ndadi.

Eran isoen si, taoen kien baé wong oetang pada beli bisa 'mbajar, sèdjèn bari bengèn-bengèn teka = Eram akoe ta, taoen iki baé wong oetang paḍa ora bisa 'mbajar, kok sèdjèn karo dèk bijèn-bijèn.

Fabels uit den Volksmond opgeteekend.

No. 1.

Si Bawang poeti bari Si Bawang abang.

Ana wong doewè anak wadon sidji, aranè si Bawang poeti. Bareng anoe bokè mati, bapaè rabi maning, doewè anak wadon aranè si Bawang abang.

Ning sawidji dina si Bawang poeti dikongkon basoe tjangkir ning baé kewalon; tjangkir toli digawa dibasoe ning pinggir kali; lagi dibasoei tjangkirè mroetjoet ketjemploeng ning djero kali.

Bawang poeti balik wewara [1]) ning baè kewalon; baè kewalon njèwot, [2]) si Bawang poeti dioembangi entok bresi [3]) sarta dikongkongogoni. Bawang poeti loenga ning pinggir kali ketemoe lagan [4]) iwak wader. Bawang poeti takon ning iwak wader bari nembang: „Iwak wader, iwak wader nemoe beli tjangkir kita, ḍo tjètjè, ḍo tjètjè, ala boedak katitjian" [5]).

---

[1]) wewara = wewarah, temboeng kawi = iemand iets meedeelen.
[2]) njèwot = nesoe = vertoornd zijn.
[3]) entok bresi = entèk entèkan = alles wat leelijk is.
[4]) lagan = karo = met.
[5]) ḍo tjètjè t/m kititjian is niet te vertalen.

Iwak wader njaoeri: „Emboe, kita ma beli weroe, takona baè ning kanḍang [6]) Sepat".

Bawang poeti takon ning kandang Sepat bari nembang kaja maoe. Kanḍang Sepat njaoeri: „Beli weroe, takona baè ning kanḍang Bontjèl" [7]).

Bawang poeti takon ning kanḍang Bontjèl bari nembang kaja sing oewis. Kanḍang Bontjèl njaoeri: „Emboe, kita si beli weroe, takona baè ning kanḍang Boeaja boentoeng".

Botja wadon takon ning kanḍang Boeaja boentoeng bari nembang kaja sing oewis. Kanḍang Boeaja boentoeng njaoeri: „Mengko entènana Bawang poeti, tonggonana ḍingin anak kita, ajoen-ajoenen.

Bawang poeti toli [8]) nonggoni anakè kanḍang Boeaja boentoeng, di ajoen-ajoen ditembangi: „Bagoes pisan bagoes pisan anakè si Boeaja boentoeng, amboeè wangi kaja ḍèḍès, awakè lendjang [9]) koening".

Tembangè si Bawang poeti kroengoe ning Boeaja boentoeng, keboengaen pisan. Boeaja boentoeng toli loenga keboné gawa karoeng; toli diisèni koenir, laos, wowoan, gegoḍongan, lagan segala roepa baè diandjingaken ning karoeng toli dinèkaken ning si Bawang poeti. „Nja, iki Bawang poeti gawanen balik, adja diboeka-boeka baka [10]) doeroeng teka ning oema".

Bawang poeti balik bari gènḍong karoeng, ning dalan kodanan sampè teles kebes. Teka ning omaè djaloek lawang ning bokè kewalon: „Ema, ema, boekakena lawang kitaè". Embokè kewalon njaoeri: „Emboe, kita ma beli doewè anak siraè".

Toli djaloek lawang ning bibijè, diwangsoel: „Kita ma doedoe bibinira", toli ning njaiè, diwangsoel: „Kita ma doedoe njainira, beli doewè poetoe kaja sira". Bawang poeti djèngkèl [11]) loenga ning oemaè tanggaè djaloek lawang: „Njai, njai, kita djaloek lawang mèloe ngaoebè" [12]).

Njai, njai kang doewè oema boeka lawang: „Mrènè nok mandjing [13]), melas pisan sira koe".

Ning kono karoeng diboeka, isiè dadi emas, pèrak, klambi soetra, tapi soetra, slènḍang soetra, serta roepa-roepa barang. Sanḍangan soetrasoetraän, diisisi ning njai-njai kang doewè oema koeen. Embokè kewalon weroe si Bawang poeti dadi soegi, anakè si Bawang abang dikongkon

---

[6]) kanḍang = titel waarmede men in fabels van dieren spreekt; gelijk te stellen met ons Hollandsche „vriend".

[7]) Bontjèl = Koetoek tjilik = onvolwassen Koetoek.

[8]) toli = bandjoer = toen, daarna.

[9]) lendjang = lentjir = rank van gestalte.

[10]) baka = jen = indien, als.

[11]) djèngkèl = pegel = het te moede zijn.

[12]) ngaoeb = mondok = inwonen.

[13]) mandjing = mleboe = binnengaan.

niroe. Bawang abang toli gawa tjangkir ning pinggir kali, dikosoki toli ditjemploengaken; wis mengkonon toli balik ngomong ning embokè: „Ma, ma, tjangkirè ketjemploeng. „Djarè bokè: „Gogonana, takon-takona". Bawang abang takon ning iwak wader, kanḍang Bontjèl, Sepat sampè ning Boeaja boentoeng. Ning Boeaja boentoeng dikongkon nonggoni anakè. Si Bawang abang nonggoni anakè si Boeaja boentoeng bari ditembangi: „Batjin pisan, batjin pisan anakè si Boeaja boentoeng, roepaè ireng mamboe baṭang".

Tembangè Bawang abang kroengoe ning Boeaja boentoeng beli kaènaken pisan; toli loenga ning kebonè gawa karoeng diisèni sing mandi-mandi, jaikoe oela, klabang, kaladjengking, oeler; apa baè sing mandi-mandi dioepaaken ning si Bawang abang.

Sing dioepai balik; teka ning oemaè ketemoe lagan embokè. „Mrènè gagèan mandjing, lawang kabè toetoepen". Karoeng toli diboeka, metoe sing sarwa mandi saking djeroè karoeng, ngantoepi, njokoti ning si Bawang abang bari embokè, wong loro mati kabè. Ari [14]) si Bawang poeti ma dadi moelia soegi.

No. 2.

Djaka Diman.

Ing djaman koena ana sawidjinè rangḍa doewè anak lanang sidji aran Djaka Diman. Botja ikoe demen pisan [15]) ngingoe manoek werna-werna. Manoek kang semono akèè kang disii dèwèk moeng manoek perkoetoet sidji.

Ing sawidji dina manoek kekasiè ikoe oetjoel. Djaka Diman banget getoenè, diloeroe mrana mrènè bli ketemoe baè, sampè pirang-pirang dina Djaka Diman beli balik, ketoengkoel [16]) loeroe manoekè baè. Saking lawasè beli balik balik, kongsi ditangisi ning bokè. Katjarita lakoeè Djaka Diman loeroe manoekè, kongsi ning alas-alas.

Ning sawadjinè panggonan kajoe geḍè dèwèkè masang pikat, beli antara soewè pikate diandjingi ning manoek Bango.

Djaka Diman ngoeḍoenaken pikatè bari sewot, manoek bango arep dipatèni.

Bango ngomong: „Kita adja dipatèni, mengko sira tak oepai wasiat ning kita".

Bango toli ngoepai waloe sidji bari ngomong:

„Nja iki wasiat tampanana, iki baka disigar, kang sesigar dadi negara, sesigarè dadi isiè negara".

---

[14]) Ari = jèn = wat betreft.

[15]) pisan = banget = zeer, uitermate.

[16]) ketoengkoel = keslawoer = in sterke mate door iets bezig gehouden.

Djaka Diman sawisè nampani waloe wasiat, troes balik ning oemaè; bareng teka ketemoe bokè lagi nangis baè ditoebroek.

„Sirakoe sing endi nang pirang-pirang dina beli katon, lagan ikoe gawa apa?"

Djaka Diman mangsoeli: „Tas sing alas ngoelati manoek; ikoe waloe titip ma, adja sampe didjangan".

Beli antara lawas Djaka Diman djaloek rabi ning bokè; djarè bokè: „Sira ikoe kepèngèn rabi sapa nang?" „Poetraè radja Madjapait ma". „Sira ikoe keprimèn Djaka, wong semènè mlaratè, kepèngèn rabi anakè ratoe?" Djaka Diman ngomong maning:

„Bagènora [17]) mlarat ga, sebab kita ngoengkoeli [18]), rasaè ma keḍaḍa [19]) kita mengkoe poetri anakè radja, wis ma, tjaosa baè ning sang ratoe, djaloeken poetraè kanggo rabi kita, adja watir ma!"

Bokè mijang tjaos ning sang ratoe. Ari radja Madjapait ikoe, poetriè ana teloe, pembarep, penenga lan pemboentjing [20]).

Bokè si Djaka wis teka ning kraton, tjaos ning ngarsanè ratoe, pepadjar [21]) dikonkon ning anakè nglamar poetri poetraè sang ratoe.

Ratoe Madjapait dawoe:

„Anak ira bisa apa, doewè apa, kongsi wani djaloek anak isoen?"

Wangsoelanè nji rangda:

„Gi wikan, wong koela ma derma dikongkon".

Sang ratoe nimbali poetri pembarep, ditakoni gelem beliè ning anakè nji rangḍa. Poetri pembarep beli kegelemen; poetri panega mengkonon oega, beli kegelemen; bareng poetri pemboentjing kegelemen, omongè: „Mangga mawon koela si rama, bara-bara [22]) wonten sing gelem".

Radja Madjapait ngadika: „Ja bagèn nji rangḍa anak isoen pemboentjing tak oeloengaken ning isoen; tapi isoen djaloek lamaran doenya brahala [23]) kang sarwa mas, saperti: padjangan mas ditrètès inten, panginangan, gelang, kaloeng, welar, peniti, tjoetjoekkondè, ali-ali, mèdja, korsi, bekakas pawon mas kabè".

Anaè radja djaloek kang samono ikoe, palarè [24]) adja kongsi dadi.

„Wis balika nji rangḍa, ngomonga ning anak ira" Nji rangḍa balik. Teka ning oemaè wewara ning anakè bari nangis.

Anakè takon: „Kenangapa ma, teka toli nangis koe?"

Bokè njritakaken apa pendjaloekè sang ratoe.

---

17) bagènora tjik bèn = laat het maar, of in dit geval, 't is niets.
18) ngoengkoeli = wani njongga = het durven bestaan.
19) keḍaḍa = ketonggah = zich tot iets in staat voelen.
20) pemboentjing = broedjoe = benjamin.
21) pepadjar = tjrita = vertellen.
22) bara bara = kawiwoord voor menawi = indien.
23) doenya brahala = radja brana = goederen van zeer groote waarde.
24) palar = pamrih = streven, bedoeling.

Anakè goemoejoe: „Adja nangis-nangis ma, tjèmprèng [25]) baè pendjaloekè radja samono-mono baè ma".

Waloe wasiat diembil ning Djaka Diman, toli disigar dadi loro. Waktoe koeen oega ning kono dadi negara, ana kratonè, kebek isi donya brahala; sadjabaè kraton ana goeḍang mas, goeḍang permata [26]), goeḍang soetra-soetra, lan akè-akè maning. Apa pendjaloekè radja Madjapait, wis ana kabè. Djaka Diman toli ngoempoelaken wong kanggo gawa donya brahala, lamaran sing dipoenḍoet ning radja Madjapait.

Wis slesi kabè brol mijang wong-wong sing gawa lamaran ikoe; ana sing digotong, ana sing dipikoel, ana sing disoehoen [27]), ana sing ditjangking, dipoenggak, wis werna-werna moeroeb moedjar pating pantjorong sèrab [28]) dineleng. Gemerdeg abaè wong kang gawa lamaran.

Bokè Djaka sing mlakoe ning arep dèwèk.

Teka ning djabaè kraton, radja kagèt ngroengoe gemredegè wong; oetoesan ning mantri sawidji, mriksa apa sing ramè ikoe.

Mantri ketemoe karo nji rangḍa „Koela bokè Djaka gawa barang-barang lamaran sing dipoendoet".

Mantri gantjang [29]) matoer ning radja: „Nji rangḍa bakta lamaran goesti".

Radja dawoe: „Entjing [30]) kongkonen gawa mandjing mrènè".

Radja, bari poetri teloe ana ning arep kraton; bareng deleng barang-barang teka, goemebjar mas kabè, sarta intenè pating pentjorong, radja kaèranen pisan, beli njana Djaka Diman doewè barang semono.

Penggaliè radja: „Kita oega kang semènè soegiè, beli doewè barang doenya brahala semono akèè ma".

Radja ngandika ning poetri pemboentjing: „Wis bakdjanira nok, sira doewè laki semono soegiè".

Barang toli dipriksa ning sang ratoe bari poetri teloe, apa kang dadi pendjaloekè radja ana kabè. Poetri pembarep lagan penenga paḍa kagetoenen, kenangapa maoe beli gelem; sakien moeng kari kesirianè [31]) baè.

Gantjangè tjrita Djaka Diman kawinan bari poetri pemboentjing, diramè-ramè pèsta pitoeng dina pitoeng bengi, apa tjaraè radja memantoe.

---

[25]) tjèmprèng = rèmèh = onbeduidend.
[26]) permata = bangsané inten = edelgesteenten.
[27]) soehoen = soenggi = op het hoofd torsen.
[28]) sèrab = keblerengen silo = verblind.
[29]) gantjang = gagé = spoedig.
[30]) entjing = mengko als uitroep = wacht eens even!
[31]) kesirian = mèri = afgunstig.

No. 3.

Nji Ajoe Gebjoegan.

Ḍoesoen Pesisir djaman sengijènè [32]) pidjer kènging kasoesaan kakirangan sanḍang pangan kèntasa, lantaran sabin kalian palawidja boten saged saè.

Katjarijos ning ngrikoe wonten tiang djaler sepoe, kang kaitoeng kaṭa èlmoeè.

Ing satoenggil daloe kiambekè soepena ningali tjaja ning pinggir saganten. Sareng waoe tiang nglilir saking tilemè ladjeng tangi lan waoe tjaja dipoen ilari [33]), kiambekè djoedjoeg ning pinggir saganten kang kagambar ning soepenaè.

Saking katebian sampoen ketingal tjaja mantjorong, ditjaketi, saja tjaket saja mentjorong; sareng sampoen doemoegi ning panggènanè tjaja, ketingal kang gadai waoe tjaja majidè tiang estri satoenggal, sakalangkoeng ajoenipoen sarta taksi enèm.

Sasampoenè siang majid ladjeng dipenḍem ning pinggir pesisir.

Daloeè mali waoe tiang soepena kepanggi kalian waoe tiang estri, sarta witjantenipoen makaten: „Kènging poenapa koela koe digegabaaken pisan, sampèan damelaken gria koe awon pisan; tjobi lamoen koela dipoelasara kang leres, gria koela disaè-saè, mengkin koela sanggoep tetoeloeng njlametaken lan moeraaken sanḍang pangan ning tiang-tiang ḍoesoen ngriki, sarta koela njoekani oening [34]) ning sampèan, nami koela Nji-Ajoe Gebjoegan".

Moeng samonten witjantenè; tiang tilem ladjeng nglilir, boten tilem mali, kongsi bjar.

Antawis sampoen radi siang, tiang sepoe waoe ladjeng njariosaken soepena ḍateng tiang kaṭa ning ngrikoe. Tiang kaṭa sami rempoeg majid ḍiḍoeḍoek mali; dipinḍa ning peḍek [35]) ḍoesoen sarta makanè disaè-saè, ditèmbok sarta digeḍong nganggè lawang kang dikoentji, sarta dioepai nami makam Nji Ajoe Gebjoegan.

Sasampoenè mekaten, ning taoenè mali gi jaktos sabin-sabin sarta palawidja sami dados saè, tiang-tiang sami seger sadaja.

Sebab sampoen kedadosan mekaten, tiang ngrikoe sanget ngandelè ning kamoedjidjatanè [36]) waoe koeboeran; sareng ladjeng dados pamoedjaanè tiang ngrikoe, mala tiang sanès ḍoesoen oegi kaṭa kang sami memoedja ning ngrikoe.

---

[32]) sengijèn = ḍèk bijèn = in vroegere tijden.

[33]) ilari = ngoepadosi hangt samen met nglari in Sala = opsporen.

[34]) oening = oeninga = bericht, tijding.

[35]) peḍek = tjaket = dicht bij.

[36]) kamoedjidjatan = mandi = krachtige uitwerking, bovennatuurlijke werking.

No. 4.

Maisa gering kali sima koembang.

Ing nalika mangsa katiga banget, wonten maisa gering siweg ngilari roempoet kang idjem ing pinggir wana.

Waktoe samonten wonten sima koembang siweg ngilari mamangsan, kepanggi sareng maoe maisa.

Sima koembang witjanten: „Hè kebo, lagi apa sira ana ning kènè? Apa sira beli weroe alas kien kita sing doewè? Oli idin sing sapa sira ngamba alas kien? Sakien sira misti tak mangsa ning kita".

Maisa kewedosen pinḍa [37]) ladjeng njaoeri sareng ḍregḍeg: „Ḍoe goesti, abdi roemaos sawon [38]) sampoen wantoen mlebet ning wana kagoengan goesti; sapoenika adjeng dipoenapakaken mawon, abdi inggi ḍèrèk. Naming menawi wonten timbangan goesti, abdi neḍa tempo sasantoen, ngentosi abdi lema krihin, soepados goesti dahar abdi saged ètja".

Sima koembang midanget atoerè maisa mekaten, mindel sakeḍap, sareng sampoen kagali leres, ladjeng witjanten: „Ja, kena mengkonon, sarta sakien sira arep tak gawa ning kita ning sawidjinè panggonan kang akè soeketè nom-nom sarta idjo-idjo, soepaja sira bisa gelis lemoe".

Maisa njahoeri: „Inggi soemangga goesti".

Maisa ladjeng dibakta ḍateng sima koembang, dipanggènaken ning kang kaṭa roempoetè poenika. Sima koembang ladjeng wangsoel ing panggènanè. Maisa gering sasampoenè wonten ning ngrikoe, boten mindel-mindel gabes mawon neḍi roempoet, boten kongsi sasantoen sampoen lema.

Sareng sampoen peḍek ning perdjandjianè keda dimangsa ing koembang, maisa ladjeng miroeda saking ngrikoe, djoedjoeg panggènanè kantjil saha sampoen njriosaken perkawisè dateng kantjil; oegi maisa neḍa toeloeng ḍateng kantjil, sampoen kantos dimangsa ing sima. Kantjil sanggoep noeloengi, maisa ladjeng dikèngkèn oempetan.

Katjarios sima koembang ladjeng moeroegi panggènanè maisa, maisa boten wonten. Ladjeng dititik latjakè, boes ḍateng ning panggènanè kantjil.

Kantjil oening sima koembang ḍateng ladjeng mapag takèn ḍateng sima: „Ana apa matjan rika mrènè?"

Sima njaoeri: „Doedoe mengkonon kantjil, apa boeron kita beli mrènè?"

„Apa boeron rika?"

„Kebo" tjapè sima.

Kantjil njèwot wiraos ḍateng sima: „Bari sira matjan nemen-nemen temen nerka ning kita koe. Apa mlakoe [39]) sira tak pangan ning kita,

---

[37]) pinḍa = sanget = uitermate.

[38]) sawon = lepat = zich van schuld bewust zijn.

[39]) mlakoe = amrih = het erop toeleggen.

kaja batoer-batoerira sing wis tak pangan ning kita, sing ḍasè lagi tak koem ning balong koeen ning kita. Mrènè bokan [40]) sira beli ngandel".

Sima diadjak ning pinggir balong, didodoaken ning koemkoeman ḍasè sima. Sima noenten ningali ning balong gi njata wènten koemkoeman ḍasè sima satoenggil.

Tjapè kantjil: „Koe sidji koe! Tjoba mrènè delengen maning ning kènè ki, koe ora ana maning sidji?"

Kantos ping tiga sima ningali ḍasèng sima ing lebet balong; tapi sajektosè kang katingal poenika inggi ajang-ajanganè ḍasè kiambek. Saking wedosè sima dregḍeg, ladjeng mladjar dedel [41]).

Sareng sampoen tebi mladjarè kepanggi sareng keṭèk.

Ladjeng ditakèni ning keṭèk: „Kenang apa matjan sira mlajoe-mlajoe?"

Sima njaoeri: „Aḍoe ṭèk seṭiṭik maning baè kita tjilaka".

Keṭèk takèn mali: „Tjilaka apa si?"

Sima noenten njriosaken lelampaanè ḍateng keṭèk. keṭèk ditjariosi mekaten ning sima gemoedjeng mawon sarta noenten wiraos [42]) mekèten: „Wa matjan, dibeboḍo sira koe. Koeen ikoe ḍas matjan sing katon ning djero balong, njataè ma ajang-ajanganè ḍasira dèwèk. Wis agè balika maning mrana, patènana baè si kantjil koe!"

„Aa emong ṭek, beli wani kita ma, wedi pisan".

Keṭèk wiraos mali: „Ari menkonon ajoe tak ater ning kita".

Tjapè sima: „Ja bagèn baka diater ning sira ma; wis agè noeng-ganga ning gigir kita, tapi boentoetira talèkena bari boentoet kita".

Tjapè keṭèk: „Ja betjik". Keṭèk ladjeng noenggang ning gigirè sima, boentoetè ditangsoelaken kentjeng lagan boentoetè sima, ladjeng djoedjoeg ḍateng panggènanè kantjil.

Katjarios kantjil siweg ètja-ètja sila toempang; ningali sima ḍateng mali, ditoenggangi ning keṭèk, ladjeng ngadeg malangkerik; maksi tebi kantjil sampoen witjanten seroe, kalian noeding-noeding: „Laḍala sira keṭèk bobad baè. Djangdji arep kirim matjan lima sakien moeng gawa sidji!"

Sima sareng mireng wiraosè kantjil mekaten, boten tèmpo mali, ladjeng bebiloek [43]) mladjeng sakiat-kiatè.

Keṭèk kontal, ladjeng kasèrèd-sèrèd molak-malik kantos paḍem. Sima amblas [44]) ning wana, selamiè boten wantoen wangsoel mali ning panggènanè kantjil.

---

40) bokan = bok manawi = indien 't kan weleens gebeuren.
41) dedel = sipat koeping = ventre à terre.
42) wiraos = witjanten = iets zeggen.
43) bebiloek = njégkélak = zich snel omdraaien.
44) amblas = bablas = verdwijnen, niet meer terugkeeren.

A.

Aba aba.	Sanḍangan pengantèn.
	Pengantènè kapan wis diaba-abai toli diarak.
Abḍi.	Koela.
	Abḍi si noen boten ḍèrèk, adjeng toenggoe grija mawon.
Abong abong.	Ambaknéja.
	Abong-abonganè sira anakè wong soegi, njia njia baè ning anakkita.
Agè agè.	Gagé, gelis, kebat.
	Sira ari dikongkon ning wong toewa agè agè loenga, adja ngentèni dioembangi.
Ajam.	Pitik.
	Kajan arep ngempani ajam ngedjoerana ḍeḍek ḍingin.
Akel.	Angi.
	Liwetè ḍoeḍoekena, toli akelaken pisan.
Aki aki.	Kaki-kaki.
	Aki-aki koewen ikoe langka gawènè pisan, moeng arep 'ndjedjaloek baè.
Akoer (Fr.).	Roekoen.
	Sira ari dolanan sing akoer karo batoer ira, adja pidjer toekaran baè.
Ala (ngala).	Ngoendoeh, 'ndjoepoek.
	Maling malinganè wong beboeroe, èsoek èsoek wis dikongkon ngala klapa.
Alap (ngalap).	'Ndjoepoek.
	Maoe èsoek kita wis pandjer boloe teloeng ketip, kijenè kari ngalap baè.
Alo.	Kaponakan.
	Alo, djarè lagi Moeloed loenga ning Tjerbon, ramè beli?
Aloek.	Angoer, loewoeng.
	Ala, oerip kaja kènèn iki tanggoeng-tanggoeng, aloek matia pisan.
Amblas.	Bablas.
	Lakoenè wong kaen ika amblas baè, beli manḍeg-manḍeg atjan.
Amèn (ngamèn).	'mBarang.
	Ari baroe Tjina akè ronggèng paḍa ngamèn.
Amo.	Empoek.
	Wong aki aki ikoe ari memangan sing amo amo baè, sebab oentoeè wis langka kabè.
Ampar.	Djoebin.
	Oema anjar ika amparè paḍa pating pleṭak.

Andjal. Ora djenak ing ngomah.
Min! Sira dadi botja koe andjal andjal temen, awan bengi langka ning oema, apa arep dadi badjingan?

Andjing (mandjing). Mleboe.
Djam pira oemaira maoe bengi kandjingan maling?

Anggal. Ora sarat.
Praoe kaen ika wis dimomoti semana akèè, tapi masi anggal baè.

Anggè. Angger.
Anggè baè wani ma, naboka ḍingin.

Anggè anggè. Orong orong.
Anggè anggè si ḍemenèga manggon ning elèng.

Angger. Adjeg.
Angger temen, kapan tas mangan toli dolan, benerè ma bebasoe ḍīngin ta apa.

Anggoer. Zie Aloek.
Katimbang toeroe awan si, anggoer njebak apa, boe apa.

Anggoer ang-goer. Ala nganggoer.
Sira koe èdan ta, ana wong lagi 'nḍoḍok anggoer-anggoer ditabok.

Anggrem. Angrem.
Ajam walik kita ika ning ngendi, tjoeng; sing èsoek kita beli 'ndeleng deleng. Lagi anggrem ta?

Antja. Genah, ora kesoesoe.
'nDongèngè sing antja, sokè kitaè bisa ngerti maksoedè.

Apan. Arep (arepan).
Sira bolak balik baè mrènè apan apa?

Apoe. Endjet.
Wong nginang kapan kakèen apoeè dadi bèngor.

Ari. Jèn, manawa.
Ari sira beli noeroet omong kita, wis apa karep ira.

Asoeng kr. Soeka.
Minda koela ari adjeng ditoembas *f* 5.— boten asoeng, koela neḏa *f* 6.— mawon.

Atis. Adem.
Atis kaja kien iki, ènakè gegeni (bedian).

(katisen). Kaḍemen.
Emboe aḍinira ka, ari tas teka sekola katisen, pil si pil, beli koerang koerang, tapi ia masi angger baè.
Katisen-lara kaḏemen.

Atjan. Doeroeng apa.
Wèdang doeroeng oemeb-oemeb atjan wis ditoeang.

Atji. — Paṭi.
Kapan sira loenga ning pasar, kita titip toekokna atji bolèd.

Atjoem. — Poetjet.
Botja lara pirang dina baè, rainè atjoem pisan, kaja wong mati.

Atoeb. — Ambiet.
Lagi taoen bengèn wiwitan pelem woè atoeb pisan, tapi taoen kijen woè arang-arang.

B.

Babasan. — Dalan djebolan.
Kapan sira arep toekoe kapoer ning Boelak adja ngamba pinggir kali, kesoeèn; aloek ga ngambaä sawa dalan babasan.

Badjoel. — Baja.
Wong wong sing gawènè adoes ning kali, pengadoesanè dikroetjoek, sebab kewedien ning badjoel.

Bagèn (bagèn ora). — Tjikbèn.
Bagèn ora kita beli didjak ning Tjerbon ga, padoe balikè ditoekokaken sepatoe baè.

Baji. — Genḍoek.
Baji, bapa arep loenga ning sawa, mengko kira-kira djam 10 kirimen sega karo wèdang.

Bajian. — zie Belèan.
Rabinira djarè wis bajian, lanang ta wadon?

Baka. — Jèn, lamoen.
Baka sira ning oema beli kaoer kongkona ngirim botja sèdjèn baè.

Bakjak. — Tèklèk.
Din! Kakinira arep banjoe woeloe, loerokaken bakjak ika!

Balè dèsa. — Omah désa.
Sapa sapa sing doeroeng 'mbajar padjeg kepala, soekiki pada dikongkon tjaos ning balè dèsa.

Balik. — Moelih.
Ari arep balik, saroeng kien tjangkingen, kanggo adinira.

Balo. — Woeroeng.
Pèsta mengko bengi ning kabopatèn balo, sebab ronggèngè beli teka.

Balong. Bloembang.
Lagi balongè Pagoestèn ditawoe, kotjolanè sawentis-wentis geḍènè.

Bangga. Boedi, roesak (djaran, dalan).
Djaran anjar koeen ikoe bangga pisan adjar adjaranè.
Ari renḍeng dalan dalan ning pekampoengan bangga pisan, sebab koewoenè beli pati ngoeroes.

Bangkar (mati bangkar) I Mati ora lantaran disembelèh.
Ing dèsa Singaperna waktoe entas bandjir ika ana kebo mati bangkar.
II Ora sida digarap.
Pegawèanè ḍèwèk sampè bangkar, wongan ditinggal kijokan ḏingin.

Bangkit Bisa.
Si Soeta si wong pinteran, dikon mloekoe, ja bangkit mloekoe, dikon noekang, ja bangkit noekang.

Bangor. Ora weroeh ngisin, beber.
Dadi botja sira koe adja bangor-bangor temen, 'ndjaloek ḍoewit gembar-gembor, ora akè tamoe.

Bapa toea. Kaki.
Koeboeranè bapa toea kita sekienè wis langka, sebab keḍoeḍoek kanggo kalèn.

Barangerep. Mahrib.
Adja maning wong, lagi sato kèwan ga ari barangerep ma paḍa kanḍang.

Barèng. Benḍé.
Sekijen wong-wong tjilik paḍa dibarèngi dikongkon ngradjeg palang siang.

Bari. Bareng, karo.
„Karta loenga ngendi, ma?"
„Emboe, maoe si bari batoere dolan".

Baroe. I.
sebaroe. 8½ sèn.
Ḍoewit kita seketip, kanggonè karo tenga, dadi soesoekè sebaroe.

lima las baroe. *f* 1,25.
Tjèlèngan lagi oli lima las baroe baè wis dibobok, bok apa djedjegaken rong roepia, mader ga koerang sangang baroe maning.
II. Taoen baroe Walonda oetawa Tjina.
Baroe Tjina sekien si beli ramè kaja bengèn, bareng tas ana gègèr wong Tjina bari wong Arab.

Barongan. Ḍapoer (pring).
Pring pirang-pirang barongan entok diobongi baè.

Basoe. Koembah.
Sanḍangan ira ki, dibasoe bari saboen beli, roepanè masi kotor koenoe.

Bating. Babar pisan.
(bating ngilag). Njembelè ajam sidji, entok dipangan ning botja botja baè, kita si bating ngilag beli kedoeman tjokor tjokorè atjan.

Batoer. Kanṭi; kantja.
Botja koewen koedoe dibatoeri wong toewa, ari arep balik.

Bawang. Brambang.
Man! Kita gawèkaken sop sepiring, tapi sing akè bawang gorèngè.

Bebes. Memet.
Doewitè ditaro ngendi, tak golèti sampè bebes, beli ketemoe.

Bebiloek. Tjengkèlak bali.
Tamoe kita bareng tekang dalan 'nggrajangi kanṭongè slipiè kari, teroes bebiloek nakokaken slipiè.

Beḍag kr. I. Berah.
Bèndjing ari koela njamboet damel, sampoen dibeḍagi mali, padoe diingoni mawon.
II. Ngojak (boeron alas oetawa maling).
Maling waoe daloe nika, sampoena dibeḍag ning tijang kaṭa ma, 'mboten ketjepeng.

Beḍoel. Tjèlèng.
Satemenè wong moro beḍoel ikoe kengèlan, tapi akè baè wong sing paḍa seneng.

Belèan. Nglairakè (manak).
„Dja! Sira arep ngendi?" „Beli, arep ngoendang ḍoekoen baji". „Apa rabinira arep belèan?" „Ija".

Beleman. Beḍian.
Nang! Mengko sorè loeroea ḍeḍek kanggo gawè beleman, sebab ari bengi beli bisa toeroe kenang lamoek.

Beli. Ora.
Kroepoekè beli tak toekokaken ning kita, wongan kitaè goegoep baè.

Beloek. Ngoendang kang seroe, 'mbengok.
Ma! Wong adol iwakè wis ado, tak beloek beloek, beli kroengoe, maoeè lagi masi parek beli toekoe.

Bendara. Kemlandingan.
Kita ma wong beli doewè, ari mangan ga lalabè bendara baè, wong arep toekoe petè, beli koeat.

Bendèt. Benggang.
Adoe iki tangan kitaè kedjepit, bendètna pagerè dikit.

Bendoe kr. Doeka.
Tjoeng! Gagèan balik ditimbali mama ika, bokan dibendoni.

Bengel. Ngeloe.
Endas kita wis oli teloeng dina bengel baè, tjoba bèsoekiki tak koeras (oeroes-oeroes).

Bengèn. Bijèn.
Bengèn ma lagi doeroeng ana sepoer, Dermajoe koe beli taoe disaba ning kemidi Haremseton, sekien si arep oenggal taoen.

Bengijèn. zie Bengèn.
Bengijèn lagi doeroeng ana soentikan akè wong mati dipangan kolèra, barang sekien rada mending.

Bentang ('mbentang). Golèk dalan sing tjedak déwé. (Djalan memintas M.).
Kita ki kèder, ari arep metoe dalan gedè kesoeèn, ari arep 'mbentang, dalanè bangga.

Bentèn. Benting, saboek.
Ari tas mangan bentènè adja ngisor ngisor temen, bokan wetengè blendoek.

Bentjelitan *). Koetoek tjilik.
„Man! Mantjingè oli akè?" „Beli, bi, moeng oli bentjelitan baè lima".

Bèrag. Boengah.
Ari kongkon, adja ngoepaï seblendong-blendongan, sesèn ga botja ma bèrag.

(kebèragen). Boengah bonget.
Ari kongkon botja adja sok ngoepai gedè gedè temen, oepaäna sepèsèr ga botja si kebèragen.

Bèrès. Sampoerna, tata.
Adja gèmèk ditinggal ari doeroeng bèrès bebasoe piring koe, bokan dipantjal ajam, pada petja.

Bèrmad. Wong kang dadagangan marang kapal.
Tjoba langka bèrmad ma, wong wong sing pada koeli ning kapal koe soesa toekoeè pangan.

---

*) Samenstelling van bontjèl (zie aldaar) en alitan.

Bèrokan. Barongan.

Ari ana wong nanggap bèrokan, akè baè botja botja sing paḍa seneng ngoewadani.

Beṭiṭer. Èṭok èṭok ora kroengoe.

Sira koe lagi apa si, dioendang ning oeong beṭiṭter baè koe.

Bintang. 'nGèrèd praoe lakoe ḍarat.

Djoekoeng semènè akè momotanè iki, ari diwelaï baè beli koeat, aloek ga dibintang.

Bisaos kr. Kémawon.

Tjapè adjeng moeroegi toekang potong, koela bisaos sing kèsa.

Bit. Lodong.

Kroepoek sing tas oli 'nggorèng ka, wadaana ning bit, sokè adja mlepes.

Blai (keblaèn). Katiwasan, bilai.

Aḍoe, koela si tas keblaèn, anak koela pembarep ka paḍem.

Bleḍogan. Mertjon.

Bareng oesoem perang-perangan baè, ari raja (bada) blawè *) ana wong njoeled bleḍogan.

Blenḍong. Bénggol.

Bi! Mèloe ngoeroepi talèn bolong (kelip), 'ndjaloek blenḍongan baè loro.

Blèsak. Ala, ora betjik.

Kita gelem ngoepaï ƒ 3.— kanggo djas sidji, tapi potonganè djaloek sing bagoes, baka blèsak kita emong.

Bloekang. Keṭokan papah krambil.

Bloekang teles ka epènana, poempoeng lagi panas.

Bobad. Goroh.

Djarè sira wingi ngemèt ḍoeitè kakang seblenḍong, ija beli, adja bobad sira, kapan bobad tak adjar.

Bobo. Pring pring sing paḍa bobo ika gawaen mrènè kanggo oeroeb oeroeb.

Bobok. Beḍah.

Mandjingè maling apa metoe sing lawang apa 'mbobok tèmbok?

Boḍag. Senik.

Bèsoekiki kita arep nempoer, 'nggawaä boḍag baè loro ma kanggo waḍa beras.

---

*) blawè = beli awè.

Bodjo — 'mBandrèk.

('mbodjoni). — Tjoeng! Siliëna sosiè bi Kajen, kanggo 'mbodjoni gembokan kita, wong ḍèk kitaè ilang.

Boḍo — Ngapoesi.

('mboboḍo). — Sira koe adja 'mboboḍo wong baè, soemaja kien, ditagi, soemaja maning.

Boḍor. — Baḍoet.

Tongtonan sing ana boḍorè loetjoe, ikoe akè sing nongton.

Boedjang. — I Djaka.

Botja kaen ka iḍep pisan, lan wong toeaè beli doeè, pan tak poepoe mantoe baè, tapi emboe doeè rabi, emboe masi boedjang.

('mboedjang). — II Ngèngèr.

Wong 'mboedjang ning Tjina ikoe blènak; tjoba: wis 'mboedjang, dikongkon mider dagangan pisan.

Boedjangan. — Wong lanang ora doeè bodjo.

„Sira ari bengi toeroe ngendi, nang?" „Wikan, ki! Koela ma aranè ga tijang boedjangan, enggi sasrog srogè mawon, padoe angsal enggèn.

Boedjoeg. — Tobat, toblas.

Boedjoeg toer (saka batoer) mikoel ki abot temen, kringet sampè grobjosan.

Boedjoeng. — Goḍong teboe.

Poetjoek teboe sing arep kanggo bibit, boedjoengè diboeangi lan bongkotè sing tabet keṭokan dilèrëï tèr, soepaja adja bosok.

Boejoeng. — Klenṭing, djoen.

Wong beli doewè kalèng, ari arep ngangsoe 'nggawaä boejoeng baè, tapi ngati ati, bokan tiba.

Boejoet. — Djaratan.

Ki boejoet Wiralodra ika masi soengil, sira adja parekparek, bokan kesambet.

(keboejoetan). — Papoenḍèn.

Adja sok gegaba sira, keris koe, keris keboejoetan, beli kena dienggo dolanan.

Boekti. — Boetamal.

Wong 'ndakwa wong langka boektiè, masa dioekoema koe.

Boeloeken. — Djamoeren.

È, sanḍangan ira ari beli dienggo enggo, adja disimpeni baè, baka ana panas epèen, bokan boeloeken.

Boengsoe. Wroedjoe.
Koela si moeng gaḍa petjil kali kaliè, sing pembarep djaler, sing boengsoe istri.

Boerak. Boebrah.
Toelisan kita ning lèi ika adja diboerak poma, sebab masi kanggo, arep tak apalaken.

Boeroe (keboeroe). Ketoetoetan, kesoesoel.
Wong lagi arep nginoeng wèdang keboeroe sepoerè mangkat.

Bogis. Djenengé panganan, sing digawé glepoeng ketan ingdjero diisèni paroetan krambil dimori goela djawa, bandjoer diboentel ing goḍong geḍang, sawisè dikoekoes.
Kita ma lagi dina raja moeng gawè bogis baè kanggo wèwè ning tangga-tangga koe.

Bohong. Goroh.
Mengko bengi kapan arep loenga kondangan njampera, adja bohong, tak entèni.

Bokan. Bok manawa.
Sira koe masi tjilik adja sok ginaoean maèn, bokan geḍè geḍèanè dadi badjingan.

Bolèd. Téla.
Pekarangan ira ka amba pisan, bok apa tandoerana bolèd, loemajan ana asilè.

Bonggan. Salahé ḍèwè.
Sira koe ora wis tak warai, ari dolan adja manèk manèk, barang kienè tiba, ja bonggan ira ḍèwèk, wong beli noeroet omong kita.

Bongkaran. zie Ratoem.
Lemah kang mentas ditandoeri apa apa, kaja ta bongkaran teboe, palawidja. Bongkaran teboe sekienè wis lagi digarap arep digawè sawa maning.

Bongloe. Baloe (bolong teloe).
Baṭok bongloe ikoe ja koewen baṭok sing mataè teloe.

Bongsor. Longgor; énggal geḍé.
Tjoba botja koeen koe bongsor pisan, bapaè sampè koengkoelan ḍoewoerè.

Bontèng. Timoen.
Ning waroeng ma, langka djanganan apa apa, moeng ana bontèng karo katjang baè.

Bontjèl. Koetoek seḍeng.
Bontjèl sing oli maoe bengi ka arep digorèng, apa arep digèsèk.

Boral. 'mBoeang ḍoewit (royaal).
Ari tas menang maèn sira koe boral pisan, kabè batoer ira dipetjingi lan didjadjakaken, tapi ari kala ngemoet djridji, langka sing gelem mawiti sira.

Brèrètan. Kotjar katjor.
Sira si ari dikon mesoesi koe berasè brèrètan, wong mataè lèngèr.

Bresi. Resik.
Ari bebasoe sing bresi, adja padoe baè, koerang saboenè ja toekoea.

Bribin. Ramé ramé.
È botja! dolanè adja bribin baè ning kènè koe ora lagi ana wong lara.

Brongkos. Boentel rapet (broekoet).
Loeroea kraras kanggo 'mbrongkosi djamboe, ora èman èman ari dipangani tjoḍot koe.

D.

Ḍahar kr. (dèdè krama inggil). Neḍi, neḍa.
Koela ma ari ḍahar koe boten angger, samatengè liwet mawon.

Ḍai. Baṭoek.
Èling èling baè pengantèn anjar si, ḍaiè ga klimis tabet diparas.

Ḍajang. Lonṭé.
Barang tas ana sarèkat (Sarikat Islam) ponḍok-ponḍok ḍajang paḍa disowaki, tapi barang sekienè ponḍok peteng paḍa timboel.

Ḍakom. Mengkoereb.
„Kenang apa ḍaḍanira paḍa lèḍès koe?" „Kitaè tas tiba keḍakom, dioedag oedag ning si Ḍaḍag".

Dalal. Amit.
Akè wong paḍa nḍoḍok, liwat beli moeni dalal beli apa, ora beli pantes.

Ḍaloeng. Bléntjong.
Nika man ḍalang neḍa lisa, kanggè nglisai ḍaloeng, tjapè sampoen asat.

Danas. Nanas.
Sira ma ngotjèk danas beli dibasoe karo banjoe oeja, ija dadi gatel dipanganè koe.

Dangder. Téla pohoeng.
Ika abanè ana wong tawa getoek dangder, oendangen ga, loemajan kanggo lawoe wèdang.

Danten kr. Manoek dara.
Nikien noen wonten tijang wadè danten sedjoḍo toembas boten.

Ḍaon. Nipah.
Rawa kien ki isinè ḍaon mloeloe, akè mliwisè 'mboe apa.

Ḍaos kr. Ḍatjin.
Bi! Tjapè bapa njamboet ḍaos, kanggè 'nḍaos pantoen.

Ḍawoean. Bendoengan.
Tjoba kalèn kien ki adja diwènèi ḍawoean ma tandoerè keleman.

Dedel ('ndedel). Sarikat rikaté.
Panggalan ira ma moenjerè beli dedel, tjoba ḍèk kita delengen ki!

Ḍegel. Pegel.
Sira koe adja gawè degel ati kita baè si, mangan tak pakani, djadjan tak djadajni, tapi arep nangis baè.

Ḍèk. I Doewèk. II Aḍi.
I Pajoeng kaen ma adja digawa, bokan dioembangi, kien baè ḍèk kita gawaen.
II Ḍèk, kita nemoe ḍoewit sesèn.

Ḍekong. Ḍekok.
Lema semono atosè, katiban klapa bisa ḍekong.

Dèlan. Trasi.
Sampèan ari adjeng toembas dèlan ètja, toembaṣa ning tijang mider nikaen mawon, masa dibobodoa.

Deleng (kedeleng). Katon.
Kedelengè sing ḍarat si kapal ka tjilik, tapi ari dipareki gedè pisan.

Dèlèng. Kéra.
Bengèn lagi tjilik ma botja koeen koe mataè beli patia dèlèng, barang geḍè geḍèanè saja djahat teka.

Dereng (kedereng-dereng). Kepati pati, adreng.
Kedereng dereng temen ngoetangi oewong, lagi awak ḍèwèk ga koerang mangan koerang djadjan.

Derbè kr. Gaḍah.
Derbè arta seketip boten, bi? Koela toemoet njamboet kanggè nempoer, seng wingi koela boten beṭek beṭek atjan.

Dermaga. Ratan.
Sira ari dolan adja ning dermaga baè, sebab sekien lagi akè mobil.

Ḍikep ('nḍikep). Njekel.
Maling maoe bengi ika diḍikep sing goeri toli dibanda, bareng sekienè lagi dipriksa ning bendara pati.

Ḍikit. Ḍisik.
„Lè, loengaè koe ora bareng, kenang apa tekanè dikit kita". „Wong kita ma manpar mampir si, dadi soewè.

Ḍingdang. Béntjok.
Ja èran kita ma, kabè kabè paḍa wedi ning linta, ari sira ḍèwèk wedi ning ḍingdang.

Ḍipit. zie Ḍikit!
Mengko ḍipit entènana kita mèloe nontonè.

Djaboer. Patjitan.
'm-Bokapa toekokaken bolèd, wong nginoeng wèdang langka djaboer djaboerè atjan.

Djaga. (kedjagan). Ora karoean, banget.
Kita mlakoe ning dermaga beli nganggo troempa si beli koeat, sebab panasè beli kedjagan.

Djagir. Goedèl.
Djagir ira ka djarè didol ning djagal, didol pira?

Djagong. Loenggoeh.
'nDjagong ga ḍingin, membè srog wis arep loenga maning.

Djalon. Gapiting welit.
Akè bloekang ning goeri kana, 'mbokapa sigarana, kanggo djalon loemajan.

Djamak. Loemrah.
Djamak kesènggol ṭiṭik ma, ja adja sèwot ga.

Djaman bedilan. Djaman veepest.
Dika nikoe lagi djaman beḍilan sampoen lair napa dèrèng, ki?

Djambatan. Poedoenan marang kali, kang loemrah nganggo gloegoe.
È man, nambangi djoekoengè iki sing djambatan kien baè, ènak moeḍoenè.

Djambèt. Ngèmbèt.
Si Kemboe mèloe didakwa, sebab kedjambèt gonè maling kebo ning dèsa Penjinḍangan.

Djamboe. kleṭoek. Djamboe kloeṭoek.
Sira ma wong ompong dioepai djamboe kleṭoek, ja masa teḍasa koe, aloek ga oepaana boloe sing amo.

Djanggar. Lantjoeran.
Djanggar kita wis dianjang seringgit, tapi doeroeng tak oewèkena sebab ari tak edoe paḍa djanggarè ning kita menangan.

Djara.	zie Andjal.
	Anak kita si beli kena diadjar, djaraè dadi, gawènè arep loenga-loenga baè.
Djarag ('ndjarag).	Ngantjap.
	Sira koe semono tjilikè ndjarag baè ning botja semono geḍèè, goeleta ga sira koe kala.
Djarit.	Gombal.
	Wong klambi masi semènè bagoesè wis dienggo srebèt, 'mbokapa loeroea djarit seng wis beli kanggo kanggo ika.
Djawo kr.	Djawah.
	Ari sampoen renḍeng, ngriki djawoè koe ngritjik mawon; 'mboten menḍa-menḍa.
Djè.	Djaré.
	Apa ia sira koe djè wis ngali ning Krimoen, paingan beli katon katon.
Djebloeg ('ndjebloeg).	I Ngemplang.
	Sekien sira adja wani-wani ngoetangi si Wangsa, sebab kita wis didjebloeg *f* 5.—.
	II Njoenḍang.
	Tjoean adja parek parek, sapi koeen ma sokan 'ndjebloeg wong.
Djeblog (kedjeblog).	I Kedjeblos.
	Ngati ati ari mlakoe petengan ngamba kreteg kaen ka, bokan kedjeblog, wong ana bolonganè.
	II Keblondrok.
	Lagi kita toekoe mori ka kedjeblog, sampè *f* 12.— sageblog, wong wong si tjoema *f* 10.—.
Djeboel ('ndjeboel).	Moebal.
	Adja maning maning ari noetoep oempleng beli rapet koe, bokan 'ndjeboel bokan apa, ora soesa ari kobongan koe.
Djeboer.	Djegoer.
	Ora kalèn kien ki djero, sira arep 'ndjeboer baè koe, klelep sira, arep takon sapa.
Djembatoe.	Woh nipah.
	Kapan loengaè ning Pabèan ilir, kapan sida balikè toekokaken djembatoe, ning kana ma moera, wong genaè.
Djembèt.	Temboeng tjrobo toemrap wong wadon.
	È djembèt, sira koe adja kegila gila temen, gawènè arep tembang pepiringan baè karo tangga koe.
Djembrèt.	Krikit.
	Djaran kita ka, tjangtjangen baè, sokè 'ndjembrèti soeket.

Djènè. Djaréné.
Djéné sira wis njebak gawè ning Tjerbon, oli gadji pira sewoelanè?

Djentoel. Ṭengoek ṭengoek.
Sira lagi apa, wong wong paḍa njebak gawè, ari sira ènak ènak 'ndjentoel baè.

Djepoet (èsoek djepoet). Esoek oeṭoek[2].
Loenga derep sing èsoek djepoet, tjatoenè moeng sepotjong.

Djering. Djèngkol.
Esoek kien ma ning waroeng koe lanka lalab sèdjènè, moeng djering mloeloe, toekoe ta?

Djeroek tipis. Djeroek nipis.
Seboetè ari arep kanggo, ngolèti djeroek tipis ning ngendi endi langka, prantiè ika si pirang pirang wong adol.

Djikdjaja. Dikdaja.
Ardjoena si djikdjaja pisan, ari perang ga beli taoe kala, wong doeè adji adji.

Djoegala. Tjoekoep.
Mori 2 iket djoegala beli kanggo klambi takwaè wong toewa koe?

Djoegoeg (djoegoegi). Djegogi.
Adja mlajoe mlajoe, ning oema koeen koe ana kirikè bokan didjoegoegi.

Djoegoel. Wakil.
Kita ma wong wis toea, arep koempoel koempoelan bari wong enom koe isin, dadi ari kondangan ja djoegoel anak baè.

Djoekoet. Djoepoek.
Sira ma sering loengang sawa, bokapa djoekoetna goḍong orang aring kanggo lalab.

Djoemoet. Djoepoek, amèk.
Djoemoetna tampa ga ning para, kita ma wong beli kantoeg.

Djoengklang. Djoelek.
Betjik adja pinggir pinggir, ora djoengklang pinggir kali kien, tiba pisan sira modar.

Djoewoet. Paḍa karo djoekoet lan djoemoet.

Djogol. Geloet.
Ika ana botja djogol pisan ga, mesakaken ningan *.

*) Ningan komt in Sala ook voor en beteekent ook arme, stakker.

Djorongan. Oeroeng-oeroeng.
Ari ngarepaken renḍeng djorongan kalèn si Watoe soepaja dibresèni adja gawè kelemè sawa.

Ḍoḍok ('nḍoḍok). Loenggoeh.
Ika abanè ning djaba ana tamoe kana, konen mandjing baè dingin, kongkon 'nḍdḍok.

Dodol. Djenang.
Paingan oli akè dodol Tjina, wong sira ma soegi sobat si.

Doegan. Degan, dawegan.
Loerokenang botja gatjoeng, kongkon manèk doegan, engko dioepai konon.

Doeka. 'mBoten soemerep.
„Nang 'ndeleng si Kasim beli?" „Doeka, waoe si dolan kali koela."

Ḍoekmèn. Ḍoeh (abanè wong njawat mèh kena).
Sira ma lagi ana wong njrawat kirik sliwad-sliwed, doekmèn baè kenang enḍas ira.

Doerè (doerè doerè). Doemèh, doepèh.
Sira koe adja doerè doerè soegi klambi, sedina salin, sedina salin.

Ḍoeroegan. Sambatan.
Ari wong soegi si, ngadegaken oema ga, doeroeganè pirang pirang poeloe.

Doglong. Geḍé ḍoewoer.
Dadi wong koe adja ḍoglong ḍoglong temen si, lawang semènè ḍoewoerè sampè arep soenḍoel.

Dolan kotjlok-kitjlik. Main dadoe dikotjlok ing tangan.
Sira koe ḍemen temen ndeleng wong dolan kotjlok-kitjlik, apa arep mèloe dadi badjingan ta?

Don. Wong wadon, bok ajoe.
Don, loengaa ning pasar ga, toekokaken bako, kita ki wis rong dina beli oedoed-oedoed atjan.

Ḍongkal. Sol.
Wit asem ning pinggir dalan kaḍongkal, kenang barat emboe apa.

Ḍorit. Benḍo.
Nang, ḍoritè bapa ka asaena, kanggo bèsoekiki loeroe kajoe ning alas.

Ḍowang. Ṭok-ṭok, baè.
Agè ga wèdangè diinoem,wèdang ga wèdang ḍowang, arep toekoe lawoe, waroengè beli adol djaboer- djaboer atjan.

Drapon. Sawiah wiah, satiba tibanè.
Ari njebak gawè adja drapon temen si, nalèn nalèni pager masi pating keḍoḍor.

Drapona. Soepaja.
Sira koe tak sekolakaken sotè, drapona pinter.

E.

Èḍèg. Besoes.
Sira koe dadi oewong koe adja èḍèg-èḍèg temen si, langka letèng dina salin sanḍangan.

Èlang. Seboetan kanggo anakè lanang para pangèran Tjirebon.
Sira ari dolan adja njampoeri èlang, sebab ari dolan nakal.

Èling-èling. Ora oranè.
Èling-èling ari wong pinter si, gawè gawè oema ja rèkèp.

Emba (semba). Si embah.
Semba si poetoeè slametan ga beli 'ndengok dengok atjan.

Embil. Djoepoek.
Paingan beli bisa embil weḍi, wong kaliè bandjir.

Embok(an). Bok manawa.
Sira si ari dolanan koe sokan manèk-manèk baè, embokan ana blai, tiba, modar sira.

(sembok). Si embok.
Sembok si èsoek 'ndjepoet ga wis loenga derep, balikè barangerep.

Embok toea. Nini.
Embok toewa nira ma masi rosa, dadi masi bisa grajaan loeroe pangan.

Èmbrat. Gembor.
Djoewoetna èmbrat, kita arep njirami tandoeran bolèd kita.

Emi. Iboe.
Emi kita si ari tanggal satoe mrènè koe, 'nggawa ḍoewit karo 'nggawa sanḍangan.

Èmpèd. Bangsaning joejoe kang tjilik.
Koe delengen ari wong beli doewè ma, mangan-manganè ja karo èmpèd asinan mloeloe, saking beli doewè ḍoewitè kanggo toekoe iwak bener.

Empoe. Panḍé.
Empoe djaman sekien si langka sing bisa gawè keris bagoes, sèdjèn karo djaman koena.

Endakanè. Andèkna.
Aḍinira koe endakanè si pinter, tapi iksamenè beli oli, kala karo batoerè sing boḍo boḍo baè.

Enḍèk. Doewé, doewèk.
Sira si roesoe, ḍoewit enḍèkè oewong diakoe baè.

Endjoek. 'nDjaloek.
Bokan arep sangoe ḍoewit, endjoeka ning eminira rong sèn ma.

Engkon. Engko.
Enkon nisi isoen arep liwat.

Entjod. Panganan, kang digawé poehoeng diradjang tipis lan tjilik tjilik, bandjoer digorèng ing lenga klentik.
Djarè arep toekoe entjod, los oendangen mrènè sing dagangan.

Entjoeng. Térong.
Adja maning ning waroeng, wong ning pasar langka djanganan apa apa moeng entjoeng mloeloe.

Èran. Goemoen; éram.
Ḍoesoen temen sira koe, 'ndeleng tongtonan mengkonon baè èran.

Èrètan. Sabrangan sarana praoe kang digèrèt noeroet tali.
Ari arep njabrang adja ngamba kreteg maning, aḍo, njabranga nganggo èrètan baè sing parek, nambangi pèsèr ma.

Èsak. Betjik.
Ari toekang si, emboe gawè apa, emboe gawè apa, garapanè koe èsak baè katonè koe.

Ètèr. Beroek; baṭok.
Gelem kita nempoer ning dika, tapi nakerè nganggo ètèr kita.

Ètjèl. Ranté kang gelanganè wis tjopot.
Ètjèl kaen ka adja diboewang, engko ga ari boetoe ma, ana gawènè.

Ètjol. Ètjé.
Tjoba ètjol ka gorèngen, toli wènèana lombok bawang, kapan beli kemaningen djarè sapa.

G.

Gaba (gegaba). Goemampang; sembrana.
È, sira koe adja gegaba dolan ning kono, ora keboejoetan koeen koe soengil.

Gaboes (iwak). Koetoek.
Ari mantjing pèngèn oli gaboes, pantjingè koedoe dipakani koḍok.

Gajar. Mandjeri wong arep dikon njamboet gawé, oetawa toekoe swara jèn ana pilian loerah.
Sira pèngèn arep dadi koewoe,ja koedoe soegi ḍoewit 'nggo 'nggajar wong.

Ganḍang. Bregas; gagah.
Tijangipoen estri ḍoesoen Pengandjang ganḍang ganḍang.

Gandjen. Kemajoe.
Sira koe botjaè ajoe beli, tapi gandjen pisan, poepoeran keḍing.

Ganggoe. Sikara.
Sira si kirik meneng meneng diganggoe, ja njaṭèk.

Gangsoer. Ngangseg; dilakoni sadoeroengé mongsa.
Ing dèsa Palimanan ari njèwakaken sawa salawasè gangsoeran, jaikoe bajar sèwan 2 taoen sadoeroengè 'nggarap.

Ganoeng. Ojod traté (dipangan karo ketan).
Nji mas! Mangga toembas ganoeng boten?

Gantjang. Rikat.
Lanang lanang si Karta ma, ari derep gantjang, dadi tjatoenè ja oli akè.

Gasir. Babah.
Adjaa kita maoe bengi melèk ma, oema sida digasir ning maling, rakaja kitaè ḍèhèm baè, dadi paḍa loenga.

Gebogan. Gedebog.
Katimbang gebogan koe diboeangi, aloek ga taronen ning dalan sing belok sokè rada tengger.

Geḍang radja Palèmbang. Geḍang soesoe.
Geḍang radja Palèmbang si ari disimpen rada lawas, sing bosok ḍingin koelité.

Geḍang tengkoewè. Geḍang poeloet tjeklèk.

Gegel. Owel, éman.
Bi! Koela koe isin isin poenapa, ari bibi gegel, koela neḍa saroeng sing amo amoan, wong koelaè boten salin salin atjan.

Gèl. Ṭok ṭok.
Wong sira si ari nenaro beli bener, tjoba delengen sega ki semoet gèl, ora èman-èman.

Gèlo. Èdan.
Adja lokan 'mbebéda wong gèlo sira koe, bokan ngoedag bokan njrawat, ora dadi soesa ari sira tatoe keḍing koe.

Gebleng. Béntrok.
Si Manis barang dadi rangḏa baè, sekienè gembleng, pasangè si atiè wis seneng.

Gèmèk. Gelis.
Kien ma bagèn dingin kakang ira koe adja gèmèk dikawat adja apa, engko ari laranè bibinira nemen, apa karep ira.

Gena (genaè). Panggonané.
Kapan sira toekoe doerèn ning genaè, tangtoe oli moera.

Gendjringan. Terbangan.
Menḍing baè dadi kjai ma, arep gendjringan, santrinè paḍa teka, paḍa 'nggawa beras.

Gèpèk (nggèpèki). Njekeli.
Tjoean nggèpèki manoek koe bokan oetjoel.

Gering. Lara.
„Tjapè katjoeng koe siweg gering, gering poenapa?" „Limra mawon, pileg".

Gero (digero-gero). Dibengoki.
Ari beli kroengoe digero gero, plajonana oendangen, waraen doewitè kari.

Gètjèk. Tjekel.
Petitè tali kien gètjèkana sing koekoe, kapan djarè kita tjoelaken, gagèan tjoelaken.

Gètjèl. Goedjeng; tjekel.
Ati ati gètjèlana manoek koe, bokan maboer, wong larè doeroeng diketoki.

Gigir. Geger.
Gigir ira koe paḍa biloer, apa tas diadjar ning mantri goeroe?

Ginaoe. Sinaoe.
Sira ari wajaè dolan, ja kena dolan, tapi kapan wis wajaè ginaoe, gagèan ngemèt boekoe, adja pidjer ngantjlong baè.

Glambokanè. Bjanganè.
Glambokanè, wong toea toea dibebèda, tak warakaken bapanira, sokè diadjar sira.

Glanḍoeng ('ngglanḍoeng). Klonṭang klanṭoeng.
Katimbang sira 'ngglanḍoeng menkonon, jang jong, ngelor ngidoel, aloek ga 'mboedjang oli ḍoewit, oli mangan.

Gobag. Nawoe banjoe marang tandoeran.
Sawa kita ka paḍa nela, 'nggobaga banjoe sing kalèn baè, wong arep tak ilikaken banjoeè, koedoe 'mbeḍa tanggoel.

Godjag-gadjig. Bola-bali.
„Sing èsoek sira koe godjag-gadjig baè arep ngendi si?" „Boten, adjeng moeroegi toekang besi".

Goelati (oelati). Golèki.
Sira koe tas mampoes ngendi, digoelati ning wong beli ketemoe temoe, ari kien teganè ana ngoema baè.

Goelet. Geloet.
Tas goelet sira koe pasangè si rainè paḍa bengep mengkonon; wong sira ma dadi botja nakal temen bari batoer koe.

Goembeng. Bedoedan.
Oedoeḍ baè kaṭik nganggo goembeng keḍing; kader ga sira koe doeroeng bisa mola.

Goer (panganggoeran). Ala nganggoer.
Panganggoeran baè kini mantjing ga, oli soekoer beli oewis.

Goerda. Ringin.
Ari wit goerda wis paḍa oewo, akè pisan manoek keṭilang paḍa mangani woè.

Goeri. Boeri.
Taoen kien si poeso, pametoeè pelem koe beli patia kaja taoen sing goeri.

Goesaran. Pangoer.
Sira si dadi pengantèn beli goesaran dingin, ja beli manglingi.

Goesti (pagoestèn). Kangdjeng boepati.
Wa, kita si beli ngalem maning, pagoestèn kien masi nom lan tjakep.

Gona. Bok ia.
Kita si doeè anak bisa mola koe, beli kena kanggo kadiran, gona ari abis boelan koe awè ḍoewit tjilik limang keṭip, geḍè seroepia, koewen ma bating ngilag.

Gonggo. Kemongga.
Lamoek koe ari wis kena ning sajang gonggo beli bisa obat ola.

Gorong gorong. Oeroeng oeroeng.
Blènak dika dadi mandor gorong gorong koe, wong ari kakèen ngilèkaken banjoe, kalènè bandjir, dipaido ning sèp; apa maning ari kalènè asat baè, tjangkemè wong wong beli karoean.

Grèḍa. Gléḍah.
Natkala poelisi 'nggrèḍa oemaè si Karja, oli barang emal akè.

Grigis. Gremis.
Engko ḍingin arep loenga koe, ora masi grigis kini.

Grima. Boeri omah.
È, ari dolan adja paḍa ning grima baè, bokan kenang beling, ora akè petjaän gendoel koenoe.

Gringsing. Ngapoesi.
Beli 'ndeleng roepaè, wong nom nom ḍemen nggringsing; djarè njili ḍoewit sedèla baè, sampè kien beli dibalèk balèkaken.

Groeboeg. Gemaip.
Adja diandel omongé botja koeen koe, gawènè nggroeboeg, ana wong djè bisa mentjelati oema.

Groenek. Groendelan.
Sira koe djarè 'ndjaloek oepa 5 sèn, ari wis dioepai semono masi groenekan.

I.

Iboer. Oreg; gègèr.
Ari arep nonton adja ḍèwèk ḍèwèk, bokan ana iboer kari karo wong toea sira.

Idi. zie Boedjoeg.
Iḍi, botja koe, tembelèk dienggo dolan, ora mamboe.

Idjir (masa ngidjira). Masa woeroenga, ora lali.
Oetang semono baè dioedag oedag, engko ga ari wis oli ḍoewit ma, masa ngidjira njaoer.

Idjoan (manoek). Kaṭik.
Kapan arep 'mbeḍil manoek idjoan, loeroe wit goerda oetawa panggang, tapi sing rada ning pinggir sawa.

Ilar (pailaran). Pangoepadjiwa.
Pailaran senikien si angèl pisan, barang wonten sepoer koe, boten kados sengèn.

(Ilari) kr. Padosi.
Arta koela seketip itjal, koela ilari sing èndjing boten kepanggi panggi.

Ilet (milet). Toemoet.
Lamon sampèan kèsa, koela adjeng milet mawon.

Inḍa inḍa. Eṭok éṭok, réka réka.
Sira koe mader ga anakè wong beli doeè, adja inḍainḍa temen kaja anakè wong soegi, 'ndjaloek daging, 'ndjaloek enḍog.

Injong.	Akoe. Njong njong blinjong, adja njokot njokot injong, njokota batoer injong.
Inoem (nginoem).	Ngombé. Ari oesoem klèra adja sok nginoem banjoe mentè.
Ira.	Koé of moe. Tjoba hoekoeè pada dipadakaken, bagoes endi, endèk kita, apa endèk ira.
Isoen.	Akoe of Koe. Preloeè isoen teka mrènè ki arep tilik sira, djarè sira koe lara.

J.

Jai (bapa jai).	Kaki. Bapa jai Kalipa si, sanikienè sampoen sepoe, dados boten kèsa kèsa.
Jajoe.	Bokajoe. Koe jajoe si pinda teng Tjirebon boten bèdja bèdja mali.
Joga.	Anak. Sira koe kaja doedoe joganè ngoewong baè, dioendang gembar gembor 'mbetiter baè, wis agè mèrada!
Jong.	Ja wong. Jong sira si ari dioendang ning wong inda inda beli kroengoe, ja tak tabok ning kita.

K.

Ka.	Ikoe. Ka, roengokaken ga, roepaè si ana abaè tongtong dititir, ana oema kobong 'mboe apa.
Kaboer.	Minggat; ilang; bablas. Si Naja koe ora sekienè wis kaboer, emboe ning ngendi, wong oetangè pirang pirang beli bisa bajar si.
Kadengangan.	Konangan. Botja tjilik dolanè dioembar baè, setitik maning kedjeboer ning kalèn, adjaä kadengangan ning wong liwat si.
Kader.	Sebab, wong. Preloeè apa sira megawè, kader sira wis oli warisan loewi tjoekoep.
Kadiparan.	Kaja ngapa. Kadiparan jèn isoen beli mrana, temtoe beli menangi sedoeloer.

Kadir. (kadiran). Genḍoengan, oemoek.
Sira koe adja kadiran bisa mentja, saben wong didjak goelet.

Kadoeg. Gédoek.
'mBok apa ari ngemèt apa-apa ning lemari beli kadoeg koe, adja diranggèi baè si, bokan bitè paḍa petja, aloek ga ngomonga ning isoen tak emètaken ning isoen.

Kagoem. Éram.
Kaja wong dèsa baè, weroe krèta mlajoe langka djaranè baè, kagoem.

Kakang. Kakang oetawa bokajoe.
Kakang ira sing Kaḍoe Geḍè njoerati, 'ndjaloek dikirimi kroepoek lan petis.

Kakang bi. Bok ajoe, kakang bok.
Kakang bi, tjapè sampèan adjeng toembas tigan, pinten idji, mengkin koela talangaken.

Kalèng. Blèk.
Kita arep gawè talang sampè beli sida, wong regaè kalèng sekien si beli oli patang keṭip sidji.

Kampreng. Njaba.
Bareng kita mlarat, sedoeloer kita langka sing gelem kampreng kampreng mrènè.

Kanḍèk. Kanṭong, kampil.
Ari wong soegi koe, gawè oema arep ngentongaken ḍoewit pirang kanḍèk ga bisa baè.

Kantoeg. Gédoek.
Njenggèt pelem semono ḏoewoerè, watangè tjenḏek, ja masa kantoega.

Kaoer. Kober.
Sira si ana ana baè, wong lagi beli kaoer disambat kon 'nggawèkaken soerat, 'mbok apa ari senggang senggang ka mrènè.

Kapan. Jèn.
Kapan isoen beli teka, tinggalen baè, tangtoe isoenè beli kaoer.

Kasab. Panggaoetan.
Padjeg kasab ira pira; paingan akè, wong dagangane ga geḍè.

Kastèla kr. Keṭéla.
Nikoeen ga ningali sampèan kastèla sarembat koela soekakaken semonten koe, ning sanèsè si boten koela soekakaken.

Katjang sisil. Kedelé.
Katjang sisil ikoe akè gawènè, kanggo kètjap kena, kanggo tahoe kena.

Kebat. Bebed.
Sira koe ari nganggo kebat sing bener si, adja plodra plodro kaja wong gèlo.

Kedèr. Bingoeng.
Isoen si kèder ari lagi ngètoeng toli ana sing nakoni koe.

Keḍingaa. Sakarep karepé, sawiah wiah.
Kita si wis kapok boeroe tandoer ming koewoe koe, ari ngingoni wong keḍingaa baè.

Keḍok. Wong lia kanggo aling aling.
Tjina Tjina ikoe ari njèwa sawa, paḍa nganggo keḍok wong Djawa.

Kelan. Djangan.
Wong toea si ari mangan langka kelanè koe, seret baè.

Kelanti. Kaliren.
Sira si ari memangan koe kaja wong kelanti baè, apa apa djel, apa-apa djel.

Kèlè. Kalah.
Maènè kèlè si, dadi saben wong ga disèwoti.

Kemarang. Tawon kemit.
È, ari dolan ning kebon adja sok ngroesoek ngroesoek, bokan diantoep ning kemarang.

Kempis. Kepis.
Loeroe koḍok beli nggawa kempis arep diwaḍai apa si?

Kemprongan. Djanggroengan.
Saben ana kemprongan sira koe tangtoe loengaè, wong sing dikoempoeli badjingan baè si.

Kenḍajakan. Genḍajakan.
Goḍong kenḍajakan ga kena sira 'nggo oedoed si, diepè sing garing, toli disigari dadi loro.

Kènèn. Mankéné.
Katimbang lara kaja kènèn ki; aloek ga matiè pisan.

Kenot. Soeweng tjilik ora nganggo mata.
Djaman sekien si wong wong koe arang arang sing paḍa nganggo sèta, mè kabè paḍa nganggo kenot.

Kèntasa kr. Kémawon.
Kadjengè prakawisè pantoen koela kèntasa sing adjeng ngrembat, sampoen soesa 'mbeḍagaken.

Kentjeng. Kebat; rikat.
Man! Poma pèrè adja dikentjeng kentjengaken, sebab iki nggawa botja tjilik.

Kentjès. Kempès.
Tjoba pari kentjès ki ditoetoe, ana isiè beli.

Kèprèt. Tjiprat.
Bako ki kèprètana banjoe ga, bokan regas.

Kerihin kr. Roemijin.
Mengkin kerihin, sampoen gèmèk kèsa, wèdangè sampoen ditoeang roepiè si.

Ketepoe. Dedak.
Ika ning goeri ana wong noetoe, ketepoeè waḍaana tjepon, sing aloes enggo empan ajam, lan sing waḍag kanggo gawè bleman.

Ketjambil kr. Klapa.
Sampèan ari wadè ketjambil satoesè pinten, kapan mira si 'nggè koela mawon.

Ketjombèran. Patjerèn.
Loeroe tjatjing djè ning kènè, masa olia, ika ning ketjombèran ka akè.

Ketoeon. Seḍih.
Adja dienggo ketoeon, sing mati si wis karoean genaè, moeng kari 'ndjaga sing ditinggal soepaja slamet.

Kien. Iki; kijé.
Èran isoen si, taoen kien baè wong oetang paḍa beli bisa bajar koe, sèdjèn karo bengèn bengèn teka.

Kieng. Gelem; ora aras arasen.
Ari lagi kieng ga, beli soesa dikongkon njapoe latar si, prantijè ga kita.

Kilap (kelilapan kr. kelèpjan). Kesoepèn; kekilapan.
Sampèan weling boekoe ka kelilapan, wong koelaè goegoep mawon si kèsaè.

Kiokan. Main.
Wong dojan kiokan ikoe, kapan kala baè, engkonè klalèn ning enḍèkè wong.

Kiong (kekiong). Kemiri (pérangan sikil).
Kekiong kita disrawat nganggo watoe, sampè njer njeran.

Kirik. Asoe.
Lagi doeroeng ngingoe kirik si maling koe arep saban bengi baè mrènè, tapi kien si sepi.

Kirik kirikan. Widoeri.
Kapasè kirik kirikan ga kena digawè soetra.

Kita. Akoe of Koe.
Kita si soewè soewè manggon ning Krotèk koe beli krasan wong sepi pisan, langka batoer sidji sidji atjan.

Klapa poean.	Krambil kopjor. Klapa semana akèè ka, klapa poeanè si moeng saoewit.
Klaras.	Rapak. 'mBok apa klarasè teboe ka mètana, toli obongen, sokè kebonè rada paḍang.
Klèos.	Kloejoer; loenga tanpa konḍa konḍa. Pasangè si ari botja kaen ka sèwot, loenga klèos baè, beli wara-wara maning.
Kloeboekan.	Klabakan. Lagi ana wong klelep ka, koeajang kloeboekanè ning djero banjoe.
Klojong.	Kloejoer, mlakoe. Kita si lagi beli doewè doewit, arep nonton si klojong baè, ari sira doewè ḍoewit ḍèwèk ma.
Kobar.	Kobong. Mè baè oema ira ka kobar adja gagè ketoeloengan si.
Kobong.	Pakiwan. Toedokaken ga kobongè pranti adoes ning ngendi?
Koeajang.	Saiba. Aḍoe, lagi koempoelan ning kana ka, jèn sira mèloe, koeajang temen ramèè, wong sira si bisa ngramèkaken.
Koeangwoeng.	Wangwoeng. Wis lawas 'mboe apa klapa kini, kabè gloegoeè dibolongi ning koeangwoeng.
Koeda kr.	Kapal. Koeda sampèan nika tjapè sampoen diawis 400 roepia, kènging poenapa boten disoekaken?
Koeen.	Ikoe. Ngati ati ari ngliwati oema koeèn koe, sebab kirikè galak galak.
Koeloeng.	Kalèn kang ngilèkaké banjoe saka kali geḍé. Tjoba langka koeloeng kien si, wong kènè ki soesa ngemètè banjoe enggo nginoem.
Koemis.	Brengos. Prantiè nganggo koemis, bareng kien ditjoekoer, ja pangling.
Koenang koenang.	Doerdjana, doersila. Sekien si wong Lèa koe paḍa seneng, wong koenang-koenangè wis diboeang 15 taoen.
Koenoe.	Ikoe (kono). 'nDjaloek ga, apa si koenoe sing digètjèki koe?
Koeroeng (ngoeroeng).	Loenga derep in sédjé panggonan. Embok ira si ngoeroeng ga ning sedoelnerè ḍèwèk, ja

ari balik koe tjatoeè sampè oli pirang pirang sangga.

Koeṭa biting. Galengan ing pinggir dalan.
Wong wong sing paḍa nonton pandjang djimat ka, dilawani paḍa pating klèmprak ning koeṭa biting ngentèni metoeè sing kraton.

Koewoe. Loerah.
Toea-toea ga koewoe Karanganjar si tjakep, wis ping pira baè ḍewèkè oli keradjinan.

Kohong. Sepi.
Prantiè akè botja ma ramè baè; sekien, bareng ditinggal koe rasaè kohong pisan.

Kombongan. Koeroengan pitik.
Ajam sing tas netes ki kombongana, adja awè loenga loenga dingin, wong anakè masi paḍa tjilik tjilik.

Kongsi. Jèn, bok manawa.
Kongsia sira waras kaja maoe, bapa arep kaoel andon mangan nèng pedjaratan.

Konon. Mangkono.
Sira si weroe batoer ira kaja konon dojan njolongè masi dibatoeri baè.

Kontrang kantring. Ménggak ménggok.
Solokan anjar kaen kontrang kantring sadoeroengè djebol ning dermaga geḍè.

Kop. Panganen.
Kien ana sega lan sambel korèdan, kop.

Koprèk (ngoprèk). Ngojak boeron alas.
Wong ngoprèk babi koe, ari doeroeng biasa si njilakani, adja doerè doerè gampang.

Kosong (kekosong). Sela selaning dridji tangan oetawa sikil.
Ana wong mati lantaran kekosong djempol sikilè kesoengga.

Kotjèl. Satengah dangan; ± 5 kati.
Beras ki djaman kien baè, regaè sekotjèl sampè 6 ketip.

Kotjlok. Main ḍadoe.
Paingan oli ḍoewit seṭiṭik ṭiṭik koe entok baè, teganè si dienggo maèn kotjlok.

Kotjolan. Koetoek tjilik.
Kita si beli bisa nggawani apa apa ning sira koe, moeng kien gèsèk kotjolan, loemajan kanggo 'mbakar ning oema.

Kotok. Lamoer.
Toeranè si ḍèwèkè koe doeroeng sepira toeanè, tapi wis kotok, wong slipi 'ngglèṭak ning mèdja beli katon.

Kotor. I. Soeker (chèl Ar.).
Roepaè si rabi nira ki lagi ngandeg, wis sewoelan beli kotor.
II. Reged.
Ari 'mbasoei piring kotor nganggoa awoe, sokè bresi.

Kraäng. 'Nggragas.
Oenggal dina dipakani wareg, tapi kaja botja kraäng, ndeleng apa baè djel, dipangan.

Kremes. Walangan; djenengé panganan, sing digawé téla diradjang tjilik tjilik, diwènèhi glepoeng, bandjoer digorèng.
'Nggorèng kremes ki garing temen, dadi dipanganè ga blènak.

Krèo. Sribombok.
Manoek krèo sira si dibedil, dipangana ja masa ènaka.

Kresanè kr. Kadjengipoen.
Kresanè boten waged bajar bibitè ga, padoe anakanè mawon.

Krindjang. Krandjang.
Ika wedoes ira beli mangan, aritna soeket sakrindjang baè ga tjoekoep.

Kromong. Bonang.
Gawa kromong si wong sidji baè ga tjoekoep, tapi sing gawa kotak wajang koedoe wonk papat.

Kropok. Krojok.
Wani goelet si idjèn, adja wanië arep ngropok, kadiran soegi batoer ta sira koe.

L.

Ladjo. Sondja.
Lamon sira ladjo maèn, koedoe 'nggawa gawan seng akè.

Lagan. Karo.
Kita wingi loenga lagan kakang neng sawaè paman.

Laha. Keré.
Laha ikoe preloeè kanggo ngaling alingi bokan ana ajam mandjing neng djero oema.

Lajan (nglajani). Ngedoli.
Kaja beli weroe apa apa lagi larang, nglajani bako sepèsèr semono akèè.

Laka. Ora nana.
Wong semènè akèè laka seng bisa njandak manoek koeen.

Lambak. Rambak.
Lambak iki pantjèn rasaè ènak.

Lamoek. Lemoet.
Sekien baka sorè sorè wis moelai akè lamoek.

Lamoen (lamon). Jèn; saoepamané.
Lamoen kita bisaa teka ning 'dina kien neng bibi, misti doewèni ḍoewit emboe pira, emboe pira.

(Nglamoen). Ngomong kang ora ora.
Sira si ari ditakoni neng oewong koe sok ngalamoen teka.

Landjam. Kedjèn.
Landjamè wloekoe maoe roepaè koeat pisan.

Langka. zie Laka.
Langka botja meneng kaja botja kien.

Lantra (nglantra). 'mBlajang.
Kebo kita winginanè ditangkep poelisi, sebab nglantra ning kebon teboe.

Laragoeḍig. Krasikan; djenengè panganan, sing digawè: glepoeng ketan digorèng, bandjoer dioelèni karo goḍogan goela arèn.
Sira bèsoek iki toekoea panganan laragoeḍik seng kaja wingi kaen, toekoeè neng pasar lawas.

Lara katisen. Lara kaḍemen.
È, nang, sira adja angin anginan baè; ati ati sira mengko lara katisen.

Larad. 'mBanḍang.
Pèr koeen bakal larad, sebab wis ketanggoean djaranè plajoeè gelis pisan.

Latjak. Tilas.
Latjakè sapa ja, seng noelis neng lèi kita kien?

Latjoer. Madon.
Botja latjoer kang kaja koeen ikoe wis beli bisa diowai babar pisan, engko ga kenang penjakit.

Lawan (nglawan). Manèni.
Kita si wis beli bisa ngoeroes sira koe, ari diadjar sok nglawan wong toea.

(dilawani). Diréwangi.
Dilawani boeroe mider awan bengi ora enggo ngingoni sira, tapi siraè beli noeroet baè ning kita.

Leboe. Balé désa.
Saban dèsa wong wong paḍa dikoempoelaken ning leboe, arep disoentik.

Leḍis. — Entèk kabèh.
Maoe bengi paman kemalingan sampè leḍis, beli nana saroeng seng ditinggal.

Lèmèd. — Nglemer.
Wis tamtoe baè wong wadon lamon mlakoe lèmèd beli kaja wong lanang.

Lèngèr. — Ora prajitna.
Maoe ana botja ketradjang neng sepèḍè, sebab lèngèr mlakoeè.

Lèngotan. — Lalèn.
Sira ikoe pantjèn lèngotan pisan, wong wis weroe sira seng naro, beli bisa 'nggolèti.

Lèntab (nglèntab). — Mrèmèn; noelar.
Lagi oempleng ira 'ndjeboel ka, mè baè nglèntab pager.

Lèpèn kr. — Soepé.
Lèpèn sampèan nikoe toembas teng poendi, roepiè saè pisan?

Lèpjan (kelèpjan). — Kesoepèn.
Weling omong mawon si bokan kelèpjan noen, langkoeng saè si damel serat mawon.

Lèrèng. — Baṭikan bangsané parang roesak.
Baṭik lèrèng sing ditoekoe ika katonè si bagoes, tapi lawonè blèsak pisan.

Lèroe. (keslèroe). — Kliroe.
Sira koe bod̲o temen, dikon toekoe semprong sing gedè, keslèroe sing tjilik, balèkaken maning, los!

Lèsnar. — Tromol.
Tjoeng! embilen sroal pangsè kang ana neng lèsnar ika.

Lètjèt. — Babak, mlitjèt.
Kita wingi tiba neng dermaga sampè ḍengkoel paḍa lètjèt kabè.

Lèwa. — Polah.
Lèwa lèwa temen ja botja akè kang maoe gemroedoeg teka neng kènè.

Libar. — 'nDadari.
Mengko sorè tanggal limalasè, libarè woelan djam 7.

Liganè. — Pinoedjoe.
Liganè baè sira, ora doewè ḍoewit ana seng melas kang ngenèni.

Linggar kr. — Kékésahan.
Sampèan linggar teng poendi sampoen semènten sontenè?

Liris (baṭikan).	Oedan liris. Kita mengko arep mèloe 'ndeleng lèlang ning pak gaḍè, preloeè arep loeroe saroeng kang bagoes lirisè.
Liwat (keliwat).	Banget. Kita si ampoen beli bisa ngadjar ning botja sing keliwat nakalè mengkonon koe.
Loeas (keloeas).	Kloeron. Pantes rabinira keloeas ga, wong meteng lagi oli 3 woelan dienggo njebak gawè abot abot.
Loemajan.	Lowoeng. Loemajan botja kien tak ingoe neng kita, preloeè kanggo kongkonan, wong kita ora doewè anak.
Loemping.	Koelit; weloelang. Loemping weḍoes kaen lamon didol misti pajoeè bakal larang.
Loeroe.	Golèk barang sing ana. Los ga gagian loeroe loeroea iwak neng sawa, menawa baè bokan oli.
Lokan.	Sok. Kadingarèn temen si anoe ikoe lokan teka neng kènè.
Lokèt.	Slepèn waḍah ḍoewit. Bapa lagi winginanè loenga neng kota, perloe toekoe lokèt seng geḍè pisan.
Lombok oempling.	Lombok djemprit. Wis loemraè lombok oempling ikoe lamon dipangan rasaè peḍes pisan.
Longsong.	Lonṭong. Toetoelè longsong kien baka nganggo djangan sambel goḍog rasaè dadi ènak.
Lopor.	Kenèk. Loporè krèta maoe ika, aḍoe rosa lan koeat mlajoe.
Los.	Karepmoe; menjanga; bèn; masa boḍoa. Los, sira baè seng loenga neng pasar anjar.
Lotjok (lotjokan).	Lantakan. Akè wong sing paḍa ditangkepi, lantaran paḍa ngrawati beḍil lotjokan beli nganggo pas.

M.

Ma.	Ikoe, mono. Baka kita beli loenga ma, toli tamoeè koe paḍa teka.

Mablok.	Ngemplang, oetang ora bajar.
	Sing tak oetang oetangna doewitè ning Tjina, mangka wong sing oetang paḍa mablok, dadi kita sing ketempoean.
Mader.	zie Kader.
	Mader moeng oetang semono baè, maning maning ditagi.
Madjikan.	Bendara, pamadjegan.
	Wong koeen ikoe kaja kaja madjikanira bengèn ika.
Maler.	Tansah ana.
	Pengasilanè kakang sedina kien maler baè.
Maling malinganè.	Kebangeten.
	Maling malinganè temen ari wong beli doewè koe disia sia baè.
Mamang.	Paman.
	Mamangè si Anoe sadoeloerè bok kita.
Mandi	Tinimbang.
	Mandi sira koe noesoel, aloek ga toenggoe oema ana gawè.
(Mandèn).	Kemladéan.
	Wit pelem koe akè pisan goḍong mandènè, tjoba si boeangana, sokè lemoe.
(Kemandèn).	Kena penjakit kang ora weroeh arané.
	Botja koe bareng tas tiba sing djaran, toli lara; bokan kemandèn koenoe, tjoba si disemboeraken ning ḍoekoen.
Maning.	Manèh.
	Bareng ḍoewitè wis entok, lantas 'ndjaloek maning neng bapaè.
Manis.	Legi.
	Rasaè boeboer kiong kien pantjèn manis pisan.
Manten.	Ḍongkol.
	Koewoe manten sing nembè diboḍol woelan kien, ana kang 'mbeḍil sampè mati.
Masi.	Isih.
	Lamon masi ana wong kien, adja soemelang.
Matak.	Marai.
	Siraè adja loenga loenga, matak aḍiè mèloean baè.
Matjan semba.	Blatjan; zie semba.
	Kita wingi weroe matjan semba sidji digawa ning wong arep didol.
Melas.	Mesakaké.
	Baka kita 'ndeleng botja koeen, kenang apa ja melas.
Mèlek.	Moenek moenek.
	Kita wis ngrasakaken mèḷek mangan mentèga kien.

Menḍang. Menir sing lemboet ḍéwé.
Menḍang kien wis mamboe, aloekan diempakaken ning ajam baè.

Menḍing. Lowoeng.
Menḍing baè keṭoel keṭoel ga golok ḍèwèk, katimbang 'nḍèkè wong sèdjèn si.

Mengkènèn. Mangkéné.
Rasaè boloe kien mengkènèn, sèdjèn karo wingi ika.

Mengkin kr. Mangké.
Mengkin kriin kèsaè sareng kalian tiang kaṭa.

Mèngkol. Mènggok.
Lakoeè wong akè maoe wis paḍa mèngkol mengidoel.

Mengkonon. Mengkono.
Regaè panganan mengkonon koe sidji pira?

Mèngkrèng. Lombok.
Kapan nèng waroeng toekoea mèngkrèng sepèsèr ma, kanggo njambel.

Mentè. Mentah.
Pelem kang oli ngoenḍoe wingi kaen adja dipangan masi mentè.

Mèrad. Minggat.
Wong rai geḍèg kaen sekien mèrad ning ngendi?

Mesoem. Lesoe.
Kenang apa sira koe katonè mesoem baè, lara ta?

Mèt. Mèk.
Apa wis dimèt apa doeroeng ḍoewit sing ana neng sor kasoer ka?

Metjing. Moedjoer.
Kita wingi metjing 5 sèn neng oea, djalaran ḍèwèkè tas menang maèn.

Miang. Menjang; mangkat.
Kita bèsoekiki arep miang ning Betawi noenggang sepoer, sira mèloe beli?

Miangga kr. Baja.
Mingga kang ketjepeng teng tiang waoe, teka agengè kegila gila.

Milet kr. Toemoet.
Lamon sampèan kèsa, koela adjeng milet mawon.

Minḍa kr. Ménda.
Minḍa sampèan nika roepiè minḍa Benggala, angsal toembas pinten nīkana?

Mindel kr. Kèndel.
Sareng bapaè ngoembangi, anakè mindel mawon, boten

wiraos saketjap ketjap atjan.

Mirè. Njimpang.
Jèn ana wong mlakoe arep nredjang loewi bagoes sira mirèa baè.

Mloeloe. Ṭok ṭok.
Djawaè koe lagi moeti ta, mangan sega mloeloe ki.

Moḍal. Pawitan.
Sira koe enggonè arep dagang, wis doeè moḍal pira?

Moekakat. Banget, ora djamak.
Apa koeat ḍèwèk ta, nggawa beli moekakat akèè koe.

Moestail. Mokal.
Moestail sira wis bisa noelis kaja kènèn bagoesè ki.

Mola. Njamboet gawé klawan tompa bajaran.
Kita mola awan bengi ki kanggo sapa, ora kanggo ngingoni anak rabi.

Mong. Moh.
Kenang apa ja botja koeen koe, baka dikongkon, emboe neng sapa, emboe neng sapa, mong baè.

Monjèt. Keṭèk.
Roepa nira kaja monjèt mengkonon teka gelem tjampoer bari wong sing bener bener.

N.

Nambang. (senambang). Sèwoe.
Mang kadji! Siweg sampèan damel grija geḍong nikoeen nika, telas pinten nambang?

Nang. Lé; ṭolé.
Nang! Bokan bapa langka oemoer kari, sira baè padoe slamet weloeja djati.

Naoen kr. Taoen.
Gèn koela tjepeng damel ḍoesoen sepriki sampoen angsal 30 naoen si.

Nèkaken. Wènèhaké.
Iki kita doewè oetang setalèn ning kakang ira, engko baka balik nèkaken ja!

Nènèr. Mèmèt.
Si Mad gonè nènèr satenga wengi olih gaboes nganti 50 idji.

Ngabor. Ngobrol.
Sira si gawèè ngabor baè ning tangga koe, iki pegawèan ira ditjebak.

Ngarot. Ngloempoekaké botjah nom noman sadoeroengé garap sawah.

Sekien wis ngawiti renḍeng, sira noetoea sing akè kanggo hadjat ngarot, adja sampè kekoerangan beras;

Ngatjo. Ngomjang.
Ngisèni wong gèlo si Sarpin koe, awan bengi ngatjo baè, langka meneng menengè.

Ngebak. Adoes; langèn.
Kalèn semono kotorè dienggo ngebak, tak alem beli gatel awakè.

Ngèbor. Ngeleb klawan ditawoe.
Kèder pisan kita si, arep ngèbor sawa, kalènè asat.

Ngigel. 'nDjogèd.
Prènèkna soḍèrè, kita arep ngigel.

Ngojok. Ngroebjoek.
Powotan semono tjilikè arep diamba baè, kita si aloek ngojokè pisan.

Ngojor. Ènggak; nglangi.
Kapan sira nanggap kemprongan, djaloekana lagoe bèbèk ngojor.

Nikaen kr. Kaé.
Koela si boten gaḍa piring nikaen, sedanten ga piring koela si ḍekong.

Nikien. Poeniki, Niki.
Nikien artaè sinten kantoen ki?

Nikoeen kr. Poenikoe, Nikoe.
Nikoeen koe petjilè sinten bi, roepiè pinter.

Ning. Marang.
Roepaè lakoenira koe kontjog baè, arep ning ngendi si?

Niskara. (saniskara). Saroepané kabèh.
Saniskara sing dititaaken ning Goesti Alla akè goenanè kanggo manoesa.

Njai. Nini.
Maoe ka abanè njai Sima tawa djamoe, kienè ngendèkena?

Njamoe. Kabèh bangsané djarik.
Koewoe Dermajoe wingi lèlang lèlang barang njamoe ning Tjina sampè pengadji *f* 50.—.

Njanḍoeng. Wong lanang rabi loro.
Sira koe mola apa si kaṭik njanḍoeng keḍing koe, mader ga koeli sedina setalèn.

Njata. Rak tjotjog ta.
Njata djarè kita ga, sing njolong klapa maoe bengi ka, botja kaen.

Njenḍeng. Wong wadon kang laki loro.

Ngisèni anak poetoenè wong njenḍeng, botja wadon kaen ka, sekienè noeroeni embokè.

Njolok. Ngili banjoe klawan 'nḍoeḍoek kalèn.
Wong wong sing paḍa doeè sawa ning Krotèk akè sing paḍa gresa, wong beli oli banjoe, arep njolok, kalèn geḍèè asat.

Nok. Genḍoek.
Nok! Bapa toekokna ḍaon ning waroeng sesèn.

Noli. Noeli.
Kapan wis njirami pot neng ngarep, noli neng goeri.

Nondjok nondjok. Krasa arep moetah.
Laraè weteng ira keprimèn, apa moeles, apa nondjok nondjok?

Nondjok soerat. Kirim lajang.
Sekien si batoer koe wis paḍa klalèn kabè neng kita, sidji baè langka sing nondjok soerat.

O.

Obar. Obong.
Maling Krimoen si loepoet, ari njolongè beli oli, sokan oemaè sing arep dimalingi koe diobar.

Obèng (ngobèng). 'mBantoe wong doewé gawé.
Mengko dina rebo ngarep, pomanira arep doewè gawè, sema arep ngobèng,sira sing toenggoe oema, ja.

Oebin. Djobin.
Delengen ari oemaè wong soegi si dioebin, bareng oema kita nrima nganggo oeroeg-oeroegan lema baè.

Oedag (ngoedag). 'mBoeroe; ngojak.
Sira si, kirik meneng meneng dikeploki, ja ngoedag koe.

Oeḍè. Radjeg.
Adja diboeangi kajoe djaran ka, kanggo oeḍè ga masi kena.

Oembang (ngoembangi). Njrengeni.
Kita si beli krasan mèloe ning sedoeloer koe, wong ari ngoembangi beli karoe karoean.

Oendjal (ngoendjal). Ngoesoeng.
Menḍing baè derep 'nggawa botja lanang si, kanggo ngoendjal djadjaran.

Oenggal. Saben.
Sira arep kiokan oenggal dina koe, arep njageraken doenjaè sapa?

Oenggoelan. Oenḍoeng oenḍoeng.
Ning djero oema ka akè oenggoelan rajap, resikana.

Oening kr. Soemerep.
Man! Amit mawon, koela adjeng takèn, sampèan oening boten griaè bendara Djaksa?

Oenjer (ngoenjeraken). Ngoebengaké.
Koeen lagi apa ngoenjer oenjeraken roḍa pit koe, boebrak pisan mengko.

Oenjit. Bribil (½ sèn).
Ai, bolèd saoenjit larang pisan, oli sidji tjilik pisan.

Oeres oeres. Wong samar.
Sing dadi oeres oeres klapa ki, langka maning kedjaba wong anggoeran.

Oeroeg. Imboeh.
Mangan ning kènè si adja isin isinan, koerang ja oeroega maning, adja melang, sega si akè.

Oeroes (ngoeroesi). Ngopèni; moelasara.
Kita si wis beli arep ngoeroesi sira, ari dikongkon gelem beli.

(Oeroesan). Prakaran.
Karo sedoeloer si sing atoet, adja pidjer oeroesan baè.

Oesada kr. Djampi.
Doeka sakitè sema koe, sampoen koela teḍakaken oesada ning ḍoekoen Djatisawit enggi angger mawon.

Oetjeng. Kembang mlindjo.
Arep 'ndjangan asem aseman ta, oetjeng si ning kita ga akè.

Ojos. Watoen.
Sawa ira ka ora wis wajaè diojos, ngentèni apa si?

Omong. Tjelaṭoe.
Omongè si oenggoel baè si groeboeg ka, tapi langka kedadianè.

Onggèr. Bakaran ketan.
Kita si beli rèwa rèwa maning ari arep njebak gawè koe, sarapan onggèr onggèr rega sesèn karo wèdang setjangkir ga tjoekoep.

Ongkeb. Soemoek.
Arep oedan 'mboe apa engko bengi ki, ongkebè beli kedjagan.

Ontjom. Témpé.
Kita si lagi nglakoni beli mangan iwak, ari mangan karo ontjom, seboetè karo oeja.

Ora kaja. Nanging.
Botja sing tjilik si ari dolan koe iḍep pisan, ora kaja sing geḍè sok 'mbebèda baè, dadi arep nangis baè.

P.

Paḍa hal (Mal). Toer.
Wongan sira si beli gelem roegi seṭiṭik, paḍa hal jèn sira gelem ngoenḍaki 5 sèn baè ga dinèkaken; kien wongè wis ado, kepribèn?

Paḍem kr. Pedjah.
Sampoen didamel soesa soesa, ora sampoen adatè ari tiang sepoe paḍem krihin koe.

Padjar kr. Konḍa.
Mengkin ari ki masè ḍateng, sampèan padjar mawon, jèn koela sing riki.

Padoe. Angger.
Bagèn, adja maning sira 'ndjaloek boeroean sepèrak, lagi lima las keṭipè pisan tak oepai, padoe gelem 'nggawakaken sekien.

Pago. Ḍingklik.
Kita si lagi miskin ḍoḍokanè ga pago baè, beli koeat arep toekoe korsi.

Paila. Patjeklik.
Ari ketiga sing kieng ngoempoelaken beras pari, kanggo ari paila, sokè adja klanti.

Paingan. Lajak, moelané.
Paingan dioendang gera gero meneng baè, dadi lagi toeroe botja koe.

Pamengkang. Boelak; longkrangan antara padèsan.
Adja gegaba sira mlakoe bengi bengi dèwèkan ngamba pamengkang, bokan dibègal.

Pandam. Dilah.
Pandam ngarep koe adja sorè sorè diempos si, bokan ana tamoe, bokan apa.

Panèk. Pènèk.
Klapa koeen si masa anaa sing toea, wong tas baè dipanèk.

Panggalan. Gangsingan.
Panggalan si ari ngoenjerakenè dedel ga, oeninè seroe.

Panglo. Paido.
A, sira koe beli keroean, dadi isoen baè kang dipanglo, ari sira kang sala ngènak-ènak baè.

Pangsi. Soetra.
Klambi pangsinira ki aloes temen ja, toekoe pira saèloè.

Panimbal. Téko.
Panimbal ka wis tak tèi, kari ngetjong (ngiling) baè.

Pasal. — Nalar.
Kita dioendang beli teka pasalè mengkènèn: oema langka wong kang djaga.

Pasang (pasangè). — Pantesé.
Dikongkon beli teka teka koe, pasangè si dolan ḍingin.

Paṭi — Santen.
Sira si iboer baè teka, meres klapa, paṭinè sing kentel beli dipisa.

Patoek. — Peṭèl.
Ari saka kien arep ditjilikaken koedoe dipatoeki dingin, diboeang tatalè noli disoegoe, kanggo ngaloesaken.

Peḍati. — Grobag.
Lagi renḍengan ka, weḍi pirang pirang peḍati dienggo oeroeg oeroeg dalan pasar anjar.

Pegat. — Peḍot.
Taliè adja ditarik kentjeng kentjeng, bokan pegat.

Pegel. — Kesel.
Kita ki njebak gawè semènè pegelè koe masi beli oli rai baè ning madjikan, maling malinganè temen wong mangan ḍoewitè ngoeong.

Pekara (kara). — 'nDika.
Pekara koe sing ngendi maoenè, èsoek èsoek wis tekang kènè ki.

Pelak. — Kakap tjilik.
Toekoe pelak sidji ka pada kita pinḍang gombjang baè, sokè wareg sebatoer.

Pelit. — Bekitjik; nakal (toemrap botjah dolanan).
Sira si ari dolan pelit, baka wis menang senèkeranè mari.

Pemali. — Ila ila; ora ilok.
Botja koeen si beli weroe neng pemali, diwarai adja sok 'nḍoḍok ning lawang ja maksa baè.

Penḍak (kepenḍak). — Ketemoe.
Koe ari wong bagoes atinè si, nembè kepenḍak sepisan ga, kienè wis njobat karo isoen.

Penḍil. — Kenḍil.
Paḍa geḍè geḍè temen panganè, ngliwet sepenḍil geḍè dipangan wong teloe baè leḍis.

Penggoroan. — Primbon.
Djarè ning penggoroan, kapan wong tas ngimpi oentoeè rogoi, ikoe bakal kepatèn sanak sedoeloerè.

Pengrasak. — Mas kawin.
Lagi ḍèwèkè kawinan pengrasakè ƒ 50.— kontan.

Pentjèt. Pidjet.
Lara woedoen si ari wis dipentjèt metoe nanaè ga terces ilang.

Pèntjong. Wangkil.
Ari ngorèd kebon kita adja nganggo arit, koedoe loeroe pèntjong.

Penṭoek (kepenṭoek) kr. Kepeṭoek.
Wingi èndjing koela kepenṭoek M. Wagia teng Sinḍang, doeka adjeng poendi.

Pèr. Ḍokar; saḍo.
Ning negara geḍè geḍè si sèwan pèr koe moera pisan.

Pèrak (sepèrak). ƒ 1.—.
'nDandani arlodji semono baè, 'ndjaloek oepa sepèrak, ja beli moekakat koe.

Perwasa (merwasa). Nganiaja.
Adja sokan merwasa satoan, beli nana goenaè.

Pesagi. Ora kakoerangan kapinteranè II.
I. Katjoeng ma botja pesagi, apa apa bisa baè, omong Landa bisa, Djawa wis gawènè.
II. La, kien goenggoengan wis pesagi, digoenggoeng sing ngesor menḍoewoer paḍa karo sing ḍoewoer mengesor.

Pèsèr. Bribil.
Ika nèng djaba ana wong ngemis, oepaana ga sepèsèr ma.

Petè sèlong. Kalantara; kemlanḍingan.
A, njimpang ga, ana bendara petè sèlong liwat.
(Temboeng goejonan).

Petjil kr. Anak.
Waoenè petjil koela kaṭa, tapi paḍa paḍem mawon, moeng kantoen setoenggil toengilè ki.

Petjira. Èmpèr.
'mBok apa genḍèng petjira sing paḍa bolong koe salinana, sokè ari oedan adja botjor.

Petjoeng. Kloeak.
Petjoeng koe ari bisa 'ndjanganè ma ènak.

Pètor (toean). Toean Asistèn Resiḍèn.
Penggeḍè Landa neng Dermajoe si moeng Toean Pètor ḍèwèk.

Pirik. Poerih; pamrih.
Ngingoe botja mengkonon koe dipirik apaè.

Pisan. Banget.
Lagi doeroeng ana sepoer si, mlakoe sing kènè neng Djatibarang, prangsa koe ado pisan.

Pisin. Piring tjilik.
Panganané wadaana pisin, toli soegoeena ning tamoe.

Pitik. Koetoek.
Ngingoe pitik 10, saja soeè, saja singget dipangani neng wirog baè.

Plèḍang. Panḍé tembaga.
Ari ana plèḍang liwat ampirna, kita arep kongkon nambalna kètèl.

Plesta kr. Rampoeng.
Mengkin ga ari djas sampèan sampoen plesta, koela ateraken kiambak.

Plodro (plodra plodro). Plotrak plotrok.
Nganggo saroeng koe adja plodra plodro temen si, dienggo bentingè mrana!

Poean. Kopjor.
Klapa poean si beli kena disimpen lawas lawas, engkonè beli kena dipangan, mamboe tengik.

Poeas. Soekoer.
Poeas sira mabok, diwarai adja sokan oedoed, nglepoes baè.

Poegoe (Sd.). Temtoe.
Poegoe baè wong pinter si, satiba tibaè ga awakè nemoe ènak.

Poegoet (moegoet) kr. Derep.
Moegoet nembè angsal segèḍèng ani anià toegel.

Poejeng. Ngeloe.
Kenang apa beli loenga sekola koe, poejeng ta, moelaè ari nonton gambar iḍoep adja bengi bengi.

Poejoe. Gemak.
Poejoe si manoekè tjilik, tapi oeniè geḍè pisan.

Poenten. Tjekakanè: ngapoenten, boten soemerep.
„Mas! amit mawon, grijanè mas hèlper nikoe teng poendi?" „Poenten".

Poeṭon. Emas oetawa slaka kang ditjiṭak kaja déné poeṭoe.
Getoen pisan toekoe dinar 4 larang larang, bareng wis digawè poeṭon arep digawè sètan, beli doewè ongkosè.

Poko (kepoko). Kepeksa.
Isoen si kepoko ngoeroesi sira ki, wong sedoeloer.

Polèng. Loerik.
Wong paoeḍikan si masi akè seng nganggo tapi polèng, sepisan: moera regaè, kaping pinḍo: awèt dienggoè.

Poot (Chin). Tètès.
Tjina kènè si daganganè wis palsoe, adol kètjap ga ditjampoeri poot.

Pos (empos). Andamoni.
Damarè adja diempos ḍikit, sebab doeroeng paḍang woelan.

Potèt. Koenṭèt.
Ḍèwèkè si botja poṭèt, semono toeanè ga, masi angger tjilik baè, beli moenḍak moenḍak.

Potjok (motjok). Ngeṭok.
Dadi siraè maoeè dadi koeli motjok teboe?

Pradji. Ḍoekoen baji.
Nang! Wetengè rabinira wis krasa djè, gagian mlajoea oendangen pradji, bokan ma wis teka neng woelanè.

Pragat. Rampoeng.
Takokna ning toekang minatoe, djas kita sing ḍingin ka wis pragat apa doeroeng konon, kapan wis alapen.

Prandjè. Krandjang boender lan londjong ḍigantoeng ing sadjroning omah kanggo kanḍang pitik.
Delengen ajam ka wis paḍa mandjing neng prandjè kabè doeroeng?

Pranti (prantiè). Aḍatè, sabenè.
Prantiè si toekang beras ka saban woelan mrènè, tapi barang sekien tak arep arep beli teka.

Prawantoe kr. Sarèhning.
Prawantoe koela tiang ḍoesoen, ari damel gria koe kadjengè sakepanggiè bisaos.

Pretjanten kr. Pitados.
Sampoen mekèten mawon, ari sampèan pretjanten ning koela samboetana, boten mawon enggi sekadjeng sampèan.

Priad kr. Rampoeng.
Sampoen njelek njelek mawon si, masa ngidjira priad pedamelan ma.

Pribèn (kepribèn, keprimèn). Keprijé.
Kepribèn si, wis djangdji arep toekoe pit kita, sekienè beli sida, arep ditoekoe ning wong sampè beli tak wènèkaken ning kita.

Pring (kapringan). Papringan.
Ning kapringan koeen koe akè pisan oelaè, 'mbok apa babadana baè, sokè paḍang.

Prios kr. Tingali.
Nalika sakitan nikoeen diprios ning bendara Wedana si moengkir keras.

R.

Rabek. Pandeleng remeng^2.
Djarè matanira koe rabek baè, tjoba si limbangen karo

banjoe soeroe, engko ga paḍang.

Rabi. Bodjo.

Sira koe lakaran beli bener, dadi wong nom, rabi semana ngèstokaken ning laki, ditinggal tinggal baè.

Raboet. 'mBeḍoli soeket oetawa ṭoeṭoekoelan.

Dadi toekang kebon bisaè moeng raboet mloeloe, ja masa kanggoa.

Rajagoeng. Grebeg Besar.

Sing akè akè wong Djawa si, ari arep njoenati oetawa mengantènaken anakè ning woelan Roa lan Rajagoeng.

Rangkèn. Ragangan.

Bèsoekiki èsoek èsoek, njambatana wong ana 7 si, kanggo ngoenggaaken rangkèn lan majoe pisan.

Rantam. Ngréka prakara poelisi.

Wong dadi koewoe si adja lokan ḍemen ngrantam, bok manawa kepandjing 'mbèntèng.

Raos kr. Sandjang.

Kiambekè koe sampoen koela raosi kaṭa kaṭa, tapi wong boten ditoeroet si pripoen?

Rasak (pangrasak). Mas kawin.

Lagi ḍèwèkè kawinan pangrasakè ƒ 50.— kontan.

Rasia (Mal.) Wadi.

Koela poeroen sotè wiraos ning sampèan, ning tiang sanès si boten wantoen, sebab niki prakawis rasia.

Ratoe. Seboetan toemrap poetrané wadon para pangéran ing Tjirebon.

Boesoeng, adja djè ana sing noedokaken, lamon koeen ratoe si, tak tradjang, wong weroe ana wong liwat arep ditradjang baè.

Ratoem. Troeboesan.

Teboe wis semana matiè, bareng tak sirami oenggal èsoek koe, metoe maning ratoemè.

Rawoed. Reboet.

Kaja botja kraang, mangan karo sedoeloer rawoedan baè.

Rèal. I. Timbangan emas.

Siliaken rèal ḍèla ning kemasan, kanngo nimbang ali ali kita, pirang saga bobotè.

(Serèal). II. 12 dinar.

Gelang bobot serèal, digadèkaken moeng pajoe 25 pèrak.

Rèang. Akoe.

Rèang ma selawasè oerip ki, lagi kien noenggang sepoer ki.

Reḍem. Siḍem.
Rèning perkaranira wong loro doeroeng kawroean ning poelisi, loewi bagoes paḍa kita reḍem, adja kongsi kedawan dawan, sebab paḍa batoer, dadi blèsak katonè ning wong akè.

Regas. Pera.
Bako semana akèè regas kabè kenang panas, sampè beli kena dienggo oedoed oedoed atjan.

Rèkèp. Tata, pantes, patoet.
Katjoeng si ari nganggo-nganggo rèkèp pisan.

Rempoeg. Remboeg.
Bener sira wong pinter, tapi oedjarè ning bebener, sira perloe 'ndjaloek rempoegè wong toeanira ḍingin.

Rengas. Ingas.
È, adja noegeli pang rengas, kenang getaè sira gatel.

Rengkong. Pikoelan sing moeni kerat kerot kang dienggo mikoel pari, jèn mapag sri.
Rengkongè momotana rong gèḏèng sisi baè, sebab kapan akè akè, bokan beli moeni.

Rengos rengos. Menggèh menggèh.
Apa sira tas mlajoe, teka rengos rengos ki.

Rèngsè. Rampoeng.
Engko ḍingin adja gèmèk paḍa loenga, pegawèanè doeroeng rèngsè.

Resaja (ngresaja). Njambat.
Doedoe lanang arep menṭoeng oeong, kaṭik ngresaja wong sèdjèn si.

Rèwa. (rèwa-rèwa). Rowa[2].
Slametan semono baè rèwa[2], padoe saperloeè baè ga tjoekoep.

Rika. Dika.
Los baè dioetang ning rika *f* 5.— si, ning wong wong si masa tak wèkakena.

Rimang. Lamoer.
Bareng tas lara mata baè, pandelengè dadi rimang.

Ripoe. Éwoeh; akèh gawé.
Kita si engko sorè beli bisa loenga loenga, lagi ripoe ḍèwèk, arep slametan.

Ritjik ritjik. Riwis riwis.
Ari wong loeroe pangan koẹ sanget, bengi oedjan ritjik ritjik ja loenga mantjing.

Roeed. Soesah, bingoeng.
Pikirè lagi roeed ningan, tas kepatèn anakè lanang

sing sekolaè wis ḍoewoer.

Roemba. Djanganan; petjel.
Toekokna roemba, taoegè baè, djaloek sambelè sing akè konon.

Roemil. Tjrèwèt, riwil.
Dadi oeong koe adja roemil roemil temen si, ana apa baè diaroe aroei.

Roenta. Larahan.
Latar soeker kasaponana, noli roentaè obongen pisan.

Roetjat. Oetjoel.
Djaranè diroetjati ḍingin, toli dikombong, ḍeḍek lan soeket wis seḍia.

Rok (ngerok). Ngrojok.
Gawènè botja Toean toean si ari goelet sok ngerok, baka ḍèwèk paḍa ḍèwèk si beli wani.

Roko. Rokok.
Doewè ḍoewit sesèn rong sèn koe adja perloe dienggo toekoe roko ga, aloek si ditjèlèngi ana gawèè.

Rombak. Glèḍah.
Salaè ḍèwèk gelem toekoe barang petengan, bareng dirombak, ketemoe kabè, ja tanḍaè teroes diandjingaken ning bèntèng.

Rombèng. Beḍah.
Lajangan rombèng diadjar baè, ja masa moeloeka koe.

Ronḍa. Papriksa mider ing padésan.
Pegawèanè wedana kota koe sanget pisan, awan bengi pidjer ronḍa baè.

Ronggèng. Lèḍèk.
Kongsi anak kita waras, kita arep kaoel nanggap ronggèng sewengi si.

Ronggèng ḍogèr. Lèḍèk terbang.
Ronggèng ḍogèr ireng geṭeng kaja konon baè dikèdani.

S.

Saang. Mritja.
Kita si ari mangan kèmi beli akè saangè koe beli rena.

Sabrang. Lombok.
Gagè toekoea sabrang, kita arep njambel.

Sada. Rada.
Djangan peḍesan ki sada koerang oeja rasaè, mètna oeja ga ṭiṭik ma.

Sadaja daja. Masa bo-loa.
Koela si mader ga tiang alit, sadaja daja, adjeng dipripoenaken ga noeroet mawon.

Sagoe. I. Garoet.
I. Gawè krawoe sagoe baè beli ngerti; sagoeè diiris iris, toli dioerab karo paroedan klapa.
II. Sindap djaran.
Djaran goejangen, toli sikaten sing bresi, sokè sagoeè ilang.

Saingga kr. Saoepamènipoen.
Sainnga dalem matoer dora, moegi moegi kènginga bendoenè Ala.

Saja. Djaring kang dawa.
Saja kita si wis lawas nganggoer baè, arep tak loengakaken, wong praoeè doeroeng pragat.

Sajang. Soesoeh.
Sira koe gawèè ngemèti sajang manoek baè, oliè beli sepira, kapan tiba sira tombok oemoer.

Sakien. Saiki.
Sakien si pamanè wis soegi, arep ngingoni wong pira baè ga koeat.

Samar (soemamar). Samar.
Botja dolan seng ngèsoek sampè semènè sorèè doeroeng balik, soemamar temen ati kita ki, toli dolan ngendi baè?

Samboet (njamboet) kr. 'ngGarap.
Tiang poenika gènipoen njamboet sabin 2 baoe sarendengan.

Sampak (njampak). Menangi; 'mbeneri.
Isoen lagi mara tamoe ning oemaè paman, njampak wong lagi pada maèn tjeki.

(kesampak). Ketemoe, kepetoek.
Botja-botja digoelati, kesampak lagi pada goelet.

Samper (disamper). Diampiri.
Sira si wis djangdji bari kita, bareng tak samper ning kita, wis loenga dingin.

Sandi (soemandi). Tinimbang.
Soemandi wong toeanira beli èman neng sira, aloek ga tèken saradadoe baè pisan.

Sangginè kr. Kadjengipoen.
Sangginè oetang semonten si, sampoen koeatos, mengkin koela seng adjeng njaoeri.

Saoeto. Saoto.
Kita si beli betek, kapan sira arep mangan, toekoea

saoeto baè ana seblenḍong ga wareg.

Saos. zie Bisaos.

Koela si teng gria ki kiambek saos, ditilar ngoeroeng sedanten.

Sarageni. Wong kang gawéné beboeroe ing alas.

Kapan arep moro babi, adja 'nggawa koeli akè akè, engko neng kana ga akè sarageni.

Sarang (Mal.) Soesoeh.

Klapa ana sarang gagake dioenḍoe baè, semono enḍas ira beli disamber.

Sarodja. Pantjak soedji.

Tjoba ngarepan oema ki, digawèkaken sarodja ditjèt bagoes, katonè beli ngeblag eblag temen.

Satang. Mritja.

Sira ari èsoek mangana enḍog setenga mateng bari oeja lan boeboekan satang, sokè rosa.

Sawal Moeloed. Rabingoelakir.

Djarè nèng penggoroan, lamon sira arep gawè oema koedoe neng woelan Sawal Moeloed, ikoe bakal slamet.

Sawoeng kr. Ajam.

Sawoeng setoenggil dilirii, adjeng ditoembas ẹnggi boten asoeng.

Sawon kr. Lepat.

Sampèan si sawon, adjeng nangkep tiang boten 'mbekta poelisi.

Seboet (Seboetè). Sok; kaḍangkala.

Ari sekola seboetè nganggo, seboetè beli nganggo sepatoe.

Selang. Silih.

Sira kena njelang piring tjangkir ning kita, tapi ana sèwaè.

Sèma kr. Tamoe.

Makloem mawon gaḍa sèma ga, koelaè boten waged njoegoe njoegoei atjan.

Semadan. Rada.

Nangka koe, bagèn semadan toea ga dioenḍoe baè, ari ngentèni matengè, bokan ana seng njolong.

Semagaran. Dibisak bisakaké, dikoeat koeataké.

Aḍoe, siḍeka ga semagaran baè kinki, njataè si ripoe.

Seng. Saka ing.

'nDjanoer goenoeng, kadingarèn nembè kampreng mrènè, seng ngendi maoeè?

Sengèn kr. Waktoe roemijin.
Djaman sengèn si tiang mola koe gampil pisan, tapi bareng saniki angèlè oedoe bila.

Senggoe. (semenggoe). Angkoeh.
Semenggoe pisan botja kaen si, ketemoe karo batoer ga, beli gelem njapa njapa atjan.

Sengijèn kr. zie Sengèn.
Sengijèn natkala tiang sepoe taksi pepek boten nelangsa kados saniki.

Sèngkong. Téla pohoeng.
Kita wis natjak ora, nandoer sèngkong ning karang, oega metoe, tapi tjilik tjilik lan rasaè ana pait paitè.

Seperti (M). I. Kaja.
Adja nèmbak seperti badjingan ma, nèmbaka kita baè ga slamet wong si.
II. Oepama.
Ari ditagi ning wong koe adja klèas klèos si, seperti sira beli bisa bajar, kena tèmpo, tapi padoe ana omongè.

Sepi (njepi). Nepi.
Ari tak pikiri, wong ning doenja kepèngèn soegi koe, dilawani njepi ning pesarèan, loeroe impèn.

Sepit kr. Soepit; tetak.
Anak sampèan ka sampoen ageng ora, sampoen wajaè disepiti.

Sepretos kr. Kados.
Koela kepèngèn saroeng, tapi sepretos gaḍaè kakang.

Sesaka dèsa. Bebaoe dèsa.
Pantes baè ḍèwèkè beli kenang padjeg apa apa, wong wis taoe dadi sesaka dèsa.

Sesep (kesesep). Nlesep, ketlesep.
Golètana ḍingin ḍoewit kita sing bebes, bokan baè kesesep ning sanḍangan.

Sesiwo. Goegoejon.
Roengokna ga kita ngomong, ari wong sesiwo djoeet djoeet ikoe kembangè neng toekar oetawa tangis.

Sèta. Soeeng.
Sèta larang-larang ditoekoe, ari oewis beli gelem ngenggo.

Sèwang. Éḍing.
Enja iki ḍoewit sesèn sèwang, agè paḍa djaḍjan mrana.

Sèwèt. Djarik.
Kaja wong beli weroe baè, ngepè sèwèt anjar ning panas panasè koe.

Sèwot. Nesoe.
Semono ga dalal baè ja, adja sèwot sèwot, tapi ki tak anjang 4 roepia baè.

Si. Ta.
Ajoe si gagèan mangkat, bokan ketinggalan sepoer.

Sikep. Wong kang doewé sawah.
Menḍing baè ari wong sikep si, wareg mangan.

Sing. Saka ing.
Bareng teka teka sing sawa, teroes baè ngloemproek beli tangi tangi.

Singel kr. Iket oetawa saboek.
Maling malinganè ari tiang mlarat koe, singel setoenggil ga boten derbè.

Sira. Kowé.
Sira si ari lagi ana wong ngomong koe, njrandoe baè.

Siring (Wong siring). Sisih; wong djaba koeṭa.

(Disiring). Dirèh. Jaikoe wong djaba koeṭa dirèh njamboet gawé ing koeṭa.
Lagi ana beḍaan ning Ketapang ka, akè wong wong sing disiring njebak gawè.

Sisig. Soesoer.
Botja koe masi tjilik-tjilik wis ginaoean sisig, apa beli mabok ta?

Siweg kr. Saweg.
Natkala koela mrika bibiè siweg boten kaoer, dados boten saged kabekta.

Slèdèr. Sembrana.
Delengen koe ari wong slèdèr si, dikongkon toekoe lenga baè ga, gendoelè dipetjaanken.

Slepek (keslepek). Kedjepit; wis ora bisa njrantèkaké manèh.
Bagèn ketinggalan sepoer ga, wong kitaè keslepek nginoem si.

Soegoe. Pasah.
Djarè wis dadi toekang kajoe, 'nggèpèki soegoe baè masi kèkoek.

Soekiki. Sésoek.
Kapan beli nana alangan soekiki kita arep neng Djatibarang.

Soekoe. 35 sèn.
Kita gelem ngoetangi mèndrèngan neng sira, tapi bajarè seminggoe 'ndjaloek sesoekoe.

Soembangan tlitian. Soembangan kang wis katetepaké sadoeroengé doewé gawé.

Pemboeang kita soembangan tlitian ki wis akè, emboe engko narikè.

Soemeper kr. Mampir.
Mangga ga soemeper krihin, tapi tjompok koela bobrok.

Soempit. Slepi.
Emètna soempit ga karo kerèkè pisan.

Soengga (kesoengga). Ketjotjog sikilè.
Ari adoes adoesan ning kalèn adja sok andjlog andjlogan, bokan kesoengga, ora akè toenggak koenoe.

Soengil. Angker.
Saben wong sing noenggoni oema koeen lara, roepaè si soengil, dadi sekienè langka sing gelem njèwa.

Soengkra. Sangkrah.
Angger ari kalèn bandjir ga, isinè soengkra mloeloe.

Soepaja. Nanging.
Isoen ja arep mrana ning oema ira, soepaja doeroeng ana tèmpo.

Soesoeb (kesoesoeben). Ketloesoeben.
Sikl kita ki, kawitè si kesoesoeben eri, toli disoeḍat, bareng kienè teroes aboe.

Soesoel (noesoel). Noetoeti.
Kita mlajoni wong adol manoek koekoe nanging beli kesoesoel.

Soesoepaken. Seselaké.
Ari rerawat adja lokan disoesoepaken si, ora 'nggolètanè koe angèl.

Sokan. Sok; kaḍang kala.
Wong wis geḍè adja sokan nglantra bengi bengi, ora sira koe wis wajaè rabi, bokan baè ana sing moepoe mantoe wong beneran, dadian anakè wong kèrè ga.

Sokè. Soepaja.
Esoek sorè siramana tandoeran ka, sokè seger.

Sombong. Gemaip.
Dadi wong koe adja sombong sombong temen si, terang akè sing sengit.

Sontong. Iwak tjoemi tjoemi (inktvisch H.).
Loengaa neng pasar, toekoea sontong sing geḍè geḍè, kanggo wong kemaroek, bagèn larang ga, toekoeen baè.

Sorong. Soeroeng.
Gloegoeè galangen ḍingin, noli disorong, gampang engko ga.

Sosi. Koentji.
Sosi ning mèdja, digolèti, 'mbok apa maoeè koe takona ḍingin.

Sosoran. Tikoes sawah.
Pari kita si sing lagi paḍa koening ka, roesak kabè dipangani sosoran.

Sotè (sotèn). Oega.
Kita si mrènè sotè beli arep ngemis ning sira koe, arep nagi ḍoewit kita ḍèwèk.

Sraja. (minangsraja). Minta sraja.
Sira moesoe wong kaen ma masa wania, kendel sotè ḍèwèkè arep minang sraja batoerè.

Srandoe (njrandoe). Saroe.
Botja tjilik si beli weroe ning adab, ari djedjaloek njrandoe baè, beli weroe lagi ana wong omong omongan.

Srawat (njrawat). Njawat; njrampang, 'mbengkolang.
Ajam ira ka ḍingklang, ana sing njrawat 'mboe apa.

Srigawon kr. Segawon.
Srigawon sedanten keda dikaloengi, sing boten dipa-ḍemi.

T.

Taboean. Gamelan.
Wa, roepaè si arep ana wajang, taboeanè wis dioendjali.

Tabroek (nabroek). Noebroek.
È tjoeng! adja parek parek, djaran koeen si galak, bokan nabroek.

Tambang. Tali, tampar.
Adja nemen nemen narikè, sebab tambangè wis rantas.

Tandjak (nandjak). Moenggah.
Kita si wis kapok didjak ning pegoenoengan koe, sebab dalanè nandjak moeḍoen.

Tangkil. Mlindjo.
Isoen si arep 'ndjangan tangkil pira baè ga masa toekoea, wong witè pirang pirang.

Tapel. Intip.
Ari arep toekoe tapel, toekoea adon adonè baè, geḍangè 'nggawaa sing oema.

Tapi. Nanging.
Kita gelem nanggoeng ngoetangna sira, tapi gelangira tak tjekel ning kita.

Tatas. Besèt.
Maling dipenṭoeng enḍasè sampè tatas koelitè ning baṭoek.

Tawoer. I. Nibakaké djala.
Langka iwak iwak atjan, tawoer ping teloe beli oli baè.
II. Njebar ḍoeit, sawoer.
Kongsi anak isoen waras, isoen arep tawoer ning watoe tamèng ana setalèn si.

Tawon kemarang. Tawon kemit.
Sira beli gelem meneng teka, oemaè tawon kemarang digopraki, semono beli ngantoep.

Tebang (nebang). Ngrembang, (ngeṭok teboe).
Toeranè si teboe ka wis paḍa toea toea, tapi loeroe wong sing nebang beli oli baè.

Teganè. Djeboel.
Lè, maoe ka sira ketemoe ning pasar, kien teganè wis ning kènè, metoe sing ngendi.

Teger. Teteg, ora oah.
Djaman sekien si, sok lanang, sok wadon, ari beli teger teger atiè, bakal dadi intiping neraka.

Tèki. Batoeṙ.
Weroe tanaè lebak, kenang apa gawè oema koe tèkiè enḍèp temen, ja koeen ma kebandjiran baè saben rendeng koe.

Teloktok. Anak (temboeng kasar), telotok.
Sira koe kaja doedoe teloktokè ngoeong, diatoeṙ beli kena.

Tembèkè. Tembéné, lagi saiki.
Tembèkè kita si doewè anak sing baḍegè keloewi loewi.

Tenger (ketenger). Katon, ketara.
Tjotjog djarè kita ga, sing kadoan ga wis ketenger ning lakoeè.

Tepaoet. Katjèk.
Anak ira karo anak kita, toea anak ira mela meloe, tepaoetè ga pirang pirang woelan.

Teroes. Bandjoer; batjoet.
Tanggoeng sira metoe sing sekola koeen koe, anggoer ga teroes baè sekola maning.

Tigan. (nigan) kr. en geen Kr. I. 'ngGantèn.
Tjobi ga neḍa seḍaè selembar mawon, koela sing waoe ngilari seḍa teng waroeng boten angsal, kepèngin nigan boten saged.

Titisara.	Lemah kang pametoené doewèké désa.
	Dèsa Paoeman si titisaraè wis didol, kanggo ngadegaken sekola dèsa.
Tjabol.	Tjébol.
	Sing kadoan si roepaè botja, tapi barang tak pareki koe wong toea, paingan wong tjabol.
Tjaḍoe.	Ora ilok jèn kelakon, saoepama wong nradjang ing ila ila.
	Djarè wong toea, botja 'nḍoḍok ning lawang koe tjaḍoe, beli kena.
Tjager.	'nDjagakaké.
(njageraken).	Sira arep njageraken sapa, kapan kita sing beli njanḍangi sira si, masa ana sing gelem rajat rajat ira koe.
Tjanṭilan.	Ḍoekoeh.
	Djiwaè tjanṭilan Paoeman saja lawas saja tamba.
Tjapè kr.	Tjriosipoen.
	Tjapè sampèan adjeng njamboet arta bang pinten, lan borekè poenapa.
Tjapoe.	Téla pohoeng.
	Ḍoewit sesèn koe, ari arep djadjan wareg, toekokna tjapoe baè.
Tjarat.	Benṭèt.
	Emo kita si nampa piring tjarat koe, maoeè woetoe, bareng kienè kaja konon.
Tjatja kr.	Kang mas.
	Tjatja mantri djarè lagi lara, ajoe ga paḍa ditiliki.
Tjatja woetja.	Ora karoean.
	Sadoeroengè nabok ngoenèkaken tjatja woetja ning sembok.
Tjebak.	Garap.
	Sira si males teka, pegawèan semono baè sampè ana teloeng dinaè, tjebaken sedina baè ga pragat ari niat ma.
Tjèkè.	Impoer.
	Barang tas tiba baè, sikilè koe tjèkè.
Tjemera.	Asoe.
	Menḍing baè ari ngingoe tjemara si maling koe rada ado.
Tjenḍol.	Ḍawet.
	Tjoba oesoem panènan ki adol tjènḍolè ning sawa laris dika.
Tjèntong.	Énṭong.
	Ḍoeḍoeken liwet ka, tjènṭongè ning salang.

Tjepet. Trep.
Kita noenggang pit sing Djatibarang teka neng Dermajoe karo tenga djam tjepet.

Tjepit. Soepit, tetak.
Ora sira koe masi tjilik wis djaloek tjepit koe, diarani ènak pasangè ma.

Tjeplik. Djemprit.
Paingan tjajanira atjoem baè, wong ari mangan tjeplik beli kira kira.

Tjepon. Senik.
Dagangan ning pasar larangè beli moekakat, prantiè kita ari pepasar 'nggawa ḍoewit lima las keṭip oli rong tjepon, barang kien setjepon baè arep beli kebek.

Tjètjètan. Tjétjrékan, glaṭik kang isih koemelar.
Ari ngingoe glaṭik sing tjètjètan moela, engko geḍè geḍèanè ga tjoemboe.

Tjimplek. Tjémplo.
Sawisè krètaè dipasang, tjimplek ditoenggangi.

Tjinḍek. Tjenḍak.
Sira si ngeṭok tali tjinḍek pisan, bok apa sing rada dawa.

Tjipo (Chin.). Raboek.
Tandoeran ira koe gering gering temen, loerokena tlepong baè enggo tjipo si.

Tjlaḍak tjlaḍak. Jak jakan.
Bagèn, ari tjlaḍak tjlaḍak mandjing ning oema kita, tak dakwa, kapan ana apa apa ilang.

Tjlamit. Mélikan.
Iḍi sira si dadi botja koe tjlamit pisan teka, batoer doewè apa baè didjaloeki.

Tjoean. Ati ati.
Nok tjoean ari mlakoe ning dermaga ja, akè pèr, minggir baè.

Tjoebloek. Pakoendjaran.
Genṭo ajam sekienè wis diandjingaken ning tjoebloek, lawasè patbelas dina.

Tjoegak (ketjoegak). Ketjotjog.
Kita si baka mlakoe bengi bengi koe beli kari lentèra, wedi bokan ketjoegak.

Tjoekoel. Ṭoekoel.
Èman èman pari semana lanḍoeng lanḍoengè paḍa tjoekoel, wong keloengsèn 'nderepakenè.

Tjoeles. Kesèd.
Njebak gawè semono baè beli dipragataken, tjoeles temen si.

Tjoelik. Wong mèlèt.
Dolanè tjoeng, adja ado ado, bokan digawa ning tjoelik, kita arep takon ning sapa?

Tjoengoer. Iroeng.
Kegila gila temen ngadjar botja koe, nampek rai sampè tjoengoerè mimisen.

Tjong (ngetjong). Ngiling (ngedjogi).
Wèdangè kapan wis oemeb ditjong pisan, ja nang!

Tjorong (njorongaken). Intjeng (ngintjengaké).
Sira koe adja gegaba, njorongaken beḍil ning wong, bokan ana isiè, bokan apa.

Tjoṭom. Toeḍoeng.
Ari loenga ning sawa adja kari tjoṭom, ja tjoeng, wongan panas, bokan enḍasè poejeng.

Tjowèt. Tjowèk.
Prènèkna tjowèt anjar ka enggo waḍah sambel.
Katjoe.

Tjrètjèt. Benerè si wong dioendang slametan koe 'nggawa tjrètjèt sing amba, sokè brekatè akè.

Tjroewek. Tjrobo.
Wong lagi njoesoni baji si, manganè beli kena tjroewek kaja mengkonon, koeen si roemba djel, roedjak djel.

Tjrowok (njrowok). Ngrajah.
Botja koeen ari ana wong teka 'nggawa oli oli si sing kana sing kènè njrowok, sampè ḍèwèk beli kedoeman.

Tlemboek. Lonṭé.
Beli njana kita si, botja anakè wong beneran, dadi tlemboek.

Toang. Longkrangan antara padésan.
Apa doedoe lanang ta, ngamba toang semono baè, kaṭikan 'nggawa batoer koe.

Toebroek. (kopi toebroek) Gebjoer.
Kopi ora disaring dadi boeboek disoeri wédang baé.
Toekoe wèdang kopi, kopi toebroek, ja kasap diinoengè koe.

Toemangan. Toempoekan welit.
Welit ki pating klambroek, toempoeken baè satoemangan, sokè bèrès.

Toembleg (noembleg). 'mBidjig.
Kita wis nglakoni ditoembleg ning weḍoes, aḍoe rasaè pet petan.

Toemplek. (noemplek). Ngiling.
Noemplek lenga ning gendoel mataè mrana mrana, ja blaratan.

Toenggoel. Toenggak.
Sing awas ari mlakoe bengi bengi ning alas koe, bokan kesanḍoeng ning toenggoel.

Toesoek konḍè. Soesoek konḍé.
Èling èling baè ari anakè wong kaja si, gelang lan toesoek konḍèè ga emas kabè.

Toetboeri (noetboeri). Toetboeri.
Sira nonton ḍèwèk ḍèwèk si masa olia enggon, mengko ari kita mandjing noetboeria baè.

Toetoel. Doedoeh.
Mangan koepat toetoelè banjoe pindang.

Toetoer. (noetoerken). Ngetoetaké.
Sira noetoerken M. Djoeroetoelis seḍèla baè 'nggawa obar, wong dalanè peteng.

Toja (ketojan) kr. Kabesmèn.
Nalika wonten katojan ning Pedjirikan ka sampèan ningali boten, kabarè telas grija kaṭa.

Tombè. Sindap.
Enḍas ira tombè mloeloe, apa beli taoe dikramasi ta?

Torta (norta). Ngetog.
Bagèn apa sagenḍingè tak torta baè.

Trewèngkal. Krèwèng.
Si Mad dibanḍem nganggo trewèngkal sampè enḍasè boentjoer.

Trewoe. Éwoeh.
Kita si lagi trewoe, beli bisa ngobèng ning pamanira.

W.

Wajon. Wajoehan.
Walè walè apa kita si doewè laki wajon koe, aloek ga beli doewè lakiè pisan.

Wakil (ngawakili). Wakil (makili).
Bagèn sira beli bisa teka ḍèwèk ga, padoe ana sing ngawakili baè.

Waktja. Walèh; ngakoe.
Sira koe waktjaa baè, kapan ja sira sing metjaaken piring, ja oewis.

Walat. koewalaten. Koewalat.
Sira si gawènè njia[2] satoan baè, moelanè ga tanganè ḍèngkol, koealaten.

Wantoe (mantoni). 'mBanjoni barang kang digoḍog.
Goḍogan bolèd kaen sapa ja sing mantoni banjoe maning?

Wara (diwarai). Toetoer; woelang.
Koeminter temen sira koe dadi oeong, beli bisa njebak ḍèwèk, tapi ari diwarai ning wong beli gelem.

Warang. Bésan.
Warang kita djarè ning Rajagoeng arep ramè-ramè maning, perloe ngoenḍoe mantoe.

Warila hioet oetawa 'mbati rata. Abané wong wong kang ngèrèt oetawa njoeroeng barang abot, paḍané ing Soerakarta: Hoek hélah hanṭong hing, oetawa ing wètan: Ho lopis koentoel baris.
Ajoe toer njoeroengè sing bareng: „Warila hioet".

Waspada kr. Terang, tjeṭa 'nggoné 'ndeleng.
Sareng dipoen waspadakaken ketingal manawi petjilipoen Sarpin.

Wawoe. Wanoeh.
Prijaji anjar koe semenggoe pisan roepaè si, semono lawasè ning kènè doeroeng wawoe karo prijaji sidjisidjia.

Wedi (kewedien). Kewedèn.
Botja tjilik bengi bengi dikon toenggoe oema, ja beli wani, kewedien.

Wedra (kw.) Toea.
Oema semènè wedraè doeroeng bisa 'ndandani, wong oli ḍoewit seṭiṭik ṭiṭik perloe enggo mangan.

Wega. Kewaregen.
Kita si ari tas mangan wega pisan, pèngènè koe glantang gloentoeng.

Wèlan. Tjeṭa; wéla wéla.
Nonton gambar iḍoep si ènak ga sing kadoan wèlan.

Weloentas. Loentas.
Ana ana baè atoeran koe, pinggir kalèn kon nandoeri weloentas.

Werat kr. Awrat.
Tjobi ari anakè tiang peḍoesoenan si, larè semonten alitè sampoen diadjari mikoel werat.

Wiana. Ilèr. Bangsaning gogoḍongan kang sok kanggo tomba.
Mata kita seng wingi rabek baè, djarè wong sing weroe, kon moepoei goḍong wiana.

Widjil. Widji, isi.
Ari mangan katès, widjilè adja diboeangi, koempoelna baè, engkonè ditandoer.

Widjoeng.	Tjèlèng. Alas Tiris si masi akè widjoengè, moelaè sering wong paḍa moro mrana.
Wikan kr.	Emboeh; ora weroeh, wikana. Sampoen kaṭa toeranè ma sing nari koela koe, tapi koelaè wikan mawon, sebab dèrèng seneng ima ima.
Wikana (tan Wikana). kr.	Wikana; boten soemerep. Sengènè si dalemè mas Mantri koe teng ngriki, tapi sanikienè tan wikana.
Wirangon (oela).	Laré angon. Bener oela wirangon koe beli njokot, tapi kongkon ngemèk emèk mengkonon si beli sanggoep, gila.
Wiraos kr.	Witjanten. Ema waoe wonten wiraosè, lamon bibi adjeng teng pasar, kèsaè sing èndjing.
Wisada kr.	Djampi. Angsal koela ngilari wisada si sampoen teng poendi poendi, tapi dèrèng pareng mawon.
Woelan.	I. Sasi. Djarè rabinira koe lagi ngandeg, wis oli pirang woelan? II. Remboelan. Woelan doeroeng libar libar atjan wis paḍa dolanan, ora peteng.
Woengkoel.	Ṭok ṭok. Kita si, pisan kala mangan, sega woengkoel.
Wong (wong-wongan).	Doedoe sanak doedoe kadang; wong lia. „Sira prena apa karo koeen?” „Wong wongan”.

Eenige aanteekeningen op de Woordenlijst van het Tjirebonsch Dialect

door

RADEN POERADIREDIA.

Op pagina	22	Bangga		beteekent n. m. m. „moeilijk" = angèl (van een paard), soesah (van een weg).
		Baroe	=	Wang.
„ „	25	Bobo	=	Gapoek.
„ „	52	Moekakat	=	djamak, loemrah.
		Mola	=	'ngGarap sawah.
„ „	53	Njandoeng	=	Wajoeh.
„ „	55	Griaè		beter te vervangen door dalem-ipoen.
„ „	57	Pengrasak		n. m. m. =
		pangraksa		(in het Soend. taalgebied van de afdeeling Cheribon) =
		parakasak		(in het Bantensche) beteekent niet maskawin, dat voor de bruid bestemd is, doch het bedrag voor de pengoeloe en de saksi's = arta sahid.
„ „	58	Pesagi		II. Tjotjok.
„ „	60		=	Pring (papringan).
„ „	60	Prios	=	'mPriksa, dus niet Tingali.
„ „	61	Rasak		(zie Pengrasak).
„ „	61	Rasia (Mal.)		Volgens Juynboll (zie Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst) pag. 464 is het Sanskrit rahasya en komt het voor in Ramayana en Ardjoena Wiwaha. Het is daarom n. m. m. voorzichtiger „(Mal.)" maar weg te laten.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
New Delhi